

Владимир Ћоровић

Хисторија Босне

Српска краљевска академија
Београд, 1940.

Купите штампана издања Ћоровићевих књига:

<http://www.arslibri.co.yu>

Посетите библиотеку сабраних дела
Владимира Ћоровића на Интернету:

Ћирилица:

<http://www.rastko.org.yu/rastko-bl/istorija/corovic/index.html>

Латиница:

http://www.rastko.org.yu/rastko-bl/istorija/corovic/index_1.html

Интернет издање	Штампано издање
<p>"Пројекат Растко - Библиотека културе на Интернету" www.rastko.org.yu 2003</p> <p>Продукција и покровитељство: Технологије, издаваштво и агенција Јанус, Београд</p> <p>Продуцент: Зоран Стефановић</p> <p>Ликовно обликовање: Маринко Лугоња</p> <p>Дигитализација текстуалног и ликовног материјала: Ненад Петровић</p> <p>Коректура: Миленка Кузмановић, Драгана Вигњевић, Ивана Рашић и Зоран Стефановић</p>	<p>Глас српски, Бања Лука Арс либри, Београд 1999</p> <p>Библиотека: Изабрана дела Владимира Ћоровића, том 1.</p> <p>Приредили: Др Ненад Љубинковић, Мр Ирена Арсић,</p> <p>Редакциони одбор: Академик Милан Васић, Др Ненад Љубинковић, Мр Ирена Арсић, Небојша Радмановић, Ненад Новаковић</p> <p>Уредници: Мр Ирена Арсић, Ранко Павловић (Репринт издање)</p>
<p>CIP - Каталогизација у публикацији Народна и универзитетска библиотека "Петар Кочић" Бања Лука 949.715 ЋОРОВИЋ, Владимир</p> <p>Хисторија Босне: репринт издање / Владимир Ћоровић. - Бања Лука: Глас српски: Београд: Ars libri, 1999 (Бања Лука: Глас српски). - 658 стр., I-IX; 21 см. - (Библиотека Сабрана дела Владимира Ћоровића; том 1.)</p> <p>Репринт издање издања Српске краљевске академије у Београду, 1940. - Регистар: стр. 621 - 628. Хисторија Босне Владимира Ћоровића у светлу критике: неколики карактеристични изводи: I-IX.</p> <p>Тираж 1000 ISBN 86-7119-161-3</p>	

Садржај

Напомена Редакционог одбора	4
1999	4
Увод	5
Прехисториско доба	14
Старо становништво.....	26
Римски период	39
Средњи век	56
Долазак Словена.....	56
Прве појаве словенске активности	70
Покрштавање Срба и Хрвата	72
Босна на прекретници	76
Мађарски утицај на Балкану.....	83
Бан Кулин	88
Богумили - патарени ("Босанска црква").....	93
Босна у XIII веку	108
Хумска област.....	122
Влада Степана Котроманића	134
Босна на врхунцу своје моћи	157
Твртко I као бан.....	157
Твртко као краљ.....	169
Босна у XV веку	192
Влада краља Дабише	192
Грађански ратови.....	199
Мађарска офанзива против Босне.....	216
Јачање турског утицаја.....	224
Турско учвршћивање у Босни.....	236
Влада краља Томаша	251
Постанак Херцеговине	272
Последњи трзаји	289
Степан Томашевић као српски деспот	296
Пад Босне	303
Акција краља Матије.....	313
Пад Херцеговине	325
Херцеговићи	330

[Закључак]	343
Прилози	345
1. Бегство Котроманове породице	345
2. Друга женидба Степана Котроманића	345
3. Краљица Груба	346
4. Народна песма о пропасти Босне	347
5. Турски намесници у Херцеговини	348
"Хисторија Босне" Владимира Ћоровића у светлу критике	349
-неколики карактеристични изводи-	349
1940.	349
1941.	350
1964.	351
1976	352
Исправке и допуне (поправљене у е-издању)	353

Напомена Редакционог одбора

1999

Издавање Сабраних дела Владимира Ћоровића вишеструко је сложен и замашан стручни и издавачки подухват. Током релативно недугог живота, али плодног радног века, Владимир Ћоровић је написао око 1500 различитих текстова. Професор Радован Самарџић назвао га је последњим полихисториком у српској историографији. Уистину, велика и разноврсна су била Ћоровићева знања (класичних језика, светских језика, различитих научних области, филологије, историје, историје уметности, археологије, фолклорологије, етнологије, књижевне историје), а још већа и разуђенија његова интересовања. С једнаким успехом, озбиљношћу и сувереношћу писао је и о праисторијском раздобљу Балкана, о прастановницима Балкана, о раном средњем веку, о средњем веку, о раздобљу турског господарења Балканом, о новој и најновијој историји. Изванредне су Ћоровићеве студије из старе књижевности, упоредне филологије, културне историје. У библиографији његових радова истичу се бројне књиге које означавају датуме у проучавању, сагледавању, тумачењу одређеног проблема. Број озбиљних изузетно обимних расправа, студија - прелази број од три стотине јединица. Међу тзв. ситнијим прилозима множина је предрагоцених кратких текстова од којих готово сваки представља својеврсни помак у проучавању одређеног проблема. Систематизовати, по књигама средити и збрати преобимно Ћоровићево дело јесте мукотрпан посао за који већ у полазишту вреди крилатица "могло је то и боље".

Припремајући монографије, студије, расправе и чланке Владимира Ћоровића за штампу, одређујући садржаје и редослед појединих књига, Редакциони одбор био је и јесте и сада на великим мукама, опхрван дилемама и колебањима. Једна од полазишних недоумица је била и - када се одредити за репринт издање, када, пак, ићи на нови слог. Драгоцена, изузетно ретка Ћоровићева књижица *Мостар и његови књижевници у првој половини XIX столећа* (прештампана из "Народа" за 1907) упућивала је већ у полазишту да се Редакциони одбор одреди за њен репринт. То, међутим, није учињено. Због једнообразности формата едиције "Сабрана дела Владимира Ћоровића" - књижица је уклопљена у тематску књигу *Мостар и Херцеговина*. У два случаја Редакциони одбор се ипак одредио за репринт издање. Учињено је то у случају *Хисторије Босне. Прва књига (1940.)* и у случају Ћоровићевог најбољег историографског дела *Односи између Србије и Аустроугарске у XX веку (1936.)*. *Хисторија Босне* јесте последња књига коју је Ћоровић штампао за живота, а *Односи између Србије и Аустроугарске у XX веку* јесте књига која се никада није појавила у званичној продаји, нити је званично некеме послана или коме уручена. Њено растурање забраниле су договорно владе Хитлерове Немачке и Краљевине Југославије. Неколико примерака, сачуваних игром случаја, сведоче о необичној судбини Ћоровићевог животног историографског дела. Постоји још један разлог због чега се Редакциони одбор Сабраних дела Владимира Ћоровића одлучио за репринт издање обе књиге. Својевремено, 1940, односно 1936, оне су изузетно пажљиво сложене и штампане са минимумом погрешака, иако је текст био у штампарском смислу "тежак". Мешају се различити језици и писма, а посебно су проблематичне напомене у којима се сви ти проблеми још знатније умножавају и усложњавају. Редакциони одбор је разложно сматрао да би са слагањем ових двеју књига било тешкоћа, а с друге стране управо те књиге у своме претходном, првом издању имају посебан значај и место у Ћоровићевом историографском раду.

Увод

Босна све до XIX века није имала своје потпуно устаљене границе. Чак и у наше дане њено становништво, које јој је припадало више векова, разликује праву Босну од придатих области. Народ Бјелајског Поља назива Босном крајеве крупског среза, а становништво Бравске тим именом означава места санског и кључког краја, у која силазе прешавши преко планине Грмеча, Тако исто и људи из Унца рачунају у Босну крајеве срезова крупског, санског и кључког. И села северног дела гламочког среза сматрају да нису босанска, него у Босну убрајају подручја среза кључког и мркоњићградског, с другу страну планинске преграде. Грахово се исто тако није обележавало као босанско. Сличну појаву имамо и на истоку. Свет северно од Дриначе не сматра свој крај Босном, него њом зову области јужно од те реке. Има становништва, које назива Херцеговином не само Горње Подриње, него чак и Гласинац.^[1]

Откад је изишла из своје првобитне врхбосанске матице, Босна није никад имала ни потпуно природне границе. Не ни у доба свог највећег напона. На истоку, од XII века, Дрина се, истина, помињала као гранична река између Босне и Србије, али она је то у ствари била само у средњем току. Ту границу продужио је краљ Твртко у XIV веку до Лима, али су је деспоти Стеван и Ђурађ знатно померили на подручју око Сребренице. Области Соли и Усоре стално су претстављале спорно подручје између Србијанаца, Мађара и Босанаца, а области око Дубице, Градишке, па све до Уне нису ушле у састав босанске државе у целини све до њеног пада. Босанско подручје држало се ту планинских коса и кланаца, јер им сувише отворена Посавина није пружала довољно сигурности. Кад је и допирала до Саве босанска граница бивала је ту, у старо доба, само привремена и само на појединим местима, али никад у целини. Омеђавање Босне Савом дошло је тек од турског времена, или, још боље, од турског назадовања.

Кад је основана посебна Херцегова "држава", средином XV века, горња Дрина и лимска област ушле су у састав те државе, чија је граница, на југоистоку, допирала до Мораче, а одатле се, преко области Риђана и Бањана, спуштала у бококоторски залив обухватајући област Кривошија и Рисан, а привремено чак и Котор. То је највећи опсег босанске или херцеговачке државе на тој страни. Јужна граница Босне прешла је у трећем деценију XIV века у хумску област и дохватила се мора, и то од Стона до реке Цетине. На западу је од словенског досељења само изузетно преношена преко масива Динарских Алпа. У прва времена, све до почетка тридесетих година XIV века, иницијативу за померање граница на тој страни нису имали Босанци, него Хрвати, који су не само поседали западне жупе (Дивно, Ливно, Гламоч), него, као Шубићи, узимали власт и над већим делом Босне. Али од Стевана II Котроманића односи се мењају. Босанска граница помиче се постепено с Врбаса на Сану и Уну и спушта се према Сави. Плива, која је у X веку била гранична жупа, постала је у XV веку скоро средишња област и у њој је Јајце узето чак за краљевску престоницу. Од турског времена северозападна граница Босне померала се све дубље у Хрватску, из Бихаћа низ Корану, до близу слуњских врата. "Права се турска граница готово тачно подудара са водомеђом, која дијели правилно развођено хумље и крашку плочу".^[2] Те границе одржавале су се дуже или краће време, са извесним исправкама, иако нису поједина подручја у њима, за турске владе, сачињавала увек административне целине.

Прво омеђавање Босне, у хисториско време, извршили су Римљани. Први далматинско-херцеговачки лимес, како га означава К. Пач, хватао је дуж југозападног подножја Динарских Алпа, од Крке, преко Цетине, до Неретве. Главнија су му места била Бурнум (Шупља Црква код Книна), Андетриум (Горњи Мућ), Гардун на Цетини, Хумац на Требижату и Могорјело на Неретви. Други низ војничких римских утврђења налази се на северној граници Босне, у Шипову на Пливи и ушћу Усоре у Босну. Источна граница римске покрајине Далмације, која је обухватала целу Босну, имала је исто тако неколико пограничних утврђења на линији Сопот - Бабе - Стојник под Космајем. Северозападна

граница према Панонији ишла је испод Бање Луке и Велике Кладуше, а изнад Старог Мајдана. Источна граница Далмације померала се још за римског времена. Већ је цар Диоклецијан издвојио из ње област Дукље и суседно подручје у засебну провинцију Превалис, а после су се померале и североисточне границе, које су ишле преко Косова до близу Куршумлије и Прокупља. На том терену било је највише метежа и мешавине народа од IV-XIV века, па је разумљиво што су се ту сасвим изгубиле скоро све старе географско-административне традиције и што је остало једва нешто трага о старим насељима. На тој страни, између Мораве, Дрине и Лима настала је Рашка, као прва српска држава, без икаква наслона на нека стара административна наслеђа. У западном делу старе покрајине Далмације, где је римска власт била више непосредна и активнија и где није било толиких метежења, одржала се римска географска традиција много дуже.

Ако би се, с правом, могло рећи, да је матица старе босанске државе жупа Врхбосна, и по имену и по постанку, чисто словенска творевина, ипак упада у очи, да се границе прве босанске државе поклапају са наслеђем из римских времена. Северна граница, као и код Римљана, није сизала до Саве, него до Врандука и после до Добоја, односно до ушћа Усоре и Спрече у Босну. Област Доњи Краји није за дуго према северу прелазила римску линију. Западна граница држала се дуго природне међе у ланцу Динарских Алпа.

Земљиште Босне нема праве географске целине. Држава се развијала уз ток реке Босне, али Босна није била река значаја Нила или Еуфрата, па да би могла поспешити стварање једне велике државе око свог тока. Дрина и Врбас имају исто тако своје долине и своја гравитациона подручја одвојена од Босне високим планинским масивима. До веза је дошло, ипак, понајвише с тога, што су реке текле у истом правцу, што нису биле сувише удаљене једна од друге, и што су се утапале у једну реку, која их је спајала донекле својом пространом равницом. Неретва, која је из другог развођа, одвајала се од босанског масива видно и стварала основни предуслов и за другу политичку и културну оријентацију.

Цело то подручје саме Босне покривале су богате шуме, местимице праве прашуме. Шума, још увек, има на подручју Босне и Херцеговине око 22.000 км²,^[3] што ће рећи две петине целог земљишта. Од тога се главни део налази у Босни. Ту, на црноморској страни, шума запрема 58% од целокупне површине, док на јадранској само 37%. У тој шуми најраширенија је буква, као дрво високих динарских области, док је смрча "најчешће дрво у планинском и преалпском региону".^[4] Сва је босанска земља с планинским карактером, натопљена водама, с плодним долинама и са много рудина. Сарајевско поље, у ком испод Игмана извире главна река земље, по којој је добила и име, и у ком се развила жупа Врхбосна, има од прехисториских времена нарочит значај ради своје плодности и богатства у шуми, дивљачи, рибама. Средишња Босна са палеозоичким горјем има и обиље рудног блага, сваке врсте. Јужни део старе босанске државе, области Неретве, Хума и Травуније, оскуднији је у том правцу. То је динарски крш, изгледа одавно прилично оголео, са великом оскудицом у води. Источни крајеви са Невесињем, Љубињем, Љубомиром и Билећом немају уопште праве реке, јер Залом и Требишњица су ћудљиве понорнице. Док средња висина Босне износи 672, у Херцеговини је 790 м. Ту су и највеће планине земље, од којих Маглић достиже највећу висину од 2388 м. Већ је Ј. Цвијић истакао "најоштрију супротност која се запажа прелазећи из Босне, шумовите и зелене, у јадранско приморје, земљу голу и кршну са стенама беличасте и сиве боје".^[5] Геолошка испитивања су показала, да у Херцеговини има највише кретацејског кречњака, док у Босни, напротив, превлађује палеозоик и њему сродне врсте земљишта. "Оштра веза између врсте земљишта и врсте насеља у Босни не постоји. У Херцеговини се опажа, да је алувијално земљиште насупрот кретацејском кречњаку боље насељено на свакој висини".^[6]

Босански предео даје сасвим другу слику него херцеговачки. Он је сав зелен, пун шума и пашњака, заливен водама, док је херцеговачки сув, са голим кршем, који са својим шкрапама изгледа као оглодане кости, са свега једном правом реком. Због огромних шума Босна је

влажна, пуна магле, о којој онако речито пише Кочић, и има оштрију климу. Херцеговина је сува и ведра и у лето скоро сва испржена. Зиме кроз њу бије бура и с тога су кућни кровови покривени тешким каменим плочама, да их бесан ветар лако не однесе, док босанске куће имају високе стрме дрвене кровове, да би се снег који пада месецима брже суљао. И одело је у Босни теже и тамније, с кожусима и увијачима око главе, док је херцеговачко лакше и с више светлих боја. Место кабаница у обичају су дуге струке, које се могу употребити врло спретно у разна доба године.

Ту је и становништво нешто разноврснијег занимања. Босна зна у прво време само за сточаре и пољоделце, док Неретљани и Захумци постају, делимично, и поморци, а помало и трговци. Одвојени у својим планинским областима стари словенски Босанци немају много додира са туђим елементом и не познају градске културе, пошто се у њиховој средини није очувао ниједан римски град. Хумљани и Неретљани одржавају, међутим, од доста давних времена везе са романским елементом Далмације и њиховим градовима. Неретва је од IV века пре Хр. главна прометна и културна артерија; близу њеног ушћа подигнута је прва грчка колонија за стварање веза са унутрашњошћу. То ће бити један од разлога што је Херцеговина била и релативно гушће насељена од Босне. Босанске шуме могле су се одржати у свом богатству баш првенствено с тога, што насеља око њих нису била много густа.

Најплоднији и најнасељенији део Босне претставља њено флишно и алувијално подручје, које хвата од Бос. Новог, дуж Сане и Гомјенице на Врбас, а одатле уз Врбању, Малу Усору и Спречу све до Зворника, са пословично богатом Посавином. Ту су и повољне климатске прилике, које су умерено континенталне.^[7] На том терену највише је развијена земљорадња, јер је то претежно или равница или земљиште погодно за културе, са релативно ниским планинама. У Херцеговини најплоднији је алувијални крај долина Неретве од Житомишљића до Метковића, и био је највише култивисан од римских времена до данас. Летње врућине, прелазе у Мостару средњи годишњи максимум 40°, а иначе је свуда просечан са 30°. То омогућује развој јужних култура (маслине, смокве, нарочито вина), али услед великих суша отежава земљорадњу. Велике врућине изазвале су и нарочит тип покретног сточарства. Читава крда стоке "издижу се", како се то каже стручним сточарским изразом, преко лета из хумских јужних области у планине средишње и југоисточне Босне и североисточне Херцеговине. Позната је чињеница, да су сточари свуда, већ по природи свог занимања, несталан елемент и да идући за пашом стоке померају понекад привремена политичка ограничења;^[8] у Босни та се појава да пратити с много занимљивих појединости.

Средишња Босна био је претежно шумско-планински појас, који је хватао од Сане преко горњег Врбаса, Пливе, Лашве све до Дрине и горње Неретве. Шуме је било обилато чак и у одавно култивисаној жупи Врхбосни, и у њеном горњем и доњем делу, па је с тога сасвим разумљиво да је ту и сточарство било веома развијено. "У височком Доњем Крају", наглашава један испитивач, "израз *имање* и данас значи код свега становништва само стоку".^[9] У долини Дрине, поред тог занимања, врло се рано знало и за рударство. По богатој и још од Римљана експлоатисаној Сребреници јавља се у извесним изворима чак и уопштени назив *Bosna Argentina*, а она није била у дринској области и једини рудник. Огромне масе лимонита - железне рудаче у Љубији, код Приједора, које се цене на десет милиона тона,^[10] нису дале том крају онај значај, који је донела Сребреница Дрини, иако је експлоатисање железа у Крајини почело давно (ср., на пр., име Стари Мајдан).

Данас је довољно позната појава, да је "пасивна" а по наталитету веома плодна Херцеговина вишак свог становништва упућивала у Босну. Постоји чак и народна легенда као да је сам Свети Сава лично пресељавао Херцеговце у Босну, која је имала "мало душа".^[11] Ми не можемо, на жалост, због оскудице извора, пратити тај процес од старине, али има довољно података који нас упућују да је то кретање почело врло рано. Културни промет, који се да утврђивати од прехисторских времена, ишао је претежно од југа према северу, и доцније од запада према истоку. То је био и природни пут из најближих културних средишта са

Приморја; далеко непосреднији него онај са источне стране, из долине Дунава. Читав низ градова далматинског приморја могао је настати и развити се захваљујући само свом залеђу Босне и Хума. Б. Милојевић је добро истакао, да су у Приморју успевали само они градови, који су одржавали везе са унутрашњошћу било преко превоја било долинама и који су уз то имали погодне луке, као, на пр., Сплит, Шибеник, Дубровник.^[12] Главна античка места, настала под су близу истим условима, беху Салона, Нарона, Рисан. Дубровчани су, годинама, као своју главну трговачку колонију држали на Неретви место Дријева, доцнију Габелу. Иако је саобраћај између њих водио преко доста тешких и неразвијених стаза и путева помоћу кирицијских каравана, он је, ипак, био доста интензиван. Сем тога, Босни и Херцеговини припада несумњива хисториска заслуга, да се, у главном, њиховом крвљу извршила славизација романског приморја, а добрим делом и обнова многих наших области и на истоку и на западу.

Посавска долина, која се природно настављала на Славонију, била је отворена за све провале које су се из Паноније, од најстаријих времена, сручивале на њена и суседна подручја. С тога је сасвим разумљиво што се ту, и поред нарочите плодности и богатства тога подручја, није могла развити и одржати посебна држава и што је стара босанска граница застајала на планинским кланцима испред Усоре и Спрече и на подножју Мајевице, и што се за дуго није спуштала на Саву. То је подручје преко кога су, од чисто хисториских времена, Мађари стално држали Босну у шкрипцу, било да су га столећима имали у својој власти, као неко продужење панонске низије, било да су га освајали од босанских власника. С тога Посавина за цело време босанске хисторије није могла да дође до неког већег значаја.

Један извештач папске курије, Петар Масареки, повлачио је 1624. год. паралелу између низинске, равне, једнолике и тада нездраве Угарске и зелене и ведре, шумовитим брежуљцима прекривене и водама натопљене Босне, са разноликим облицима тла, који се пријатно измеђују, и веровао је да је тим објаснио "завист" Угарске према свом јужном суседу.^[13]

Босна и Херцеговина су у многим погледу две најсложеније словенске области на Балкану. Ту се, од времена словенске колонизације, сусрећу Срби и Хрвати, од којих први држе, у главном, средишњи и источни, а други западни део тих земаља. С тога ове области и по географском положају и по том свом насељу претстављају од давнина природну копчу између Срба и Хрвата, иако је било времена и покушаја кад су оне имале да буду и "јабука раздора" између њих. Уз те племенске разлике постојале су и верске, у Средњем Веку много оштрије и опасније од првих. Поред православних и католика ту су још деловали богумилски секташи, а од XV века уз католике и православне јачају муслимани. Ни у једној другој нашој земљи није било примера да се боре по три вере, и ни у једној нису верска питања или верски разлози давали толико повода за сукобе као ту. Читав Средњи Век испуњен је у Босни обрачунавањима којима је давана форма вере; читав државни проблем у односу према Мађарима био је постављан често пута у том знаку. Отуд је разумљиво што је јаз створен између припадника тих вера постао временом врло дубок и што се осећа још и данас.

Сложеност Босне и Херцеговине чини, даље, и ово. Ни у једној покрајини нашој на Балкану није се у толикој мери укрштао утицај Истока и Запада, Севера и Југа, као у ове две. Далмација, Хрватска и једно време Зета биле су дуго под претежним утицајем романског елемента, док у Рашкој од XIII, а у Маћедонији и од раније превлађује утицај источњачко-византиски. У Босни се међутим јављају обадва, и то у великој мери. Доста је само упозорити на верске оријентације католика с једне, а богумила и православних с друге стране и на целу њихову верску културу. Каснији утицај Истока, с Турцима и Исламом, дао је Босни такво обележје, какво није имала ни једна друга наша област. Сем тих утицаја Истока и Запада у Босни се, у великој мери, осећа и утицај Севера и Југа. У Рашкој се једва дају запазити какви трагови утицаја великог мађарског суседа и, сем у Мачви, нема га много

ни у изнад копаоничкој Србији, док је у Босни и моћан и осетан. Чак је једно време и назив државе, "русага босанског", био преузет из мађарског језика; а сама босанска династија Котроманића дошла је у земљу с њихове стране. С друге стране, утицај Дубровника и његове славизиране романске културе може се пратити и утврђивати у Босни у више праваца, као у мало којој другој нашој покрајини. На босанском двору и у кућама босанске властеле налазе се одиве са разних страна света; мађарске принцезе, ортенбуршке грофице, српске краљевске кћери, бугарске царске, хрватске кнегиње, Пољацине, Фјорентинке, Баваркиње, Напуљке, Гркиње и друге; оне долазе са својим схватањима и навикама и уносе у Босну још више елемената разнородних култура и доприносе, уз све друге моменте, да се та занимљива мешавина појача и продуби.

Како су све вере у Босни тражиле корена у народу оне су, природно, израдиле прилично богато културно наслеђе са доста локалних, а понекад и оригиналних, црта и начиниле су од Босне и Херцеговине цео један необичан и редак жив културно-хисториски музеј. Та особеност појачана је још и више старим традицијама. Кад долином Неретве кренете с мора у унутрашњост Херцеговине, наићи ћете брзо на још увек импозантне остатке римског војничког логора у Могорјелу. Мало даље стоје уз брег амфитеатрално нанизани и у њему као урасли остаци средњовековног града Почитеља, где се налазило старо краљевско бродоградилеште. Десно одатле, пролазећи кроз Дубраве, до Стоца Ризванбеговића, указаће вам се богумилска и православна некропола са великим орнаментисаним стећцима, на којима се изнад романских колонада јављају ћирилски натписи. У Стоцу, у постојбини илирских Даорза, где су нађени прекрасни римски мозаици, на обалама Брегаве дижу се ниске муслиманске кућице с много прозора и жеље за светлошћу и са дрвеним решеткама на тим прозорима, да се око не би трудило да продре у тајну куће. А изнад тих кућа стрши кула и град старих потомака Зулфикар-капетана и последњег феудалног господара Херцеговине, везира и јунака Али-паше, чији спомен чува и песма и историја. Таквих споменика имате на све стране и у великом броју, разних култура, разних векова, разних осећања.

II

Ниједна друга област у нашој историографији није била тако дуго и у толикој мери пренебрегнута као што је случај са историјом Босне. И то од најстаријих времена. У Србији се већ од почетка XIII века почињу јављати владалачка житија, која, ако и нису била смишљана као хисториски списи, служе историји као драгоцене извори. Од краја седамдесетих година XIV века почиње се тамо неговати и права домаћа хронографска књижевност, која се, у извесној мери, преноси у Бугарску и ван граница Балкана. Босна, међутим, нема ниједног јединог свог споменика, ни у облику светачког житија, ни какве било домаће хронике, ни ма какве похвалне беседе. О њеној прошлости говори се само узред и у списима суседних старих хроничара као нпр. у Дукљанској Хроници, у житију Краља Драгутина, код Томе архиђакона и др., и у радовима првих наших историографа Дубровника и Далмације, код Рањине, Гундулића, Растића, Луцића и осталих.

Босанска хроничарска књижевност јавља се тек од XVII века. Фрањевачки генерал реда фра Бенигно Ђеновез издао је 1619. год. строг распис свима старешинама фрањевачких покрајина, да отворе архиве, прегледају акта и све што буде од вредности да пошаљу у Рим за израду исцрпне историје фрањевачког реда. Тај потицај кренуо је на нешто живљи рад и босанске фрањевце. Од њихових хроника најстарија је *Фојничка*, која хвата до 1669. год., али из старе историје има свега неколико и то сасвим помућених и непоузданих вести. Најопсежнија је *хроника фра Николе Лашванина*, Она, као византиске и наше хронике, почиње од створења света па иде све до пишчеве смрти, односно до 1750. год. Старије партије те компилације обухватиле су записе ранијих летописаца, од којих Лашванин сам помиње Стипана Маргитића, а други су утврдили и још неке (Витезовића, Фојничку хронику, Андрију Шипрачића). Лашванинов рукопис био је много читан по манастирима; с његова оригинала, писана босанском ћирилицом, прављени су изводи и преписи, а издаван је

и штампан два пута (у *Гласнику Зем. Музеја* 1889/90., у изводу, и 1916. у целини). Остали манастирски летописи (сутјешки, крешевски, градишки), писани у XVIII и XIX веку, имају узак временски и локални интерес и без значаја су за стару прошлост Босне.

И у православним манастирима неговала се хронографска књижевност, али не оригинална, него као преписивачка делатност са наших старих родослова и летописа. Од тих је најважнији летопис, који је 1650. у Врхобрезници преписао и саставио учени Гаврило инок. Популаран је постао нарочито тип руско-српског хронографа. У Житомишљиху је учињен препис једног таквог хронографа, који је 1634. год. био писан у Хопову, па су с тога преписа настали други: монаха Исаије за требињски манастир, владике Петронија, Николе Властелиновића, Стојана Вучићевића. У манастиру Добрићеву постојао је и препис опсежног Зонарина летописа, а по другим манастирима краћи летописи и споменици.

Први хисториски спис о босанској прошлости дао је учени фрањевац Филип Ластрић из Оћевје (1700-1783.). Али и тај је спис потекао не из чистог интереса за науку, него из потребе одбране његова реда. Кад је босанска фрањевачка редодржава била деградована на кустодију устао је Ластрић да покаже значај и заслуге његове сабраће у историји. Бранио је фрањевце и усмено и писмено, и у Риму, пред највећим црквеним форумом, и у Бечу, пред дворским људима, и пред широком јавношћу. Главно његово дело, писано на латинском, јесу *Epitome vetustatum bosnensis provinciae* (1765., друго издање 1776.). Поред тога, Ластрић је доста радио за познато капитално Фарлатијево дело *Illyricum Sacrum*.

Муслимански домаћи хроничари јављају се тек од XVI века, и с тога за ову партију нашег дела не долазе у обзир. Код њих у ствари нема ни правог интереса ни поузданих вести за стару и најстарију прошлост Босне и Херцеговине.

У XVIII веку јавља се неколико списа где има говора о прошлости Босне. Међу њима је у првом реду рад Павла Ритера Витезовића *Bosna captiva* (1712.). Витезовић је био познати родољуб, коме су хрватски сталежи поверили, да, уз грофа Л. Ф. Марсилија, царског комесара за разграничење с Турцима, око Карловачког Мира, буде њихов тумач и претставник. Марсили се за свој посао спремао озбиљно и прибрао је огроман материјал разних списа и докумената,^[14] а и Витезовић је био човек широке ерудиције. Заинтересовао се за прошлост Босне и спремао се да напише њену историју,^[15] али је доспео да обради, у поменутој књижици, само слом њеног краљевства. Ратовање Светог Савеза на крају XVII века дало је подстицаја и другом једном ученом човеку, да почне спремати једно у истини капитално дело о историји балканског подручја. То је био млетачки исусовац Филип Рићепути, који је засновао *Illyricum Sacrum*, не дочекавши да га оствари. Дело је наставио и скоро завршио (1690-1773.) други исусовац, Даниеле Фарлати. Иако су његове вести и садржај претежно црквено-хисториског карактера, дело је од општег значаја, и његова вредност, мада критички оскудна, још увек није застарела због ретког обиља материјала.^[16] Други, врло значајни, историографи XVIII века, иако у својим делима имају извесних партија о Босни, нису се њеном сложеном прошлошћу бавили интензивније и на основу правих извора. Такав је случај, на пр., са солидним Јованом Томком Саским, који је допуњавао *Illyricum vetus et novum*, (1749.), или са нашим првим правим историографом, Јованом Рајићем.

Прву праву историју Босне дао је 1787. год. у Бечу Максимилијан Шимек: *Politische Geschichte des Königreichs Bosnien und Rama vom Jahre 867 bis 1741*. Шимек је био, као човек који се занимао историјом, прилично обавештен о ранијој литератури предмета, али је ипак осећао како стоји пред новим и тешким задацима. Прошлост Босне није била уопште критички испитивана; као историја источних народа Европе она је била "пусто необрађено поље", у ком је требало крчити и радити изнова. Шимек се трудио да унесе реда и да дође до нових извора. Сам каже, да је могао да ради у бечкој државној архиви и да објави извесна нова акта отуда. С тога је његово дело дато с амбицијом, да пружи нов и проверен преглед босанске прошлости. На писање историје Босне решио се хотећи да обради прошлост

"европских илирских покрајина", које су биле "прастаро власништво мађарских краљева"; а Босном је почео као њима најближом. Дело је учено, рађено с великим трудом, и у своје доба могло је имати несумњивог значаја. Али већ тада оно је патило од тога, што писац није знао ни земљу ни њену прошлост више непосредно, и што се сувише ослањао на непоуздане изворе. Читаве партије рађене су по Дукљанину, и то са смелим и рђавим комбинацијама, по Лукарићу, Орбинију и др., иако му се и самом њихова веродостојност чинила у доста прилика сумњива. Без потребних претходних студија, са много празнина у изворној и другој грађи, дело није могло испасти добро све да је Шимек имао и нешто више продирну интелигенцију и неоспорну стручност.

Делу Ј. А. Гебхардиа *Geschichte der Königreiche Dalmatien, Kroatien, Szlavonien, Servien, Raszien, Bosnien, Rama und der Freystaats Ragusa*^[17] учинио је велику част познати хисторичар Јован Рајић, кад га је 1790. год. превео на српски (Краткая Сербліи, Рации, Босны и Рамы кралевствъ Истриа, објављена 1793.). Гебхарди је био веома задовољан кад је чуо да се учени Рајић дао на тај посао и очекивао је од њега корисне исправке и напомене.^[18] Год 1847. изишло је у Београду ново, "србизирано", издање једног дела тог превода као *Кратка ерцеговачко-босанскій краліџва повіѣстница*. Превод у том делу, који сам ја имао у рукама, није беспрекоран. Рајић је понешто скраћивао, а понеке партије и изостављао (нпр. о богумилима); извесне нетачности оригинала (као нпр. ону о босанској републици) просто је прескакао, или понегде и поправљао. Превод има и нешто грешака, нарочито у географским именима: Lasvastrom је Лас - Река, Varch - Bosna - Фархъ - Босна и друго).

Док је Рајић трошио снагу преводећи Гебхардиа, кога је веома ценио,^[19] Ј. Х. Енгел, даровити хисторичар *Угарске државе*, узео је Рајићеву велику *Историју словенских народа* као подлогу за своје дело *Geschichte von Serwen und Bosnien* (Halle 1801.). Радећи велику *Хисторију Угарске Државе* Енгел је обрадио и историју свих оних држава које су, у ма ком облику, ушле у мађарску краљевску титулу, односно у круг правних претензија угарске круне. Он сам каже да се Рајићево дело, критички боље прегледано и допуњено новим западним изворима, "налази на немачком језику" у том новом спису. Сем Рајићем Енгел се послужио и Ф. Пејачевићем, за чију латински писану *Хисторију Србије* налази да је "драгоцена ризница". Употребљено је и нешто нових извора са тежњом да "ново формира" преглед српске прошлости. Енгел је био врло учен човек, али ипак недовољно сигуран у нашој историји. Радио је брзо и не увек довољно критички смотрено и с тога у књизи има повише склизнућа. Али је, незамењено задуго бољим, ово дело остало у науци, нарочито старој, и било је главни извор за обавештења о нама и нашој прошлости скоро до пред крај XIX века.

Од писаца из Босне први је дао један невелик преглед њене прошлости трудољубиви национални радник Иван Јукић (Славољуб Бошњак), који се интересовао за све стране духовног живота своје отаџбине у прошлости и садашњости. У Загребу 1851. год. изишла је његова књига *Zemjorіs і roviestnica Bosne*, корисна и још увек не без вредности ствар, али више по извесним савременим саопштењима, него по свом хисториском садржају, који је састављао добронамеран радник, али очигледан дилетант. "Наши стари", писао је он у свом предговору, "своја дјела усмено казивањем и пјесмама хвалише, а записати, као и њихови данашњи потомци, немарни и нехатни увiek бише". Јукићев друг и фрањевачки сабрат Мартин Недић, који се исто тако, уз остале послове, бавио и историјом, описивао је у свом главном делу *Stanje redodržave Bosne Srebrene* (1884.), само турски период и само црквену прошлост католичке цркве. Од тих босанских фрањеваца XIX века најученији је и хисториски понајбољи био је Мих. Батинић, који је, у три омање књиге, 1881-1887. приказао *Djelovanje Franjevaca* не научно беспрекорно, али са ширим погледом на ствари. Дилетантизма и извесне пристрасности није био лишен ни др. Јулијан Јеленић, иначе врло активан истраживач извора, који је написао опсежни дело, у две књиге, *Kultura і bosanski franjevci* (1912, 1915.).

Још увек је главно дело за стару босанску прошлост, иако је изишло пре више од пола века, *Poviest Bosne*, коју је 1882. год. штампао Вјекослав Клаић, и која се 1885. појавила и у немачком преводу И. Бојничкића. Клаић је то дело радио, истина, брзо, али са знањем и ипак доста пажљиво. Засновао га је на изворној грађи и на најбољој тадашњој стручној литератури. У делу има, природно, доста празнина, и то сваке врсте, али оне се само у малој мери могу ставити као замерке самом писцу. Јер у његово време, иако је било могућности да се и сагледају и поставе извесни проблеми, није било довољно сигурности да се они и решавају. И данас још осећа се у много питања оскудица праве грађе. Клаићево дело је у извесним партијама сада потпуно застарело, а у неким његови закључци и прикази подложни су темељној ревизији. Али то је и сасвим разумљиво, с обзиром на обиље нове грађе и нових проучавања, који су објављени од 1882. год. до данас. Међутим, мало је која књига за толики низ година вршила с више успеха своју мисију у науци и испуњавала једну видну празнину, као што је био случај са овим Клаићевим делом.

Поред њега је остала сасвим у засенку *Kratka povjest kralja bosanskih*, коју је написао фрањевац Антун Кнежевић, у три свешчице (дубровачке *Narodne Biblioteke*, 1884-7.). Кнежевић је, истина, своје дело "по изворима написао", али није познавао довољно стручне литературе, нити је имао довољно потребне критике. Сем тога, он је у својој књизи обухватио само један део старе босанске прошлости, само период њеног краљевства, који није трајао ни пуних сто година.

Др Милан Прелог био је први који је приказао целу прошлост Босне, од најстаријих времена до аустриске окупације 1878. У Сарајеву су, без датума године штампања, од 1911., изишле три књиге његове *Povijesti Bosne*. Прва је, за нас понајважнија, она која обрађује прошлост босанску до пропасти старе државе, несамостална и несразмерно мала (78 страница) У њој је Прелог употребио извесне резултате новијих истраживања, али више компилативно него испитивачки. У друге две, скоро пет пута веће, свеске, изложена је прошлост Босне за турске владе, са употребом доста ограничене изворне и стручне грађе. Остале историје Босне, већим делом пригодне и мале, нису имале научних претензија, него је требало да задовоље школске или друге које потребе, и с тога њих и не помињемо нарочито, мада су неке од њих писали и људи од научног значаја (нпр. *Историја Босне и Херцеговине* Ст. Станојевића, Београд 1909.).

Велика је штета, што није доспео да заокружи своју историју Босне, на којој је деценијама радио, познати мађарски историчар Лајош Талоци. Талоци није био беспрекоран радник. Писао је доста овлаш, не увек критички најпоузданије, и није био без извесне тенденциозности. Волео је да даје генерализације, које су често биле смеле или једностране, а скоро увек преурађене. Али је као мало ко имао грађе, махом нове, до које је, као високи чиновник и оделни престојник Заједничког Министарства финансија, односно Министарства за Босну и Херцеговину, долазио мимо друге стручњаке. Он је и објавио досада, сам или у друштву с другима, понајвише грађе за историју наших области и задужио тим нашу науку у великој мери. Он се спремао да у издањима мађарске Академије Наука објави и посебан дипломатски зборник за стару Босну, пошто таквог, као што се зна, наша наука још нема. Корисна регеста др-а Еусебија Ферменцина, *Acta Bosnae*, објављена у издању Југословенске Академије 1892. у серији *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium XXIII*, била су већ онда непотпуна и у доброј мери промашена, а после њих није дошло ништа боље.

Главно научно средиште за испитивање Босне и Херцеговине постао је Земаљски Музеј у Сарајеву.^[20] Он је основан 1885. год. као дело приватне иницијативе, а од 1888. претворен је у државну установу са релативно богатим дотацијама. Од 1889. год. почео је излазити *Гласник Земаљског Музеја*, као орган новог завода, око кога су се окупили не само музејски стручњаци, него и многи научници ван Босне и Херцеговине и многи корисни сарадници из народа. У већ више од педесет својих опсежних свезака *Гласник* је објавио огроман број научних студија и прилога и знатно је унапредио научно познавање целе Босне и

Херцеговине, а њене прошлости нарочито. Само, треба и овом приликом истаћи, најмање се радило и урадило на проучавању наше прошлости Средњег Века, а посебно на проучавању веза Босне са Србијом. Од 1893. год., под уредништвом бечког професора прехисторичара Морица Хернеса, почели су излазити важнији *Гласникови* прилози и на немачком, у серији *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*. Од ових *Саопштења* изишло је до 1916. год. 13 књига.

У том Музеју почео сам 1909. год. своју службу и од тада сам полако и систематски спремао грађу за ово дело. Препоруком управе Музеја могао сам већ 1910. год. почети и са планским проучавањем богате грађе дубровачког архива. После тридесет година рада, као моје животно дело, јавља се ова *Хисторија Босне*. У првој књизи обрађена је политичка историја земље до пада Херцеговине; у другој је културна историја; а трећа књига биће посвећена прошлости земље под Турцима и Аустро-Угарском. Верујем, да ће ово дело знатно допринети бољем познавању босанске прошлости и да ће помоћи правилнијем схватању њених проблема. У дело су, наравно, унети и резултати свих досадашњих студија, наших и туђих.

[1] Ср. о овом с ближим обавештењима о литератури предмета Глас CLXVII, 1935., 8, 34-5.

[2] E. Richter, Prilozi zemljopisu Bosne i Hercegovine. Glasnik Zem. Muzeja XVII, 1905., 314.

[3] Ђ. Крстић, Аграрна политика у Босни и Херцеговини. Сарајево 1938., 10.

[4] Ш. Солдо, Типови кућа и зграда у пређашњој Босни и Херцеговини. Београд 1932., 11-3.

[5] Балканско полуострво. I. Београд 1922., 42-3.

[6] Др. О. Јаукер, Насеља у Босни и Херцеговини с обзиром на геолошки састав земљишта. Гласник Зем. Музеја XIV, 1902.

[7] Dr. J. Moscheles, Das Klima von Bosnien und der Hercegovina. Sarajevo, 1918., 12.

[8] Ср. напомене Б. Милојевића, Високе планине у нашој краљевини. Београд 1937., 165 и д.

[9] М. Филиповић, Привреда, саобраћај и насеља у височкој нахији. Београд 1929., 21.

[10] N. Zadro, Glasnik jug. prof. društva XIV, 1934., 943.

[11] В. Ћоровић, Свети Сава у народном предању. Београд 1927., 204.

[12] Динарско приморје и острва. Београд 1933., 420-1.

[13] Starine XXXIX, 1937., 42-3.

[14] Ср. о њима извештај Н. Радојчића, Годишњак XLVII, 1938., 343-40, и С. Бајгла, Гласник Зем. Музеја 1901., 537-63.

[15] V. Klaić, Život i djela P. R. Vitezovića. 1914., 267.

[16] О прибирању грађе в. М. Фабера, Wissenschaftliche Mittheilungen III, 1895., 388-95.

[17] Имао сам у рукама пештанско издање од 1805. год.

[18] Д. Руварац, Јован Рајић. Ср. Карловци 1902., 133-4.

[19] Ср. Ј. Радонића, Летопис, књ. 201, 1900., 51-2.

[20] В. о његову раду мој посебан чланак у Гласнику Зем. Музеја XXVI, 3-19.

Прехисториско доба

Босна је, изгледа, добила своје, врло старо, име по сланим наслагама, које су у њој настале при задњој великој морској трансгресији у доба олигоцене и припадају, бар оне у Тузли, првом медитеранском ступњу.^[21] Име само није словенског порекла, него је остало од старих становника земље. У арбанашком језику, који је, као и његов народ, развијен под много утицаја и знатно изукрштан, али који понајбоље чува наслеђа старих Илира, становника западних балканских области, реч *bos, boss*, значи *сланик, salieta*, или *место, где се испарава слана вода да остави со*. Како су слане наслаге и слана врела у североисточној Босни били стално цењени и искоришћавани за храну људима и стоци, то је сасвим природно, што са тај читав крај почиње да назива по њима, било као Босна или томе слично. У свих народа свих времена, који су ту становали, по соли је стално називана цела та област; Грци ту имају τὸ Σαληνές, Словени *Соли*, Мађари *So*, и најзад Турци *Тузле (со)*.^[22] Наш назив *Соли* и *Доње Соли* за Доњу Тузлу очувао се све до у XIX век.

За старо становништво Босне и Херцеговине може се, према досадашњим ископавањима, налазиштима и проучавањима, утврдити, да није старије од неолитског времена.^[23]

На читавом Балканском Полуострву, ако изузмемо Крапину, која му у ствари и не припада, није се нашло још потпуно поузданог трага човеку из старијег каменог доба. Трагова дилувијалних животиња нашло се, међутим, неколико. Велика глацијација довела је на босанске границе мамута и косматог риноцера (нађени на рубу савске равнице у Бос. Дубици и Кобашу и у савском муљу у Бос. Броду), а с њима се заједно појављује и стари бик, бизон и пећински медвјед, који се брзо раширио по свој Босни и Херцеговини.^[24]

Налазишта из млађег каменог доба доста су многобројна, разноврсна и богата; она, бар у неколико, надокнађују својом обилношћу оно, што не могосмо дознати из палеолитикума. Према тим налазиштима становништво Босне и Херцеговине није било свуда, као што су нека старија становништва на страни, нестално ловачко јато, које номадски мења места према ловачким, уједно и најпримитивнијим, условима за живот. Напротив, оно показује на доста места навике стабилнијег и извесног сређенијег живота и особине народа са нешто већ израђене културе. Карактеристичан пример за то даје *Бутмир*,^[25] најважнија босанска прехисториска насебина развијена у питомој, водама и шумом богатој равници сарајевској, у свежој планинској низини врло погодној за рад пољски и, ако се сме рећи, и за рад "индустријски" у грнчарији, због обиља иловаче; све то за разлику од само пећинских станова палеолитских људи или за разлику од чисто горских насеља извесних пастира и ловаца. У Бутмиру, где апсолутно нема никаква трага металу, развила се читава индустрија каменог оруђа и керамике. Ту су нађене не само готово све врсте каменог оруђа, него је прерађивано и камење из околине и то у обиму, "за који југ Европе даје мало аналогија"; нашло се готовог, полуготовог и потпуно сировог материјала и инструмената, помоћу којих се све то радило. И не само то. Нашло се чак и предмета, који су овде оправљани или прерађивани. Поред тог рада око каменог оруђа ту је постојала и велика радионица за керамику и то таква, "каква није никад и нигде нађена у толиком броју и толикој разноврсности на једном налазишту млађег каменог доба". Као доказ извесне уметничке културе становништва ове насебине служе разне фигуре, често са бољом израдом, и орнаменти на многим земљаним лонцима и нарочито људске фигуре од иловаче (72, и 9 животињских). Велик део оруђа, које је од камења необичног у Бутмиру (диорит, серпентин, габро, амфиболит) и које је, уз то, мимо бутмирски обичај, пробушено, показује да је у ту насебину уношено и страног материјала и оруђа и да је ту, у опште, према свему што се види, био извештан "трговачки" елемент и веће радионице за шири промет. Неколико посуда са изванредно лепим спиралним линијама указивало би на финији укус извесних мајстора овог насеља, кад би били сигурни да су те посуде рађене баш ту, у Бутмиру, а да нису, можда као узорци, донесени однекуд са стране.

Сасвим је природно, да су људи који су у Бутмиру развили тај керамички и други посао на велико, осетили потребу да се задрже на том месту, једно с тога што им је било погодно за рад, а друго што су их ту могли поуздано наћи сви они људи, којима је њихов рад требао. Доказа да су бутмирски становници живели на свом земљишту сталније има доста. Очувани су трагови њихових кућа, које су биле од плетера подизане над ископаним јамама и онда, као што и сада често бива по селима, облепљиване земљом печеном на сунцу или простим блатом обилатим у онамошњим мочварама.

Осим радом око камена они су се, бар делимично, бавили и рибарством у овој рекама и потоцима богатој долини; а уз то, свакако, донекле и ловом. У том насељу нађени су и остаци после подмаћених животиња: вола (*bos primigenius*), тура (*taurus*), свиње, овце и јелена, које је у прво време требало ловити и припитомљавати. Сталније становање на једном подручју претпоставља очевидно и занимање земљорадњом. То показује у првом реду сам смештај њихових станова у самом пољу. М. Хернес је склон веровати, да се то становништво није бавило ловом (закључак му је врло смео), а да је и гајење стоке вршено у малом обиму.^[26] Међутим, остаци оноликог броја домаћих животиња и нарочито јелена не говоре за то. Да је земљорадња била доста развијена, показују сасвим јасно остаци жита и поврћа. Од жита се употребљавао једнозрнац (*triticum monococcum*), јечам, шеница и сочиво (*Ervum Lens L. var. microspermum*) и поред тог још једна врста љуља (можда *bromus secalinus*), рдесаљ, дивља јабука, лешник и бела јела (*abies pectinata*).

Материјал каменог оруђа и глинених посуда истога типа, какав је и онај у Бутмиру, нашао се, даље, и на *Краљевинама*, њивама близу Новог Шехера. И ту се по налазима (који су површно добијени) није могло наћи никаква трага каквом металу, те и ова насебина према томе иде, као и бутмирска, у ред најстаријих.^[27] Она је била врло раширена и хвата у обиму готово више него бутмирска. Била је стално насељена, јер је на једном месту констатован слој печене земље попут огњишта, "а на њем 18 комада плоснастих призма од печене земље".^[28]

Трећа неолитска насебина, она у *Доњем Клакару*, дала је неколико врло занимљивих предмета. Један комад клоромеланита (из групе нефритоида) очуваног у једној секирици претставља најјужнију границу простирања тог камена на европском тлу и добија према том нарочити значај. Керамички производи су врло примитивни и без икаквих других орнамената осим по неког отиска јагодице. Посуде су биле од непрочишћене земље, често без дршка, са квргама. Обиље каменог оруђа сваке врсте, често пута рађеног врло добро, у облицима кресаног кремена надмашује сразмерно и богатство у насељу бутмирском. Полирано камено оруђе, изгледа, да је у ову насебину доношено с другог краја (нема полупродуката, нема брсова за полирање; нема ни сировог материјала, од ког би се све то правило; и најзад највећи део очуваних комада показује трагове употребе) и то, како се мисли, из Новог Шехера, у ком се нашло извесних сигурних података за већи рад у полирању кремена. Насебина припада последњој епоси камене доби; времену, кад се почињу да употребљавају помало и бронзани предмети. Ту је, на име, међу неолитским старинама нађен одломак и једне бронзане стрелице, што значи, да је у стару насебину ушао и један новији елемент.^[29] Та чињеница уноси не малу забуну у питање хронолошке старости ова три насеља. Керамички производи клакарски показују по својој примитивности и одсуству сваке више уметничке орнаментике да су очевидно старији од бутмирских, који носе на себи обележје једне већ стечене цивилизације. Али, док у Бутмиру, међу толико стотина ископаних предмета, није нађено апсолутно ништа од метала, у Клакару га има. Кома онда да се припише већа старост? Да ли је одсуство метала у Бутмиру довољан критериј, да се он датира пре Клакара и у чист неолитикум? Њ. Трухелка даје првенство Клакару, а и за насеље у Новом Шекеру налази да је претеча бутмирском, пошто се у њему јављају "први врпчасти спирално-меандрести мотиви, који у Бутмиру досегоше свој класицитет".^[30]

С налазима у Клакару "у свему се подударују" налази у неолитском насељу Доње Махале, у

Орашју на Сави, које је откривено 1925. год. и о коме досада имамо само привремен и површан извештај.^[31]

Обиље фигура, статуета, односно такозваних идола, који су нађени у Бутмиру, даје врло поучних аналогија са фигурама неолитских насеља у Јабланици код Међулужја, у Чаршији код Рипња и Малом Друму код Поповића у Србији, Белог Брега у Банату или Петриша у Угарској.^[32] На основу тих аналогија дало се утврдити, - што се у осталом могло и претпостављати, - да је бутмирска култура у извесној вези са осталим насељима тих времена у дунавском подручју. Новија проучавања и комбинације дају могућности, да су те везе ишле и даље, и да је било додира са културом егејских и малоазиских насеља, а посебно класичне Троје. Та се веза налази нарочито у облицима и орнаментима керамике. Тако се, на пример, за спиралне бутмирске и новошехерске орнаменте нашло доста сличности у свим земљама дунавског подручја и још даље;^[33] а на многе се сличности може указати и код друге врсте орнамената, као паралелних у трокуту сломљених праваца или уплетених шрафираних полупаралелограма.^[34] За одећу на статуетама, која, у неколико примерака из Србије и мање јасно из Бутмира, претставља саму прегачу, без ичег другог, претпоставља се с разлогом да не може одговарати климатским приликама Балканског Полуострва, и да је на њима израђивана (ако је ту рађена) само по узорцима донесеним однекуд с југа.^[35] И иначе је за доста велик део керамичких типова прилично утврђено, да су ливени по металним узорцима, који су са културнијег југа доношени на север, у пределе још примитивне неолитске културе. У осталом, та се веза непосредно утврђује и тим, што се код нас чешће налази предмета од опсидијана, кога нема у нашим крајевима, а који се иначе налази у Карпатима, у Грчкој и Малој Азији. На основу таквих појава и мислио је Софус Милер да може поставити ову тврдњу: "Култура, која је у Грчкој прелазила у велико микенско доба, стварала је код севернијих, трачких и илирских народа, почетак даљег, али оскудног, развоја за време камено и бронзано."^[36] Та култура југа могла је долазити нама или Дунавом и Савом са обала Црнога Мора, од тамошњих грчких колониста; или делимично преко данашње Бугарске, чији прехисториски налази имају извесних аналогија с нашим; или још вероватније са обала Јадранског Мора.

За сам Бутмир постоји мишљење, да он припада млађој периоди неолитског доба. Мишљење се то, у главном, оснива на овим констатацијама: што код његових статуета превлађује слободни стил, што испуњава траке урезима а не убодима, и што има на посуђу мотив текуће спирале. "Бутмирска керамика познаје цик-цак траку и ромб као самосталан орнаментални мотив, што је такође ознака познијега, а не чистог неолитскога доба."^[37] По Васићу, Бутмир ипак претставља "најстарије насеље ове врсте у Босни", а може се "најраније датовати не у преметално, него у обиму металног доба у Егеји, после 1600-1550 године пре Хр., а можда и доцније."^[38] Студирајући подробно прехисториску Винчу, - за коју верује да је јонска колонија с егејском културом, Васић је касније мислио, да је и то датирање превисоко и да је Бутмир делимично млађи од најстаријих Винчиних епоха, и да иде у помикенско доба, односно у VII-VI век пре Хр.

То мишљење у науци није примљено и врло је спорно, али је свакако занимљиво. Бутмирски становници, мисли он, одржавали су везе са Јадранским Морем долином реке Неретве, а не долином Босне, преко Саве и Дунава, са Црним Морем. Од Јадранског Мора "продирала је виша егејска култура у унутрашњост Босне", а с њом и бушена камена оруђа туђег порекла, па и спиралоидна декорација. Ова последња дошла је преко металног оружја и металног накита микенске културе. По томе, онда, "насеље у Бутмиру није ни у ком случају старије од краја средњег Минојског или почетка позног Минојског доба у Егеји, или још боље на Криту".

Са овог, још опћенито неусвојеног, гледишта излазило би, да становништво Босне млађег каменог доба није, ипак, у свему припадало истој материјалној култури, којој су припадала и остала племена горњег дела Балканског Полуострва. Његово гравитационо подручје било би

претежно на другој страни него оно дунавског становништва, што нам се, на основу досадашњег нађеног материјала, не чини потпуно вероватно. Пре ће бити, да је Бутмир, већ по свом географском положају, имао веза у оба правца, и долином Босне и долином Неретве.^[39] Да је у Босну, преко Саве и Дунава, могао долазити утицај егејске културе у то рано доба, даје извесне доказе, на жалост још недовољно испитано, неолитско насеље у Доњој Махали, код Орашја на Сави. Ту су нађени одломци жућкастих посуда с орнаментом линија црвене боје, што донекле указује на утицаје критске културе.^[40]

Али поред тих утицаја, који се с мање више сигурности могу утврдити у Бутмиру, у њему се развило и неколико својих, локалних, особености. Тако бутмирска керамика са узорцима узетим из природе, од тикве на пример^[41] има друкчије облике него мегалитска или алписка, а нема бојадисаних орнамената као источноевропска, нити је онако разноврсна као тројанска.

Предмет посебних студија, како видесмо, била је спирална орнаментика са бутмирских посуда. Тврдило се с једне стране, да је та орнаментика неаутохтона и да је унесена од пугујућих лончара. Као главни разлози наводили су се ови: "што нема поступности у развоју ове декорације..., него напротив чак се у већим дубинама налазе компликованије, а у мањим мање компликованије мустре" и "што се све то појављује једно поред другог" и говори за то, "да је целокупна спирална декорација примљена као готова са стране".^[42] С друге стране наводи се, да Бутмир није усамљена појава у свету, него да се и по ваневропским крајевима и у свој Европи сем севера јављају посуде са спиралним орнаментима, можда и као резултат самониклог уметничког развијања.^[43] Разноврсност технике и савршености потиче, осим индивидуалних особености радника, и по дужој традицији посла и по разним у трговачком промету унесеним примерцима, што нам се чини као највероватније тумачење треће групе.

К. Шухардт подвлачи чињеницу, да у Бутмиру никако нема бојадисаних орнамената, али да има много идола и тракасте керамике. Идола нема никако на северу и северозападу Европе, "али их добро познаје цело Средоземно Море од палеолитикума Јужне Француске и Шпаније". Те идоле не познаје тракаста керамика у својој старијој периоди ни на средњем Дунаву. Шухардт из тога закључује, да је утицај у том правцу вршен на јадранској обали и са ње даље у унутрашњост. Развијенији и декоративнији тип керамике са подручја доњег Дунава према једноставним облицима те културе на средњем Дунаву доводи га до закључка: да развијенији тип није првобитни, него свакако онај прости и да је, према томе, тракаста керамика дошла из северних области на Дунав, а не обратно.^[44] У сваком случају, Босна је била подручје на ком су се укрштали разни утицаји, које, како ћемо видети за даље периоде, можемо утврдити несумњивим непосредним доказима.

Прелаз из каменог у бронзано чини бакарно или енеолитско доба. На босанском подручју оно је врло оскудно и без већег значаја. Сви налази, као и у Србији, само су појединачни; нигде се још није наишло на једно насеље с таквим или претежно таквим карактером. Нађене су понајвише секире, и то у Грочи (срез Варцар-Вакуф), 35 комада у Каравидама код Кладара, у Козарцу 9 комада у једном лонцу, у Лохињи и у Орашју. Наласци великог броја секира на једном месту, као што је случај у Грочи, да се објаснити једино тако, да је, ту било неко складиште, које је на том месту или намерно закопано или неким случајем затурено. Иначе један тип тих секира, с обликом наџака и цилиндричном рупом за сап са одвојеном, савитом и готово троугластом секиром, аналоган је типу нађеном на неколико места по Хрватској и Славонији.^[45] У Каравидама су нађена четири клина и један будак од једне врсте будака са две оштрице доста честе у Србији (29 познатих комада) и у Славонији. И у грчком налазу било је шест секира исте врсте. Из те чињенице мисли се да се може извести закључак, да је каравидско складиште било нека врста продајног места, на ком су се могле добити све главније врсте савременог оружја. Али нама се не чини да би то морао бити и једини закључак из те чињенице. У козарачком налазу секире су различите, али све оштећене. Покупљене су биле или да се спасу од нечег или су, што је вероватније, дате ту

неком за поправак.^[46] "Да се бакрено оруђе заиста у самој Босни правило, то нам позитивно доказује један уломак земљана калуфа са Дебелог Брда код Сарајева, који је служио за изљевање сјекира у облику наџака типа позната нам из Гриче".^[47]

Иза бакрене доба настаје, по традиционалној схеми, доба бронза. Али ми у Босни немамо ниједног налазишта са претежно тим типом, него се јављају важна и врло дуготрајна континуирана насеља, која почињу са оруђем каменог доба и допиру све до првих векова око Христа. Ма и не било неолитско оруђе увек доказ непосредног каменодобског порекла дотичне колоније, у којој се нађе, оно ипак показује у сваком случају ако не наслеђену а оно примљену традицију извесне културе, која се из разних потреба одржавала.

У сарајевској котлини, у којој се давно био развио Бутмир, постојала су сигурно и друга насеља старог времена, уветована богатством вегетације, воде, шума и издашности тога краја. На обронцима Требевића, на Златишту, на Собунару а на Дебелом Брду, нађене су извесне ствари, које потичу из неолитског и нешто више из бакарног доба, а нарочито се нашло много предмета од бронза. Поред много стрелица и кремених ножева, нашло се и доста нуклеја. Самог опсидијановог иверја нашло се 8 комада. Исто тако беше доста коштанних предмета од јеленовог рога, те од преживачких, пасјих и лисичијих делова. Иловастих посуда је било разне врсте (нађено је 90 читавих комада), и то почевши од бутмирског типа па до примерака аретинске провениенције, и чак са фигурама ероса. Од бронза је нађено неколико шупљих келтова и нешто другог оруђа. За тип једне велике секире, од које се један комад нашао у Сарајеву, а други на Дебелом Брду, приметило се, да има очигледних аналогија са примерцима из грчких, талијанских и далматинских налаза, и на основу тога се тврдило, да је увезен, особито с обзиром на то, што се налазишта те врсте "редају искључиво дуж источне обале Јадранског Мора".^[48] Овде се нашло и више калуца за талење мједи, чак и један за прстење. Ова насебина је, врло пространа, трајала све до иза римског времена; отуд у њој и нешто фибула разних периода латенског доба и много железа. Очувани накит махом је од бронза, и то су наруквице, прстење, огрлице, привесци, најзад доста дугмади и 25 комада готово неповређених шиваћих игала^[49]. Кад је ово насеље настало не да се поуздано рећи; оно је могло да се ствара и у неолитско време, а могуће је, исто тако, да је његов неолитски материјал у традицији Бутмира и можда с њим у вези.

Таквих континуираних, а свакако рано започетих, насеља има у близини Сарајева још неколико, али мање или само површно испитаних. Ту су Равне Бакије са доста остатака кости и једним фрагментом идола од иловаче. Овде су констатовани и остаци пећинског медведа и вепра. На Собунару "иловастиог цреповља има толико, да културни слој мјестимице чини једино спечена маса таког цреповља". Многе посуде од иловаче, огњишта и пепео по њима показују, да су живели људи у сталној колонији. А да су били и на извесном развијенијем степену културе доказују остаци поклопаца за посуде, жрвања и одломци решета. Уз људе ту су живеле и домаће животиње; има утврђених трагова тресетног говечета, тресетне свиње, домаћег пса бронзане доби и дабра. Градина Фортица подудара се по добу и положају са насељем Златишта. Оно што чини нарочиту особеност ових насеља то су утврде у облику кружних насипа, одлично очувани кастелијери, чије многобројне аналогије налазимо у Истри. Ови су насипи имали да штите насеља у случају напада. Остатака старог насипа, уз неколика кремена наласка, очувало се нешто и на обронку Игмана, у Војковићима, у дну Сарајевског Поља, где се, исто као на Дебелом Брду, насеље одржало до иза римских времена.^[50] На источној страни Сарајева, у Мариновој пећини код Рогушића, нађено је нешто иловастих утарака с нешто рожнатог и кременог оруђа, а ништа од коштаног и металног материјала. Ту је утврђен свизац (*Arctomys marmotta*), из чега би се хтело закључити, "да је тадашње поднебље било различито од данашњег".^[51]

Такво једно континуирано насеље, чак све до Средњег Века, очувано је у градини код Варваре, у прозорском срезу, подигнутој исто на једној стрмини као што су и ова сарајевска. С нешто мало неолитских остатака, који су трагови његове најстарије културе, ово насеље је

важно и занимљиво, у главном, по том, што је у њему нађено много калуфа за ливење бронзе, и то у врло разноврсним облицима, за мачеве, копља, длета, игле итд. Ово је досад у читавој Босни и Херцеговини најважније место, у ком је постојала нека врста старе металне индустрије. У доста великом броју остатака посуђа од иловаче од значаја су типови имитације посуда од плетера или крошњица. Иначе, по својим облицима типови из Варваре потпуно се подударају са онима из Златишта. "Посебну особину овог насеља претстављају горе сужене призме од земље, међу којима има неколике вертикално пробушених". Насеље се ово одржало и иза Римљана, и у раном Средњем Веку добило је своје име по познатој хришћанској светитељки, којој ту је био подигнут храм.^[52] Поред старих римских насеља водио је у том крају римски војнички пут, који се дуго употребљавао и доцније.^[53]

Једна од старих континуираних насеобина је и Чунгар код Цазина. Почевши с каменим оруђем, брусовима, жрвњевима и др., који су махом од домаћег терцијарног пешчењака, с нешто унесеног кременог оружја, ту се налази и доста прибора од кости. У њему се посебно одваја један орнаментисани комад накита. Посуда од иловаче има више. Неке су од њих с поља, а неке и са обе стране мазане црном фирнисном бојом. То бојење мисли се да је грчког порекла; у алпским земљама јавља се оно тек у халштатско доба. Осим тога ту је нађено преко 30 комада пршљенова употребљаваних при ткању.^[54] Нарочито је вредна пажње једна ту нађена кацига, у облику шешира, са танким ободом и первазом од крушчића и палмета и са дугметима, чији се тип налази у многим покрајинама Средње Италије (понекад с етрурским натписима) и Норикума.^[55]

У истом цазинском срезу, у Шумецу код Подзвизда, нађена је једна намерно у земљу закопана и бронзаном жицом повезана остава разних од пре оштећених предмета бронзаног материјала, које је било одређено за таљење. Таљене бронзане масе нашло се ту, на истом месту, 3 дм. ниже у земљи, и недалеко одатле у Пећима. То је, уопште, био стари рударски крај, што показују и за словенска времена имена места, као Стари Мајдан, Бронзани Вакуф, Пећи,^[56] у ком је металургијска радиност, као што се види, почела врло рано.

Важна и богата насеобина те врсте јесте она сојеничарска код Рипча, у истом бихаћком крају.^[57] Сојенице, односно насеља подигнута на кољу (Pfählbauten, "накољска" или "накољичка") која се одржавају још и данас у неким нашим крајевима, нарочито око Уне, спадају у једно од најстаријих наслеђа Балканског Полуострва. Још Херодот, у свом опису пеонске земље у јужној Маћедонији, (V, 16), спомиње та старинска насеља на кољу близу ушћа Струме, на језеру Празијасу и око њега. На високом спојеном кољу, усред језера, биле су подигнуте њихове дрвене кућице и везане с копном само једним мостом. Малу децу везали би за ногу да се са колиба не омакну у воду. Сваки човек, који је имао права на више жена, имао је дужност да за сваку жену, у то старо насеље, донесе по три коца, да га појача и прошири. Сојеничари су људи који су се највећим делом бавили риболовом. За ове накољце у струмској долини Херодот чак саопштава, да су рибом хранили и своју стоку. Рипачки сојеничари, међутим, били су људи много ширег интереса. Њихова насеља, која вероватно припадају два периода а хватају до 4000 м², показују, поред обиља коштаног оруђа за рибарство, да су се бавили још и металургијским пословима, гајењем стоке и ратарством. Керамика је исто тако богато заступљена. Један очувани земљани сач са нешто других одломака показује, да је хлеб печен на огњишту под њим, под жеравицом, као што се и данас ради на много страна. О познавању жита сведоче остаци очувани у самим насељима; досад су утврђене ове врсте: двозрна шеница (*triticium dicoccum*), јечам и просо; даље боб и сочиво. За жито, међутим, још нису били у употреби млинови, него само камени жрвњи. У то време већ се за храну употребљава и воће, већином дивље или оно, које није још од људи неговано, као дрен, трњина малина, лешник, дивљака јабука, крушка и врста дивље трешње (*prunus avium*). Од домаћих животиња људи тога времена имали су већ припитомљене четири врсте вола, две врсте свиње и овце, козе, коња и три врсте паса. Једна врста кућнег пса, *canis fam. Spaletti*, сличан лисици, "нашао се само у терамарама Италије, дочим у сојеницама швајцарским и у осталој средњој Европи фали".^[58] Помоћу паса људи ове насеобине бавили

су се и ловом и у њиховим налазиштима утврђени су остаци: медведа, зеца, срне, јелена, лањца (*cervus dama*), козорога, јазавца, лисице, дивље мачке, творића, веверице, пуха и нарочито много добра; од тица орла, гаврана, препелице, дивље гуске и патке. Изненађујући био би донекле налаз петла, кога је Ј. Н. Волдрих мислио да може одредити по две сумњиве кости и један остатак дромедара.^[59] Пршљенова од иловаче било је у овом рибарском крају врло много и занимљиво је, да се још и данас становници ове околице служе сличним утегама. Исто тако, до недавно су тамо били у употреби и калупи за ливење кугла, какви су употребљавани и у старо доба. За културнији ступањ становништва овог накољичког насеља, које је делимично пропало услед ватре, а после трајало и за римских времена, доказ је и то, што су знали да ткају на посебним усправним становима, и што су у већој мери употребљавали шиваће игле од кости. Да су рано били у саобраћају са осталим светом показује врло речито једна шкољка, *Surgaea moneta*, која је у извесним афричким крајевима на врло високој цени, неколико приморских оштрига и један примерак шкољке *Cardium Lamarcki*.

Друго велико босанско насеље на кољу, једно од уопште најбогатијих на балканском земљишту, то је *Доња Долина* код Бос. Градишке.^[60] То је, у осталом, место на ком и данашњи постоје накољичке насеобине, које се могу означити као најтипичније за Босну, а врло поучне за читаву Европу уопште.^[61] Стара насебина у Долини није била састављена од примитивних дрвених колиба, него показује развијенији тип зграда са већим потребама и културом. Подница је у њима имала набој од иловаче, а тако исто и дрвени зидови. "У многих се зграда могло установити, да су собе имале строп а више њега таван, који је служио као спремница... Зграде, које су служиле за становање, биле су раздијелене у 2 или 3 просторије а уз сваку оваку зграду нађене су помање, које су служиле као хамбари и штале". У средини кућа било је огњиште, на густом набоју иловаче, "опасано у облику великог котла 15-20 цм. високим зидом, у кому бијаху на двије стране полукружне удубине за ражањ а на лицу и отрага чудновати цијевкасти унакрштени наставци, доље уријешени лијепом орнаментиком, којој је главни елемент "свастика", "симбол сунца и ватре". У Долини је, даље, нађено одломака по којима се може судити да су се сојеничари тога краја служили затвореним четвртастим земљаним пећима за огрев и да су имали пећи за хлеб. Један велики чамац, 12.50 m. дуг, и то ванредно лепо очувани примерак чуна издубљена од једног дрвета, *моноџулов*, који се данас налази у Земаљском Музеју у Сарајеву, приказује саобраћајна средства насеља и извесну подузетност повећег замаха. Оно, што је у Долини, поред тога, од непроцењиве вредности, то је чињеница да су у њој нађени врло лепо очувани гробови, са гробном културом тих становника. Један, и то већи део њихов, садржи мртваца у дрвеним, данас карбонираним сандуцима и коритима, сахрањене у целини; док други, мањи, део има само спаљене кости очуване у жарама. У сарајевском музеју ти се гробови данас виде заједно са читавим бронзаним накитом којим су били украшени и са сакралним посудама, у којима су им поднесене последње понуде за други свет. Доњодолинска насебина почиње из бронзаног времена, као и она у Рипчу, и допире до средњо-латенске периоде, односно негде од XIII- IV века пре Христа. Као рипчанска насебина и ова је много полагала на гајење стоке и бавила се ловом. Све животиње заступане тамо нађене су и овде; једино су нови остаци врло ретког и данас код нас потпуно изумрлог лоса (*alces palmatus*). Од жита имали су и обичну шеницу (*triticum vulgare*) и две врсте проса (*panicum miliaceum* и *setaria italica*) уз јечам; а од поврћа грах, грашак и сочиво. У Долини је већ постојало и грождје, док у Рипчу његова егзистенција није потпуно сигурна. Од других семењака Долина је имала: јурчицу, штир, хељду, лисац, жабњак и спориш. "Ратарска техника је иста као и у неолитско доба, с том једином разликом, да су камени будаци замијењени с рожнатим. Јелења се рожина уопће у многоврсно оруђе употребљивала, од крајњих шиљака правиле су се виле, чекићи, разне држалице, окуви, остве, паче и жвале за коњске узде и низ другога те је фабрикација рожнатог оруђа била важан дио домаће индустрије". Као у Рипчу и овде је било металургиског занимања.

За Доњу Долину, као и за остала налазишта и насеља по Крајини, може се на основу нађених предмета с вероватношћу утврдити, да су била у вези са западним насељима северне Далмације, Лике, Истре и Италије, нарочито у своје касније, латенско доба. У том правцу дају одлично исходиште неке врсте фибула (чертошке и италске). Карактеристичан је, даље, налаз од 8 комада келтских имитација маћедонских тетрадрахми Филипа II, које су биле у промету по читавој Панонији, Норикуму и Дакији. За промет са иностранством сведоче нађени комади јантара и стакла и скупе каори-шкољке.

Од старог занимања становништва керамика се још и данас доста негује у овој околици, сигурно понајвише с тога што Сава у оној земљи ствара врло употребљив материјал за ту врсту рада. Важно је за карактеристику примитивности тога посла, да се и данас, као и пре, лонци реку на отвореној ватри, да се раде простом руком, да се у иловачу меша вапнени песак и да лончари употребљавају посебан поступак, "да им посуде добивају црну графитну површину, која карактерише многе прехисторичке посуде".^[62] И пршљенови, који се употребљаваху раније при рибарству, служе још и данас у посавским мрежама.

Долина реке Саве била је у старо време доста густо насељена, што је и разумљиво с обзиром на плодност тла, на богатство риба у водама и на богатство животиња у шумама. Од неолитских насеља ту смо познали Клакар на босанској страни, а постоји и једна насебина више Брода на славонској. Близу Долине, код села Мачковца, учињен је један овећи налаз, "који се састојао од бронзаних сјекира, келтова, српова, сулица и др." Уз саму Долину, у Ситнежу и код Војскове, нађени су извесни остаци из бронзаног доба. "Обилни бронзани налаз истога доба нађен (је) у Дреновој долини у брчанском котару"; други код Орашја близу Толесе с типовима бакреног доба; а трећи потиче из Шамца с много бронзаних предмета. На славонској страни утврђени су бронзани налази из Одворака (срез Градишка) и из Мачковца, с ону страну босанског.^[63] Сојеничка насебина у долини Саве откривена је и код Новог Града у бродском срезу, на славонској страни. Поред много коштаног оруђа и ту је нађено неколико предмета од туча, са облигатним калупима исто као у Рипчу и Доњој Долини.^[64]

Становништво је ових области било делимично доста богато и живело са извесним разумевањем раскоши. Његов накит разноврстан, обилат и чест, употребљаван је за све делове тела и са умрлима стављан чак у гроб. Један ђердан нађен у Доњој Долини, неочуван потпуно, има 84 јантарова зрна, од којих су извесна као орах и лешници, 88 једнобојних и 56 орнаментисаних зрна, и најзад 10 комада колико каори-шкољке.^[65] То, у вези са становима од два-три оделења, са огњиштима, пећима за хлеб и пећима за огрев; са обиљем фибула, игала, копчи; са великим остацима домаћих животиња; са масом калупа за ливење потребних предмета од метала; са оружјем боље врсте, чак са кацигама за одбрану главе; - све то показује довољно јасно, да је насеље Доње Долине било далеко одмакло у својој култури, да претставља чак тип једне колоније са развијенијим животним потребама и израђеним удобностима и да је неоспоран докуменат веза између босанских насеља и колонија у њиховој околини и даље с једне стране све до Приморја, а с друге дубоко у панонску долину.

За извесну врсту благостања појединих лица овог доба сведоче и налази из околине Тешња. Код самог Тешња је нађен у једном гробу један бронзани бодеж и келт са богатим орнаментима и неки други предмети отменије израде.^[66] Још лепши пример, управо јединствен пример оваке врсте у свој Европи, јесте један бронзани мач са корицама, које су украшене врло пажљивом орнаментиком, окићене бронзаним ресама, а чији је држак дело ређе и ванредно укусне уметности. Нађен је у Великом Мошуњу у срезу травничком. Уз тај мач и корице ишао је и штит, мање лепо орнаментисан, бронзане наруквице и фибула типа Пешијере, и неко ситније комађе, које је било на оделу или служило за накит уз неке нестале делове одоре.^[67] У близини Тешња нађене су недавно и једне бронзане пафте, "досада у нас једини примјерак те врсте".^[68] За мједено доба и његову културу карактеристични су ови стихови Хезиодови у његовим *Делима и данима* (стих 150- 51):

τῶν δ' ἦν χάλκεα μὲν τεύχεα, χάλκεοι δὲ τε οἶκοι,

χαλκῶ δ' εἰργάζοντο. Μέλας δ' οὐκ ἔσκε σίδηρος.

На њих се човек и нехотице сећа приликом ових и оваквих налазака.

Тузланска долина, веома важна због својих сланих наслага, била је насељена и у неолитско доба, иако, колико се досада зна, не много интензивно и не онолико колико би се очекивало по значају соли у народној прехрани и привреди. У самој Тузли и њеној непосредној околици, где се вршило толико копања за разне зграде, нашли су се до данас само ови предмети: три лепо полирана пробушена чекића од диабаз и рожњака (Hornblende), какав се налази у Мајевици и на јужном обронку тзв. Велике Њиве, где чини ходнике, односно на Озрену, у околини Маглаја и јужно од Грачанице; једна ножица посуде, чије аналогije постоје у све три наше веће неолитске насеобине, и најзад једно туцало за жито. Из бронзаног доба нашло се нешто мањих посудица. "Једна од тих посуда особито је занимљива с тога, што се на њеном дну нашао минерални продукт, добивен тиме, да се покушало растопити комад оловног сјајника".^[69] То је занимљиво у толико више, што Тузла сама нема такве руде и што су најближа њезина налазишта у Сребреници и Олову. Није ли то траг размене соли за руде друге врсте, коју су вршили становници оних области? То би био леп доказ узајамног промета, који је не само могућ, него, судећи по одношајима и везама и са много даљим странама, чак и врло вероватан.

Бронзана култура Босне, иако без искључиво типских својих насеља, ипак је, како видимо, доста богата и важна.^[70] Из тог времена има извесних предмета, који очевидно показују, да су у земљу унесени из крајева, где је техника тога посла достигла извесну савршеност, и утврђују тако још више раније наговештене везе наших земаља са културом Средоземног Базена. Али је исто тако важно, да се ливење бронзе развило и код нас, и то у доста великој мери. У старогрчком појам ковања, χαλκεύω у вези је са мједи, χαλκος. Мјед је код њих уопште синоним тврдоће. Нашој фрази о "срцу од камена" одговара, код њих, по Хезиоду, "срце од мједи" (*Теогонија*, ст. 764-5). И код нас је метална индустрија почела, у главном, с бронзом. У Добоју се нашао један калуп за ливење келтова "по узору угарских"; на Дебелом Брду и Собунару "нађено је више пута стаљених грудa" и бронзане троске; у Градини, на врелу Раме, у Долини и у Рипчу беше се створила читава металургија. У једном скупном налазу бронзаног доба код Подзвизда (срез Цазин) уз 39 комада разних предмета беше и 15 груменова истаљеног бакра. Такав се комад нашао и међу неким бронзаним фибулама код Креке. Сировине за посао уношене су, делом, из суседства, а делом су можда добијане из домаћих налазишта (босански сињевац има, на пример, 38.41% бакра). Нарочито један налаз из Горње Долине (срез Бос. Градишка) изгледа да потврђује ову претпоставку. Ту је, на име, нађен одломак једне плоче, који је лако растворива смеса с нешто бакра, антимона, мало коситра, с нешто цинка, арсена и сребра, и лако може претстављати покушај, да се направи бронза из бакра добијеног из босанског сињеваца, у коме има и антимона.^[71]

Најлепше оружје хомеровских јунака направљено је од мједи. Сам бог рата је у *Илијади* χαλκεος 'Αρης. Остаци тог бронзаног оружја и железног, рађеног по његову типу, у приличном броју и у врло типичним примерцима, очувани су у светски чувеној босанској некрополи на Гласинцу.^[72] На подножју Романије, на једној широкој висоравни, богатој шумом и свежином, диже се обиље старинских градина и тумула, какво, у толиком броју, није још нађено ни у једном крају Балканског Полуострва. Они се простиру у широком кругу све до Дрине и Високог, са приметним опадањем кад иду даље од средишта, и броје на 5000 гомила.^[73] Кад је разрушио киличку Тебу и смакао њеног господара Еетијона Ахилеј није оплакао погинулог, него га "спали са дивним оружјем и насу му хумку". После борбе један јунак у *Илијади* предлаже, да ваља покупити све мртваце и спалити их, "а око ломаче насућемо једну заједничку хумку".^[74] За балканске Трачане навео је већ Херодот, да мртваца или спаљују или сахрањују, а при том му наспу гомилу. Гласинац је класичан докуменат те културе. У тумулима, од којих неки имају пречник по 15-20 метара, налазе се и појединачни и скупни гробови; а има и обично сахрањених и спаљених скелета. Карактеристично је,

међутим, да су паљени скелети много богатији и да се уз њих обично налази и оружје, док је то у другима ређи случај. Од оружја на Гласинцу је најчешће копље, илирска *сигина*; много су ређи мачеви и ножеви, а има нешто и секира, од којих више примерака са две оштрице. Гласиначки налази иду делимично у крај бронзане и у прву железну периоду халштатског типа, али и у тој имају много бронзаног наслеђа, истина често више у типу и обрасцу израде, него у самом материјалу. Нарочит значај имају гласиначки налази ради свог општег карактера: они су веома занимљива врста наглог прелаза бронзане у гвожђану периоду, која је овде, изгледа, настала раније него у самом Халштату. Други значај је у том, "што велика већина бронзана накита представља низ облика, скроз локалног, аутохтоног карактера, који су доселе нађени само у овим громилама и доказују, да су то производи једне домаће, самоникле, технички и умјетнички напредне културе".

Гласиначка некропола, иако има и извесних мањих налазака из римског доба, у целини својој ограничена је на доста уско време. Важно је и врло занимљиво, да њене гомиле садрже врло мали број облика из латенске периоде и да насеље, тако богато и многобројно до тог времена, после тога нема никаква већег значаја, нити знака неког интензивнијег живота. Шаренградско насеље у Срему, на пример, које као и гласиначко, припада халштатској периоди одржало се и доцније и у њему се поред старијих налаза налазе и млађи латенски предмети.^[75] Објашњење за ту појаву мисли се да је у том, што се за претставнике халштатске периоде код нас сматрају Илири, а за носиоце латенске опћенито Келти. Значило би, према том, да су Келти потпуно потисли Илире из њихових главних седишта, која су иза тог пропала или таворила са врло оскудним бројем преостатака.^[76] За Илире се узима да су дошли у наше крајеве са севера, негде у X веку пре Хр.,^[77] док се Келти јављају у IV веку. Гласиначка култура обухватала би, према томе, време од X-III века.

За време гласиначке културе везе Босне са осталим светом утврђене су у још већој мери, него за насеља у Рипчу и Долини. Поред јантара, стакла и емаља, овде је нађено више фибула типова талијанске провениенције, које су долазиле у средишњу Босну или копном од Истре, преко Јапода (посредна станица у Долићи има исте типове) или преко морских веза. М. Хернес је упозорио на занимљиве предмете кола с тицама, која су била дотад нарочита карактеристика талијанских налазишта.^[78] Од грчких ствари упадају у очи кациге сасвим њихова типа (коринтског) и врло вероватно њихове производње; посуде у облику скифоса; бронзане доколенице (тозлуци), познате грчке кнемиде (ἐκνήμιδες Αχαίοι); бронзане годрониране зделе, од којих су очувана два одлична примерка. У Заграђу је нађен један леп сребрни рељеф свиње, који је "риједак докуменат архаичке грчке пластике".^[79] М. Васић је покушао доказати, да је и тип такозваних наочарских фибула, односно накит сакралног значења, који је раније сматран као илирски, производ пореклом са грчког подручја, указујући на извесне типове из Ефеса.^[80]

Али постоје и друга тумачења. Извесне утицаје егејске материјалне културе у Средњој Европи, па с тим у вези и у Босни, Г. Косина, познати немачки археолог с много фантазије, тумачи као одјек илирске најезде у Грчку у најраније бронзано доба,^[81] али је то мишљење врло тешко пријемљиво.

Од бронзано-железних налазишта халштатске периоде мањег значаја занимљив је Сретеш са својим равним гробовима, као и Ћатићи,^[82] недалеко од њега, који су сасвим у вези са гласиначком културом. То би била, од прилике, и њена западна граница до реке Босне. На истоку, гласиначки типови допиру, преко Лима, до Плеваља, јер су утврђени у некрополи у Штрпцима и у Плевљима.^[83] Предмета гласиначког типа, нашло се и у извесним налазиштима југоисточне Херцеговине све до Планае.

Друга велика босанска некропола, али мања од гласиначке, то је она равних гробова у Санском Мосту.^[84] Већ је примећено, да између ове и гласиначке некрополе нема готово никакве типске заједнице ни у налазима, као што је нема ни у спољашњем облику. Једино што би им била општа заједничка црта то је појава, да и једна и друга имају поред скелетних

гробова и трагова паљевине, и то, од прилике, у подједнаком размеру. Само, судећи по налазима, гробови с паљевином припадају млађем добу. У некрополи Санског Моста највећи број фибула припада чертошком типу (обични и такозвани Armbrust-Certosa), 115 од 142 комада. По њима и по сродности керамике ова некропола има веза са доњодолинским насељем и са крајинско-личким насељима ове периоде. Као што су се некад сојеничари у Долини и Рипчу бавили таљењем бронзе, тако су се становници око Санског Моста бавили ковањем жезеза, искоришћавајући богате мајдане своје околине. У том занимању становништва јесте и битна разлика основне културе њихове; први су више бронзане, док је ово претежно жезезне периоде. У овој некрополи упада иначе у очи релативно врло богат налаз оружја, посебно копаља и сулица и кратких, на средини проширених, мачева. Читаво насеље, које датира, од прилике, од VI века пре Христа, има свега три фибуле средњолатенског типа и обиље чертошких; иде, према том; до III века пре Христа. Новијим, али не систематским, ископавањима утврђено је, да је на Сајмишту у Санском Мосту било право насеље са огњиштима и много керамике, и да глинени предмети његови по облику и орнаменту одговарају халштатским, као и жезезно оруђе и бронзани накит.^[85]

Северозападније од Санског Моста нађена је још једна велика некропола у Језеринама код Бихаћа.^[86] Захваљујући врло савесном раду В. Радимског ту је успело, на основу гробних налаза, тачно утврдити размер између скелетних и паљевних гробова. При том се дошло до ових поучних резултата: у најстаријим периодима ове иначе релативно младе некрополе, у доцније халштатско и рано латенско доба, превлађују скелетни гробови и то за халштатско доба са 85% а у латенско са 66%. Од тог времена, од средњелатенског превлађује спаљивање мртваца, и то у размеру, који се у римско доба пење до око 90%. Једна врло важна и занимљива појава ове некрополе јесте обиље јантара у њој. Њега је било у 112 гробова, а нађено га је 1281 комад. Иначе, ова некропола Јапода, која је постојала и у римско доба, има своју пуну аналогију у Прозору код Оточца, у Лици, и у Гробнику код Ријеке. Она је једна од најмлађих у Босни и припада времену од IV века пре до II века после Христа.

Врло занимљив је један прави крематориј у љубушкој Горици.^[87] У једној, до наших дана очуваној, згради нађене су људске кости, угљен, пепео и од ватре уклачени камен, често потпуно укалупљени у једну гомилу, измешану са остацима оксидираног металног накита и предмета. Други део куће служио је за сахрањивање неспаљених лешина. Овакав пример нарочито је карактеристичан за одржавање тог паралелизма у поступку с мртвацима. Као у Санском Мосту и овде је нађен релативно велик број копаља, тог карактеристичног илирског оружја. Како се налазило у близини мора, ово насеље је пуно италских предмета; тако, на пр., фибула "a navicella", па фибула, "што нам с једну страну репрезентирају прелазне облике од полукружне фибуле облику чертошком, који превлада у доба етрушћанско око Болоње, а с другу се већ примичу оним типовима, који заредаше у прво доба латенске културе особито на југу Алпа". Мимо то, ово место је важно и по том, што је недалеко од крематорија нађен један ретко богат сребрни накит, чији рад са филиграном претставља врло отмен укус и произвођача и власника. Али је извесно, да његово порекло није домаће и да је накит у земљу унесен из једне уметнички много развијеније средине. "Најближе аналогije нађене су на обалама понтијским, особито у гласовитој колонији Олбији и у Анапи у Криму, те у другим грчким колонијама, па и у самој Грчкој".

Најмлађа некропола босанска тих времена, откривена у прехисториски толико обилатом бихаћком крају, у подручју Јапода, то је некропола у Рибићима.^[88] Од 316 нађених равних гробова ту је било само шест скелетних; сви остали потичу од спаљивања. По нађеним фибулама, од којих 126 припада средње-латенском, 13 касно-латенском, а 69 римском времену (од свега 212 комада), несумњиво је утврђено касно порекло ове колоније, а с тим у вези и раније примећена чињеница, да у млађим некрополама видно превлађује спаљивање место сахрањивања мртваца. Римски новци нађени у овим гробовима допиру делимично до II века по Христу (до цара Антонина Пија). Начин сахрањивања био је сличан језеринском. Спаљене кости, с нешто накита и сакралних посуда покупљене у једну жару, ставиле би се у

земљу, па би се покриле обично једном зделом или каменом плочом и онда засуле земљом. У овом гробљишту урне су биле врло густо поређане, "често пута њих по неколико једна поврх друге, тако да је читав положај тих урна донекле амфитеатралан". Занимљиво је, да је оружје, особито дуги ножеви, било стављано с поља, негде преко хумке, а негде су "крај жаре окомито усађени у земљу".

Нешто од тих старих обичаја сахрањивања, какве налазимо у прехисториској Босни и на другим странама, има и у извесним траговима нашег народа. У народној песми о смрти војводе Кајице казује се, како Срби, после војводине погибије, кад га сахранише "чело главе копље ударише", "по гробу му оружје простреше", "од Маџара умку начинише". Да се погребна традиција примитивних народа упорно одржава ствар је врло добро позната. Не улазећи ближе у то питање на овом месту ми ћемо само упозорити на још једну-две занимљиве традиције, које се провлаче на нашем подручју од најстаријих времена до данас. Несумњив је остатак културе каменог доба код нас, да се мртвачки покров реже не ножем него оштрим каменом.^[89] Проучавајући једну латенску гомилу у Махревићима (чајнички срез) Ћ. Трухелка је у гомили, где су нађене спаљене кости мртваца и уза њих услед ватре знатно оштећене све предмете који су били на лешинама, открио велик број стаклених, често врло лепо орнаментисаних, зрна од ђердана, од којих добар део није био у ватри, него је накнадно бачен у гомилу као дар или милост несталом. "Сличне донације на гробу покојника још су и данас обичајне у нашег сеоског народа, те ће особито женске осим јабукама, лимуновима, јаглуцима, даривати покојнички гроб накитом - ђерданом, прстењем и др."^[90]

Иначе, гомила у Махревићима важна је нарочито по том, што претставља "најисточнију доселе познату точку, до које је допрла култура латенске доби у Босни за вријеме средњо- и касно-латенских периода". На југу, средњо-латенска култура допире до Херцеговине, али је врло карактеристично, да се подручје касно-латенске културе сужује после код нас на западну и нарочито на северозападну Босну. Западно од Крајине, у Лици, та култура је потпуно истоветна са овом у Босни, али, на жалост, није још довољно и систематски проучена.^[91] У србијанским налазиштима, чији је типски претставник Жуто Брдо, култура железног доба има основни тип друкчији од босанског и у вези је са истодобном дунавском културом црноморских грчких колонија.^[92]

Као ређу појаву у прехисториским насељима ваља споменути два врло карактеристична повећа налаза сребрних ствари, у главном фибула. Сребро није било ни много познато ни много употребљавано у прехисториска времена и његови налази много су ређи од златних. У нас се наишло на њих у Штрпцима, у источној Босни, и у Грацу у столачком херцеговачком срезу. Примери фибула су варваризирани западно-грчки узорци. То и богатија употреба сребра и дали су повода мишљењу, да је производња тих фибула вршена можда баш у Босни, где је те руде било у великој количини.^[93]

За латенске периоде, на основу извесних типова фибула, дошло се до уверења, да је у Босни настала бифуркација средњолатенске фибуле. Једна грана довела је на југу, поглавито у Херцеговини (с налазиштима од приморског Норина до Посушја на западу и Билеће на истоку) до фибуле копљастог облика са две игле одвојене од лука. Друга, севернија, дошла је "низом касно-латенских прелазних облика до римске провинцијалне фибуле". Линија, која би растављала те две групе ишла би, од прилике, средином Босне.^[94] Јужна је, изгледа, у вези са грчким типовима, од којих је један из Додоне истоветан са једним нашим из билећког среза. Северна је, међутим, у вези са западним, односно италским типовима. То показује уједно и два главна културна утицаја, која су се већ у та врло стара времена јављала у Босни и Херцеговини и ту се укрштала. То је од најранијих дана давало посебно обележје читавој култури овог подручја и чинило је једном од најсложенијих. Уз та два утицаја јавља се још и трећи; утицај културе становника дунавске долине и њихових даљих веза са културом Јужне Русије и Кавказа. Има научењака, који у том правцу гледају решења за многа од наших археолошко-културних питања, нарочито - што је у осталом врло вероватно - за источни део

Балканског Полуострва. За наше подручје, према испитивањима која су досад вршена, тај се утицај или веза могао утврдити само на појединим мање-више осамљеним примерцима.

Старо становништво

Има научника, који су склони веровати, да се према разним налазима наших насеља и њихових културних слојева даду обележити и разликовати поједине етничке јединице као носиоци разних култура. Тако М. Хернес по разлици предмета из Бутмира и Дебелог Брда мисли да може закључивати, да су у Бутмиру, као много старијем насељу, живели Трачани или неко друго старије племе, а на млађем Дебелом Брду Илири.^[95] Надовезујући на ту мисао, а по извесним археолошким везама између Бутмира и Винче и неких других насеља, М. Васић закључује, да су то доиста били Трачани.^[96] Ослањајући се исто на Хернеса, који је у Бутмиру нашао трагове негроида, Н. Жупанић је указао на црначку остологију у сојеничким насељима у Емони близу Љубљане и на негроидне особености Тројанаца и довео их је у ближу везу.^[97] Поводом једне маскиране главице од печене глине нађене у Винчи он је тврдио, да она "предочава један нарочити расни тип, који нас подсећа на старе и нове народе у Предњој Азији". На ту нешто непрецизну констатацију он надовезује, како би "у том случају требало да буде већ тада културних језиковних и крвних свеза између нашег полуострва и Мале Азије".^[98] Најсличнији тип винчанском он мисли да је нашао код Хетита у Малој Азији.^[99]

У свом великом делу о *Дунаву у прехисторији* Гордон Чајлд узима као полазну тачку, да су неолитску цивилизацију увели у северну Србију и Банат колонисти с Црног Мора и Егеје; у млађој периоди (Винча II) и он, као и други испитивачи, налази читав низ подударња између предмета босанских налазишта (Бутмира, Клакара, Доње Махале) и другог низа дунавских са налазиштима Маћедоније, Тесалије, Грчке, Киклада, Мале Азије.^[100] Та подударња долазила би од носилаца једне исте или бар врло приближне културе али није сигурно да су потицала и од људи исте расе, иако ни то није искључено. У својим студијама о старим Трачанима указивао је већ раније В. Томашек на врло важна подударња у племенским називима Балкана и Мале Азије. Дарданци се, на пример, спомињу у Старој Србији и око Троје, чак као прастановници ове друге. Већ стари писци доводили су у везе малоазиске Енете с Венетима, Фриге с Бригима, маћедонске и малоазиске Мигдонце, маћедонске Одоманте с Одомантисом у Малој Арменији, Мизе с Балкана с онима у Малој Азији, и сл.^[101] Имена тројанских јунака Париса, Хектора, Енеје, Анхиза, Пријама и др. имају јасне илирске аналогije.^[102] С пуно знања, али и са много научне резерве развио је овај цео проблем још 1896. професор Павле Кречмер, који сматра као несумњиву везу малоазиских народа са хеленским копном.^[103]

Није још утврђено у науци који су баш народи од оних већ познатих у историји и којим редом живели на подручју старе Босне. До недавно се узимало, да су понајстарији били Трачани. Карло Пач упозоравао је на извешан низ имена трачког порекла или трачког облика на читавом западном делу Балканског Полуострва, као Термидава, или Салона - Салон у трачкој Битинији, или Нестос (Цетина) - Места - Неста у Тракији; или у Херцеговини Адзизиум према Азизис на путу из Виминација у Банат и сл. Он је мислио, да су Трачани некад заузимали читаво Балканско Полуострво, па да су иза њих дошли Илири, и то у ове западне земље исто онако доцније, како се то догодило с њима у Епиру, Акарнанији и Етолији. За једно трачко племе као становнике на јадранској обали има и писмених спомена код старих писаца. То су Бризи или Бриги, који освајају Драч и држе два отока на северу Адрије.^[104] Има старих писаца, истина у том погледу не довољно поузданих, који и Истрани помињу као Трачане.^[105] Трачко племе били су можда и Манији, који су становали око доње Неретве и ниже, и чији траг имамо вероватно у имену Маина. По њима је читав део мора од Сплита до Пељешца био у старих Грка зван Маниским Заливом. Као трачко племе сматрају неки и Даорзе, њихове суседе на левој обали Неретве, око данашњег Хутова и Габеле и даље

до Стоца и Попова.^[106] Али против таквог схватања и метода којим је Пач дошао до својих резултата јавила се оштра опозиција. Н. Вулић је, код нас први, у два-три маха наглашавао, да сама истоветност имена на једној и на другој страни не би још била довољна, да се као сигурна прими горња поставка. Нека од наведених имена имају својих паралела и на другим странама, у којима није било трачког елемента и где се он тешко даде и претпоставити. Нпр. Салон у Киликији и Сало у Шпанији; Асамум код Дубровника, Асамус у Бугарској, Асамон у Галији, Асамас у Мавретанији, Асамон у Елиди и сл.^[107] Још одлучније устао је против тог мишљења Х. Барић, али с другог гледишта. Он држи да је илирско становништво старије од трачког.^[108] По њему је албански језик у ствари језик досељених Трачана, у ком је остало много предалбанских елемената. Међу тим елементима налазе се и илирски.^[109] Барић се, у питањима топономастике, иако не прима Пачов метод, не слаже ни са Вулићем, него прихвата данас у науци све више освајајућу теорију о старом балканском становништву неиндоевропског порекла, које је било у вези, или чак у сродству, са становништвом Мале Азије, Архипелага, Грчке, а које се простирало и даље на западу јужне Европе, у Етрурији и Шпанији. Од југословенских научењака ту теорију о преиндоевропском или алародиском елементу најдоследније и с највише радова заступа К. Оштир.^[110] Н. Жупанић је покушао да за те лингвистичке теорије даде и нешто археолошких прилога баш из наших страна, указујући на већ поменуто сличност између једне маскиране главице из Винче и хетитских лубања. Др. Г. Новак се придружио том мишљењу упозоравајући на раширеност племенског назива Дарданаца, које неки стари писци називају Илирима, од Шар-планине, преко по њима прозваних Дарданела, до тројанске обале у Малој Азији.^[111] Везе Мале Азије с јужном Европом у то рано доба доиста све се више утврђују. Стари Аријан је већ и сам давно тврдио, да су Мизи и Трачани и Европејци и Азијати.^[112] За Етрушчане се, на пр., сад скоро сигурно верује, да су дошли у Италију баш из Мале Азије.^[113] Ми лично у то питање не можемо унети више светлости, јер нас у њему оставља наш поуздани хисториски метод; то питање имаће да реше друге науке. Напоменимо само, да у науци данас преовлађује мишљење, које је овако категорички формулисао К. Шухардт: "У Средоземном Мору постоји прастаро сродство од Шпаније преко Италије, Грчке све до Јужне Русије и Кавказа. Археологија га може богато доказати".^[114]

У најраније доба писаних хисториских извора заузимала су простор од северног дела Јадранског Мора до Пелопонеза и од Дунава до Мораве многобројна илирска племена.^[115] Једно од највећих илирских племена, Јаподи, чије становнике налазимо с обе стране мора, у врху Адрије, веже саплеменике Балканског и Апенинског Полуострва, где их је исто тако било у знатном броју. У IV и III веку пре Христа вести о Илирима постају чешће и прецизније, тако да на основу њих можемо с извесном сигурношћу пратити њихову судбину. Нама лично, ради тога, теорија о трачком елементу као новијем у западном делу Балканског Полуострва не изгледа много вероватна. Кад би Трачани потиснули Илире већ у хисториско доба, како да о том, поред толико других вести, не остане никаква трага?

Илири су били подељени у много мањих и већих племенских јединица, од којих су само неке, издржавши чешћа померања, постигле већи значај. Али опште име за читаву њихову племенску заједницу постојало је и било познато и Грцима и Римљанима; оно је *Илирија*, Ἰλλυρίς Πιυγία, Illyrikum, и тек доцније уобичајени Πιυγισμ. Име *Илир* К. Оштир доводи у везу не само са *ilug- *земља*, него и *змија*, јер је Ἰλλύριος змијски херос.^[116]

Данашње хрватско Приморје било је насељено Либурнима, одличним поморцима. Лика и северозападна Босна имала је као становника ЈапODE, чије је средиште било око Бихаћа; око извора Уне и Унца, код Пећи и у Грахову, и у долинама Бутишнице и Радиљевца обитаваху Дициони, а близу њих Глиндициони. Јужно одатле становали су Деури или Деври; њихово име доводи се у везу са Ђеврскама.^[117] На истоку од ЈапODE, око Врбаса, беху Мезеји или Мазеји (њихово је место Мазин). С обе стране Купе налазили су се Колапијани, а уз горњи ток Саве Латобици.^[118] Око Динаре живели су Диндари, који су по планини добили своје име. Мања племена, Хилеји, Сиопи, Хитмити, Хијерастамни и Булини становаху, измешани

са гусарским Либурнима и у збијеним братствима, од задарског подручја до реке Цетине. Назив Стамни одржао се у називу места Стона (Stamnum - Stagnum меша се још у споменицима XIII-XIV века). Од Цетине до близу Неретве беху Нести, а на Неретви Нарези. Испод њих, око ушћа Неретве, становаху Манији. Ово племе потискивали су илирски Ардијеји или од Латина звани Вардеји, који су живели на подручју од Неретве до Скадра^[119] и који су претстављали главни државотворни елемент Илирске Државе III и II века пре Хр. За њих изрично казује Апијан, да су најбољи поморци (Ἀρδιαῖοι τὰ θαλάσσια ὄντες ἀριστοί).^[120]

Сва она ситнија племена или њихова имена између Либурна и Вардеја после се полагано губе, а место њих се јавља скупно име можда новог, завојевачког, илирског племена Делмата или Далмата, по ком се назива и читава земља. Њихово главно место је Delminium, у старосрпском Дљљмно=Думно и Дувно, очувано у рушевинама све до најновијег времена. По Страбону "највеће и најбоље од илирских племена" беху Аутаријати, док их Апијан истиче као најзначајније илирско племе по копненој снази. Њихова су се обитавалишта налазила северније од Даорза, који су живели у столачком крају, и допираху далеко у унутрашњост. Њихово име Αὐταριάται рашчлањују у αὐ-Ταριάται и тврде "да значи једино, они око реке Таре", на Тари.^[121] Они су се с Вардијејима, по причању, дуго борили око сланих врела (можда код Ораховице, коњички срез) и потисли их одатле далеко према југозападу.^[122] Између Мезеја и Аутаријата, у средишњој, Босни, становаху Деситијати. У Брези код Сарајева нађен је недавно један натпис у ком се спомиње "princeps Desitiatium".^[123] Око средње Дрине беху Партини, чије саплеменике спомињу многи писци и у околини Драча. У ужичкој околини нашла су се два вотивна споменика подигнута Јупитру Партину.^[124] У једном римском натпису код Пријепоља помињу се Melcom(ani), који спадају у "civitates" наронског конвента.^[125] Између Неретве и которског залива поред Даорза, који кују новац с лађама, пребиваху и Плереји. За Пирусте се мисли, да су становали на подручју око Плава и Призрена, али име града Пераста у Боки и сувише подсећа на њих, односно на један њихов део. У Дукљи, која је по њима добила своје име, беху Доклеати. Илирских племена било је до Пелопонеза и у Италији и по алпским земљама; њихово распрострањење у Европи узима се данас да је било много већег обима него што се раније мислило.^[126]

Пре сигурнијих хисториских вести и података, који почињу тек делимично у IV веку пре Хр., знамо из богатог археолошког материјала, да су на нашем подручју вршена разна померања. Ова земља, с њеним великим пространством и природним богатством, обратила је доста рано пажњу на себе код активнијих народа и предузимљивијих суседа, који покушавају да са разних страна допру до ње и да у њу унесу своје производе и почну трговачки промет.

Грчки трговци, понешто у одисејској традицији, одавно су ишли обалама Средоземног Мора и његових улива, нарочито у Јадрану, и већ су у VII, односно у VI веку пре Христа подизали колоније на погодним местима албанског приморја. Из тог је времена Дирахидон (Драч) и Аполонија (Појани крај Валоне), чији је новац био у промету на нашем подручју све до владања првих римских царева. Драч је, у осталом, био убрајан у илирске градове. На њихове драхме и хемидрахме наилази се чак "и у мјестима, која сада леже посве по страни, као што су нпр. Бјелемић и Умољани у коњичком котару".^[127] Драчки новац налазио се у љубушком срезу, у Бугојну, у Путичеву и у Тремошници на Сави; аполониски у љубушком, у Гацку и у Тешњу. У Дувну је нађен елеузиски новац из IV века пре Христа; у Хумцу једна хистејска драма с отока Еубеје из II века. Имитација тетрадрахме Филипа II нађена је у Посавини, а у Вранкамену код Крупе новац Хиера II.^[128] Утицај грчке културе видан је и иначе. Једно од урођеничких племена, Даорзи, који су становали у Приморју и на левој обали Неретве у столачком срезу, ковали су у II столећу пре Хр. бронзане новце са грчким натписима, исто као и краљ Балајос у Рисну. На предњој страни налазила се Хермесова глава, а на другој лађа с веслима, са високо завијеном стивом и боковима и са натписом ΔΑΟΡΣΩΝ.^[129] У унутрашњости Босне, у Грацу на Лепеници, остало је у земљи комада од посуда од terra sigillata и terra nigra. Велики тањира из прве групе имају светлоцрвену боју, а

на остацима из друге групе распознају се грчка слова Арке, која јасно показују порекло те робе.^[130] Поред култа бога Хермеса, грчког утицаја у религији има још. Из доцнијег римског времена налазе се кипови грчких божанстава Пана и Нимфе за стада и пашњаке и Артемиде као божице шуме и лова. На илирским новцима употребљава се лик Хермеса, Зевса и Артемиде. Међу амфорама у Чапљини нађена је једна са грчким натписом Μένανδρος, која служи као непрепоран доказ увоза.^[131] Грчке производе, у осталом, констатовали смо већ раније неколико пута у прехисториским налазиштима, нарочито у гласиначкој некрополи, и то у крајевима често доста далеким од мора и приморја. Ено, само примера ради, из махревићке гомиле једног прстена са дугуљастом овалном гемом од карнеола, на којој је био паенски лик грчке провениенције.^[132] Грчких гема, с натписима, нађено је у Нарони, одакле је и ишао главни извоз тих и сличних ствари за унутрашњост. Да је грчки елеменат био доста дубоко зашао у Босну сведочи један грчки гробни натпис из Биљаче код важног рударског места Сребренице, као и грчки жиг једне иловасте посуде у Градини код Сребренице. Не мањи је доказ за то и један вотивни споменик Митрасов завештан од Менандра из малоазиског Афродизијаса нађен у Лисичићима код Коњица.^[133]

Главна трговачка лука за читаву Босну и Херцеговину беше стара Нарона, данашњи Вид код Метковића. Она се, као најважније античко место нашег подручја, јавља од друге половине IV века пре Хр.^[134] Псеудо-Скилак наводи је већ као трговачко место, у које свраћају ратне лађе и трговци. Она је емпориј, који је добио име по својој реци Нарони (ὁ Νάρων), чије се старо име још очувало у локалном називу Норину. Везе су створене понајпре од суседних грчких колонија са Корчуле, Ластова и Виса и после се развиле у знатној мери са свима местима Јадранског Приморја. Грчких колониста има у Нарони све до доба римских царева, а општина им је била јака и за дуго времена је задржала у језику народна имена. У споменику, што га умрлом Августу подижу севири наронски, петорица носе грчка имена: Corinthus, Amaranthus, Chryseros, Synegdemus и Herma. Градски становници и иначе често су, судећи по именима, грчког порекла: Diodorus, Hermes, Posidonius и сл. Ознака thiasus iuventutis показује, да је грчки назив ушао чак и у службену номенклатуру. Уопште, грчки утицај и ту, као и на илирском краљевском двору, и иначе, није био мали. Грк Димитрије Фарски игра врло важну улогу у илирској хисторији; мајка краља Генција, Еуридика, беше Гркиња, а његови саветници Олимпион, Парменион и Пантаух исто тако. За време тог истог краља грчки чиновници кују илирски новац, а у Рисну, тврдом владарском граду, грчка колонија, изгледа, беше врло јака. Трговачки промет Нароне с другим местима грчког света показују најбоље нађени новци из Мелоса, Сидона, Александрије и Тасоса, поред оних из Дирахија и Аполоније. Везе између Грка и Илира, мутне али непрепорно одржане у свести, показују и извесне старе хеленске скаске, међу осталима и прича о Кадму и Хармонији.

За време док су се јужноилирска племена крвила са Маћедонцима, настала је за северна велика опасност од Келта.^[135] Негде почетком IV века пре Христа провалили су они из Паноније у земље око Саве и продрли дубоко у унутрашњост Босне, све до Неретве, где су, послуживши се лукавством, задали тежак пораз Ардијејима. Можда потиснути од Келта и Аутаријати се померају више према истоку, и око 335. год. пре Хр. спремаху се да нападну, негде око јужне Мораве или Вардара, Александра Великог, кад се враћао са свог дунавског похода. Иза тога узнемирују Пеоне и допиру све до Риле. Год. 335. једно хвалисаво изасланство Келта са јадранског приморја поздравило је Александра Великог, кад је дошао у земљу Трибала. Он га је лепо примио и склопио савез с њима, по свој прилици да би их, по потреби, могао искористити против њему непријатељских Илира. Њихова снага изгледа да је била доста велика, када су могли, 280. год., да пређу у нападаје против Тракије, Пеоније и Маћедоније, и да, победивши противника, а међу њима и маћедонског краља Птолемеја Керауна, продру све до Делфа у Грчкој. Број једне њихове скупљене војске, у коју је свакако било увучено и доста покореног елемента, а која је извршила главни напад, ценио се на 150.000 пешака и 20.000 коњаника. После продирања у Грчку та је војска била разбијена и, расута, страдала је од глади и болештина. Само мањи део могао је да се врати са тог кобног

пута. После тог пораза њихова је активност очигледно слабија. Главно њихово племе Скордиска концентрише се претежно на подручју северне Србије, око Мораве, и ту у главном остаје до свог слома за време римских освајања.

Трагови келтског утицаја у нашој средини нису још довољно проучени. Они се сматрају као носиоци млађе латенске културе и њима се приписује увођење обичаја спаљивање мртваца. Пач је на подручју око Коњица, у Херцеговини, упозорио на келтска имена у старим натписима: Бојо, Јакус, Имсцелио. Мешање Келта и илирских Јапода, примећено већ од старијих писаца, дало је нов елеменат старој етничкој групацији на босанском подручју.^[136] О њему изрично говори Страбон наводећи, да су Јаподи ἐλίμκτων Ἰλλυριοῖς καὶ Κελτοῖς ἔθνος.^[137]

Антрополошка мерења, вршена на врло ограниченом броју старих објеката, дала су занимљиве, али недовољно сигурне резултате. По њима, на Гласинцу превлађује долихоидни тип са 68-75% према 25-31% брахикефала; у осталим деловима Босне (Језерине, Долина и др.) тај је размер знатно мањи и износи 60% долихоида према 40% брахикефала. У Херцеговини, међутим, има 60% брахикефала, а само 40% долихоидних. Данашње становништво Босне и Херцеговине претежно је брахикефално са 84%:16%. По том се закључивало, да је долихоидни тип старији. Које су племену припадале те лубање тешко је утврдити. Као Босанци и данашњи Албанци су у већини брахикефали. Да ли су они били такви и у старини и да ли није настало неко нама непознато померање и његово утицање на антрополошки тип тешко је утврдити на основу досадашње грађе. У сваком случају има се одбити претпоставка Вајсбах-Гликова, као да те лубање потичу од римских трговаца, који су пре римске војске, у повеликом броју, долазили у Босну и баш сви нашли своје покојиште на Гласинцу.^[138]

Као хисториски чинилац јављају се сасвим поуздано илирска племена и њихова држава тек око 230. год. пре Хр. Тадашњи владар Агрон, чија је држава, изгледа, имала претежно приморски карактер држећи источну обалу Јадранског Мора и тежећи да подвласти далматинска острва, помагао је 231. год. Акарнанце у борби против Етолаца кад су ови опседали град Медион, пославши у помоћ 100 лемба и 5000 ратника. У исто време он је покушао да освоји и Вис, који је затражио римску заштиту. Агрон је умро у сред заплета које је изазвао својом агресивношћу, остављајући власт својој жени Теути. Теута је наставила ратовање у Епиру и постигла тамо лепих успеха, које није могла до краја искористити само с тога што су се као нов непријатељ јавили Дарданци. Год. 229. њена војска нападала је Драч и узела Крф. Можда би њено ратовање имало и већих резултата, да није избила озбиљна опасност од Римљана.^[139]

Ова агресивност Илира, која се на доста видан начин показивала у завојевањима на југу, ојачала је услед њихова дугогодишњег и смелог крстарења по обалама Јадранског Приморја и у њиховој залеђини, на којима су сретали врло мало или нимало отпора. Охрабрени постигнутим успесима они проширују свој круг акције све до Пелопонеза и до талијанских обала. Од њих страда међу другима и римска трговина и по Јадранском Мору и дуж његових обала.

Илири су били претежно брђанска племена, у главном сточари, немирна духа и готово стално у међусобној крви. Нарочито су биле оштре и дуго памћене борбе између Аутаријата и Ардијеја. Ови други, чисто четничко племе, живе врло распусним животом и нису нимало радни. Земљу им обрађују покорени Манији, чији се број помиње са 300000 глава. Они се сами иначе, сишавши близу мора, брзо поверавају његовој стихији и одају у великој мери гусарству. У својим лаким чамцима, брзим и лако покретним, они не само што се смело отискују далеко од обале, све до Егејског Мора, него се усуђују да с њима нападају и много веће грчке и после римске лађе. И они сами и њихове лађе, лембе, брзо излазе на глас и бивају озбиљно поштовани. Живећи тако као четници, гусари и сточари, они се навикавају на лак живот, постају облапорни и похотни, и нарочито воле да се опијају, уживајући у

честим гозбама. Има чак прича, да су их Келти, сазнавши за тај њихов порок, намамили на једну добро спремљену гозбу и замађијано пиће и тако их потукли.^[140] На пијанкама учествују и жене, које су код Илира биле равноправне и које понекад узимају и врховну државну власт, као, на пример, владарка Теута. Народно пиће је пиво, звано сабаја, справљано од јечма, проса или шенице; у Херцеговини и Далмацији пили су вероватно и вино. Породични живот код таквих људи не изгледа да је био много моралан. За извесне илирске поглавице зна се, да су имали више од једне жене, а за либурниске жене бележи се, да су имале више мужјака. Либурнима, прича се, жене и деца били су уопште заједнички. Слободне илирске жене, којима девојаштво није увет за удају, снажне и лепо развијене, раде све кућне послове, довлаче саме дрва, чувају стоку; имале су од прилике онај делокруг, који до недавно и жене по Албанији и Црној Гори, само са мање моралних обавеза. Неспособна за живот деца била су код Аутаријата напуштена и у свему се вршила нека инстинктивна селекција, Никола Дамаскин пише за Дарданце, да се у животу купају само три пута: о рођењу, женидби и смрти.^[141] Чистоћа брђанских сточарских племена није ни касније много боља.

У борби они се, у главном, служе копљем; ређи су кратки мачеви у облику јатагана и наџаци. С тога у гласиначкој некрополи онолики број копаља. Њихова главна вештина је борба у кланцу, где су врло спретни и где се брзо споразумевају. Коњице, природно, немају; исто тако нису вешти за борбе у сређеним бојним одредима. У додиру с Грцима, а после и у борбама, као плен, добијају нешто више и нешто лепшег оружја, нарочито кациге с карактеристичним листовима који им чувају оба образа, доколенице и наруквице. На прсима, место оклопа, носили су токе, које су још и данас у обичају код становника источне Херцеговине и Црне Горе.

Уређење им је било племенско; помагано врло много разуђеним и одвојеним тереном динарског система, у коме су им главна седишта. Код појединих племена број братстава је врло велики; код Делмата је износио 342, код Деситијата 103, код Нареза 102; код других је испод стотине. Племенима су управљали њихови поглавари, мушки или женски. Расцепканост и сувише развијена племенска индивидуалност били су узрок, да Илири нису никад створили своје заједничке државе и да су касније, ради међусобних борби и неразвијене свести о заједници, постали доста лако плен римског империализма. Средином III века била је настала једна повећа илирска држава, - њеног владара Грци зову βασιλεύς - али је она ограничена претежно на подручје Јадранског Приморја, од Скадра до Цетине, а власт гога владара беше знатно ограничена племенским претставницима.

О језику Илира зна се врло мало, пошто су му једини остаци очувани само у неколико личних имена и неколико топографских назива. Јиречек је упозорио на врло карактеристичну чињеницу, да су имена мушких и женских лица често иста.^[142] Та су народна имена чувана доста дуго, и на нашем подручју у старим натписима има их приличан број, на пр. Бато,^[143] Дазас, Приво, Масиопиа, Лаискус, Панто, Тита, Пинес, Брикуша, Мандета, Зорада, Занатис, Главус, Темеја итд. Нешто од тих назива остало је у топономастици све до наших дана. По врло познатом илирском вођи Бати или Батону и по том иначе популарном имену код Илира готово је сигурно да су настали месни називи, као на Гласинцу, славној некрополи илирској, Батово; Бато и Батотићи у блиском чајничком срезу; Батуша у Горњем Вакуфу са тим старим и несловенским наставком -уша; Батићи у сарајевском срезу и сл. У манастиру Горици код Ливна нашао је Хернес један камен из Лиштана с натписом, у ком је помињано име Βατων. Недалеко од Ливна, у Врилима, налази се и локални назив Батуни.^[144] Упада у очи и назив Дардагани у чајничком срезу. Са племеном Ибријана у вези је име прастарог Ибра (ср. назив Иберија). У месним називима ти су стари остаци још чешћи. Главна река Херцеговине Неретва звала се Наро или Нарон; тако се у њеној близини до данас зове један поток Норин (Narona - Норин као Salona - Солин). Али и друго име Нарента - Неретва исте је групе. Град Задар звао се раније Јадер или Јадера; име је јасно у вези с називом Јадрана и са србијанском облашћу Јадра. Од ардијејске вароши

Бистоњ - Баст дошао је назив Башка Вода.^[145] Имена као Дрим, Дрина, Дрињача, Сава, Буна, Босна, Уна и др. сва су старог порекла, вероватно понајвише илирског. Од њих је редак број, као Дрим, задржао мушки род, док су га друга променила; ср. Savus, Dravus итд. Од старих имена места као Бигесте, Бистуе, Леузинум, Станекли очувана су само Думно и Нарона, Остатака у другим називима има исто тако. Име Арарева гомила на Гласинцу Талоци и Трухелка изводе од *арар*, што у арбанашком означава тумул.^[146]

На основу скулптура и рељефа на старим надгробним споменицима покушали су К. Пач и Д. Сергејевски да реконструишу, бар у неколико, одело старих илирских жена. Оне су, изгледа, носиле тунике са дугачким али уским рукавима, и биле су опасане. Одело им је закопчавала једна фибула на раменима. Има примера да се поврх дуге тунике носи и горње краће одело, кожух или тако нешто, као и данас у извесним крајевима Босне и Херцеговине. Удате жене носиле су на глави не вео, како каже Сергејевски, него "округу", белу четвртасту мараму, која покрива теме, косу и пада низ леђа. Та се округа (реч се тако употребљава у долини Неретве) јасно разазнаје на старим споменицима, а очувала се све до данас код сеоског становништва средње и западне Херцеговине. "Девојке обично нису покривале главу". Од накита имале су обоце, у облику колутова, и фибуле с привесцима.^[147] На главама су носиле округле капице или високе капе од крутог материјала. Ј. Талоци мисли и да је наша *струка* остатак либурниске лацерне, као и албански огртач са црвеном кукуљачом.^[148] Ђ. Стратимировић је нашао на Гласинцу и пораменице, преко којих су протурани скутови од женског плашта, направљене од танког лима.^[149] Од старе ношње остале су код нас у употреби и опанке, веома подесне за брдски терен.

^[21] Dr F. Katzer, Geologischer Führer durch Bosnien und die Hercegovina. Sarajevo 1903., 41.

^[22] Ј. Талоци. О значењу имена "Босна". Гласник Зем. Музеја I, 1889., 10. Има и других тумачења. Једно је, да се име *Ad Basante* односи на место при ушћу Босне, јер је обично да станице на ушћу река носе њихово име. Ср. Ј. Талоци, Illyrisch-albanische Forschungen I. München und Leipzig 1916., 10; Ѓ. Трухелка, Les restes illyriens en Bosnie. Paris 1900., 12; Н. Вулић, Глас CLV, 1933., 6-7. Међутим *Basante* одговара пре Босугу. Ср. П. Скока, Archiv für slav. Philologie XXIX, 1907., 479. Вулић је, сп. д., упозорио и на имена *Bassania* (варош близу Љеша), *Bassiana* (у Панонији и Срему). А. Мајер изводи име Босне од основе *бас* (индоевр. *бхог*) која означава текућу воду. Nastavni vjesnik XLII, 1933/4., 47-8.

^[23] М. Hoernes, Vorgeschichtliche Alterthümer in Bosnien und Hercegovina. Die österr. Monarchie in Wort und Bild. Wien 1901., 154; Dr Ѓ. Трухелка, Das urgeschichtliche Gewerbe in Bosnien und der Herzegowina. Zeitschrift des nordböh. Gewerbe-Museums IV, 1910., 92.

^[24] Katzer, сп. д., 54-55.

^[25] W. Radimsky, M. Hoernes, F. Fiala, Die neolithische Station von Butmir. I Wien 1895; II 1898.

^[26] Urgeschichte der bildenden Kunst. Wien 1915., 266.

^[27] П. Драгичевић: Налазиште из неолитичког доба на Краљевинама код Новог Шехера. Гласник Зем. Музеја, IX, 1897., 161-7. За орнаменте посуда ср. овде сл. 13-6 са бутмирским делом II, таб. X 9; XI 6, 9, 11, 14.

^[28] Гласник Зем. Музеја XVIII, 1906., 243-4.

^[29] Dr Ѓ. Трухелка, Prethodno izvješće o neolitskom naselju u Donjem Klakaru. Гласник Зем. Музеја XVIII, 449-462; XXVI, 47-55. Ср. М. Васић, Старинар I, 1906., 65.

^[30] Старинар I, 1923., 28.

^[31] М. Мандић, Гласник Зем. Музеја XXXIX, 1927., 199-205.

^[32] Dr M. M. Vassits, Die neolithische Station Jablanica. Braunschweig 1902. Исти, Прилози ка

решавању тројанских проблема. Глас LXX, 1906. Bella Lajos. *Aldunai leletek. Archaeologiai Értesítő XVIII*, 1898., 103-114. Ср. *Vjesnik hrv. arheološ. društva III*, 1898., 247; M. Hoernes, *Urgeschichte*, 286.

[33] Dr. M. Much, *Die Heimat der Indogermanen*. Jena, Berlin 1904., 85-95.

[34] Ср. M. Wosinsky, *Die inkrustierte Keramik*. Berlin 1904., таб. III, сл. 7, таб. IV сл. 3 са Butmir I. таб. VII. сл. 8; W. таб. VIII сл. 5-B. I, таб. V сл. 17.

[35] М. Васић, *Старинар III*, 1908., 79-83, Тип бутмирске зделице, вероватно жртвене, са четири ноге, која је по свој прилици, имитација животиње, има паралелу у Винчи и у Ракманима, у северној Тесалији. *Ib.*, стр. 105, сл. 14; Wace-Thompson, *Prehistoric Thessaly*. Cambridge 1912., 47. Ћ. Трухелка погрешно мисли, да су такве посуде имитација дрвета, "jer posuda na četiri noge mogla je pre prvobitno biti samo od drveta". *Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u prehistoričko doba*. Sarajevo 1914., 13, 45. Butmir II, таб. VII сл. 7.

[36] *Urgeschichte Europas*. Strassburg 1905., 34. Ср. J. Déchelette, *Manuel d'archéologie I*, Paris 1908., 361-3, који има друкчија схватања.

[37] М. Васић, Глас LXX, 202-3, 262-3, 282-9. Он је ту дао и овај разлог: "За датирање Бутмира у позније неолитско доба још већма говори та околност, што се и тако позни орнаментални мотиви, као што је текућа спирала, налазе само у првој (најдубљој) трећини тамошњег слоја; а то другим речима значи, да чак и кад бисмо смели текуће спирале датирати у неолитско доба, то бисмо с тога само најдубљу трећину слоја имали приписивати неолитском добу, а обе остале (горње) трећине већ металном добу". "На извесним комадима, као што је нпр. онај Butmir II, Taf. XI, № 13, као да се даје утврдити и употреба познате "Furchenstich" - или "Stichkanal" - технике, која је карактеристична за "Rahmenstil" металнога доба". *Ib.*, 288. Те разлоге Васић је после нарочито развио у чланцима *Датовање Бутмира у Зборнику Б. Поповића*, Београд, 1929., 295-316, и *La "négresse" de Butmir*, сеп. от. из *Księgi Pamiąkowej prof. Dr. W. Demetrykiewicza*. Ср. и његово последње мишљење у делу *Преисториска Винча II*, Београд 1936., 175, 188.

[38] Ср. о том слично мишљење В. Гордон Чајлда, *Старинар IV* 1928., 48, 52; и у његовом делу *The Danube in prehistory*. Oxford 1929., 68 и д. И он мисли, да је егејска култура могла допрети до Бутмира Јадранским Морем и Неретвом. Међутим у истом делу, а посебно на стр. 97, он претпоставља ширење најстарије винчанске цивилизације не само у долину Мораве, него и у Босну.

[39] Занимљиво је за ово питање и старо, код Страбона очувано, причање, да се из Дунава могло воденим путем избити на Јадран. Оно би могло двоје: 1) да су стари морепловци и путници доиста, бар донекле, ишли из Дунава Савом и видели да њен ток почиње далеко на западу; али ово би могло исто тако, говорити и 2) за то, да они нису ишли Савиним током до краја, јер би, онда било немогућно стварање те легенде. Οί δὲ καὶ ποταμὸν "Ἰστρὸν ἐκ τοῦ μεγάλου Ἰστρου τὴν ἀρχὴν ἔχοντα ἐκβάλλειν εἰς τὸν Ἀδριαν φασί. *Strabonis Geographica*, ed. A. Meineke. I 60, 75. То Страбон, који боље зна ствари, наравно, исправља. *Ib.* 74-5.

[40] Др Јозо Петровић, *Гласник Зем. Музеја*, XXXVII, 1925., 137-140; Др М. Мандић, *ib.*, XXXIX, 1927., 199-205.

[41] C. Schuchhardt, *Das technische Ornament in den Anfängen der Kunst. Prähistorische Zeitschrift I*, 1909., 52. S. Feist, *Kultur, Ausbreitung und Herkunft der Indogermanen*. Berlin 1913., 80.

[42] M. Hoernes, *Die neolithische Station von Butmir II*, 4-6. М. Васић, *Старинар*, IV, 81.

[43] Much, *сп. д.*, 114. Орнамент спирале се јавља у камено доба и на другим предметима, као нпр. на малим пловастим куглама у Шкотској и то са ванредно лепим радом (ср. R. Munro, *Prehistoric Scotland*. Edinburgh and London 1899., фиг. 78) или на пентадерима, у Бугарској (*Извѣстия на българското арх. дружество IV*, 1915, 152).

- [44] Alteuropa. Berlin und Leipzig 1935., 165 и д. Ср. о бутмирској култури Б. Јанкулова "Преисториско доба Војводине". Гласник Историског друштва у Н. Саду VII, 1934., 55
- [45] Dr. Ć. Truhelka, Prehistorijski nalazi u Bosni i Hercegovini. Гласник Зем. Музеја XVIII, 1906., 117-120. Dr J. Brunšmid, Nahođaji bakrenoga doba is Hrvatske i Slavonije i susjednih zemalja. Vjesnik hrv. arh. društva. VI, 1902., 32 и д.
- [46] Dr Ć. Truhelha, Prehistoriski nalazi. Гласник Зем. Музеја XIX, 1907., 57-62. Ср. Гласник Зем. Музеја IV, 1892., 80-3, где је говор о бакарном налазу из тешањског котара. Ср. Wissenschaftliche Mittheilungen I, 1893., 315-7.
- [47] Гласник Зем. Музеја XXVI, 1914., 70. Б. Јанкулов, сп. д., VIII, 1935., 189-96, мисли за бакарне предмете у Босни, Славонији и Срему, да су унесени с истока, а посебно бакарне технике да је са Бик-горја.
- [48] В. Ђурчић у Гласнику Зем. Музеја XX, 1908., 378-380.
- [49] Ф. Фиала, Предисториски налази на Собунару код Сарајева. Гласник Зем. Музеја II, 1890., 212-220; III, 1891, 484-431. Jedna prehistoriska naseobina na Debelom brdu kod Sarajeva. Glasnik Z. M. VI, 1894, 107-140, VII, 1895., 123-130; VIII, 1896., 97-107. V. Ćurčić, Prehistoričke utvrde oko Sarajeva. Glasnik Z. M. XX, 363-381. Ср. Хернесову Urgeschichte, 340; The Danube, 493-4, где се нарочито указује на подударача типова тога налазишта са другима.
- [50] Wissen. Mittheilungen I, 326-8. Ср. В. Радимски, Прехисторичка налазишта. Сарајево 1891., 11, с нетачном поставком.
- [51] P. Fiala, Pretraživanje pećina u Bosni. Гласник З. М. IV, 1892.
- [52] В. Ђурчић, Градина на врелу Раме. Гласник Зем. Музеја. XII, 1900. 99-118. Ć. Truhelka, ib., XXVI, 79-80. Прозорски срез је доста богат предметима бронзаног доба. Ср. наласке код Понира, Гласник Зем. Музеја, V, 1893., 311-3.
- [53] C. Patsch, Wissenschaftliche Mittheilungen IV, 246-8.
- [54] Гласник Зем. Музеја VI, 1894., 495-511.
- [55] Ibid., 683-6.
- [56] Ć. Truhelha, Wiss. Mittheilungen. I, 35-8. Недавно је у Брезовом Пољу жепачког среза нађено једно бронзано складиште са 16 келтова и 3 копља. Гласник Зем. Музеја, XLIII, 1931., 9.
- [57] В. Радимски и В. Ђурчић, Гласник Зем. Музеја, V, 129-138; VII, 309-335, 483-524; XX, 149-179.
- [58] Ć. Truhelka, Kulturne prilike. 74.
- [59] Wissenschaftliche Mittheilungen, V, 1897., 107, 111.
- [60] Опширни извештаји Ћ. Трухелке, Гласник Зем. Музеја, XIII- XVIII, 1902-6, XXVI, 1914., и дра М. Мандића, ib., XLI, 1929., 33-9.
- [61] V. Ćurčić, Rezente Pfahlbauten von Donja Dolina in Bosnien. Ergänzt. Heft zu Band XIX der Zeitschrift für österreichische Volkskunde. Wien 1913.
- [62] Ср. В. Ђурчић, Лончарство у Орубици на Сави. Гласник Зем. Музеја, XXII, 1910., 25-40.
- [63] Ћ. Трухелка, Гласник Зем. Музеја XIII, 1901., 286-7.
- [64] Dr I. Brunšmid, Vjesnik hrv. arh. društva IV, 1900., 45-58.
- [65] Гласник Зем. Музеја XVIII, 218-9.
- [66] Ћ. Трухелка, Гласник Зем. Музеја XIX, 1907., 62-75.

- [67] Ѓ. Трухелка, Jedan odličan nalaz bronzane dobe iz Velikog Mošunja. Glasnik Zem. Muzeja XXV, 1913., 325-335.
- [68] Гласник Зем. Музеја XLIII, 1951., 14-5.
- [69] В. Ђурчић, Гласник Зем. Музеја XX, 77-83.
- [70] О њој врло много у упоредном налазу К. Чермака, Starožitnosti dob kovu v Evropе. Prag, 1898.
- [71] V. Ćurčić, Prilozi proučavanju preh. rudarstva i talioničarstva bronč. doba u BH. Glasnik Z. M. XX, 77-90.
- [72] Извештаји Ђ. Трухелке, Ђ. Стратимировића и Ф. Фијале с примедбама М. Хернеса, Wissenschaftliche Mittheilungen I, 1893., 61-168; I 1895., 3-38; IV, 1896., 3-32; V, 3-28; Гласник Зем. Музеја, XXVI, 100-115.
- [73] Трухелка, Kulturne prilike, 101, и други по њему дају број од 20.000. В. Ђурчић га је исправио у 4-5000 гомила. Iz predhistorije Bosne i Hercegovine. Sarajevo, 1913., 24.
- [74] Илијада, VI, ст. 416-9; VII, ст. 334-7.
- [75] Dr. J. Brunšmid, Vjesnih hrv. arh, društva IV. 1899.-1900., 59-70.
- [76] На основу једне врсте фибула са великим луком, завојем за иглу и орнаментисаним трокутом за копчу, коју је најпре огласио као претставницу грчког типа (Wiss. Missh., 84, сл. бр. 71), а после кавкаског (Kulturne prilike, 101, сл. бр. 81 и 85), Ђ. Трухелка је подржавао теорију, да су Илири дошли с Кавказа, Ср. и Старинар I, 1923, 21-2, где упозорава још на сличност гласиначких гомила с кавкаским могилама.
- [77] Ср. расправу д-ра Г. Новака, La nazionalita dei Dardani. Архив са арбанаску старину IV, 1929., 79-82. Он држи да су носиоци халштатске културе неки народ са севера, и то не Илири, или бар не Илири које изближе познајемо од IV века пре Хр. Ср. против тога мишљење М. Будимира Jug. istor. časopis III, 1937., 1-29.
- [78] Urgeschichte, 524.
- [79] Трухелка, Kulturne prilike, 109.
- [80] Старинар, IV, 1928., 235-253.
- [81] Ursprung und Verbreitung der Germanen. Leipzig 1936., 182.
- [82] W. Radimsky, Wissenschaftliche Mitteilungen I, 55-60.
- [83] F. Fiala, Glasnik Zem. Muzeja IX, 610-9; др. М. Мандић, ib., XXXIII-IV, 1922., 28.
- [84] F. Fiala, Wissenschaftliche Mittheilungen, VI, 1899., 62-128; Ѓ. Трухелка, Glasnik Zem. Muzeja, XXVI, 119-122.
- [85] Др М. Мандић, Гласник Зем. Музеја XLIII, 1931., 1-4.
- [86] W. Radimsky, Wissenschaftliche Mittheilungen III, 1895., 39-218.
- [87] Ѓ. Трухелка, Glasnik Zem. Muzeja XI, 1899., 339-395; XXVI 123-6.
- [88] V. Ćurčić, Wissenschaftliche Mittheilungen, VII, 1900., 1-58; Iz predhistorije, 55-8; Ѓ. Трухелка, Kulturne prilike, 156-8.
- [89] Т. Ђорђевић, Годишњица XLVIII, 1939., 257-8.
- [90] Ђ. Трухелка, Гласник Зем. Музеја XXI, 1909., 428.
- [91] V. Hofiller, Prehistorijsko groblje u Smiljanu kraj Gospića. Vjesnik hrv. arh. društva VIII, 1905., 193-203.

- [92] Ср. М. М. Васић, Жуго Брдо, Старинар II, 1907; V-VI, 1910-1911. М. Хернес ставља Жуго Брдо у бронзано доба. *Urgeschichte*, 410.
- [93] Dr M. Hoernes, Trésor d'objets d'argent trouvé a Strbci. Paris 1900. Трухелка мисли на увоз, пошто се налазиште Градац налази близу мора. *Kulturene prilike*, 159.
- [94] Ћ. Трухелка, Гласник Зем. Музеја XXI, 440-1.
- [95] *Urgeschichte*, 340.
- [96] Глас С. К. Академије LXX, 1906., 282-3.
- [97] Глас LXXXVI, 1911., 292-6.
- [98] Старинар I, 1923., 231-6.
- [99] *Narodna Starina* 3, 212-3.
- [100] Сп. д., 68-97. Ср. В. А. Хертлија, *Antiquity* 1929., 320; G. Fougères, *Les premières civilisations*. Paris 1935., 117 и д.
- [101] *Die alten Thraker* I, Wien 1893., 23-6, 30-4, 39-40, 47.
- [102] М. Budimir, *Revue des études balkaniques* II, 1936., 195-215. Данас се узима на више страна, да су везе Троје са Маћедонијом и Тесалијом несумњиве, и да их је било и са Трачанима. Ср. *Les premières civilisations*, 442-5.
- [103] *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache*. Göttingen 1896.
- [104] Гласник Зем. Музеја XVIII, 463-7. Ср. Dr G. Kazarow, *Beiträge zur Kulturgeschichte der Thraker*. Sarajevo 1916., 2-3
- [105] G. Zippel, *Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus*. Leipzig 1877., 7.
- [106] С. Patsch, *Historische Wanderungen im Karst und an der Adria*. I, *Die Herzegowina einst und jetzt*. Wien 1922., 40-1. Н. Вулић одбија трачко порекло Манија. Глас CXIV, 1925., 72.
- [107] *Wiener prähistorische Zeitschrift* IX, 1922., 81-5. још подробније у Гласу CXXI, 1926., 1-20. Ср. слично гледиште Н. Јопре, *Histoire des Roumains* I, Bucarest 1937., 33.
- [108] Архив за арбанаску старину, језик и етнологију I, 1923., 211-2.
- [109] Ђ., II, 1924., 151-161. Ср. јужнословенски филолог II, 1921., 58.
- [110] Ср. његову библиографију, Архив арбанаски II, 1925., 263. Ср. о том питању, А. Trombetti, *Saggio di antica onomastica mediterranea*, исти Архив III, 1926.
- [111] С. Müllerus, *Fragmenta historicorum graeconim* III, 593.
- [112] *La nazionalita dei Dardani*, 85-7. Ср. W. Tomaschek, *Die alten Thraker* I, Wien 1893., 23-6. Н. Вулић, одбацујући нове филолошке теорије, остаје при мишљењу да су Дарданци Илири. Глас CLV, 63-76.
- [113] Ср. Б. Хрозног студију *Le Hittite*. *Archiv oriéntalni* III, 2, 1931., 272-95. П. Кречмера, *Revue des études balkaniques* II, 1935., 41-8. Ср. V. Pisani, *Studi sulla preistoria delle lingue indeuropee*. Roma 1933.
- [114] *Alteuropa*. Berlin und Leipzig 1935., 127.
- [115] Ср. о њима новију литературу с исцрпним рефератом код О. Менгина, *Sitzungsberichte der Mitteilungen d. Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, 1916-7., 33-43. О хисториским границама Илирије ср. М. Bartoli, *Das Dalmatische*. Wien 1906., I, 115-8. Ср. и П. Кречмера *Einleitung*, 244-83. С. Schuchardt, *Die Urillyrier*. *Abhandlungen der preuss. Akademie* 1937.
- [116] *Albanski Arhiv* I, 109. М. Кузмић налази за Илире ово невероватно тумачење: ил-лур, а лур је "otvor na stropu podzemskoga stana za dim i svijetlo". *Ин-лур-и* су, према том, људи у

отворима или јамари. *Nastavni vjesnik* XL, 200-1.

[117] П. Скок, Албански архив, I, 15, 6.

[118] С. Patsch, *Die Japoden. Wissenschaftliche Mittheilungen* VI, 1892., 154-186; VII, 1900., 33-62.

[119] Н. Вулић, Глас СХIV, 1925., 71-3.

[120] *Ed. Teubn.*, I, 347.

[121] Албански Архив II, 405. За име *Tapa* ср. А. Мајера, *Nastavni vjesnika* XL, 40.

[122] Ср. Н. Вулића, Глас СХIV, 74-5, који то старо казивање сматра с доста разлога као легенду.

[123] Н. Вулић, Глас CLV, 1933., 16.

[124] *Ib.*, 18.

[125] М. Hoernes, *Römische Alterthümer in Bosnien und der Hercegovina*, 14. Ср. М. Будимира, *Revue int. des études balkaniques* III, 1938., 261.

[126] К. Kerényi, *Vom heutigen Stand der Illyrierforschung. Revue internationale des études balkaniques* II, 1936., 13-30. О илирским племенима ср. застарелу, али још корисну радњу В. Томашека, *Die vordawische Topographie der Bosna, Herzegowina, Crna Gora*. Wien 1880.

[127] К. Patsch, *Zbirke rimskih i grčkih starina и b. h. zem. muzeju*, Sarajevo 1915., 6-7.

[128] Гласник Зем. Музеја VI, 1894., 167. Ср. то и друге примере код Пача, *Historische Wanderungen*, 82.

[129] Patsch, *Zbirke*, 7 и сл. бр. 4 и 5. Како се код нас кроз олаке новинарске чланке увлаче наопака знања, вреди истаћи да су недавно, у једном чланку *Политике* бр. 8552, 1932., од неког М. К. Даорзи оглашени за словенско племе.

[130] В. Скарић, Гласник Зем. Музеја XLIV, 1932., 5.

[131] *Wissenschaftliche Mitteilungen* XII, 1912., 83.

[132] Гласник Зем. Музеја XX, 435.

[133] *Historische Wanderungen*, 87, 91. Грчки утицај преко мора на унутрашњост Босне и Херцеговине приказивао је В. Ђурчић у свом популарном али недовољно проученом чланку *Der bosnische Adriaverkehr in vorgeschichtlicher Zeit. Bosnische Post*, бр. 49, 1908.

[134] С. Patsch, *Zur Geschichte und Topographie von Narona. (Schriften der Balkankommission V)* Wien 1907. *Historische Wanderungen*, 63-87. П. Кречмер је упозорио на илирско племе у Умбрији *Нарте*, које је становало око реке *Нара*. Корен је очевидно исти као и код Нароне. *Festschrift A. Bezzenberger. Göttingen* 1921., 93-4.

[135] Ср. Н. Вулића, Келти у нашој земљи. Глас СХXI, 1926., 73-89. О Аутаријатима ср. В. Томашека, *Die alten Thraker* I, 88-9.

[136] Гласник Зем. Музеја XIV, 1902., 310.

[137] *Ed. Meineke* I, 284. Ср. К. Оштира, *Etnolog* III, 1929., 87 и д.

[138] Гласник Зем. Музеја XIII, 1901., 351-398.

[139] G. Zippel, *Die römische Herrschaft in Illyrien*. Leipzig 1877., 43-6; A. Piganiol, *La conquête romaine*. Paris 1930., 163-4.

[140] Код Теопомпа. С. Müllerus, *Fragmenta historicorum graecorum* I, 284.

[141] С. Müllerus, *Fragmenta historicorum graecorum*. III, 458.

[142] Јиречек-Радонић, *Историја Срба*, I, 12.

[143] Није нимало сигурно да име Катон означава princers, "владар", "пошто га не носе само кнежеви". Ср. Х. Барић, Алб. Архив, II, 156. Ср. П. Кречмера, Einleitung, 246.

[144] Römische Alterthümer in Bosnien und der Herzegovina, 20. W. Tomaschek, Die voroslavische Topographie der Bosna. Herzegovina, Crna Gora, Wien 1880., 19.

[145] Р. Skok, Studije iz ilirske toponomastike. Glasnik Zem. Muzeja, XXIX, 1917., 117-143. Без вредности је студија Ћ. Трухелке, Les restes illyriens en Bosnie, Paris 1900. Различите је вредности чланак Ј. Талоција, Die Urgeschichte des Illyrertums auf dem Gebiete Bosniens. Illyrisch-albanische Forschungen, I, München und Leipzig 1916. Ср. С. Patsch, Historische Wanderungen, 92-7.

[146] Wissen. Mitth. I, 110.

[147] Гласник Зем. Музеја XLVII, 1935., 20; XLVIII, 1936., 8.

[148] Сп. д., 17.

[149] Bulletino di archeologia e storia dalmata 1915., сеп. от.

Римски период

Италски предмети, који су доношени у прехисториско доба трговачким и доцније војничким прометом, врло су чести на босанском подручју. Неке смо већ спомињали приказујући разна насеља; од других ћемо, примера ради, упозорити на најкарактеристичније. У горичком крематорију упале су у очи фибуле јужноиталског типа (нпр., fibula a ravicella), са 31 комадом само једне врсте.^[150] Фибуле пешијерског облика ("fibula ad arco di violino") нађене су у Доњој Долини и у више примерака на Гласинцу; чертошке на Гласинцу, у Притоци и Санском Мосту. У овом последњем месту очувана је и једна врло укусно орнаментисана посуда у облику скифоса, која је етрурске провениенције.^[151] За доста рани саобраћај наших земаља с поморцима Јадранског и Средоземног Мора сведоче и нумизматички налази. Поред безобличне бронзе, aes rude, у наше је земље допрло много сигнираних италских асова и, осим тога, много новца, не само ранијег римског и сицилског, него и приличан број африканског, карташког и нумидског.

Разумљиво је с тога, да је угрожавање прилично развијене римске трговине и нападање на римске пријатеље довело до протеста с њихове стране. Год. 229. послато је илирској владарци Теути једно римско изасланство, да се потужи ради тога. Изасланство је затекло илирску владарку при посетању Виса. Римски посланици узели су према удовој Теути претећи и надмен став, ради чега је она, ражљућена, наредила да се на повратку убије онај, који се усудио рећи, како ће Рим већ натерати Илире да измене своје обичаје. То убиство би повод за објаву рата од стране Римљана. Теутина снага није била дорасла за такву борбу. Осећајући опасност и због издаје Грка Димитрија, господара фарског, који јој је био један од главних људи, и због приласка Римљанима неких илирских племена, и због погибије свог савезника маћедонског владара Димитрија II, Теута се, после неуспеха у борбама, склони у тврди Рисан,^[152] док су Римљани освојили на југу Крф, Аполонију и Драч и са флотом пленили остало Приморје. Илирска флота, слабија од римске, побеже у клисуре око Неретве. Али кад је један римски одред, искрцавши се, покушао нападај и на копну, био је с тешким губицима сузбијен и морао се нагло повући на лађе. У пролеће идуће године, видећи да Римљани мисле наставити рат, Теута је понудила мир и пристала на врло тешке услове: да плаћа данак, да уступи већи део земље (јужни део и далматинске отоке) и да се обавезе, да њени Илири неће преко Љеша даље пловити него са две и то ненаоружане лађе. Римљани нису имале вере у илирску владарку и за новог владара против ње поставише издајника Димитрија, који се обавезао на сличне услове.^[153] Унутрашња борба, држали су они, ослабиће Илире толико, да неће више бити способни ни за какву већу акцију. Али лукави Грк удесио је друкчије. Иза владара Агрона био је остао син Пинес, малолетан, коме је Теута, иако не рођена мајка, била тотор. После свог пораза Теута је брзо умрла, а Грк је узео за жену Пинесову мајку и тоторство над дететом. Тако је скоро читава Агронова илирска држава дошла под његову. власт. Искоришћавајући римску заузетост са Келтима и са Картагом, која ће довести до другог Пунског Рата, он се потпуно одметнуо од њихове власти и обновио старе границе илирске државе. Гусари с његова подручја, с њим самим, допиру чак до Киклада, настављајући стари занат и по Ахаји. Нови рат с Римом, који ради тог изби 219. год., испао је и опет по Илире негативно. Сам поражени и потиснути Димитрије спасао се код маћедонског краља Филипа, а јужни део обновљене Илирије дође поново под Римљане. Али ови се не моглоше дуго задржати на илирском питању. Те године пао је Сагунт и Ханибал је постао за њих много непосреднија опасност. Ради тога, они се задовољавају тим јужним делом Илирије и свргнућем Димитријевим, а за владара признају Пинеса и његова сродника Скердиледаса као тотора, који наскоро постаје и прави владалац.

Ханибалов упад у Италију и његови тамошњи успеси штетили су, сасвим природно, римском угледу на Јадрану. Маћедонски краљ Филип нашао је да је то најзгоднији час, да Римљане потпуно потисне с источне обале и улази с тога у савез с Ханибалом. Вешти Грк, Димитрије, који се спасао код њега, удешава све да помоћу маћедонском дође до свог старог положаја и

државе. Скердиледас, нимало дипломата, држи се у главном Римљана, чију је снагу видео два пута, почиње непријатељства против Филипа, а наставља уједно стара четовања и гусарења. Како је Филип био моћнији, наскоро су Маћедонци освојили читав илирски крај од Охрида до Цетине, изузимајући само приморска места, која је бранила римска флота. Скердиледас и његов син Плеурат, који га је наследио, повукли су се у унутрашњост, у своје тешко приступачне планине. Рим их све до свршетка Пунског Рата није могао да заштити, и тек 197. год. пре Хр., би Филип присиљен, да поврати Римљанима све што је од Илира био освојио. Ови су то већим делом уступили Плеурату, само је јужна Илирија од Љеша до Драча остала римска.

Али и после тако тешког искушења Илири не мењају својих старих навика. Њихове лађе и даље пљачкају по мору и сметају италску трговину и изазивају против себе 180. год. пре Хр. нову казнену експедицију. Римски извештаји казују, да сви ти нападаји нису били без везе са илирским владарем Генцијем, који је дозвољавао и иначе да се римским поданицима наносе многе неправде и који је римске грађане затварао на Корчули. Рим с тога год. 178. одређује два посебна поморска надзорника, "duoviri navales", који су имали да пазе и бране италску обалу од тих напасника.

Генције, владар "других" Илира, тј. племена, из унутрашњости, ближих Маћедонији, а изгледа не од оних, над којима су првобитно владали Агрон и Теуга и који су дотле водили главну борбу с Римљанима,^[154] био је ушао у савез са наследником Филиповим, маћедонским владарем Перзејем. Кад је тај 168. год. био савладан и заробљен остао је Генције сам, да прими неравну борбу са господарем ондашњег света. Недовољно спреман он је брзо, за месец дана, био потпуно савладан у Скадру, где се повукао пред јачом и боље опремљеном римском војском.^[155] Генције се безуветно предао римском претору Луцију Аницију и заједно са свом породицом био одведен у Рим, да окити победников триумф. Његову поразу допринео је и домаћи раздор илирских племена. Несложни међу собом, они не притичу свом владару у помоћ; шта више, Даорзи прилазе Римљанима и ради тога после бивају ослобођени од пореза. Читаво илирско подручје, од Скадра до Неретве, дође под врховну власт римску; једино племена из унутрашњости осташе и даље слободна и ненападана. За Делмате се помиње изрично, да су се били одметнули од Генција, створили самосталну државу и чак присилили нека суседна племена на плаћање данка. Они су остали слободни и иза пада Генцијева.

После пада приморске Илирије под врховну власт Римљана спомиње се још један владар, Балајос, од кога је очуван приличан број новаца из домаћих ковница, из Рисна и са Хвара. На тим новцима владар се зове βασιλεύς; даљи грчки утицај, осим у називу и писму, долази још и у Артемидином лику на новцу.^[156] У каквом је одношају био Балајос према Римљанима није ближе познато, али овај његов рад по далматинским градовима и острвима говорио би донекле за то, да је трпљен као вазал. Иначе, како је према племенском уређењу сасвим природно, у илирским областима беше много владара, управо племенских поглавица (κατὰ τὴν Ἰλλυρίδα πολιδυνάστας), делом сасвим независних, а делом полунезависних и пре према свом владару и после према Римљанима. Тако се могло догодити, да су неки од њих још од раније ступили у везе с Римском Републиком, не базирајући се на владарске одношаје, и постајали њени пријатељи, односно савезници ("civitas foederata").

Пошто су покорили Генција, Римљани његову државу, на збору племенских поглавица у Скадру, 167. год. пре Хр., деле на три области: једна је била долина Дрима са Скадром и пределом око Скадарског Језера; друга, крај од Улциња до Неретве, с Боком Которском; а трећа, јужна, од Дрима до Војуше. Ту одмах постепено уводе и своју администрацију, иако Илирима остављају велик део унутрашње слободе. Упада у очи, да се према овој покрајини понашају блаже него према Маћедонији. Има читав низ општина и области, којима су опроштени порези; поред већ поменутих Даорза наводе се као поштеђени Вишани, Тауланци, Ришњани и Улцињани.^[157]

Међу илирским племенима, иза тога, настају старе међусобне борбе. Најактивнији су Далмати, који потискују и покоравашу све суседе, нарочито Ардијејце, и против којих почеше у Риму очајне тужбе Даорза с једне, и вишких колонија, Трагурија (Трогира) и Епетија (Стобрежа) с друге стране. Рим се одазива молбама својих пријатеља и шаље легате 158. год. пре Хр., да испитају ствар. Али ти легати бивају тако рђаво дочекани, да су кришом морали да побегну из далматског подручја. Изазвана тим, Република 156. год. почиње рат против Делмата. Као изходна база римској војсци служила је долина доње Неретве, одакле се упућивао покрет у главном према главном месту тог племена, Делминију или Думну. Отпор Делмата био је врло јак. Први нападај Римљана под конзулом Гајом Марцијем Фигулом би одбијен. Поучен тим искуством он је други нападај организовао боље, и продро је до Думна, који опседа и пали. Његов наследник, Публије Корнелије Сципио Назика, 155. год. узео је тај важни град потпуно.^[158]

Заплашена, илирска племена мирују неко време, али кад се мало заборавио страх од римске војске они почињу нове акције. Пораз Далмата нарочито је добро дошао старим гусарима Ардијејима, који су, ослободивши се њихова притиска, наставили пљачкања по мору, у друштву с Плерејима, без великих обзира на римске господаре. Римљани покушаше најпре да своје полуподанике једним посланством одврате од тих напада и да их натерају за плаћање оштете. Али кад они одбише да изврше поруку, крену Рим 135. год. пре Хр. против њих казнену експедицију, са 10.000 пешака и 600 коњаника. Толики број војске узет је нешто с тога, да би био довољан, ако би остала илирска племена дошла нападнутима у помоћ, а нешто и с тога, да се примерно казне они, који се дрзну непоштовати наредбе врховне власти. Привидна је ствар, да су Римљани с толиком војском лако скршили отпор недовољно спремних противника у долини Неретве. Да онемогуће њихове нападаје и у будућности преселише Римљани Ардијеје из Приморја мало дубље у унутрашњост и натераше их да обрађују земљу. Али унутрашњост Херцеговине, горовита и кршевита, није била нимало подесна за земљорадњу и Ардијејци, како веле стари писци, почеше очито пропадати. Њихов број, доиста, нагло пада и у Плинијево доба износи само 20 декурија.^[159]

Али римска освајања нису ишла само од те јужне далматинске стране, од макарског приморја и долином Неретве. Њихови нападаји почињу и са северне стране од изходне аквилејске тачке, преко Истре, у подручја Либуерна и Јапода.^[160] Први сукоби с Римљанима на јаподској страни помињу се 129. год. пре Хр., и то изазвани агресивношћу Јапода.^[161] У њима учествује победник Лузитаније, славни Децимо Јуније Брут. Већ 119. год. пада Сисција (Сисак) у римске руке. У року од тих десет година продрли су, дакле, Римљани кроз јаподско подручје од Истре до Саве и вероватно Уне, ма и не задржавајући се у њему дуже. Из Сиска се римска војска окреће против Делмата и избија на Салону, 118. год. Од плена који је добио на том походу подигао је Луције Цецилије Метело Кастанов храм на римском форуму. Тада је уједно Илирија први пут организована као посебна римска провинција. Граница јој је, према суседној галској покрајини, ишла реком Формијем (данас Рисано), јужно од Трста, па даље преко Крша и јулиских Алпа на Саву.

За време грађанског рата у Италији отпорни Делмати, незадовољни римском влашћу, подиглоше 78. год. пре Хр. нови устанак, и узеше Салону. Римљани су требали две пуне године, под проконзулом Гајом Косконијем да угуше буну и поврате своју власт. Земља је после тога остала с поља мирна, али је у њеној унутрашњости врло и спремала се нова и опаснија борба. Том врењу помогао је нарочито један случај. Славни Гај Јулије Цезар добио је 59. год. пре Хр. и илирску покрајину као своју проконзулску област. Он је у два маха, на краће време, долазио у ове крајеве, али његов главни интерес беше у Галији и после у Риму, где је имао да води своју познату борбу са Помпејем. Он је, истина, поставио једног заменика у том крају, али тај не беше дорастао за поглавара једне тако несигурне провинције, као што беше илирска. Осећајући ту мању будност од стране Рима илирска племена узимају маха и 52. год. долази до општег устанка у земљи. Јаподи су опљачкали град Тергесте (Трст) и пошли чак и на саму Аквилеју, а против Либуерна, који се не хтедоше придружити покрету,

устадоше остали Делмати и отеше им град Промону. Ови се потужише Римљанима. Али ни римски позив да напусте град, ни једна војна експедиција од 50. год. не имадоше жељеног дејства. Напротив. Пошто су римски одреди били уништени, устанак ојача још више и обухвати и остала племена. У борбама, које одмах иза тога настадоше између Цезара и Помпеја, далматински устаници стадоше на страну овог другог, несумњиво не из неког свог републиканског уверења, колико из демонстрације против дотадашњег заповедника и из потребе, да се у општем метежу користе и сами. Једино неки приморски градови, као главно место Салона и Епидаур, остају верни Цезару. Устаници са Помпејанцима разбијају Цезарова оделења и 49. год. опседају саму Салону. Кад је Цезар упутио нове чете у помоћ, његов војвода Ауло Габиније би код Синотија тако потучен, да је на бојном пољу изгубио више од 2000 војника, 38 центуриона и 4 трибуна. После те победе, 47. год., пала је и Салона. Одржа се само Епидаур са јужним делом провинције, брањен од флоте, и мали део подручја око Задра. Такав успех имао је, природно, највећег одјека. Далмати посташе потпуно слободни, у ставу победника, и раширише свој утицај, с угледом заједно, по читавом илирском подручју.

Кад је, међутим, стигла вест о потпуној Цезаревој победи над Помпејем и кад је после тога било оправдано очекивати његову освету и над осталим противницима, препадоше се Далмати и одлучише да га ублаже. Понудише му поново своју покорност, пославши му нарочито посланство у Рим. Цезар затражи плаћање данка и таоце као гаранцију искренности, али, за сваки случај, одреди Публија Ватинија, да с војском пође у Далмацију и тобоже прими понуде. У зиму 46-5. год. пре Хр. прешао је Ватиније море и искрцао се недалеко од Нароне, која је имала да му служи као ратна база. Искрцавање и долазак римске војске - 3 легије и много коњаника - и после њихове изјаве оданости огорчило је Далмате и они, ускоро, улазе у дуг и крвав рат с Римљанима. Ватиније је с почетка имао нешто успеха, али је, у зиму 45. год., спречен кишама и опором зимом, као и озбиљним отпором, морао да се повуче у своје исходишне положаје. Наредне године један његов одред од пет кохорти, под заповедништвом сенатора Бебија, би потпуно потучен, изгубивши чак и војне знакове. Погибија Цезарова и смутње које иза тога насташе у римској држави спречише за извесно време даље операције против Далмата. Ватиније се повуче на југ, према Драчу, да буде ближе македонском бојишту, где се водила главна борба између противника и присталица Цезарових. Одатле је прешао у Италију, где је 42. год. славио триумф ради својих нимало славних подвига у Илирику.

По уговору између Октавијана и Марка Антонија склопљеном у Бриндизију 40. год. пре Хр. дошао је Илирик у сферу Цезарова посинка. После толико година грађанског рата требало је повратити ред у држави исто као и њен углед на границама. Међу осталим намерама Октавијановим беше и та, да што пре докоча устанак Далмата и среди односе са том покрајином. За заповедника би постављен од песника прослављени римски Мецена, Гај Азиније Полио, који 39. год. освоји поново Салону. Хорације му с тога у посебној оди и спомиње "делматски триумф". На том је, у тај мах, и остало, пошто Октавијан мораде да води борбу са Секстом Помпејем. 3. септембра 36. год. победио је Октавијан противника у поморској бици код Наулоха, северно од Месине. Ту победу забележио је најстарији латински натпис, који је до данас нађен у Босни и Херцеговини. У долини Неретве, у Тасовчићима, подигнут је од двојице оданих чланова једне наронске породице почасни споменик победнику Imp(eratori) Caesari divi f(ilio) Sicilia recepta.^[162] Тек после ове победе могао је Октавијан да се врати свом старом плану и настави пре три године почето дело. И доиста, одмах 35. год., креће он сам, са најбољим својим вођама и војском, да покори узмућену земљу и прошири и утврди границе државе по најбољем нахођењу.^[163]

Римска копнена војска ишла је са севера, око Кварнера, а флота с јужне стране; саставши се у Сењу почели су концентричан нападај. Први на ударцу беху Јаподи. Уплашена од римске војске нека племена, као Монетини и Авентијати, предадоше се одмах, док се Арупини повукоше у планине. Римска војска пође за њима преко тешко проходне Капеле, где су

устаници вребали, сакривени шумом, и спречавали продирање закрчивањем путева кладама и заседама. С великим напором Римљани ипак продреше до њихова главног града Метулума, чији положај још није утврђен. После дугих и веома крвавих јуриша и борби град је пао, али у стању које је могло само задивити. Све је било спаљено, чак и жене и деца, да не би допали ропства, а мушка посада изгинула је борећи се буквално до задње капи крви.^[164] После те погибије остала племена предадоше се без даље борбе. Једино Сисак покуша нови отпор, али и он би савладан после месец дана опсаде. Мало племе Посена, које је становало, изгледа, у Босни, покушало је, исто тако, да се одупре, али га је један римски одред брзо покорио и распродао у робље. Наредне године обрнуо је Октавијан свој нападај на Далмате. Либурни, иако раније римски пријатељи, морали су пре да издају своју флоту, а сад да преко свог подручја пропусте римску војску. Далмати, с вером у себе, примише борбу чак и ван својих граница, у тврдој либурниској Промони. Овде је Октавијан имао врло тешких часова, али је, благодарећи својој присебности и гвозденој енергији, остао ипак победитељ. После пада Промоне ваљало је с муком и с великим опасностима освајати комад по комад земље, јер Далмати не беху онако малодушни као Јаподи. Код Сетовије (Сиња?) опсада је запела, Октавијан је био поново рањен и читав успех доведен у питање. "Ни у једном од својих ратова", примећује Момзен, "није Цезар у толиком степену развијао своју енергију и личну храброст".^[165] У сјајној биографији Августовој од Светонија дају се и ближа обавештења о његовим ранама. Тек у пролеће 33. год. успело је Римљанима да глађу изморену тврђаву нагнају на предају и тако скрше задњи отпор јуначког бранитеља. Побеђени и ту Далмати се покорише. Пристадоше на плаћање данка; повратише све уграбљене војне знакове римске и дадоше 700 својих дечака као таоце. Њиховом примеру следоваше и остала суседна племена; али докле се стварно у тај мах раширила римска власт у унутрашњости није сигурно познато.^[166] Не изгледа вероватно да је већ тада обухватила и целу данашњу Босну.

Да би спречио нове устанке и створио римској војсци потребну базу за даље напредовање почео је Октавијан читав низ тврђава дуж југозападног подножја Динарских Алпа, од Крке до Неретве. Тај ланац сачињаваху Бурнум (Шупљаја Црква на Крки), Андетриум (Горњи Мућ), Гардун (југоисточно од Сиња), херцеговачки Хумац и најбоље очувано Могорјело код Чапљине на Неретви.^[167]

Али слободољубиви и активни Далмати нису тим поразом дефинитивно скрхани. Кад год виде римску војску уплетену у ратове на другој страни или забављену неким домаћим злом, они одмах дижу главе и спремају устанке. За време римског војевања против Панонаца, 16. год. пре Хр., јавља се устанак Далмата, који бива брзо угушен, али се наскоро понавља за три године узастопце, 11-9. пре Хр. У овим борбама против њих учествује доцнији цар Тиберије, тада главни заповедник земље, коме је пошло за руком да покори целу Панонију и размакне границу римске државе све до Дунава. Том је приликом покорено велико племе Бреука на доњој Сави, а римска се власт вероватно раширила из Далмације кроз целу Босну. Јер само тако можемо објаснити, да су Скордисци с обе стране Дрине могли учествовати у тим борбама као савезници Римљана, а Далмати се, на читавом подручју, стално бунити у вези са Панонцима. Невероватно би, даље, било, да Римљани иду све до Срема и држе ужу Далмацију, а да подручје између тога остане у власти непријатеља или племена, која су лако могла постати непријатељи. У осталом, да је средишња Босна била доиста у ово доба под влашћу Римљана произлази из великог устанка, који је избио 6. год. после Христа.^[168]

Непосредан повод за тај устанак^[169] дао је одлазак већег дела римских посада у рат против Маркомана и то, што је један део домаћег становништва морао ићи на ту војну. Било је огорчења и због великих пореза. Вођа устаника казивао је отворено Римљанима да су они криви, јер су им за чување стада послали вукове, а не пастире и псе.^[170] Под водством Дезитијата Батона из средишње Босне поче устанак, а онда се нагло рашири по свој земљи. Број устаника учинио се Римљанима огроман и ценили су га на 200.000 пешака и 9000 коњаника. Слабије римске посаде и чете бише савладане. Глас о том замаху нарастао је толико, да се створило мишљење, како је овај од спољашњих ратова, био најтежи после

пунских. У Панонији побунише се Бреуци и угрозише Сирмиум; замало па је против освајача устала сва земља од Истре до Црне Горе и на северу до Драве. Устаници су на истоку упадали у Маћедонију, а на западу продре Бато до Салоне, док су његове чете пустошиле Приморје све до Аполоније. У Риму се забринуше и сам Октавијан у сенату изјави, да је доста лако могуће да се нападај пренесе и у Италију. Ради тога се нареди повлачење војске са севера и мир са Маркоманима, а Тиберију би поверено, да с појачаном војском угуши устанак. Бато, међутим, није чекао да буде нападнут, него сам пође против Римљана, али би на путу потучен и присиљен да се повуче Бреуцима. Против њих стизале су и маћедонске римске чете са источне стране, међу којима беше и Трачана. Борба, која се водила веома крваво, би тесна по обе стране, нарочито код Алме, која лежи северно од Сирмиума. Осећајући ипак, да им је тешко одолевати у отвореним биткама боље организованим и технички опремљеним римским четама, устаници се расуше у мање одреде, кренуше у разне крајеве и почеше опасни герилски рат. Идуће године Тиберије је добио знатна појачања, која је делимично довео његов нећак Германик, и поче с њима оштру офанзиву. Потучени беше Мазеји, становници босанске Крајине од Сане до Босне, и опустошено им све подручје. Измучени глађу и изморени неки од устаника били су спремни, да преговарају с Римљанима. Несагласни, они потом рују једни против других. Долази чак до издаје. Вођа Бреука, који се исто звао Бато, издаде другог вођу Пинеса и предаде се Римљанима добивши за то као признање кнежевску власт над својим племеном. Предаја је извршена код неке реке Батина, коју Б. Сарија с недовољно убедљивости идентификује, с Босном.^[171] Прогоњен ради тога од другог Дезитијата Батона он би ухваћен, изведен пред суд и смакнут. Али то не спасе ситуације. Панонија се није могла одржати и њу Римљани освојише потпуно. Бато се повуче у Далмацију, уништивши иза и око себе све, што би могло као храна послужити непријатељу. Тиберије је сматрао да је тим свршио главни део посла и предаде заповедништво Марку Емилију Лепиду. Међутим, борба је и 9. године по Хр. била врло огорчена и сам Тиберије морао је поново доћи на бојиште. Тешком су муком освојени утврђени устанички градови Сплонум, Ретиниум и Серечиум. Нарочито је била страшна борба код Ретиниума. Тамо су браниоци подметли ватру, која је имала избијати са свих страна у извесним размацама времена, и онда су се повукли у тврђаву. Кад су Римљани пошли за њима доспеше у ужасан положај: иза леђа је освајала ватра, а с лица је ударао непријатељ. Највећи део римске војске настрада тако у ватри, а и браниоцима она толико дојади, да су се морали ноћу склањати у подруме и најзад напустити рушевине. Римска сила удари са три стране на устанике и сатре им отпор до краја. Повлачећи се стално Бато је дошао до Андетриума, једног од најтврђих далматинских градова, подигнута на стени и опкољена плахом реком, и ту се дуго бранио. Изморен, он најпосле напусти град и предаде се Римљанима, који га као заробљеника одведоше у Равену. После тога устанак је брзо угушен. Последњи тврди град Ардуба пао је због међусобне борбе између домаћих пребеглица из римске војске и изморених Далмата, који су хтели предају. Нарочитом се слободољубивошћу и пожртвовањем истакоше ардупске жене. Не хтејући у ропство, оне с децом скакаху у воду испод града или се бацаху у ватру, готово као старе и славне Картажанке. Тиберије је 12. год. славио свој триумф ради тих победа, и један од најлепших споменика старог Рима, Gemma Augustea, графички претставља тај поносни акт.

Иза тог последњег устанка у земљи настаје трајан мир. Римска управа, јединствена у својој административној организацији, брзо почиње да уводи ред и да својим гарнизонима и ветеранским колонијама извршује посудања најважнијих прометних линија и тим пенетрацију земље романским и романизованим елементом. У многобројним логорима земље беху размештене неколике легије, редовне и помоћне, са својим кохортама. У Бурному је до 10. год. по Хр. била XX легија Valeria victrix и до 69. год. XI легија Claudia pia fidelis, које су после биле премештене у Германију. Место ове друге дошла је IV легија Flavia felix, премештена доцније у Београд. У Гардуну је до најдаље 62. год. била VII легија Claudia pia fidelis, која је одатле дошла у Виминациум. На Хумцу се посада мењала, а састојала се делом од легионара, а делом од помоћних чета. Ту је смештен један одео IV легије, после, по

свој прилици у другој половини II века, одео VIII легије Аугуста, а у првој половини III века комбиновани одео легије I adiutrix и II adiutrix. У средишњој и северозападној Босни налази се више споменика друге легије "adiutrix", из времена Диоклецијанова.^[172] Од помоћних чета биле су 3 кохорте коњаника: III coh. Alpinorum equitata у првој половини I века; coh. I Bracaraugustanorum и coh. I Belgarum equ., која беше на Јадрану пре 80. год.; coh. I Belgarum equ. из друге половине II века и coh. VIII voluntariorum.^[173] Један део тих војника, кад после 16-20 година ислужи свој рок, остајао би као обавезни ветеран (још пет година) и често после као колониста у земљи. Ови ветерани били су дужни у случају рата вршити и опет војне дужности, а сачињавали су као војничка организација један vexillum или барјак. Код нас је у љубушкој долини постојала једна ветеранска колонија "pagi Scunastici", која је по свој прилици имала дужи континуитет. Хумац је било познато стециште ветерана. Наронска колонија, свакако по царској наредби, уступила им је земљишта за обраду и насеља, и то по свој вероватности 14. год. пре Хр. Позната су нам имена и неких гарнизона у унутрашњости. У Сопотници, југоисточно од Горажде, била је чета са Јупитеровим придевком Cohortalis; у Усори је, за време Септимија Севера, стала cohortes miliaria, а спомиње се и coh. I Belgarum. Код Голубића, југоисточно од Бихаћа, беше коњанички одео Ala Claudia nova, а у Великој Кладуши одео XIV легије gemina Martia victrix. У Пљевљима се налазила станица једне кохорте; очуван је натпис primae c(o)hortis [sacrum].^[174]

Имена тих страних легија и кохорти, с Алпа, из Белгије, из Шпаније (Lucensium), из Португала (Bracaraugustanorum), и имена завичајна као Mulias, Pessinus (оба у Малој Азији) и Alogus (Маћедонија) показују, да је римска власт, као доцније аустриска, из страха од устанака домаће гарнизоне слала у туђину, а у земљу доводила посаде из других покрајина. Регрутовани младићи из Босне, немајући још римског грађанског права, служили су у помоћним четама као cohortes Delmatarum и то све на страни, у Енглеској, Немачкој и Алжиру. Узимали су их чак и у морнарицу. У долини Лашве, код хана Подрунића, очуван је био један занимљив стиховани римски натпис, у ком се оплакивала смрт једног домороца, који је завршио живот служећи на флоти у Равени.^[175] Кад се доцније земља нешто смирила остављали би домаће и у гарнизонима отаџбине, најпре мешане с другима (ala Pannoniorum имала је и Шпанаца), а онда и саме.^[176] Карактеристичан пример за то имамо са седмом кохортом Бреука. Војници тога бунтовног племена служили су, изгледа, најпре на Рајни, а онда најкасније од 85. год. у Панонији, а у 100. год. у горњој Мезији.^[177]

Колико је војнички елеменат у овим покрајинама могао бити од утицаја види се најбоље по том, што је 42. год. покушано чак, да се Риму наметне један цар као кандидат из ове области. Против цара Клаудија, наследника Калигулиног, истављен је као такмац далматински намесник Фурије Арунције Камило Скрибонијан, за кога се мислило, да ће у главном бити подржан од чета под његовом командом. Опасност је била толика, да је сам Клаудије помишљао на абдикацију. Али, после мало колебања, далматинска војска не пође за својим заповедником; шта више, један војник уби га као бегунца на отоку Вису. Легије VII и XI добише за то од цара, поред поклона, као знак нарочите захвалности назив "Claudia pia fidelis". И трећа кохорта Далматинаца носила је, због заслуга, почасне називе "civium Romanorum и pia fidelis".^[178]

Управа у Илирику није била с почетка јединствена; тек од 11. год. пре Хр. прешло је цело подручје под царску власт, да би се могла спроводити што непосреднија и једнообразнија војничка и управна политика. Пошто је био савладан велики Батовов устанак, би Илирик раздвојен у два дела, у горњи и доњи. Горњи (superior provincia Illyricum) постаде Далмација, а доњи Панонија. Као царска покрајина она има на челу царског намесника, legatus Augusti pro praetore, у чину конзула; тај је чин задржан и касније, иако од 69. год. више није имао обавезни број од две легије за своју "конзулску војску" (exercitus consularis). С јачањем романизације и ширењем римске власти Далмација се рачунала као сигурна и постала је provincia inermis. Кад је дељен, Илирик је имао 6 легија војске; у самој Далмацији, после поделе, стационарале су две легије, и то не више него пола века. Од тада су се у земљи

налазиле привремено по која легија и разни помоћни одреди. То је најбољи доказ колико је процес пацификације брзо напредовао.^[179]

Друго врло важно средство за смиривање земље беше добро организована мрежа путева. Још цар Август почео је са њиховом градњом, да би војсци кроз далматинске и херцеговачке врлети олакшао пут, довоз хране и друге потребне бојне справе, а после њега наставише тај посао с истом енергијом Тиберије и Клаудије. Главна цеста полази из Аквилеје и иде дуж Динарских Алпа све до Скадра, одвајајући се једним краком за Сисак, другим од Салоне до Саве (код Градишке) и трећим од Нароне на Дрину. Поред Саве ишао је велики пут од Емоне и Сиска на Сирмиј и даље према мору, хватајући споредним путевима главна места појединих области. Пuteви, којима беше циљ да буду што краћи, трасирани су без много обзира, нису били нимало пријатни и промет се на њима вршио с много напора. Као тип тако непогодне цесте, на кршевиту терену, с великим стрменима, неотесане и непокалдрмљене, може служити пруга, што је водила из Растело-Граба, преко планине Каменице, у долину Унца. Главне цесте што су водиле кроз унутрашњост Херцеговине и Босне беху ове. Из Епидаура, за време цара Клаудија, саграђен је пут у унутрашњост кроз Лучин До и Мокро Поље према Требињу. Можда је одатле водио и даље, као доцнији дубровачки каравански пут, али од њега нема апсолутно никаквих трагова. Из Нароне ишао је један пут у Невесињско Поље, у још неодређено место Азизиум, а одатле на Дрину. Један важан римски пут полазио је уз Неретву, па делом преко Дубрава ишао према Стоцу, а делом мостарским пољем, где је оставио неколико трагова, и настављао се преко Порима и Бијеле према Илици, а одатле, преко Романије, и опет на Дрину. Трећи пут на исту реку долазио је од Салоне и Думна, преко старе и нове Бистуе и преко сарајевског поља. Вреди истакнути, да је један од најстаријих путева, рађен 19/20. год, водио од Салоне до неког ближе непознатог кастела Дезитиата у Врхбосни.^[180] Босанска Крајина била је спојена од Бурнума и Лудрума преко Петровца с једне стране са Ретиниумом и Метулом, а с друге са Стридоном. Стециште тих путева беше у Сиску. Те цесте у долини биле су боље, са добро спремљеним подлогама и насипима и одговарају потпуно такозваним макадам-путевима. Сисак је био спојен с Дубицом једном цестом, која постоји још и данас, а води косом брежуљака из Дубице преко Баћина, Утолице и Меминске. Према том су се Римљани уклањали близини Саве и њезине долине, која је често бивала под водом.^[181]

Сви ти путеви, изграђивани од I-IV века, имају обично своје миљоказе по којима често можемо датирати њихово грађење или оправљање. На главним цестама постојале су станице конзуларних бенефициара, који су, изгледа, вршили службу надзора. Такве станице утврђене су досад код Бихаћа, у Бањој Луци, Халапићу код Гламоча, Стоцу, Градини код Сребренице и Скеланима на Дрини.^[182] За главни балкански пут с Дунава у Цариград нама су доста добро познате главне станице и читава организација. За Босну, међутим, то није случај, али је врло вероватно да је било слично уређење. Уз пут су, по том, подизане станице за преноћишта (mansio) и за измену коња (mutatio), као што је још увек обичај у Русији. За чување путева и јавну сигурност служила су мала утврђења (castella, praesidia) или саме куле (turres).^[183]

Поред тих копнених комуникација Римљани су обилато искоришћавали и водене. У нашим крајевима они су имали врло живу пловидбу по Неретви, све до Житомишљиха. На северу служила им је водом богатија Сава, по којој су, у својим монокселима, ревно пловили и старији становници. У Емони (Љубљани) остао је чак један споменик једне лађарске савске организације, collegium naviculariorum. Водене станице на Сави, у нашем подручју, спомињу се осим у Сиску још у Сервицију (Градишци); а код становништва је постојао и култ бога Сава, "Savus".^[184]

Као најважније културно средиште, које је с успехом служило као база не само за војничке потхвате, него и за цивилизаторску активност у земљу, беше Нарона на југу, а Салона на западу. Али утицај ближе и одавно активније Нарона беше свакако у Херцеговини знатно већи. Богата трговачка варош са свим што се у једном римском граду могло наћи, са

форумом, купатилима, позориштем и импозантним јавним зградама и киповима, несумњиво је јако деловала на све оне елементе, који су из унутрашњости долазили у њу. Њени трговци, опет, ишли су често ван граница вароши, да дођу у везу са залеђином и почну измену добара. При устанку од 6. год. изрично се наводи, да је као почетак непријатељстава према Римљанима било убијање њихових трговаца, који су се затекли у унутрашњости. Из Нароне је вршена и колонизација у унутрашњости. Прва на реду била је богата габеоска долина око Неретве. У њу долазе наронске колонисте као филијале тамошњих породица, као што су Атилији и Папији. Одатле, колонизација се шири и по области десне обале Неретве. У Читлуку, на Бротњу, утврђена је породица Сафинија, чије се главно седиште налазило у Нарони.^[185]

У Салони се налазило главно средиште управних власти. Ту је становао главни управник провинције, "увијек један бивши консул", који од 11. год. има службени назив "legatus Augusti pro praetore", а од III века "praeses provinciae". За време цара Диоклецијана, који је почео ту у близини подизати свој величанствени двор, град постаје једно од првих места читаве државе. Спомен на Диоклецијана, који је и умро ту, 313. год., и био сахрањен у свом маузолеју, претвореном доцније у стону цркву, очуван је у народу оног краја све до данас и прешао је доцније и новонасељеним Словенима.^[186] Салонски намесник имао је сву власт у својој руци. Иначе управа је била подељена у три окружја, "conventus", са главним местима Салоном, Нароном и Скардоном (Скрадином). Од Диоклецијанова времена дели се грађанска власт од војничке ("dux"). Намесник је имао да сам или преко свог заступника решава судске парнице на конвентима. У арбанашком још увек "kuvént-di" означава договоре, а "у ширем смислу значи још и говор, ријеч". То је дошло с тога, што је расправљање на конвенту било јавно и што су при суђењу учествовали као нека врста поротника и људи из народа. Конвенте су сачињавала братства ("decuriae") као нека врста не само териториално-племенских, него и административних јединица. Сва је племена окупљао заједнички верски збор "concilium", од којих су у Далмацији, обично сваке године, одржавана по два, један на северу, у Скрадину, а други у Епидауру. Сваки град и свако племе имало је ту по једног претставника, између којих је сваке године биран претседник, који је имао титулу "свештеника провинције" или "sacerdos ad aram Augusti". Ти зборови били су, у административном погледу, из почетка више нека врста покорног тела, које је имало да бира благајничке чиновнике и шаље поклонствене поздраве намеснику и цару, и тек доцније присвојили су себи право, да се могу тужити на рђаво чиновништво и да постану тако једна врста управне контроле.

Сама земља била је подељена у своје општине, civitates (ср. одатле име Цавтат). Њима је у прво време био на челу неки римски чиновник, а доцније, кад се земља навикла на римску власт, и домаћи људи. Поред тог поглавара, praepositus, постојало је жупско веће, састављено од најугледнијих домаћина (principes), неке врсте народског племства ("кућићи", "оцаковићи"). Главно место такве једне племенско-административне жупе био је град, castellum. "Римска држава, никла из једног града, јесте држава градова, савез градских опћина са смјером, да у подјармљеним подручјима уведе градску организацију мјесто народних или жупних опћина". У Далмацији, где је систем градова био више развијен, тај је процес ишао много брже него у Босни, где су градске организације биле доста ретке. Рим у том правцу није хитао. Сам систем градских организација био је двојак: колонијални и муниципални. Фистел де Куланж је лепо разложио, како Рим, освајајући нове области и народе, није одмах пристајао да их прими у своје грађанство, civitas romana, него у своју државу, imperium romanum.^[187] Право грађанства се имало стицати тек постепено. Колоније су биле потпуно по типу и са свима правима римског града, док је у муниципијима остало много од домаће традиције. Од колонија познато их је само пет у Приморју: Салона, Јадера, Нарона, Еквум и Епидаур и свега две у унутрашњости Colonia Ris... у данашњој Рогатици и можда једна непознатог имена у близини Илице код Сарајева. Муниципији беху на нашем подручју ови: Бистуе стара (у Варвари на извору Раме) и нова (у Зеници),^[188] које су добиле

градско право већ у I веку од цара Тита Флавија Веспасијана или његових непосредних наследника; даље Салвиум или Салвије (Грковци, у ливањском пољу, или Бастаси) као град већ око 70. год. по Хр. Један муниципиј се налазио и на подручју гламочког поља, у Борку или код Халапића, јер је очуван епитаф једном његовом "principi".^[189] Недавно је, на основу једног нађеног натписа, утврђено да се муниципиј Дилунтум налазио у Требимљу (љубињски срез). То је била прва станица из Нароне у унутрашњост.^[190] Руднички град Домавиум код Сребренице био је најпре муниципиј, али је, са развитком свог рудног богатства, средином III века подигнут на колонију. Ту се налазио и главни уред за све сребрене руднике читаве Далмације и Паноније. Градско право у Херцеговини имала су Делминиум - Думно, Градац код Посушја и Столац, који је у римско време био врло богата варош. Вероватно је било још и других градова, као Салине (Тузла) и др., али се они као такви или још не могу потпуно сигурно утврдити, или се не дају ближе локализовати.

Управу тих градских општина сачињаваха два начелника, *duoviri*, и то као почасни функционери, имајући поред административних послова и судску власт, Исто тако почасно звање имађаху и едили, који су вршили надзор над трговима и градњама и бринули се за јавну безбедност. Благајну су водили квестори, а остале службе обављали су општински робови. Контролу над читавим пословањем вршио је општински савет, *ordo decurionum*, састављен од 100 чланова. То су били најугледнији људи места, од којих се временом ствараху градски патрицији. Као ревни грађани показују се на слободу пуштени робови, *augustales*, који радом долазе до прилична богатства. "У Нарони, која је била за наш промет од особите важности, истакли су се они изванредно живим смислом за опће ствари". Службени језик био је увек само латински; "зато су градови и били уз војску најважнији романизатори провинција".

И по свом спољашњем облику градови су тежили да се изједначе са италским. Постојао је *forum* са општинском зградом, говорницом (*rostra*) и киповима цара и других државника. Најстарији форум у нашој земљи беше онај у Думну, подигнут већ 18/19. год. по Хр. Градови имађаху, даље, храмове, купатила (једно врло лепо и пространо откривено је у Градини код Сребренице) и водоводе. Један велик део материјала од таквих грађевина нађен је по свима крајевима Босне и Херцеговине у широком раздобљу од I- IV века.^[191] Важно је, међутим, нагласити, да се један део грађевног материјала, поглавито цигла, дуго времена увозио из Италије; нарочито су честе марке царске циглане Панзијане, које су из Италије преко Салоне и нарочито Нароне допирале дубоко у унутрашњост, у Думно, Љубушки, Мостар и Столац. Касније тек почеле су се дизати циглане и у нашој земљи, од којих су важније две војничке, у Хумцу и Великој Кладуши, и приватне у Потоцима код Мостара, у Сарајеву, у Скланима на Дрини и друге.^[192]

Како већи део очуваних вотивних споменика у Босни и Херцеговини потиче од туђих, римских, колониста, то је природно да је на њима спомен о домаћим божанствима врло редак. Али нешто трагова остало је ипак у споменицима полуроманизованог домаћег елемента и то нам данас омогућава, да бар делимично дознамо нешто о вери аутохтоног становништва. Илирски бог рата Медаурус свакако је код тог ратничког племена био високо штован и његов култ је из илирских области, од верних поклоника, преношен чак до Африке. Код Јапода, на врелу Привилице, нађено је читаво светиште Биндуса, бога извора и река, чији се култ после измешао са култом Посеидона-Нептуна. Постоји мишљење, да су имена Либера и Либере, дароватеља вина, обухватила и заменила два домаћа божанства. У Рогатици постоји један натпис *Liberio Vascio*.^[193] "Име бога Армата није римско, него само романизирано. Какво му је било дјеловање није још познато, јер се досад спомиње само на два жртвеника у Жупању". Занимљиво је, да је нарочито у Херцеговини, утицајем источњачких колониста, био веома развијен култ перзиског бога сунца, Митраса или Митре. Али се његових споменика нашло и у Босни, у одавно важном и живописном Јајцу,^[194] и близу Бихаћа.^[195] Источњачког је порекла и култ Хермеса "психопомпоса", као вође мртвих, чији се један споменик чува у цркви херцега Стјепана код Горажда.^[196]

Временом је, наравно, почео да превлађује римски утицај, што, у осталом, најбоље показују поменути случајеви Армата и Либера, и нарочито од III века култ Силвана, бога шума, (*Silvani silvestris*), који је био нарочито популаран у шумама богатим областима западне Босне, а посебно у гламочком крају.^[197] Уз то се јавља и богиња Дијана, која у својим скулптурама има код нас нечег варваризованог.

Поред војничког и административног у Босни је римски утицај нарочито ширио и трговачки елемент. Он се, у осталом, јавио најраније и у ствари довео и у везу и у сукоб оба подручја. Италски трговци протурају своју робу по Босни још у тамно доба прехисторије и природно је да сад, у време своје власти, тај промет појачавају до највише могућих граница. Артикали, које они у масама увозе, јесу поред цигле још нарочито амфоре (у Нарони и данас се могу видети читава стоваришта), веома потребне као погодни судови за вино и уље. Доцније римска керамика потискује грчку, а керамички производи друге врсте, као светиљке, изгледа у главном једино да су и долазили из италских радионица. Из Италије се, даље, увозило и стакло и његове израђевине, и то у знатној мери. Увоз фибула познат је био од раније. Вероватно је, да је и један део накита и да су лепши, узорни примерци од разних метала потицали са талијанских страна. Из наших земаља извозило се понајвише дрво, затим млечни производи и најзад железно. Спомиње се и извоз сира, чије спремање и данас има много архаичног и типично локалног. С млечним производима очито је у вези сточарство, које је било стално једно од главних занимања босанско-херцеговачког становништва. О њему и о богатству ових крајева у стоци постоји читава листа наводи из свих векова историје; у осталом, доста је навести, да се само име Делмације тумачи појмом *овчије паше*. Уз стоку, као извозни предмети, ишле су вуна - у Салони је постојала римска радионица за вуну - и коже. Вунена хаљина илирска прешла је чак у обичај код Римљана и под именом *delmatica*, у другој функцији, одржала се у римској цркви све до наших дана.

Од II века по Хр. нарочито се развила рударска производња. Ње је свакако било нешто и раније пре Римљана. Позната је рударска репутација племена Пируста. У руднику андезита Јармовцу код Прибоја радило се вероватно пре римског времена. Ту је очуван један пругасти камени чекић, који би, са отсуством раног рударског алата, говорио у извесној мери за то.^[198] Богата долина Сане експлоатисана је у доста великој мери током III и IV века; у њој се налазила гвоздена рудача у необично великим количинама. Административно средиште било је Бишево код Старог Мајдана. Најважније златно поље налазило у алувиуму код Горњег Вакуфа. Ту у близини једна речица носи јасан назив Златног Потока. Да су Римљани развили ту свој рад има несумњивих доказа, али је врло вероватно да је испирање злата из Врбаса почело и пре њих. Код Плинија је очувана свакако претерана вест, да је овде за Неронова времена дневна продукција злата износила на 50 фунти. Нарочито се експлоатисало сребром изванредно богато место Домавиум или Домавиа, које је кроз читаво време босанске историје било од прворазредног значаја. То је подручје Сребренице, одавно зване *Argentaria*. Овде се развило релативно имућно римско насеље. Колику му је важност давала римска управа види се најбоље по том, што је овде установљено седиште главне далматинске управне власти за рудокопе (*procurator metallorum Pannoniorum et Delmatorum*). Богато насеље рударско развило се и у суседним Скеланима. Домавиум је радио и у IV веку, а римских наслеђа остало је и доцније судећи по континуираној, несловенској култури старохришћанских споменика.^[199]

Као занимљив докуменат римског културног утицаја и извесне потребе за бољим животом постоје остаци једне веће зграде за купање на Илици код Сарајева са укусно рађеним мозаицима и накитом несумњиво отменијег типа.^[200] На једном споменику, подигнутом у част цара Диоклецијана, очувано је, бар у пола, и име тог места: "*res publica Aquarum S*". По римском обичају лековите воде и места њихова добијали су назив *Aquae* с неком ближом ознаком. Овде је та ознака само наговештена словом *S*. "Судећи по нађеном римском новцу бања је била подигнута најдаље при крају првог столећа после Христа, а постојала је до четвртог столећа.^[201] Римљани су имали своја насеља и у Кисељаку код Сарајева и његовој

ОКОЛИНИ.^[202]

Тај унутрашњи процес романизације Илира није био једнак на свима странама. Приступачније Приморје са читавим низом релативно доста брзо развијених градова добило је наскоро и романски тип и романски карактер, док је теже приступачна унутрашњост остајала у свом мање-више примитивном стању и са врло мало мешаним домаћим становништвом. Римска пенетрација са својом културом ишла је само уз копнене и водене путеве и око места чији је привредни значај заслуживао посебну пажњу. Слично је било и међу Трачанима у Бугарској.^[203] Али, како је римска власт трајала врло дуго, пет пуних векова, она је ипак у толиком времену оставила јака трага и на крају се морала осећати бар у неким правцима. Изгледа, да је то нарочито видно код утицаја војске. Крвави метежи, које су од II века почела да изазивају померања народа у средњој Европи и римска завојевања преко граница Дунава; упади Гота у балканске покрајине и њихови напади и на илирске земље; општа узаврелост на врховима римске управе, где је скоро сваки војсковођа, без много скрупула, узимао царску власт и стварао пометњу и слабио снагу државе; - све то изазва ратоборна илирска племена не више да покушавају ослобођење од римске управе, него да као њени легионари уђу у прве редове борбених странака и да својим одлукама утичу на опредељивање највећих државних функционера. Од III века постепено је све више растао број и утицај Илира у римској војсци. Они су се сматрали и као релативно најбољи њен део, али свакако не и најкултурнији.^[204] То је оно што Момзен назива "илиризацијом војске и управе". Стара традиција своје државне слободе била је, дакле, потпуно ишчилела и илирски елемент нашао је у римској држави и њеној војсци своје место и своју амбицију. Из његових редова долази неколико бољих римских царева: Панонци Трајан Деције, Проб и Максимијан, Дарданци Клаудије и Костанције, Далматинац Диоклецијан.^[205] "Што су били Албанези дуго времена турској држави, то су на исти начин и њихови преци стварали у римском царству, кад је доспело до сличног распадања и сличног варварства".^[206] У војсци, коју су дуги ратови острвили, која је осећала своју снагу и своју потребу на очиглед учесталих варварских упада, било је неколико војсковођа, без већег хисториског значаја, који су покушавали да се натуре као цареви и чија се власт ослањала бар на један део оданих им илирских трупа.

Граница римске провинције Далмације "ишла је поред планинског венца Космаја у губеревачку област"; хватала је западно од Београда преко Шар-планине до иза Скадра.^[207] При подели Римског Царства, 395. год., Далмација је ушла у западну сферу, односно под италску префектуру. Њена веза с Италијом, одржавана најкраћим путем, преко Јадранског Мора, трајала је дуго и доцније и поред тога што је политичка власт над Далмацијом прешла на Византију. Римски утицај није на Балкану нигде био јачи и виднији него у Далмацији; трагови његови у романском елементу и култури трајали су, и трају, иако сад знатно ослабљени, све до наших дана. Утицај латинског језика и романске културе био је, у осталом, толико јак и преко граница Далмације, да је могао да освоји читава подручја и да у Романији, односно Румунској, остави најречитији доказ свога интензитета. Не треба сметнути с ума, да је то био службени језик и да је био уведен готово у сву администрацију. Сами цареви византијски још VI века подржавали су га у свечаним актима својим личним ауторитетом. Оснивајући град *Скупи* Јустинијан га назива *Јустинијана прима* и царев писац, Прокопије, мора да тумачи својој грчкој публици, како то има да значи "прва".^[208] Сви народи Полуострва, врло измешани, Илири, Трачани, Готи и друга племена, као некад народи Аустрије немачким, служили су се латинским језиком за узајамно споразумевање, јер то беше не само службени језик администрације, него и језик војске. Римска команда остала је била и у византијској војсци првих векова. У Далмацији се у тој култури био развио чист романски језик, с много архаичких елемената, очуван готово до наших времена; румунски, у источном делу, с нешто млађим типом, исто је тако продукат латинске културе. Чак и арнаутски, једна врста лингвистичких петрефаката, готово је у доброј половини речника данас са романским трагом.

Утицај духовни био је нарочито јак од појаве хришћанства. Има вести, да је чак Тит, ученик

апостола Павла, долазио у Далмацију да проповеда хришћанство.^[209] Из података, које данас имамо на расположењу, зна се прилично сигурно, да је хришћанство у Далмацији I столећа имало својих следбеника и да се упорно одржавало и поред свих прогона од стране римских царева и њихових власти, а нарочито после од стране цара Диоклецијана или Дукљанина, који је по тој својој активности постао познат и новодосељеним Словенима као тежак грешник и противник божији. Као први епископ у Салони помиње се св. Венанције († 270.). Отада, нарочито од Константина Великог, хришћанство узима још више маха и из Приморја почиње да продире и у унутрашњост. Отуда, негде с границе Паноније и Далмације, из Стридона, потиче славни римски црквени писац, Св. Јероним († 420.).^[210]

Да је хришћанства било у Босни и Херцеговини пре доласка Словена, има најнепосреднијих доказа у остацима старих црквених рушевина. Као једна од најстаријих сматрала се капела у Видоштеку крд Стоца. Овај крај беше у римско доба веома напредан. Релативно близак римским логорима на Неретви, а нарочито оном у Могорјелу, недалеко од Нароне, у питомој долини Брегаве, Столац се лепо развио и показивао извесну раскош, највећу досад познату у читавој Босни и Херцеговини. Ту су нађена купалишта с доста укуса и богати мозаици, каквих није било ни у самој, Нарони. У тој римској колонији нађена је и једна мала капела, cella, са 7.80 x 3.80 cm.^[211] Ђ. Стратимировић, међутим, без оправданог разлога сумња да је та црквица из тог старог римског времена.^[212] Друга капела, врло стара, без икаква украса, исто као и столачка, само нешто пространија од ње (38 m²) откривена је у селу Борасима, у долини Требижата, у крају врло честих римских насеља. Д. Сергејевски ставља рушевине једне недавно откопане цркве у Читлику код Јајца у IV-VI век,^[213] а негде из истог времена су и споменици блиске цркве у Мујџићима. Једна римска базилика у Скеланима послужила је и првим хришћанским општинама тога краја. Али од свих најважнија је двострука базилика у Бистуе новој (Зеница), где је било седиште једног епископа и свакако повећа хришћанска општина.^[214]

У Босни и Херцеговини почетком VI века било је хришћанство организовано под две бискупије, наронском и том бистуанском. На црквеним саборима држаним у Солину 530. и, 533. год. налазе се бискупи из обе те бискупије. На другом молио је бистуански бискуп, да му се одели један део дијецезе, како би "aptior mihi sellicitudo sit de sacerdotibus plebeque comissa". Том приликом основане су три нове бискупије, и то у Сарзентеру, Мукуру и Бурнуму.^[215] Прва од те три није потпуно познато где је; али се њен положај може одредити по том, "што су тој бискупији додијељене жупе биле отргнуте од старога подручја солинског, те што је једна од ових идентична са муниципијем Novae у Руновићу".^[216] М. Барада налази да јој подручје иђаше "границом донедавне Далмације, Босне и Херцеговине, од Бушког Блата преко Имотскога и долине Требижата".^[217] Делови тих бискупија допирали су и у босанско-херцеговачко подручје. Прва је обухватала један део љубушког и дувањског среза, бурнумска један део ливањског и гламочког, а макарска нешто од љубушког. Подела тих бискупија није била одобрена од папе и њени предлагачи беху чак из Рима и озбиљно прекорени; један од њих с тога, што се том приликом дао подмитити.^[218] Међутим, из верске потребе, и што је подручје било веома далеко и тешко приступачно, један део поделе је доцније ипак извршен. Крајем VI века, 591. год., видимо да у Дувну доиста постоји новија епископија.^[219]

Најстарији старохришћански надгробни натпис у Босни, вероватно из IV века, нађен је у Мујџићима, недалеко од Јајца.^[220]

Нешто од старе хришћанске културе првих десет векова остало је и у топономастици наших крајева. Брдо Ципријан код Требиња или Срђ код Брезе несумњиво имају имена од Св. Ципријана и Срђа, којима су ту негде биле подигнуте цркве.^[221] Брдо Иван носи име по том светитељу. Назив Жуљана на Стону дошло је од Соудь или Соуць Жоуљань - Св. Јулијан, Суторина од Св. Ирина, Сушћепан код Херцег Новог од Св. Степан.^[222] Варвара код Прозора има још увек очуване и рушевине старе цркве те светитељке.^[223]

Црквени утицај био је с почетка претежно латински. Папа се на Балкану није строго држао административне поделе и живо је настојао да свој утицај појача што више. С тога у Солуну оснива свој викаријат, коме је била дужност не само да посвећује епископе, него и да утиче на све црквене послове не само западног, него и средишњег дела Балкана. Епископи беху у тим областима претежно романског порекла. Од 98 очуваних имена из источних и средишњих области, из Паноније, Мезије, Дакије, Дарданије и Скитије, 59 је несумњиво латинских, као Амантиус, Сатурниус, Секундианус, Гајус, Феликс, Корнелиус и сл. Природно је с тога што је при сукобима између Рима и Цариграда, који постају озбиљнији у VI веку, папина странка врло јака.

За време великих борби III века, које су се водиле у Панонији и на дунавској линији, о нашим областима у унутрашњости Илирика нема много помена. Њихове густе и тешко проходне шуме биле су велика запрека за варварске гомиле, које су хтеле да час пре дођу до градова и области богатих за плен, а биле су, у исто време, и велика опасност за њих. Кроз читав IV-V век више страда источни део Балканског Полуострва него западни; пут на Цариград води кроз Тракију, док освајање Далмације није обећавало нешто нарочито. И Трухелка верује, да је црква у Видоштаку била насилно разорена, судећи по начину рушења и стања црквених остатака. Нађени новац ту не иде даље од краја IV века. Он с тога закључује, да је црква страдала од Гота, вероватно 399. год.^[224] То би досад био једини мање-више утврђени случај из овог периода; каснији, од VI века, постају међутим нешто чешћи. У Мостару је нађен један старохришћански натпис о сахрани крви неке двојице светаца мученика ("depositio suoris"), који су страдали "in civitate Miletana".^[225] Немамо, на жалост, никаквих других података, да би утврдили кад је и како до тога дошло.

Далмацијом су једно кратко време од неких четрдесет година, од 489-535. год., владали Источни Готи, док их није у једној ненаданој офанзиви сузбио и сломио њихов заклето непријатељ цар Јустинијан. Њихова влада није, наравно, у тако кратком року могла оставити неког дубљег трага, али извесних је споменика ипак остало. Најважнији је од њих свакако једна црква у Брези код Сарајева, са интересантним орнаментима и са траговима и знацима руна на стубовима. За њу је делимично употребљен старији римски материјал са натписима.^[226] А. Ј. Еванс нашао је у сарајевској околини једну гему с монограмом DN Theodorici r(egis). Она је врло вероватно припадала неком чиновнику краља Теодориха.^[227] Сем тога нађена су на истом подручју и два сребрна новца краља Аталариха и Теодахада. Више споменика њихових није нађено. Занимљиво је, да сви ови потичу с једног подручја, само из средишње Босне, и то у главном из Сарајевског Поља. Међутим, зна се да је њихово подручје допирало доста далеко на исток. Тврђава Анагастум (Оногошт) била је једна од њихових важних позиција на тој страни. Вероватно је по њима добило своје име и Гацко (Гатско, Гџтско; придев гласи *гатачки*).

Иначе, и под готском влашћу грађанска управа далматинске покрајине била је поверена једном Роману. Почетком VI века премештено је седиште владе из Салоне у Равену и тим је Далмацији дат значај покрајине другостепене важности за Готе. К. Пач је једном приликом тврдио, да је и у Далмацији између Гота и Романа "постојала иста дубока противштина као и у Италији; оба су народа била без икаквих додира".^[228]

[150] Гласник Зем. Музеја, 1899., 354-366.

[151] Wissenschaftliche Mittheilungen VI, 86, сл. 87.

[152] О Рисну и његовом значају ср. А. I. Evans, Antiquarian researches in Illyricum. Westminster 1883., 39-52. Полибије каже: πολισμάτιον εν πρὸς ὀχυρότητα κατεσκευασμένον. Ed. Buettner-Wobst, I, 136.

[153] Ср. Н. Вулића, Извори за I илирски рат. Глас CLX, 1934., 46-53.

- [154] Γένθιος, βασιλεὺς Ἰλλυριῶν ἐνὸς ἔθνους προσοίκου Μακεδόσι. Апијан, ед. Teubn., I, 343; Γένθιος Ἰλλυριῶν ἐτέρων βασιλεύς, *ib.*, 353. О том Генцију казује Полибије, да је био пијаница и развратник. Сп. д. IV, 854. *Gentianam invenit Gentius rex Illyriorum, ubique nascentem, Illyrico tamen praestantissimam.* С. Plinii Secundi Naturalis Historiae libri. Ed. С. Mayhoff, IV, 139. О њему даје опширне податке Ливије у својим "књигама" 40-5.
- [155] Zippel, *сп. д.*, 33-4; Th. A. Irpen, *Skutari und die nordalbanische Küstenebene.* Sarajevo 1907., 14-6.
- [156] J. Brunšmid, *Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens.* Wien 1898., 76 и д.
- [157] Ср. Диодора, *Nova editio*, IX, 422-4.
- [158] Patsch, *Historische Wanderungen*, 51-8.
- [159] *Иб.*, 52-3; Zippel, *сп. д.*, 132-3.
- [160] За ово каже један римски писац, да су расути дуж целог јадранског приморја (*longissime per totum Hadriani maris litus effusi*). L. A. Flori, *Epitomae.* Ed. Teubn., 50-1.
- [161] Раније вести о њиховим везама покупио је К. Пач, *Wissenschaftl. Mittheilungen* VI, 166-7.
- [162] Patsch, *Zbirke rimskih i grčkih starina*, 21-3; *Historische Wanderungen*, 55-6.
- [163] Ср. Georg Veith, *Die Feldzüge des C. Julius Caesar Octavianus in Illyrien.* (Schriften der Balkankommission). Wien 1914. Ср. оцену Ф. Булића, *Bulletino di archeologia e storia dalmata* XXXIX, 1916., 176-180.
- [164] Врло жив опис борбе око тог града ср. код Апијана, I, 361-3. В. Н. Вулића, *Глас* CLX, 59-71, који сумња у Апијапово причање.
- [165] *Römische Geschichte*, V, Berlin 1919., 9.
- [166] Ср. Н. Вулић, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. II, 1922., 15-8; *Глас* CXXI, 1926., 39 и д.; CLV, 1933., 13 и д. Ronald Syme, *Augustus and the South Slav Lands.* *Revue internationale des études balkaniques.* III, 1938., 33-46.
- [167] Patsch, *Zbirke*, 33-9; *Historische Wanderungen*, 56-7.
- [168] *Zbirke*, 27; *Historische Wanderungen*, 58-9.
- [169] О том А. Bauer, *Zum dalmatinisch-pannonischen Krieg.* *Arch. epigr. Mittheilungen* XVII, 2, 135-148; Н. Вулић, *Далматско-панонски устанак.* *Глас* LXXXVIII, 1911, 208-247; *ib.* CXXI, 55-72; Patsch, *Zbirke*, 27-32.
- [170] D. Cassii *Historia romana.* Ed. Teubn., III, 227.
- [171] *Šišićev zbornik.* Zagreb 1929., 137-41. Против тога Н. Вулић, *Глас* CLV, 1933., 3-12.
- [172] Др. Ј. Зурунић, *Старинар* IV, 1928., 93-8.
- [173] Patsch, *Zbirke*, 41-9. Ср. А. Betz, *Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien.* Baden bei Wien 1939., 6 и д., где се налазе тачни спискови.
- [174] М. Hoernes, *Römische Alterthümer in Bosnien und der Hercegovina*, 8.
- [175] М. Hoernes, *Römische Alterthümer*, 19.
- [176] *Zbirke*, 52-5. Ср. и Пачов чланак, *Rimske pomoćne čete u provinciji Dalmaciji.* X *Izvještaj velike gimnazije u Sarajevu.* 1895., 5-26.
- [177] W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen.* Berlin 1938., 101.
- [178] Вагнер, *сп. д.*, 133.

- [179] A. Betz, Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien.
- [180] Беџ, сп. д., 28.
- [181] Главно дело: Ph. Ballif - K. Patsch, Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina. Wien 1893. Ср. В. Радимски, Гласник Зем. Музеја, III, 1891., 191 и д. Ј. Brunšmid, Vjesnik hrv. arh. društva III, 1898, 195-9. Чувену међу "махнитога Вука" на граници Херцеговине и Црне Горе тумачио је М. Хернес као остатке римске цесте, управо као њезин камени насип. Römische Alterthümer in Bosnien und der Hercegovina, 2. Неколико нових миљоказа саопштио је Д. Сергејевски, Споменик LXXVII, 1934., 25-7.
- [182] Patsch, Zbirke, 62-4.
- [183] Ср. Dr. C. Jireček, Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel. Prag 1877.
- [184] С. Patsch, Jahreshefte des österr. arch. Institutes, VIII, 1905., 139-141. О даљем бродарству на Сави ср. Ј. Vrhovca, Čolnarji in brodniki na Ljubljani in Savi. Ljubljana 1895.; А. Planinc, Carniola, V, 1914., 123-136.
- [185] К. Пач, Гласник Зем. Музеја, XXVI, 1912., 598-600.
- [186] Ср. Dr F. Bulić, Car Dioklecijan. Zagreb 1918.
- [187] La cité antique. Paris 1903., 440 и д.
- [188] О Бистуе новој и њеном положају в. чланак А. Сергејевског, Гласник Зем. Музеја, XLIV, 1932., 35 и д.
- [189] Гласник Зем. Музеја, XXXIX, 1927., 261.
- [190] *Ib.*, XLVII, 1935., 17-8.
- [191] О свему овом: С. Patsch, Zbirke, 67-95; F. Šišić, Rimska uprava u Dalmaciji i Panoniji. Narodna Starina, I, 1922., 17-22. Политичка географија: Н. Cons, La province romaine de Dalmatie. Paris 1882., 184 и д.; G. Novak, Topografija i etnografija rimske provincije Dalmacije. Zagreb 1918; E. Oberhummer, Zur historischen Geographie von Küstenland, Dalmatien und der Hercegovina. Wien und Leipzig 1911. Ср. Д. Сергејевски, Споменик LXXVII, 1934., 20; А. Patrignani, Ricordi dalmato-illirici nella monetazione imp. romana. Archivio storico per la Dalmazia XIV, 1932., 335-57.
- [192] Patsch, Zbirke, 112-5, Historische Wanderungen, 110-6.
- [193] Д. Сергејевски, Гласник Зем. Музеја XLVIII, 1936., 8, 12-3.
- [194] Исти, *ib.* XLIX, 1937., 11-8.
- [195] С. Сјелски, Развитак, VI, 1939., 189-90.
- [196] Zbirke, 96-103.
- [197] Ср. Д. Сергејевски, Гласник Зем. Музеја, XXXIX, 1927., 256-8; XLI, 1929., 95-9; Споменик LXXXVIII, 1938., 122.
- [198] О. Davies, Glasnik Zem. Muzeja XLIX, 1937., 1-3.
- [199] V. Radimsky, Rimski grad Domavija. Glasnik Zem. Muzeja III, 1891., 1-19; VI, 1894., 1-47; С. Patsch, Wissen. Mittheilungen XI, 1908., 38-74. О рударству у Далмацији од римских до готских времена и кроз Средњи Век в. Дела: А. I. Evans, Antiquarian researches in Illyricum. III-IV, Westminster 1885., 6-14; Ol. Davies, Roman mines in Europa. Oxford 1935., 182 и д.
- [200] J. Kellner, Wissen. Mittheilungen V, 1897., 131-62.
- [201] Р. Заплата, Политика, 16/1 1937.
- [202] К. Misilo, Glasnik Zem. Muzeja XLVIII, 1936., 15-24.

- [203] J. Тодоров, Българска ист. библиотека. II, 1929., 23-63.
- [204] E. Stein, Vom römischen zum byzantinischen Staate. Wien 1928., 80-1.
- [205] О илирским царевима с признањем говори Е. Албертини. L'empire romain. Paris 1929., 296.
- [206] Т. Mommsen, Römische Geschichte V, 228-9.
- [207] Вулић-Премерштајн. Споменик XXXVIII, 1900., 37-9; Н. Вулић, Глас CLV, 1933., 18; CLX, 1934., 54-8.
- [208] De aedificiis. Procopii Caesariensis opera omnia, III, 2. Lipsiae 1913., 105.
- [209] J. Zeiller, Des origines chrétiennes dans les provinces danubiennes. Paris 1918; Ст. Станојевић, Борба за самосталност католичке цркве у немањићској држави. Београд 1912., 1-9.
- [210] О Стридону ср. реферате Н. Вулића у Зборнику А. Белића. Београд. 1921., 30-2, и Д. Ж. Морена, Vulićev zbornik, Zagreb 1924. 421-32.
- [211] О Стоцу римског доба: Ѓ. Truhelka, Wissenschaftliche Mittheilungen I, 284-302; Ф. Фиала, Гласник Зем. Музеја V, VII, 1893-5.
- [212] Гласник Зем. Музеја XXXVII, 1925., 85-6.
- [213] Ib. XLIX, 1937., 49-57.
- [214] Ср. Ѓ. Truhelka, Die christlichen Denkmäler Bosniens und der Herzegovina. Roma 1895., 18-21; С. Patsch, Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie V, 505-6.
- [215] D. Farlati, Illyrici sacri tom. II, 162-3, 173-4; F. Bulić-J. Bervaldi Kronotaksa solinskih biskupa. Zagreb 1913., 53.
- [216] С. Patch, Nahogjaji novaca. Glasnik; Zem. Muzeja, XII, 555-6.
- [217] Starohrvatska prosvjeta II, 1928., 45-6.
- [218] Овом приликом казао бих и ја своју сумњу у аутентичност ових саборских аката. У писмима папе Гргура Великог нема нигде спомена ма о којој од тих свих бискупија, као што га има о Епидауру, Салони, Јадери, Срему и Скодри. Ср. F. Bulić, S. Gregorio Magno Papa nelle sue relazioni colla Dalmazia (590-604). Spalato 1904.
- [219] Опис Дувна и дувањског поља дао је В. Клајић у Kolu III, 1907., 47 и д.
- [220] Гласник Зем. Музеја XI.IX, 57-8.
- [221] В. Ђоровић, Гласник Зем. Музеја XXV, 1913., 411.
- [222] С. Jiriček, Das christliche Element in der topographischen Nomenclatur der Balkanländer. Wien 1897., 23-25.
- [223] С. Patsch, Wissen Mittheilungen XI, 105-6.
- [224] Starohrišćanska arheologija. Zagreb 1931., 102.
- [225] С. М. Kaufmann, Handbuch der altchristlichen Epigraphik. Freiburg 1917., 216.
- [226] G. Čremošnik - D. Sergejevski, Gotisches und römisches aus Breza bei Sarajevo. Sarajevo 1930.
- [227] Antiquarian researches III-IV, 22-3.
- [228] Glasnik Zem. Muzeja XII, 1900., 550-9. У тој радњи, не знам чијом кривицом, поткрала се крупна грешка: свуда се место Солина јавља Солун.

Средњи век

Долазак Словена

Потиснути и повучени од Хуна извесни делови Словена јављају се у дунавском подручју крајем IV века. Отада они у већим и мањим групама, најпре под притиском других а онда и сами од себе, почињу да се спуштају из своје старе постојбине према Дунаву. У првој половини VI века било их је већ толико, да један савремени византиски писац изрично тврди како "највећи део оностране обале Дунава они насељавају".^[229] С тога подручја они врше сами или у заједници с другима честе упаде у области Византиске Империје, а посебно у Тракију. Западне области, нарочито Далмација, нису биле од њих опасније узнемираване све до средине VI века, јер су горњу обалу изнад Саве држали Лангобарди, а приступ до далматинске североисточне међе Херули и Гепиди. Уз то, колико се данас зна, Словени нису нападали у то време готско подручје, а Далмација се налазила у власти Гота.

Продирање Словена у југозападне области ишло је с њиховим постепеним померањем према западу. Али упада у очи да њихови прелази постају чешћи за време византиске офанзиве против Гота и у Далмацији и у Италији. У самом Цариграду та је појава обратила на се пажњу. У престоници се почело веровати, да постоје неке тајне везе између Словена и Гота. Можда то није искључено, али ће бити пре да су Словени примећивали повлачење већих одреда војске због те офанзиве и искоришћавали то. Кад су они једном приликом продрли дубоко, све до Драча, насрћући чак и на градове, Прокопије изрично вели, да се то могло догодити с тога "што не беше никог да их брани".^[230] У осталом, нису то чинили они сами. Пљачкашке упаде вршили су чак и Лангобарди, који су се сматрали као царски пријатељи и савезници. Да је у тим областима било довољно објеката за добар плен сведочи најбоље овај пример. Год. 552. прешли су Словени у пљачку негде према Илирику. Ту су починили страховите ствари. Слабија византиска војска, која беше упућена против њих, није смела да се упусти у борбу, него је само пратила словенске чете, тукла позадину и хватала појединце. Она се чак није усудила ни да спречи прелаз преко Дунава пленом претовареним Словенима, које су превозили Гепиди узимајући им дукат на главу.^[231] Какав је тек морао бити плен кад се тако богато плаћала превознина!

Средином VI века избијају на византиску границу Обри или Авари, азиско, турско-татарско племе, много агресивније и активније од Словена. Они су се појавили на дунавском подручју око 558. год., а већ десет година доцније, 568., искористивши љуту борбу између Гепида и Лангобарда, освојили су читаву Панонију и помакли домало своје границе све до алпских планина. Читава лева обала Саве, сем града Сирмија, дошла је под њихову власт. С Обрима заједно ишли су и Словени као подјармљени, сачињавајући главнину њихове радне снаге, а домало и њихове пешачке војске. Кад су 582. год. отели од Византије и тврди Сирмиј, једну од главних тврђава на северној граници, Обри, у напону своје моћи, не знају више да се много обуздавају. Њихови упади преко границе бивају све чешћи. Само, чини се, да нису пожуривали насилно продирање у Далмацију сматрајући ваљда да ће је добити као зрео плод после других успеха. Јер они после пада Сирмија не обрћу своју снагу толико према западу колико према истоку. Прва обарска жеља била је да се дочепату важног Сингидунума на саставу Саве и Дунава и да, господарећи њиме, шире своју власт према истоку, освајајући друге тврђаве на дунавској линији, који су им претстављале сметње за даље продирање. Кад је цар Маврикије сагледао опасност и решио се на одлучне мере, обарски каган се тргао и пустио да експанзивна активност, која се и дотле иманентно развијала према западу и југу, узме на тој страни више маха. Крајем VI века, 598. год., спомињу се обарско-словенски нападаји по Далмацији и Истри. Незаштићена, Далмација је тога пута грдно настрадала. У њој је тада разорено 40 градова и међу њима један још неутврђени град Балки или Баљке. Заповедник дунавске војске послао је у помоћ један одред од 2000 људи; али тај је могао само да врши препаде на обарске страже и њихову комору.^[232] Узбуђење је у западном свету

ради тога надирања било веома велико. Папа Гргур Велики пише солинском епископу Максиму, јула 600. год., да се много брине и жалости поводом словенске опасности, и то тим више, "јер кроз пролаз Истре почеше већ улазити и у Италију".^[233]

Слом офанзиве цара Маврикија против Обара, његова погибија 602. год., долазак на престо крвавог узурпатора Фокаса и дезорганизација власти, која настаде у Византији, дигоше самопоуздање Обара и повећаше њихове прохтеве. Северна граница је зјапила као отворена рана. Масе Словена, вођене од Обара, али и саме од себе, прелазиле су несметано царске границе, но не увек да само харају него и да се настане на освојеном земљишту. Процес овог њихова надирања био је у суштини овај: они су рушили римске градове једно да их опљачкају, а друго да им не би сметали као гарнизонска места и тврђаве. Становници шума и мочвара и земљоделци они нису познавали градске културе нити су имали интереса за њу; у освајању градова они су само гледали мету својих успеха. Сви римски градови у унутрашњости Далмације били су срушени, Домавиум, Бистуе, Делминиум, Дилунтум и сви други којима се чак и име затрло. Страдала су и скоро сва приморска места и важна Нарона с њима заједно. Срушена је и сама Салона, да се више не дигне. Кад су свршили с тим рушењима Словени су запосели унутрашње области, мирећи се и саживљујући постепено са преосталим сточарским и земљорадничким урођеничким елементом. П. Скок је добро истакао чињеницу, да је сва пољопривредна терминологија код Румуна и Арбанаса словенског порекла. И "у области грчкога језика констатовани су словенски пољопривредни изрази чак у Пелопонезу".^[234] Цар Хираклије, иначе способан владар, није могао да спречи то словенско учвршћивање на западу, северу и по средишњим областима Балканског Полуострва, у главном за то што је и сувише био заузет на Истоку, у Малој Азији, најпре ломећи перзиску државну моћ, а затим сузбијајући опасни покрет Арапа, који је под Мухамедовим вођством добијао не само верски него и политички карактер. Кад је, после неуспелог напада Обара и Словена на Цариград, 626. год., дошло до борби између Словена и Обара Хираклије је, изгледа, помагао словенски отпор из два разлога: прво, да Обре и Словене узајамном борбом заплете и ослаби; и друго, што су Обри, као војнички боље организовани, претстављали већу опасност од Словена.

Константин Порфирогенит забележио је предање, да су Словени-Обри (Σκλάβοι οἱ καὶ Ἀβάροι καλοῦμενοι) напали Салону преодевени као византиски војници и, успевши у кварном потхвату, побили су и протерали грађане, па пошто су се ту сами настанили, почеше одатле испаде на друге стране.^[235] Тома, архиђакон сплитски, прича међутим по градском предању, да су Словени сишли с великом војском пешака и коњаника и опсели град с истока и запада. После узалудног отпора становништво се разбегло на лађама на отоке, а град с нешто људи пао је у руке нападачима и био спаљен.^[236] У исто време страдао је и Епидаур, чији су растурени грађани после подигли Дубровник. Неоштећени остадоше само Задар и Трогир. Сигурно је, да је средином VII века Далмација са целим својим залеђем била потпуно у словенској власти и да је процес освајања био завршен. Чак је одношај њених становника с Италијом био већ толико ушао у ток, да је папа Иван IV, сам пореклом Далматинац, око 642. год., слао свог опата Мартина с много новаца, да по Истри и Далмацији откупљује робље и светачке мошти.^[237] Колико су се Словени већ осећали сигурни на том подручју види се даље одатле, што су 642. год. с великом флотом нападали беневентско кнежевство у Италији искрцавши се близу Сепонта.^[238]

Општу несигурност, која је завладала у нашим крајевима тек пред крај VI века, врло добро илуструје сакривање и закопавање новца и накита домаћег становништва. У Нарони нађен је закопан златни накит једне хришћанске госпође с новцима царева од Јустина I до Тиберија II (тј. до 582. год.)^[239] који су били склоњени сигурно од страха или у бегу испред непријатељске најезде. У Грабовнику, међу Љубушким и Витином, био је у једној гомили сакривен гвоздени лонац са златним новцем цара Јустинијана II (тј. до 578. год.)^[240] Дотле, то јест до последње четврти VI века, наши крајеви не изгледа да су много страдали од варвара. Д. Сергејевски имаће у многом право кад упозорава, бар у планинској средњој

Босни, на приличан број грађевина и споменика V и VI века, који говоре о извесној несметаној верској и уметничкој активности.^[241]

Једно предање забележено код Константина Порфирогенита каже, да су за Хираклијева времена дошли у Далмацију Хрвати, под вођством петоро браће и две сестре, и да су, после дуже борбе, савладали Обре. Покоривши их они су завладали том земљом, за коју су Обри били нашли да је најлепша (*καλλίστην οὖσαν τὴν τοιαύτην γῆν*). Све до Порфирогенитова времена, тј. до средине X века, разазнавали су се још остаци Обара међу Хрватима. Порфирогенит прича, да су Хрвати ушли у борбу с Обрима по наредби Хираклијевој. Ми држимо, да су Порфирогенитове вести, досад често потцењиване, дате са извесном тенденцијом; иницијативу за целу ствар он је хтео из много разлога да задржи за Византију. Биће извесне истине у том, да је борба Хрвата с Обрима вођена ако не по наредби царевој, оно свакако уз извесну помоћ његових власти, да би се Обри потиснули с византиског подручја. По нашем мишљењу; које овде не можемо посебно развијати, Хрвати нису за ову борбу позивани чак из Мале Пољске, где им је била стара домовина, него су, налазећи се већ међу словенским племенима, као вероватно најбоље организовани, ушли у борбу. Можда су сами њихови сународници, којих је, у саставу словенских маса, било доста чак по јужном Балкану, позивали своје другове из области, преко Саве и Дунава да им дођу у помоћ.^[242]

Порфирогенит нарочито казује, да су Хрвати дошли цару Хираклију, тј. у византиске области, пре Срба, али обоји ипак за владе истога цара (610-641.). Он не помиње српске борбе са Обрима, него само казује да је цар уступио Србима због Обара опустеле земље: Србију, Поганску (тј. неретљанску област), Захумље и Травунију с Конављем. По њему Србија је тада обухватала уједно и Босну (*τὸ χωρίον Βόσωνα*), управо Врхбосну, док су Соли прибране у праву Србију, а не у Босну.

Има научењака који мисле, да се на нашем подручју разазнају две велике сеобе Словена. Једна у вези са Обрима, а друга самостална, у знаку борбе с њима или у споразуму и са пристанком Византије. Ми држимо да се прелажење Словена на Балкан вршило у више етапа. Њихово плавање трајало је више од једног века. У том огромном временском периоду они су долазили и под вођством других и сами; и привремено, само пљачке ради, и сталније, да се ослободе притиска, или што су им се свидела погодна места на Балкану, или из ма ког другог разлога. Долазили су и са разних страна, неки преко данашње Влашке, други преко Карпата, како је које захватио налет Гота, Хуна, Обара, или неко узајамно потискивање. Шести век претставља у том погледу, на подручју југоисточне Русије, Пољске и дунавског базена - метежење какво се ретко кад јавило у историји Европе уопште. Да су разна словенска племена, са разних страна, била захваћена током тога и седмог столећа види се најбоље по том, што ми дубоко на југу Балкана налазимо насеља и Смољана, и Друговића, чак и Сакулаца, и називе места по насељима Дуљеба, Срба и Хрвата. Имена Хрвата налазимо чак код Атине и Микене, Срба у Епиру и Тесалији. Научењаци, који говоре о две сеобе, ослањају се у главном на Порфирогенита. Овај прву сеобу означава као продирање Словено-Обара, а другу као сеобу Хрвата и Срба. Међутим, његово казивање не можемо узимати дословно. Ми сви данас поуздано знамо, да је словенско продирање почело и пре заједнице са Обрима и знамо у главним линијама и како је ишло. Етапа словенске заједнице са Обрима била је најбурнија и с тога се најбоље запамтила. Исто тако цар подвлачи посебно долазак Срба и Хрвата и завршава донекле процес с њима за то, што су та два племена као најактивнија добила пресудну улогу међу западним Словенима на Балкану и основала посебне државе, прикупивши око себе делове других словенских племена. Они су се истакли највише и с тога је етапа њихове делатности и остала највише у успомени. Ако су Срби и Хрвати дошли доцније, као организована ратничка племена, с циљем да се боре против Обара у Далмацији или да приме њихова места, откуд онда њихова насеља у Епиру или Пелопонезу? Међутим, њихова се појава тамо сасвим мирно да објаснити кад се узме да су и њихови делови, као и делови других Словена, били захваћени општим покретима и тако у њима доспели и тамо. Срби и Хрвати били су сигурно активнији и борбенији него друга нека

словенска племена, али да нису били организована ратничка дружина види се јасно по том, што нису, као Бугари или Руси, међу покореним словенским масама створили одмах своју државу и натурали своју власт.

Обарских трагова остао је у нашем народу приличан број. Највише их је у називима места. Од Корушке, где словеначко Вовбре Немци зову Neunburg и Hunenburg, имамо их све до Неретве. У Далмацији се спомињу четири Обровца и град Обров; у босанској Крајини два Обровца и Обров у Поуњу; села Обре постоје у срезовима височком, рогатичком и коњичком. У коњичком срезу налази се и назив Обрина. На Обре потсећају у бијељинском срезу Велика и Мала Обарска. За манастир Вујан у рудничком крају, у Србији, казује се да се раније звао Обровин. У народу северне Далмације и по Лици још и данас се очувао придев: *обарски*; "викати обарски", "шчепати обарски" каже се кад се хоће да се истакне како је нешто учињено "снажно, веома јако." Пада у очи да је највећи део остатака тих трагова очуван баш у границама старе области Далмације, али јужна линија тог распрострањања не иде испод горњег тока Неретве.^[243] Једини назив јужније од тога то је место Оброво у Затону код Дубровника. У папским листинама од 1120. год. град Бар се назива "civitas Avatorum", али "не зна се зашто га пишу овако, да ли ради какве учене интерпретације од имена Антивари или зато што је некада заиста био овај крај у власти Авара, како је цар Порфирогенит учио."^[244]

Највише додиром између досељеника Словена и романског елемента било је у Приморју и у њему блиским областима, где је тај елемент био и најинтензивнији. Тамо су, на пр., примили име области Конавли, Конавле од латинског *canabula* - одводни канал. "Ова ријеч у облику *конавал* г. *конавла* постоји још и данас у Црној Гори и у Бару у значењу "јаруге за наводњавање." Из тога се види да овдје затекоше Словени романске пољопривреднике. Од старих градова пословенили су само делимично име старог Мукурума у Макарску, а старо име *Plagenti* (од *placens-placere*) превели су као Доброту или Вона у Благај. Од старих Романа у Перасту остало је име брда Касон од *castellione* и острвца Шкрпјела од *scrupellum*. Да је у Приморју код Дубровника било доста Романа који су утицали на Словене "види се и по томе што Словени називљу стари Епидавар не онако како су га звали дубровачки Романи Питаура, него опћом латинском ријечи *civitatem*, Цаптат и Цавтат." За утицај тог елемента сведочи и читав други низ назива из те околине, као Бргат - *Virgatum*, Рожат - *Rosetum*, Шумет - *Juncetum*, Булет од *bulliente*, Стон - *Stagnum*. У унутрашњости романских назива је мање. Али Матокит код Вргорца од *Montem acutum*,^[245] Буна, Дурмитор, Думно, можда Гламоч од Дламоц,^[246] Устиколлина, Колун, Романија и сл. служе ипак као доказ и романског утицаја и словенско-романске симбиозе. Старих градова у унутрашњости потпуно нестаје и место њих се не обнављају нови, као што је био случај у приморју са Баром, Котором, Дубровником и Сплитом.

Упада у очи чињеница, да је у унутрашњости старе Далмације, тј. на подручју данашње Босне и Херцеговине, већи број преосталих старих назива локалитета и река предримског аутохтоног становништва. Стару традицију, коју Римљани нису истрли и коју су примили досељени Словени, карактеришу нарочито готово потпуно очувани називи свих важнијих река и планина у земљи, који се, по правилу, свуда на свету упорније држе од имена места. Од већих река ниједна сем Сане и Криваје нема ново име (Сава, Дрина, Босна, Неретва, Тара, Уна, Врбас). Код планина стари су називи Прења, Вележи, Мајевице, Варде, Мошора, Ботуња, Динаре, Дардагања, Тмора, и сл. Топономастика Босне и Херцеговине даје довољно сведочанства о континуитету њених насеља и о траговима старих веза и са новим досељеницима.

Природна је ствар, да је словенски елемент, који је населио ово подручје, дошао под утицај романске културе, која се ту затекла и која је, после преосталих непријатељстава, почела да делује. Данас је потпуно јасно, да грчки утицај на већину Срба почиње много доцније, тек у X веку, кад је борбено српско племе почело да се шири према котлинама косовској и

моравској и кад је, посредством македонских Словена, почела христијанизација српских племена са грчком духовном културом. К. Лиречек је добро упозорио^[247] да ми за Византинце или Јелине имамо сам назив *Грка* (Грџк) од лат. *Graecus*, док су се они сами звали Ромеји, Ῥωμαῖοι. па их под тим именом и знају њихови азиски суседи (перзиски и арапски Рум, турски Урум). Владар се њихов код Срба зове чисто по латинском цѣсарь, цѣсарь, царь а не βασιλεύς. Чисто романског порекла су наше речи олтар - *altare*, рака - *arca*, церус - цер, *compater* - кмотр - кум, *maturus* - матор, *paganus* - поганин, *patire* - патити; *jejunium* - жежин, *oleum* - олеј, уље, *sanctus* - сантџ, *ratione* - рачун, *vesica* - бешика, *crux* - стародаматински *krusi*, *krus* - криж; *discus* - дѣска, даска. Неке од романских речи остале су и у средње грчком и словенском; тако *calendae* - καλάνδαι - коледе; *caminus* - κάμινος - камина; *castellum* - καστέλλιον - костел (Костолац); *castrum* - κάστρον - костур; *cisterna* - κινστήρνα - цистерна; *clausura* - κλεισούρα - клисура; *κομμέρκιον* - *commercium* - кѣмерѣк; *cursus* - *cursarius* - *κούρσον* - курьсарь, хусарь, гусар; *magister* - μάγιστρος - мајстор; *palatium* - παλάτιον - палата; *porta* - πόρτα - порта итд. Примери су, као што се види, разноврсни и потичу не само од утицаја цркве и администрације, него и од материјалне културе, коју су Словени налазили и примали на Балкану. Чак од романског "гоба", "одело" и после материја за одело дошла је не само наша реч истог значења, него и појам *робити*, најпре у значењу уграбити одело, а после у широком значењу "пљачкати".

Српска племена груписала су се у планинским пределима од Саве и Пливе до Лима и западне Мораве и од Цетине до Бојане, дакле поглавито у подручју данашње Босне и Херцеговине, Новог Пазара, западне Србије, јужне Далмације и Црне Горе. Под својим народним именом они се помињу на том подручју први пут 822. године у *Аналима* франачког писца Ајнхарда ("ad Sorabos, quae natio magnam Dalmatiae partem obtinere dicitur").^[248] Српско племе, веома многобројно и раширено, помиње се у пределима близу франачке границе, где су и данас деломично очувани Лужички Срби. Од Лужице њихова су насеља хватала делом преко Чешке (Бојке, *Voiohaemum*, *terra Voiorum*) до Одре и Висле, где су граничила са Хрватима. Порфирогенит је изрично забележио предање, да племе захумских владара Вишевића вуче лозу "од некрштених становника око реке Висле."^[249]

Важно је утврдити да досељеници у наше области са тих северних страна нису ишли само на запад Балкана, него да имамо доказа и о њиховом спуштању на јужни Дунав. Абодрите, Бодрићи, чију етимологију имамо у комбинацији об - Одра, аб - Одра, налазе се на Дунаву и око њега, на подручју бивше бачко-бодрошке жупаније.^[250] И име северних Љутића сретамо код једног потписника из јужнословенских области у Цивидалском Еванђељу.^[251] За везе између тих словенских крајева и наших досељеника говори у многим и слична словенска топономастика, јер је позната појава да досељеници радо употребљавају на новом подручју старе називе. На српскохрватском подручју има много сличних назива са онима у Моравској, Галицији, Малој Пољској и у Шлеској. Нпр. Волинија и Волиња у Бос. Крајини; Млава у Србији и Пољској, наша и шлеска Одра, босанска и моравска Свитава, назив Мораве и Мораче, Пчиња и Пшиња, притока Одре, гал. Сан и Сана и Саница, пољски Дунајец и Дунајец у Херцеговини, Кујавица и Кујавче код нас и пољска Кујавија и сл. На Буг потсећа јасно име града Бужима код Госпића и Бос. Крупе и назив Бужана и Бушке жупе.

Од осталих словенских племена, која су се делимично населила на подручју Босне и Херцеговине, сем Срба и Хрвата, знамо по остацима локалних и личних назива још за Дуљебе и Смољане. У Босанској Крајини, иза Врточе, налази се једна долина названа Дулибом (од *Дуљ Ђби*), а породица Дулиба и Дулибића има и у Босни и у Далмацији. На десној страни Неретве очувано је све до данас јако братство Смољана, а постоји и село Смољана код Бос. Петровца. У требињској области и око Невесиња архивске књиге дубровачке XIV века често помињу и старо братство Друговића.

Од некад Словенима суседног племена Спала, које је живело негде око Висле (у источној Пруској налазе се два села *Spalienen*), остала је у сећању њихова снага у толикој мери, да их

сматрају као нека виша бића - Исполин. То се име чује и у Босни.^[252] У билећком срезу постоји Хина Глава. Назив је дошао од Хуна, за које је наш најстарији облик Хынџ.^[253] Назив Шеремет, чест као презиме у Босни и код Руса, дошло је од имена племена Сармата. У нас се верује да су "Мацуре дугачки људи, који су били пре овог света",^[254] а име је дошло од сећања на становнике оног племена, од кога су добила назив и Мазурска језера.

Првобитна организација словенских досељеника била је племенска. У том погледу они су на Балкану наишли на врло погодне услове за наставак те традиције. Живот старих Илира био је сав у племенској организацији и, ма колико да су га Римљани разбијали, он се ипак одржавао, нарочито у планинским областима. Разуђени динарски систем, са својим одвојеним долинама и планинама, које су растављале поједине области, био је као створен да подржава такав начин живота. И за старе Влахе утврдио је П. Скок, да су у Црној Гори и Херцеговини били организовани према фамилијама и племенима.^[255] Племена су сачињавала братства, а братства родови. "Братства су увек настањена у групи, у засебним селима или у групама од села". Племенска организација очувала се све до данас у конзервативним брдским областима, слабије у источној Херцеговини и Боки Которској, а боље у Црној Гори и код Арнаута. Ј. Ердџановић, који је посебно проучавао те ствари,^[256] констатује ово: "Свуд је седиште племена са његовим сталним насељима у средини племенске територије, а одасвуда унаоколо је широк појас или зона насељеног, делом неутралног земљишта. Негде је та зона тако широка, да се по њој може ићи по цео дан и више, а да се не наиђе ни на какво стално насеље. У њој су само планине са шумама и пасиштима, око којих су се суседна племена редовно борила и отимала". Тај појас земљишта својина је целога племена и зове се "племенска заједница". Вук Караџић бележи још 1837. за Црногорце, да немају правих села. "Тамо се зна само за племена, па и ако поједина братства или породице, које чине племе и граде (понајвише од камена) куће на једном мјесту, то се таква гомила кућа не може назвати селом, јер нема ни свога имена ни атара".^[257] Веза између братстава је крвно сродство или традиција о истом пореклу, документована истом крсном славом. Браственици се узајамно помажу у сваком погледу; увреда, невоља или погибија једног члана преноси се одмах на читаво братство. То се нарочито показује у крвној освети које има још и данас по свој Црној Гори, а која је до недавно постојала и у Херцеговини. На челу братства био је главар или кнез, у последње доба чешће с наследним правом у извесним породицама, исто као и чин војводе, који је с почетка био војнички претставник племена. Иначе, племена су живела демократски. Имала су своје освештано и строго обичајно право, скупљала су се на своје зборове за решавање разних питања и задржавала за се, понекад чисто формално, право избора својих старешина.

Између наших и староседелачких племена дошло је доста рано до узајамних веза и стапања. У планинским областима приближио их је заједнички сточарски начин живота, који је био и остао кроз све векове историје главно занимање наших брђана. "Планине централно-динарске зоне створиле су "стан" (арб. стан, новогр. στάση). Створиле су пастирско село, древни прединдоевропски катун, који је без обзира на арбанаску, словенску или румунску крв посвуда једнак".^[258] Називи извесних наших племена као Букумира, Пипера, Матаруга, Куча и сл. показују јасно ту симбиозу. На подручју Босне, где су остаци старих племена били више разбијени и словенска снага јача, таквих очигледних симбиоза нема, али им је остало трага у Херцеговини. Требињско племе *Скробимеза*, које помиње Дукљанска Хроника, такав је остатак. Једно пастирско племе *Бурмаза* код Стоца има јасно арбанашко име и показује колико је у унутрашњости далеко од праве албанске базе остајало старих организација. Непоуздано је причање А. Лубурића, како су најраније у Херцеговини владале *Матаруге* и имале краља *Сумора*.^[259] По народном предању Матаруга је било раније на Грахову, а нестало их је одатле тек средином XVIII века. Даковића братство са тог подручја изводи своје порекло од Куча^[260] дакле из једног мешаног српско-арбанашког племена. С друге стране романско-словенске ближе сточарске везе потврђује херцеговачки катун *Бобана*. Врло је карактеристична појава, да и наши људи све сточаре при њиховим важним

кретањима са стоком "зову Арнаутима па и кад су српскога порекла".^[261] Херцеговина има много сточарских назива албанског порекла (нпр. *баља* "бијела овца, која има црне мрље по глави или црна коза с бијелим мрљама"; *ћено* "младо псето"; *кећ, кећа, кић* узвик за козу). Током Дрине све до Сребренице, продрло је неколико арбанаских речи и одржало се тамо у такозваном "баналачком" тајном говору (*каљац* "коњ", *миш* "месо", *ћем* "пас"; *виза* "вода", *буке* "хлеб", *руша* "вино", *вајза* "девојка" и др.) Арнаути из Плава и Гусиња ишли су са својим катунима на зимовник у Босну и одржавали везе с њом све до XIX века. Албанских трагова утицаја или делимичног бар додирала налазимо и у породичним именима и презименима по Херцеговини. У арб. *зот* значи господин; у Љубомиру угледна једна кућа носи име Зотовића. Имамо таквих имена још, као: Визић, Додош, Перендија, Лекић, Барзета, Дуканчић, Ибаљи.^[262]

К. Јиречек нарочито наглашава, како се највећи део новијих племена развио из пастирских катуна. "Зупци, Малешевци, Бањани, Дробњаџи итд. важали су код Дубровчана, испрва, само као катуни, али се брзо опажа како је свако племе обухватило неколико катуна. У Херцеговини разуме се често још и данас под племеном једно једино братство." Називи многих таквих племена не иду у велику старину. *Зупци* се помињу 1305. год., *Бањани* 1319., *Предојевићи* 1356., *Малешевци*. 1397., а *Риђани* тек у XV веку.^[263] Помен *Дробњака* на Дурмитору Јиречек прати од 1354. год. Ја бих скренуо пажњу, да се један Братиња Дробњак (*Dobrognago*), "Влах", тј. пастир спомиње у Дубровнику још 1285. год.^[264]

Сточарски заједнички живот донео је и за наша племена назив Влаха. Првобитно именован Влаха звали су се људи који су говорили латински; назив је био добро познат у целој Средњој Европи. Потекао је од келтског племена *Volcae*, а Германи су њим (**Walhaz*, *Walh*) означавали своје поромањене суседе. Од Германа су тај назив примили сви Словени (рус. Волохъ, чеш. *Vlach*, пољ. *Wołoch*, *Włoch*).^[265] Код нас Дубровчани су себе, као Романе, још у XIII веку, звали Власима за разлику од Срба. У уговорима с босанским баном Нинославом они кажу: "ако вѣроуе Срѣблинѣ Влаха да се при прѣдѣ кнеземѣ, ако вѣрѣе Влахѣ Срѣблина да се при прѣдѣ баномѣ."^[266] Од XIV века Дубровчани у Влахе рачунају разне сточарске катуне у унутрашњости, међу којима је било несумњиво више Словена него Романа, као на пр. у Дробњаџима или Мириловићима. Добар део наших планина, где је сточарство и млекарство нарочито развијено, носи називе Влашић, Влаховићи, Влахиња, Влашка итд. За разлику од приморских "градских" Влаха брђанске Влахе из унутрашњости звали су по оделу, а и по мркој боји лица, "црногуњцима", "Црним Мауро-Власима", "Мор-Ласима", "Морлацима". У једној турској канунами, која је прихватила стари уређај Влаха око Тимока вели се, да један катун сачињава 50 кућа; то је, како се види, постао одређен облик једне организације. Тако исто се бележи за Крбаву, у XIV веку, како се тамошњи "Власи" (у ствари мешани Словени и Романи) боре узајамно "*cum suo catuno*".^[267] Катун је, временом, од појма једне пастирске заједнице постао, свакако нашим словенским утицајем, појам и ознака братства, односно уже братственичке заједнице.

Према томе јасно је, да се то мешање осећа и у антрополошком погледу. Западна српска племена, такозвани динарски тип, очевидно су продукат смесе између словенских досељеника, старог аутохтоног елемента и романских колониста. Ако је можда смела тврдња Н. Жупанића, да "Срби и Арбанаси данас творе једну физијо-антрополошку заједницу и врло су сродни међу собом",^[268] ипак је тачно, да су соматски њихови типови на југозападу толико изједначени, да их научењаци често врстају у посебан тип људи, који се назива *homo adriaticus*. И у нас се већ одавно говори о динарском типу, који је у доброј мери израз и своје географске красне средине. То су људи окошти, обично високи, брахикефали, тамне боје. Б. Малеш као његову подврсту означава херцеговачки тип са плавом или сивом бојом очију, а истих других особина.^[269] Стари писци описивали су дунавске Словене као врло високе и јаке; за цара Маврикија се прича, како се једном приликом много чудио величини њихових телеса и развијености удова.^[270] Боја косе била им је риђа. Неки арапски писци приказују Словене као румене и са русом косом. Чак је један њихов писац био сам назван Словеном,

што је био израстао, светле косе и модрих очију.^[271] Данас, међутим, спољашњи облик очевидно има и других особина. За Херцеговину, на пример, долази само 6.11% са светлом бојом лица, а 42.22% са светлом бојом очију; у Боки 5.99% са светлом бојом косе, а 32.71% са очима угасите боје. Локални утицаји и везе са становништвом непосредних и суседних области учинили су, да се ранији тип асимилирао новом. Један леп пример за то дају словеначке лубање. Оне су, с обзиром на потиљак, ближе алпским германским, него чешким; исто тако и у погледу брахикефалије (53.4% код Словенаца; 53.5% код Тиролаца).

Племенске територије биле су, у главном, поједине, релативно мале жупе, природне јединице, формиране или око појединих река (жупе Топлица, Црмница, Дрина, Рама и др.) у њиховим долинама; или у пољима (Чево, Фатница, Љубомир и др.); или на иначе погодним местима за пашу (Рудине, Драчевица, Комарница, и др.). Занимљиво је да жупа или "жупно место" данас означава "предио, гдје је питомо, тј. гдје снијега нема и гдје рађа виноград".^[272] По извесним схватањима сточара жупа је нека врста противности од планине. "Сточари се у току године крећу шест пута из жупе у планину", казује један описивач.^[273] Али на доста страна и данас жупа, као географски назив, обухвата старе природне јединице (нпр. Жупа код Дубровника, Жупа код Крушевца) невеликог опсега. Реч није словенска. К. Оштир мисли да је идентична с илир. трач. *deuppan - жупањ.^[274] У нашем народу позната је на целом подручју и употребљава се и данас. У католика она означава сад појам парохије.

Родови и братства живели су у тим жупама у несумњивој кохезији, али да су имали нарочито развијен живот у задрузи, са разгранатом породицом под једним заједничким кровом, није сасвим сигурна ствар.^[275] Задруга има свакако стару традицију, још индоевропску, и одржавана је и код нас, али не у великом опсегу и са апсолутном обавезом. Ма колико да је индивидуално осећање било подвргнуто племенском, ипак није вероватно, да би се рашчлањивање породица у нешто слободније јединице спречавало неком безуветном дисциплином. И народна традиција и извесна хисториска казивања доносе често пута вести о том, како су нека браћа или синови за жива оца кретали својим путевима, да нађу повољније услове за живот. Једино, што се гледало да се свакако очува била су имања у земљи и с тим у вези положај и углед, који произлази из њеног поседа. С племенским животом уветован је нарочито култ традиционализма и у личним и у духовним стварима. Код првих он се изражава посебно у поштовању *коленовића* и *кућића*, и у незгодном положају оних, који су инокосни или дошљаци (уљези), а у другом у општем развијању племенских предања и обавеза. Реч *племенит* и *племић*, као ознака нечег бољег, последица су тог патриархалног морала и култа племена. У Босни се употребљавала и реч *племенитина* у значењу *bonum gentilicium*.^[276]

У средини жупе обично се налазио град као уточиште у случају напада. Старих тврђавних насипа, "градина", било је у Босни и Херцеговини, - видели смо - још од прехисториског доба, у најстаријој организацији илирских племена. И Словени су, доста рано, почели подизање својих утврђења, иако су, иначе, задуго били противници градског живота. Цар Константин Порфирогенит већ средином X века бележи читав низ градова које су Словени подигли наново. Словенску иницијативу тога посла показују најбоље чисто словенски називи тих места. Такви су у Врхбосни град *Κάτερα* - Которац и *Δεσνίη* - Десник, на граници Босне и Рашке *Μεγυρέτους* - Међуречје, у Захумљу *Δοβρίσκικ* - Добрњск, у Травунији *Λουκάβετε* - Лукавац, у Неретљанској *Βερούλια* - Вруља, *Ὀστρωκ* - Острог. Читав низ босанских и хумских градова, за које не знамо кад су подигнути, имају само наше називе као Добој, Добуј, Добор (разбој, у-бој, на-бој), Самобор, Борач, Вишеград, Биоград, Самоград, Земуник. Да су та имена имала и неко општије, свакако техничко, значење посла види се најбоље по том, што се јављају на више страна међу Словенима, као на пр. Вишеград, Самобор, Борач, Земун(ик), и на више места у самој Босни и Херцеговини. Тако Добоја на подручју Босне и Херцеговине имају четири, а Вишеграда пет. В. Скарин, који се посебно бавио овим питањима, саопштава како се опажа "да на мјестима званима Самоград нема солидније грађе и конструкције, што упућује на неко давно вријеме, када наши претци, ваљда, још нису били

доста вјешти подизању већих и солиднијих градова". У граду Подзвизду очуван је стари апелатив позвиздъ "који значи подземни ходник, водени ров, зидани канал".^[277] У имену Земуника очевидан је траг градова са земљаним рововима и насипима.

На челу жупа налазили су се жупани. Порфирогенит казује да су Словени као власти раније имали "старце-жупане" (ζουλάνους γέροντας), а да им је тек цар Василије I уредио управу тако, да узимају владаре ἐκ τῶν οἰκείων καὶ ὁμοφύλων. Дукљанска Хроника, говорећи о уређењу државе на магловитом далменском сабору, каже, како је краљ уредио државу, тако, да је свакој покрајини поставио по једног бана ("banum id est ducem") из редова своје браће, а жупане, ("supanos, id est comites") и сатнике из редова племића дотичних покрајина. У старом хрватском преводу Дукљанске Хронике каже се, да је одређено да "сваки тих банов и дужев буду од пупкоризине^[278] племенити и они да учине кнезе од свога колина". А за сатнике "учинише сваке земље људи". Како се звао врховни владар, који је био над жупанима, није свуда утврђено. У Босни се од најстаријих времена, откад се то може пратити, врховни поглавар звао *бан*, а у Рашкој *велики жупан*. Титула бана помиње се и у извесним захумским актима, али су та акта фалзификована или сумњива.^[279] "Сама ријеч бан била је у народу добро позната: замјеник кнежев у Дубровнику звао се "бан", а ријеч још и сада живи у народу у значењу: велики господин".^[280] Чак се у Рашкој, у народној епици, помиње Страхинић бан "у маленој Бањској крај Косова". *Банити се* у народном језику значи понашати се као велик господин. *Горски Вијенац* помиње "милог сина Милоњића бана" у значењу господина, кућића. Л. Нинковић казује, како се у народу прича и о неком требињском бану Радославу.^[281] На требињско-конављанском подручју постоје и локалитети као брдо Бани и Бан-вир.^[282] У Подвележју код Мостара постоји Бан-до и прича се, да су туда живела "велика господа Херцегова па и банови".^[283] Један турски паша писао је кнезу Милошу Обреновићу 1815. год.: "Коси, бане, како си почео".^[284]

Ових врховних господара, за које Порфирогенит има назив ὁ ἄρχων, под чијом се влашћу налазило више жупа, било је у српским областима до X века више. Утврђена су сигурно четворица. Осим Властимира, рашког великог жупана, помиње се и Крајина, син требињског жупана Беле. "Хотећи га одликовати" Властимир је Крајини, за кога је удао своју кћер, дао титулу владара - архонта и направио га је самосталним. У византиском церемониалном адресару налази се формулар за писма εἰς τὸν ἄρχοντα τοῦ Κανάλη, тј. за владара Конавља, које је иначе ишло заједно с требињском облашћу. Значи, дакле, да је и он био с кнежевском чашћу У Захумљу је наследна династија Вишевића имала исту титулу. У једној повељи краља Беле из 1244. год., где је говор о Босни, постоје врло важне идентификације ове врсте: provincia vel banatus, kenesius vel boanus.^[285]

Граничне жупе звале су се *крај* и *крајина*. То име одржало се у многим областима све до данас. Због несигурности у њима њихов назив постао је донекле синоним за четовање и борбу ("закрајинити"). У нашим областима познате су нарочито неретванска Крајина и босанска Крајина, али је овај други назив настао тек за време борби с Турцима. Иначе, првобитно, *крај* је означавао и копно (continens) за разлику од мора. Тако је засведочено једним актом из 1185. год.^[286] Реч оукрѣ, оукра означава исто тако границу (оба појма спојена су у називу Украјина). В. Скарић мисли да је и босанска река Укрина с тим у вези. Она је "макар дјеломично била граница области Усоре према Доњим Крајима".^[287]

Жупани су били у својој власти ограничавани донекле старом установом народних сабора. Сабори су, ма и формално, имали права на избор власти сем самог жупана, чија је част постала наследна, и у локалним питањима имали су сигурно свог утицаја. Изглед малих племенских сабора познат нам је из описа пољичких скупштина код Сплита. Пољичани су, по сигурној традицији, дошли у Далмацију из Босне. Њихове скупштине одржаване под ведрим небом, под Грацем код Гате, сачињавала су само племенита господа тог краја, која су долазила на одређено место, "зборишће", где су расправљала о уређењу и законима своје области и вршила судску власт. У нарочитим случајевима ту се доцније сазивао "збор

подимни", тј. са претставницима сваке куће, у којој има живих људи ("по диму").^[288] Без ближе ознаке ко у њима учествује наводе се чести зборови у старој требињској области, али како се једном приликом растављају у поруци племићи од збора изгледа, да је овај био састављен од простог пука. Год. 1463. спомињу се, на име, два гласника "*qui venerunt parte nobilium et sbori de Tribigne*". О овим саборима има помена све до XV века и дубровачке књиге употребљавају за њих опћенито народни израз "*certo sboro*", "*ad sborum*".^[289] У Дробњацама још се и сад зна "Зборна Главица". Кроз све време робовања под Турцима *сабором* се стално звао народни скуп код цркве у извесне празнике. У Србији, наглашава тачно Н. Радојчић, сва власт била је у рукама владара, "исто онако као и у Пољској за првих Пијастовића".^[290] У Босни, међутим, владари су морали много више да воде рачуна о правима властеле. Бан Степан II Котроманић морао је да се куне пред претставницима цркве и племства да ће поштовати лична права једног свог кнеза. Под мађарским утицајем властела је у Босни добила раније много више маха него у Рашкој. Разлог су за то биле и пометене прилике у земљи у другој половини XIII и на почетку XIV века и за дуго времена ослабљена и унижена централна власт. На крају XIV и почетком XV века властела је бирала и збацивала краљеве и одређивала чак ред наслеђа. Год. 1354. био је на Милама *станак* (станькь) "всье земље Босне и Дољнихъ Краи и Загориѣ и Хльмьске земље". Давала се вера једном властелину јавно. Није била довољна само заклетва бана Твртка и његове мајке, него су се заклела и дванаесторица највеће властеле; и њихово је јемство гласило "доколѣ су сиѣ господа" да ће се држати уговорено.^[291]

На неколико места у Босни и Херцеговини очуване су камене столице, мање-више сличне оној старој словеначкој на Господетском Пољу, на којима су локални кнезови и војводе седели при народним скуповима и делили правду и водили разговоре. У Херцеговини се на два-три места такве столице приписују популарном Херцегу Степану (у Ходбини, код Фојнице), а на неким постоје и натписи (на пр. војводе Степана Милорадовића). Најлепше је израђена, са скулптурама, столица Иваниша Павловића у Буковици, у долини Неретвице.^[292]

Спорове у народу пресуђивао је често суд *добрих људи*. Тај правни обичај одржао се у Херцеговини све до наших времена, исто као и обичај утврђивања старих права и граница путем саслушавања *стараца паметара*. За извесне спорове било је понекад предвиђено да их ни владалац не може решити друкчије док не саслуша "добре муже" или властелу која је унапред одређена.

Већ за старе Словене забележио је Јорданис у VI веку, да им се "имена мењају према различитим породицама и местима".^[293] Та особина племенског уређења јавља се, природно, и код Јужних Словена. Још је Јиречек истакао, како су извесна племена потиснула својим називима имена ранијих области; тако се место жупа Врсиње, Оногошт или Папратна јављају Зупци, Никшићи, Мркојевићи. Народно предање памти донекле старе везе, али их доста често меша и претвара у легенду. Познато је, на пример, да је црногорска династија Петровића изводила своје порекло од неке босанске лозе, која да је преко Никшића и његушких Бањана стигла под Ловћен и да је за родоначелнике своје линије означавала два брата Рајича и Херака. Од Рајича да су постали Радонићи, Жутковићи и др., а од Херака Петровићи, Поповићи, Кустудије и др. Традиција ова - сличних има врло много - неће бити велике давнине, али је занимљиво колико родова изводи из једног братства.^[294] Од старих племена, у неретванској Крајини, односно на њеној граници, беше најпознатије и најмоћније племе Качића, које Грци чак називају τὸ Κατσίκιον ἔθνος. Од њега потиче врло многа братстава, хисториски потпуно аутентичних: Миошићи, Жарковићи, Андријашевићи, Стипићи, Петковићи, Бартуловићи и др.^[295] У требињској области најугледније беше братство Љубибратића, које се под тим именом помиње од XIV века до данас, а од кога се 1432. год. наводи пет линија. Међу њима су Љубишићи у првој половини XV века играли врло важну улогу; остали Медвједовићи, Дабиживовићи, Радивојевићи, Добрушковићи, беху споредног значаја.^[296] За Пуношевиће у Његушима прича се, да су пореклом из Босне; у Његушима се јављају сигурно у другој половини XV века. Од њих изводе своје порекло

Богдановићи, Милошевићи, Пејовићи, Оташевићи, Марићевићи, Параге и др.^[297] Од Илића из Ћеклића изводе се у херцеговачкој Површи братства Мариновића, Шилобада, Дробјенаца Ћуртовића, Памучина.^[296] Од породице Дапчића у Кртолима, у Боки, С. Накићеновић по предању изводи 42 братства.^[298] За највеће братство у Дробњацима Косовчиће прича се, да су пореклом из Босне, од Травника. Данас више тог имена нема. "Они су се разбраствили на многе породице. У Дробњаку их има 27 родова".^[299]

Поделу појединих племена и њихова насеља на нашем подручју за X-XII век ми данас прилично познамо захваљујући подацима Константина Порфирогенита (у његову делу *De administrando imperio* гл. 29-36) и домаћој Дукљанској Хроници.^[300] Архонтија Неретљана или Поганаца почињала је од реке Цетине, одакле је ишла и српска етничка граница. У њој су биле три жупе: расточка, макарска и дувањска, а насељени градови Макар(ска), Вруља, Острог и Лапчањ, Лавчен (сад Градац на мору). Жупанија τὸ Μοκρόν имала је средиште код данашњег села Макра више Макарске; ἡ Ράστωτσα је Расток с Расточким пољем код Вргорца. Подручје те жупаније ишло би од имотске жупаније до Љубушког, а од жупаније макарске делило је Језеро. Трећа жупанија τὸ Δσλέν је Дол, Долѐ, с подручјем између Вруље и ушћа Цетине, где се развио и прославио Омиш (*Almissium, Almissa*).^[301] Град Вруља су данашња горња Бреља (= врела). Одлични поморци, који ће после угрожавати бродарство на Јадрану, Неретљани су имали у својој власти и неке отоке: Корчулу, с очуваним градом на њој, Мљет, Брач и Хвар.

Архонтија захумска допирала је до Неретве и добила је свој назив по брду Хуму, из ког извире речица Буна, и на ком беху и два града, Бона и Хум. То је данашњи Благај, некадашње главно место Херцега Стјепана, над чијим брегом (данас Бџасак) стоје рушевине његовог старог града. У тој области владао је у X веку род "антипата и патриција" Вишевића. Настањени градови у овом подручју беху Стон, Ошље, Дабар, Мокро и Глумине (*Γαλοῦμαήνικ*). Дукљанин наводи у Хуму девет жупанија: стонску, поповску, Дубраве, Луку (око Габеле),^[302] Дабар, Вељаке (крај око Љубушког) и Жапско (Зажабље). Жупа *Gorimita* биће можда искварено име за Горицу, иако М. Орбини наводи погрешно у свом преводу Дукљанина Имотско. За жупу *Vesenike*, која се касније наводи као "*provincia Vechenicus*" мисли се да је данашње Мостарско поље звано Бишће. У дубровачким архивским књигама спомиње се крај Вечерићи, који одговара сигурно тој жупи, али који све до данас није могао бити сигурно идентификован.

Нису увек довољно одређени појмови Хума и Захумља. Порфирогенит помиње само Захумље (*Заχλοῦμων*), а Дукљанин зна и за Хум (*Chelmania regio*) и за Захумље. Наше краљевске титуле XIII века помињу Захљмие и Хљмьскоу Земљу. По Дукљанину границе хумске земље су јасне; оне на исток нису ишле даље од Дабра. У Дабру се Хум граничио са Травунијом, а северно са облашћу Подгорја. Захумље као област с одређеним границама није фиксирана код Дукљанина, него се помиње само као епископска дијецеза. Како је кнез Мирослав имао под влашћу цело Захумље и вероватно целу област до Лима, у којој је подигао свој манастир Св. Петра и Павла код Бијелог Поља, и како је за ту целу област 1219. год. постављен један, "хумски", епископ, то се назив Хума временом знатно проширио. Хум и Захумље, види се по имену, нису имали у прво доба исто подручје, али се у хисториско време њихове границе у главном подударале. После је Хум захватио и добар део области старог Подгорја. Такво схватање одржало се све до данас у титули захумско-херцеговачке митрополије. Кнез Никола Петровић дао је за херцеговачки део Црне Горе назив војводе од Захумље свом најмлађем сину. У народу се задржао све до данас назив Хумњака за становнике од Мостара до иза Попова.^[303]

Од Поповске Шуме на исток и од Билеће на југ стерала се архонтија требињска, звана Требунија и Травунија. Она је била све до XV века у заједници с Конављем. Од увек су, казује византиски цар, требињски владари били вазали архонта Србије, а од њих је тек Крајина у другој половини IX века добио архонтски чин. У требињској области наводе се ови

градови: Требиње, Врм, Рисан, Лукавац и још неутврђено Ζετλήβη (можда Жлијеби). У Дукљанина се и ту набраја девет жупанија: Љубомир, Фатница, Рудине, Крушевица, Врм (данас Зупци), Рисан, Драчевица, Конавље и Жрновница. Град Дубровник, наследник старог Епидаура, ширио се ван свог ужег градског подручја у главном на рачун својих требињских и захумских суседа. Његова пољска добра, посебно виногради, лежала су у главном на туђем земљишту и ради тога су Дубровчани плаћали суседним требињским и хумским господарима по 36 златника годишње кирије зване *могориши* (*margarisium*). Тај могориш, чији историат даје у X веку цар Порфиригенит, одржао се све до пада босанске државе, а примала су га разна лица, једно време и сам босански краљ.^[304] Источно од Травуније беше Дукља. Све до XVII века на југу је горњи део Боке Которске припадао Требињу, а доњи Дукљи. Иначе граница им је ишла од Кривошија на Грахово све до Пиве.

У подручје хумске и доцније херцеговачке државе улазиле су дуго времена и западне жупе области Подгорја: Оногошт, Морача, Комарница, Пива, Гацко, Нетушина, Вишево (област у горњем току Неретве која се ту звала тим именом),^[305] Дбар или Идбар, Ком (или Гора?) и жупа Неретва око Коњица.^[306]

Босна је још и у X веку била доста мала област (Порфиригенит је зове τὸ χωρίον Βόσωνα), око реке истог имена (Врхбосна) и имала је свега два града Которац и непознати Десник, можда Сутеска или Тешево код ње. Од старе културне традиције Сарајевског Поља не помиње се ништа. Жупа Усора, најпре крај око те реке, обухватао је северни део Босне до Саве, а после предео Соли и Усоре, и касније Усору саму. Соли и Усора хватају од Добоја све до близу Дрине. Западно од Усоре беху Доњи Краји са жупама Бањицом, Врбањом и Земуничком. У једној повељи мађарског краља Беле из 1244. год. спомињу се још и ове жупе босанске^[307]: Врхбосна, око извора реке Босне у Сарајевском Пољу; Лепеница, око исте реке у фојничком; "supra Vidgossa Lubinchi" јесу ливањски Видоши с Љубунчићем; жупе Лашва, Лука, Ускопље и "Bored". Ова жупа, погрешно написана место Brod, означава зеничко поље, и место које се, због прелаза на Босни, звало Бродом још и у турско време.^[308] Западне жупе од Ускопља до Ливна и Дувна, с њима заједно, јављају се и под општом ознаком Завршје. На истоку се помиње не "supra" него "comitatus Verez" са Прачом. То је жупа Борач, у којој се налазио и град истог имена.^[309]

Као што се види, највећи део тих жупа има нова чисто наша имена. Чак је назив и суседне старе Дукље замењен именом Зете, а један део јужне Далмације добио је називе Неретљанска област и Црвена Хрватска. Где су остале ознаке по рекама и ту је изведена потпуна славизација (Подриње, Врхбосна). Значи, дакле, да се нова организација словенских жупа није наслањала на старе традиције, него да је груписање и формирање вршено самостално.^[310] У колико су при том и учествовали затечени староседеоци односило се то више на уже локалне називе, него на веће територијалне јединице. На нашем подручју чак и сточарски катуни имају претежно словенске називе (катуни Дробњака, Мириловића, Предојевића и сл.). Истина, на нашем подручју налазимо и назив Стари Влах за читаво подручје од Вишеграда до иза Пожеге преко Дрине и Доње Влахе за област око Стоца, али то, ипак, не утиче на горњу констатацију. Те називе, најпре, не налазимо у то рано доба. Али, претпоставимо, да је Стари Влах доиста стари назив. Шта би означавао? Означавао би једну стару област и њен назив за разлику од ових нових словенских. Ми верујемо, да је тај назив, на подручју Романије и око ње, доиста стар и да су наши претци њим хтели да обележе баш једно подручје са сточарском културом мешаног ранијег становништва. Отуд и оно наглашавање *Стари* Влах. Област Доњих Влаха постала је тек доцније географски појам, а с почетка је означавала само сточарску област.

У X веку, кад је Порфиригенит писао своје дело, Босна се налазила у саставу Србије. С тога јој не знамо тачно целу источну границу. Западна је, по цару, допирала до Пливе (Плива сама налазила се, већим делом, у саставу хрватске државе) и до реке Цетине и Ливна. Хватајући до Цетине и обухватајући Хумац на Требижату, југозападна граница се држала једног дела

старог римског лимеса, али то подручје није припадало толико Босни колико Неретљанској области. На северу подручје Соли рачунао је било у саму Србију.^[311] Србија и Босна на тој страни сматране су дуго као целина. Поп Дукљанин казује, да се Србија дели у две покрајине, у Рашку и Босну, која хвата од Дрине до Борове Горе на западу. Дукљанина поткрепљује и Кинам, који наглашава, да је у средини XII века Босна била политички одвојена од Србије и да је Дрина река, која Босну *τῆς ἄλλης Σερβικῆς ξιαιρεῖ*.^[312] Поред тога, још 1187. год. налазимо идентификацију ове врсте у були папе Урбана III "regnum Seruilie quod est Bosna". У XII веку и даље Дрина је растављала Србију једино у свом средњем току; доњи ток те реке налазио се тада у власти Мађара, а горњи је остао и даље, све до 1377. год., у саставу рашке државе: крајња босанска жупа на југоистоку била је борачка, чија се граница завршавала код Устипраче, тј. при ушћу те реке у Дрину. Границу између Босне и хумске области чинила је Неретва. То је изразито природна граница, коју сем те, ту већ снажне, реке чини и један појас високих, тешко пролазних планина. Североисточно од Коњица, у подручју Родобоље, још се и сад разликују називи Рашка страна и Рашки дол према Босанској планини. На северу је Босна обухватала жупу Брод као природни наставак жупе Лашве и у њој је имала као главну северну тврђаву живописни град Врандук.^[313]

На том подручју наше словенско становништво наишло је на врло занимљив терен. Велик део целе Босне, целе без изузетка, био је покривен прастарим густим шумама одржаним све до наших дана. На југу, у хумској и неретљанској области, нарочито на десној обали Неретве, већ је зијао оголели карст. В. Скарић је добро упозорио да појава назива *дреза* - *дреза* за шуму у речима као Дрежница, Дрежањ, Дрежник, Удрезње и сл. не би била лако објашњива, да је шуме било обилно. "У крајевима, гдје шуме има мало и спорадично, запажа се сваки шумовити комад и тај се означава именом Шума, Гај, Луг итд."^[314] Али је шуме свакако било више него данас. Дубраве су биле пуне дрвећа и у XIV веку; Почитељ је имао краљевско бродоградилште; на Јасену, између Требиња и Билеће, густа шума постојала је још средином XIX века; око Чапљине крили су се хајдуци у гајевима. Са нестанком шума осећа се и све већа оскудица живих вода. То чини да је живот у хумској, требињској и неретљанској области био напорнији него у шумом богатој Босни. Али је врло карактеристично да је кроз скоро цело време историје овај јужни део земље био ипак увек насељенији и имао више промета. Већа насељеност хумске, требињске и неретљанске области да се тумачити близином мора; плодношћу долине Требишњице и нарочито долине Неретве, која је водила непосредно до мора; и у извесној, мери већим културним наслеђем, на које су ту наишли.

На овом подручју Словени су се, као и у старој постојбини, бавили поред сточарства и земљорадњом. Румунска и албанска пољопривредна терминологија пуна је словенских елемената. "Арбанаси као горштаци немају, на примјер, свога израза за *косити*. Они говоре за овај појам словенски израз".^[315] Као пољопривредници Словени се држе жупних долина, и није случајно што се највећи део њихових нових насеља налази у пољима око река. Посед земље бивао је дуго у племенској заједници; отуд и назив *племенићина* и *племенита земља*. Многи гробни натписи у Босни нарочито подвлаче, да су извесна лица сахрањена на својој племенској земљи, тј. на свом племенском поседу од старина. Индивидуалније ознаке, настале по личној својини, зову се *дедина*, *очина* или *очевина*, а најобичније *баштина* (од *башта* - отац); отуд. појам *баштинити*. Та се реч јавља код нас тек крајем XIII века, а дошла је од Бугара. С њом је у вези "идеја о наследном властеоском имању, везаном с извесним изузећима од терета и с непрекидном дужношћу војевања".^[316] Наша реч *дедина*, с обзиром на с њом спојену традицију, постала је одавно ознака за племенску и племениту земљу. Она се код нас јавља пре речи *баштина* и преводи се као *haeriditas* у Дукљанској Хроници.^[317] За Немању пише Стеван Првовенчани, како је освојио Диоклитију и Далмацију, "отчъство и рождение свое, истовоую дѣдиноу".^[318] Када је, током Средњег века, под мађарским утицајем, развијен до извесне мере феудни систем и у Босни, сретамо појаве да владари деле поједина добра и читаве жупе својим верним, са наследним правом, као што им их и

одузимљу у случају немилости. Већ у XII веку имамо и примере *проније*. Али најстарији случај не односи се на даривање властеле, него на прилог цркви бана Кулина.

Племенски живот помогао је и развијању племства. Племенске старешине кад су успевале да у својим породицама обезбеде власт на две-три генерације постале су родоначелници истакнутих и по том изнад осталих издвојених породица. Таквих племенских поглавица било је и у старој и у новој постојбини. Уз њих су се дизали, или им се натурали, чланови владалачких породица, који би постајали господари извесних териториалних делова, или који би се женидбеним везама с члановима владарских кућа одликовали мимо друге. Хумски господари Вишевићи, који су своје порекло означавали као врло старо, чак са Висле, изгледа да су све од сеобе били на челу једне племенске групе. Име ће им можда бити у вези са области Вишевом у горњем току Неретве. Поповски племићи, којима су Дубровчани, као наследницима хумских господара, плаћали једно време могориш, носе карактеристично име *Дедући*, које означава коленовиће. Дукљанска Хроника наводи, како су жупани и сатници, при уређивању државе, узети између племића оних области, у којима ће вршити дужност, а како је краљ свакој области поставио бана између своје браће. Очевидно је, према томе, да је и Дукљанин знао за племство (*nobiles, principes, magnates*), настало у појединим областима на основу племенске организације. Племенске организације уветују саме собом респектовање своје снаге и традиција и врло су кочоперне према скоројевићима и приселицама. Према томе, ја мислим да се у нас ред бољара или властеле развио доста рано, иако и у Босни, као и у Србији, није племство "никада постало затворен сталеж".^[319] Називи за племство су *бољар, велможса, властелин*. Реч *бојар* и *бојарин*, у нас у XII веку *бољар*, потиче из турско-монголског бајар, што је најпре значило "богат", па онда "одличан". Св. Сава употребљава за српске великаше ту реч, док Стеван Првовенчани има *велмуџ* ("велии моужь" - *grand seigneur*). Иначе, општи назив тог вишег реда био је властелин, са јасном етимологијом (ср. код Првовенчаног: "кнезе земли своие иже надъ властью"). Бан Матеј Нинослав своју властелу зове бољарима, а у једној повељи у њу рачуна: војводу, тепчију, пехарника и нека лица чији чин није наведен. Именом бољарина он назива и дубровачког кнеза. У другој повељи банови су бољари: кнезови, казнаци, војвода, пехарник и једно лице које носи презиме Банић, и које је очевидно у некој вези с банском породицом. Кнез Андрија Хумски, у првој половини XIII века, своје племство зове властелом. Та властела поменута као сведоци у повељи^[320] немају наведена сем свог имена никаква чина, што би могло значити, да је то племство по родовима и племенима, а не и чиновничко, како би донекле могло изгледати по повељи бана Нинослава. Мање племство били су *властеличићи*. Реч *кмет* значила је у Босни првобитно, "*subjectus vasallus*" (од лат. *comes - comitis*) и кмет је могао бити властелин, док је *кметић* сматран за нижег. "Морете знати", писали су Дубровчани кнегињи Милици-Јевгенији, "еръ вси людие нѣсу едначи, есу властеле и есу кметики, како то у Срѣблехъ и по всемъ свѣту".^[321] У Зети кметовима су звали сеоске старце и судије, али у XV веку већ и закупнике. Из Дубровника је продрло означавање кмета као сељака. Грађански сталеж постојао је само у Приморју и грчким градовима Србије. Словени, зна се, дуго нису марили за градски живот. У Србији и Босни он се развија тек са отварањем рудника и стварањем насеља око њих.

Сточарство је било веома развијено. Читаве области, као Влашић, Романија, Зијемље, Подвележ, Рудине, бавиле су се готово једино том врстом народне привреде. И сам краљ посредно се занимао сточарством. Босански владари извозили су свој сир у Дубровник и Италију, исто као и српски краљеви своју стоку. И најранија плаћања и глобе држави и владару вршени су не новцем него стоком, малом и великом. Сточарство се одржало као једно од традиционалних занимања народних све до наших дана са врло много старих наслеђа и правних уредаба у погледу испаше, у периодичним кретањима сточара, у "издизању стоке" у планине, и са много старинских назива за стоку и сточне производе (ср. романске и арбанашке називе: кешкеваљ, бронзин, хурда, шулина; катун, бачије и др.). Босанско планинско подручје, огромним делом прекривено шумом, и херцеговачка хумнина

оскудна кишом нису, у осталом, ни омогућавале интензивнију земљорадњу, а невелики број становништва није је ни тражио. У Херцеговини постоји једно чудновато племе муслиманских *балија* (око Подвележи и Габеле), које живи искључиво од сточарства, али у приликама веома примитивним. Уз сточарство се много баве и пчеларством, старим словенским занимањем. У дубровачким архивским књигама има више пута помена о гајењу пчела и уговора о њиховим кошницама. Ради сточарства је у привредном животу народа со била од огромног значаја. Она се довозила из приморја, и то понајвише дубровачког. Републици је та грана извоза доносила огромне приходе и до своје пропасти она је на њу много полагала. Број товара соли прелазео је годишње 50.000; сами Власи српског краља извозили су по 10.000. У сукобима Дубровника са њиховим владарима људе је најтеже погађала забрана извоза соли, коју су Дубровчани примењивали као крајње средство.

Једино су Неретљани, мимо та занимања, наставили и стару традицију словенског а и илирског бродарења. Њихове лађе, које, као сагене, примају и по 40 људи, крстаре уз све обале Јадранског Мора и постају наскоро, ради својих гусарских прохтева, права напаст за пловидбу у тим крајевима. С бродарством у вези развијало се рибарство, али у словенско хисториско доба оно није узимало већих размера.

Прве појаве словенске активности

У свом моћном надирању према истоку Карло Велики је год. 768. скршио власт баварских херцега и с њима заједно покорио и Словенце; 796. год. задао је самртни ударац обарској држави у дунавској котлини; а већ крајем VIII века његове војсковође и франачке чете иступају против хрватских племена на Приморју и око горњег тока Саве. У прве две десетине IX века Карло Велики и његови наследници учвршћују своју власт у Славонији и даље све до Браничева на истоку, а у Хрватској, тј. у Лици и Далмацији, све до Цетине. Докле је допирала на подручју Поуња не да се тачно утврдити, али је врло вероватно да га је захватала. То учвршћивање није ишло без отпора. Поред Византије, која је бранила свој посед, у колико је то могла у оно по себе врло тешко доба, кад јој је чак и један цар погинуо у борби с ојачаним Бугарима, против франачких завојевача јавио се нарочито отпор хрватских племена, која беху на ударцу.

Од бунтовних Хрвата највише се истицао Људевит Посавски са државним средиштем у Сиску. Он се јавља 818. год. као вођа јаке хрватске опозиције против фурланског војводе, под чијом су врховном влашћу биле покорене хрватске области. Како тужбе Хрвата нису нашле право разумевање на франачком двору, њихов се отпор појачао и брзо раширио по северном делу Балканског Полуострва. Активан и веома подузетан Људевит је придобио за се чак и племе Тимочана на истоку и један део Словенаца на западу. Да је покрет био у словенском елементу доста популаран види се одатле, што су се Гадачани одметнули од свог војводе Борне, кад је тај почео борбу против Људевита на франачкој страни. Год. 819. покрет је потпуно добио карактер буне и довео до рата са Франачким Царством. С почетка, за пуне три године, Људевит је одолевао Францима и постао централна личност врло значајне акције. Али 822. год., кад се на њ дигла велика сила, он се препао и стао да узмиче. Пребегао је из Хрватске негде у северозападну Босну Србима, "за који се народ казује", вели франачки аналит, "да заузима велик део Далмације". Ту је био гостински примљен. Но он, не зна се тачно из којих мотива, убија српског жупана, који га је примио као бегунца, и подвргава себи његову област. У исто време шаље и посланике франачком цару изјавивши спремност да му се покори. Овај, међутим, није хтео да се упушта у преговоре с њим и тако је Људевит, гоњен од Франака, а ради овог злог дела омражен код Срба, био онемогућен. Врло брзо он је морао напустити Босну и бежати у гадачки крај, где је 823. год. био убијен.^[322] Сва његова држава потпала је поново под франачку власт, а покрет, који је први пут у нашој хисторији за ослобођење од туђинаца ујединио добре делове Хрвата, Срба и Словенаца, велика ствар по замисли и замаху, пропао је због недостатка снаге и од проблематичне вредности човека који

га је носио.

Франачка власт у земљама суседним Босни брзо је почела да слаби. На истоку сузбијали су је Бугари, који се од IX века, односно од почетка владе моћног хана Крума, све снажније развијају и постају једно време прва сила на Балкану. Око 830. год. Бугари су добили под своју власт Срем и помакли своју западну границу све до Колубаре.^[323] Тим бугарским завојевањем пресечена је даља франачка офанзива у источној Европи.

За време борби с Карлом Великом за посед Јадранског Приморја византиска флота била је она, која је спасла те области царевине и успела да одржи за њу чак и северне и јако угрожене Млетке. Али кад су у VIII и IX веку учестали арапски напади, с њиховим брзим лађама, кроз Средоземно Море и кад је у борбама с њима византиска флота претрпела неколико тешких губитака, њен је значај осетно пао и Венеција је морала понекад да прискаче у помоћ својим бродовљем, да би се очувало мирно Јадранско Море и дотадашњи поредак на подручју од Отранта до Сицилије. Та промена се, природно, брзо осетила. На једној страни, у самим Млецима, то изазива тежње, да се они, и иначе готово препуштени сами себи, развију у што самосталнију и по могућности потпуно слободну јединицу. На другој, на југу, то изазива Хрвате и Србе око Неретве на већу активност и искоришћавање својих старих, наслеђених и примљених, поморских врлина. Један грчки извор изрично каже, да је под крај владе цара Михаила (820-829.) "отпала од ромејског царства читава Далмација" и да сви посташе самовласни и самостални.^[324] Византиско-франачке борбе око Далмације на почетку IX века; Људевитов устанак и упад у Далмацију; борбе са Сараценима на мору и арапско залетање до у луке Јадранског Мора; успеси Бугара против Царевине; - све је то узбунило дотле мање активни словенски елеменат и он и сам, повучен у борбе и навучен на плен, спрема своје акције и на мору и на копну. У Рашкој се јавља устанак против Византије, а у борбама на мору нарочито се истичу Неретљани као најсмелији и најнартљивији.^[325]

Словени у првом реду угрожавају сигурност око својих обала и нападају највише млетачке трговачке лађе, које носе богате товарије с истока. Кад је млетачко бродовље 827. и 828. год. боравило у сицилским водама као византиска стража, Неретљани узеше више маха и почеше да организују праве гусарске походе. По повратку млетачке флоте они се прибојавају и смирују; чак им се, вели један млетачки извор, један од вођа, изаслан као посланик, и крстио у Венецији. Али то је све нестално. Чим се прилике у Млецима, из било којих разлога, погоршавају, они настављају стари занат. За 834.-5. год. забележена је вест, да су напали млетачке трговце на повратку из Беневента, побили их, а робу им упљачкали. За примером српских Неретљана полазе и севернија хрватска племена око Клица. Да то узнемиривање прекрате предузимају Млечани год. 839. велику експедицију, *Sclaveniam expugnatum*. О тим борбама нема ближег помена. Чини се чак према тексту Ивана Ђакона, као да их није ни било. Дужд је, прича он, пошао с флотом на освајање, "али кад је дошао, до места званог двор Св. Мартина склопи мир", а затим је "на исти начин" утврдио мир и са Неретљанима, Св. Мартин се налази близу Сплита, у Пољцима. Млечићи су одатле отишли до неретљанских отока (Брача, Хвара, Корчуле и Мљета), - па се измирили и са Неретљанима, а посебно с неким Друшком (*Drosaicus*), "марјанским суцем", тј. претставником племена у приморској жупи,^[326] која у ствари није ни била сва права неретљанска област. Али мир није дуго трајао. Млеци већ идуће године спремају нову експедицију, сад против једног трећег, вероватно правог, неретљанског вође Људислава или Људевита (*Liuditum-sclavum*), који улази у борбу, убија преко 100 млетачких људи и враћа дужда посрамљена натраг. Нартљиви и активни Словени постају озбиљна опасност на Јадрану и италски краљ Лотар, с Млецима заједно, мора да тражи начина како да их сузбије. Дајући извесне трговачке повластице Млецима (840.), краљ Лотар италске градове с мора и Млетке упућује на узајамну помоћ "*contra generationes Sclavorum*", обавезавши се Млецима да ће против "ваших непријатеља" наћи помоћи код тих градова. Сами Млечани били су исто тако дужни указати помоћ са својом флотом истарским и италским градовима. После два јака пораза млетачке флоте од Сарацена, која су дошла одмах иза тога та је обавеза остала мртво слово, јер се

ослабљена млетачка флота није смела упуштати у веће борбе с доста јаким Неретљанима. Искоришћавајући млетачку слабост, и нападе арапских лађа по јадранским водама и Италији, Словени, највероватније ови из Далмације, нападају већ и северне јадранске обале и год. 846. продиру чак до саме Венеције, опљачкавши лагунски град Каорле. У тим срчаним походима јача њихова самосвест и привикавање на апсолутну слободу одлуке и акције. Њихова борба била је у ово време мање борба за политичку слободу, колико потреба неограничавања својих подвига и једна врста слободе неодговорности.

У средишњим и источним деловима Босне и Херцеговине и у унутрашњим жупама до Неретве живела су српска племена, никим несметана, под врховном влашћу рашких владара. Признавана је номинално врховна власт Византије, која се иначе једва осећала у тим далеким планинским покрајинама Царства. Рашки, односно српски, владари, као врховни господари засведочени су сигурно у IX веку. Они долазе на власт по праву наслеђа. Неки су од њих познати, али само по имену, као Вишеслав, па његов син Радослав, па син овога Просигој. Тек са Властимиром, Вишеславовим прауномком, добијамо нешто више вести. Он долази у сукоб с Бугарима, који су, јачајући све више, постали опасни суседи, и у трогодишњем ратовању негде око 840. год. остаје победилац. Да је он био господар не само Рашке, него и даљих области, види се јасно одатле, што је, удавши своју кћер за требињског жупана и хотећи да одликује зета, овог "именовао владарем и учинио га самосталним", како изрично наводи Константин Порфирогенит. Ово сигурно не би могао чинити, да није на то имао стварног права. Борбе с Бугарима настављене су и за његових наследника, а водиле су се, у главном, негде на подручју око доњег Лима. Као гранично место између Срба и Бугара, за време тих борби, наводи се Рас. Држава се српска, према том, налазила западније и њено тежиште било је на подручју Дрине и Неретве све до морске обале. Бугари су год. 853. завојштили и на Франке, да би повратили изгубљени Срем. С њима су били у савезу неки "Словени", вероватно Моравци. Хрвати су дошли у сукоб с њима, као савезници и подложници Франака, и сузбили су бугарску војску хана Бориса.^[327] Не знамо тачно где се водила та борба, али зна се, да се бугарско-хрватска граница једно време додиривала у куту Саве и Босне.^[328] Бугари и према Србима и према Хрватима нису у тај мах постигли никаквих успеха, али је изазивао бригу тај њихова замах према западу, толико далек од њихових правих седишта и од центра њихове државе.

Покрштавање Срба и Хрвата

Дошавши на Балкан Јужни Словени затекли су ту већ потпуно развијену хришћанску културу. Ње је, како знамо, било пре њих и у Босни. Постепеним везама са староседелачким елементом они примају понешто од ње, па јој после прилазе с више поверења, најпре као појединци, а касније као веће групе. Вест Константина Порфирогенита, да су били крштени већ у VII веку, за владе цара Хираклија и његовом иницијативом, и то преко свештеника из Рима, које је он набавио, не изгледа, међутим, нимало вероватна. Тешко је примити, да би он за покрштавање које је имало бити прво приближавање владајућем елементу и један увет за асимилацију, узимао свештенике са запада, а не своје грчке, њему свакако поузданије учитеље. Ствар је просто у овом. Захваљујући солунском викаријату папин утицај био је готово апсолутан на западу Балканског Полуострва и све до прелома с царем Лавом Иконоборцем латинско свештенство било је претежније и управо главни чинилац у хришћанској мисији. У Цариграду се, наравно, знало о том и у традицији X века ствар је добила помало помућен легендарни облик, али са амбицијом да се иницијатива задржи за себе. Исто је тако мало поуздан и други део царева причања, да је већ тада успело хришћанском свештенству стварније деловати у покрштавању Словена. Колико се данас зна, читав VII век није донео великих промена у начину живота и култури наших предака и примање хришћанства, у колико га је било, вршило се само појединачно. Али, и оно мало што је учињено било, је, у главном, дело западних црквених радника. Са византиске стране, поред политичког момента, који је много доприносио да словенски људи буду неповерљиви,

оскудица веће активности је долазила и од растрованих верских прилика међу самим Грцима. Од VII-IX века тамо не престају јеретичке секте, васељенски сабори са често саблажњивим сценама, и нарочито силна верска гоњења за време страсне стогодишње борбе око икона, која је тад била предмет општег интереса.

Главна активност за покрштавање Јужних Словена настаје тек почетком и током IX века. Код Хрвата она је у вези са ширењем франачке власти. То се да видети по култу светаца, по лицима која делују, и добрим делом по извесним особинама црквене архитектуре. Нинска црква, у којој је створено седиште за хрватског бискупа, посвећена је галском свецу Аселу. За Св. Урза се изрично каже, да је у Далмацији покрстио многе погане баш у време Карла Великог. Да дотле знатан део народа у Приморју није припадао хришћанској вери следи јасно одатле, што се један неретљански вођа тек од нужде крштава у Млецима и то још око 830. године. Нешто активности било је ипак и са византиске стране. Обнова сплитске епископије, као наследнице старе Салоне, која је дошла од цариградског патриарха, пада тек у крај VIII века, а изазвана је већом пажњом за јадранске ствари са византиске стране после губитка равенског егзархата (751. год.). Тад су из Цариграда као посебна милост послате у Котор мошти св. Трифуна, а у Задар мошти св. Анастасија. Најстарије црквене грађевине у Млецима тога доба дижу се грчким новцем и од њихових градитеља.

У Босну, са њеним централним положајем, хришћанство је могло доћи само посредним путем: или из Маћедоније од тамошњих словенских проповедника, који су се развили нарочито крајем IX и почетком X века, односно деловањем ученика првих словенских апостола, Ђирила и Методија; или из суседне Далмације. Ова је друга била ближа и одраније активнија. Сви хришћански споменици босанског подручја, тј. остаци црквене архитектуре и гробова, у читавом времену од VIII-XII века, потпуно су у вези са далматинским и имају апсолутно исте типове и аналогije. Занимљива је и важна појава, да су најстарије хришћанске цркве у Босни и Херцеговини саграђене "или на самим римским зидинама или у непосредној близини рушевина римских насеобина". "Као грађевни материјал употребљавало се камење и архитектонски фрагменти римски, који су се узиђивали у зид, а кров је био покривен обично римском циглом са зарубом, коју би пабирчећи посабрали из грохота изоколних подора. Ми ту гледамо исту културну слику у малом, што је у великом приказана у развалинама Диоклецианове палаче у Солину - Сплету, када се, иза прве катастрофалне провале барбара, разбјегли римски грађани плашљиво купе око разорених огњишта".^[329] Такве случајеве имамо у Скеланима, у Варвари код Раме, у Борасима код Витине, у Мошуњу, у Арнаутовићима. Неке од тих цркава биле су малене, више капеле, док су друге хватале врло широк обим. У Скеланима очуване су чак две црквике, грађене на римским рушевинама, једна мала и једна велика.^[330]

На подручју Босне очувано је више старих цркава у рушевинама, чији је рад имао већих уметничких амбиција. Не знамо, на жалост, да ли су све те цркве пале као плен освајача. Да су подизане у VII и VIII веку, одмах иза досељавања још сирових Словена, са тим уметничким вредностима, не изгледа вероватно; напротив, баш је њихов материјал понекад служио за словенске грађевине. Обрасци за онај уметнички рад и врло вероватно и први мајстори долазили су из Далмације. Грађење је било највећим делом у духу романске традиције. Најлепши примерци црквене декорације романско-ломбардског стила очувани су у Дабравинама, код Вареша, чије аналогije има и Бреза, удаљена свега 5 км од ње, даље Зеница, а делимично и Мошуњ. За тип ретке двоструке базилике у Зеници и Горњем Турбету Ћ. Трухелка је нашао аналогije само у аугсбуршкој цркви Св. Удалриха и Афре и донекле у задарској катедрали Св. Анастасија.

Старих тих цркава нађено је у Босни и Херцеговини релативно велик број; поред већ поменутих да наведемо још базилику у Арнаутовићима код Високог, у Потоцима код Мостара, Благају, Врточама код Дрвара и у Жупању. Неке од тих грађевина настале су врло вероватно и за време босанске државе, у вези са сличним радовима у Далмацији и по узору

на старе домаће примерке. Босанска декорација с тих објеката није оригинална; све што се ту нашло дотад може се утврдити и у суседству. Као посебни, босански, локални тип те бујне уметности, где се "пластика стављала у службу архитектуре", и где су симболичне алегорије комбиноване са разноврсним облицима плетерног орнамента, геометриских фигура, акантова лишћа и набрекљих гроздова, налази Трухелка један велики стећак из Доње Згошће. "Он као да је заглавак ове умјетничке традиције, јер се ту уз обилну орнаментику романскога стила појављују већ мотиви, који спадају у коло простонародне умјетности".^[331]

И предмети, који су налажени у тим рушевинама и у гробовима око њих, имају своје аналогije понајвише у Далмацији, нарочито у тамошњем познатом налазишту у Бискупији и Солину.

У остацима тих цркава нађени су и неки хришћански натписи, чији је језик латински. То најбоље показује и порекло и пут проповедника од запада према истоку. У Брези, између Високог и Сарајева, нађен је натпис *v(irgini) genetrici*. Тај романско-латински утицај допро је и даље на исток до Дренова код Пријепоља, где се налази рушевина једне цркве с латинским натписом из VIII-X столећа: *Te Criste auctore pontifex...*^[332]

Од Цетине до Бојане било је једино подручје српских насеља, које је могло непосредно општити и са Италијом и са византиским административним и трговачким светом. Превлађивао је, природно, романски утицај и по својој традицији и по близини свог изходног подручја и по броју својих претставника. Али је, ипак, све до данас, остало и нешто трагова византиских веза и утицаја, и то не само у локалним ознакама (нпр. у Дубровнику Пиле - *πύλαι* ознака "a parte pelagi", игало - *αγιάλος*, "базилика", Старча - Астарча - *στέρα* и др.), него и у религиозној култури. Та је највиднија у штовању светаца источног порекла, чији се култ пренео дубоко у Босну и Херцеговину: нпр. мученика Сергија и Вакха (брдо Срђ над Дубровником и у Брези по свецу тога имена), даље Кузмана и Дамјана, солунског св. Димитрија (по њему Митровица). Заштитник Дубровника, св. Влахо, био је мученик с источне стране, као и заштитник Котора св. Трифун. Да је у VIII и IX веку било веза између наших области и византиског света имамо, у осталом, и непосредних доказа. У Љубомиру код Требиња нађено је неколико златних новаца цара Константина V Копронима (741-775.); а у Требињу, у рушевинама цркве св. Петра у Чичеву, ископани су новци цара Нићифора Фоке. За владе цара Василија I (867-886.) дошла је сва Далмација са залеђем у много тешњу везу са Царевиним.

Долазак на владу цара Василија I Маћедонца, одлучна и врло активна, донео је обрт у свој византиској балканској политици.^[333] Цар је приближио Византији не само суседне Бугаре, него и много даље приморске Хрвате. Ови су дотле, у друштву са Неретљанима, по старом обичају, гусарили по Јадранском Мору и изазвали не само оштар прекор саме папске курије ("marini lantruculi"), него и интервенцију млетачке флоте, која их је, око 865. год., успела нагнати на привремени мир. Кад су мало доцније стале у Јадранско Море продрати борбене сараценске лађе, да плене обале и штете трговину, и кад је моћна сараценска флота опседала сам Дубровник, очи свих далматинских градова саме се окренуше моћном заштитнику у Цариград. Цар Василије, тек што беше преузео власт, одмах, осећајући опасност и погодност часа да се јави, шаље своју флоту у јадранске воде и доноси жуђену заштиту. Гонећи Сарацене даље од својих обала цар спрема један већи поход флоте против Јужне Италије, где се Сарацени беху угнездили. На тај поход, уперен против Барија, 869. год., царски адмирал, Никита Орифас, позвао је и недавно ослобођене цареве поданике, познате добре морнаре с њиховим лађама, и то Захумце, Требињце, Конављане, Дубровчане и можда један део Хрвата с отока.^[334] Позвата племена, као што се види, беху она из јужне Далмације, односно испод Неретве. Нека се од њих одмах и одазваше. Али кад је византиска флота дошла под Бари није тамо затекла своје немачко-италске савезнике и с тога се повукла, но не без пизме на Латине и западњаке уопште. Ти су наскоро сами, помогнути од далматинских Хрвата, почели опсаду града и узели га назад 2. фебруара 871. То је, наравно, још више раздражило Византинце, јер

им се чинило као дело невере. С тога, кад су се неки папини легати враћали из Цариграда и били на путу из Драча у Јакин нападнути и опљачкани од "Словена", дође то као поручена прилика Византинцима, да се освете оним далматинским племенима, која беху пристала уз западњаке и учествовала у другом нападају на Бари. Они тобоже с тога упадају с флотом у њихово подручје још за време док се њихове лађе баве под Баријем, плене им поља, одводе робље и руше неколико градова. Уплашена, далматинска племена, која не приђоше дотле под царску власт милостиво, дођоше сад силом и Византија тако поново поста господар западног дела Балканског Полуострва.

Најупорније од свих словенских племена на југу беху Неретљани, једна гусарска мешавина старе и нове крви. Они не престају да нападају туђе, понајвише млетачке, лађе и не мире се понекад с Млецима ни онда, кад то чине сви остали суседи. Иван Ђакон изрично наводи, да су они остали неизмирени, кад су Млечани, после смрти кнеза Домагоја, склопили мир са Хрватима. Слободољубиви и конзервативни, они се исто тако опираху и византској власти. Нарочито одбијаху да приме хришћанску веру, у то време врло живо проповедану, понајвише с тога, што су у том гледали само средство за своје потчињавање. Порфиrogenит је оставио помен, да су Неретљани прозвани "Паганима", односно у данашњем примљеном облику "поганима", "с тога, што нису пристали да се покрсте у оно време, кад су се крстили сви Србљи". Али кад су видели судбину својих хрватских суседа изгледа да се поколебаше и они. Бојећи се новог напада они послаше једно изасланство цару Василију, изјавише своју покорност и затражише крштење. Цар је пристао и послао им свештенике. То је све, несумњиво, било у вези и са приласком Хрватске под византску власт. Тада је хрватски престо заузео Здеслав (Седеслав) Трпимировић, и то потпуно као човек цара Василија. Он је дошао у Далмацију непосредно из самог Цариграда, праћен грчким чиновницима и свештеницима. У ово време, око 876. год., готово сва се Далмација обрће не само византском цару, него чак и цариградском патриарху, на запрепашћење и не мали бол папе Ивана VIII. За српске кнезове тога времена, посебно за Мутимира, знамо, да је пристајао уз источну цркву, иако га је папа 873. год. позивао, да се, по традицији својих претходника, врати панонској дијецези, нарочито с обзиром на то што је она у Св. Методију добила словенског епископа.^[335]

Да је у Босни остало ипак доста старих традиција сведоче многа архаична веровања (нпр. изузетно занимљива и још недовољно испитана чарања и обичаји око Ивањ-дана и Петров-дана; развијен култ липе и огња; извесни обичаји око женидбе и сахране; разна врачања и др.). У сред старе првобитне Босне, код Високог, налази се брдо, извор и поток са називом Перуна. То што се и брдо и извор зову истим именом биће сигурно траг старог култа.^[336]

Међу Словенима цар је деловао с много обзира. Није хтео да им натура своју власт и своје људе на начин који би људе отуђивао, него је пустио да Словени сами одреде себи локалне господаре, из племена која су сами највише волели и ценили (*ἀπὸ γενεᾶς ἧς ἐκεῖνοι ἠγάτων καὶ ἔστρωον*). Ти господари су отада остали на власти деценијама. То је била значајна мера. Цар је утицао, да се тим господарима обезбеди трајање власти за дуже периоде, свакако у тежњи да у њима Византија добије одане пријатеље и да се тим стабилизира извештан ауторитет за разлику од словенске расутоги и демократског анархизма.^[337]

У Порфиrogenита је саопштена и чињеница о одношају далматинског романског градског и оточког становништва према Словенима њихова залеђа. Узнемиравани од Неретљана, кад су ишли да обрађују земљу на отоцима, а од Хрвата, кад су хтели да раде на суку, Романи се обратише Василију с питањем, шта да раде. Он им нареди, да дају Словенима онај део, који су дотле давали његовим намесницима и да се нагоде с њима у миру; а византском заповеднику да дају само нешто мало, форме ради, "тек да се покаже покорност и подложност ромејским царевима". Тај узајамни одношај, уређен и опредељен, ојачао је утицај културнијег градског романског елемента на словенске суседе и много је међу њима допринео ширењу хришћанске вере и цивилизације.

У то време осећају се у свима словенским земљама од Моравске до Струме богати плодови словенске хришћанске мисије, коју беху почели и с много пожртвовања развијали Тирил и Методије. Наишавши на немачки отпор у Моравској и Панонији, та се мисија, преко ученика Тирила и Методија, пренела на Балкан, а поглавито у македонске словенске области. Одатле, она је брзо узела маха у свима словенским земљама и захваљујући њој покрштавање Словена крајем IX и почетком X века постигло је оне резултате, који су у интересу њихове културе били најповољнији. У X веку словенска служба била је већ толико јака, да је у Далмацији, поред свих противних настојања папинске курије и црквених синода, успела да се одржи и постане јак елемент националне индивидуалности.

Као што су извесни градови и земље имали свог свеца заштитника тако га је имала и Босна. Кад је она свог свеца, Св. Гргура, усвојила не може се тачно утврдити. У најранијим повељама XII-XIII он се не помиње као такав, али се зато јавља чешће од XIV века, и то у врло необичном облику: "Азь свети Гръгурь, зовомъ банъ Стѣпанъ" (у латинском преводу, међутим, стоји: *invoco s. Gregorium*), или ређе а боље: "азъ банъ Стипанъ а зовомъ светога Гръгоура рабъ". У престоници Сутјесци налазила се црква посвећена том светитељу.

Од IX века почиње ново доба историје балканских Словена. Његове најбитније карактеристике јесу ове: потпуна християнизација и с њом у вези стварање словенске писмености и књижевности; образовање самосталних националних држава јачег даха; и мењање дотадашњег културног утицаја. Дотле су, изузевши трачке и македонске Словене, сви други били у романској сфери културе, а отада се, утицајем не само политичких, него и религиозно-цивилизаторских чинилаца, обрћу према Цариграду и Византији не само Срби, него чак и један део панонских Словена и добар део Хрвата. Ово померање није се могло одржати за дуже време на перифериским деловима Балкана, али је његов утицај донео потребно укрштање и нове комбинације и био врло плодан у формирању културне и уметничке особености тих области.

Босна на прекретници

Читав IX век испуњен, је добрим делом гусарским испадима Неретљана и њихових хрватских суседа и борбама које су вођене на Јадранском Мору да се искорени њихова опака навика. Али традиција дугих векова наслеђа није дала да се уништи тако лако, нити су мутне прилике првих векова балканске историје после Христа биле такве, да се против тог зла могла створити једна трајнија и јача брана и физичке и моралне снаге. Отпор, у главном, дају Млечани, трговачки наследници старе италске империје, које пиратерија највише и погађа. Месеца августа 887. дужде Петар Кандијан повео је против Неретљана једну експедицију, са дванаест ратних лађа. С почетка је и имао неког успеха, али кад се искрцао на копно, код Макарске, ови га склепташе са свежим четатама и 18. септембра уништише га потпуно. Сам дужде погинуо је том приликом и остао у неретљанским рукама; и тек нешто доцније добио је кришом један од млетачких људи његово тело и сахранио га у Граду. Тај пораз деловао је тешко и Република је наскоро, тражећи новог савезника за борбу, обновила 7. маја 888. савез с талијанским краљем Беренгаром против Словена "непријатеља наших и ваших". Да би обезбедила своју трговину Република је, изгледа, овом приликом пристала и на непосредне преговоре. По примеру романских градова из Приморја она је пристала да плаћа годишње извесну суму новца Хрватима и Неретљанима, да би ови њихов промет оставили на миру.^[338]

Преко неретљанског подручја бежали су обично из Србије у Хрватску и обратно српски претенденти и владари за време својих династичких прегоњења. Из Хрватске је дошао у Србију Петар Гојниковић после смрти великог жупана Мутимира, а у Хрватску су бежала три сина Мутимирова пред насиљем Петровим. Из Хрватске и Далмације они су онда долазили у везу са Цариградом и тражили тамо потпоре; док су други били подржавани од Бугара и васпитавани на њихову двору. То је, уопште, време борбе о превласт на Балкану између оронуте, али још увек врло жилаве и врло веште Византије и Бугарске, која је у то

време, за владе Бориса-Михаила и нарочито његова сина Симеона, била на врхунцу своје моћи и енергично радила да постане господар Цариграда и Источног Царства. Срби су у тој борби били изванредан чинилац и природно је, да је и једна и друга страна желела да их има уза се. Међутим, Срби сами не беху једног правца.

Петар Гојниковић, који је владао Србима негде од 891. године и био човек јаче руке, понашао се једно време доста повучено одржавајући добре везе на обе стране, у главном из жеље да најпре учврсти своју власт у земљи и после да се ојача на рачун својих захумских суседа. Али кад сила бугарска са Симеоном, у прве две десетине X века, поче да сувише тешко притиска и кад постаде опасност по суседе, Петар уђе у тешке преговоре са, Византијом за евентуални савез против Бугара. Драчки заповедник Лав Рабдух дошао је 917. год. у неретвански крај, који беше једним делом допао под Петрову власт, да наговара Србе у акцију против Симеона, и то у заједници са Мађарима. Захумски жупан Михаило Вишевић, на чији је рачун проширио Петар српску државу на западу, нашао се, природно, у противном табору. У осталом, још и раније он је био у везама с Бугарима. Кад је 911. год. ухватио сина млетачког дужда и доцнијег дужда Петра Партицијака на путу из Цариграда у Млетке, он га је послао Симеону. Он је и сад одмах обавестио Симеона о тим преговорима^[339] Бугари су, међутим, успели, да пре озбиљније савезничке акције слома грчку војску у бици код Ахелоса (20. августа 917.). Иза тог су пошли да казне Петра. Али удар против њега, који беше ухватио јака корена у земљи, није могао да се изведе отворено без већих тешкоћа. Бугари су с тога употребили превару; "окумивши се с њим и утврдивши заклетвом, да му неће учинити ништа нажао" (Порфирогенит). Кад је он поверовао заклетви и дошао им, они га нападоше и свезана одведоше у Бугарску. На престо је дошао Павле Брановић, унук Мутимиров, али као бугарски штићеник. Србија овога времена потпуно је зависна од Симеона и признаје његову врховну власт. Како је Византија, тешко притешњена од Бугара, у невољи стално тражила савезника, она се непрестано надала да га може добити у Србима и у два три маха је кушала, да помоћу разних претендената распламти тамо покрет већих размера. У Србији, услед тога, настају чести преврати и метежи. Али кад је један од жупана, Захарија, постигао извесне успехе у бунтовној акцији против Бугара и чак поразио једну повећу њихову војску, Симеон одлучи да потпуно лиши Србију слободе. Год. 924. послао је тамо већу и јачу војску и та је више преваром него јунаштвом покорила за кратко читаву земљу. Од целе Србије остало је, ма и у вазалском односу, само Захумље, које је повратио Михаило Вишевић. Врло је вероватно, да је он овом приликом и проширио своје подручје и на западу, у неретљанску област, и можда на југоистоку.

На сплитском сабору краља Томислава (925. год.), где су имала да се среде извесна црквена питања приморских области, учествовао је и Михаило "excellentissimus duh Chulmogum", са својим српским великашима, као заинтересован сусед и вероватно суверник.^[340] Ипак упада у очи та његова сарадња с Хрватима. Како је један део Срба и сам Захарија прибегао краљу Томиславу, то је цар Симеон био веома киван на Хрвате и везе његових људи с њима нису му могле бити пријатне. Он је чак, после слома Србије, упутио у Хрватску и једну војску, под вођом Алоботуром, да гони бегунце и казни Хрвате, али је та војска претрпела тежак пораз. Нове борбе изостале су понајвише с тога, што је нагла смрт Симеонова, 27. маја 927., омела сва даља припремања. Михаило Вишевић заузео је 10. јула 926. талијански град Сипонт, који је номинално био византиски. Очевидно је, према томе, да се налазио на противничкој страни и после неуспеха Симеонова против Хрвата. С тога је његов положај морао бити врло деликатан. Симеону није могло бити право да он ма у ком облику сарађује са Хрватима, а Томиславу је морао бити сумњив као Симеонов пријатељ.

Смрт Симеонова донела је ослобођење Србима. Његов син Петар, више монашка него владарска природа, (927-969.), био је сит, са народом заједно, вечитог крварења и расипања народне снаге и желео је мирнији живот и искоришћавање оног, што је донела тако добра срећа. Али, како је читав један нараштај Бугара свој мушки век провео у борби и од рата направио занат, такво царско држање изазва унутрашње трвење. Избише и устанци

незадовољних елемената. Унутрашње невоље Бугарске искористише одмах сви њени суседи, а нарочито Срби, који беху пали под њихову власт. Часлав Клонимировић, српски принц чија је мајка била Бугарка и који је васпитаван на бугарском двору, осетивши унутрашње кризе младе царевине, нађе да је дошао прави час да ослободи своју отаџбину. Са четворицом другова он 931. год. побеже из Преслава у опустошену Србију. Помоћ за свој покрет Часлав одмах нађе код Византије, којој је слабљење Бугарске била прва жеља и потреба. Бегунци из Хрватске, Бугарске и суседних земаља почеше се враћати на своја стара огњишта и наскоро Србија под Чаславом наново оживе и домало чак и процвета. Бугарска је у том није више могла ометати, заузета домаћим злом.

Границе Часлављеве државе имају врло широк обим. Помаган од Византије, а задуго несметан од суседа, Часлав је успео да своју власт ојача до код Срба дотле невиђене мере. Он је још био жив, кад је византиски цар, Константин Порфирогенит, писао свој драгоцен спис *О државној управи* и обележавао у њему српске границе око средине X века. Србија је тада обухватала Босну до Пливе, Цетине и Лијевна на западу; на истоку је граница допирала до Раса; на северу ишла је до Рудника и Тузле и можда до саме Саве. На југу Травунија и Конавље признаваху његову врховну власт, а вероватно је било веза и са српским племенима у Дукљи. Као *Србију* у ужем смислу Порфирогенит обележава североисточну Босну са Солима и крај од извора Лима Раса па до Рудника. Чаславова држава била је, према том, наставак Властимирове; образована у главном на истом подручју, само са нешто проширеним границама. Први пут се тада за ову читаву државну творевину употребљава скупно име Србија, ή Σερβλία. Српско име од тада постаје трајна ознака за племена истог порекла и истих особина. У Србе цариградски император поименично врста: Босанце, Рашане, Требињце, Конављане, Дукљане, Захумце и Неретљане, племена, која су иначе добила те своје посебне називе само по географским областима, у којима су становала. Ван заједнице са Часлављевом државом остаје једино Михаило Вишевић, али Порфирогенит ипак и његов крај рачуна као етнички српски, "Од реке Цетине", вели он јасно, "почиње земља Хрватске"; "код Цетине и Хлевна граничи (Хрватска) са земљом Србије". Михаила Вишевића, савременика царева, још жива око 950. године, помињу у том делу као византиског антипата и патриција. То би значило, да је Михаило, иза Симеонове смрти, прешао на страну Византије, можда посредством краља Томислава, добио византиске титуле и заштиту и као такав успео да се одржи бранећи своје уже породично подручје. Иначе, без њега, под Чаславом се непрепорно врши српско племенско груписање; прво несумњиво засведочено у нашој хисторији до тога часа.

Часлав је, изгледа, проширио своје границе на западу и на рачун Хрватске. Јака Хрватска Томиславова времена није била за његових наследника на оној висини, на коју је он био подигао. Порфирогенит изрично каже, да је та моћ трајала до времена краља Крешимира, који је дошао на владу иза Трпимира II, а живео до у време око 945. год. А тада и у Хрватској почињу тешке унутрашње борбе. Крешимирова сина Мирослава, око 949. год., убија бан Прибина и то убиство, природно, изазива метеже и слабљење државне снаге. Средином X века и копнена и поморска снага Хрвата беше осетно пала према снази Томислављева времена и била је више него преполовљена. Број сагена место 80 износио је само 30, а према томе и све остало.

Неретљани су, међутим, настављали своју гусарску хајку по Јадрану. Нарочито су били на сметњи млетачкој трговини, која се све више гранала и развијала. Ради тога крену млетачки, дужд Петар Кандијан III 948. год. против Неретљана 33 лађе, зване "гумбарије", али експедиција не постиже никаква успеха. У Млецима се на то одлучише на још један поход, али ни тај није донео победу. Склопљена је ипак нека погодба, чији нам услови нису познати. Неретљани су се уз то, исто као и Часлав, користили хрватским неприликама. У средини X века они имају поред својих отока Мљета, Корчуле, Брача и Хвара још и три раније хрватска Казу, Вис и Ластово.

Један арапски писац, који је употребљавао савремене изворе, пише за ово време о Словенима Балканског Полуострва, да су њихова племена, Срби и Хрвати, најхрабрија и да становници оних крајева зазиру од њих и траже њихову заштиту. Да није њихове племенске расцепканости и суревњивости, како су смели и одважни, "не би се с њима могао мерити по сили ниједан народ на свету". Они станују у тешко приступачним горама, баве се земљорадњом и трговином и њихови товари иду копном и водом све до Русије и Цариграда.^[341]

У то време постају за све Јужне Словене Мађари велика невоља. Они су се 895-896. год. спустили у велику дунавску котлину и одатле, као офанзивна азијатска хорда, на брзим коњима, проваљивали у суседне земље, па их пленили и пустошили. Од њих страдају и Хрвати и Словенци и Срби и Бугари. Последње године Константина Порфирогенита, 959., они продиру сублизу до саме византиске престонице. У тим честим нападима није била поштеђена ни Босна. У Дукљанској Хроници постоји подужа прича о том, како је Часлав дошао у сукоб с Мађарима и погинуо од њих.^[342] Мађарски вођа Киш упао је са својом војском и у Босну и по обичају опустошио је. Часлав пожури са својим четама, да их потисне. Код Дрине, око Цвилина, код Устиколине, он стиже Мађаре и потуче их до ноге. Сам Киш погибе у том боју. Његова удовица пође мађарском владару с молбом, да јој да нову војску у помоћ да освети мужа. Са "небројеном војском", каже та прича, пошла је она против Часлава. Затекала га је у Срему, свакако на десној обали Саве, сигурно у прогону разбијених Мађара. По ноћи, изненада, напала је њена војска на Србе, потукла их, па ухватила и самог Часлава и сву његову мушку родбину. Везавши им ноге и руке, по наредби Кишове удовице, побацали су их Мађари све у воду. Тако је завршио Часлав и његова владавина негде око 960. година. С њим је пала и његова државна творевина. Држава му се, обезглављена и смућена, разбила у више јединица и остала тако расцепкана дуже времена. Рашка се одвојила од Босне, а за требињску област се прича, да је образовала посебну државу. У борби против Мађара, прича Дукљанска Хроника, истакао се нарочито један младић, Тихомил, син једног попа из села Рабића ("de vico Rabici"),^[343] који је раније био пастир код неког главара Будислава и који је побегао од њега Чаславу, што му је нехотице убио једну керушу. Он је у боју отсекао главу Кишову и Часлав му је зато дао дринску бановину. Добио је чак и кћер рашког бана за жену. Тај Тихомил је, по смрти тастовој, постао велики жупан у Рашкој, "не усудивши се да се назове ни краљем ни баном".

Требињску државу обновио је, по истом легендарном извору, унук краља Радослава, а синовац Чаславов, Павлимир, који се родио у Риму, за време Радослављевог изгнанства из земље. За тог Павлимира легенда веже оснивање Дубровника, хотећи да се на неки начин претставе ближе везе Романа са Словенима. Тај Павлимир добио је назив Бело, што је тобоже био добар ратник (bellum - bellator - Bella).^[344] У ствари, то име потсећа на напред помињаног требињског владара Белу, кога помиње и Порфирогенит. Одјек традиције о Бели-Павлимиру, "Бијелом Павлу", није тешко наћи у имену племена Бјелопавлића, ма да се она касније веома помутила. Павлимира је у Требињу примио и признао цео народ сем Тихомилова наследника из Рашке, жупана Љутомира. Кад је Павлимир кренуо на Рашку Љутомир је изгубио битку негде на Лиму, а погинуо је на једном прелазу преко Ибра. Павлимир је потом проширио своју власт и на ту област. Наставио је борбе и са Сремцима и Мађарима и као знак његове победе остало је име Бељине. С Мађарима је, вели се, склопио мир само под условом, да не смеју више прелазити Саву на целом њеном току. Умро је после у требињској области и сахрањен у цркви св. Михаила у Требињу.

У оскудици поузданих извора данас је врло тешко утврдити колико у целом овом причању има истинских чињеница и шта је дало основа изграђивању легенде и ове, коју смо изложили, и оне о даљој судбини требињске државе. Иза Павлимира остао је малолетни син Тешимир. Од њега се одметнуше сви крајеви сем требињске области, која остаде верна његовој кући као својој. Кад је одрастао оженио се кћерју бана Беле Хрватске и добио је од ње два сина, Предимира и Крешимира. Крешимир је, с помоћу Хрвата, напао на Босну.

Мисли се, да је овде у Хроници помућено старо предање и да се ово може односити на хрватског краља Крешимира II (†око 969.), који да је нападао на Босну и пленио суседне жупаније Ускопље, Луку и Пливу. Босански безимени владар, који има наслов *бана*, видећи, да му не може одолети, побеже Мађарима. Крешимир на то уђе у Босну, заузео је ("cepit totam Bosnam") и владаше њоме једно време. Хроника изрично вели, да је он после владао и у Хрватској.

Иза тога учесташе напади са разних страна и наста брзо мењање господара у Босни. Год. 971. скршио је византиски цар Јован Цимиск бугарску државу потпуно и царску круну Симеонову као свој победни трофеј принео је као дар Богу у престоној цркви св. Софије. Том приликом Византинци су, изгледа, освојили и Рашку, чији је жупан побегао у слободну област кнеза Предимира. По Дукљанину, та је област обухватала јужне српске земље Зету, Травунију, Захумље и Подгорје с Оногоштем и Морачом, и звала се по та четири краја "тетрархија". За време метежа у Византији после смрти цара Цимиска (†976.) Рашани су се, тобоже помоћу Предимировом, ослободили од Грка; а на југу, у Маћедонији, образовала се једна моћна словенска држава. Њој на челу беху четири сина једног малог маћедонског, брџачког кнеза, а после само један од њих, чувени цар Самуило. Јак владалац, огромне активности и веома вешт, он је искористио тешко стање Византиске Царевине и у року од десет година, 976-986., освојио готово пола Балкана. Пошто је ослободио Маћедонију и Бугарску, он се од 986. год. дао на освајање западних покрајина. У то време он је отео од Мађара Срем и његова епископа подвргао под власт свог охридског патриарха.

Највероватније је, да је у то доба покорио и Зету и Рашку и Босну. Палећи и пустошећи прешао је сву Далмацију од Котора до Задра, а вратио се у Маћедонију преко Босне и Рашке. Зетског владара Владимира, кога је најпре оковао и затворио у Преспи, Самуило је после направио зетом и вратио му његову земљу у Зети, а његовом стрицу Драгомиру повратио је требињску област.^[345] Ни Босна није остала дуже у његовој власти судећи по том, што се нигде не помиње неко његово дело у њој, а нарочито по том, што у њој није успостављена трајнија црквена веза са охридском патриаршијом. После пораза и смрти Самуилове (1014. год.) маћедонска је држава брзо пропала. Његова сина Радомира и зета Владимира смакао је Самуилов синовац, Владислав, рачунајући да ће, обезбедивши престо себи, обезбедити уједно и државу. Међутим, византиском цару Василију "Бугароубици" добро су дошле те унутрашње борбе, да докрајчи власт једне бунтовне државе и да врши ударац који је нанео Самуилу. Год. 1018. он је дефинитивно покорио Маћедонију и воспоставио византиску врховну власт на Балкану, поставши господар и Рашке и Босне.

На Приморју Неретљани су за то време у друштву с Хрватима настављали свој познати занат. Постали су чак и дрскији, јер су за време грађанског рата у Хрватској, у доба краља Светослава, осетили да имају велик значај и да их и једна и друга страна желе придобити. Задранима су ухватили на једној лађи и одвели 40 грађана несумњиво с циљем, да их уцењују за откуп. Млечани су на то одлучили да грађански рат у Хрватској и незадовољство Задрана и других грађана и трговаца с Приморја против Хрвата и Неретљана искористе до краја. Син дужда Петра Орсеола доби у Цариграду руку царске кћери и пристанак да Млечани поседују далматинске царске градове. Ови су доиста били дубоко незадовољни и сами су тражили млетачку заштиту. Спремивши све, крену дужде Петар II Орсеоло 26. маја 1000. год. велику експедицију против Хрвата и Неретљана. Тај његов поход претворио се у неку врсту триумфа. По Приморју, на многим местима, сретало га је свештенство с народом и с благословом уводило у своје градове. Главни пример дао је увређени Задар. То препале Хрвате и они постадоше врло брзо склони да понуде мир, али дужде, свестан снаге, не хтеде ни да чује. Као прва жртва паде једна група неретљанских трговаца, "племића", 40 на број, који су се из Апулије враћали кући. Код отока Каче они беху нападнути и после мале борбе савладани од већег броја млетачких лађа. Хрватски градови попустише редом, људи се предаваху без борбе, а у самој династији почеше узајамна оптуживања. Сам брат краља Светослава, Крешимир Суроња, поздрави Млечане и предаде им се. То нагна и Неретљане,

да пошаљу дужду посланике у Сплит нудећи мир. Они су молили, да се пусте они њихови трговци, а сами су са своје стране обећавали, да ће доћи дужду лично њихов кнез са својим главним људима и дати свечано обећање, да неће даље напаствовати млетачке путнике и да се одричу дотадашњих примања из Млетака, која су им била давана да не врше пиратерија. Дужд пристаде на то и пусти заробљенике задржавши само шесторицу као залог за исправност обавезе. Једино на два неретљанска места дат је отпор Млечанима, и то на острвима Ластову и Корчули. Корчулани су савладани брзо, док је борба на Ластову била врло љута. Овај за гусаре погодни оток, са својим многим драгама и кланцима, био је нарочито на злу гласу. Млечани су сад тражили од оточана, да разруше свој тврди град до темеља и да га сасвим напусте. Кад су они то одбили дошло је до крви. Надмоћнији, Млечани су после тешких напора савладали острвљане, пошто су их лишили пијаће воде. Покорене Ластовце дужде ипак поштеди, али им град даде потпуно опустошити.^[346] Овим поразима утеран је велик страх и Неретљанима и Хрватима и задан је тежак ударац њиховом полету. Од овог времена Млеци имају сталну премоћ и као јака поморска сила не дозвољавају више да њихови интереси долазе у питање. Њихово господство на Јадранском Мору било је обезбеђено за више векова.

После пада македонске државе покушао је требињски жупан Драгомир, да заузме Зету као наслеђе свог рођака Владимира. Али кад је дошао у которски залив Которани га намаме на један свечани ручак на острво Св. Гаврила, данашње Страдијати, и ту га по ручку хтедоше убити, да истребе читаву њима непоћудну династију ("oprimet enimnos, sicut alii opresseerunt reges, qui patres et fratres ejus fuerunt"). Кад то примети Драгомир исука мач и проби себи пут до цркве, где се, по прастаром обичају, надао добити спас. Которани, не смејући му ударити с лица, дигосе кров с цркве и убише га одозго камењем и дрвећем. Његова удовица, кћи рашког жупана, оде на то с родбином својим сродницима у Босну, пошто јој и отац беше умро у то време. У дринској жупанији, у Брусну (данас Брусна у фочанском срезу), родила је сина Доброслава-Војислава, познатог зетског јунака и ослободитеља.^[347]

Овај Доброслав-Војислав описан је у Дукљанској Хроници као веома препреден, али и храбар владар. Васпитан је у Дубровнику. Ту се и оженио са унуком цара Самуила, очевидно с намером да појача своје везе и утицај. Грчки писац Кекавмен зове га "Србином Требињцем". Он је, да би направио што већи јаз између народа и Грка, потицао Грке, тобоже као њихов човек, на што суровији притисак. У исто време подјаривао је и народ што подноси такав јарам. На тај начин он је на обе стране добро стајао и радио несметано за себе. Незадовољан грчким притиском, који је доиста био тежак за време неморалне царице Зое и њене тројице мужева - царева (од 1028.-1055.), нарочито за грабљиве породице Михаила IV Пафлагонца, народ се стаде купити око Војислава и одреди га као свог вођу. Први српски устанак помиње се 1035.-6. године, али је тај био кратка даха. По уговору иза тог устанка Војислав је узет за таоца и одведен у Цариград, а надзор над побуњеном земљом био је поверен Теофилу Еротуку. Али Војислав, вешт и мудар, брзо је умакао из Цариграда, дочепав се својих планина и наскоро почео нову борбу у Зети, у једно врло мутно и за Византију критично доба, кад су се јавила још два велика устанка на подручју старе македонске државе.^[348]

Кад је на престо дошао цар Константин IX Мономах, 1041. год., једна од првих његових брига беше, да угуши зетски устанак, који је у прошлој години задао грчкој војсци тежак пораз. Драчки заповедник доби наредбу, да са четама из своје и суседних области пође на Зету. Дукљанин има вест, да је цар послао посебне људе са доста злата и сребра, да покрене против Зећана рашког жупана, босанског бана и захумског кнеза. Ако би та вест била тачна, онда би се с правом могло мислити, да те земље у ово време нису биле у потпуној власти Византије, односно да их Грци, у метежима 1040.-1042. године, нису доспели поново покорити као обичне покрајине царства. Ти српски кнежеви, бојећи се цара, примише његов позив и послаше у Хум своје чете, поверивши заповедништво Љутовиду, хумском господару. Он доиста пође против Зећана са требињског подручја, а Грци навалише са огромном

војском из Скадра и Бара. Зећани се увукоше у своје кланце и свршише најпре са Грцима поразивши их страховито. Кад је њих победио Војислав се обрати Љутовиду. Изабра педесеторицу од заробљених Грка, па их, заплашене и рањаве, посла Хумљанима, да испричају грчку погибију и улију страх. Љутовид је за то време неактиван чекао код Клобука. Истом кад је Војислављев син Гојислав стигао са зетском војском пред Клобук дошло је до борбе, у којој је Љутовид био рањен, а његова војска растурена. Границе Војислављеве државе допреше потом на истоку све до Војуше, а на западу дође под његову власт читава требињска област с Конављем заједно и са неким деловима приморског Хума (са Стоном). Као господар Стона он је оправдао ону карактеристику, коју је о њему дао Дукљанин. Грчки стратег из Дубровника Катакалон Клизоменит хтео је да потисне Војислава из Стона и припремао му је замку. Кад је пошао да крсти Војислављева сина не у његову кућу, него на једно уговорено место, он је био повео са собом малу флоту, да на уговорени знак ухвати Војислава и убаци у лађу. Али препредени Војислав припремио је сличну замку и стратегију, на копну, и извео је с успехом пре Грка.^[349]

После Војислављеве смрти настала је у требињској области буна против његових наследника. Болесног Гојислава, који је био господар те области, убише у постели неки Требињци Скробимези, а брата му Предимира ухватише и смакоше. Власт узе глава тог братства, Доманец. На то пожурише остала три сина Војислављева у Требиње, покорише и казнише устанике, док Доманец утече. За господара требињског поставише Михаило Војислављевић и брат му Радослав трећег брата Саганца. Али овај се у незадовољној земљи не могаде одржати и врати се натраг у Зету. Тад на управу долази опет вођа устаника Доманец. На то Михаило упути тамо свог ратоборног брата Радослава. Овај поново покори земљу, погуби Доманца, поврати ред и освоји читаву требињску и хумску област.

За владе Војислављева наследника, овог Михаила, Зета долази до свог највећег политичког значаја, изражена нарочито и видно тим, што је призната за краљевину, 1077. године. За његове владе подигнута је у Стону црква Св. Михаила, очувана до данас у рушевинама. У цркви се још налази фреска са ликом краља, који држи модел храма у рукама.^[350]

Краља Михаила је наследио његов син Бодин, са врло бурном прошлошћу. Савремени извори кажу за њ, да је био пун подлости, али веома ратоборан; у главном сличан свом деду Војиславу. Он је потиснуо свог стрица Радослава као такмаца на престо из Зете у требињску област, где је овај хваљени јунак и човек умро и био сахрањен у манастиру Св. Петра у Чичеву код Требиња. Патриархално заједничко владање читаве породице са посебним сродницима-владарима појединих области, који су били готово независни, Бодин укида потпуно централишући власт у својој краљевској руци. Искоришћавајући невоље Византије за време норманских освајања Роберта Гвискара на Балкану, од 1081.-1085. год., Бодин проширује своју власт на Рашку и на Босну и именује тамо своје намеснике. Као босански намесник наводи се неки кнез Стеван.^[351] Природно је потом да је и босанска католичка црква била подвргнута новооснованој барској архиепископији, а дотле је вероватно припадала сплитској. Бодинова држава, после тих освајања, обухваташе све подручје од Неретве и Усоре до Ибра и на југу до близу Драча, постајући тако моћнија и шира од Чаславове. Али су ту велику државну творевину почеле да подгризају унутрашње смутње у династији. Свирепа жена Бодинова, Норманка Јаквинта, а и Бодин сам, беху прегли да без много обзира униште своје остале сроднике, како би обезбедили престо својој деци. У исто време, крајем XI века, ослобођена од Нормана, и Византија је почела да потискује и знатно слаби Бодина.

У ово време пада и пролазак француских крсташа тулуског грофа Рајмунда кроз Далмацију, Хумску Земљу и Зету даље према Драчу и истоку (у зиму 1096.-1097. године). Из Провансе они су кренули преко северне Италије и Истре сувим на Далмацију, не обавестивши о том свом путу хрватског краља. Природно је, да су с тога наишли на много неприлика на хрватском и после на хумском подручју, које су делимично додирнули. Крсташки опис

приказује Србе и Хрвате тих земаља као врло сурове и грабљиве, а земљу им као горовиту и брдовиту, с великим рекама (Крка, Цетина, Неретва), слабо обрађену и мало настањену, чије се становништво, у главном, бави сточарством. У приморским градовима станују Романи с латинским језиком; у унутрашњости су Словени, "habitu barbarorum". Не знајући сврху те војске, тако велике, становници су бежали испред њих у своје горе "као дивље животиње" не хотећи крсташима чинити никаквих услуга, ни као вође кроз кланце, ни продајући им намирнице. Али су стално нападали позадину, исто као и одвојене појединце и мање одреде. За освету и да застраше друге крсташи су секли ухваћеним Словенима руке, ноге или носеве или им копали очи, и тим их огорчавали још више. Тако је тешки пут крсташа кроз незнане кланце водио 40 дана, док нису, најпосле, дошли до Скадра, где се нађоше с краљем Бодином. Овај их је примио врло лепо и побратимио се чак с грофом Рајмундом.^[352]

Да је режим Бодинов био врло непопуларан казује изрично Дукљанска Хроника, причајући да народ није хтео за владара његова сина Михаила, "ради рђавштине његове мајке", него узе Бодинова брата Доброслава. То изазва велике смутње и кржаве борбе око престола. Рашки жупан Вукан искоришћава их, упада с војском у Зету, свргава Доброслава и на власт доводи Кочопара, из друге линије краљевске династије. Он то чини, наравно, само с намером, да обезбеди превласт Рашке над Зетом и по том свој значај као рашког господара. Кочопару је тежак његов притисак. Он с тога, дошавши с њим у сукоб, бежи у Босну и тамо настоји, да помоћу других области поврати ранији значај Зете. С том намером узима кћер непознатог босанског бана, чија је зависност од Бодинове врховне власти, услед ових метежа, постала врло лабава. У Босни је, изгледа, добио помоћи. Да ли се повратио у Зету и на престо није нам познато; једина даља вест о њему казује, да је доскора погинуо ратујући по хумској земљи. У Зети је, после тога, за неко време сасвим освојила превласт Рашке, док после није дошао утицај Византије преко њеног драчког заповедника. Око 1123. год. беху се прилике нешто измениле. У Зету је дошао на власт, после доста муке, Бодинов син Ђорђе, и утврдио се ту. Искоришћавајући метеже у Рашкој тога времена он се чак био ојачао толико, да се једно време чинило као да ће моћи повратити обим и значај државе свога оца. Од његових рођака, од колена Бранисављевића, држаху као његови вазали један, Драгило, жупанију Подгорје са Оногштем, а други, Градиња, хумску земљу. Не могавши, изгледа, да се сложе услед узјамних подозрења, почеше поново раније утишану свађу. И Драгило и Градиња обратише се за помоћ Грцима. Са својим и грчким четама, а помагани од Рашана и устанком у самој Зети, они савладаше краља Ђорђа, ухватише га и послаше у Цариград, где је у тамници завршио живот, као и његова сурова мајка. За краља је онда дошао Градиња. С њим дуго напаћена земља, најзад, дође до давно жељеног мира и почину за десетак година од криза и крвопролића; али изгуби и главне тековине Војислављеве и Михаилове борбе. Зета је тад поново дошла под утицај византиског цара. Истрошене у међусобној борби и одвратном династичком клању обе наше земље, Зета и Рашка, биле су до краја исцрпене и измучени народ дочекао је туђинско посредовање као неку врсту олакшања.

Мађарски утицај на Балкану

Мађарска племена, која су дошла у дунавску котлину крајем IX века, измешана са остацима старих Хуна и Обара, примивши у себе врло много словенске и германске крви, као и много елемената њихове културе, успела су да већ од XI века створе стабилну државу европског типа и у битности хришћанске оријентације. Краљ Стеван (997-1038.) ударио је солидан основ и државној организацији и хришћанском утицају у подручју мађарске државе, настојећи свима средствима да своје поданике уведе у ред европских народа. Опасности које су постојале за нову државу од немачких суседа биле су отклоњене делом помоћу византиских царева, а делом ради супарништва између папа и немачких царева, које је одвукло главну пажњу Немаца на југ место на исток. Кад је крајем XI века престала у самој Мађарској унутрашња криза превирања и борбе о престо и земља добила изванредан ред, држава им је постала већ толико јака, да је озбиљно спремала систематску експанзију. Краљ

Ладислав I, "Свети" (1077.-1095.), стекао је свој високи глас тим, што је земљи дао унутрашње спокојство и што је први упутио мађарско продирање према мору.

Хрватска је после смрти краља Звонимира постала поприште грађанских ратова. Звонимирова удовица била је Мађарка, сестра краљева, и створила је у земљи мађарску странку. На позиве њене и њених присталица кренуо је краљ Ладислав 1091. год. с војском у Хрватску. Отпор Хрвата би свладан код Гвозда, и после појединачно. Ипак, ометен упадом Кумана у властито подручје, краљ није успео да том приликом потпуно савлада Хрватску. Тај је посао довршио његов наследник краљ Коломан, који је 1097. год. потукао Хрвате код Петрове Горе, где је погинуо и њихов последњи краљ Петар. Ипак, из многих обзира, Коломан је 1102. год. пристао на компромис. Он је оставио тада уобичајене слободе њиховим племићима као претставницима државног поретка. Али стварно од 1102. године нестаје слободне Хрватске.

После добијања Хрватске Мађари су свим силама радили да добију и приморске градове. Од 1107-1110. год. они су, доиста, и добили Задар, Сплит, Трогир и отоке Раб, Црес, Осор и Крк. То их је доскора довело у трајну противност са Млечима, који су нерадо гледали учвршћивање једне јаке државе на обалама њихова Јадрана. Мађарима је, међутим, посед морске обале било битно питање државног развитка и они га с тога нису упуштали ни под најтежу цену.

Друга освајања Мађара била су упућена према византиском подручју, низ класичну моравску долину. Повод за сукобе дало је то, што је грчки двор подржавао мађарску емиграцију и личне противнике краљеве (Стевана II), очевидно с намером, да би имао прилике утицати на мађарске ствари. Год. 1127-1128. дође до рата између Мађара и Византије. Мађари су с почетка продрли врло дубоко идући преко Ниша до Софије, а делимице и даље, чак до близу Филипопоља. Али византиски цар, Јован Комнин, у заједници с флотом, заузео Браничево и угрози Мађаре с леђа на подручју где му се нису ни најмање надали. Борба се у тај мах скоро прекинула с тога што је цар, из хитних потреба, напустио бојно поље и пожурио у Цариград. Кад се после вратио затекао је ситуацију толико измењену на своју штету, да се морао повлачити и склапати мир. Приликом овог ратовања, тражећи савезнике против Византије, Мађари су дошли на мисао да побуне Србе. Ови се одазваше без много узтезања. Љутитом цару није било тешко да њих покори, па за казну многе од њих пресели у Никомидију. У Рашкој се тад јавља као велики жупан Вуканов синовац, Урош. Већ је раније примећено, да његово несловенско име Урош долази од мађарског облика Ur + osius и да је јасан траг раније везе између Срба и Мађара. За његово време те везе постају још тешње. Из жеље да појача мађарски утицај у Рашкој, краљ Стеван II ожени свог наследника Белу Урошевом кћери Јеленом, мало пред смрт, која га је затекла 1131. год.

Тај мађарско-српски брак био је од врло великог утицаја на прилике Балканског Полуострва. Добивши Хрватску и ушавши у везе са Србијом Мађарска је тежиште своје политике са запада и северозапада пренела на Балкан и настојала да се развија у том правцу. Политичка им концепција беше, да се то, по могућности, постизава у извесном споразуму са словенским елементом. С њим у заједници могла се примити с једне стране борба с Византијом, а с друге борба с Млечима. Отуд на мађарском двору тога времена општа предусретљивост према нашим људима. Краљица Јелена и нарочито њен брат Белуш, који живи на мађарском двору, имају одсудна утицаја на тамошње прилике.

У времену од 1134.-1136. год. Мађарска је узела и босанску жупу Раму, на десној страни Неретве, око реке истог имена, несумњиво са далматинске стране, с линије Цетине и Дувна. Од 1138. јавља се Рама као стални саставни део мађарске краљевске титуле. Вероватно је, да су Мађари тих времена проширили своју врховну власт и на остале делове Босне, јер у оснивачкој повељи манастира Чатара у Мађарској Бела II, на скупу у Острогону, 1137. год. "по пристанку целе земље" даје босанско војводство свом сину Ладиславу.^[353] Тај моменат је важан и по овом. Ладислав је син једне српске принцезе и кад он постаје господар те области

то значи да јој за владара долази човек српске крви. Он ће, према том, личним везама омогућити трајније спајање те земље за мађарску круну. Како ниједан извор не помиње борбе поводом овог питања, врло је вероватно, да је оно решавано по неком пристанку босанске властеле. Тако Мађари поред Хрватске и Далмације добише и Босну.

Рама првобитно није била босанска област, него је припадала рашком Подгорју. Политичко-географски она је била од великог значаја. Кроз њу је водио пут са запада у Врхбосну и даље ка Сребреници. Ту се налазило важно римско насеље Бистуе Ветус, из кога је водио пут у средишњу Босну, у Бистуе Нова. Мађари су име Раме задржали у краљевској титули до краја, замењујући њим чак и име саме Босне. Мени се чини, да су они ту пажњу према Рами учинили с тога што је она можда прва признала њихову врховну власт. Мишљење Ј. Паулера да су Мађари пре подредили Босну него Раму не изгледа нимало вероватно. Јер да су ишли са северозапада или севера наишли би пре на друге жупе, свакако не мање важне од Раме. Са југозапада је у том правцу водила стара веза. Да би мађарски краљ, имајући већу и значајнију Босну, унео у своју титулу после тога мању и обимом и значајем Раму није лако ни веровати ни примити.

Да обезбеди утицај своје државе на читавом подручју Далмације, а вероватно и Босне, замолио је Бела II папу, да сплитском надбискупу да палиј и пређе преко тог, што се тај надбискуп дао посветити у Острогону а не у Риму. Папа се 23. маја 1139. одазвао тој молби и нагласио, да је Сплит с моћима Св. Дујма црквена глава за све суфрагане далматинске и да његов надбискуп има остати, "unus totius Dalmatie metropolitanus."^[354] Тим актом папа је учинио велику услугу Мађарима, давши им да преко цркве добију врло јак утицај не само у духовним питањима, него и у многим другима, која те везе неминовно повлаче за собом

Наскоро иза тога умро је Бела II Слепи, оставивши три малолетна сина. Најстарији од њих беше Гејза I, мађарски краљ; Стеван, други син, беше хрватски херцег, а најмлађи Ладислав босански. Регентску власт вршила је њихова мајка Јелена и брат јој, палатин и бан Белуш. Место Ладислава у Босну је био упућен његов намесник. Не знамо ко је то био у прво време, а иза 1150. год. помиње се бан Борић.^[355] Он потиче вероватно из средње Славоније, из близине Брода, а имао је поседа на обе стране Саве. Како је и по којим својим заслугама дошао до части босанског намесника или бана није познато; зна се само, да је припадао једном јаком и врло коренитом братству. Како је за време своје власти у Босни био млад човек, са неких тридесетак година, биће врло вероватно да Борић банску част није добио лично, него да је наследио. У сваком случају карактеристично је за мађарску политику тога времена, да је на то место постављен његов отац или он, Србин или Хрват, а не који од мађарских великаша.

На Балкану настадоше тала врло узбуђена времена. Цара Јована Комнина наследи на византиском престолу његов син Манојло, 1143. год., човек ванредне енергије и истрајности; лично веома развијен, истина, више физички него интелектуално; са више витешких особина, и по природи војник пре свега.^[356] Наследивши иза деда и оца државу која је била осетно ојачала; уштедевши за три паса тешке смутње око престола, врло обичне у Византији пре тога; устројивши војску и финансије; Комнини, а од њих нарочито цар Манојло, последњи византиски владар царске вредности, могли су да мисле на обнову старог значаја царства и да поново постану главни носиоци политике Источне Европе.

Око 1148. год. ситуација на Балкану била је овака. На једној страни беху у савезу Византија и Млечи, а на другој Нормани и Мађари. Нормани су били побеђени и у опасности да се ратиште пренесе с Балкана на њихово подручје у Италију. Да омету Манојла у том плану они настоје свима средствима, да му направе што више неприлика код куће. Доиста, 1149. год. јавља се нови устанак Срба против Византије, који отворено помажу Мађари. Цар Манојло полази одмах против њих; узима Рас и пустоши сву његову околину. Срби се повлаче у планине, избегавајући отворену борбу с грчком војском. Цар Манојло остави у Расу једну војску да мотри на устанике, а сам пође да рашчисти са осталима. Зетски кнез Радослав дође

одмах цару, покори се и би лепо примљен и узет као царев вазал. Срби су, међутим, били тешко притеснили његову одвојену војску, а кад је цар похитао, да их нападне и казни, они се поново повукоше у планине. Услед зиме цар прекине ратовање тога пута. Идуће године није хтео да иде у Србију док је у гори било листа, него по старој тактици против Словена, која потсећа на Псеудо-Маврикијеве поуке, сачека да лишће опане и да, на тај начин, буде мање склоништа за непријатеља и њему мање изненађења за војску. Србима је требало да дође помоћ из Мађарске. Да то спречи цар пожури из Ниша кроз Лугомир на Саву, а одатле на Дрину. Та река, вели Кинам, дели "од остале Србије" Босну, чији је владар Борић (ὁ Βόσθνης χώρας ἐξάρχων Δαλματικῆς) независан од рашког великог жупана.^[357] Мађари су за то време несметано стигли у Србију сигурно преко подручја свог босанског вазала. Њихове помоћне чете сачињаваху Печењези и муслиманско хазарско племе Калисија, које беше насељено око сремске Митровице. (Ср. и данас очувано, по њима названо, село Калесију у зворничком срезу). Код Дрине дође до првих сукоба са тим четатама, у којима Мађари, вођени жупаном Бакхином, бише потиснути све до Таре. Цар је за то време с другим делом војске чекао на сеченичком путу и онда сам кренуо на Тару. У борби, која се водила на врло незгодном терену, обе су стране показивале много јунаштва, али су Грци боље вођени однели победу. Нарочито се у тој борби лично истакао сам цар. Борио се као какав епски Роланд или Акрита и спасавао своје из најтеже ситуације. Од његове руке пала су двојица од најгласовитијих јунака српске војске, Вучина и Грдеша. У двобоју с мађарским војводом Бакхином, човеком циновског стаса, добио је чак један страховит ударац по глави, чију је смртоносност одбила само јака кацига, која му се ипак била засекала у месо. На крају страшног двобоја цар је ранио по руци Мађара и заробио га. Бакхиновим падом решена је и битка.^[358]

Цар иза тог одлучи да казни и Мађаре. Не сачекавши флоте, која је ишла уз Дунав, он је упао 1151. год. у Срем, опленио га и узео Земун. Мађарска војска, која је дошла против њега под Белушем, није смела да се упусти у борбу, него је маневрисала према Браничеву, можда са намером да зађе Византинцима за леђа. Цар се одмах упути тамо, али не дође до борбе. Изморен и угрожен с још једне стране он је понудио мир, да би прикупио нове снаге (1153. год.). Мађари, охрабрени његовим повлачењем, спремише се добро и 1154. год пређоше сами у нападај. Уз њих су ишле савезничке чете Чеха, нешто саских плаћеника и босански бан Борић, чије име сретамо сад први пут. У науци је било доста распре о том у каквом је својству учествовао Борић у овом рату. Кинам, истина, каже да је ишао уз Мађаре εἰς συμμαχούς, али сам поход у ту далеку земљу, пропуштање Мађара преко босанског подручја у прошлом рату, и чињеница да је Борић био пореклом из Славоније и без корена у Босни говоре јасно за то, да је деловао само као мађарски вазал.^[359] Савезници су и овог пута кренули на Браничево. Цар, немајући њима равну војску, спремио се на одбрану, али је храбрио Браничевце, обећавајући им скори сигуран спас. Једно писмо таквог садржаја место у град Браничево пало је у мађарски табор и изазвало тамо велику забуну и страх. Било је вероватно, по старој тактици, и бачено с том намером. Опсађивачи с тога брзо оставише Браничево, али како због надошле воде не могаху прећи Дунав упутише се према Београду, да пређу Саву. Босанци пођоше својој кући. Цар одвоји један део војске да их прогони. Али место на Босанце та војска наиђе на Мађаре и би потпуно поражена. Мало иза тога обустављено је ратовање на обе стране.^[360]

У Мађарској су неко време после тога настале династичке смутње. После смрти краља Гејзе (†1162.) и његова брата Ладислава (†1163.), кога је на престо довео цар Манојло, борба о власт узима врло опакe размере. Други византиски штићеник, Стеван, брат Гејзин, не може да се одржи у земљи, а круну добија, с муком, Гејзин син Стеван IV. За време тих борби бан Борић је, с извесним другим суседним великашима, из страха од Византије, држао страну њеног штићеника, исто као и стари Белуш, који је у то време бан Хрватске. После победе Стевана IV Белушу нестаје спомена. Исто тако мађарски се краљ осветио и бану Борићу, пославши на њ с војском немачког витеза Готфрида, родоначелника породице Келад. Један

каснији извор помиње, да је босански вођа (dux) био потучен и да је Готфрид ради свог успеха постао миљеник краља Стевана.^[361] То је било око 1163. године. Можда је том приликом дошао у Босну и кнез Котроман, родоначелник куће Котроманића која ће после владати том земљом. Он се 1163. год. помиње у пратњи краља Стевана у Сплиту. Дубровачке белешке кажу, да је родоначелник Котроманића, Cotromano Gotto, дошао у Босну из Мађарске као рођак мађарског краља. Можда су, пошто су оборили бана Борића као непријатеља краљева, Готфрид и Мађари оставили Котромана као краљева намесника или у целој Босни или у једном њеном делу.^[362] Бан Борић је уклоњен из Босне после ове краљеве победе. Био је још и тад несумњиво млад човек, пошто се његови синови, прилично борбени, јављају још 1250. и 1259. год. на својим породичним добрима код Пожеге.^[363] Врло је вероватно да се и бан Борић повукао на та добра после свог неуспеха у Босни. Његова многобројна породица помиње се у пожешкој жупанији до XV века и стално се хвалила да је од његова рода. Од њега су потицали Бериславићи, а с Борићем је у роду била и кућа Котроманића.

У Рашкој је владао у то време, с прекидима, велики жупан Деса, син великог жупана Уроша, човек веће активности и после Вукана нови зачетник трајнијег стварања рашке превласти. Он је пре тога имао вероватно под собом Захумље. Одатле, продро је по позиву и у Зету око 1150. год., где су људи били незадовољни владом кнеза Радослава, и освојио је заједно с Требињем. Дукљанска Хроника, чији је писац на страни Радослављевој, каже, да су људи, после повратка Радослављева од цара Манојла, устали на њ и "довели" (adduxerunt) Десу и предали му Зету и Требиње. По свој прилици, устанак и Десин успех резултат су Радослављеве византофилске политике и метежа изазваних ратовањем од 1149/50. год. У тешким борбама Радослав је једва одржао онај уски приморски појас између Котора и Скадра. Има вести да је Десина власт обухватала и неке отоке, посебно Мљет. Овај оток он је 1151. год. уступио Богородичином манастиру у Пуљану, у Апулији.^[364] За време метежа у борби у Угарској он је, иако вазал царев, шуровао с Мађарима. То га доведе у сукоб с царем, који га даде затворити и послати у Цариград. Тада се, поред других такмаца за престо, јавља и Немања.

Кад су Мађари покушали да спрече новим ратом мешање Византије у њихове унутрашње ствари и сузбијање његова утицаја на Балкану кренуо је цар лично против њих у саму Мађарску, а његов војвода Јован Дука ушао је с другом војском преко Рашке у Босну и Далмацију. Без великог отпора узела је византиска војска тамо 57 градова, са Сплитом, Шибеником, Скрадином и чак Дукљом на југу, а покорила је међу осталима и моћно племе Качића у неретванској Крајини. После таквог грчког успеха, 1165. год., Мађари су били принуђени да склопе мир. Као грчки заповедник јужне Далмације и Дукље помиње се кир Изанације, а као грчки намесник Далмације Нићифор Халуфа. У Срему и суседним областима цар је оставио као господаре свог сродника Константина Анђела и Василија Трипсиха. Сасвим је близу памети, да ни Босна није могла остати поштеђена. Само је Манојло и у њој, као и у Србији, оставио тамошње господаре да владају под његовом врховном управом. Бар о византиском управнику у Босни нема никаква трага.

Поред Мађара главни противник византиског завојевања постадоше Млеци. Из лако појмљивих разлога они су преко ока посматрали византиско учвршћивање на читавој источној обали Јадрана; а кад се Манојло почео да учвршћује и око Јакина, на другој страни, они су нашли да је настала непосредна опасност и за њихову трговину и за њихов слободан промет. Они с тога улазе у савез са Мађарима, а траже додира и са Србима. То огорчава цара и он једног дана, 12. марта 1171., наређује да се похватају и затворе сви млетачки трговци у његовој држави, а имање да им се конфискује. Млеци на то почеше рат. Брзо, с јаком флотом, они узеше Трогир и Дубровник. Одавде су, несумњиво, деловали живље да и Србе крену у акцију. Немања, доиста, пристаје на сарадњу и почиње продирање с једне стране према Приморју, посебно према Котору, а с друге према моравској долини. Међутим, Млечићи су страдали у источним водама, а Мађари се овог пута лако нагодише с Грцима,

примише од њих за краља Белу, који се у Цариграду прекрстио у Алексија, и оставише тако Немању, да сам прими грчки ударац. У невољи, Немања се спасао теже освете само тим, што се потпуно понизио и пристао да унижен украси царев победни триумф у Цариграду.

У Захумљу је владао, признајући врховну власт Немањину, његов брат Мирослав, оснивач манастира Св. Петра на Лиму. За жену је имао сестру босанског бана Кулина, који је наставио старе везе са рашком династијом. У Јадранском Мору пиратерија је у то време поново узела маха; 1177. год. био је опљачкан чак један папин легат. Мало доцније, год 1179., притисли су Качићи нека добра у Срињинама, која су припадала сплитској цркви и нису их враћали, иако је сам цар наређивао да то учине. Кад је сплитски надбискуп Рајнерије, с пристаном царског намесника, пошао на лице места да уређује у том питању, наста распра између њега и Качића и ови га каменоваше у августу 1180. "Још и данас означава црквица Св. Арнера место тога недела".^[365] Бојећи се казне они затражише заштите код Мирослава. Мирослав се ставио на њихову, страну, али више ради своје користи. Папина легата Теобалда није уопште хтео ни примити, ни одговорити папиним захтевима, да врати новац сплитског надбискупа, који је њему допао. Видећи толику упорност папа је упутио 1181. год. једно писмо, мађарском краљу Бели, да натера Мирослава на накнаду и покорност. Самом Мирославу дао је написати једно писмо., у ком му је, међу осталим, пребацивао још и то, да не да слободно уредити она места, где су некад постојала катедрална седишта. Из тог писма, које је из непознатих разлога, остало непослато, сазнајемо, да га је папин легат, ражљућен Мирослављевим поступком, изопштио из цркве.^[366] Мирослав сигурно није изменио држање. Смрт цара Манојла (†24. септембра 1180.) донела је толико нових потреса и такву измену општег положаја, да је он имао пречих брига и непосреднијих питања.

Бан Кулин

Исте те године кад је умро моћни византиски цар јавља се и прва поуздана вест о бану Кулину. Те године упутио му је писмо Теобалд, већ помињани папински легат и подђакон римске цркве, жалећи што није могао доћи да га лично види и да му преда писмо папино, него то чини посредно и молећи га, у исти мах, да му пошаље две слуге и кожа од куна, "рго reuerentia beati Petri apostoli et domini pape et pro salute anime vestre".^[367] Писмо је адресовано "Culin magno bano Bosine", иако се он сам зове само бань босњански и бань Коулинь.^[368] Из самог текста писма не следи, али је врло вероватно, да је Кулин и од раније био бан и да титуле, које му се у писму дају (nobilis et potens vir), нису само ствар традиционалне учтивости.

Смрт цара Манојла донела је осетно олакшање свима његовим противницима. Наследник његов Алексије био је још малолетан. На двору почеше одмах сплетке и борбе ко ће постати регент и у метежу, који такве интриге повлаче за собом, заборављени су многи важни државни интереси.^[369] После више од године дана сплеткарења власт је уграбио царев рођак Андроник Комнин, пустолов и човек без имало скрупула. Чим су суседне државе осетиле, да је престао притисак јаке Манојлове личности и кад су виделе растројство у Цариграду, прегоше одмах да са себе збаци византиски јарам и да искористе невоље царства за своје јачање. По самој природи ствари нађоше се у заједници стари непријатељи Византије: Срби, Мађари и Нормани. Одмах у зиму 1180-1181. заузели су Мађари северну Далмацију, а мало доцније Срем. У савезу са Немањом, а помаган и од Кулина, који је постао вазал Угарске по ослобођењу Далмације, мађарски краљ почиње 1182-1183. велику офанзиву против Византије, и то опет у моравској долини. Завађене византиске војводе не дадоше довољног отпора и тако савезничка војска пленећи продрије све до Софије. Пленом стеченим у том походу, у кучевском Загорју, босански бан Кулин сазидао је две цркве и дао их посветити 1185. године.^[370]

У том ратовању највише је ојачао Немања. Овом приликом он је заузео и трајно задржао читаву Зету и јужну Далмацију. Последњи зетски владалац, кнез Михаило, био се нешто

ојачао иза Десина пада и држао је поред Зете још и требињску област. Колико је трајала борба између њега и Немање није познато; тек 20. августа 1189. јавља се Михаилова удовица Десислава, у пратњи барског архиепископа Гргура и неких других дворских људи, као бегуница у Дубровнику, где је предала општини две лађе.^[371]

Дубровник се, међутим, с успехом одупро свима покушајима Немањине браће, да га освоје. Јаки градски бедеми, подизани израна, штитили су малу републику од освајања с копна, док за удар с мора Немања није имао довољне флоте. По каснијим дубровачким хроникама непријатељства су почела 1184. год. и то од стране оба Немањина брата, Страцимира и Мирослава. Мирослав, непосредни сусед дубровачки, имао је команду над захумским бродовљем, скупљеним од разне врсте лађи. Дубровчани пожурише са својом боље опремљеном флотом, да помету и разбију Хумљане и Неретљане пре него постану опасни. У бици код Пољица, преко пута од малог острва Колочепа, 10 августа, Мирослављево је бродовље било брзо распршено. Други брат, Страцимир, напао је Корчулу, искрцавши се на тај оток са остатком несумњиво мањег дела флоте. Разбивши Мирослава Дубровчани пођоше у помоћ Корчули и спалише све противничке лађе у луци. С муком је могао Страцимир да се врати натраг, и то тек по пристанку Корчулана, који су желели да само очисте оток од нападача. Идуће године Мирослав је напустио мисао о нападајима с мора и са великом војском пошао је против Дубровника са сува. Али сви једнонедељни напори да заузме тврди и добро брањени град беху узалудни. Осећајући да би и сва даља настојања остала без успеха, а можда и уплашен од норманске помоћи, која се примицала, Мирослав 7. јула 1185. напушта опсаду и наскоро, заједно са оба брата, склопи мир. Тај уговор је потписан годину дана доцније, 27. септембра 1186. Жупан Невдал и Дружина Видошевић дошли су у Дубровник и ту утврдили погодбе мира са заступником норманске сицилске краљевине, чију су врховну власт Дубровчани једно време признавали (1185-1192), с кнезом дубровачким Крвашем ("Gervasius") и архиепископом Трибуном. Сва стара непријатељства имају се заборавити; Дубровчани добијају слободну трговину по рашкој држави, право испаше на Немањином подручју и искоришћавање шуме. Исто је тако Хумљанима био дат слободан промет у Дубровнику.^[372]

У својој дубровачкој хроници, која има богате и солидне грађе, наводи Јуније Растић, да је тај уговор, што га је склопила Дубровачка Република с Немањом и његовом браћом био од велика моралног утицаја у словенским странама и да му је одјек и Кулинов уговор, који он погрешно ставља у 1188. Годину.^[373] Бан Кулин склопио је 29. августа 1189. трговачки уговор са Дубровачком Републиком. Обвезао се кнезу Крвашу и свим грађанима Републике, да ће им бити прави пријатељ "одъ сельѣ и до вѣка", да слободно пушта дубровачке трговце "по моему владаниу" без данака, "развѣ што ми кѣто да своиовѣ воловѣ поклонѣ" и да ће им у свему ићи на руку. Заклео се при том на "свето еванђеље".^[374] Има вести, које нису потврђене никаквим савременим извором, да су за Кулинова времена дошли први рудари из Дубровника у Босну. И. Шопрон је забележио предање и да име Блажуја долази по цркви Св. Блажа, коју да су Дубровчани ту подигли.^[375] Источно од Високог постојао је град Дубровник, за који се прича да су га тобоже подигли Дубровчани ради својих трговачких потреба.^[376] Та причања само су једна врста примера за доказ о старини дубровачко-босанских веза, које су доиста почеле врло рано.

Према тој поменутој повељи В. Клајић закључује, да је Кулин тада био "posve neodvisan ban" хришћанске вере, и то по свој прилици католичке, пошто броји године од рођења Христовог.^[377] Нама се то закључивање не чини исправно, и то из ових разлога. То, што он даје слободе дубровачким трговцима и обећава пријатељство, није нимало јак доказ, да је он "posve neodvisan". И Андрија, велики кнез хумски, клео се исто тако Дубровчанима и њихову кнезу Жан Дандолу, да ће имати с њима мир, чак, "како су и мои старѣ имали с вашими старѣишими у стары законѣ" и да им је "отворена земла моѣ",^[378] па ипак, знајући за његову зависност од српског краља, не можемо на основу тога рећи, да је био "posve neodvisan". 22. маја 1254. клео се Дубровчанима и хумски жупан Радослав, и они њему, на

вечни мир. Склопио је чак с њима савез против краља Уроша и обећао им заштиту трговине, иако сам за се каже, да је "вѣрньнъ клетъвеникъ господину кралу угърьскому".^[379] Исто тако знамо за Дубровник, да тада није био независан, па видимо, да ипак прима уговарање с баном и Кулин се заклиње само његову кнезу. То су ситнији уговори унутрашње природе, каквих има врло често чак и између појединих градских општина (нпр. између Сплита и Трогира), у оквиру извесних аутономија. Да Кулин није био потпуно слободан закључује се из ових момената, по нашем мишљењу много важнијих. Знајући несумњиво одношаје у свом суседству и у погледу државноправном; као и у политичком, Немањин син Вукан, господар Зете, у свом писму папи Иноћентију 1200. год. изрично вели, да је Босна "terra regis Ungarie" и да мађарски краљ има да уводи ред у њој. Вукан наглашава речи, да треба позвати краља, да јеретике истреби "a regno suo".^[380] Могло би се рећи, можда, да Вукан нарочито приказује ствар римској курији тако, да би ова потакла Мађаре против Кулина. Али, ми ћемо видети, да се мађарски краљ доиста понаша као онај, који има право да се меша у босанске ствари и, што је још важније, да и сам Кулин признаје то право. Кад свршава своје послове с њим папин легат иде мађарском краљу, да тај договор утврди, а Кулинов син, у име оца, прима обавезе пред лицем мађарског краља и пристаје, да пола глобе плати њему, ако прекрши утаначење. Уосталом, Кулинов одношај према Мађарима није нов. И његов претходник, бан Борић, фигурирао је међу "principibus regni" и био је њихов вазал. Према томе наше је уверење, да је Кулин био зависан од мађарског краља и да је у таквом одношају остао до смрти.

У верском погледу католичка црква у Босни, после одвајања Босне из заједнице са Зетом, дошла је поново под власт дубровачког надбискупа. Мађарски краљеви гледали су, да уз свој политички утицај имају у Босни и црквени. Отуд настојања на папској курији, да се босанска дијецеза придружи њеним црквеним средиштима. Тим би постала чвршћа и политичка веза, јер би били дани увети за деловање потпуно у духу мађарске државне политике. Отуд опет отпор у Босни против католицизма има национални карактер и налази упориште и на дворовима владара и великаша. Стога се, сасвим природно, да разумети и пасивност, с којом се у земљи тобож иступало против јеретика и она настојања, да се што више избегне утицају верских средишта, којима је вера могла бити више средство него циљ. Везе са дубровачком надбискупијом биле су ствар традиције, али због тога у исто доба и добродошао изговор, да се избегава утицају других. Дубровачки надбискупи нису имали политичких тенденција и то се видело. Отуд се и волело остати с њима, него са Сплитом и Калочом, како су желели Мађари. И с тога Кулин и његови наследници стално одржавају те одношаје иако понекад Дубровник нема за дуже времена људи, којима би положај стављао у дужност да воде бригу о тим везама.

Занимљиво је, да о Кулину никако не говоре домаћи српски биографи, нити што казују о његовој државничкој акцији и везама са Србијом. А то је могло бити ако не којим другим поводом, а оно бар код Стевана Првовенчаног тамо, где је говор о Вукановој акцији против њега. Год. 1200. упутио је на име Вукан писмо папи Иноћентију III, у ком му, међу осталим, јавља, да "у земљи краља Угарске", у Босни, осваја јерес (heresis non modica) и да је сам Vasilinus (= ban Culinus) са женом и сестром, која је била за покојним Мирославом,^[381] и са многим сродницима и са више од 10.000 поданика прешао у ту јеретичку веру. Мађарски краљ беше их нагнао, вели, да се обрате папи, да би били испитани о својој вери, а они су са измишљеним писмима показали, као да им папа одобрава рад. С тога моли, да римска курија настоји код мађарског краља, да их истреби из своје државе.^[382]

Вуканова достава и извештај сплитског надбискупа, да је бан Кулин дао уточиште прогнаним јеретичима из Сплита и Трогира, потакну папу, да 11. октобра 1200. упути писмо краљу Емериху, у ком га упозори да Кулин отворено штити и помаже јеретике и да га енергично позове, да томе једном учини крај. Бан има одмах истерати из земље све јеретике одузевши им имања, а ако то не учини, нека га краљ изагна не само из његове земље, него из свега краљевства угарског и да свима заплени имања.^[383]

Опасност је за Кулина била велика. Он јој је вешто избегао на тај начин, што је ствар продужио и свео на теолошку диспутацију, место да је одржи у том тону апсолутне осуде. Он је тако паралисао све интервенције у земљи и све намере против Босне, које су се можда осећале с Вуканове стране. Његова је тактика била довољно јасна: он није хтео отворена сукоба, чији би исход по њ био врло сумњив и који би земљи без потребе нанео велике штете. Не изазивајући ни папе ни Мађара и не дајући ни сумње о својој склоности да учини по њиховој жељи, он је отклонио опасност унапред одређене казне и добио је могућности, да ствари у главном уреди сам. Направивши се, да му извесне верске појаве у земљи нису јасне, што је у ствари једва могао бити случај, он је тражио обавештења и поуке и тако одузео противницима сваки разлог да против њега подузму оштре мере. И сва интервенција у тој ствари завршила се, место крви и прогона, којих је у суседству у то време било и сувише, једном легатском истрагом и вештим компромисом.

Папа Иноћентије упутио је 21. новембра 1202. посланицу сплитском надбискупу Бернаруду и свом капелану Ивану налажући им да изврше ову мисију: папа се обратио угарском краљу Емериху ради верских прилика у Босни, а овај је затражио од Кулина, да све јеретике изагна из земље запленивши им имања. Кулин је, извињавајући се, одговорио, да он мисли, да су то католици а не јеретици, и да би он с тога послао неке самом папи, да тамо изложе своје веровање, па да их он или утврди у добром или одврати од злог. Он је чак молио, да папа пошаље неког свог поузданика у његову земљу, да тај испита и поучи и њега и његове људе. Папа је тај предлог примио и одредио за ту мисију капелана Ивана, а да би се ствар водила исправније имао се придружити и надбискуп Бернард, као сусед боље познат са приликама. Они су имали поступати, *cum omni puritate ac sollicitudine* и употребити све, да јеретике, ако их нађу и ови не хтедну одрећи се заблуда, учине безопасним по веру.^[384]

Папиној одредби покорио се његов капелан и легат Иван де Каземарис и пошао је у Босну, али без сплитског надбискупа. Он је тамо провео истрагу и као њен резултат саставио је 8. априла 1203. на Болином Пољу писмену изјаву.^[385] Приори оних људи, "који смо досад посебно присвајали име крстјана у подручју Босне", у присуству бана Кулина, изјављују да ће живети по одредбама римске цркве јамчећи за то свим својим поседима и стварима. Онда нарочито издвајају ове тачке: одричу се шизме и признају римску цркву "мајку нашу као главу свега црквеног јединства". У свима местима, где су манастири братије - *fratrum conventus* - подићи ће молилишта (*oratoria*), где ће се браћа искупљати на молитве. У свима црквама имаће олтаре и крстове и читане књиге Старог и Новог Завета, "као што чини римска црква". У појединим местима имаће свештенике, који ће недељом и празником читати литургију, исповедати и делити поборе. Поред молилишта поставиће гробља за братство и намернике. Бар седам пута у години ће се причешћивати. Жене њихове вере као монахиње биће одељене од мушких и у спавалиштима и у благовалиштима и ниједан од братије неће разговарати с њима насамо ради чега би могла настати каква сумња. Неће примати удатих и ожењених, него само ако се уз узајамни пристанак обрете и обећају уздржљивост. Славиће свеце одређене од цркве. Никог више свесно неће примити ко је манихеј или јеретик да с њима станује. Чак ће се и оделом разликовати од осталих мирјана: неће више носити одело у боји и имаће расе све до чланака. Неће се више звати *крстјани*, него браћа, "*ne singularitate nominis aliis Christianis iniuria inferatur*". Кад им умре магистер приори ће увек са саветом остале браће бирати прелата кога ће потврђивати само папа. "А ако би што друго римска црква имала додати или одузети, с понизношћу ћемо примити и пазити". Акт су потписала уз бана Кулина и Марина дубровачког архиђакона још ова лица: Драгић, Љубен, Бргеља, Прибиш, Љубин, Радош и Владош. Упадају у очи чисто народска имена ових потписника, иако је добар број њихов, ако не сви, припадао свештеничком staleжу. Јер, види се, ова изјава потиче из кругова водећих лица босанске цркве.

После тога су Љубин и Бргета, по пристанку бановом и све браће, са Иваном капеланом отишли краљу Емериху, и пред њим, у присуству калочког надбискупа Ивана и печујског бискупа Калана, положили заклетву на те одлуке и обавезу да ће одржавати католичку веру и

"ако би и друго што хтела о нама одредити римска црква". То је потписано 30. априла на отоку Чепелу. Те одлуке дао је краљ Емерих и Кулинову сину, "који тада беше код нас",^[386] са захтевом да се и он обавезе на њих и на друго што би му римска столица упутила. Овај је на то пристао и у случају, да би свесно трпео јеретике, обвезао се платити хиљаду марака сребра, од којих би пола ишло папи, а пола краљевском фиску.^[387]

Д. Прохаска је налазио, да се иде предалеко, ако се "iz same činjenice što je ban Kulin ponovio na usta jednog poslanstva svoje odricanje od bogumilstva pred ugarskim kraljem Emerikom, zaključuje, da je ban Kulin bio - vazal ugarski. U srednjem vijeku zaista je povratak katoličkoj crkvi bio čin od međunarodne važnosti i razumljivo je da će ga Ban Kulin svečanim načinom najaviti onome susjednom suverenu, koji je bio osobiti papin pouzdanik".^[388] После оног, што смо раније рекли о Кулинову, односно босанском одношају према Мађарима у то доба, ми немамо шта више да додамо. Ово је само мудровање на основу једне претпоставке, која ни сама по себи не би била много вероватна, а још је мање у вези са свима осталим моментима, који се имају узети у обзир. Јер, ако би Кулин од слободне воље и ишао да то "најави" ком суседном владару, он би се могао, преко Дубровника, обратити Млецима, а тешко би се одлучио за оног владара, који би из таквог акта могао с разлогом изводити појачавање својих претензија. А кад то ипак чини онда значи да то осећа дужношћу и својом и своје државе.

Још исте године 1203. јавио је краљ Емерих папи о том свему задовољан успехом, а легат Иван ставио је и извесне предлоге. У читавој Кулиновој земљи само је један бискуп, а и тај један је мртав. С тога би требало, јер је Кулинова држава шира од десет дана хода, да се тамо именује нов епископ и то по могућности Латинац и да се, осим тога, створе још три-четири нове епископије.^[389]

И тај предлог показивао је, као и много друго, да се није погађао прави пут у решавању. То што се предлагао бискуп Латинац, било је, исто као у Сплиту, чије нам одношаје живо приказује Тома архиђакон, само с тога што се веровало да они имају више спреме и више смисла за потребе римске курије. Словени су вероватно водили увек више обзира о расположењу у земљи и можда се устручавали да употребе и најоштрије мере у борби са својим елементом. Сасвим је вероватно да је тај предлог дошао и са тенденцијом против словенске службе, која се сама по себи сматрала у Риму као нешто, што је ван унифицирајућег процеса латинске црквене културе и што само може да ојача и охрабри људе склоне неким својим особеностима и по том, по њиховом схватању, и елементима јереси и шизме. Да такво схватање није дозвољавало уступака било је јасно, исто као што је јасно, да је такво држање појачавало отпор националних елемената и било на штету католичке цркве.

Како је и кад је Кулин завршио свој живот и владање није нам познато. Веома је занимљиво, да се традиција о њему одржала све до најновијег времена. Док су се потпуно заборавила имена и много млађих и много значајнијих хисториских личности, његовим се још увек обележава почињање из дубоке старине, "од Кулина бана", "од бир земана и Кулина бана", "развезао од Кулина бана";^[390] и то од боље, златне старине, "од Кулина бана и добријех дана".

Традицију су одржавали и ранији носиоци државне власти. Склапајући свој први уговор са Дубровачком Републиком Матеј Нинослав куне им се клетвом "какомъ се е банъ Коулинъ клель", и да Дубровчани слободно пазе свој посао "тако како соу у бана Коулина ходили безъ все хабе и зледи".^[391] Значи, да је Кулиново доба било на добру гласу и да су Дубровчани били задовољни сигурношћу и начином, како су примани у његовој држави. Готово двеста година доцније, 1406., молио је босански краљ Твртко II Твртковић са херцегом сплитским Хрвојем Ладислава, краља напуљског и хрватско-далматинског, "да би потврдио краљевству босанском све обичаје, стање и области, да и међе (особито према Угарској), како су биле за Кулина бана".^[392] Биле су, дакле, још у успомени и сматране као најжељенија мета. Мавро Орбини, свакако по још живом народном предању, казује, да је за Кулинове владе била у Босни обилност и плодност жита и свачему тако да би послје много година, кад би који пут

љетина уродила, Бошњаци говорили "Приидем вь дни Коулинови". Из истог века и у истом значењу је и узречица "Повратила су се доба Кулина бана".^[393]

Већ су стари Филип Ластрић и после И. Ф. Јукић забележили традицију, да се босански бези Куленовићи изводе од Кулина и да се и сад "u velikom broju i bogastvu nahode".^[394]

Куленовићи се, којих има католика и муслимана, али ових знатно више, одавно сматрају као породица "рода племенита" и као такву је бележи и летопис фра Николе Лашванина.^[395]

Готово је светска појава, да лица ранијег Средњег Века, чак и важне хисториске особе, ишчиле потпуно из народне успомене. Кад се тако није догодило са Кулином, кога, узгред речено, није популарисала црква као Немању, онда значи да је он доиста имао знатна угледа и нечег вреднијег или у својој личности или у својој владавини, што му је могло да помогне стварању трајног гласа.

Богумили - патарени ("Босанска црква")

За владе цара Петра ојачала је у Бугарској једна црквена јерес, која се после раширила по читавом Балкану и ван њега и имала знатна утицаја на државни живот те земље. Њен постанак веже се уз, изгледа, легендарно име попа Богумила (према грч. Θεόφιλος). Он се појавио искоришћавајући пометњу, која је настала у бугарској држави, кад је почела борба између нове грчке културе и старих националних елемената. Е. Ањичков верује да је манихејство међу Словене дошло већ заједно са хришћанством, јер имамо у Сплиту један натпис из IV века, у ком се помиње "Баса манихејска девојка из Лидије". А манихејство, или неоманихејство, је једна од основа богумилског учења. Немајући ниједног чисто богумилског текста, који би излагао њихово веровање и приказивао њихове тенденције, ми смо у главном упућени на пристрану противничку литературу о њима, да би сазнали нека од њихових начела. Али у много случајева, где можемо наводе антибогумилске књижевности контролисати изворима, као на пример од XIII-XV века у Босни, ми видимо да се они не слажу и да су, према том, многе од њезиних поставака врло проблематичне. Нешто од тог долази по свој прилици отуд, што се током времена и код богумила попуштало у првобитној ортодоксији и што су прављени нужни компромиси ради захтева крви и живота, а затим због суседских одношаја и одржавања власти; али много више биће неслагања с тога, што су извесне ствари поједини горљиви поборници православне и, католичке вере хотимице приказивали горим или просто неразумевали.

У ствари, богумилска наука, по својим основним схватањима, излази из павликанске или манихејске секте, односно из још старијих гностичких учења. Све религије Истока имају, са хришћанством заједно, врло јасно изражен дуализам основних проблема људске природе, добра и зла, Ормузда и Аримана, анђела и ђавола. Добро то је сам Бог и оно, што је по превасходству његово, дакле душа; зло је материја, односно тело. У људском животу вечна је борба између тог двога. Сазнање тога доводи до потребе, да се прави хришћанин у свом деловању труди помоћи души против тела, односно духовним савладати телесно. С тога појаве аскетизма и њихова глорификација; с тога постови и одрицања; с тога, као најдоследнији резултат тих учења, одрицање брака и потребе нових живота. Стари Завет није творевина Хришћанства; он је производ раније телесне превласти; и с тога је био одбациван сав осим *Псалтира* са његовим одушевљеним химнама Богу. Све то учење има основне особине источњачких схватања и настало је делом у Сирији и Александрији (гностици), а после развијано у Перзији под утицајем Зороастрове школе и будистичких елемената (манихеји) и у Јерменској (павликанци). Павликанско учење најближе је богумилском; ово друго је само наставак првог. Павликанство пада у оно грозничаво верско стање пре иконоборства и има као карактеристичну црту борбу против црквеног сјаја и византског преображавања Христове цркве. Од вере опште једнакости и љубави и скромне молитве постале су фарисејске општине са саблажњивом хијерархијом и са учешћем у свима

гнуособама дворског и престоничког живота. Павлићани с тога траже враћање старом добру првих хришћанских општина онаких, какве је организовао апостол Павле. Нека отпадне сувишна хијерархија; нека нестане читава круга накнадних светитеља, који се славе мимо Христа и готово равно њему; нека се укине култ икона, који се приближава кумирству. Све треба да се пречисти и исправи. Ради тога се присталице ове вере зову "чисти" (односно према грч. Καθαρός "катари", (чисти)), или "прави хришћани", или, као код Словена "богумили". За противнике реч *катар* означавала је кривоверце; одатле је талијанско *gassaro, gazaria* и немачко *Ketzer*.^[396]

По тим учењима Бог није творац неба и земље и свега оног што је на њима, него је творац тога зли дух, односно ђаво. Једино што је уопште на свету божије и добро, то су сунце и душа човечија. Ђаво је, вели се у једном тексту о веровању богумила, отишавши од Бога створио небо и ставио на њ звезде, месец и од Бога украдено сунце, па је онда створио рај и Адама и дао Адаму душу, коју је исто украо од Бога. Традиција о краденом сунцу од Бога од претставника сатанске силе, потекла из тих учења, одржала се у нашем народу све до XIX века ("Цар Дуклијан и крститељ Јован"). Она има своје порекло у источњачким козмогониским легендама и веровањима, која су нама дошла преко извесних апокрифа писменим и разним причањима усменим путем.^[397] Од масалијанских учитеља ушло је у апокрифе, да је божји отпадник Сатанаил, чије је име код нас продрло дубоко у народ, у ствари син божји, и то старији од Христа. Христово ваплоћење, по том учењу, било је само привидно. Отуд они не верују у крштење, а нарочито су противни крштењу деце, која не схватају значаја тога чина. Људско тело је путено, а путено не васкрсава. Богумили уопште своде верске симболизације у границе критике здравог разума и не верују у промену вина у крв Христову, па по том не признају ни причешћа. Ругају се помисли о неком чистишћу и праштању грехова; директно се буне против штовања крста, на ком је био разапет највећи претставник добра.^[398]

Источњачки елементи утицали су на Бугаре више усменим, него писменим путем. За владе цара Лава IV забележено је, да су у Тракију пресељени сириски јеретици, да би били отстрањени од своје исходишне тачке. Лав је у том ишао за примером свог оца Константина Копронима, који је, да појача грчки елемент на Балкану, први почео да у трачке тврђаве доводи Сирце и Јермене, проповеднике павликанске јереси. Већ је Теофан приметио, да су ти колонисти били први зачетници богумилизма код Бугара. У X веку, повећани новим колонизацијама цара Јована Цимиска, они су имали шест својих цркава, уређених по упутствима посланица апостола Павла. После смрти цара Симеона, кад је на ратом изморену Бугарску дошла глад, унутрашње невоље, смутње и узајамне борбе; кад су обогаћени људи почели живот разврата и незазорног уживања, а свештенство стало да се заноси новим сјајем патриаршије и блиставила византског типа, ово учење одрицања и прекора имало је успеха, нашло одзива и постало покрет народног незадовољства. Презвитер Козма, њихов љути противник, који иначе није сасвим оригиналан писац,^[399] описује их понекад тако, да место огорчења против њих изазива симпатије. Они иступају као људи, који су успели да савладају страсти: кротки су и смирени, ћутљиви, без гласна смеха, и видљиво убледели од поста. У народу су врло активни. Без много обзира осуђују читаво стање цркве и прилике свога времена, а народу се обраћају непосредно, живом речитошћу и без баласта црквене учености. У њих нема много апстракција ни у тумачењу Еванђеља; ништа не треба да се објашњава натприродним путем и фразама светих отаца; све има да буде просто, јасно и приступачно најмањем човеку. У Козминим проповедима пребацује се богумилима, да су непокорни властима, да нападају богатства и богаташе, да исмевају старешине, карају бољаре и нарочито истичу, да слуге не треба да раде својим господарима. Даљи приговор је био тај, што су богумили дали женама извесну равноправност: "еретицы же сами в себѣ исповѣд творатъ, но и жены ѣже ругу достојно естъ; женѣ бо, рече апостолъ, не велю учити ни владѣти мужемъ но в молчаніи быти".

У оно време, кад је хришћанска вера међу Јужним Словенима била још врло млада - тек је

прошло каквих сто година од праве акције покрштавања! - и кад је у народу, пуном старих наслеђа, једва почела да хвата корена, у света није било ни интереса ни разумевања за чисто начелна верска питања, нити су њега занимала догматска тумачења извесних верских ставова. Народ је веру схватао и поимао по оном, што је у њој било најближе његовој памети и највидније у спољашњим манифестацијама, а у првом реду по њеним претставницима. У богумилизму нема оних теолошких финеса, које налазимо, на пример, у учењу монофизита. Све што се у њему подвлачи то је осуда верских поглавица с једне стране и упрошћавање и рационално тумачење верских обреда с друге. Кад сам Козма презвитер^[400] даје онако мрачну слику о верским претставницима свога доба, онда је јасно, да је богумилска критика била још оштрија и, јер је говорила истину, наилазила на одобравање.

Учење богумила имало је извесног успеха. С извесним демократским особинама, с доста националног елемента видна већ у његовом самом имену, даље у његовим чиновима и именима његових верника (ср. на пример називе *дед, гост, стројник, старац*), богумилизам је одговарао словенским осећањима и био радо прихваћен. Није свакако сасвим случајно, да се у једној од познатих богумилских организација, у брсјачкој и друговићкој, на доњем Вардару и око Бабуне, ствара нова словенска држава, која се у извесном правцу издваја од Бугарске. Можда је чак и име *бабуни*, које имају многи извори као другу ознаку за богумиле, нарочито у српским областима, у вези с том организацијом.^[401]

Из Маћедоније и Бугарске богумилска јерес захватила је и Србију, али је Немања оштрим поступком онемогућио у својој земљи. Њиховом начелнику одрезао је језик, књиге им је спалио, вернике растерао, "запрѣцише неисповѣдати ни поменовати ѿъноудь трѣклетаго имене". Из Србије и Маћедоније та је јерес прешла и у Босну. На западу *Vulgarus, bolgre* и *boigre* означава кривоверца уопште и то је постао доста раширен термин.^[402] У Стевана Првовенчаног, који помиње Немањину борбу против јереси,^[403] та јерес није наведена по имену, него се, у општој осуди, везује за Аријево отпадништво. С тога извесни писци мисле, да та јерес није ни била богумилска. Међутим, о аријанизму у Србији, у XII веку нема никаква трага, док је богумила било у њеном источном и јужном суседству од X-XII века на више страна. У осталом, одавно су и добро познате борбе против павлићана и богумила у Византији, за време Алексија Комнина у XII веку.

Г. Чремошник је скренуо пажњу на то, да се богумили јављају нарочито у оним областима, где су раније становали Готи и мисли да у том можда има неке везе.^[404] Нама та комбинација не изгледа много убедљива: 1) што је највећи део Гота већ напустио области Балкана кад су на њ засели Словени и да преостале мање скупине нису могле вршити јачи утицај; и 2) што главна област, где се богумилство развило, средњи и јужна Маћедонија, није била никад под дужим и интензивнијим утицајем Гота.

У Босни постоји прави проблем такозване "босанске цркве". Откад можемо пратити прилике у тој земљи на основу домаћих докумената и објеката ми видимо неоспорно, да од основних јеретичких схватања, како су их саопштавали извесни необавештени страни писци и црквени инквизитори, у народу нема скоро никаква трага. У самој земљи не јавља се у народу ни име богумила. Добро обавештени Дубровчани дају им, међутим, име *патарена* и тим их издвајају од католика и православних, које су несумњиво врло добро познавали. Име *патарен* дошло је са запада и имало је погрдно значење; њим су првобитно били означавани противници целибата. Сви Босанци из реда, па и припадници "босанске" цркве, поштовали су крст и служили су се њим; заклињали су се на еванђеље; признавали су свеце. Патарени су чак славили, као и православни, и крсно име. Да су се женили, јели месо, пили вино и уживали све светске сласти има стотине доказа, као и то да нису имали оних особина у понашању, какве спомиње Козма презвитер за бугарске богумиле. У Босни добар део њихових припадника сам је носилац власти и употребљава је без имало сентименталности. Ако је и било раније веће горљивости, она је, очевидно, временом попустила, јер је била против основних инстиката живота (брак, храна), а можда је није никад ни било у оној мери која им

се раније приписивала. С друге стране, упада много у очи, да Босна није очувала ниједне старе цркве већих димензија и праве уметничке вредности, какве, примера ради, има Србија, која је исто, као и Босна, страдала од турске инвазије. Босна, исто тако, нема никакве црквене уметности; никаквих самосталних или бар упола самосталних списа из црквене књижевности; никаквог трага већих духовних занимања. Од све уметности остало је само неколико скулптура по каменим стећцима, од којих се по својој изради једино издвајају они стећци из Згошће, подигнути на гробљу банске породице.

Има мишљења, да су припадници босанске цркве били православни. Али то мишљење неће бити потпуно тачно, јер имамо јасних доказа да их је службена православна црква осуђивала. Постоје требници из суседних манастира Милешева и Св. Тројице, у којима се износе проклетства на "трклете бабоуње нарицајуће се лџикрџтилне", који живе у Босни.^[405] Архиепископ Данило приписивао је у заслугу краљу Драгутину, што је у Босни повратио вери "многе јеретике". Један српски запис из 1329. год, помиње "безбожне и погане бабуне у Босни".^[406] А по нашим преводима номоканона идентификују се стари Масалијани као "богомили, бабуни, богомилска јерес". "Богоумили рекџше бабоуни". Назив бабуна за богумиле не познају грчки текстови; то је чисто наш додаток. У Душановом Законику, по чл. 85, има се казнити и властелин и себар за "бабоунскоу речь".^[407] У једном рукопису житија деспота Стевана Лазаревића од Константина Филозофа каже се за Босанце у Сребреници "си же вџси ереси богомильские соуџь".^[408]

За Херцега Степана пише цариградски патриарх Ђенадије (1453-59), да је од недавно "унутра христијанин" али да се јавно не може потпуно одвојити од "кудугера" због страха од своје властеле. И Халкокандил изрично каже да се *кудугерима* (κουδοуεροι) зову сви становници Сандалева подручја.^[409] Синајским калуђерима, који су тражили обавештења о свом односу према Херцегу, патриарх је, свакако по распитивању код претставника српске цркве, дао овакву поруку: босанског епископа могу помињати на служби, јер он "многе" кудугере преводи у покорност "грчке" цркве, па је превео и самог Херцега. Самог Херцега нека не помињу на литургији, јер јавно још не открива хришћанство, али могу примати милостињу од њега и могу се молити за њ при трпези.^[410] Очеvidно је, дакле, и не треба много доказивати, да званична црква православна, српска и грчка, према босанским патаренима заузима резервисан став. Само, треба поменути, да патриарх у овом писму не казује никакве њихове заблуде, а сва активност босанског епископа, кога он хвали, састоји се у том да кудугере "сџтвори вџ повинованїе грџьские црџкве".

Постоји и мишљење, да су патарени били "чисто народна католичка вјера, која није имала изграђени систем и све уредбе, које су се код западних народа оствариле", односно да је то "католицизам преудешен према њиховим приликама и душевним потребама."^[411] Њихова се јерес састојала у том што нису примили реформе римске курије и што су у цркву увели народни језик и поганске обичаје. Католичка црква била је непомирљив и сталан противник босанских патарена. Словенско богослужје очевидно не би био разлог, бар не од његова службеног признања од 1248. год., да се они тако љуто гоне и оглашују стално за јеретике. Глагољаша у Хрватској и Далмацији од средине XIII века нису тако озлоглашавани и прогоњени. М. Вего, који заступа то мишљење, није изнео који су то погански обичаји, који би народ у Босни толико одвајали од њихових сународника на истоку и западу, да би ради њих заслуживали изузетно толику анатему.

У најновије време изишао је са својим мишљењем Ј. Шидак, који тврди, да босанска црква није имала непосредније везе ни са римокатолицима ни са православнима. Није признавала папин примат, али није ушла ни у састав источне цркве. "Била је то сасвим самостална кршћанска црква, која је себи приписивала апостолско поријекло". Ја сам већ 1924. год. упозорио на извештај једног католичког свештеника из 1308. год., у ком се за неке Албанце казује, да нису "nes pure catholici, nes pure scismatici".^[412] Слично је стање, очевидно, било и у Босни. И у самој Србији, пре активног деловања Св. Саве, многи односи у верском животу

нису били у духу Цркве. У Босни, зна се, нико није деловао са ауторитетом и у духу Савине акције, да се хришћанска црква организује и развије у савременијим схватањима. У тој средини, препуштена себи, босанска хришћанска црква остала је конзервативна, а у извесном погледу и упорна. Однос би могао бити потпуно сличан оном, који је владао у Русији између реформисане цркве и такозваних "старообрјадаца".

Међутим, несумњиво је да је "босанска црква" по својим везама и основним традицијама била ближе истоку. Досад није била довољно наглашена чињеница, да је утицај баш македонског књижевног дијалекта јасно утврђен у Босни још у XII веку, и то на једном црквеном споменику. У црквеном натпису бана Кулина налази се облик *сиџ*, који је, у ово време, кад на осталом нашем подручју, па и у Босни, имамо потпуно проведenu замену у *ж*, очевидан траг оних истих македонизама, какве сретамо и у Мирослављевом Еванђељу и у извесним преписима списа Св. Саве.^[413] И увођење ћирилице на целом босанском подручју дошло је, исто тако, утицајем с те стране. Босна је, зна се, била једно време у непосредној вези са македонском државом, и дошла је тако и у везу са охридском црквом. Само се не може доказати да се с њом у вези развила као посебна црквена организована јединица и да се од ње као таква и одвојила, како мисли В. Глушац. Сигурно је само, да је преко црквених кругова проширен утицај македонске школе и у Рашку и у Босну. Пред нашим очима видимо, примера ради, како се бори народно *ѣ - ја* са црквеним *азъ* и с њим и много друго. Утицај глаголице постојао је, истина, исто тако, али је и она пореклом с истока. Међутим, она није никад продрла у унутрашњост Босне, а колико је тамо била неупотребљива види се најбоље по том, што су извесни њени текстови морали бити преписивани ћирилицом. Кад је писменост била у везама и традицији источне цркве, односно македонске словенске акције и њених настављача у Рашкој и Хуму, онда је јасно да је с тим у вези била и остала црквена култура. У традицији источне цркве био је брак свештенства, против кога је католичка црква енергично устајала још у XI веку. Култ крсног имена ограничен је на Балкану одавно на српско етничко подручје; у XI веку, зна се добро, било га је у Македонији. Славѣни своју славу погинуо је 1018. год. војвода Ивац.^[414] У Босни код патарена крсно име је било веома штовано. Против католичког обичаја, пише Ћ. Трухелка^[415] било је растављено слављење Св. Петра и Павла. Код православних то је одавно у обичају. Још и данас Св. Петра засебно слави, на пр. црква у Љубињу, а посебно другог дана Св. Павла манастир у Завали. Има још и других подударана, која не можемо сва развијати на овом месту.

По нашем мишљењу ствар је у овом. Хришћанство је у Босни увођено и са запада и са истока, али је источни утицај са словенским језиком временом постао јачи. После коначне раставе цркава у XI веку Босна је остала у брзо и политичко и културно изолована. Католицизам јој се натурао са латинским језиком и са мађарском врховном влашћу, а православље није имало организационог утицаја, јер Рашка није од XII века улазила у политичку заједницу са Босном. И у Рашкој самој је тек у XIII веку Св. Сава извео пуну организацију црквеног живота, која није могла обухватити Босну као туђе политичко подручје. Отад Босна живи својим животом. Против католицизма води упорну борбу јер му се намеће помоћу туђе власти, која с њим заједно жели да прошири политички утицај; а од православља се отуђује задржавајући извесне конзервативне навике и примајући нешто од богумилских учења. Једна од великих разлика према православнима била је у томе, што у Босни, колико ми данас знамо, међу патаренима од XIII века није било активног монаштва као главног носиоца црквене ортодоксије. У борби с Мађарима и католичким свештенством босански патарени су осетно најавили извесне национално-локалне црте. Бранећи своју државну самосталност и своју веру они су своју цркву називали "народном" - "босанском", а себе саме "правим" или "добрим Бошњанима". Сви називи код њих за свештене чиновне скроз су народни; њихови епископи од XII века носе чисто народна имена: Владислав, Радогост, Братослав, Драгохна, Владимир, Радомир, Ратко и сл. Како су католици били агресивни и према богумилима и према православнима тј. по њиховом речнику и према јеретицима и према шизматицима, то су се ови на терену све више приближавали једни другима и разлике

су између њих постајале све мање. Сандаљ Хранић, зет кнеза Лазара, био је православни колико и патарен; исто тако херцег Степан, на чијем се тестаменту налазе као сведоци митрополит Давид и Радин гост. Тим можемо једино правилно објаснити појаву, што од пада Босне и Херцеговине нестаје богумила или патарена, то јест откад падају политичке границе између Босне и Србије и откад се почиње ширити активни утицај српске цркве на босанско подручје.

У босанској цркви има подоста појава, које није лако објаснити. У еванђелију тепчије Батала, приказаном старцу Радину, налазе се имена људи, "ки су се нарекли у редь цркве господина нашего Растоудиѣ", са Растудијевим именом као првим.^[416] Растудијево име налази се исто тако на челу листе у Плеваљском Требнику, где су побројана лица против којих православна црква изриче проклетства. Ми не знамо ближе какав је то ред Растудијеве цркве; тј. да ли нека његова посебна група или је то низ поданика који и верски иду уз свог господина. Или је то нека врста монаха који ступају у ред Растудијев?

Босанска црква била је овако организована.^[417] На њеном челу стајао је епископ или *дед*, који је био "наставник и свршитељ цркви босанској". Свештеници су *гости* (виши) и *старци* (нижи ред, обични свештеници, по грч. *πρεσβύτερος*), под скупним именом *стројника*. Босанском црквом управљало је заједно с епископом дванаест стројника. "Стројник је народна реч која и данас живи у Јужној Србији и употребљава се у смислу управљања". У свом тестаменту од 1466. год. Радин гост раставља две врсте својих пријатеља, оне "који су праве вјере апостолске", који су "с правом душом и з добријем начином крштенијем", "који гријеха не љубе", а друго су "мрсни" људи. Шта је ближа карактеристика ових других није нам познато, али је очевидно да то нису они који би били онако беспрекорни или "пречишћени". "Крстјани и крстјанице који гријеха не љубе" свакако су онај бољи, чистији део и то су неки црквени редови, прави или можда као фрањевачки трећореди. Тестаменат помиње "праве крстјане, кмете" и "праве кметице крстјанице". Значи ли то, да је било и таквих крстјана који нису били прави, или који грех љубе? Да су крстјани били босански монаси, како мисли В. Глушац, не изгледа вероватно. Гости су имали своје парохије; тако се на пр. помиње Вук "гост ускопаљски". У писму из 1404. год. за епископа босанског, који је становао у Јањићима, каже се да је "прави господинь епискупь цркве босаньске". Он је тад послао два старца и пет крстјана да "врѣхь себе", тј. на своју заклетву узму у Дубровнику војводу Павла Клешића. При свечаним актима патарени су долазили у одређеном броју по седморица (седам недељних дана) или по дванаестицица (дванаест апостола; дванаест месеци). Они станују у местима, која по њима добивају своје име ("locus Patarinorum in Glubascovo" ad Glupscovo ad Patarinorum contratas") и имају своје заједнице.^[418]

Још 1872. год. бележило се, да је француски подконзул у Мостару видио у Јабланици, у Херцеговини, два богумилска села; а причало се, да је остало нешто потајних богумила око Крешева.^[419] Подаци, међутим, не изгледају много поуздани, јер о тим стварима нико други није чуо ништа. Извештај П. Масарекија из 1623/4. год. говори о патаренској јереси у Босни и Бугарској врло неодређено, иако је спомиње у то доба, мешајући патарене с павликијанцима.^[420] Много је важнији податак, који доноси католички херцеговачки шематизам за 1867. год. Он казује, да је у селу Дубочанима породица Хележ, пре коју годину, прешла у ислам, а била је последња "која се држала лудила богумилског".

Вести, које су ширене о босанским патаренима, биле су, наравно, веома погрдне. У глагољашкој књижевности њих помиње један рукопис *Дијалога паве Гргура Великога*, с почетка XVI века, и то овако: "О несрићно краљевство босанско, на кога ни роса ни даж не пади, покле ради и схрани и брани толике и такове јеретике, ки говоре, да господин Исухрист ни имал правога тела чловичаскога и да је блажена дива Марија била ањел и многе ине блудње противу вери катуличаској говоре". У спису има и других ставова, који не штеде прекоре на рачун "онога проклетога краљства босанскога".^[421] У једном типичу манастира Крушедола (сигн. ж IV 70) има овакав став: "Блоудоуть, бо слоуги дїаволови, рекомеми

Богомили; јако татіє идоуть ноцію кь симь и оболит се и преврацають Хрїстіани w вери божіє." У Дубровнику сматрало се као тешка увреда рећи неком, да је "бабица патаренска". Један муслимански песник из Босне, Каимија, из XVII века, у једној својој поучној песми говори, како су, пушећи, "у смраду били, као богомили".^[422]

У самом народу, данас, богумилском имену нема много трага. Понеки назив, као, примера ради, поток Бабун код Мостара или име Бабуновић били би једини непосредни помени.^[423] Нешто трага биће још, можда, у извесним веровањима, али за њих није сигурно, да ли нису у народ ушла и којим другим путем. Иначе, самог помена о богумилима, њихову култу и веровањима нема више нигде. Као претставник нечег јеретичког и антихришћанског постао је "агарјанин" и "лутор", али не богумил. Како је дошло до те појаве биће предмет посебног разлагања, на одговарајућем хисториском месту.

За богумиле је у Средњем Веку употребљавано неколико разних назива. Наши српски извори звали су их, како видесмо, најобичније *бабунима*; у преводу Номоканона, насталом заузимањем Св. Саве, један став носи натпис: "О масалијанѣхъ иже соуть ниниа глаголемии богомили - бабоуни". Етимологија имена још није утврђена,^[424] можда је у некој вези са македонском реком и планином Бабуном, око које су словенска насеља била густа и где је та вера несумњиво ухватила јак корен. У Азоту се главно село све до данас зове Богомила; ту се, казује Гр. Божовић, још увек прича о браћи "богомилског племена". Грчки писци зову их *кутугерима*, *кудугерима* (κουτουγέρος), тј. хулитељима крста.^[425] Отуд у Македонији називи села Кушутерци и Кошугери. У Дубровнику је за њих употребљавано име *патарена*, које се иначе није често јављало у самој Босни. Дубровчани, који су сигурно знали разликовати католике и православне, овим својим називом за босанске "јеретике" најречитије говоре против оних који би хтели да богумиле претставе као чисте православце. У осталом, Јаков Мархиски писао је јасно 1437. год. за "loca sita... inter scismaticos et patarinos."^[426] Осим Дубровчана тај су назив употребљавали и Мађари.

[229] Прокопије, De bello Gothico III, 14.

[230] Иб., III 29.

[231] Иб., IV 25.

[232] Theophylacti Simocattae Historia. Ed. C. de Boor, Lipsiae 1887., 256, 262-6; Theophanis Chronographia. Rec. C. de Boor. Lipsiae 1883., I, 277.

[233] Ст. Станојевић - В. Ћоровић, Одабрани избори. Београд 1921., 22-3.

[234] Dolazak Slovena na Mediteran. Split 1934., 60.

[235] Ed. Bonn., 126-8, 141-3.

[236] Historia Salonitana, ed. F. Rački, Zagrabiae 1894., 26-8. О паду Салоне: F. Bulić, Bulletino XXIX, 1906., 268-304; С. Jireček, Die Romanen in den Städten Dalmatiens, I, 26-8. Датум освајања није сигуран.

[237] F. Rački, Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia. Zagrabiae 1877., 277.

[238] Pauli Historia Langobardorum. Hannoverae 1878., 170.

[239] Patsch, Histor. Wanderungen, 129.

[240] Glasnik Zem. Muzeja XII, 547-9.

[241] Гласник Зем. Музеја XLIX, 1937., 62.

[242] Учене расправе Л. Хауптмана о доласку и смештању Хрвата у Zborniku kralja Tomislava, Zagreb 1925., 86-127, и у Rešetarovom Zborniku, Dubrovnik 1951., 16-24, основане су на претпоставкама и с тога, мада врло корисне, нису решиле питање. Важна је његова најновија

расправа о сеоби Хрвата и Срба у Jug. ist. časopisu III, 1937., 30-71.

[243] Р. Šišić, Povijest Hrvata. Zagreb 1925., 678-80; моја Историја Југославије, 14.

[244] Skok, сп. д., 203.

[245] Ib., 203, 208, 175.

[246] Р. Skok, Glasnik Zem. Muzeja XXIX, 1917., 128-9, 142-3.

[247] Die Romanen, 35-8, 80-93. Ст. Романски даје прилог и за романски утицај у бугарском језику. XV Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache 1909., 89-134.

[248] Monumenta Germaniae historica, Scriptorum tom. I. Hannoverae 1826., 209.

[249] Сп. д., 160-1.

[250] Ср. L. Niederle, Slovanske starožitnosti II 2, 418-20. Ср. Ф. Шишића, Годишњица XXXV, 1923., 1-32.

[251] Archiv für slav. Philologie XX, 35.

[252] А. Шахматов, Живая старина XX, 1911., 21-6; А. Брикнер, Slavia III, 1924., 196.

[253] А. Соболевски, Archiv für slav. Philologie XXX, 1909., 474.

[254] Т. Р. Ђорђевић, Старинар III, 1908., 161-2.

[255] Гласник Скоп. Науч. Друштва III, 300.

[256] Гласник Географског Друштва V, 1921., 67-79.

[257] Црна Гора и Бока которска. Београд, 1922., 18.

[258] М. Šufflay, Srbi i Arbanasi. Beograd 1925., 52.

[259] Дробњаци. Београд, 1930., 9.

[260] В. Поповић, Арбански Архив III, 20-1.

[261] Ј. Цвијић, Балканско Полуострво и јужнословенске земље, 282.

[262] Архив за арбанаску старину I, 1923., 201-5.

[263] Историја Срба III, 53-4.

[264] Г. Чремошник, Канцелариски и нотарски списи. Београд 1932., 157.

[265] Ј. Јанко, Časopis pro moderni filologü VI. 1918., 280-1.

[266] Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма. Београд-Карловци 1929., 6, 8, 10.

[267] Р. Skok, Glasnik Zem. Muzeja, XXX, 303, 316.

[268] Старинар, III, 1908., 47.

[269] Zeitschrift für Rassenkunde VII, 1938., 240.

[270] Симоката, сп. д., 224.

[271] А. Я. Гаркави, Сказанія мусульманскихъ писателія о Славянахъ и Русскихъ. СПетербургъ, 1870., 5-6; Нидерле, сп. д., 97-8.

[272] V. Vogišić, Zbornik sadašnjih pravnih obiĉaja u južnih Slovena. Zagreb 1874., 492.

[273] М. Лутовац, Сточарство на североисточним Проклетијама. Београд 1933., 15.

[274] Etnolog I, 1927., 23-4.

[275] О том од последње литературе: Dr J. Strohal, Zadruga u južnih Slovjena. Glasnik Zem. Muzeja XXI, 1909. Др В. Поповић, Задруга. Сарајево, 1921. и гласник Зем. Музеја XXXIII,

1921. Z. Vinski, Die südslawische Grossfamilie. Zagreb 1938.

[276] Ср. о том расправљање Е. Лилека у Осмом извјешћу вел. гимназије у Сарајеву, 1890., 12-7.

[277] О географској номенклатури Босне и Херцеговине. Гласник Географског Друштва XIII, 1927.

[278] О значењу те речи В. Јагић, Festschrift A. Bezzenberger. Göttingen 1921., 36-8.

[279] У локрумским фалзификованим актима спомињу се, banus Slauagast, "Gabril Zachulmie episcopus una cum bano Rastimiro", али имамо и титулу "magnus comes terre Zachulmie". Ф. Шишић, Летопис попа Дукљанина. Београд - Загреб 1988., 192-4. Немањин брат Мирослав, на крају XII века, има титулу *кнеза*. Ср. Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи I, бр. 2, 3, 6.

[280] M. Medini, Starine dubrovačke. Dubrovnik 1935., 40-41, 273.

[281] Монографија манастира Добрићева. Мостар 1908., 72.

[282] В. Клајић је изнео мишљење, "da ban nije bio u prvi mah državni - (a kamo najviši) častnik u hrvatskoj kneževini. Hrvatska kneževina poznaje samo kneza (dux, ἄρχων), zatim župane i dvorske častnike. Ban je isprva bio knežev namjestnik (vicarius) u pokorenoj oblasti Liburniji, u kojoj su polovicom X stoljeća bile poznate tri župe: Krbava, Lika i Gadska". Vjestnik Zem. arhiva I, 1899., 25. У Мађарској, наглашава А. Домановски, à partir de la fin du XIIe siècle, le titre de 'ban' indiquait tout simplement une certaine distinction sociale par rapport a une famille noble". La méthode historique de M. N. Iorga. Budapest (1939.), 187.

[283] С. Семиз, Зора, III, 1898., 325.

[284] Вук Караџић, Скупљени историски и етнографски списи. Београд 1898., 160.

[285] Diplomaticki zbornik IV, 239.

[286] M. Barada, Starohrvatska prosvjeta II, 1928., 45.

[287] Сп. д., 47.

[288] Wissen. Mitteilungen XII, 1918., 393.

[289] Јиречек, сп. д., 21-5.

[290] Šišićev Zbornik. Zagreb 1929., 486.

[291] Гласник Зем Музеја XVIII, 411.

[292] В. слике и опис код В. Ћурчића. Napredak VIII, 1933., 29-30.

[293] Th. Mommsen, Jordanis Romana et Getica. Berolini 1882., Get. V, 34-5.

[294] Ср. С. Милутиновић, Историја Церне Горе. Београд 1835., 28 и д. С претенциозношћу V. Vuletić Vukasović, Uspomene iz naše prošlosti. Dubrovnik 1905.

[295] V. Klaić, Hrvatska plemena od XII do XVI stoljeća. Rad CXXX 1897., 1-85.

[296] Јиречек, сп. д., 29-30.

[297] Ј. Ердељановић, Насеља XXIV, 358-9, 495.

[298] Насеља IX, 1913., 276.

[299] А. Лубурић, Дробњаци. 47-50.

[300] Из Порфирогенита се налазе само главе о Словенима у J. D. Bury, Slavonic settlements. London 1920. Dr J. Črnčić, Pora Dukljanina Letopis. Kraljevica 1874; Ф. Шишић, Летопис попа Дукљанина. Београд 1928.; Литература: Rački, Documenta, 413-6; С. Јиречек, Die

Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters. Prag 1879., 19-35; Ст. Новаковић, Српске области X и XII века. Гласник срп. ученог друштва, XLVIII, 1880.; Ф. Шишић, Летопис попа Дукљанина, 457-3. Без вредности је спис А. Павића, Cara Konstantina VII Porfirogenita De administrando imperio, glave 29-36. Zagreb 1906.

[301] М. Варата, Starohrvatska prosvjeta II, 1928., 57 и д.

[302] М. Вего казује, да се и данас људи с обе стране доње Неретве око Габеле и Метковића називају Лучанима. Povijest humske zemlje, Samobor, 1937., 74.

[303] "Кад људи од Мостара до Дубровника догоне своју стоку у студеније крајеве, онда их сјеверњаци називају Хумњацима". М. Вего, 44.

[304] Ср. о том расправу М. Динића, Глас CLVIII, 207-23

[305] Има и крај Бишево, који почиње од Паучинске Ријеке, "иде до Бијеле Цркве и наслања се на Ибар". Г. Божовић, Са седла и самара. Београд 1930., 40.

[306] По испитивањима хисториске географије М. Динића.

[307] Diplomatički Zbornik IV, 236-240.

[308] Гласник Зем. Музеја XLII, 1930., 12.

[309] В. Скарић, Прилози II, 1922., 184-8.

[310] М. Кузмић тумачећи име Лијевна од хлѣвъ-но "стаја", гот. hlaiw налази, да то име "nijesu donijeli Hrvati već oni Sloveni koji su s ist. Gotima bili i po Balkanu se skitali". Nastavni vjesnik XL, 196-7.

[311] Приљуб Ракушевић, "dela Salle", задужио се у Дубровнику 7. окт. 1335. Debita Notariae II f. 57. Да ли су то баш ове *Соли*?

[312] Ed. Vonn., 104.

[313] Ср. Глас CLXVII, 1935., 9-17. Без вредности су излагања Б. Радојковића о Босни и њеним границама у делу Политиче прилике у Срба од досељења на Балканско Полуострво до краја X века. Београд 1940., 122-6.

[314] Гласник Географ. Друштва XIII, 48-9; С. Patsch, Bosnien und Herzegowina in römischer Zeit. Sarajevo 1911., 6-7. Ср. А. Philippson, Das byzantinische Reich als geographische Erscheinung. Leiden 1939., 97.

[315] Skok, Dolazak Slovena, 60.

[316] Ст. Новаковић, Глас XCII, 1913., 210-55.

[317] Ср. Шишића, сп. д., 450-1.

[318] Моје издање, 31. У чешком праву *дедина* су "непокретна добра, која су сачињавала колективну својину целе породице и прелазила су од предака на потомке". К. Кадлец - Ф. Тарановски, Првобитно словенско право. Београд 1924., 85.

[319] Н. Радојчић, Гласник Скопског Научног Друштва XV-XVI, 1936., 18.

[320] Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма, I, 5-6.

[321] М. Пуцић, Споменици срѣбски. I, Београд 1858., 3.

[322] Све изворне вести о том покрету прикупљене су код Рачког. Documenta 320-8, и Ф. Коса, Gradivo za zgodovino Slovencev II, 50-67.

[323] В. Н. Златарски, История на българската държава. I, София 1918, 312-7.

[324] Theophanes Continuatus, Ed. Vonn. 1838., 84. Ср. и Порфирогенита, сп. д., 128-9.

- [325] О млетачко-словенским односима: G. Monticolo, *Cronache veneziane antichissime* Roma 1890.; G. Manojlović, *Jadransko pomorje IX stoljeća*. Rad, knj. 150, 1902.; G. Novak, *Sloveni i Venecija*. Split I 1913., II 1915. Старијег је датума дело М. Прелога, *Воје Chorvátů s Benátčany sa národní dynastie*. Prag 1900. Без вредности су списи: В. Попарић, *О поморској сили Хрвата*, Zagreb 1899.; Љ. Н. Влачић, *Из прошлости српске области неретљанске*. Мостар 1901. Од општих приказа: Н. Kretschmayr, *Geschichte von Venedig*. I, Gotha 1905. и F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*. Zagreb 1925.
- [326] Неретљани су понекад звали *Mariani*, т. ј. приморци (од лат. *mare* - море).
- [327] Ср. Л. Хауптмана, *Zbornik kralja Tomislava*. Zagreb 1925; 176-181.
- [328] Љ. Јовановић погрешно мисли, да су Бугари напали Хрвате преко европског подручја као српске савезнике. О Прошлости Босне и Херцеговине. Београд 1909., 154-5. Ср. F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 335.
- [329] Џ. Truhelka, *Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne*. Sarajevo 1914., 3-4.
- [330] С. Patsch, *Wissen. Mittheilungen*, XI 171-6.
- [331] Truhelka, *ibid.*, 15-6. Остала литература о том предмету: W. Radimsky, *Wissen. Mittheilungen* II, 75-86; Џ. Truhelka, *Die christlichen Denkmäler Bosniens und der Hercegovina*. Roma 1895.; В. Ђоровић, *Гласник Зем. Музеја*, XXV, 1913., 409-420; Ivan E. Kujundžić, *Glasnik Zem. Muzeja*, XXVIII, 1916., 477-496. Ср. F. Bulić, *Hrvatski spomenici u kninskoj okolici*. Zagreb 1888.; Dr L. Jelić, *Hrvatski spomenici ninskoga područja*. Zagreb 1911.; М. М. Васић, *Архитектура и скулптура у Далмацији од почетка IX до почетка XV века*. Београд 1922. За узајамне утицаје ср. Vladimir R. Pethovitch, *L'art dalmate du moyen age*. Paris 1919., Џ. Truhelka, *Starokršćanska arheologija*. Zagreb 1931.
- [332] *Гласник Зем. Музеја* XXV, 415; С. Patsch, *Wiss. Mittheil.*, IV, 1896., 295.
- [333] A. Vogt, *Basile I-er et la civilisation byzantine à la fin du IX-e siècle*. Paris 1908.
- [334] Константин Порфирогенит, *De administrando imperio*, 130-1; *De Basilio*, 292-5.
- [335] Папино писмо код Рачког, *Documenta*, 367-8. Да се односи на српског Мутимира ср. Ст. Новаковића, *Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима*. Београд 1893., 122 и д.; Шишића, *Povjest Hrvata*, 397; Л. Хауптмана, *Zbornik kralja Tomislava*, 181; J. Сребрнића, *ib.*, 135. Резерве Рачког и Јиречека нису оправдане. *Историја Срба I*, 172.
- [336] М. Филиповић, *Етничка прошлост нашега народа у околини Високог*. Београд 1928., 26.
- [337] Ср. Л. Хауптмана, *Zbornik kralja Tomislava*, 170-3.
- [338] Šišić, *Povijest Hrvata*, 392-5. Он мисли, *ib.* 436, да се с Неретљанима Република нагодила тек 948. год. Зашто тек тад? Ове су борбе завршене с успехом баш на неретљанском подручју.
- [339] Љ. Ковачевић и Љ. Јовановић, *Историја српскога народа*, II, 1894., 117-9, тврдили су, да је Вишевић, ширио своју власт преко Требињске и Дукље све до Дрима, јер да се само тако могу објаснити његове непосредне везе са Симеоном. Али ми немамо никаква несумњива доказа, да су њихове везе биле непосредне.
- [340] Ср. Раџки, *Documenta*, 187-95.
- [341] А. Куника и В. Розена, *Извѣстiя Ал-Б кри и другихъ авторовъ о Руси и Славянахъ*. СПетербургъ, 1878, 53-4.
- [342] Изд. Ф. Шишића, 316-7.
- [343] У невесињском срезу постоји село Рабина.
- [344] Bellus јавља се још код Илира. Тако се звао један њихов првак. Т. Ливије XLIV, 31.

- [345] Дукљаниново причање о Предимиру и његовим наследницима у вези с овим историски познатим догађајима хронолошки је скроз помућено и неупотребљиво. Н. Адонц одбацује чак и причање о Владимиру као збир помућених предања. Samuel L'Arménien. Bruxelles 1938., 55-63.
- [346] Иван Ђакон, сп. д., 157-60.
- [347] Дукљанин, 342-4.
- [348] Ср. нешто застарелу али још корисну студију Ф. Рачког, *Borba Južnih Slovena za državnu neodvisnost*. Beograd 1931., 115 и д.
- [349] В. Wassiliewsky et V. Jernstedt *Cecaumeni Strategicon*. Petropoli 1896., 27-8.
- [350] Lj. Karaman, *Vjesnik hrv. arh. društva*, XV, 81-116.
- [351] Да ли је Босна дотле била полунезависан банат, како би изгледало из оне акције против Војислава, у некој лабавој зависности од Византије, или је била у каквој беци са Хрватима не зна се поуздано. Али ми прва поставка изгледа вероватнија, док за другу нема апсолутно ниједног ни у пола поузданог податка. Једна једина ствар, која је код врло озбиљних хрватских научењака давала повода за такву тврдњу, јесте то, што се у једној повељи краља Петра Крешимира изданој 1069. говори о "нашим жупанима, кнезовима и бановима". То помињање банова у множини навело их је на претпоставку, да се међу њима може налазити и босански, пошто се титула бана јавља иначе тобоже само на подручју бивше хрватске државе. Вук Стеф. Карацић забележио је у свом *Српском Рјечнику* (Београд 1898., 213.), да у Босни постоји традиција о неком "Звонимиру незнабошцу" који да је саградио град Зворник. Вероватно је овде: 1) или мутно сећање на име Звонимирово или 2) народска етимологија за име града. О овом питању ср. последње излагање Ф. Шишића, *Povjest Hrvata*, 529-30, 536.
- [352] *Documenta*, 461-4.
- [353] J. Pauler, *Wissenschaftliche Mittheilungen* II, 1894., 158-162.
- [354] *Diplom. Zbornik* II, 48.
- [355] О њему: М. Werlner, *A középkori délszláv uralkodók genealogiai története*. Temesvár 1891., 207-210; др. М. Прелог. Двадесетдруги извјештај велике гимназије у Сарајеву, 1908., 11-25.
- [356] Ср. F. Chalandon, *Jean II Comnène et Manue II Comnène*. Paris 1912.
- [357] *Historiarum lib. III*, Ed. Bonn., 104, 131-2.
- [358] *Ib.*, 108. Ср. Теодора Продрома, Dr K. Neumann, *Griechische Geschichtschreiber und Geschichtsquellen im zwölften Jahrhundert*. Leipzig 1884., 84. О Бакхину: И. Руvaraц, *Годишњица XIV*, 209-215; В. Ђоровић, *ib.*, XXXIV, 13-4.
- [359] Ср. Паулер сп. д.; F. Milobar, *Das geschichtliche Verhältniss Bosniens zu Kroatien und Ungarn*. Zürich 1898. Дело је иначе лишено научне критике.
- [360] О бану Борићу постоји скроз некритична студија Ф. Милобара у *Нади* 1899., бр. 11-4. Писац, на пр., замењује Храм на Дунаву са Рамом у Босни.
- [361] Кезина Хроника, М. Florianus, *Chronica Hungarorum. Quinque-Ecclesius* 1883., 96.
- [362] В. мој чланак у *Прилозима V*, 1925., 15-20. Ћ. Трухелка мисли, да Котроманићи потичу из Кутјева у Славонији и да је с тога дошао надимак Гото (Кутјево=Guttieva, Gutho, Gotto). *Nastavni Vjesnik* XLI, 1933. "Kolijevka i groblje prvih Kotromanića".
- [363] *Diplom. Zbornik* IV, 424-5.
- [364] Ср. Ф. Шишић *Летопис попа Дукљанина*, 201, 242-253. Ту је аутентичност његове повеље утврђена потпуно.
- [365] Ср. *Лиречек, Историја Срба*, I 252. *Dipl. Zbor.*, II, 165-7.

- [366] Dipl. Zbor., II, 175-6.
- [367] Diplomatički Zbornik II, 168-9.
- [368] Ср. о том Ст. Станојевића, Глас ХСII, 1912, 120-121.
- [369] Ср. Dr N. Radojčić, Dva posljednja Komnena na carigradskom prijestolju. Zagreb, 1907.
- [370] Ср. студију о Кулину В. Ћоровића, Годишњица, XXXIV, 1921., 25-37. Без вредности је спис М. Карановића, Проблем Кулина бана. Сарајево 1935.
- [371] В. Ћоровић, "Један српски натпис из XII вијека". Гласник Зем. Музеја XXIII, 1911. Срђ, 1906., 54.
- [372] Dipl. Zbor., II, 801-8; Ј. Радонић, Дубровачка акта и повеље. I, Београд 1934., 7-9; S. Nodilo, Chronica Ragusina J. Restii item J. Gundulae. Zagrabiae 1893., 60-2; Жиречек, Историја Срба I, 255-6.
- [373] Chronica Ragusina Junii Restii, 62.
- [374] Последње издање с коментаром Г. Иљинског, Грамота бана Кулина. Памятники древ. письменности и искусства CLXIV, 1906. Ср. М. Решетара оцену, Archiv für slav. Philologie XXIX, 1907., 149-154.
- [375] Der Grenzbote, 1874., бр. 16.
- [376] М. Филиповић, Етничка прошлост нашега народа у околини Високог, 15. Постоји град Дубровник или Добровник и код села Грмуше близу Уне. описао га је К. Ковачевић у Босанској Вили 1887., 102-3.
- [377] Poviest Bosne, 57. То, што Кулин датира повеље од рођења Христова није никакав доказ за његово припадништво католичкој вери. То је просто утицај западне дипломатике, који је у Босну дошао преко Дубровника и Далмације, и који се није изразио само у тој једној особини. Ср. Ст. Станојевића, Глас ХС, 1912, 86 (утицај у инвокацији). ХСII, 1913., 178 (у инскрипцији).
- [378] Љ. Стојановић, Старе српске повеље, 4-5.
- [379] Иб., 25-8.
- [380] Dipl. Zbor., IV, 334.
- [381] У тексту стоји Mirosclauī Kmentī, што Кукуљевић и Рачки исправљају у Chelmensis. Анастасијевић, Отац Немањин, Београд 1914., 5, мисли, да би могло бити M. comitis.
- [382] Dipl. Zbor., II, 333-4. Милобар тврди без устручавања, да је Мирослав био "присташа и ревноатељ богомилске херезије", чак "љути патарен". (Бан Кулин, Гласник Зем. Музеја, XV, с. о., 38, 40). Он држи, да је Мирославов пример могао утицати на Кулина. Та је тврдња без икаква основа. Рачки, који је радио с мање познатих докумената о Мирославу, био је знатно опрезнији. Rad, VII, 1869., 127. Некритички код Dr. I. Markovića, Slaveni i rane. II, Zagreb 1904., 295-7.
- [383] Dipl. Zbor. II, 350-351.
- [384] Dipl. Zbor. III, 14-5.
- [385] Иб., стр. 24-5. Превод пун код Рачког, Rad. VII, 139 и превод главних места код Милобара. 513 (сеп. о. стр. 53). у главном тачан. П. Младеновић Болино Поље с овим збором ставља као "Бијело Поље код Сутјеске". Из прошлости босанске, Сарајево 1907., 72. Болино = Билино Поље означавају у Зеници. Ср. о њему народну традицију Јавор, XVIII, 1891., стр. 528: Босанска Вила, VII, 1892, стр. 167. Vulino се као назив места спомиње у једној повељи 1244. у жупи Врхбосни, уз катедралу, и у жупи Неретве. Dipl. Zbor. IV, 239. Сарајевско, с обзиром на место катедрале, биће највероватније место збора.

- [386] Код Рачког, Rad VII, 142, погрешно, да је сам Кулин ишао Емерику. Општи приказ овог свега има Dr N. Pfeiffer, Die ungarische Dominikanerordensprovinz. Zürich 1913., 56-8.
- [387] Dipl. Zbor., III, 36-7.
- [388] Nastavni Vjesnik XVI, 1908, 528.
- [389] Dipl. Zbor. III, 36-7.
- [390] В. Ст. Караџић, Српске народне пословице. Београд, 1900., бр. 4584, 5322. М. Капетановић Љубушак, Народно благо. Сарајево 1888., бр. 1182. Ср. М. Убавкића, Историја Срба. I, Београд 1886, 169.
- [391] Љуб. Стојановић, Старе српске повеље и писма, I 6.
- [392] По Луцићу Клајић, сп. д., 65, 52, 231.
- [393] Daničić, Poslovice. Zagreb 1871., бр. 3673; стр. IV.
- [394] Slavoljub Bošnjak, Zemljopis i poviestnica Bosne. Zagreb 1851., 93.
- [395] Dr. fra. J. Jelenić, Ljetopis fra Nikole Lašvanina. Sarajevo 1916., 111.
- [396] Ср. П. Скока, Jugosl. ist. časopis I, 1935., 462.
- [397] Ср. О. Dähnhardt, Natursagen I. Leipzig und Berlin 1907.; А. Веселовскій, Разысканія въ области духовнаго стиха. Спѣтербургъ 1889. и 1891.; И. Ивановъ, Богомилски книги и легенди. Софія 1925.
- [398] Главнија литература о богумилима: Б. Петрановић, Богомили. Задар 1867. Dr F. Rački, Bogomili i Patarenii, Rad VIII-X, 1870, сад и посебно у издању С. К. Академије, 1931. Ѓ. Успенскій, Богословское и философское движеніе въ Византии. Журналъ мин. нар. просвѣщенія, 1891. (Сим)а Том(ић). Каква је била средњевјековна црква босанска? Босанска Вила, VII, 1892. А. Hofer, Spomen knjiga iz Bosne. Zagreb 1901. А. П. Лебедева, Истор. очерки состоянія виз. вост. цркви. Москва 1902. М. Žuljić, Crnice o bogumilima uopće, a napose u Bosni i Humu. Školski Vjesnik XIII, 1906. J. Jelenić, De Patarenis Bosnae. Sarajevii 1908. G. Ficher, Die Phundagiagiten. Leipzig 1908. Ѓ. Truhelka, Das Testament des Gost Radin. Wissen. Mitteilungen XIII, 1916. Н. П. Благоевъ, Правни и социални възгледи на богумилитѣ. Софія 1912 (ср. Н. Радојчића оцену, Летопис, књ. 294, 1913). J. Matasović, Ogleđl paulikijanske historiografije. Glasnik Zem. Muzeja XXXII, 1920. Jordan Ilić, Die Bogomilen. Sr. Karlovci 1923. Б. Глушац, Средњовековна "босанска црква". Прилози IV, 1924. Н. Радојчић, О земљи и именима Богомила. Прилози VII, 1927. J. Pilar, Bogomilstvo. Zagreb 1927. D. Kamber, Kardinal Toquetada i tri bosanska bogomila Zagreb 1932. Е. Ањичков, Манихеји и богумили. Гласник Скопског Научног Друштва V, 1929. J. Šidak, Problem "bosanske crkve". Rad 259, 1937. Б. Ковачевић, "Богомили". С. К. Гласник LIV, 1938.
- [399] Ср. Н. П. Благојева, Беседата на презвитер Козма против богумилите. Софія 1923.
- [400] М. Т. Попруженко, Св. Козмы пресвитера слово на еретики. (Памятники древ. письменности и искусства CLXVII) 1907.
- [401] Бабун (Babun), као лично име, налазимо и у Угарској. Codex. dipl. patrius III, 127. У Славонији је позната породица Бабонића.
- [402] Скок., сп. д., 464-5.
- [403] Светосавски зборник II, 27-9.
- [404] Просвета XXI, 1937., 10-6.
- [405] Споменик XXXI, 1898., 1-5; Споменик LVI, 1922., 22-30.
- [406] Ср. моје напомене у Прилозима IV, 68-9. Ср. V. Klajić, Nastavni vjesnik XXXV, 1926., 87.

- [407] Ст. Новаковић, Законик Стефана Душана. Београд 1898., 67, 198.
- [408] Ср. В. Јагића, Archiv für slav. Philologie XXXIII, 586.
- [409] Laonici Chalcocandylae Historiarum demonstrationes. Ed. E. Darkó. I, 27.
- [410] Гласник Срп. Ученог Друштва LXIII, 1885., 12-3.
- [411] Vego. sp. d., 118-57.
- [412] Anonymi descriptio Europae Orientalis ed. O. Górka. Cracoviae 1916., 28. Ср. Прилоге IV, 69.
- [413] Ст. Станојевић је упозорио на македонски утицај у интитулацији код неких босанских повеља. Глас ХСII, 121.
- [414] Б. Прокић, Братство IX, X, 1902., 5-20.
- [415] Wissen. Mitteilungen XIII, 69.
- [416] Љ. Стојановић, Starine XVIII, 230-2.
- [417] В. Глушац, Назив свештених лица у правосл. босанској цркви. Календар Просвета за 1939., 50-3.
- [418] С. Јиреček, Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien, III, 1914., 45-6.
- [419] Vienac 1872., 564. Dr J. Broz, Crtice iz hrvatske književnosti, II, Zagreb 1888., 135.
- [420] Starine XXXIX, 44.
- [421] Vjesnik Zem. arhiva, XVII, 1915., 348.
- [422] S. Kemura - V. Ćorović, Serbokroatische Dichtungen bosnischer Moslims. Sarajevo 1912., 17.
- [423] У Дубровнику у XIV веку име Бабуница, а у Стону Бабуновић (1351. год.). Дубр. држ. архив; Lamenta de foris I, 39; Div. Cane. XII, 331.
- [424] Није убедљиво разлагање Н. Радојчића, да је име бабуна дошло од секте *борбориана* (ὁ βόρβωρος - блато), која је код Грка била презрена и грђена. Прилози, VII, 150-9. П. Скок даје више комбинација, али ниједна није пријемљива. Jug. ist. časopis I, 468-72.
- [425] Ср. В. Скарића, Прилози VI, 1926., 107-110.
- [426] Starine XXXVI, 83.

Босна у XIII веку

Као бан босански после Кулина спомиње се неки иначе ближе непознати Стеван, отац усорског кнеза Сибислава, кога је папа Гргур IX 1236. год. узео под своју заштиту.^[427] Судаћећи по тону папинских писама, у којима истиче Сибислава и његову мајку као "љилан међу трњем", изузетно верне римској цркви међу босанским првацима, "у средишту перфидног народа"; па онда нарочито ради тога, што он лично узима у заштиту њих и њихова добра уздајући се у помоћ мађарског краља и што о том обавештава надбискупа острогонског и остале бискупе позивајући их, да помажу одржати папинску реч, - то све даје повода сумњи, да бан Стеван и његови наследници нису имали јака ослоња у народу и да их је властита немоћ и нужда нагнала, да траже помоћ у Риму.^[428] То се нарочито потврђује тим, што Сибислав није бан босански, како би по наследству требао да буде, него се од тридесетих година као бан јавља Матеј Нинослав, потомак владајуће породице у Босни.

Није потпуно јасно како је дошло до тога, да кнез Сибислав влада баш у области Соли и Усоре, очевидно под мађарском заштитом. Очевидно је, да је изгубио упориште у Босни или његов отац или он сам и да су чак морали напуштати ту земљу. Није невероватно да су они успели да одвоје од босанске државе област Усоре и Соли, која се налазила у Кулиновој власти, а није била уз првобитну Босну као њен саставни део. Али је исто тако могуће, да су му Мађари уступили тај крај да он у њему кнезује као вечна спомена 31 босанског бана, који би се усудио да узме самосталан или одбојан став према Мађарима. Ова ми се друга претпоставка чини вероватнијом. Било би иначе нелогично да Нинослав сам трпи у непосредној близини свог такмаца на престо, који уз то цело време води политику друкчију од његове.

У доба између Кулина и Нинослава Босна је била веома озлоглашена на папској курији. Народна црква имала је све више успеха и извештаји, које је папа добијао о том, морали су бити такве врсте, да се он био решио на најоштрије мере. Шаљући свог легата Аконција са неограниченом влашћу у Босну папа му у писму од 3. дец. 1221. вели, како тамо јеретици јавно исповедају своју веру, "као што ламиије доје своју штенад голим сисама", па је с тога позвао краља Андрију и све угарске епископе, да "моћно и мужевно иступе како би их уништили".^[429] Два дана иза тога упутио је писмо и Ивану надбискупу острогонском и његовим суфраганима са приближно истим садржајем, тражећи од њих да помажу акцију Аконцијеву.^[430] Средивши извесне послове у Сплиту и сломивши пиратски отпор Омишана Аконције пође у Босну и тамо поче рад, али се наскоро разболи и врати натраг у Далмацију.^[431]

Мађари у тај мах нису били спремни за војну интервенцију. После неуспелог крсташког похода у Свету Земљу краљ Андрија се вратио претрпан дуговима. Мучен грабљивошћу и самовољом великаша, који му изнудише "Златну булу" (1222.) и заузет вишегодишњим борбама са сином, он је имао најпре да среди ствари у сопственој земљи. Сваки његов активнији интерес за послове ван Угарске био је просто искључен.^[432] И с тога он, место војничког похода, одређује само то, без сумње с намером да јаче политички утиче и да их више веже уз Угарску, да Босну, Соли и Усору уступа у црквену домену калочком надбискупу Угрину. Овај је те области добио с изричним задатком, да тамо делује против јеретика. Папа је одобрио то уступање писмом од 15. маја 1225., а у другом је позивао надбискупа, да свој посао врши енергично, проповедајући чак крсташки рат против јеретика.^[433] Пре тога, 1222. год., папа је позивао Дубровчане да што пре изаберу архиепископа, како би се сузила јерес у Босни и из Босне, која узима све више маха. Један папин легат у Галији извештавао је потом, да Албигензи, јеретици, имају главу своје власти у земљама Бугарске, Хрватске и Далмације,^[434] па су они у Риму веровали да се та секта шири и по Босни.

Надбискуп калочки је покушао да ради по наредби и нашао је чак и једног војсковођу, Јована

Анђела, сестрића Андријина и византиског племића, сина Исака Анђела, који је тад с мајком Маргаритом био господар Срема. Он му је и предао за опрему војске 200 марака. Али Јован није предузимао ништа, иако је то надбискуп тражио више пута. Кад је све његово позивање остало узалудно, обратио се надбискуп и папи с молбом, да га и он опомене. Ствар је, и поред папина прекора,^[435] "остала у песку" и све је прошло тога пута без икаквих тежих последица за саму Босну. Народна је црква остала несметана и радила даље у свом правцу. Католичко свештенство пратило је њене успехе и било врло огорчено. У Рим су с његове стране стизали извештаји, како је нарочито за неуспех католичке мисије крив босански епископ. Тај је "јавни бранилац јеретика" неким јеретичким манифестом и симонијом дошао до тог места. У његовој цркви, јављало се, не служи се служба нити спрема света тајна; он сам не зна ни да крштава.^[436] После проведене истраге тај је епископ био смењен. Свом легату Јакову Пекорарију, бискупу пренестинском, папа наређује потом 30. маја 1233., да свакако уреди прилике у Босни и да у сувише пространој области подигне две до четири нове епископије, као што је тридесет година раније предлагао Иван де Казамарис.^[437]

Матеј Нинослав дошао је у везу с овим легатом. Јаков, који је у исто доба имао мисију и на угарском двору и успео, да у многим протури своје предлоге код краља и његова збора,^[438] био је човек јаче врсте и деловао је несумњиво и на Нинослава. Овај се, очевидно под Јаковљевим притиском, обратио папи уверавајући га, да ће остати "у католичкој вери", иако су његови преци били јеретици. Папа га је на то, писмом од 10. октобра 1233., узео под своју заштиту зајемчујући му интегритет, "правом предрагог ми у Христу сина нашег светлог краља Угарске".^[439] У исто време Нинослав је јавио папи и то, како наилази на отпор код својих великаша, који се изражавао на овај начин: његови преци давали су села и области појединцима, "како им је налагао разбор властите воље", а сад, како је он из јереси прешао на католицизам и почео да гони јеретике, они, који су добили та села и области, неће да се држе старог обичаја и задржавају поседе и даље не уступајући их бану. Другим речима одмећу се од њега, налазећи свакако ослонаца у народу. Процес је јасан. Бан је хтео да одузме проније извесним лицима, која нису хтела да изврше његове жеље и наредбе, а она су му се и у том супротстављала. Молио је с тога папу, несумњиво зато, што је при том била нужна и мађарска подршка, да он са своје стране учини, како не би горе прошао од својих предака "заражених грехом јеретичким". Значи, да је Нинослав био дошао у велику тескобу. Какве је врсте био притисак који је вршен на њ и од Мађара и од папина изасланика и његових људи није нам сасвим изближе познато. Доминиканске хронике помињу да су се против непослушних јеретика "не ретко" употребљавале и ломаче.^[440] Да је притисак био веома озбиљан види се јасно по потпуном попуштању Нинослављевом. Папа је, наравно, радо задовољио Нинослава у његовом скромном тражењу обраћајући се, истог дана кад је писано и прошло писмо, војводи Коломану, брату Андријином, господару Хрватске и Далмације, да помогне правој вери и жељи Нинослављевој.^[441]

Да је ова акција против јеретика у Босни била врло енергична и опасна, сведочи, поред тог држања Нинослављева, још један врло речит податак. Рођак Нинослављев Пријезда прешао је, исто тако, на католичанство; али онима, који су то проводили, тај сам поступак није био довољан, него су тражили јача јемства за његово држање и имали су непрепорног ауторитета, да то тражење и спроведу. Пријезда је морао дати свог сина за таоца. Касније је сам Нинослав, уверавајући папу о његовој поузданости, морао чак у Рим молити, да младић буде ослобођен.^[442] Ово давање таоца казује, да је уступање Нинослављево и његове породице добило карактер капитулације. Да их је такво поступање пре одбило него привукло разуме се само по себи; изнуђавање је морало да огорчи и да кад-тад изазове реакцију.

Да уреди Босну верски и да очисте јереси у њој папа је био одредио доминиканце, познате по великој ревности и оштрини своје акције у прогањању јеретика по Француској. И нови бискуп у Босни потицао је из тог реда. Био је то Немац, Јоханес Вилдесхаузен, "Teutonicus", постављен крајем 1233. или почетком 1234.^[443] Јоханес је био одличан зналац језика, учен теолог, и од 1225-1229. истакао се као проповедник крсташког рата. Пре доласка у Босну

сређивао је верске прилике у Немачкој. Као провинциски доминикански приор Угарске добио је ту нову дужност у Босни. Касније је постао генерал доминиканског реда.^[444] Није, дакле, мала важност указана раду у Босни. Папа је упутио сем доминиканаца и члана још једног реда, јер је био обавештен, да је у Босни и суседним покрајинама толико мноштво "кривоверника", да читава земља изгледа "као пустиња и шикара, пуна трња и коприва и постала је легло гуја". С тога, по неки пут већ, шаље у ове крајеве новог легата, приора манастира трисултског, и члана картузиског реда.^[445]

Нови бискуп имао је одмах од почетка неприлика. Дошао је убрзо у сукоб с мађарским краљем, који је у својој финансиској невољи ударио порез на свештенике. Бискуп га је екскомуницирао ради тога из цркве. Краљ се обратио папи потуживши се на то и тек је из Рима стигла бискупу наредба, да се смири с Андријом.^[446] Отуд се хтела акција, јака и одлучујућа, против јеретика и није било склоности стварати уз остале кризе и нове са мађарским краљем, који је био одан курији и чија је потпора била нужна за успех католичке ствари.^[447] С тога наскоро, писмом од 17. октобра 1234., позивају из Рима бискупа, да отпочне прави крсташки рат против јеретика, као што је то хтео папа Хонорије III девет година раније. Истим писмом даје му се право, да може уз извесна ограничења изрицати опросте за крсташе. Три дана раније упућено је било писмо и херцегу Коломану, да почне деловати против јеретика у областима "словенске земље" (partes Sclavonie), а истог овог дана узима га папа Гргур IX као крсташа под своју заштиту. Ови крсташки имали су, по свом значају, од стране цркве бити потпуно изједначени са крсташима за Свету Земљу.^[448] Требало је, дакле, да се понови у Босни у свој страхоти крсташки поход на Албигензе и Тулузу, где се није штедело ни старо ни младо и где је рушено и клано све, да се докаже како је "божји гнев дивно беснео".

Тај крсташки поход употребио је краљ Андрија, мало пред своју смрт, да Босну дефинитивно подреди Угарској. Он је изложио папи опасност од непоузданих домаћих банова и потребу, да се власт над земљом потпуно преда мађарским краљевима, који не би дозвољавали да се у земљи јавља све оно, што је бивало у њој. Папа је примио те разлоге и одобрио краљеву одлуку, 9. августа 1235., којом је Босна тобоже припала краљеву сину Коломану.^[449]

Ово значи, да Нинослав, из много разлога, није хтео да настави рад онако како се од њега тражило из Рима и од Мађара. Осетио је, да вера претставља за Мађаре само средство за јачање политичког утицаја и власти, а да сами верски претставници, помагачи Мађара, немају довољно такта. Народ је упорно одбијао да пође новим путем. Нинослав се вратио свом народу^[450] и, подржаван од њега, примио је борбу. Народ се био нарочито окомио на доминиканце, од којих је неколико страдало и било побијено.

Снага Мађарске била је у ово доба импозантна. У успешном ратном походу против аустриског војводе 1235. год. Мађари су дигли војску, која се можда претерано ценила на 200.000 људи, али која је била силна, ако је износила и половину тога.^[465] Та се моћ осетила и у Босни. Нинослављева снага није била равна мађарској; осим тога, изгледа да је у земљи било и доста цепања. По свој прилици тада се Сибислав, син Стевана бана, издвојио отворено од осталих босанских великаша и угрожен тражио папину заштиту. Нису нам познате појединости из овог ратовања, али једно се чини ипак сигурно. Мађари нису имали одлучујућих победа и борба се отегла дуго и била доста напорна. Тек током 1238. (априла и децембра) вести о успеху постају нешто одређеније, иако и тад само у општим фразама. У писму папе Гргура IX од 23. децембра те године говори се истом о "десници створитељевој која триумфује".^[452] Нинослав се, изгледа, повлачио у унутрашњост, у своје тешко доступачне планине, и уклањао се отвореним сукобима. Тако је и успео да се одржи. У том је и доста видан доказ, да мађарски успех није био потпун, као што у осталом донекле следи посредно и из папиних писама. У писму војводи Коломану папа га опомиње, захваљујући му за све учињено, да и даље настави то деловање и да буде на опрезу; а препоручујући надбискупу острогонском и његовим суфраганима да материјално помогну сиротог босанског

бискупа, нарочито наглашава, како се "ругло јеретичке искварености" одржава "све до овог времена".^[453]

У северном Захумљу Коломан је освојио област кнеза Тољена, коју је нови босански бискуп добио у своју дијецезу. Да искористи и тај успех Гргур IX пише 26. априла 1238., пошто је Коломан "уништио" јеретичке напасти и довео Босну "на светлост католичке чистоће" и пошто је тамо "наново засађена хришћанска вера", да сад треба развијати правоверје под управом вештог пастира. Као такав би одређен доминиканац Пожа.^[454] Да бискуп добије средстава за верски рад папа 22. децембра исте године пише печујским доминиканцима, да сав новац, који је Нинослав био раније наменио за зидање цркве у Босни, предаду Пожи; исто је тако поручено и варадинском опату за неки новац бана Јуле, као и за новац, који се био сабрао и који ће се још сабрати за крсташе. Самом Пожи писао је дан касније, да му даје пуну власт свога легата и да се од њега нада успеху и према остатку јеретика.^[455] Католичка црква у Босни добила је тако 1238. год. карактер мисије и дошла је под непосредну јурисдикцију папину.^[456] Коломан је, са своје стране, помогао бискупу одредивши му десетину у Усори, Солима и Доњим Крајима, а дао му је и нека посебна властелинства, а нарочито богато Ђаково у Славонији, које је хватало све до Саве. Папа је потврдио тај поклон својим писмом од 7. децембра 1239.^[457] Осим тога, тог истог дана, писао је и приору доминиканаца у Мађарску, да неколико вредних људи пошљу у Босну као проповеднике.^[458] Међутим, веома упада у очи, да босански бискуп за своје седиште и властелинство добија Ђаково, чак преко Саве. Шта то значи? Ако је његова акција треба да има пуног успеха, бискупу је свакако било потребно да живи у самој Босни. Давањем Ђакова утврђује се, да он у Босни није имао мирног и чврстог упоришта и да су то видели и меродавни кругови. То уједно најбоље казује и да победа над Нинославом није била потпуна.

Пожа је показивао тежњу да одговори надама које су у њ полагане. Хтео је пре свега подићи нову катедралу Св. Петра у Брду, можда с тога што је стара били оборена, а можда и зато да новом и импозантнијом грађевином непосредније делује. Али му није било суђено да постигне веће успехе. Једно с тога, што је наилазио на опозицију код Нинослава и босанске властеле, који нису били скршени, а после и, с тога што је домало снашла Угарску тешка катастрофа с татарском најездом. Шта више, како ћемо брзо видети, он се није могао ни одржати у Босни.

Нинослав се у свим тим папским и краљевским писмима потпуно пренебрегавао. Место њега Мађари су истакли као свог кандидата његова рођака Пријезду. Пријезда се помиње као бан ("pro Prisda bano") у једном акту из октобра 1240. За њ је био јемац кнез Букен ради неког поседа у вуковској жупанији, па их је обојицу ослободио од обавеза краљ Бела.^[459] Иако се у тексту не каже да је Пријезда босански бан ми, ипак, мислимо да је то он. Баном га је, за жива Нинослава именовано сигурно мађарски краљ као вођу католичке и своје странке за време ових борби. Међутим, Нинослав се ипак одржао и био врло активан. Већ с пролећа 1240. појавио се у Дубровнику са својом бољарском свитом. Да је веровао у себе и да је имао стварне моћи види се најбоље по том, што је примао, у случају да се Дубровчани зарате са рашким краљем, у заштиту и њих и њихово добро (да вась не дамь ни ваш добитекъ, паче да ви ухрану съ вьсѣмь вашимь добиткомь).^[460] Још јача постаде његова моћ мало доцније, кад се на Угарску сручи силна гатарска навала и кад мађарска војска, у којој погибе и Коломан, би у априлу 1241. сасвим поражена. Татарска бујица преплави целу земљу и сам краљ Бела IV мораде бегати чак у Далмацију, у њене тврде и за бегство морем погодне градове. Један део те варварске војске, која је прогонила краља, захватио је на повратку из Далмације на Дунав и Босну, али, како се чини, без икаквих тежих последица.

Колико је за то време порастао замах Нинослављев и његова самосвест сведочи јасно овај случај. Између Сплита и Трогира дошло је било до рата ради неких земљишта, која су Сплићани сматрали као своја, а која је краљ Бела, на бегу, био поклатио Трогиру јер га је примио усрдније од Сплита. Борба је била узела велика маха и добивала све више карактер

ратовања за краља или против њега. Сплићани бише потучени у једној љутој поморској бици и у страху од освете почеше тражити савезнике. Тома, архиђакон сплитски, изрично наводи, да су се највише поуздали у Нинослављеву моћ, па су му с тога понудили савез и изабрали га за градског кнеза. Он, доиста, и стиже у помоћ са великом и јаком војском и пође пут Трогира. Нападао га је две недеље, али није могао да га узме, него покрчи винограде, опустоши њиве и сасече дрвеће у околици. Врати се после тога кући, а у Сплиту остави свог рођака Рикарда као заповедника, а за сваку сигурност и једног сина са четом коњаника. Ражљућени краљ посла одмах хрватско-далматинског бана Дионизија са многим мађарским витезовима, да се освети Сплиту, а другу војску крену на босанског бана. Он се сам налазио на подручју Усоре средином јуна 1244. У граду Глажу, на граници Усоре, издао је једну повељу на дан 15. јуна.^[461]

Бан Дионизије затражи од Сплићана таоце и велику новчану оштету. Кад то они одбише навалише Мађари, са неколико хрватских кнезова, на Сплит и после борбе, која се водила оштро, заузеле га 12. јула 1244. У тој борби Сплит је имао као савезнике уз Нинослава још и Андрију кнеза хумског и Качиће, а уз Трогир беше краљ и хрватски кнезови Шубићи, Нелипићи и др.^[462] У борбама које је водио у заједници са Сплићанима бан Нинослав, главни му је отпор давао кнез Бутко Јулијанов, нарочито док је бранио градове Клис и Трогир. Ради тога му је краљ Бела издао посебну захвалницу и поклонио многа добра.^[463] У миру, који је склопљен 19. јула, Сплит се морао обавезати на верност краљу у сваком акту. Том погодбом нису били обухваћени и савезници Сплита, "који су неверни краљу".^[464] Она друга војска, с којом је ишао сам краљ Бела, дође сублизу у исто време до споразума с Босанцима. У повељи од 20. јула, којом Бела потврђује поседе босанске бискупије, наводи се јасно, како бан Нинослав са својом браћом и бољарима пристају на то давање.^[465]

Али тај споразум није био дуга века. Чим се Бела иза тога уплео у рат са аустријским војводом Фридрихом II Нинослав је одмах постао агресивнији и сматрао се решеним обавеза.

Против њега се с тога поново поче спремати крсташки рат. Већ у малочас наведеној повељи краљ признаје, да је у Босни "мало поштовалаца праве вере". Бискуп Пожа потужио се папи на неактивност дубровачког надбискупа, који је још увек имао номинелно митрополитско право над Босном и тражио је, да се босанска бискупија дефинитивно припоји калочкој. То је већ, на своју руку, учинио раније легат Јаков Пренестински, видевши или немар Дубровчана или хотимично толерирање стања у Босни. Калочки је надбискуп, реферише се у Рим, дао доста доказа о својој ревности. Он је чак, "за одбрану босанске цркве" градио по земљи тврђаве "на згодним местима". Најзад, и сам краљ Бела жели, да папа изврши коначно присаједињење босанске цркве угарској, односно калочкој. Папа Иноћентије IV обрати се ради тога 20. јула 1246. панонском опату Мартину и друговима му из ђурске и веспремске дијецезе, да испитају одношаје, па да онда према том донесе он своју одлуку. Али већ 3. августа упућује надбискупу калочком знак бојног крста, да иступи против јеретика у Босни, како је то овај и тражио. Посебним писмом тог дана дозволио му је, да поседе јеретика може делити вернима и њиховим наследницима.^[466] Да потакне краља Белу на акцију папа му је 30. јануара 1247. обећавао "под сигурно": "quod super facto terre Bosnensis nil penitus statuemus nisi de tuo consilio et assensu".^[467] Он је очевидно сагледао, што, у осталом, није било нимало тешко, праве намере мађарске политике и овим је обећањем и признањем мислио имати потпун и задовољавајући утисак. Римска курија сматрала је од раније Босну као праву домену мађарске круне. Као један нов доказ тога било је и дефинитивно припајање босанске бискупије калочкој надбискупији 26. августа 1247. У папинском писму то се образлаже овако: "Пошто нема никакве наде, да ће се та земља од своје воље обратити вери, а калочка црква, чији крсташки и других уливају наде да се помогне довести је до црквеног јединства", то је он и донео овакву одлуку. Има се, дакле, употребити средство насиља, "огња и мача".^[468] Тако је и било. Калочки надбискуп је, потврђује се у једној папској повељи из 1264. год., подизао у Босни утврђења (castra) за заштиту вере и искорењивање јеретика^[469] верујући свакако више у деловање тих средстава него у проповеди својих органа.

Нинослав се тргао у последњи час. Због опасности, свакако велике, није смео ући поново у отворену борбу. Видећи шта му се спремило, а не хотећи понављати зла прошле крсташке војне, он покуша да ову акцију спречи попуштањем и дипломацијом. Извести папу, да никако није напуштао вере, него да живи као прави католик. Примао је, истина, у борби против непријатеља јеретичку помоћ, али сам има доказа о чистоћи своје вере. Иноћентије IV је наредио поводом тога калочком надбискупу да не предузима ништа против Нинослава, док се његови људи истрагом не увере о тачности навода. Истог дана, 27. марта 1248., он је одредио епископа сењског и приора сплитског, да му јаве све што могу дознати "о животу, гласу и разговору" Нинослављеву.^[470] Врло је важно у тој ствари, да папа поверава истрагу не калочком надбискупу, него једном суседном словенском бискупу, који није имао никаквих канонских права у босанској области. Знао је сигурно врло добро, да би извештај мађарски имао и политичких тенденција и да не би био састављан без посебних обзира на уже интересе тамошњих кругова. Поверавање истраге бискупу сењском важно је посебно нарочито с тога, што, два дана после овог писма, папа њему дозвољава употребу глаголице и словенске службе сматрајући то оправдано нужним уступком у интересу цркве. С тога је ова мисија сењског бискупа имала за Босну можда значај нове оријентације и, по свој прилици, она је дошла као неки израз реакције дотадашњој црквеној политици. Да поткрепи своје разлоге о потреби народног језика у цркви сењски је бискуп, готово сигурно, указивао на очајне верске прилике у Босни, где се водило мало обзира о традицији и осетљивости и указивао на рђав начин, којим се дотад поступало у верској активности у тој области. Отуд онда папин покушај, да преко њега новим путем почне проповеднички рад и да употреби и друга средства поред крвавих мађарских крсташких похода. Добро је примећено, да римска црква није тако поступила сад први пут. Већ 1246. год. дозволио је папа Иноћентије галичком кнезу Данилу, да у својој земљи одржава словенско богослужење по источном обреду.^[471]

Иако ни ова акција није имала трајна успеха она је бар за неко време зауставила верске борбе у Босни и омогућила кратак период мирнијег развијања. Нинослав нарочито полаже на везе са Дубровником. Дубровачки архиепископи били су врло деликатни у унутрашњим и верским питањима Босне и с њихове стране, колико се досад зна, никад није дошла у Рим ни једна достава против јеретика.^[472] То је било, по свој прилици, у вези с општом политиком града према суседној бановини. Настављајући Кулинову традицију Нинослав је у неколико махова понављао своје повластице даване трговцима Републике и удешавао парничко судство у случају неспоразума. За време крсташког рата, 1237. год., забранило се дубровачким трговцима да иду у Босну, док се отуд не врате њихови посланици, који су имали да извиде прилике, да нађу разлога нерасположењу против Дубровчана и да у оним пометеним одношајима створе неке одлуке у погледу услова за трговину.^[473] Чим је рат престао, 22. марта 1240. Нинослав у Дубровнику даје повељу "къ старимъ ми приателомъ", којима је лично дошао с великом свитом бољара, и куне им се у њој на вечни мир и љубав и даје им истодобно повластице за слободну трговину без десетине и других дажбина, чак "да мои кьмети и мои людие и мои владальци да ви любе и да ви хране оудь зла съ правовь веромъ". У исто време Дубровчани склапају с њим и савез у случају евентуалног нападаја рашког краља на њих, који су мислили да могу очекивати ради заоштрениости одношаја још од времена кад су у свој град примили избеглог краља Радослава и појачаних нарочито борбом за превласт између барске и дубровачке надбискупије. Како је овај спор за превласт био доста оштар и доцније, нарочито од год. 1247., кад је папа барску надбискупију подвргао дубровачкој, постао још љући, није чудо, што се ова тачка о савезу против Рашке поновила и у уговору од 1249. године, који је, у главном, и по осталом садржају обнављање уговора из 1240. године.^[474]

Босанска држава за Нинослављева времена, према једној повељи из 1244. год., обухватала је на југу жупу Неретву, на западу јој је припадало ливањско подручје, на северозападу је преко Скопља и Лашве граница ишла у зеничко поље, а на истоку је допирала до

Устипраче.^[475] Није сигурно да је Нинослав стално држао Соли и Усору, иако је у Посавини, око Модриче, имао породичних имања и иако је у области Соли и Усоре извесна имања уступио босанској бискупији "због разних неправди и штета". Да их је једно време поседовао то је скоро сигурно, али их је, као најлакше приступачне за Мађаре, свакако био изгубио у борби с њима. Није исто тако сигурно, да ли су Доњи Краји, који се у тој повељи зову мађарски *Olfeld*, признавали Нинослављевој врховној власти, или је ту био господар његов рођак Пријезда, који је држао с Мађарима. Мислим по том, што краљ Бела одређује, да се десетине за босанског бискупа купе у Соли, Усори и у Доњим Крајима "*modi aliamum ecclesiarum de Hungaria*", да те области у лето 1244. год. нису припадале босанској, односно Нинослављевој држави.

У погледу народности Нинослављевих поданика у Босни његове повеље, издане Дубровчанима, не остављају никакве сумње. Оне јасно кажу да су ти поданици Срби. Повеље предвиђају, да се, у насталим споровима између Дубровчана и Срба из Босне, суди у Дубровнику "ако вђруе Србљинь Влаха", а да се спор води пред баном "ако вђруе Влахь Србљина".^[476] Ти се ставови у његовим повељама понављају три пута за неких осамнаест година. Они потврђују Ајнхардову вест, да Срби насељавају велики део старе области Далмације, исто као и наводе Порфириогенита и Дукљанина о заједници Босне и Рашке под појмом Србије. Та је заједница била не само географска, него и етничка.

С делимичном променом папске политике постао је знатно отежан положај бискупа Поже. Уступање босанске бискупије калочкој надбискупији била је, истина, крупна концесија Мађарима, али је и дозвола словенске службе из Рима, ма и не била упућена непосредно Босни, један акт од велика значаја за словенски елеменат. Он очевидно није био у пуној сагласности са политиком која се дотле водила из Рима и Будима. Несумњиво је, да су народни људи били дигли главу. Несигурност бискупу, и чак његову онемоћеност, карактерише најбоље то, што је напустио Босну и прешао у Ђаково. Већ 1252. год. спомиње се у Ђакову кућа "*in qua habitat episcopus Bosgnensis*". "Босански или ђаковачки бискупи постали су угарски великаши, а имали су с временом под својом директном јурисдикцијом само малу чест земље у вуковској жупанији. Зато нам се - бар досада - нигде и никад у босанским исправама XIII, XIV и XV ст. не помиње бискуп при уређивању црквених посала".^[477] Назив босанског бискупа значио је од овог времена просту титулу; ниједан се више није враћао у Босну, да у њој трајно станује и ту делује у повереној му непосредној верској мисији. У осталом, тешко је и било да се ти католички епископи, потпуни туђинци, ма како иначе способни људи, снађу у тој чудној средини и добију њено поверење. Кабинетским одредбама ту се није дало постићи ништа. У земљи која ври они су хтели, по талијанском или немачком или мађарском примеру, да убирају црквене десетине и стварају каптол, који би просто "дириговао" црквом. И није чудо што су тим и сарадњом са Мађарима одбили велик број људи од себе, и то не само противника него и самих католика.

Средином XIII века, око 1250. год., губи се сваки даљи траг бану Нинославу. Не зна се да ли је умро природном смрћу или је погинуо или био смењен. Да је тих година било у Босни нових борби зна се сигурно. Краљ Бела јављао је папи 11. новембра 1253. како има муке с јеретицима Бугарске и Босне "против којих се управ сад боримо с нашом војском".^[478] Нинослављев рођак, већ помињани Пријезда одвојио се сигурно и овог пута од њега и ишао је с Мађарима. Ближи разлози тој поцепаности нису познати. Знамо само, да је краљ Бела за верну службу потврдио 30. марта 1255. Пријезди новачку жупу уз Драву.^[479] Тим даривањем он је дао новом босанском бану карактер мађарског магната, а и везао га је тешње за себе и Угарску.

Из ове борбе Босна је изишла ослабљена. Њено подручје подељено је у више баната, управо разбијено је у раније мале и за отпор слабије јединице. Соли и Усора одељене су од Босне и краљ Бела их је дао свом зету, руском избеглици Ростиславу Михаиловићу, сину черниговског кнеза и номиналног војводи Галиције, који је раније био добио, за кратко

време, банат Славоније. Уз Соли и Усору придодата је Ростиславу и Мачва, која је обухватала донекле границе старог Срема. Град Св. Димитрија, тј. Митровица, рачунат је тада изрично у Мачву. У личном интересу, да спасава своју кћер, удату за бугарског цара Михаила, а и да ради у интересу Угарске, Ростислав се 1257. год. умешао у бугарски грађански рат и прогласио себе царем. Четири године доцније постао је таст чешког краља Пшемисла Отокара II. Умро је крајем пролећа 1264. год. Његове земље, без Бугарске, наследила је његова удовица Ана, "*ducissa Gallitiae, de Bosna et de Mazo domina*".^[480] Првобитну ужу Босну добио је Пријезда, кога краљ назива "*fidelis noster*" и који је одавно напустио, ако не и издао Нинослава. Уз ту Босну били су придружени и Доњи Краји, где је Пријезда господарио и раније. Котроманића династија сматра Пријезду као свог родоначелника, иако је познато да је био рођак Нинослављев и према томе члан династије која је већ владала. Вероватно је то признавање дошло отуд, што од Пријезде влада Босном непрекинут низ његових непосредних наследника. Бан и краљ Твртко, најзначајнији члан ове куће, назива Пријезду чак "великим".^[481]

Бан Пријезда је био и остао веран вазал мађарски. Кад су 1260. год. Мађари ратовали са чешком краљем Отокаром II у њиховој војсци налазили су се и одреди босанског бана. Помена о њему нема иначе много.^[482] Год. 1281. спомиње се у дубровачким књигама, да је једног свог роба поклонио Бенедикту Гундулићу, с којим је свакако одржавао неке везе.^[483] Са своја три сина Степаном, Пријездом и Вуком, и по пристанку својих великаша, поклонио је 1287. год. жупу Земуник у Доњим Крајима свом зету, првенцу бана Степана Водичког. Има мишљење, да је та жупа била породично добро његове куће и да је с тога мислио да га има права поклањати.^[484] Првенац син Пријездин, Степан, узео је у јесен 1284. за жену Јелисавету, кћер српског краља Драгутина, пошто је овај, као зет по сестри мађарског краља Ладислава, дошао те године за господара Срема, Соли и Усоре. Овим везама ојачан је углед Пријездине породице и учвршћена јој је власт у Босни.

Али једно упада у очи. У једном писму папе Николе IV од 23. јула 1290., којим препоручује свог легата пажњи свих великаша мађарског краља, па међу њима и "*nobilibus viris Stephano et Brisde banis Bosne*", нема никакве разлике ни у чину, ни у части, по којој би банови Босне били нешто више од осталих покрајинских вазала, од Шубића, Водичана, Бабонића и других.^[485] Значи, дакле, да је успех Беле IV био врло велик и да је оставио силна трага. Јер, ни Пријезда, ни његови синови, на настављају више ранијих традиција босанске политике; они не употребљавају ниједну неприлику мађарског двора, да ослабе своје везе према централној влади и да покушају политику слободне руке. Мађарска држава тога времена преживљала је кризе као мало када пре тога и извесни великаши у њој, као Гисинги, на пример, чинили су просто шта су хтели. Чудновато је, онда, да перифериске области, као Босна, нису покушавале ништа, да омогуће своју политичку независност. Али се за то, ван сумње, у унутрашњости Босне владало једно време потпуно слободно, без икакве сметње од стране краљеве.

Удовица кнеза и цара Ростислава Ана-Агнеза није имала велике среће. У борбама, које су у Мађарској настале између старог краља Беле IV и његова сина Стевана, и она и њен син, по деду названи Бела, беху на страни краљевој, јер им је Стеван порицао право на област. И с тога Ана, после очеве смрти (1270.), мораде бегати у Чешку свом зету. Бела је преузео управу очеве области и кад је ненадно умро Стеван спремао се, као његов стари противник, да устане и против његове удовице Јелисавете Куманке и малолетног наследника Ладислава. Уздао се у помоћ свог зета, чешког краља, а изгледа да је имао и сигурних изгледа. Ради тога, а можда и због личних разилажења, уби га ранији присталица његове мајке, моћни барон Хенрих Гисинг (1272.). Ради тога добио је идуће године банство Славоније, али наскоро погибе и сам у борби против новог краља Ладислава.

Иза Белине погибије мачванско-усорско банско место за дуже времена није се попуњавало краљевским принчевима. Поред тога понекад се и делило на двоје и на троје. Као бан Соли и

Усоре спомиње се год. 1272-3. Хенрих Гисинг, а у исто време наводи се као мачвански бан палатин Роланд. Као посебан босански бан, "banus de Vozna", потписује се кратко време 1273. мађарски племић Стеван из породице Гуткелед.^[486] У једном краљевском писму од 12. маја 1273. Хенрик је наведен као бан "tocius Sclauonie", а његов наследник Егидије постао је бан "de Macho et de Vozna".^[487] После пада Хенрикова 1274. год. за бана "све Славоније" долази Дионисије Бабонић, а Егидије постаје "magister tauernicorum".^[488] Синови Хенрикови завргли су после препирку и рат са баном Степаном, сином водичког кнеза Степана, и завршили су их тек 1278. у Дубици интервенцијом краља Карла Напуљског.^[489] И те борбе, као и уопште разривеност одношаја у Угарској, плод су хаоса у врховима мађарске државе. Распусни млади краљ живео је обесно, а мајка му Куманка допустила је превелик утицај своме племену. Барони државни радили су што су хтели, гледајући у свему најпре своје интересе. Било их је, који су чак са противницима државе улазили у савезе против краља надајући се при том непосредној користи за себе. "Од 1273. до Карла Роберта", вели један мађарски хисторик, "морали бисмо одиста саставити статистику о томе, у којој је породици ко колико пута и коме потчинио такозване земаљске интересе".^[490] Против Мађара устао је са северозапада чешки краљ Отокар II, а против њих су радили с југозапада и Млечи, хотећи да сузбију угарско ширење у Далмацију. Год. 1274. беху се и Хрвати покушали одвргнути од мађарске власти.^[491] Једино Босна за све то време остаје мирна и укроћена.

Иза 1278. год. настаје мало бољи обрт за Мађаре. У савезу са аустриским војводом Рудолфом Хабсбуршким, родоначелником хабсбуршке династије, Ладислав потуче Отокара II те године, а мало доцније измири се и са римском црквом, којој се био замерио ради свог понашања. Ојачан и без и једног опасног такмаца, он је мислио да може с успехом прећи на сређивање унутрашњих прилика и на дизање краљевског угледа. То се донекле осетило и у земљи. У више прилика види се краљево посредовање, нарочито у смиривању великашких сукоба. Тако је 1280. год. натерао на измирење Гисинге и водичке кнезове.^[492] У "Босну и Мачву" упућује најпре магистра товарника Утрина као бана,^[493] а брзо иза тога даје ради интрига са двора уклоњеној својој мајци Јелисавети, а ташти српског краља Драгутина, на управу Мачву и Босну с крајевима Пожеге и Срема, од прилике оне области које је раније имао Ростислав. Тако опет ово подручје долази под управу владалачких најближих сродника.

Краљица Јелисавета ("maior regina" у титулама), "војвоткиња Мачве и Босне", својим писмом од 19. августа 1280. наглашава, како жели "у подручјима подвргнутим нашој власти" очувати праву веру католичку и с тога се обвезује све одлуке папске курије против јеретика примати и извршавати.^[494] Слично је писмо, као и мајка му, на потицај папског легата Филипа, бискупа фирманског, упутио и краљ Ладислав. Он чак наређује и акцију против јеретика, којих нарочито има "у војводству нашем и дијецези босанској и неким околним земљама, које се налазе под нашом влашћу и господством".^[495] Акција, изгледа, није почињана ни у каквом већем опсегу, нити је дала каквих приметних резултата. Краљ сам био је, и после оних првих успеха, по својој природи немоћан да одржи ауторитет за дуже време, а као доказ за то најбољи је пример, да је сам, лично, допао ропства код својих барона и да га је мајка морала новцем откупљивати.

Јелисавета се спомиње као господарка ових области последњи пут 11. јуна 1284.^[496] После ње је примио управу њен зет краљ Драгутин, који је пре тога, 1282. год., био уступио рашки престо свом млађем брату Милутину. Он се по новој области понекад назива "краљ срђмьскыи", а имао је престоницу у Београду или Дебрецу, у једном месту на путу између Београда и Шапца.^[497] До 1284. год, Драгутин је био задржао за себе западни део старе српске државе, од Рудника до Требиња и Конавља, обухватајући, природно, и област дабарске епископије. Кад је добио Срем и Соли Драгутин је уступио мајци, краљици Јелени, требињски крај и јужне области. Архиепископ Данило, Драгутинов биограф, истиче, да је краљ задржавши "земљу отачаства свога", добио и "многе области земље угарске" и босанске и да из ове друге "многие отъ јеретикъ обрати въ вѣроу христијанскоую и крѣсти ихъ".^[498] Ово потврђују и други савремени извори. Краљ Драгутин обраћао се 1291. год. папској

курији преко барског архиепискупа Марина са тужбом, да је у његовом делу Босне јерес веома раширена. Папа Никола упутио је на то министру фрањеваца у Славонији поруку и писмо, да упути тамо два искусна фрањевца са знањем српског језика, који би деловали у духу римске цркве.^[499] Шаљући 23. марта 1291. те инквизиторе у Босну, папа је од Драгутина тражио, да им у свему буде на руци.^[500] Инквизитори су били и "људи обдарени књижевним знањем и познавајући језик те области". Овај фрањевачки ред, исто као и доминикански, био је нарочито познат у то доба по својим инквизиторским судовима. Важио је, међутим, тада као најактивнији, захваљујући још доста свежој традицији свог симпатичног оснивача Фрање Асишког (†1226.). Долазак фрањеваца у Босну осетио се као нека конкуренција доминиканцима и, на саблазан пастве, избијају врло брзо између њих и ту, као и по Италији, сукоби, који нису могли послужити угледну цркве ни њеној користи.^[501] Ради свог новог положаја Драгутин се био придружио Риму, очевидно не желећи имати отуда неприлика у управи, али се из тога не да ни по чему закључити, да је сам пристао примити католицизам.^[502] Једно наше домаће врело, које проклиње јеретике доводи акцију Драгутинову у везу са радом нашег архиепископа Јакова и Исаије, дабарског епископа,^[503] и утврђује односе, који су и са других страна били познати. Драгутин је зидао манастир Ариље, а традиција га сматра и за ктитора Раче. Као монах он је узео чисто грчко име Теоктиста, а сахрањен је у Ђурђевим Стубовима код Раса. Политички његов рад треба одвајати од његове личне верске припадности. Драгутинов "босански епископ" звао се Василије, док је католички, у исто време, 1293. год., био Тома "de genere Scentemaguch".^[504] И иначе, већ по самом имену, Василије је, види се, био православац.

Догађаји у Мађарској сплетоше се у то доба као никад пре. Разблудни млади краљ у двадесет и осмој години. би, 10. јула 1290., убијен од једног Куманца, који га је затекао код своје жене. Како је умро без наследника и ненадно настаде крвава и дуга борба за упражњени престо. Као последњи од Арпадовића јављао се један унук Андрије II, који је оставио иза себе посмрче Стевана, венчана доцније с једном Млечанком. Помагани од Млетачке Републике и Стеван и његов син Андрија претендовали су на угарске области, а Андрија сад, после Ладислављеве смрти, и на угарски престо. Имао је уза се добар део противника Ладислављевих. Не зна се како је дошао до аустриског војводе Албрехта, а од њега је, на позив Мађара, потајно, преобучен као монах, стигао међу своје и 24. јула исте године био крунисан. Против Андрије III истакао се најпре један авантуриста, лажни Андрија, Ладислављев брат, који је био умро много раније (1278.), али тај бива брзо свладан и утопљен.. Као претендент појавио се одмах и Албрехт Аустриски, а наскоро затим, одбијајући њега, и сам папа, који је сматрао Угарску као власништво римске курије. Папа је мислио да обезбеди престо сестрићу последњег краља Ладислава, а сину Карла II, напуљског краља, који се јавише као најближи сродници 6. јануара 1292. би доиста Карло Мартел, у присуству папина легата, крунисан и проглашен за краља Мађарске. Андрија је, међутим, сломио отпор аустриског војводе и био готов на нове борбе, а Анжувинци, заузети борбом за Сицилију, нису могли да развију сву снагу и помогну свом кандидату. Али су зато вешто скупљали савезнике у самој Угарској и суседним земљама и настојали да отуда што јаче притесне краља. Уз њих пристају увек на побуне готови Гисинги и дволични Бабонићи Водичани, а с њима преговарају и Шубићи. Краљ Драгутин се не истиче сам, али су у Напуљу рачунали с њим. Већ 3. новембра 1290. слао је Карло Сицилски "светлој краљици Србије, нашој рођаци", тј. Драгутиновој жени, дозволу за извоз од 1000 товара жита, "pro munitione castrorum suorum eiusdem".^[515] Драгутинов син Владислав држао је из почетка страну своје анжујске тетке и био за то награђен 19. августа 1292. војводством целе Славоније осим оних области, које је имао Радослав Водички, тј. од Врбаса до Самобора, и области кнезова Франкопана.^[506] У Напуљу су Драгутина и његову жену називали "веома драгим рођацима".^[507]

Несигурни за коначни успех и Анжувинци и краљ Андрија настоје придобити поједине јаче кнезове што већим уступцима и привилегијама; а ови, опажајући то, вешто искоришћавају и

једну и другу страну, прилазећи час једнима час другима. Та је политика нарочито ојачала братство Шубића, а посебно бана Павла I. Он је од 1274. год. био приморски бан и загосподовао је постепено свом облашћу, од Нина до Омиша. Њему и његовој браћи Ђури и Младену и њиховим наследницима даровао је ту област Карло Напуљски год. 1292.,^[508] а наредне године учинио је то и краљ Андрија.^[509] Но Шубићи касније све више пристају уз Анжувинце, можда понајвише ради поморских веза, које су имали с њиховим земљама, а можда и из противности према Млецима који су помагали свога кандидата у Мађарској. Није их у том помела ни смрт Карла Мартела 1295. год., јер они нису били за његову личност, колико за ту династију. У Напуљу су Павла веома ценили и било им је много стало до тога да га задрже на својој страни. У једном писму од 17. јуна 1295. њега Карло Напуљски назива "драгим и верним нашим рођаком" и упућује сина, да му доживотно уступи "банску част у деловима хрватским и далматинским".^[510]

У читавој држави је било и честих сукоба између обе странке, па се њихови одједи јављају и код нас. Тврдислав и Блаж Грубачевић из Врбаса држали су страну Андријину и особито су се истакли у једној борби против бана Радослава Славонског, краљевог противника, јуришајући на његов врбаски град. При том јуришању они су били тешко рањени. Ради тог држања добили су од краљеве матере Томазине, 1295. год., половину прихода луке у Градишци, па им је ту донацију потврдио 18. јануара 1297. и краљ Андрија.^[511]

У Мађарској Андрија III није имао снаге да среди прилике. "Чак се и његове најоданије присталице тужаху, да су ради неодлучности краљеве сви они закони, који су донесени при његовом крунисању, потпуно били забачени и да је Угарска у свим својим деловима пољуљана и да је доведена до пропасти због самовољних поступака барона и других великаша".^[512] Против краља, подржавајући поједине бунтовнике, неуморно су радили Анжувинци и с њима у вези папа Бонифације VIII. Они истакосе као свог новог кандидата најстаријег Мартелова сина Карла Роберта (24. јануара 1297.). Преко свештенства, именујући на сва испражњена бискупска места своје присталице, и преко разних, богатим поклонима задобијених великаша, папи и Карлу Напуљском је доста брзо пошло за руком, да потпуно поткопају положај Андријин. Као присталица Анжувинаца, моћан и иначе, бан Павле шири свој утицај, помаган нарочито од црквених лица. Пошто је већ имао у својој власти Далмацију и један део Хрватске, он баца очи и на западну Босну. Не знамо којим начином, да ли неким малим завојевањем, или споразумом, или просто да истакне своје право, он се од пролећа 1299. год. почиње да назива, уз остале титуле, још и "господаром Босне" (*dominus Bosne*).^[513] Исте године, само мало доцније, његови сродници и присталице, кнез Хрватин и браћа му и синови, по препоруци бана Павла, добивају од Карла Напуљског потврду својих поседа у Доњим Крајима Босне.^[514] Вероватно је и Павлово ширење у Босни било с њима у некој вези.

Занимљиво је, да и тим поводом нема никаква спомена о краљу Драгутину. Жена Карла Напуљског, Марија, била је сестра његове жене Катарине и одржавала је везе с њом. Драгутинов син, видели смо, био је с почетка уз Анжувинце. Кад се спремао с почетка 1300. год., да се Карло Роберт преведе у Далмацију и одатле у Мађарску препоручио је напуљски двор свог штићеника и Драгутину и краљици Катарини.^[515] Међутим, оданост Драгутинова сина Владислава Анжувинцима била је поколебана. Као толики други великаши, и он је дошао у ближу везу с Млечанима, можда и по њиховој иницијативи, јер није било од малог значаја придобити Драгутина и његов дом на своју страну. Год. 1293. оженио се Владислав Констанцом Морозини, која је била у сродству с краљем Андријом III. Преговоре око њене удаје водио је сам краљ Андрија са Драгутином, очевидно с политичким плановима.^[516] Немамо никаквих доказа да је после тога Драгутин радио за Анжувинце, али да је постао уздржљив то је више него вероватно. Бан Павле, који се ослањао на Анжувинце, тешко да је дошао одмах, од почетка, у сукоб с Драгутином него ће по свој прилици бити, да је Драгутин остао несметан у својој области Соли и Усоре, а да је Павле претендовао најпре на босанске жупе Завршја и можда на Раму. Са тадашњим баном Степаном у Босни ородио се неком

изближе непознатом женидбеном везом^[517] и нема вести, да је и против њега одмах иступио агресивно. У то време, колико знамо, он је само проширио и утврдио своју власт у Завршју, са три велика поља, ливањским, дувањским и гламочким. Немамо никаквих података да ли је то било у споразуму са локалним господарима, као у Доњим Крајима, или у борби с њима. Бан Степан Котроманић I, који је тада владао у Босни, није, свакако, био задовољан ширењем Шубића у његову земљу у ма каквом облику то било извођено, а нарочито не у правцу од Ливна према Гламочу и даље, које је угрожавало његову власт у правој Босни. И с тога је било сасвим природно очекивати, да ће ускоро између њих морати доћи до борбе.

Год. 1300. превео је Павлов брат, кнез Ђуро, Карла Роберта из Италије у Сплит и са братом и осталим великашима и свештенством спремио се да му осигура власт у краљевству. Карло Напуљски нарочито је препоручио баш Павлу Шубићу да му припази на унука.^[518] Авантура је била врло опасна, али она је и најбоље мерило самопоуздања и израза снаге братства Шубића. Ствари су, ненадном смрћу краља Андрије (1301.), испале боље, него што је могло бити, али су се Анжувинци, природно, и тако осећали обавезни према Шубићима и били готови на врло велике милости. "Бан је Павао у оно вријеме био као каква круњена глава, као прави суверен... Као кућни старјешина одређује бан Павао браћи и синовима не само земље и посједе, не само части и дохотке, него и задатке и послове, које морају вршити. Док му браћа врше власт у приморју и у далматинским градовима, то је синовима намијенио најновију течевину своју, те их је именовао кнезовима Трију поља, Хливна и Цетинске жупе."^[519]

Међу првим потезима, које је бан Павле учинио да би ојачао свој положај био је тај да покуша везати уза се околна јача братства. 2. фебруара 1301. издаје и он, после дане вере, повељу кнезу Хрватину, у којој му ради привржености, коју је показивао према њему и коју ће заједно са потомством и у будуће показивати према Павлу и његовим наследницима, обећава чување и неокрњивост поседа и одбрану од нападаја других, све док Хрватин и његови потомци буду показивали потпуну верност. Уговор предвиђа и помоћ Хрватинову Павлу у случају какве притешњености, и то "брзу, верну и са свима могућим силама". Обећање је то понављано и 1304. и 1305. године и то, изгледа, због извесних сумња о понашању Хрватинову, које су биле неосноване. У последњој повељи бан Павле чак уверава Хрватина и његове синове, да га неће никад ни упустити ни оставити, "ни ради чијеј пријатељства, љубави, молбе, цене, страха или мржње" и ослобађа га одговора на сумњичења, која су се износила против њега. Шта више, ако би се чак догодило, да му Хрватин и учини какву неверу, он неће нипошто одмах иступити против њега, него ће му писмом четири месеца унапред јавити да се чува.^[520] Овакви уговори врло су карактеристичан доказ о јачању великашке самосвести и тешкоће и опрезности, како да се с њима поступа. У овој се прилици моћни бан Павле показује ретко мудар и обазрив и има љубазан начин да увређена пријатеља наново обавеже.

Сам бан Павле сматрао се као врховни господар куће и хтео је да има преглед и надзор над свим, а управу појединих области поделио је међу своју браћу и синове. Свом млађем брату Младену дао је на управу свој, ближе непознати, део Босне већ 1301. год., а син му Младен, зван иначе и Младен II, спомиње се год. 1304. као кнез "Трију Поља et totius terre Hlim",^[521] док су други били кнезови далматинских градова. Очекивани сукоб са Босанцима избио је током 1302. год. Те године Шубићи су успели да савладају и потисну бана Степана I из целе Босне све до Дрине. Један дубровачки акт из те године у мало речи казује доста: "Stefano bano si sara a core cum lo bano Mladino, stando a li confini per la Drina."^[522] Немамо, на жалост, никаквих поузданих вести о том, како су се ствари даље развијале. Већ 11. јуна 1302. издао је Младен повластицу сплитским трговцима, којима је до доласка у Босну био кнез, да по свему "нашем владању Хрватске и Босне" могу слободно ићи и трговати, као и да босански продавци и купци могу несметано силазити у Сплит. Како му нови бански печат још није био готов - он то нарочито напомиње у повељи - запечатио је повељу својим старим сплитским печатом.^[523] Према дубровачким трговцима Младен није показивао увек те предусретљивости.^[524]

Досад се редовно узимало, да је бан Павле ковао и први новац за Босну.^[525] Али ни на једном досад нађеном примерку немамо случај да се јавља лик самог Павла, него је увек с њим и лик једног Младена, било брата било сина. С тога ће бити вероватније, да је почетак ковања тог шубићског босанског новца дело иницијативе ове двојице. Новац је сребрни, и као и први српски сребрни и бугарски новци царице Ирине, рађен је по типу млетачких матапана, главне валуте у трговачком промету на Балкану и по суседним морима.

Северозападне границе Босне нису биле много сужаване. Ту су Котроманићи Пријездине линије имали своја породична добра која су остала поштеђена. Пријездин сусед на тој страни био је сански кнез ("comes de Sana")^[526] Михаило, који се спомиње од 1258. год. и који је 15. марта 1264., по наредби мађарског краља, предао неке земље топуској опатији.^[527] На подручју слива Врбаса, које се, по мађарском, зове "comitatus", налазили су се поседи загребачког бискупа. Ту је управљао "врбаски кнез", који је скоро редовно био у исто време и неки дворски чиновник. Око 1274. год. дошле су кнежине Сане и Врбаса под власт кнеза Јаноша, сина Хенрика Гисинга, једног од најсилнијих великаша тадашњег краљевства. Нису, дакле, биле наследне, него су даване као и друге краљевске области. Али се кнез Јанош није дуго одржао. Већ 1285. год. водички кнез Радослав, славонски племић, брат банова Дионисија и Степана III, помиње се као господар Глажа, Врбаса и Сане, обухватајући подручје од Усоре до Сане.^[528] Тај Радослав, моћан и утицајан, постао је 1288. год. бан "све Славоније". Тад је вероватно и земља мало починула. Становништво се раније тужило, као на пр. 1269. год., да много пати од "сталних испада" суседних великаша и самог врбаског кнеза и његових судија.^[529]

Област око Дубице држала је већ од краја XII века породица водичких кнезова Бабонића. Ови су изводили своје порекло од неког Николота, из породице Урсина, римског сенатора, који да је добегао, због неке побуне, горичком кнезу Херману "in partibus Korintie". Његов син Степан истакао се као борац на страни Мађара и добио за то од краља Емерика око 1203. год. водичку област, "in partibus inferioribus Sclavonie", у подручју око Дубице. Та повеља није аутентична, али је тачно да се Степан као водички жупан помиње на почетку XIII века.^[530] Степанови су синови били Бабонег и Степан II, који је тобоже пратио краља Андрију у крсташки рат. С њима се породица разделила. Бабонег (Бабониг, Бабонић) остао је у Водици, на новом тлу, док је Степан задржао старе поседе у Крањској и око Купе и Коране.

У дубичкој жупанији Бабониг је постепено ширио своје поседе и куповином. Тако је 1249. год. купио поред Саве Полану (или Пољану), баштинску земљу неког племића Вукодруга.^[531] Као заједнички посед обојице браће помиње се предео око речице Сводње (Zuonna) између Сане и Уне, у једној потврдној повељи краља Беле из 1256. год.^[532] Кад су 1266. год. синови Бабонићеви Петар, Матија и Кристан замењивали неке своје земље у Водици са земљама славонског бана Роланда потврдио је ту замену врбаски кнез Чак.^[533] На подручју око водичког града имали су и Бабонић и његови наследници сукоба са тамошњим људима, који су тврдили да су им они узурпирали градске земље и да их држе на силу. Али краљ Бела је 1269. год. решио спор у Бабонићеву корист.^[534]

За време породичних борби у Мађарској на крају XIII века Водичани су држали са млетачком странком, јер су били у сродству са угледном млетачком породицом Морозинија. Имали су честих сукоба са породицом Гисинга или Неметујвараца, који су им били суседи. Год. 1278. склопљен је коначно у Загребу између завађених породица мир, кад су и Неметујварци пристали уз Венецију. Тада је бан Степан добио град Стеничњак, а уступио је земљу Злат. Признати су, у исто време, њему и његовим сродницима сви они поседи у Подгорју, Сани и по другим местима, које су држали као краљевске дарове. Бан Никола Неметујвар уступио је синовима свог брата Степана Лапачког све поседе уз раку Уну, сем једне четвртине, која је била остављена удовици кнеза Торде. Поседи жупе Дрежника и два дела жупа Псета, Улбивара, Герче и Петриње остајали су породици Бабонића. Будуће спорове између њих пресуђиваће загребачки бискуп, коме су стављене у дужност и тешке

санкције за оног ко прекрши мир.^[535]

Али су духови били дугим борбама толико раздражени, да је успостављање мира било лакше закључити него извести. Борбе су се настављале и због њих је земља буквално пропиштала. Покушало се с тога с новим преговорима. Магистер Иван, кнез врбаски и сански, са славонским баном Николом и веспримским бискупом Петром дошли су октобра 1280. у Озаљ као изасланици краља Ладислава, да траже лека. Водичком бану Степану и брату му Радославу, као и Бабонићима, зајемчени су њихови поседи у Подгорју, Герчу, Дрежнику, Гају с Кладушом, Новом Граду, Псету и у граду Петрињи, али да се у њима потпуно чувају уобичајена банска права.^[536] "Какав бјеше резултат миру карактеристично доказује то, да је Иван Неметујвари уживајући своју санску и врбашку жупанију пустошио добра загребачке бискупије, затро Герзенцу, а Вашку је опљачкао некакав харамија Урић. Загребачки бискуп не могоше на ино, те 25. марта 1281. год. у Вировитици вргне црквену клетву на Неметујварца, односно објави већ у начелу изречену клетву. Но и то бјеше узалуд, а и како не, кад је Иван, који је 1280. заробио краља, 1281. постао палатин".^[537]

После склопљеног мира Водичани, моћни по поседу и угледу, постају једна од главних породица Славоније. Банови се дуго узимају из њихове куће. Сам Степан је бан скоро двадесет година, са стварном или само титуларном влашћу. Господство њихове породице јача из дана у дан. Кнеза Радослава, брата Степанова, узели су 1283. год. као свог заштитника извесни људи из доње Јамнице; а исте године продао му је кнез Иван Јарославић град Липовац са околним земљама.^[538] Таквих уступања и продаја породици има неколико. Добијени су Топлица, Ружиндол, Пелава, Ратка, Храстовица. Год. 1287. бан Пријезда дао је, како смо видели, целу земуничку жупу као мираз уз своју кћер удату за сина бана Степана. Од 1288. год. и Радослав, Степанов брат, постаје славонски бан и помиње се уз брата, који и даље носи исту титулу.

Бан Радослав је једно време отворено помагао напуљског краља и његове претензије на угарски престо. У пролеће 1291. он му је чак послао свог синовца имењака са свитом у Напуљ, у војску која се имала створити. Али је доскора променио став. Год. 1293. његови су се људи чак борили за млетачког кандидата Андрију III и његове присталице, а и он се сам заложиио за њ. За то је, као награду, добио град Зелен у загребачкој жупанији, а краљ му је 27. септембра 1293. потврдио градове Врбас, Глаж, Петрињу, Винодо, Окић, Подгорје и Самобор. Гледајући да држи два гвожђа у ватри он није прекидао веза ни са Анжувинцима из Напуља. Можда то, а можда и његове друге амбиције доведоше га дотле, да га је, после сукоба, мајка краља Андрије, као војвоткиња Славоније, дала истиснути из поседа и града врбаског.^[539]

Радославов брат Степан држао се краља Андрије и с тога је добио од њега проширене старије породичне поседе у Дрежнику. Противник Андријин Карло дао је, исте године (1292.), то исто подручје браћи Шубићима. Ова политичка противност између Радослава и Степана довела је, у првом реду, до сукоба и разлаза, који су подуже трајали. Тек у августу 1294. дошло је пред загребачким каптолом до измирења.^[540] Није дуго потом Радослав остао у животу; 1299. год. спомиње се као покојни. Али сталност у политици није била врлина ни ове породице, као ни многих других у ово мутно време. Бабонићи су, на пр., у року од само шест недеља мењали свој став према краљу Андрији и према Карлу. С братом Степаном, баном Славоније, они су од Карла пришли августа 1299. Андрији, а од овог у септембру исте године опет Карлу, да га за непуну годину поново напусте. Кад је Карло Роберт заузео престо у Угарској он је морао рачунати с Бабонићима, мада је знао да се на њих није смео потпуно ослонити, као, на пр., на Шубиће. С тога је члана њихове куће Степана 1310. год. именовано поново баном. По подели од 1314. год. три брата: бан Степан, Иван и Радослав поделили су приходе овако: горње славонске имао је бан, доње славонске од Глажа, Врбаса, Дубице и суседних славонских области Иван, а санске и унске, са Липом и Кладушом и све до Коране, Радослав.^[541] Сем тога, браћа су имала поседа и у Усори. Њихова област

претстављала је доиста читаво мало краљевство и била је несумњиво равна по снази и обиму оној породице Шубића, а у тај мах моћнија од суседних босанских Котроманића.

Хумска област

Од краја XII века Хум је био изложен доста честим потресима и кризама. Год. 1198. напао је ту област, у вези са својом борбом против Србије, хрватско-далматински херцег Андрија, брат краља Емериха и можда већ тада потајни савезник дукљанског краља Вукана. У свом писму папи од 6. маја 1198. хвали се Андрији постигнутом победом (*post habitam tam Chulme quam Rasse laudabilem victoriam*),^[542] која је, изгледа, уклонила кнеза Мирослава с политичке позорнице. После његове смрти или погибије, која се догодила негде у ово време, власт није прихватила његова удовица и малолетни десетогодишњи син Андрија, него, како причају доцнији дубровачки хроничари, властела је довела на престо кнеза Петра. И Петар је био из Мирослављеве породице, изгледа син из његова првог брака.^[543]

Кнез Петар је био познат као борбен тип. Тома, архиђакон сплитски, описује га као моћна и ратоборна и уз то заражена јереси. Католичка црква сматрала га је доиста као свог непријатеља. Стонска католичка бискупија остала је упражњена још од времена реаговања кнеза Мирослава са Дубровником кад је бискуп, и мимо кнежеве наредбе, хтео да одржава везе са својом дубровачком митрополијом. Петар је пристајао да се у Стону наново попуни упражњена бискупија, али је тражио да му Република за то плати 200-300 перпера. Петар је, по причањима дубровачких писаца, дошао у сукоб са Стеваном Немањићем, не знамо тачно из којих разлога, и овај је кренуо против њега. Победивши га у мостарском Бишћу, Стеван је поделио хумску област у три дела. Област источно од Неретве до Цетине остала је Петру. Стонско приморје и Попово добио је Андрија, а остали део припао је Стеванову сину Радославу. То се све догодило пре 1219. год. Стеван Првовенчани, у својој српској и латинској титулатури, већ од Жичке Повеље носи назив: "вѣнѣчани прѣви краљ вѣсе срѣпские земле, Диоклитие и Травоуние и Дальмацие и Захльмие."^[544]

Када је 1219. године Свети Сава почео изводити организацију самосталне српске цркве, он је међу осталим епископијама створио и нову хумску (захумску) епископију са седиштем у Стону. Човек великих државничких видика, Сава је ту своју организацију изводио по једном систематском плану. У две епископије, где је католички елеменат био моћан, у зетској и хумској, Св. Сава је очевидно намерно за седиште епископа, односно за централу акције, изабрао крајње перифериске тачке. Он зетском епископу не бира место негде у унутрашњости земље, него у Манастиру Архангела Михаила на Превлаци, у Боки Которској; а хумском епископу одређује место у Стону, а не негде у старој требињској области или око средњег тока Неретве. Сава је новим епископијама наменио улогу, да на тим крајњим изложеним тачкама буду светионици православља, да на самој државној граници будно бдију над интересима српске државе и цркве, и да у непосредној близини активне которске и дубровачке цркве паралишу њихов утицај. Та географска подела нових епископија извођена је са сличним планом и на другим странама; али је несумњиво највећа пажња била обраћена према југозападу, јер је тамо са успехом деловала око сто и педесет година барска, сплитска и дубровачка католичка надбискупија; јер је Србија, у то време, због цариградског Латинског Царства и поремећаја снага које је оно изазвало на Балкану, осећала посебну опасност од латинског утицаја; и, најзад, јер је Сава лично, васпитан у Светој Гори и у духу православља, уложио сав свој углед у земљи, да Србију задржи у традицији православља.^[545]

У осталом, оснивањем епископије у Стону Сава је појачао извесне антикатоличке тенденције, које су већ постојале у овим крајевима и којима је дао израза његов стриц кнез Мирослав. Већ је напред поменут сукоб између Мирослава и сплитске надбискупије, за коју се залагала папска курија, 1180-1181. год. Мирослав није хтео да прими ни папина легата; није дозвољавао да се посвете и попуне она места, где су прво биле "cathedrales sedes"; и није чак хтео ни да врати неке новце, који су припадали сплитској надбискупији.^[546] Видели смо,

исто тако, како је протерао и епископа из Стона.

Седиште нове епископије у Стону налазило се у Богородичином манастиру. А. Љепопили казује, како у Стону још постоји предање, "да је уз цркву названу "Госпа од Лужина" у солилима био манастир." Из аутентичне архивске грађе он даје и доказе за то. У једној врсти дубровачког катастра из год. 1393. стоји забележено овако: "Item dighemo che le saline e le monastero de Sca Maria cum tute soe raxon e pertinencia si e del Comun."^[547]

За материјално обезбеђење епископије дат јој је на уживање и у посед читав низ добара. Оригинална повеља краља Стевана Првовенчаног, који је поклонио и потврдио дотичне прилоге, није нам очувана; него је очувана накнадна повеља Уроша I, издата око 1253., када су требали да се наново уреде односи манастира. Добра, која су дата хумској епископији, односно Стонском Манастиру, беху делимично у унутрашњости, у подручју данашњег мостарског и столачког среза, делимице у Приморју и делимично у самом Стону. Поред тих поседа у Захумљу, манастиру и епископији дата су и нека добра у самој Рашкој. По тим обилатим прилозима види се јасно, да је била жеља и Св. Саве и краља Стевана, да епископија буде потпуно материјално осигурана, да би могла да се што преданије посвети својој важној верској мисији.

Важност, коју је Сава давао новој епископији, можемо оценити и по избору лица, које је као првог поставио за хумског епископа. То је био Иларион, Иларије, један од његових најбољих ученика. Пошто се Св. Сава био разишао са братом Стеваном и вратио се у Свету Гору, око 1217. године, престале су и Немањине мошти да изливају "свето миро". Политички говорено, незадовољство је са Стевановом политиком почело да узима маха. Он с тога моли и позива Саву да се врати. Св. Сава није пошао сам, него је место себе послао Иларија, "јединог чръньца отъ оученикъ своихъ". Разлог Савиног незадовољства познат је; он није могао да одобри нову Стеванову латинофилску политику и крунисање римском, од папе посланом краљевском круном. Иларије је ишао у Србију да још једном објасни Савино гледиште и донесе Савине предлоге за поправку односа.

Резултат тих преговора био је Савин одлазак у Никеју и добијање самосталности српске цркве. Мисија, коју је Иларије имао, није, према том, била мала. Он је извршио на задовољство обе стране.^[548] Сасвим је појмљиво онда, да Сава тог истог Илариона, иначе, како један стари писац каже, "часна и преподобна старца",^[549] као човека који познаје и разуме његов став према Латинима, шаље у један крај и на једно место, где ће имати да се афирмира баш према западној цркви и њеним претставницима. Тај Иларион помиње се при једном станку у Стону. још 1239. године.^[550]

Потиснут с леве обале Неретве, кнез Петар се с више снаге укорењено у старој неретљанској области. То се најбоље види по улози, коју је имао у Сплиту и Хрватској. У борбама, које су Сплићани водили са хрватским брибирским кнезовима Шубићима, погинуо је њихов градски старешина, зван comes, и они, требајући јаку руку, изабраше на то место главом Петра (1223).^[551] Против њега устаде свештенство, а за њ беху грађани. Кад свештенство не хтеде предати кључеве саборне цркве, где је нови кнез имао добити формалну санкцију, Сплићани их отеше од чувара и на силу уведоше кнеза у храм. Ради тога папин легат Аконције изрече на град проклетство, које је трајало готово годину дана. Петар је с успехом штитио интересе града. Водио је и сам борбе против Шубића, које су биле оштре с обе стране.^[552] Кад су Тољен и Вучета Бутковићи узели сплитски Острог, позивајући се на неко право сунаследништва, грађани се и опет обратише Петру за помоћ, и овај стиже са јаком четом коњаника, те спреми нападај са мора и копна. После очајне одбране Острог је узет на јуриш, онда разрушен заједно са црквом и гробницом, "да не би никад више затражили никакво право на тај град". После тога Петар се вратио у Хум. Тома Архиђакон наводи, да је остао градски старешина све до смрти, која га је задесила око почетка 1227., јер је пре 14. априла те године изабран место њега Гргур Шубић, брибирски кнез.^[553] Међутим, по једном акту херцега Коломана од 1. августа 1226., изданом у Сплиту, излазило би, као да Петар ту није

више имао раније власти "ex concessione fratris nostri regis Bele".^[554]

Петра је наследио синовац Тољен. У старој распри са Шубићима, који дођоше поново на чело сплитске управе, он, изазван, нападе Сплићане и Трогиране са четом коњаника и заплени им и одведе готово 80.000 оваца, до којих више никад не моглоше доћи. Они опет, с морске стране, чешће нападаху његове области и много су му штете наносили, на што он, наравно, није остајао дужан. Његову смрт, 1239. год., осетили су као неко чудесно олакшање, "јер се он никад не могаде смирити са Сплићанима".^[555] Умро је сигурно или у борби или у слому, који је задесио његову земљу од Мађара у великом крсташком рату против јеретика, кад је Коломан продро у његову област.

У источном делу Захумља јавља се као српски вазал велики кнез Андрија (ћ кнезъ вели), за кога постоји предање да се дигао помоћу краља Стевана, а против властеле у Хуму и кнеза Петра.^[556] Као Кулин и Нинослав, и он се заклео Дубровчанима и кнезу Жану Дандолу на верност и мир "како су и мои старѣ имали с вашими старѣишима у стары законъ" и загарантовао им сваку безбедност у својој области.^[557] Заклетва је та поновљена и доцнијем кнезу Јакову Делфину у присуству кнежевих синова, жупана Богдана и Радослава, и многих других Хумљана. Додана је само једна нова тачка, да његови људи не пођу на Дубровник са којим од његових непријатеља.^[558] То је све што су они могли добити од њега, као пријатеља и вазала српскога краља; док су са другима у то доба склапали праве савезе против Рашана и тражили ради тога веза чак и са Бугарима. Проширивши своју област после смрти Тољенове, Андрија настоји да се смири са својим суседима и због тога иде два пута у Сплит и склапа тамо мир, 7. септембра 1241. Све што је било између њих имало се заборавити, а отада ће слободно и једни и други моћи да се крећу као пријатељи по обема земљама. Андрија није могао, не зна се тачно из кога разлога, запосести одмах Тољенову област Хума; с тога је уговор предвиђао да је добије, по свој прилици као лено мађарског краља, до Св. Дујма наредне године. У тој области, данас очајно голој, уговор је нарочито обезбеђивао за Сплићане слободну сечу шуме. За гажење ових одредаба имала би крива страна платити другој 1000 романата.^[559] Кнез Андрија је, доиста, и остао веран уговору, и за време рата између Сплита и Трогира он је као савезник сплитски, са баном Нинославом, помагао Сплићане и био ради тога као "неверан (мађарском) краљу" искључен из уговора о миру 19. јула 1244.^[560] За Андрију, колико се зна, није то било ни од каквих значајнијих последица. Андрија је, исто тако, одржавао добре везе и са Дубровником. Тамо је чак удао и једну своју кћер, Вукосаву, за властелина Барба Крусића и поклонио јој том приликом у Затону земљу звану Оброво.^[561] Доцнији дубровачки писци знају, да је он имао престоницу у Стону и да је ту и умро око 1250. год. и био сахрањен у цркви Богородичиној,^[562] катедрали стонског православног епископа.

Андријини наследници, синови Богдан и Радослав, не носе више кнежевски него само жупански назив. Они су, изгледа, поделили област и власт. Дубровачки писци говоре, да је Богдан пренео седиште из Стона у унутрашњост, и то иза страховитог потреса 1252. год., од кога је много настрадало ближе приморје. За Богдана знамо, да је држао Попово и да су његови наследници господарили и живели ту до тридесетих година XIV века.^[563] Жупан Радослав је добио западне области, обухватајући и Имотски. Како је био први на ударцу Мађарима он се, изгледа, брзо определио за њих, да не би пострадао; нарочито кад је видео из близа судбину Босне иза Нинослава. Он сам каже за себе да је вђрњъ клетъвеникъ господину кралу угърскому.^[564] Може бити да се уплашио за себе и због тога, што је 1253/4. год. видео створен доста опасан савез суседа против Србије и што су га Дубровчани, противници краља Уроша, привукли на своју страну. Он је с њима, 22. маја 1254., обновио старе уговоре свога оца о вечном миру и узајамној предусретљивости. Дубровачки је град, по том уговору, био отворен њему и његовим људима, који ту могу слободно трговати, али, због рата с краљем Урошем, нису дозвољавали, да ма шта од те купње изнесе у земље својих непријатеља. Радослав се чак и придружио бугарско-дубровачком савезу против краља Уроша. Пристао је на обавезу да и зарати на њ, да спасава дубровачке људе и на копну и на

мору, и да их обавештава о свему што би чуо да се спрема као зло на Дубровник и његове трговце. Обавезао се уз то изречно, да ни он ни његови људи неће поћи против Дубровника "св њашими враги у никоере врѣме".^[565] У том рату Дубровчани нису добро прошли и морали су ускоро склопити мир и платити велику ратну оштету. Не знамо шта је било после тога са Радославом и да ли се краљ Урош обрачунао и с њим, али је карактеристично, да нема више спомена ни о њему ни о његовим наследницима. Међутим се 4. фебруара 1264. спомиње, да је био "именован хумски жупан Стеван", и то не са српске стране.^[566] Биће да је то учињено у оном делу Хума, који није у то време припадао Србији.

Српски владари од Стевана Првовенчаног имају у својој широј титули и Хум или Захумље: "вѣнѣчани прѣви краљ вѣсе срѣпские земље, Диоклитие и Травоуније и Дальмације и Захлѣмие", или место тога Хлѣмѣске Земље." У повељи краља Радослава Дубровчанима из 1234. год. титула је "краљ всѣхъ рашѣкихъ земљъ и тревоуниискихъ", али се у тексту даље вели, да Дубровчани могу слободно ићи "по всѣи земли области краљевѣства ми свободно и по Хлѣмѣсцѣ Земли и по Зетѣ."^[567] Ове су две земље посебно наглашене мимо остале ради тога, што су биле у вазалском одношају према земљама чисто краљевим. Краљ Владислав има интитулацију као и отац му, и то у две повеље.^[598] Тако се потписује једном приликом и краљ Урош као "самодрѣжѣцъ в`се срѣпские земље и поморские и хлѣмские". Краљ Урош се и иначе сматрао правим господарем Хума. Он цркви Св. Богородице у Стону даје нека села и засеоке и у хумској као и у својој области и наглашава, да црква буде слободна "отъ всѣхъ владоушнихъ и отъ всѣхъ хотешнихъ насильствовати что любо". На вазала се, по свој прилици, односи ово место: "на господствоуштаго прѣложихомъ властѣ и всако исправление иеже о вѣноутрѣнихъ и вѣнѣшнихъ правѣдахъ."

У ово време свакако је и православна епископија у Стону имала да претури тешке дане. Од 1252. год. па са прекидима до 1254. трајало је ратно стање између Србије и Дубровачке Републике. Све се вести слажу у том, да је око 1252. Стон врло много препатио; том је приликом, наглашава се изричито, страдао и Богородичин Манастир. "Сама се црква манастира напола срушила". Сем те ратне невоље и невоље од земљотреса дошла је још једна. Хумски владар придружио се непријатељима краља Уроша из страха за свој положај, и по свој логици ствари дошао је сукоб и са православним стонским епископом, који је остао веран рашком врховном господару. Ко је био тај епископ не можемо данас рећи. Сигурно је само то, да је напустио Стон и прешао у Рашку.

У Рашкој се хумски епископ за извесно време сместио у манастиру Св. Петра на Лиму, који је подигао кнез Мирослав. Краљ Урош је потврдио једном повељом добра, која су раније била дана Стонском Манастиру, односно хумској епископији, да се зна шта је било њено; а другом, каснијом повељом, коју је дао, у споразуму са архиепископом Арсенијем и братом Савом II, Петровом Манастиру, он је један већи део тих добара епископије придао овом другом манастиру као месту, где се налази епископ. И у тој другој повељи стонска Богородичина Црква није заборављена. Њој је дат читав низ старих поседа у Стону и Приморју и два винограда. Имамо поузданих вести, с краја XIII века, да су у Стону још постојала лица, која су припадала стонском епископу и да је уопште појам "стонског епископа" био непосредан у народу.^[569]

Пред крај живота у Хуму је нашао своје уточиште збачени краљ Урош. После пораза на гатачком пољу, 1276. год., он се склонио негде у Хум, не знамо ближе где, и ту је умро. Крајем 1278. год. у Хуму није уопште било правог господара. У једној дубровачкој парници изречно се наводи, како је хумски казнац изјавио да он не може донети никакве одлуке "quia terra est sine domino".^[570] После тога налазимо у Требињу чешће пута људе и чиновнике "краља" и "краљице". При грађењу нове Петрове цркве у Чичеву, 1906. год., разбијена је једна стара плоча, на којој се, по причању, налазио помен неке краљице Каталине. То би била жена краља Драгутина, који је, доиста, држао требињски крај све до јесени 1284. год., када га је, после добијања Срема са североисточном Босном, уступио мајци, краљици Јелени.^[571]

У унутрашњости Хума нису биле сасвим ретке освете, пљачке дубровачких каравана, отимачине и крађе. Било је још доста сирових типова. Дубровачке архивске књиге садрже приличан број тужби и парница, које нам дају доста података о локалним властима, о њиховим судовима и о међусобним односима. У отимачинама су понекад учествовала и велика хумска господа. Син кнеза Андрије, Ђорђе, отео је у Неретви неким Дубровчанима вина за девет гроша, а жупан Твртко, потомак Андријин, отео је 1282. год. неку стоку у Затону.^[572] Његови људи били су агресивни и штетили су Дубровчане више пута. Неким дубровачким трговцима уграбљена је била 1296. год. роба у вредности до 50 перпера. Отимачи су је однели у Требиње, у двор краљице Јелене, и тамо је доиста и нађена и враћена. Учинили су то људи краљичине послуге, али без њеног знања.

Упада у очи, крајем XIII века, прилично велик извоз робља из Босне и Хума, које се продавало не као заробљеници, него понајвише од невоље. Врло су чести случајеви да младу мушку и женску чељад продају њихови родитељи, и то не само у Дубровник и суседство, него чак и преко мора, у сасвим туђ свет. На дубровачком тргу трговци из Италије куповали су младеж из Босне и Хума у партијама по више лица и одводили их у своје крајеве и на друге стране. И из наших крајева као да је било продаваца спекуланата. Тако је 1280. год. тепчија хумске кнегиње продао своју слушкињу и још једну девојку из Босне једном талијанском трговцу и једном Дубровчанину.^[573] Било је случајева, и то повише, да су Хумљани продавали девојке не само из Хума и околине, него и из Босне (чак с Врбаса и Сане), па и из Срема, и из Хрватске. И ту је било или простих отимача или варалица и спекуланата. Занимљиво је да је највише таквих лица потицало из Рудина. Најстарији помен продаје робља с наших страна, забележен 22. марта 1278., односи се на једну девојку из Усоре.^[574]

Дубровник се одавно обнављао људима из свог словенског суседства. Конавље, Требиње и Хум већ су доста рано слали своје људе, и мушке и женске, у град Св. Влаха, да тамо послужују, уче занате и врше разне, већином ниже, послове. Та су лица обично остајала у граду и давала му све више словенски карактер. Нека од њих дошла су и до извесних малих капитала, па су, развијајући своје послове, доводила у Дубровник своје сроднике и познанике и освајала постепено дубровачку чаршију. Многи од њих утицали су одатле на културу својих домова и села. То се нарочито осећало у Требињу, које је временом добијало изглед и манире приморских градова. Има случајева, да су на учење заната (кројачког) у Дубровник већ крајем XIII века долазила лица и из Босне и Усоре.

Дубровачке хронике и предања говоре, да је добар део њихових старих властеоских породица дошао у Дубровник из Захумља и Требиња. Као такви наводе се из Захумља Бољеславићи и Рибице; Владимировићи (Волци, Серзии, Волкаси) су из Шумета и горње Жупе, а из исте области су куће: Грдуша, Глеђића, Градића, Сарака; из Хума и Захумља су и Матеше, Палмотићи и Замање. Хронике спомињу у Дубровнику и насеља Влаха катунара, међу којима се налазило и врло богатих људи. Њима се, вели се, уступило ради испаше брдо Св. Срђа. Од тих Влаха изводиле су се породице Пикураревића (Pescorarii, у вези с речју pecus - стадо), Гучетића, Бобаљевића (Бобана, сточара) и Галина. За породице Зецуна и Зелана говорило се, да су пореклом са Неретве.^[575]

Вероватно због неких локалних сукоба дошло беше у јесен 1285. год. до врло запетих одношаја између краљице Јелене и Дубровачке Републике. Краљичина војска беше изашла у непосредну близину града, изнад његових винограда, и нанела је нешто штете дубровачким поданицима,^[576] али се ствар ипак завршила без тежих криза. То је био уобичајени метод свих противника приморских градова. Кад нису могли да јуришају на њихове тврде зидине, онда су редовно таманили њихове винограде и поседе испред града. За време рата између краља Милутина и Дубровника 1301-2. год. догађале су се исте ствари. Дубровчани су на то одговарали обуставом сваке трговине. Тако су 27. маја 1302. били опозвани посебним писмима чак и трговци из Хума и Неретве.^[577]

Док је краљица Јелена имала под својом влашћу Требиње и његово подручје краљ Милутин је узео цело Захумље. Није више у њему трпео врховну власт старих локалних господара, својих даљних рођака, него је као намесника поставио свог најстаријег сина Константина. У дубровачким књигама Константин се помиње, у вршењу својих дужности, у Невесињу, Стону и на Бротњу, дакле на целом подручју старе захумске области. Хлап Друговић из Невесиња тужио се 10. септембра 1305., да је Константин, по наговору Нале де Соренто, отворио трг соли у Невесињу, кога ту није никад било и који је био уперен против дубровачке соли. У год. 1306. дао је Константин одузети од Паске де Мутигати вина и робе у вредности од 350 перпера, и то "de monasterio Stagni". Код цркве Св. Ђорђа на Бротњу, пред кнезом Константином, тужио се Нићифор Рађина на Познана Пурђића и његове људе из Невесиња, који су га опљачкали и нису му вратили све што су однели.^[578]

Западна граница српске државе допирала је, на почетку XIV века, до Вруље код Макарске. Ту је краљ Милутин 1303/4. год., у време кад му је син господарио Захумљем, имао састанке са Павлом Шубићем.^[579] Павле је тежио да поред Босне добије и Хум; Милутинов састанак с њим имао је вероватно циљ, да нађу споразум. Павле се, доиста, после тога ограничио првенствено на акцију у Босни; али се његов син Младен потписивао понекад, од 1304. год., као господар "целе хумске земље", иако је у ствари није држао.

Од хумских власти пре Константина задуго се у изворима не помиње ниједно име, иако се зна да их је било. Год. 1280. има помена о неком тепчији, "domine comitisse de Chelmo",^[580] али се не казује ни њено име као ни име њеног мужа. Као жупан у Конављима спомиње се од 1278-1285. Бодин,^[581] чије име потсећа на некад моћног зетског краља. Изречно се наводи и његов двор, sigia, у ком је вођена једна парница. У Дубровнику се 1298 год. помиње жупан Тољен, можда потомак старог Тољена.^[582] Сем њих, спомиње се у Стону, у то време, 1280. год., жупан Доброслав Топлић, који је због отимачине жита, коју су извршили његови људи неким дубровачким поданицима, долазио у Дубровник да се нагађа за отштету.^[583] То је, изгледа, сасвим нов човек, јер нас његово име не упућује ни на какву старију везу. Нова је личност и поповски кнез Мужибрад (Musibradus, Мажибрад?), који се помиње од 1313. год.,^[584] док се као поповски жупан тих година наводи Богдан, унук кнеза Андрије.

[427] Dipl. Zbornik, IV, 15. Клајић мисли без икаква поуздана темеља, да је Стеван "po svoj grilici Kulinov sin". Poviest Bosne, 65. Зар се у папинском писму не би навео тај факат, који би нарочито појачавао легитимност Сибислављеву? Као Клајић мисли и Ст. Станојевић, Историја Босне и Херцеговине. Београд 1909., 22. Јиречек држи, да је Нинослав могао бити непосредни наследник Кулинов. Историја Срба, I, 225. То мишљење прихвата и В. Глушац. Повеље Матије Нинослава. Бања Лука 1912., 9-10.

[428] Dipl. Zbornik, IV, 16-8. Ne quis ipsum in fide ac devotione romane ecclesie persistentem supradictis terra et bonis presumat temere molestare.

[429] Dipl. Zborn. III, 196-7.

[430] Ibid., 198-9. Препоручивао то и Дубровчанима, ibid., 209-210.

[431] Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana, 98, 103. Погрешно је, да је Аконције умро у Дубровнику октобра 1222., што доноси у белешци Рачки по Фарлатију. Он је 28. дец. исте године био у Задру. Dipl. Zbor. III, 218-9. А 27. јула 1223. папа га позива, да преда плашт сплитском надбискупу Гунцелу. Ibid., 229-230. Да је Аконције умро још у октобру 1222. папа би сигурно до тог времена био обавештен о том.

[432] A. Huber, Geschichte Österreichs, I, Gotha 1885., 429-437.

[433] Dipl. Zbor., III, 242-4.

[434] Monumenta Hungariae historica XX, 167, 173-4.

- [435] Dipl. Zbor. III, 264-5.
- [436] Ibid., 361- 2.
- [437] Ibid., 379-380.
- [438] Huber, сп. д., 439.
- [439] Dipl. Zbor. III, 388. Нинослав се у том писму и у осталим тога доба зове "dux de Bosna". И Дубровачки Статут из 1272. год. има стално ту ознаку. Bogišić-Jireček, Liber statutorum civitatis Ragusii. Zagrabiae 1904., 78-9.
- [440] Dr. N. Pfeiffer, Die ungarische Dominikanerordensprovinz, 61.
- [441] Dipl. Zbor., III, 388-9. Нетачно код Клајића, сп. д., 68, 70. Глушац, и поред ових докумената, налази, да је Нинослав "знао сачувати самосталност Босне". Сп. д., 11.
- [442] Dipl. Zbor., III, 389-390.
- [443] F. Šišić, Historiski pregled katoličke biskupije bosanske do god. 1701. Glasnik Zem. Muzeja, XV, 1903., 330. E. Fermežin, Acta Bosnae (Monumenta historica XXIII). Zagrabiae 1892., 8.
- [444] Pfeiffer, 64-6; B. Alter, Die Dominikanermissionen des 13. Jahrhunderts. Habelschwer t 1924., 156.
- [445] Dipl. Zbor., III, 396-8.
- [446] Dipl. Zbor., III, 412-3., Huber, сп. д., 440-1.
- [447] Dipl. Zbor. III, 443-4 показује, да спор ни 1235, год. још није био решен, али и да римска курија није хтела оштрина. Можда је ради тога босански бискуп и био поднео оставку, коју папа није примио. Сп. д., 444-5. Јоханес је престао бити босански бискуп пре пролећа 1237.
- [448] Сп. д., 415-9.
- [449] Сп. д., 443.
- [450] Dipl. Zbor. IV, 65-6.
- [451] Huber, сп. д., 408-410.
- [452] Dipl. Zbor. IV, 67-8.
- [453] Ibid., 64.
- [454] Ibid., 56-7.
- [455] Ibid., 65-8. Писмо печујским доминиканцима једнако је доцнијем писму босанским. Ibid., 95.
- [456] Ф. Шишић, Годишњица XLVI, 1935., 57.
- [457] Клајић, сп. д., 74; Шишић, сп. д., 331; Dipl. Zbor. IV, 94.
- [458] Dipl. Zbor. IV. 94-5.
- [459] Dipl. Zbornik IV, 120-1. Пријезда се 1233., год. помиње као "nobilis vir Ubanus dictus Prijesda". М. Вертнер је мислио да то Ubanus значи vicebanus. Vjesnik kr. hrvat. zem. arkiva VIII., 1906., 235-9. Мада се у Босни нигде и никад не помиње вицебан тумачење је ипак врло вероватно с обзиром на то, да је у то време било вицебанова у суседној Славонији.
- [460] Dipl. Zbor. IV, 107-8. Можда конценат или први преговор у тој ствари *ibid.*, 126. Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма, 7-9. О повељама бана Нинослава ср. студију М. Коса у Гласу СХХIII, 1927., 46-53.
- [461] Dipl. Zbornik IV, 229.

- [462] Тома Архиђакон, сп. д., 185-7, 191-200.
- [463] *Starine* XXVI, 198-9.
- [464] *Dipl. Zbor.* IV, 235-7.
- [465] *Ibid.*, 236-240.
- [466] *Ibid.*, 297-9. Готово исти акт 1264. поновљен је изгледа без потребе. *Dipl. Zbor.* V, 303-4,
- [467] *Ibid.*, 310-1.
- [468] *Ibid.*, 322-3.
- [469] *Dipl. Zbornik* V, 303-4.
- [470] *Ibid.*, 341-2.
- [471] J. Šidak, *Rad* 259, 145.
- [472] Спомиње се, на пример, да је год. 1211. дубровачки надбискуп посветио босанског бискупа Драгоњу и настојао да треби патаренство а да је то ишло *con prospero successo*. N. Nodilo, *Chronica Ragusina Junii Restii*. 75-6.
- [473] *Dipl. Zbor.* IV, 27. Nodilo, сп. д., 84.
- [474] *Dipl. Zbor.* III, 427, IV, 107-8, 126, 386-7. В. Глушац, Повеље Матије Нинослава. Бања Лука 1912. једно је велико питање, како да протумачимо, што је у задњој повељи име Нинослава брисано и место њега написано Стџпань. И. Шафарик, указујући на печат који носи Нинослављево име, мислио је, да су се овом повељом хтеле извући неке користи именом бана Степана Котроманића и да је с тога изведена измена. Гласникъ друш. срб. словесности VI, 1854., 183-4. Тако сам ствар раније тумачио и ја. Преглед, III, 1912., 249. Глушац мисли, да је то чинио неко, ко је видио, "гдје долази уз крштено име владара и име Стјепан или Стефан", па то учинио и овде избрисавши име Нинослава. Сп. д., 22-3. Али то нису и једина тумачења. Ово би била последња повеља Нинослављева и последњи директан акт његов. Није ли могуће, да је ова исправка учињена од његова наследника, с којим су Дубровчани обнављали ранији уговор, и није ли име Нинослављево, унесено по ранијем формулару, накнадно замењено именом тога наследника? Код Растића, који зна за Матеја *Мирослава* за ову годину наводи се *Stefano, gran bano di Bossina*. Nodilo, сп. д., 89.
- [475] *Dipl. Zbornik* IV, 239-40.
- [476] Љ. Стојановић, *Старе срп. повеље*, 6-10.
- [477] Ф. Шишић, *Годишњица XLIV*, 58-9; J. Šidak, *Rad* 259, 141-2.
- [478] Dr Marcali Henrik, *A magyar történet kútöinek kézikeönyve*. Budapest 1902., 162.
- [479] *Dipl. Zbor.* IV, 594. Ср. М. Вертнера, *Vjesnik zemalj. arkiva* VIII, 1906., 237.
- [480] О Ростиславу в. студију В. Г. Прокофјева, Юбилейный сборникъ рус. Археол. Общества въ кор. Югославиі. Бѣлградъ, 1936.
- [481] Ј. Талоци, *Istraživanja o postanku bosanske banovine*. Glasnik Zem. muzeja XVIII, 1906., 423, 437. Књига М. Ристића, *Босна од смрти бана Матије Нинослава до владе сремскога краља Стевана Драгутина*. Београд, 1910., сасвим је почетничка ствар.
- [482] Лиречек, *Историја Срба I*, 306-7.
- [483] Г. Чремошник, *Канцелариски и нотариски списи. I*. Београд 1932, 59.
- [484] Можда породица потиче из Подравине. Близу новачке жупе, коју је краљ Бела уступио Пријезди (сем једног дела од Вашке до Св. Михајла, који је од раније припадао темпларском реду), налазили су се и поседи наследника бана Борића. Ср. *Dipl. Zbornik* V, 135; *Glasnik* XVIII, 423. Ср. М. Prelog, *Študije iz bosanske povijesti*, 22-4.

- [485] Dipl. Zbor. XII, 1-3. И трећи брат њихов Вук у тестаменту његове кћери Јелене († 1337.) зове се баном босанским ("filia condam magnifici viri domini Vuch bani Bosne"). Dipl. Zbor. X, 303-5.
- [486] Ср. М. Wertner, Vjesnik kr. hrvat. slav. dalm. zem. arkiva, VIII. 1906., 237; о тој породици исти писац, A magyar nemzetség a XIV szálad közepeig. I, Temesvár 1891., 244 и д. Ср. Monumenta Hungariae historica XVII, 4-5, 10-1, 18; Codex dipl. patrius VI, 194.
- [487] Dipl. Zbor. VI, 34. први спомен Егидијев није 23. маја, како наводи Ристић, него нешто раније. Ср. Monumenta Hungariae historica, XVII, 22, 26, 34; XXII, 76, 78, 80.
- [488] Dipl. Zbor. VI, 100.
- [489] Ibid., 240-2, 254-5, 261-6.
- [490] Glasnik Zem. Muzeja IX, 357.
- [491] Ф. Шишић, Пад Младена Шубића. Гласник Зем. Музеја XIV, 338.
- [492] Dipl. Zbor., VI, 362-3. Талоци, сп. д.
- [493] Fermendžin, сп. д., 16.
- [494] Dipl. Zbor., VI, 357-8.
- [495] Ib., 378-9.
- [496] Ср. Ристић, сп. д., 141-4. Занимљиво је, да она и касније потврђује извесне црквене даровнице, 1286., или да 1288. враћа нека села, све у пожешкој жупанији. Dipl. Zbor., 573, 627. Али у тим повељама нема њене титуле као мачванско-босанске господарке.
- [497] О Дебрецу, Годишњица, XXI, 1901., 32; о средњевековном Срему ср. М. Динића, Гласник Ист. Друштва IV, 1931., 1-12.
- [498] Ђ. Даничић, Животи краљева и архиепископа српских. Загреб, 1866., 41.
- [499] Monumenta Hungariae historica X, 46-9.
- [500] Dipl. Zbor. VII, 24. Поново два фрањевачка инквизитора 29. априла 1298. Ib., 302-3.
- [501] Ср. Н. Hefele, Die Bettelorden. Leipzig und Berlin 1910.
- [502] Др. И. Марковић, сп. д., неоправдано мисли, да се "Драгутин бјеше већ одрекао Фоцијева раскола", 323. И Клајић је тврдио, да је Драгутин "збиља пригрлио римску вјеру". Сп. д., 88.
- [503] И. Руварац. Годишњица II, 1878., 251-2.
- [504] Monumenta Hungariae historica X, 92-3.
- [505] Monumenta Hungariae historica. Acta extera I, 74.
- [506] Dipl. Zbor. VII, 103-4. Исти Радослав добија награде и од Андрије 1293., ibid., 146-8.
- [507] Thalloczy, Jireček, Šufflay, Acta et diplomata Albaniae. I, Vindobonae 1913., 154.
- [508] Ibid., 104-5.
- [509] Ibid., 163-4. Смичикласу је ова повеља сумњива. О свему ср. V. Klaić, Vrbirski knezovi. Zagreb 1897., 55-61.
- [510] Dipl. Zbor., VII, 205-6; Klaić, сп. д., 60-1. Слично поновљено 14. августа 1298. Dipl. Zbor., VII, 313.
- [511] Cuiusdam portus super Zavam existentis Alsogradisca nuncupati, qui versus Vrbaz transit ad ipsorum terram Schlplatu vocatam. Dipl. Zbor., VII, 214-5, 416.
- [512] A. Huber, Studien über die Geschichte Ungarns im Zeitalter der Arpaden. Wien 1883., 73.

- [513] Dipl. Zbor., VII, 331-6. први пут с том титулом 7. априла 1299. Занимљиво је, да о Босни нема ништа у поновној повељи, којом 4. августа 1299. Карло Напуљски потврђује сва права и област Шубића. Ibid., 353-4.
- [514] Ib., VII, 342-3.
- [515] Ibid., 363, 367.
- [516] Ср. Ст. Станојевић, Из наше прошлости. Београд 1934., 110-2.
- [517] Klaić, Vrbirski knezovi, 70, 172-3.
- [518] Dipl. Zbor., VII, 368.
- [519] Klaić, Vrbirski knezovi, 76-7.
- [520] Thallóczy, Istraživanja, 434-6; Dipl. Zbor. VIII, 3-4.
- [521] Ibid. Хум се, у то време, сигурно није налазио у власти Шубића. Овај назив означава пре претензије, него стварну власт.
- [522] J. Gelcich, Monumenta ragusina V, 27; Dipl. Zbor., VIII, 43.
- [523] Dipl. Zbor. VIII, 27-8.
- [524] Растић, 107.
- [525] J. Renđeo, Naši stari novci. Sarajevo 1926., 6; Hrvatsko-dalmatinski novci. Sarajevo 1934., 11-2.
- [526] Dipl. Zbornik V, 292-3; Wenzel Gusstáv Arpádkori újokmánytár. Pest 1869., 480-1.
- [527] Ib., 503-4; VI, 21, 61.
- [528] Ib., 544, 608-9.
- [529] Műnumenta Hungariae historica XX, 583; XXII, 135, 144.
- [530] Ср. L. Thallóczy, Historička istraživanja o plemenu goričkih i vodičkih knezova. Glasnik Zem. Muzeja, IX, 1897. L. Thallóczy - S. Barabas. Codex diplomaticus comitum de Blagay. Budapest 1897., 1-4. Они датирају повељу са 1200. год., али то не може бити тачно, јер се Емерих ту назива, међу осталим, и ‚rex Servie‘.
- [531] Codex de Blagay, 11-2.
- [532] Ib., 14-5.
- [533] Ib., 17-8.
- [534] Ib., 18-21.
- [535] Ib., 29-35.
- [536] Ib., 40-2.
- [537] Талоци, сп. д., 364.
- [538] Codex de Blagay, 43-8. Ср. Dipl. Zbornik VI, 515.
- [539] Талоци, сп. д. 367-8.
- [540] Codex de Blagay, 63-4.
- [541] Ib., 76-7.
- [542] Dipl. Zbor., II, 296.
- [543] Растић, изд. Нодила, 66. Старији син Мирославов, Тољен, за кога се год. 1189. преговарало са Фридрихом Барбаросом, да се ожени ћерком немачког кнеза Берхтолда од

Андекса, изгледа да није преживео оца. К. Јиречек, Тољен, син кнеза Мирослава Хумског. Глас XXXV, 1802. И. Љ. Ковачевић мисли, да су Петар и Андрија били браћа. Старица I, 1884., 115.

[544] Ст. Станојевић, Глас ХСII, 143. К. Јиречек ставља први уговор кнеза Андрије с Дубровником у време од 1214-1217. год. Archiv für slav. Philologie XXVI 1904., 169.

[545] О тој епископији в. мој чланак у Споменици епархије зах.-херцеговачке. Ниш 1929. Без нових момената је студија Ћ. Слијепчевића у Богословљу, XIV, 1939., 240-8.

[546] Diplomatički zbornik, II, 175-6. Ср. Јиречек, Историја Срба, I, 194-5. Ст. Станојевић, Борба за самосталност католичке цркве, 66. На ушћу Цетине, у Омишу, чува се надгробни камен неког кнеза Мирослава, који је сахрањен с оцем и братом Живном. П. Колендић мисли да је натпис на камену с краја XII века. Јужна Србија, бр. 46-7, 1924, 923. Овај Мирослав Омишки није брат Немањин.

[547] Ston u srednjim vijekovima. Dubrovnik, 1915., 41-2. Опис те цркве од Ф. Радића у Starohrvatskoj Prosvjeti, IV, 1898., 72-7.

[548] Ср. Доментијан, Живот Св. Симеуна и Св. Саве. Изд. Ћ. Даничића, Београд, 1865., 214-7.

[549] Теодосије, Живот Светог Саве. Издање Ћ. Даничића. Београд 1860., 120-5.

[550] Dipl. Zbor., IV, 77.

[551] Клајић има као навод "око г. 1222". Сп. д., 101. Доцније 1223. Vrbirski knezovi, 27. Тако и Јиречек, Тољен. 11, има најпре 1222. У издању Томе Рачки узима год. 1225., сп. д., 103 и по њему Јиречек у Историји Срба, I, 221. Година 1223. је највероватнија. Те се године, у марту, последњи пут спомиње погинули кнез Вишен. Dipl. Zbor. III, 226-7. Год. 1225., 15. маја, Аконције се већ наводи као мртав, *ibid.* 242. Задњи спомен о њему, где се још узима као жив, то је 27. јула 1223., *ibid.*, 229-230. По свој прилици је, дакле, Петар изабран 1223., а проклетство са Сплићана дигао је њихов надбискуп после годину дана вероватно иза смрти Аконције.

[552] Dipl. Zbor., III, 431.

[553] Тома, сп. д., гл. XXVIII, 103-6, 113.

[554] Dipl. Zbor. III, 259.

[555] Тома, 114-5, 121.

[556] Дубровачка хроника Ј. Растића зове га "gran conte di Clitovo". Сп. д., 89. То је назив по главној области његове државе *Хутово*.

[557] Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма I, 4-5.

[558] *Ив.*, 5-6.

[559] Dipl. Zbornik IV, 134-5.

[560] *Ив.*, 235-6. Из тог да је "неверан краљу" следи, да је имао раније извесних обавеза према њему, ваљда приликом добијања Тољенова дела.

[561] К. Јиречек, Тољен, 12-4.

[562] Н. Милаш, Стон у средњим вијекovima. Дубровник 1914., 13, 118.

[563] М. Динић, Глас CLVIII, 1935., 213-4.

[564] Љ. Стојановић, сп. д., I, 24-5. Кнез Андрија је имао и трећег сина *Ђорђа*, који је држао крај око Габеле. Дубровачки споменици не зову га ни кнезом ни жупаном. Г. Чремошник, Канцелариски и нотариски списи, бр. 18, 36.

[565] Љ. Стојановић, сп. д., I, 24-6. Међу његовим сведоцима налази се неколико лица, која су

радила и с његовим оцем. Тако Берко Радованић, који је био и пре сведок у уговору са Сплитом и са Дубровником; даље из ранијег дубровачког уговора познати Прибен Злошевић и Предислав Вукмирић.

[566] "Nominatur Stephanus iurpanus de Chelmo". *Starine XIII*, 243.

[567] Љ. Стојановић, сп. д., 11-2.

[568] Стојановић сп. д., 12-4; С. Новаковић. Законски споменици српских држава средњег века. Београд 1912., 386. О рашкој интитулацији ср. Ст. Станојевић, *Глас ХСII*, 1913., 143-5.

[569] Ср. мој чланак у *Годишњици XLIX*. 1940., 26-3.

[570] К. Јиречек и Ј. Радонић, *Историја Срба III*, 47.

[571] Ср. мој чланак у *Гласу СХХХVI*, 1-12.

[572] Канцеларски и нотариски списи, бр. 36, 263, 407.

[573] *Ibid.*, бр. 42, 44.

[574] Дубр. држ. архив, *Debita Notariae I*, f. 72.

[575] М. Medini, *Starine dubrovačke*, 93-102.

[576] Канцеларски и нотариски списи, бр. 393, 397.

[577] *Monumenta ragusina V*, 27.

[578] Дубр. држ. арх. *Diverse Cancelariae IV*, f. 7, 113, 97. Ср. К. Јиречека *Archiv für slav. Philologie XXII*, 174-5.

[579] К. Јиречек и Ј. Радонић, *Историја Срба III*, 247: *Die Romanen in den Städten Dalmatiens II*, 3. Дубровчани су приликом тих састанака спремали дарове за њих обојицу. Ј. Gelcich, *Monumenta ragusina. V*, 52, 73.

[580] Канц. и нот. списи. бр. 38-9, 42, 44.

[581] С. Јиречек. *Archiv für slav. Philologie XXII*, 1900., 173.

[582] Дубр. држ. архив, *Diversa Cancelariae III*, f. 95.

[583] Канцеларски и нотариски списи, бр. 29.

[584] Дубр. држ. архив; *Artagia I*, 33. Мажибрадића породица у Дубровнику изводила је порекло из Херцеговине, али не из Попова, него из Билеће. У Дубровник је дошла око 1380. год. П. Поповић, *Глас CLVI*, 11.

Влада Степана Котроманића

Незадовољан анжујским кандидатом за угарску круну, мађарски епископат, на челу са калочким надбискупом Иваном, понудио је 1301. год. престо сину чешког краља Вацлава II, који је по женској лози потицао од Арпадовића. Вацлавов син Вацлав III би крунисан 27. августа те године као мађарски краљ Ладислав V. Ражљућен тим покретом папа Бонифације посла легате у Угарску да поведу истрагу, а калочког надбискупа позва у Рим, на одговорност. Овај умре пре поласка, а папа, по ранијој методи, именовала место њега свог човека и још једном јасно показа колико му је било стало до победе Карла Роберта. Да би дигао значај новом калочком надбискупу Стевану неким успехом, папа нареди да надбискуп и други, ближи, бискупи почну поново у Босни борбу против јеретика, и то не само црквеном пропагандом него и световном силом.^[585] Као много пута раније и сада је Босна имала послужити као вентил за унутрашњу напетост у самој Мађарској.

У ствари, у Босни није требало кретати неку нову акцију него само прихватити борбу, коју су тамо већ водили Шубићи. Можда је идеја и дошла с њихове стране, да им олакша положај. Ми смо већ споменули, да је 1302. год. бан Павле ратовао против босанског бана Степана Котромана и да га је био потиснуо до Дрине. Позив упућен мађарском епископату и калочком надбискупу да крену акцију против јеретика у Босни датиран је од папе 30. маја 1303. и очевидно је у вези са борбом Шубића, одлучних пријатеља анжујског кандидата. Отпор на који су Шубићи наишли био је јак и трајао је дуго, и с тога би им помоћ из Мађарске била добро дошла. Да ли је и стигла не знамо поуздано. Зна се само, да је у јуну 1304. Павлов брат бан Младен погинуо негде у Босни од "неверних јеретика".^[586] Борбу је наставио сам Павле. Победивши противнике он се од почетка 1305. год. зове "господарем читаве Босне", коју је предао у власт свом најстаријем сину Младену II. Узметежено стање изазвало је општу несигурност. Тако се 1305. год. помињу нападаји на дубровачке караване код Билеће, Гацка и Прибоја.^[587]

Младен II није знао очувати велику тековину свога оца. Још за живота његова помагао је свом снагом, учествујући сам у борби, побуну Задрана против Млетачке Републике, 1311. године, и примио је избор за њихова кнеза. Ту је борбу наставио и иза смрти очеве (1312.) имајући, истина, војничких успеха, али не и довољно снаге, да сам, без краљеве помоћи, води рат са моћном републиком. После војевања од две и по године Задар се опет покорио Млечима, а бан Младен се морао одрећи свога задарског кнежевства и свих права спојених с том титулом (23. септембра 1313.). Од тога часа његова звезда тамни. Неуспех је осоколио незадовољне елементе његова поданства, да дигну главу и да чак почну отворено радити против њега. Год. 1315. побунио се Трогир и тражио заштите у Млечима, и Младен је морао знатно спуштати своје првобитне строге услове граду, да би га поново повратио. Против њега се дизаше и хрватско и босанско племство: тако крчки кнезови Франкопани, Курјаковићи из Крбаве и лички кнез Нелипић, а из Босне Хрватинићи и ливањски кнезови Миховиловићи. Нарочито му постадоше опасни водички кнезови Бабонићи, банови Славоније и отворени такмаци. Сам краљ Карло, мучен и иначе великашком насртљивошћу и непоузданошћу, није имао вере у Младена као некад у његова оца; и кад је почео да спроводи своју политику слабљења и крхања осилених магната, он није ни Шубиће оставио на миру. Најпре је 1316. год. потпуно сломио моћне Гисинге после неколико огорчених борби; после Матију Чака на северу, у Словачкој; а онда се, иза рата са Србијом, обрнуо и против Шубића.

Босански бан Степан, познат више са именом Котроман, противник Шубића, умро је негде сублизу кад и његов таст краљ Драгутин. Шта је било с њим од неуспеха у борбама са Младеном и Павлом, од 1302. год., не знамо управо ништа, али се чини да је, ипак, задржао власт бар у неком суженом обиму. Дубровачке хронике казују, да је његова удовица са малолетном децом Степаном, Нинославом и Владиславом морала бежати из земље, јер јој властела није дала да заседне и на привидно банство, изазивајући, по мађарском примеру,

борбе око власти. Она се склонила у Дубровник и ту је нашла срдачан пријем.^[588] Дубровчани убрајају себи у заслугу, што се млади Степан после неког времена могао вратити у Босну и заузети очево место уз пристанак извесног дела моћних великаша.

У Босни млади Степан II, зван Степош, у прво време био је потпуно под утицајем и зависан од бана Младена. То нарочито показује овај случај. Младен је био тај, који је молио папу, да Степану да дозволу за венчање са кћерју кнеза Мајнхарда Ортенбуршког, с којом је био у сродству, пошто је изјавио спремност, да ће радити у корист праве вере. То је папа и допустио писмом од 18. јула 1319.^[589]

После смрти краља Драгутина дошло је до борбе на више страна. Његова сина Владислава, који је тражио српску круну за се, према праву свог оца, ухвати краљ Милутин и баци у тамницу, а Драгутинове земље прихвати сам. То изазва отпор мађарског краља, који је те покрајине сматрао као лено своје државе. Љут, краљ се крену против Милутина са севера. Са југа је још раније, свакако с тим походом у вези, ударио на Милутина бан Младен. Борба је била, каже се, изазвана пљачкањем пограничних хумских заповедника Бранивојевића, Михаила, Брајка и Браноја, који су били господари Стона и краја око неретванског ушћа, али се заоштрила свакако у вези са држањем мађарског двора. Већ 10. априла 1318. Младен се поново назива, уз дотадашње титуле, још "и главним господарем хумске земље",^[590] док се Милутин од раније почео да зове и "краљ Хрватске", и готово свуда у туђим повељама, и "краљ Хума". У рату, који се водио од лета 1318. до лета 1319. год., Младен је рђаво прошао. Мир је добио посредовањем Дубровчана, под доста тешким условима. Морао је дати рођеног брата Гргура и још неке своје људе за таоце, док не изврши обавезе према Милутину.^[591]

Тај пораз само појача незадовољство његових поданика. Још те године одметну се од њега Шибеник и нађе заштите у Млечана, а наскоро за тим примером, изазван Младеновом безобзирношћу, пође и Трогир. Да се договори о ситуацији насталој отвореним судеоништвом Млетака у борби против њега и да прибере све народне снаге 31 акцију отпора, Младен беше сазвао и један сабор хрватских великаша. Али на њему не само не постиже што је желео, него толико изазва страсти, да се највећи део људи окрену против њега, па чак и рођени му брат Павле. Они створише и савез против Младена заједно са Шибеником и Трогиром и одлучише се, да га потпуно сатру. Позваше зато у сарадњу Бабониће и из Босне Котроманиће. Краљ Карло, обавештен о том покрету и незадовољан, што је Младеновом кривицом дошло до млетачких успеха на Приморју, а жељан да скрши једног опасног великаша више, посла славонског бана Ивана Бабонића, да докрајчи ту побуну. После се и сам лично, са великом војском, упути у Далмацију. Помоћу млетачком трогирско шибеничка флота заузе Младенове градове Скрадин и Омиш, а сам Младен би потучен код Блиске и наже у бег. Кад је краљ стигао у Книн Младен изиђе понизно преда њ с даровима, и то му спасе живот. Изгубио је још ту банску част и сву власт и постао је краљев роб, негде крајем септембра 1322.^[592] Даља његова судбина није сигурно позната; умро је свакако пре 1341. год. Жена његова Јелена, иначе рођака краља Карла, налазила се у беди. Она је 1335. као поклоница дошла у Рим и одатле у Напуљ, где јој је напуљски краљ, стриц Карла Роберта, из сажаљења одредио годишњу помоћ од 200 златних форинти.^[593]

У Босни остаде сам бан Степан II Котроманић. Шубића се ослободио са врло мало свог учешћа. С те је стране постао потпуно обезбеђен. Борбе око престола у Рашкој иза Милутинове смрти (1321.) омогућише му, да рашири своју власт и на североистоку и на југу. У рат против Милутинова наследника Стевана Дечанског он се умешао јер је штитио интересе свог ујака, краља Владислава, сина Драгутинова, који је полагао право на српски престо. Владислав се дуже времена, скоро две и по године, одржао у Руднику и Срему борећи се против Стевана Дечанског. Степан Котроманић га је помагао преко Дрине, а у исто време ширио је своју власт и у Хуму. Проницљив и окретан, а свестан и брз на одлуци, Степан II је вешто искористио и метеже у Хрватској после пада Младена Шубића и у Србији грађански рат иза Милутина и створио је од Босне државу већег реда. Дотле, њен је значај

био чисто локалан, без утицаја на политичку судбину Срба, Хрвата или Балкана уопште; од њега Босна се нагло диже и почиње узимати активнију политичку улогу. У првој својој очуваној српској повељи, изданој око 1325. год., он се поносно зове "господинь всѣмь землаь босньскимь и Соли и Усорѣ и Дољнимь Краемь и Хльмьске земле господинь".^[594] То је подручје какво није имао ниједан босански владар пре њега; од 1326., па до своје смрти, он ће то подручје још више заокружити и дати му изванредан стабилан карактер.

Пре свега се трудио, да смири прилике у самој Босни и обавезе моћне великаше. Нарочиту пажњу обратио је северозападним областима, које су некад издале његова оца и пришле Шубићима. С братом Владиславом дао је кључком кнезу Вукославу Хрватинићу, искључујући његову браћу и синовце, две жупе Бањицу и Врбању с градовима Кључем и Котором. Вукосав је раније држао са Шубићима, па је напустио Младена (хрватскога господина) и пришао Степану. Те жупе дао му је бан "У дѣдину и у искидаь у вѣки ему и егову послѣдѣнъму доколѣ є наше сѣме у Боснѣи доколѣ є вѣрѣнь намь Влькославь". Банову свиту сачињавали су тада жупан из Загорја, кнез Раме, војвода Усоре, жупан Соли, Треботића и многи други кнезови и великаши земље. Хрватинићи, као пре код бана Павла, искоришћавају Степанову добру вољу, и осигуравају се од клевете и добијају, у случају кривице, право *суда добрих људи*, а као уступак бану имао је кнез Вукослав дати оружане снаге "колико може најболе".^[595] Степан му се на то обвезао само пред претставницима народне вере, пред два Радослава, дедом и гостом, "и прѣдъ вѣсомь црѣкьвомь и прѣдъ Босномь". Други Хрватинић, кнез Павле, држао је у то време жупу Земуник. У области Вукослава Хрватинића налазило се тада племе Колунића,^[596] чије се име, у месном називу код Бос. Петровца, очувало све досада.

Кад је 1316. год. умро бан Степан Бабонић краљ Карло је поставио за његова наследника брата му Ивана. Овај је важио као његов присталица и истакао се у борбама против краљева одметника Хенрика Неметујвара. Чак је био и тешко рањен при опсади зденичког града. Краљ му то у својој повељи од 20. децембра 1316. изречно признаје.^[597] Немајући мушког порода Иван је 12. маја 1321. посинио у врбаском граду свог унука Ивана, сина свог зета сечујског војводе Петра, стављајући му у дужност да се брине о целом братству.^[598] Никола и Дујмо, синови Радослава III, добили су у новембру те године град Острожац за 45 марака сребра.

Највећи успех постигао је Иван Бабонић у јесен 1322. Као мандатар краља Карла он је те године повео војску против Младена Шубића, а кад га је, с другима, срушио краљ му је, као награду, дао уз славонску банску част још и хрватску. Ту је част добио Иван 16. октобра. То је, нема сумње, био највиши успон њихове куће. Али он је био у исти мах и зачетак пропасти, Хрвати нису сматрали Бабонића као свог човека, а сем тога његов велики успон изазивао је завист. Већ те јесени избила је опозиција против Ивана и краљ је морао доскора да опозове своје именовање. То, природно, изазва реакцију код Бабонића. Они се у лето 1323. отворено побунеше против краља, али у борби с његовом војском нису имали среће. Прошли су, ипак, без тежих последица. Иван је остао бан Славоније, али су његови рођаци изгубили неке поседе (Медвед-град) и живели са жаоком у души, увек спремни да се нађу на страни непријатељској краљу. Посредовање из самог Напуља само је привремено ублажило противности. Кад је 1326. год. за славонског бана дошао Микац Акош дигли су се Бабонићи поново, али су и опет настрадали. Изгубили су свој град Стеничњак, за који им је касније, после измирења, дата Доња Мославина. Побуњенике је од теже казне спасло то, што се за њих заузео загребачки бискуп, славонска властела и један део родбине, са старим баном Иваном, који нису активно устали против краља.^[599] Домало је бан Иван изгубио и свој други знаменити град, тврди Зрињ, давши га 1328. год. у залогу због обавезе свог зета, Петра Неметујвара. Уз град он је изгубио и велик део села и поседа, који су припадали граду.^[600]

У исто време проширили су синови Радослава Бабонића породичне поседе на другој страни. Никола и Дујам, његови наследници, одликовали су се као јунаци у служби краљевој

Нарочито је краљ Карло био пун необичних похвала за Николу, који му је у једној борби с Власима спасао главу. С тога им је потврдио град Острожац на Уни, који је раније био купио њихов отац са много других поседа, па им је то имање још и проширио све до близу Крупе.^[601] Дујмо је потом купио 1346. год. и велики каменградски посед у области Сане.^[602] Никола и Дујмо родоначелници су велике племићке породице Благајских. Са проширењем ових имања та породица долази у овом крају до пуног израза. Њихови суседи у области Крупе били су њихови рођаци, Павле и Динко, синови Степана Бабонића, који су били противници краљеви и с тога задуго потиснути.

Млади бан босански имао је први спор са Дубровчанима. Он је био одузео год. 1321. сву робу једном дубровачком трговцу, Марину Менчетићу, па је Република тражила или да јој се да задовољштина или сви њени трговци да напусте Босну. Једногласно је у Малом Већу 23. новембра 1322. био створен закључак, да ће сваки трговац дубровачки бити кажњен са 500 перпера глобе, ако буде трговао у бановој земљи пре него дође до споразума.^[603] Степану се пребацивала незахвалност према Републици и апеловало се на његову мајку, која је спор доиста ублажила и довела до извесног измирења.^[604] Сукоб се поновио после неколике године опет (1326.), јер је Степан тражио десетину од све дубровачке робе, која прође кроз Босну. Али се наскоро дошло до изравнања.^[605] Бан је примао поклоне место десетине, а Дубровчани су срачунали да ипак добро пролазе. Иза тога Дубровчани развијају све тешње трговачке везе с Босном. Као карактеристична особина тих одношаја може послужити облик босанског новца Котроманића. Први новац за Босну ковао је бан Младен имитирајући, као и краљ Урош, млетачки сребрени динар (грош, матапан). Степан, настављајући тај рад, мења постепено облик новца приближавајући га дубровачком, нарочито дубровачком типу динара, који се почео ковати с почетка XIV века. Има чак новаца, који су пола босански, а пола дубровачки (и са натписом S. Blasius-Ragusii), и које је бан Степан ковао, по свој прилици, по дубровачким калупима можда с намером, да уједначи већ у Босни одомаћену врсту новца.^[606]

За време престоних борби у Рашкој перифериски Хум остао је обезглављен. Степан је то искористио и проширио је своју власт и на суседне области Захумља. Међу првима, који пристадоше уза њ, беше невесињски или загорски жупан Познан Пурчић. Прилике су у земљи биле врло несигурне. Дубровачки хроничари и службене књиге спомињу честа робљења њихових трговаца, предусретања на путу у већим четама, плен стоке и много других непријатних ствари на граници. Они ради тога криве многе хумске главаре, као Петра Тољеновића, требињско-драчевичке војводе и нарочито стонску господу браћу Бранивојевиће.^[607] Кад је Дубровник дошао у сукоб са краљем Стеваном Урошем III ради својих трговаца, који су се налазили у земљи краља Владислава, Стеванова такмаца, за време њихова ратовања 1323-4. године, онда се то зло појачало још више. Пошто се налазило неколико Дубровчана у граду Острвици заједно са Владислављевим људима, краљ Стеван је у том назирао неки њихов споразум за заједничку акцију. Стога с његовим одобрењем почеше српске чете из Хума и Требиња нападати отворено на дубровачко подручје. Посебно се истаклоше у непријатељствима Бранивојевићи и гатачки војвода Војин. Они су с великом војском напали дубровачку област и нанели јој грдне штете. Дубровчани, у невољи, послаше краљу Стевану два грађанина, да му разложе ствар и да га умире, а у исто доба се обратише и за заштиту Млечићима. Њихове хронике спомињу, да је и бан Степан допринео са своје стране да је дошло до споразума, заузимајући се за њих код Стевана.^[608]

О тим сукобима нема много података. У септембру 1323. год., кад су Требињци напали Затон и Ријеку, краљ Стеван је показао доста добре воље. Он је сам обећао отштету, а свакако у споразуму с њим посредовао је пријатељски и господар требињске области војвода Младен, родоначелник куће Бранковића. Од 1324. год., кад су Дубровчани, с Менцом Менчетићем на челу, стали око Рудника на страну краљевих непријатеља, тај се однос променио.

Дубровчани су том приликом зло прошли и сасвим је разумљиво, што су све предузимали да склопе мир.^[609] До споразума је дошло тек 25. марта 1326.^[610] Односи су једно време иза тога на тој страни постали сређенији и без већих трзавица. Тада је, 1326. год., Обрад Војчинић из

Требиња подизао своју цркву, а у Дубровнику је најимао мајсторе с разних страна.^[611] Односи су се покварили поново 1329. год., кад је Требињцима, Конављанима и Драчевичанима за осам месеци био забрањен долазак у Дубровник и кад се у том граду по злу спомињао Витомир Стајић.^[612]

Наскоро су Дубровчани добили прилику, да потпуно рашчисте с омрзнутим Бранивојевићима. Осетивши попуштање централне власти и пријатност плена ови су наставили пљачкање. Иза коначног измирења краљева с Дубровчанима, на две недеље, паде у дубровачке руке, 10. априла 1326., један од те браће, Брајко, заједно са женом, ћерком војводе Војина. Затворише их одмах у манастир Св. Андрије на острву, али жену пустише, на захтев не само српског краља него и бана Степана, док Брајка оставише преговарајући да ли да му одмах суде. Држан је најпре "sub fida custodia" у кули, а после је за њ начињен посебан кавез ("cavia"). Против Бранивојевића као својих одметника био је и краљевић Душан и он је тражио од Дубровчана да флотом напану и другог брата Бранка (Браноја). Исто тако беше против њих и бан Степан, који је чак склопио с Републиком и уговор, да их прогони на сушу. Република се, при том, оградилa у уговору, да акција никако не буде уперена против краља Стевана. Дубровачки капетани флоте имали су попалити лађе Бранивојевића и њихових савезника из Крајине, а 9. маја издата је наредба, да свако може слободно нападати Бранка у Стону. На његову главу, живу или мртву, стављена је била и уцена од 2000 перпера. Он је на то отишао покајнички краљу Стевану, али га тамо оковаше. Краљ га је хтео послати у Звечан, али неки дубровачки пријатељи, којима је била обећана награда у случају његове погибије, израдише да буде послан у Котор, где би осуђен и смакнут у августу исте године. Мајку Бранивојевића, која је хтела ићи краљу да моли за синове, спречили су Дубровчани да не отпутује бојећи се сигурно, да би могла успети. Несрећни Брајко у Дубровнику није био јавно погубљен, него су га пустили да скапа од глади.^[613] У раду против Бранивојевића на српском двору залагао се много Которанин Трипе Бућа.

Све ово добро је било дошло бану Степану, да с мање изгледа отвореног непријатељства шири и утврђује своју власт у Хуму. Он се није имао много разлога тужити на Бранивојевиће, али је борећи се против њих стицао право на оружјем узете крајеве, а да српски краљеви нису одмах приметили његове праве намере. О његовом ратовању у Хуму немамо много појединости. Орбини зна, да је код Бријеста имала његова војска сукоб с Бранивојевићима и да су у том сукобу пала два члана те куће. Банову војску водио је неки Ружир, талијански старешина најамника, који се од 1331. год. јавља као сусед Дубровника и који као хумски господар полаже право на могориш.^[614] Дубровчани су доста брзо прозрели банове тежње и занимљиво је, да су већ у лето 1327., кад су га очекивали у мостарском Бишћу, спремали два "свечана посланика", *sollemnes ambaxatores*, да га поздраве,^[615] употребљавајући том приликом изразе пуне респекта "ad honorandum suam excellentiam". Нема сумње, да то није долазило само ради угледа, који бан ужива код њих, него још више од настојања, да човека, који непрепорно иде напред и чије путеве они виде и чији успех мисле да предвиђају, да таквог човека обавежу љубазношћу и то нарочито на оном месту, које за њ претставља у исто доба и тековину и ново закорачивање. У Попову бан Степан налази ускоро јак ослонац у породици својих сестрића Николића, који су били потомци Мирослава брата Немањина, односно Андрије Хумског.

Бан Степан је исто тако настојао искористити и пометњу и борбе, које су настале у Далмацији иза слома породице Шубића. Пад Младенов изазвао је на страни суревњивих великаша знатне прохтеве, који се нису дали лако задовољити без повреде других, а на другој страни он је опет потакао Шубиће, да приберу и последње снаге, па да заштите и породични престиж и личну власт. Они с тога траже везе са суседима и позивају у свој круг и бана Степана. Њих је нарочито вређао успех кнеза Нелипића кад је добио Книн. Спремања се почеше на обе стране. Уз Шубиће се овог пута нашао босански бан, Задар и сењски кнез; с Нелипићем беше Трогир, шуре му Курјаковићи и ливањски Миховиловић. У борби под Книном у јуну 1324., пре него што јој дође сва помоћ, Шубићева војска би до ноге потучена

заједно са босанским помоћним четама, а сам вођа Ђуро Шубић заробљен. Било је изгледа, да ће се борба водити и даље, нарочито "против кнеза босанског Степоша и брата Степошева и његова народа", и Трогирани 9. јула издадоше упутства заповеднику свог одреда, да не напуштају Нелипићево подручје осим у случају напада против Босне. Али до даље борбе, изгледа, да тада није дошло.^[616] Одношаји између Босне и Трогира остали су иза тога рђави. Кад је, те исте године, краљ Карло опремио војску, да сломије и Нелипића, као пре Младена, Степан је и опет био у савезу против њега, али ни овај поход није имао готово никаква успеха. Узет је Нелипићима једино град Унац. Међутим, за време тих борби, бан је на југу, у Крајини, допро без велика отпора до мора, и заузео читав крај од Цетине до Неретве изузев једини Омиш. То је, изгледа, била цена Шубићева за његов савез.

Иначе, бан Степан се потпуно ослањао на мађарског краља. Чак и у питању женидбе није хтео да буде потпуно слободан, него је тражио додира с мађарским двором и узео је за жену родицу жене краља Карла, Јелисавету, кћер кујевског војводе Казимира.^[617] Мађарски је двор имао у њему пуно вере. Кад му је год затребала помоћ босанског бана против осиљених суседних великаша добијао је увек, као против Младена и Нелипића, без икаква устежања. Ради тога за Степана није било много опасности, кад је папа из Авињона 1325. год. упозоравао краља Карла, да се у Босну "слегла велика гомила јеретика са многих и разних страна" и да је њена верска заблуда дошла "до животињског беснила" ("ad rabiem bestialem"), па да свим средствима треба сузбијати и искорењивати то зло. Мађарска је била задовољна држањем Степановим и није имала разлога, да политички искоришћава папину тужбу. Степан сам, коме папа пише да је веран њему и цркви,^[618] изгледа да је мудро радио са обадве стране: по својим симпатијама био је за народну цркву и помагао је толико, да је чак унесен и у један православни списак јеретика,^[619] али је, исто тако, указивао и предусретљивост према папским људима, по свој прилици из обзира према Мађарској и да не изазива сукобе.

У том му је донекле помагала и саблазан западне цркве у Босни, створена суревњивошћу између два главна проповедничка и инквизиторска реда у земљи, између фрањеваца и доминиканаца. Као на много страна на западу, тако су и овде настале између њих борбе о то, ко има права инквизиције и верског ревновања р коме ће, после успешног дела, припасти корист.^[620] Доминиканци су, истина, дошли пре, али су у задње време слати у Босну само фрањевци, што је говорило за то, да први или нису били довољно активни или довољно вешти и да је требала накнадна помоћ. Папа Иван XXII, чија је влада била можда најбурнија у папинској хисторији, беше се завадио са главним претставницима фрањеваца, али је, ипак, сматрао њих као погодније за верску акцију и 1325. год. упутио је у Босну као инквизитора фрањевца Фабијана. То је изазвало доминиканце на протесте и један од њих изради од папе, да им 1327., 1. фебруара, призна поново право инквизиције и чак крсташки рат против јеретика. Љут ради тога Фабијан оде у Рим и поднесе тамо тужбу ради ометања у раду. Кад је сазнао за раније папске упуте фрањевцима, папа писмом од 1. јула 1327. забрани доминиканцима деловање у Босни и препусти је потпуно њиховим конкурентима, а о том обавести и краља Карла. Краљ је на то Фабијана примио тако срдечно, да му је папа посебним писмом захвалио на тој пажњи.^[621] Према извештајима Фабијановим, који није био задовољан балансирањем бана Степана, папа је, 1329. год., писао краљу Карлу, да се побрине, како би и бан усрдније порадио да ишчисти из своје земље јерес и заблуде, што, према том, дотле није био случај.^[622] Поруке су биле прилично узалудне. Папин значај био је знатно ослабио од преласка у Авињон (1305. г.) и ради неизбежне борбе после тога у црквеној хијерархији. С тога Степан није морао обраћати посебне пажње његовим жељама. Како је папин противкандидат у Риму, Никола IV, био фрањевац, доминиканци, рачунајући на злу вољу Иванову према фрањевцима, кренуше поново своје питање, нашто Иван доиста одреди 1330. год. надбискупима сплитском и задарском, да испитају ствар и да упуте преда њ, са свима документима, претставнике оба реда, да, саслушавши их, реши спор.^[623] Не могући потрти своје раније одлуке, а неодошељен за противнички ред, уз то пазећи и

црквене и своје интересе, папа актом од 6. јануара 1331. одреди, да резервише за себе право избора и именовања бискупа у Босни, "постављеној међу шизматичке народе", забрањујући строго, да се икоје друго тело, које је дотад имало такво право, њим поново послужи.^[624]

Да би избегли нове суседе Бранивојевићеве врсте Дубровчани дођоше на мисао, да како или купе или закупе Стон. Већ 17. јула 1326. у Великом Већу од 101 присутног већника 96 је гласало, да се за "повећање и добро државе, те да би је могли сигурније имати и држати" ступи у преговоре са краљем Стеваном, да ли би им он хтео Стон отступити за годишњу кирију. Још истог месеца, 28. јула, изабрани су посланици да преговарају са краљевим изаслаником Которанином Трипком Бућом. Краљ, који никако није пристајао на дефинитивну продају, тражио је с почетка за најам 1000 златних флорена годишње. Та се сума учинила грађанима велика, али су ипак пристали да се даље погађају. Већ 3. августа закључило се, да се даду и извесни поклони краљевим великашима, "да нам буду предусретљиви"; поклони су могли износити до 1000 перпера, а имали су се спојити с обећаном премијом за погибију Бранкову. Њихова се жеља постепено развила до жудње да могу добити Стон за увек (perpetualiter) и да га могу "обзидати и утврђивати по својој вољи".^[625] У тај мах погодба још није могла бити свршена и требало је да прође неколико година, па да се преговори обнове изазвани другим приликама.

Постигавши доста успеха у Крајини и Хуму, бан Степан се јавља као сусед Стона и потискује свима средствима власт српских краљева. Он се истиче све више, откако је осетио да се српски завојевачки интерес упућује према југоистоку. За његово држање врло је карактеристична та гравитација према југу, док према истоку, према Мачви, на пример, која је од 1319. год. опет у мађарској власти, он није предузео никад ништа, иако је могао, као Драгутинов потомак, имати легитимних права на ту област. То упада у очи у толико више, што бан не продире само према мору у широкој линији од Цетина до Неретве, него што је настојао да потисне Рашане и из долина Дрине и доњег Лима, у правцу старих, исконских, рашких области. Због тога надирања банова дошло је око 1329. године до борбе између Рашана и Босанаца. Један српски запис из те године спомиње победу краљевића Душана над "безбожним и поганим бабунима", где "многе крви пролија и безчисљне плъни", одржану у околици дабарске епископије на Лиму, докле беше продрла банова војска.^[626] У својој повељи од год. 1351.^[627] сам бан Степан, дајући Вуку и Павлу Вукославићу Бањице с Пећи, Подстиње и друге неке области и села, наводи, да то чини за њихову верну службу у борби. Кад је био "оу Раси и би рвана" у бојном окршају кнез Вук му је дао свог коња, кад је банов погинуо, па и тог му коња "исикоше на смрть". Ти подаци јасно говоре о међусобним одношајима тога доба између Босне и уже Србије. Они показују истодобно и зашто је банова акција после тога још више била управљена на југ и југозапад. У Рашкој бан је наишао на непосредан и опасан отпор; док је у Хуму и даље према Стону отпор био посредан и никад нарочито интензиван.

У свом надирању према југу бан није имао борби само са Рашанима. Сукоби су и у приморју појачани крајем двадесетих година, 1329. Сигурно ради извесних трвења на крајинској обали и ради настојања банова против млетачких отока Корчуле и Брача против њега је устајала и млетачка влада. Прво време био је агресиван Степан, а после је Република спремила неку малу експедицију. Али Дубровчани, који су имали снабдети једну млетачку ратну лађу, извинише се, да им је врло незгодно иступати против бана, који би им могао бити опасан и направити велике штете (24. августа 1331.).^[628] Бан им за то, истина, није показао много захвалности. У свом односу према Дубровнику он уопште није никад показивао неких нарочитих обзира.

Дубровачки трговци имали су с њим многих окапања, а сама Република нарочито од оног доба кад јој је постао сусед. Већ у фебруару 1326. год. био је обустављен трговачки промет с Босном и обновљен је после годину дана, посредовањем банове мајке, која се сећала дубровачког гостопримства.^[629] Бан се није држао старих трговачких традиција, него је хтео

да новим увозним тарифама појача своје приходе. У трговини Босна, истина, за Дубровник још није имала онај значај који и Рашка са својим рудним богатством, које се тад развијало у пуном јеку, али се с њом све више рачунало. Од двадесетих година XIV века из ње се, поред стоке и сточних производа, почиње извозити и жито.^[630]

Нереде у Србији 1331. год., за време борби између краља Стевана и сина му Душана, бан Степан је и опет искоришћавао у Хуму. Банов војвода Ружир наносио је 1331. год. озбиљних штета и Дубровнику, па је тражио исплату могориша за себе, а после за бана. Дубровчани су доказивали, да се могориш не плаћа ни краљу, ни бану, него по старом обичају само хумском господару, односно Дедићима у Попову, као његовим наследницима.^[631] Бан је слао љутита писма и претио, да ће им учинити толике штете, да неће нимало моћи уживати од свог плода и винограда. То је, наравно, у плашивом Дубровнику изазвало зебњу и постигло извесно дејство.^[632] Дубровчани знаду, да је њима лако нашкодити и с тога употребљавају сву своју мудрост и вештину, да избегну неприлици. С тога се домало сами нуде, да посредују између краља Душана и бана Степана, "de tractando pacem et concordiam".^[633] Кад је краљ Душан дао пристанак изабрали су они 10. августа 1332. Јунија Држића као посредника и упутили га после две недеље у Босну. Држић је ишао неколико пута од бана краљу и краља бану и волио је преговоре целе 1333. године. Успео је да створи само привремено примирје.

У вези с тим преговорима дошло је до споразума 1332. год. и са Дубровником. 15. августа, могли су његови људи бити задовољни, кад су успели да склопе уговор са Степаном и да обнове "законь, ки је прво билъ мегю босномь и Дубровникомь", нарочито у погледу судовања и трговине, и да обезбеде себе роком од шест месеци неповредивости, "ако рать буде, часа богъ улиши, мегю Босномь з Дубровникомь", да би тако трговци у бановој земљи могли ликвидирати послове и склонити се у град.

У том уговору хумска земља сматра се као банова, пошто он дозвољава Дубровчанима, да по њој живе у старом закону.^[634] Рашким краљевима остао је на приморју само Стон са својим полуострвом, који је, скоро отсечен од остале државе и угрожен од Босанаца, почео да претставља за њих све мању важност.

Питање Стона, с обзиром на ове промене, кренуто је у Већу Умољених, после дуже паузе, поново 26. октобра 1331. и закључено је било, да посланици, који тад полажаху за Србију, покушају и ту ствар извести на који било начин.^[635] Соколило их је сад још и то, што је нови краљ Душан, који беше у пролеће те године из Требиња дошао у Дубровник и ту био дочекан са свом пажњом, показивао много пажње према Дубровчанима ("alla nazion ragusea"). Кријући преговоре од свог кнеза Млечанина, који са својом матицом није радо гледао териториално повећавање мале републике, Дубровчани се овог пута обратише и босанском бану, јер се држало, да је и он "имао разлога" да суделује при одлучивању о судбини Стона. На дан 7. јануара 1333. Мало Веће је одредило да краљу плати за уступање до 8000 перпера и да сваке године исплаћује као сталан доходак по 500 перпера, ако им краљ потврди да га они добијају за увек, "ad habendum, tenendum et possidendum". Да се то постигне имали су добити извесни краљеви великаши до 1000 дуката, а Никола Бућа земљиште у самом Дубровнику и један део у Стону. Бану Степану и његовим наследницима обвезују се давати стално годишње исто по 500 перпера, а овом приликом њему се даје још и 100 перпера више. Његови великаши, мање значајни од Душанових, добили би до 200 перпера као ударје.^[636]

Овога пута ствар је успела. Дубровчани су учинили краљу неколико услуга приликом смиривања једног локалног устанка у Зети, и он им се хтео одужити. Знао је колико је њима било стало да дођу до поседа Стона. Сем тога, Душан није имао много разлога да одбије понуду за једну област, која се налазила готово ван његова домањаја и чија би га одбрана стала несумњиво више, него што она вреди и него што значи за његову моћ. 22. јануара 1333. он је издао повељу дубровачким посланицима, ценећи њихову "срчану любовъ и вѣрноу порабѣтанье", и примивши означену суму препустио им је Стон са свима међама, и с правом, да га утврђују. Дао им је осим тога и део уз море до дубровачке међе и Посредницу "како

оптече Неретва до мора".^[637] Међу сведоцима тога уступања налазио се и познати јунак народне песме, млади ставилац Милош Војиновић. Са сличном мотивацијом издао је 15. фебруара повелу и бан Степан. Њом је он "до вијека вијекома у башину и у племенито людемъ дубровачкиемъ а нашиемъ дразиемъ прѣјателемъ" дао Стон с Превлаком и околне отоке, и то све од Превлаке до Лојишта, "да имаю и дрѣже и да чине всу свою волю и хотиение како ѿдъ своје своие башине". Могу чак прекопати Превлаку од мора до мора. Бан се то обвезао помоћи Дубровнику у случају ако би ко хтео ометати Дубровчане у њихову поседу. Република ће за то исплаћивати обећаних 500 перпера њему и његовим наследницима чак и онда, кад они можда и "не буду господа хомскои земли". Неће, сем тога, у тај крај пуштати банове одметнике никако "до згорениа свиета". Најпосле, кад год буде дошао у Дубровник бан или његови потомци одседаће у једној нарочито спремљеној палачи, без икакве кирије.^[638] Босански је бан правио уговор са више обавеза, јер он стварно није имао права на Стон. Тамо, где је он сам био ухватио корена, у Посредници и у Сланском Приморју, није се дао потиснути и с тога о тим уступцима његова повеља нема ни речи. Посреднице Дубровчани нису уопште никад добили, а Сланско Приморје им је припало истом пред крај XIV века. С друге стране, ово уговарање практичних дубровачких трговаца с босанским баном казује најбоље колико Рашанима посед Стона није био сигуран. Не би они давали новац бану да он није угрожавао и опасивао тај крај. А што су то учинили, иако он није био стварни господар тога краја, то је очевидно за то да би га смирили и да се он и њима не би јављао као непријатељ.

Краљ Душан, кад је чуо за овај Степанов уговор, како сам вели, расрди се на Дубровчане. Ови му одмах послаше посланике, да објасне ствар. Хроничари казују, како се он позивао на то, да су Дубровчани слаби да сами бране Стон, ако би ко хтео да га узме; а они да су разуверили његове људе тим, што су прешли да што пре почну са систематским подизањем утврђења очуваних све до данас. Нова краљева повеља од 19. маја 1334. тражила је од Дубровчана, с њиховим пристанком, да у тај крај не примају друге људе из његова краљевства осим оних, који су се тамо већ затекли, и да дозволе краљеве претраге у том правцу. Осим тога, дубровачка се властела заклела, да у Стону остане "попъ сръбьски и да поие у цръквахъ". У случају рата између краља и Републике, Стоњани не могу учествовати као борци на дубровачкој страни.^[639] Можда је и ова напетост између краља Душана и бана Степана због стонског питања била узрок, да је те године Степан тражио и добио дозволу од напуљског краља, да може извести из Апулије коња и оружја.^[640]

Упада у очи, да после овога извесни банови људи прелазе краљу, понекад чак и неки врло моћни. Жупан Милтен Драживојевић, немирни сусед Дубровника, био је 1332. год. уз бана, а од 1336. важи као краљев. Он крстари са својим људима од Неретве до Оногошта и до самог Дубровника и беше један од најсилнијих великаша хумских.^[641] На краљеву страну прешао је у то време и војвода Ружир. К. Јиречек ставља њихов прелазак у 1334. год., али то није тачно. У једном дубровачком акту из маја 1335. Милтен се јасно означава као "homo domini bani de Bossona",^[642] а тек од пролећа идуће године Милтен и Ружир означавају се као *тада* људи краљеви. Они су се краљевим посредовањем измирили с Дубровником, пошто је краљ признао грађанима 800 перпера као накнаду за нанесене штете. Ја мислим, да је Душан поправио положај у Хуму после својих успеха против Мађара, а било је вероватно и извесних банових поступака, који су му отуђили људе. Још 1332. год. бан се спремао против одметника Мрдеше у приморју, који беше убио једног Млечанина, а друге ранио и опљачкао, па је тражио од Дубровчана две лађе. Ови су му то најпре одбили, јер банови људи нису били дошли на један уговорени станак, да расправе штете. Крајем 1335. год. они су поново прекинули трговачке везе са Босном и обновили су их тек у јулу наредне године.^[643] То би показивало, да је у бановим поступцима било доста самовоље и да му је можда и то отуђивало људе. А то се догађало баш у време, кад се он, у лето 1335., спремао на нови брак.^[644]

Међутим, Босанци су се били прилично учврстили у Хуму. Докле је ту допирала њихова

граница не да се тачно утврдити. Горња Херцеговина била је сва њихова до близу Фојнице, а држали су свакако и северни део Попова. Бан је у Хуму 1330. год. подизао и неке грађевине (можда неки град), па је због тога у Дубровнику најимао мајсторе с разних страна.^[645] Неретва је сва била његова.^[646] Колико су се већ и Дубровчани били свикли на банову власт у том крају сведочи најбоље чињеница да 7. новембра 1340. имају овакву белешку у једној својој нотарској књизи: "Milach de Lucaeç de Nevesigna de Bosna".^[647]

Али Душан није био и једина опасност за бана Степана. Ради верског питања у Босни дотад је бановима претила обично мађарска напаст и нико више, и кад су с те стране били сигурни они су могли радити шта су хтели. Овога пута ствар се кренула са једне бану од раније противничке стране, али дотад никад незаузете у чисто босанским питањима. Босански бискуп Петар беше умро у Авињону 1334. год., где је пошао да обавести папу о приликама своје дијецезе. Мађарски краљ именована место њега једног лајика, а босански каптол, који се налазио у Ђакову, изабра за бискупа Ловру Лорандија и против папине наредбе, о чему ће мало даље бити дата ближа обавештења. С оклевањем папа пристаде на тај избор, јер је Ловро допратио Петра у Авињон и био му познат. Из спискова босанских црквених рачуна тога времена зна се, да је наплата била незнатна, "јер је мало свештеника". Сам краљ Карло и хрватски бан морали су опомињати људе у суседству старе Босне (Врбаса, Сане и Дубице), с претњом врло оштром, да плаћају десетине за бискупа загребачког. Стање католичке цркве у овим крајевима било је доста бедно. Осим тих обично насилно утериваних пореза штетиле су црквеном угледу још и помињане борбе редова и овај случај бискупа лајика, који је разјурio све свештенике каптола осим четворице. Уз то све догодило се и то да краљ једно време није дао новом бискупу да почне своју дужност, па је сам папа Бенедикт XII морао молити, да му се не чине сметње. Једва се некако дошло до споразума и папа 8. децембра 1336. издаде бискупу потврду и препоручи га и краљу Карлу и бану Степану.^[648]

Ове све пометње протумачи банов непријатељ кнез Нелипић на папској курији тим, што Степан прима и помаже јеретике и што, према том, црква не може имати правог успеха без његова пораза. Нелипић се сам понудио папи, да са хрватским кнезовима створи сношљиво стање за веру. Њему је несумњиво требала папина ауторизација ради мађарског краља, да му онемогући у овој ствари интервенцију у корист Степанову. Папа прими ту понуду и 22. маја 1337. упути позив кнезовима Курјаковићима, Франкопанима, Шубићима и Нелипићима, да помогну сваким начином Нелипићеву акцију и деловање верских инквизитора против јеретика и њихових домаћина, бранитеља, помагача и следбеника.^[649] Можда су ови хрватски великаши с почетка рачунали и на помоћ с Душанове стране, јер је један од ових позваних Курјаковића, Гргур, био на Душановом двору и учествовао при продаји Стона.^[650] Младен, "homo comitis Gregorii de Coriach", био је 1333. год. кастелан Скопља, вероватно Ускопља код Дубровника.^[651] Али краљ Карло стаде и опет на страну Степанову. Он све те великаше, од којих многи не пристадоше на позив (Шубићи, и сам Гргур Курјаковић), огласи за одметнике и саветоваше своје верне, као Трогир, да их не помажу.^[652] У ствари, покрет је доиста био уперен колико против Степана, толико и против Карла.

Степан се спремио на отпор и његова војска под жупаном Остојом и Богданом Грдошевићем крену 1338. год. у Далмацију, под Клис, не зна се да ли да га брани од Нелипића или да му га отме. Црквена власт у Трогиру била је, у папинским интенцијама, одлучно против Босанаца и бискуп је забранио свако општење својих парохијана с њима. Грађани нису пазили на то и кад је босанска војска пролазила њиховим котаром они су изишли преда њу и поздравили и обдарили војводе.^[653] Бан Степан је за то 7. октобра 1339. "својим поштованим пријатељима" у Трогиру дао потпуну слободу трговине по својој држави са свим стварима "злата, сребра, бакра и ког било метала, воска и кожа".^[654]

Али у исто доба, на пријатељски начин, бан је био на верска питања упозорен и од краља Карла. У Мађарску је био дошао, да уреди извесна питања свога реда, фрањевачки генерал Француз и доктор Сорбоне фра Герард Одонис. После успеле скупштине у Острогону, где је

завршио посао ради кога је дошао, краљ Карло замоли фра Одониса, да се упути и у Босну и тамо проучи и уреди заплетене верске ствари.

Положај претставника католичке цркве у Босни није био нимало лак. То се види најбоље по том, што се догађало да се изабрани бискупи захваљују на својим местима или што гледају да на њима остану што краће време. Бискуп Гргур, из реда Св. Августина, иначе противник краља Карла, поднео је оставку, коју му је папа 1314. год. уважио.^[655] Његови наследници Гвискар и Бенедикт сменили су се у року од три године. За првог се и не зна да ли је уопште примио нову дужност, на којој се захвалио; а за другог, врло хваљеног доминиканца ради учености, знамо да је отишао за надбискупа у Дубровник. Босанска бискупија остала је празна и на курији су се осећале све незгоде од таквог стања. Именујући 3. јула 1317. новог бискупа, ученог и одлучног доминиканца Петра, папа Иван XXII му је доста отворено приказао тешко стање у дијецези, и позвао га је да сву своју ревност и знање употреби да поправи прилике.^[656] Петар је остао на својој дужности дуже, све до 1334. год., кад га је у Авињону снашла смрт. На курији су обраћали нарочиту пажњу на прилике у Босни и папа је још 1331. год. био задржао изрично право да само он изабере и постави за ту дијецезу новог бискупа. Босански каптол, правдајући се после да није знао за ту наредбу, изабра за Петрова наследника Ловру Лорандија. Требало је после доста објашњења да папа призна тај избор. Да се ствар више заплете дао је био краљ Карло босанску бискупију једном световњаку и забранио је Ловри да касније оде на посвећење папи. Тако су настали сукоби о више повређених права и компетенција, очигледно на штету цркве. Тек крајем 1336. год. пошло је Ловри за руком да свлада све препреке и добије своје место. Он се налазио на челу босанске католичке цркве, кад је фра Одонис добио своју мисију.

Герард је био познат као присталица слободнијих схватања у питањима редовничке дисциплине. Он је, на пр., хтео раскрстити са начелом да фрањевачки редовници не смеју примати новац. Због тог свог држања изазвао је јаку опозицију против себе, која је тражила да буде смењен. Постоји мишљење, да је он кренуо у Босну с намером да избегне скупштину свог реда и све протесте који би се на њој јавили против њега. Доиста, 1342. год. он је напустио дужност генерала, пошто га је папа именовао антиохиским патриархом и управником катанске бискупије.^[657] Вероватно је Герарду, да би појачао свој положај, требао и неки успех у једној верски угроженој земљи, па се и сам лако одлучио на овај пут.

Краљ је о његовом доласку обавестио бана Степана обративши му пажњу на значај овог човека. Из обзира према мађарском краљу бан је изишао пред генерала и дочекао га са свом почашћу. У преговорима, који су се водили између њих, бан је с много предусретљивости саслушао разлагања Герардова и одобравао његове начелне одлуке против јеретика, али га је сасвим отворено посветио и у свој политички положај. У суседству има "шизматика" њему непријатељских и кад он почне акцију против јеретика они ће се несумњиво наћи заједно и угрозити његов државни опстанак. Јеретици ће сами несумњиво тражити помоћ код "шизматика", кад осете, да им је у питању читава егзистенција. Душан је моћан и врло опасан и против њега он би се могао одржати само кад би и папа и мађарски краљ стали потпуно уз њега са ефективном снагом. О тим преговорима Герард је известио одмах у Рим и 28. фебруара 1340. стижу папина писма и краљу и Степану и Герарду. Папа Бенедикт XII хвали банову предусретљивост, да обнови све цркве, "које сад тамо леже обаљене и разрушене" и обећаје му, да ће за енергичну акцију против јеретика замолити за помоћ не само мађарског краља него и друге вернике из суседства. Он је већ и од Мађара био обавештен о опасности с Душанове стране.^[658] Краљу Карлу је писао, да свакако помогне бана (*omnibus modis, viis et studiis ac consiliis et auxiliis opportunis*).^[659] Како је та помоћ била врло неодређена, а Степан имао разлога да се боји и зазире од Душана, особито после мађарског неуспеха у рату с њиме од 1335., он изгледа није подузимао никакве обимније и опасније акције, а папинску наклоност, као и ону католичког клера, добио је помагањем цркве и католичке вере, а изнад свега тим, што је и сам примио католицизам. Успех Герардов био је у очима папске курије нарочито цењен. Папа Климент VI каже бану, како се од срца

обрадовао "te vero fidei luce perfusum ac imbutum doctrina evangelice veritatis ad unitatem sancte Romane et catholice ac apostolice ecclesie evocavit".^[660] Није немогуће, да је бан формално био католик и од раније, по свој прилици од своје женидбе са католичком пољском принцезом.^[661] Први фрањевачки викар у Босни постаде фра Перегрин Саксонац, странац, поузданик Герардов, човек од веће иницијативе.

Прилике у Далмацији добијале су, међутим, све више карактер антимађарске политике. Млечани су се били потпуно одомаћили скоро у свим главним приморским општинама и вршили отуд знатан утицај на залеђе тражећи, да и тамо прошире своју власт. Трошени узајамним борбама поједини великаши, да би имали јачег ослонаца, сами траже веза с њима и увлаче их тако у своје унутрашње борбе. Шубићи, још увек од утицаја, држе извесним делом уз краља мађарског и бана босанског. С овим чак постају све интимнији. Банов брат Владислав узима 1338. год. Јелену, кћер кнеза Ђуре Шубића; из тог брака потиче Степанов наследник и најсилнији босански владар, Степан Твртко. Али друга грана Шубића, с кнезом Павлом, с одметником од брата Младена, држи отворено страну Млетака, па полако увлачи у свој савез и остале суплеменике указујући им на то, да од краља немају никакве заштите ни помоћи у дугој борби против Нелипића. А ове су они сматрали крвним непријатељима своје куће. Кад је 1343. год. Млетачка Република кренула отворену акцију против тог моћног великаша и његова синовца Константина, она је имала уза се све његове противнике, то ће рећи скоро цело Приморје. Власт и утицај мађарског краља на тим странама једва су се осећали. Карло Роберт умро је 16. јула 1342., а син ми Лајош имао је тек шеснаест година. Већ је Карло примећивао, да његова моћ у Далмацији знатно слаби и спремао се, да пође тамо и направи реда, али су га омели болест и један нападај Татара на Мађарску. Млади краљ није био лоше обавештен о приликама, и чим је уредио одношаје у Седмоградској одлучи да крене и против Далмације. Најпре упути тамо свог бана с војском нарочито против моћних Нелипића.

Бан Степан налазио се у то време на муци како да се определи. Он је, изгледа, сумњао у способности још врло младог краља и држао је да би помоћу Млетака пре постигао свој циљ: да после пораза Нелипића сам постане неоспоран господар Босне и Далмације, на целом подручју некад моћне Младенове државе. Сем тога, видео је колико је велико незадовољство против Нелипића и како су изгледи његових противника за успех скоро неоспорни. Ради тога он је 1343. год. позвао Млетке, да ступе с њим у савез, коме би се придружила хрватска господа са далматинским градовима, а евентуално и краљ Душан. Душан је требао да уђе у савез по банову мишљењу с тога, да би на тај начин бан постао сигуран од његова нападаја с леђа; ако Душан то не би хтео, онда бар да се створи одбрамбени савез за Босну и Далмацију. Осим тога молио је, да у Млецима може набавити оружја. Сињорија је Степанов предлог примила озбиљно. Бан је моћан и може бити од користи при борби с Лајошем; с тога далматински градови могу и треба да преговарају с њим. Али, да не би без потребе и пре времена изазвали противну акцију краљеви није се смело у преговорима нигде споменути име Републике. Изречно су отклонили да они сносе издржавање војске и трошкове за рат. Извоз оружја био је, наравно, дозвољен.^[662] Душан се већ налазио у борби и с краљем Лајошем, као што је био и с његовим оцем, ради Мачве,^[663] па је Млецима било свеједно да ли је и формално у савезу. Према њихову држању у бановој ствари чак им је овакав одношај био и пријатнији.

Али Степан није био сигуран. С Душаном је имао старих рачуна и он се с разлогом стално прибојавао од њега,^[664] а устручавање Млетака нагонило га је на још већу опрезност. Кад се од стране Републике спремала војна акција против Нелипића није се хтело да се ствар компликује и да се други уплићу у те послове; с тога смотрени Млечићи шаљу посебног посланика бану, Јакобела Венерија, "cum illa pulcra et decenti ambaxiata", да се он не креће, да не би учинио штогод против тежња Републике.^[665] Душан, заузет 1344. год. борбама против Грка, напушта рат на северним границама остајући у одбрани; и бан по свему том види, да би, у случају да изазове Мађаре против себе, остао сам. Млечани га неће у друштво, Душана

се далматинске ствари не тичу, а Мађари осећају да је борба у највећој мери уперена против њихових позиција на јадранској обали. Степан се дуго колебао, али се, ипак, определио за Мађаре. Кад је још чуо и за силну краљеву војску, која је полазила за Далмацију, он се реши коначно и на проласку краљевом придружи му се покорно у Бихаћу. У Далмацији, међутим, потицани Млечићима неки хрватски великаши усташе отворено против краља, нарочито Душанов пријатељ Гргур Курјаковић и ратоборна удовица кнеза Нелипића са сином Иваном. Од Млечића се опет одметну град Задар и упуту посланство да поздрави краља, што даде повода дугом рату између Мађара и Републике. Тај локални сукоб отворио је питање, које је било много дубљег значаја и које је требало за дуг низ година да реши спорење око превласти у Далмацији између Млетака и Угарске.

Баново учешће у рату није било увек подједнако. У зиму, у јануару 1345., добио је од дубровачке господе потпуно опремљену лађу за своју послугу,^[666] вероватно за обилажење својих приморских области а можда и других места уз обалу. С пролећа те године учествовао је с баном Николом " по заповеди прејасног кнеза и нашег господара, господина Људевида божијом милошћу краља мађарског" у подuzeћу против Нелипића и склопио је као краљев човек с њима 23. јуна и уговор, по ком су удовица и њен син морали отступити краљу градове Унац, Почитељ, Срб и Стог, а задржати Книн и Бречево, док не добију Цетину са свим међама и град Клис " нашом или краљевском влашћу", а онда и та два места морају предати " без питања и одлагања". Уговор је писан у Книну пониженом, али не и палом у борби, и задовољио је једну стару жељу банову.^[667] Краљ је после нешто ублажио те услове и дао пуну милост младом Нелипићу као и покајнику Гргуру Курјаковићу, који се касније опет обрнуо против њега.

Кад су Млечани послали експедицију да казни Задар ради одметништва, грађани се у невољи обратише за помоћ краљу, а овај и опет упуту банове Степана и Николу, крајем јесени, да спасу град. Овога пута Степан је био мање реван. Против Нелипића било је старе мржње, а он је имао и личних разлога да им скрши моћ. Према Млечима, којима је недавно нудио савез и желео остати пријатељ, његов је положај био друкчији и тежи. И с тога, дошавши у прилику да иступи против њих, он је доспео међу две ватре и само се пазио, да га ниједна не опече. Чини вољу мађарском краљу и одлази на одређено место, а кад је стигао тамо покушао је одмах да увери и Млечиће како им није непријатељ. Он налази везе с њима, које у граду нису остале непримећене, и тежи да измири обе стране. Ово му доиста успе за време од неке две недеље, иако с протестима Задрана. Они су веровали, и то су чак и забележили, да су Млечани подмитили Степана и тако постигли, да је краљева помоћ остала стварно без утицаја.^[668] Ради тога једно њихово посланство одлази Лајошу и тражи поново срдачнију заштиту. Краљ на то обећа, да ће доћи сам у град и с краја зиме поче се доиста и спремати за поход. Уплашени Млечићи смишљају одмах како да се обезбеде и међу осталим помишљају и на бана Степана. 13. фебруара 1346. закључује се, да се спреме два посланика у Босну "најопрезнијим начином што може бити", да му захвале на доброј вољи, коју је показивао према њима и да га и опет задобију за пријатељство и наклоност. У том послу много се уздају и у фрањевачког викара фра Перегрин, који је знао одлично одношаје банове и био од утицаја код њега, а у исто време био поуздан пријатељ Млетака. Покушај није остао без успеха, јер 8. априла Република спрема поклоне за Степана у вредности од 1000 дуката, а његовом посланику имало је да се даде 150, "пошто се пре буде говорило с фратром Перегрином" у Млечима, коме се после одређују дарови до 100 дуката. Перегрин је 18. априла упућен у Босну, јер би тамо могао бити много користан за наше послове".^[669] Бан је јавио Републици шта је знао о краљевим намерама и саветовао јој, да пошаље посланике Лајошу, као што је то пре учинио и аустриски војвода. Они се, поручили су бану, нису оглушили о пријатељске савете и поступили су тако, али је краљ тражио као први услов преговора, да Република дигне војску од Задра, што је за њу немогуће. С тога не могу овога пута поновити исте кораке, док не дознају да ли краљ одустаје од тог захтева. Бана, као старог пријатеља, у кога се "много надају и поуздавају", моле, да их посаветује шта сад да

раде, кад ствари тако стоје.^[670] Очеvidно је, да мудри Млечани нису требали његове поуке, него су хтели да стално одржавају бана као свог пријатеља, што би им, у евентуалном рату, знатно олакшало положај. Из истог разлога дозвољавају 5. јуна Шибенчанима, да за своје добро ("pro eorum bono") даривају банове и да Трогирани пошаљу посланика босанском бану.^[671]

У то поново стиже краљ Лајош са великом војском, да искупи обећање дато Задранима. Бан Степан је и опет с њим, али стално у вези с Млечанима и увек спреман да посредује. Млечани, несигурни за исход ствари, обећавају 100.000 дуката краљу, ако се одрече Задра и осталих поседнутих градова далматинских, а 20.000 дуката дају посредницима, који би срећно извели ту ствар, "tam vano quam alii baronibus regis". Кад је 1. јула дошло до борбе Задрани бише поражени због неактивности војске, која им је имала прискочити у помоћ. И овог пута они су то приписивали издаји и држању босанског бана, и то, чини се, не без разлога. Из записника млетачке Сињорије зна се поуздано, да су млетачке вође доиста водиле преговоре са баном Степаном и да овај није желео решење питања ратном срећом. Млечани поново, и после победе, нуде старе своте за одрицање, само их сужавају сад у толико, што дају 60.000 дуката краљу, а 10.000 велможама, ако се то одрицање буде односило само на Задар и на све што спада уза њ. У брзо, доиста, и почеше преговори, и краљ, видећи да од војничких успеха неће бити ништа, остави опседање и врати се кући. Задар се држао и иза тога још неколико месеци, али најзад, лишен помоћи, мораде због глади капитулирати 15. децембра. За све време Млеци су стално били у везама с баном, понајвише преко фрањеваца и каноника Илије Трогиранина, одвраћали су своје пријатеље од непријатељства против њега (у августу Младена Шубића), и обавештавали га, као пријатеља који је показао "према нашој држави потпуну пажњу и љубав", да шаљу посланства мађарском краљу молећи га и опет, да има на срцу њихову ствар. "А ако би он приметио или видео, да би му што требало од нас, и да би ми могли учинити, извршићемо то у свако доба драге воље".^[672]

Бан је имао разлога да буде врло опрезан. Његово држање у задарском питању могло је изазвати гнев краљев и он доспети у врло незгодан положај. Осим тога, крајем јула 1346. имало је доћи до састанка цара Душана с краљем Лајошем и до уговарања мира између та два непријатеља, при чем би он, као евентуални противник и једног и другог, могао постати заједнички циљ обрачуна. Кад је доиста дошло до споразума између Срба и Мађара^[673] њему није остајало друго, него да се што чвршће веже уз једну страну. Рачунајући на Млетке, које је обавезао, и на њихов пријатељски одношај са ојачалим Душаном, новим царем, он поново мисли на савез између Босне и Млетака. Већ 4. септембра расправљало се у Већу Умољених о понудама, које је Републици ставио бан преко једног свог повереника. Прва је била о савезу. Млеци је нису примили из јасних разлога: Задар је био на путу да се преда, мађарски краљ вољан на преговарање и попуштање, и савез са Степаном само би изазвао његово подознавање и компромитовао ствар. Али такав се одговор бану није могао дати. Они с тога поручују бану, да су га већ раније, пре његове понуде, обавестили о том да преговарају с мађарским краљем, и сад би било врло ружно и против њихове части, да у исто доба склапају савезе против њега. Но то, што није могуће сад без штете по њихов добар глас, може бити у будуће, додала је мудра Република рачунајући са сваком могућношћу и не хотећи потпуно одбити бана. Друге његове понуде примили су с нешто резерве не само из обзира према њему, него и из својих рачуна. То су била помиловања за оне далматинске великаше, који су се придружили краљу, али иначе ишла са Степаном, као Гргур Курјаковић, Иван Нелипић, Будислав Угринић и др. Исто су тако предузели, да, по бановој молби, измире њега са Младеном Шубићем, који му је постао љут противник. Најзад, пристали су, што је Степану било веома важно, да пошљу посланство Душану и да се заузму за бана код њега.^[674]

Међутим, мало после те одлуке, стиже у Млетке глас, да се у помоћ Задру спрема нова војска из Угарске с баном Николом. Одмах би поручено, - јер се положај тим знатно мењао, - да они рачунају на помоћ Степанову, иако није склопљен изричан савез, као што би и Степан могао

рачунати на њихову у случају потребе. Кад је Лајош доиста одбио млетачко посланство, би 11. октобра поручено њиховом поверенику у Босну, да о том обавесте бана и да настоје штогод могу од њега извући у питању савеза. Бану је сад сва жеља, да час пре уклони разлоге за могуће сукобе и нуди се да посредује између Републике и Задрана, што Млечици примају жељни и сами да једном сврше посао. Али стално и сваком приликом траже од њега и ефективну помоћ у случају мађарског напада. Он се устеже, јер се прибојава. Задрани га нападају код краља ради веза с њиховим непријатељима и тешко му је моћи се потпуно одбрани од свих прекора. Млечићи, међутим, наваљују све више. Израдили су, после много натезања и неповерења од стране Шубића, да је ипак дошло до мира између њих и Степана. Јављају му, исто тако, да је њихов посланик нашао цара Душана дубоко у Грчкој земљи и да је он, за љубав Млетака, вољан живети с баном у миру, али се потужио, да је Степан неправдо запосео и држи једну његову покрајину, Хум, и да треба да је врати. Постоји ли сумња о праву на ту земљу, пристаје да се о том и расправља с довољним доказима. Не пристане ли бан засад ни на то, Душан, заузет већим пословима на југоистоку и југу, пристаје на примирје од две-три године са сигурним гаранцијама, да неће бити узајамних нападања. Млечици, дакле, са своје стране чине све, да му олакшају положај; право је, да се и бан са своје стране заложу за њих.^[675] Али он то није учинио сматрајући да је незгодно доћи у отворен сукоб с Лајошем, кад је Душан тако непоуздан и кад је кренуто питање Хума, за њ важније од свих осталих. Он с тога моли Републику, да преговори о савезу остану тајни. После пада Задра Млечици су на то радо пристали и сматрали такво решење најзгоднијим. Примили су исто тако с пуно вере у њ и његову понуду, да он буде посредник за мир између њих и мађарског краља. До мира је дошло, после дугих и врло испреплетених преговора, тек 8. августа 1348. Али он није донео коначно смиривање духова.

Још пре него што је мир склопљен бан је послао у Млетке свог војводу Гргура Гојславића, да тамо купи оружја.^[676] Значи, да је имао неког разлога да се боји и да је хтео спремити се за сваки случај. Из истог узрока он постаје љубазнији и према Дубровчанима, којима је иначе у задње доба правио поново доста трговачких неприлика, и намерава да обилази своје земље, да се увери у стању у њима.^[677]

Стање је у јужним областима било доста узметежено. Краљ Душан био је ухватио одметнутог Познана Пурчића и дао га је затворити заједно са женом и синовима. Кад му се жена Нинослава ослободила дошла је 1344. год. у Дубровник. Ту је молила помоћ, јер јој се муж налазио у великој невољи, и добила је 700 перпера. Невесиње, коме је Познан био глава, узбунило се и није знало шта да почне. У лето 1347. послала је Дубровачка Република једног повереника да оде тамо и да се распита куд су ишли главари невесињски ("barones dicte contrate") и зашто. Хумски поданици браће Николића из Попова постали су веома насртљиви и Дубровчани су у пролеће 1347. употребљавали чак и једног банова великаша, Крагуља, да посредује код њих. Нису били много бољи ни Требињци. Једно време налазио се међу њима Угљеша Мрњавчевић и Дубровчани су му 1346. год. послали дарова у вредности до 50 дуката "pro confirmanda et captanda benivolentia". Али откад је 1347. постао намесник у Требињу и Конављу жупан Ненад Страхинић учестали су и с те стране упади и пљачкања по дубровачком подручју. Ни са поданицима других суседних великаша није било правог мира, иако су грађани Републике 22. октобра 1348. узели за свог грађанина Санка Милтеновића, из једне од најугледнијих породица свог залеђа.^[678]

Баново спремање било је из страха од Душанова напада. Хум је био старо спорно питање између њих и бан је знао, да ће се Душан, чим добије слободне руке на истоку, пре или после вратити на ту ствар. Видео је његову снагу, пратио успехе и са разлогом се бојао сукоба с таквим противником. Иза 6. априла 1349. шаљу Млечићи свог посланика цару, да уреди нека питања између Републике и Душана, да посредује мир између Србије и Византије и да, у згодној прилици, настоји постићи и споразум између цара и бана.^[679] Како од тог посланства није било повољног одговора, бан шаље у Млетке свог кнеза Ниноја и пожурује ствар молећи троје: 1) да Република узме посредништво како би се утврдила "љубав, добра воља и

слога" између њега и Душана; 2) да му, пошто мисли подизати тврди град на мору, по свој прилици Нови на ушћу Неретве, обрече Република, за сваки случај, помоћ с морске стране; и 3) да Република прими у заштиту њега и његова места. После неколико дана, 16. јула, расправљало се у Млецима о тој понуди и бану је одговорено, да ће се одмах и непосредно обратити цару, да доведу до споразума. У другој тачки њима се чинило незгодно, да бан подиже град на земљи која је спорна међу њим и царем, јер то може преговоре само погоршати; за њих саме ствар је била непријатна, јер би борба на тој страни нанела штете властитим поданицима, а нерадо су гледали и јачање сваког туђег, ма и најпријатељскијег, утицаја на Приморју. Трећу понуду схватили су као ствар конвенције и одговорили су на њу општим и необавезним фразама.^[680]

На границама, међутим, долазило је до борбе и пљачкања, нарочито пред Божић 1349. у Конављима.^[681] У Дубровнику се већ тада мислило, да би то могло дати повод за "општи рат" ("guerra generalis") између цара, њих и бана и предузимане су извесне мере сигурности према том.^[682] Царев посланик у Млецима пребадио је 13. априла 1350. Републици, да је Душан на њихово заузимање имао обзира према бану, а тај је добро вратио злим, јер је пљачкао и узимао његова места и земље, па то чини и сада. С тога нека га Република опомене да врати и накнади штету, иначе ће бан имати да осети цареву освету. Млечани су одговорили, да ће, верни пријатељству према обојици, одмах писати бану, да учини по цареву жељи, а сами жале ако се учинила каква неправда.^[683] Бан је пристајао на преговоре и 11. јула, по споразуму обију страна, Република је послала два своја грађанина да у Дубровнику испитају ствар и да код зараћених израде обуставу непријатељства и доведу до мира. Нарочито су имали пазити на борбама угрожене интересе Дубровника. Али преговори нису успевали. Цар је за овај час био свршио послове у Византији и хтео је на западу чисту ситуацију; бан, са своје стране, није ништа попуштао у питању Хума. Чуле су се чак вести, да цар хоће поново да освоји Стон и у Дубровнику је владала велика забринутост ради тога и на врат на нос су прављене утврде за његову сигурност. Млетачки посланици добили су наредбу, да препоруче цару њихове земље и поданике и да га не оставе пре, док не виде јасно да нема опасности за Дубровник и Стон.^[684] Цару је била, веле доцније вести, једна комбинација мила, која је у последњи час могла довести до измирења: његов син Урош требао је узети Степанову кћер Јелисавету и с њом добити Хум као мираз. Кад бан није пристао ни на то "општи рат" је постао неизбежан.

Сам Душан, праћен царицом и Урошем, кренуо је против бана октобра месеца 1350. са јаком војском и са четири лађе. Његов скорашњи зет, Младен Шубић, за којим је била његова сестра Јелена, банов противник, беше умро од куге, која је страховито косила 1348. год., али је цар с разлогом рачунао на помоћ његова краја. Царева војска с флотом освоји спорне земље на ушћу Неретве и пође према Цетини. На ту страну цар је кренуо да појача положај своје сестре. Иначе, продирање у Босну с те стране било је заобилазно и за цара, удаљеног са своје базе, доста опасно. Орбини помиње и операције српске војске преко Дрине, које су могле бити изведене у исто доба, али без царева личног учешћа. У Трогиру се решило 11. октобра, да поздраве Душана заједно са Шибеничанима и да га одликују даровима. Дубровачки писци казују, да се бан повукао у планине, а Душан да је "огњем и мачем" продро до Бобовца. Уз цара беше пристало и нешто незадовољне босанске властеле.^[685] Опсада Бобовца није успела, јер цар изненада мораде прекинути војевање у Босни и пожурити опет морским путем, да што пре стигне за Маћедонију. Свратио се преко Попова и Конавља у Дубровник, где се 25. октобра било решило да га свечано дочекају.^[686] Трогирани су били љути на бана Степана и 20. децембра 1350. решили су, да му се "ништа не да" од оног што тражи.^[687] По свој прилици и они су имали с њим извесних неприлика, а за Шибеничане се зна, да су имали и сукоба. Кад се цар повукао банови људи вратише се опет после извесне борбе, у старе области. Вук Вукославић, ранији Степанов пријатељ, узео град Нови на Неретви, "и тоу проли Влкњ крвњ за ме".^[688] Идуће године, 20. августа 1351., наредила је Млетачка Република Шибеничанима, да врате бану робље, а овај њима да

накнади штете, да би унапред могли живети у љубави.^[689] Новембра 22. прочитана је у дубровачком Великом Већу банова порука: да могу долазити у његову област без икаквог страха, "sine timore aliquo et non timeatis de aliquo" и ту трговати као у самом Дубровнику.^[690]

То најопасније од свих ратовања Степанових било је и последње. Иза овога он крај живота проводи у миру и ступа у најтешње родбинске везе са мађарском династијом. У лето 20. јула, 1353. венчала се његова кћи Јелисавета са мађарским краљем Лајошем, на чијем се двору, као сродница, нашла у гостима. Због извесне авантуре брак је, благословом папиним, морао да се склопи за времена, иако је против њега постојала јака запрека блиског сродства. Мушка деца банова беху помрла^[691] и Јелисавета је могла претендовати или на сву Босну или бар на важније њене покрајине. Мађари су после и са тим рачунали и правили су од тога сасвим отворено државно питање.^[692] Пре те своје женидбе удао је краљ Лајош Марију, кћер Степанова брата Владислава, а сестру будућег бана Твртка, за грофа Улриха X од Хелфенштајна, давши јој сјајну опрему (у јесен 1351.).^[693]

После живље акције католичанства доласком бискупа Ловре Лорандија и фра Перегрин, проповедника и дипломате, бан Степан, нарочито последњих својих година, сваком приликом показује ревност према цркви. Сметала му је с почетка распра између Ловре и Перегрин ради узимања десетине, јер је бискуп по традицији то сматрао приходом бискупским, а Перегрин је хтео добити за издржавање фрањеваца. Папа Климент VI решио је спор 13. јуна 1344. тако, да је нове десетине, које су давали новообраћени јеретици, досудио фра Перегрину и бенедиктинцу Доминику Трогирском, да би тим новцем, према обећањима која је добио, могле бити подигнуте раније порушене цркве. Да не би било по веру непријатних саблазни Ловро је могао своје тужбе, у колико би их имао, подносити само папи. Старе десетине остале су за бискупа и његово деловање.^[694] Исте године, 1. октобра, замолио је папа бана, да дозволи повратак бискупу макарском, који је пре двадесет година био избегао пред њим, и да би му уступио стара права.^[695] То је бан учинио, исто као што је пристао и на обнову старе дувањске бискупије. Кад је из политичких разлога био спречаван которски бискуп из Душанове државе, да купи десетине и врши своје дужности у источним деловима Босне и Хума, папа се 1346. год. заузео за њ и препоручио га Степану.^[696] Нарочит је углед код Степана имао фра Перегрин, који је, како смо видели, био и повереник млетачки. С тога и Млеци са своје стране препоручују папи, у априлу 1347., молбе Степанове и Перегринове, да им се, због великог посла и множине верника, пошље још сарадника, али таквих који знају словенски језик. Ако се то не може, да се бар дозволи викару да позива сам своје редовнике и друге свештенике и да располаже с њима у мисији. Чак би било нужно, да се и поједини неофити упуте у оближње провинцијске манастире и тамо спреме из латинског и у католичкој вери, па да се онда употребе за проповедање. За оне који ту делују да буду исте олакшице и права, као и за оне који су "in partibus infidelium", јер не раде са мање опасности.^[697] Фрањевци су били врло активни и то им се признавало. Дубровачка Република уступила им је с тога за верску домену православни Стон и папа им 1347. год. дозвољава, да тамо саграде манастир. Друга дозвола гласила је, да то исто могу учинити и у Ђакову.^[698] Можда су Дубровчани рачунали, да ће та активност, као успех фра Перегринов, деловати на бана, да постане попустљивији и у питањима одступања оних области, које су они били начелно добили од Душана, а које им бан није никако хтео да преда. Перегринов углед био је доиста врло велик; год. 1348. изабрао га је сплитски каптол за свог надбискупа, а исте године, 18. октобра, на молбу банову, Млетачка Република препоручује га папи за босанског бискупа.^[699] Папа је ту молбу радо испунио и именовао је фра Перегрин 28. јануара идуће године на то место преместивши дотадашњег бискупа фирманској цркви.^[700] Али седиште босанске бискупије оста и даље у Ђакову; што значи, да ни Перегрин није осећао било пуног самопоуздања било неодољиве потребе да непосредно ради стално у самој земљи. Бан сам помагао је сва његова настојања и имао интереса за верске ствари и ван своје државе. Он се, на пример, заузимао код млетачке владе и папе за Дујма Сплићанина, да буде именован за книнског бискупа.^[701]

Ојачавши Босну и проширивши је све до мора, ујединивши је од Усоре и Дрине до Цетине и Врбаса и Сане, утврдивши у њој бански ауторитет и своју династију, породично најуже везан уз Мађаре и искрено одан католичкој вери, он је умро год. 1353.^[702] Славна сребрна рака Св. Симеона Богопримца у Задру, коју је 1380. год. израдио Франциско из Милана по нарудби банове кћери Јелисавете, има врло лепо израђену сцену умирања банова. Бан је ту претстављен са дугом пуном брадом палом скоро до пола прсију и са лицем које има нечег испосничког.^[703] Био је човек од акције, одлучан, и свестан потпуно оног што хоће. Имао је несумњиве политичке способности и показао је на делу. Да није имао много сентименталног и да је био човек рачуна^[704] и хладне памети показао је више пута. С њим је Босна добила свој политички значај и изашла из улоге једне мале феудалне области, чији интерес није прелазео границе њених планина. Као краљ Милутин у Србији, Степан II Котроманић био је стварни оснивач босанске државне моћи у XIV веку и до Твртка њена најзначајнија хисториска личност.

[585] Dipl. zbornik VIII, 48.

[586] Ib., 96; Klajić, Bribirski knezovi, 82.

[587] Monumenta ragusina V, 90.

[588] Л. Талоци, Wissenschaft. Mitteil. III, 312, казује, да су мајка и Степан побегли у Дубровник, а друга два брата у Медведград. Бег би, према том, морао бити очајан. Касније, Талоци узима, да је Степанова мајка са сва три сина побегла у Дубровник. Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter. München und Leipzig 1914., 57. Тако прима и Лиречек. Историја Срба I, 252. У изборима нема о том поуздана помена. У Дубровнику се 8. марта 1314. решавало, да општина нађе кућу "pro stacio bani", али се не каже кога. Monumenta ragusina I, 41. Да је био жив краљ Драгутин породица, вероватно, не би морала бегати онако разбијено, како претпоставља први случај. Други би временски говорио за то, да је босанска властела искористила борбу између Драгутина и Милутина у Рашкој, да прогна династију онда, кад јој Драгутин није могао помоћи. У новембру 1313. долазио је у Дубровник Владислав, син краља Драгутина, можда с овом ствари и у вези. Monumenta ragusina I, 36-7.

[589] Dipl. Zbor. VIII, 508. Ту је одобрење погрешно стављено под 1318. и одвојено од писма бану Младену од истог датума, 535-6. У писму бану Младену папа и њега потстиче да ради против јеретика, јер да је верско стање у Босни да не може бити бедније.

[590] Dipl. Zbor., VIII, 497. Таква му је титула и у посвети једног дела чувеног лекара Ђулелма Варињања († 1330) "generalique domino tocius territorii Chelmensis". Талоци, Wiss, Milt. III, 301-3.

[591] О том поближе код Ф. Шишића, Пад Младена Шубића, 349-351. Клајићево причање о двоструком рату Младеновом најпре у Хуму, а после у Босни само је неоправдано домишљање. Bribirski knezovi, 117-8. Ср. Нодила, сп. д., 108, где се нетачно говори, да је рат уопште био спречен. Monumenta ragusina V, 121, 141-3, 146-7.

[592] О Младенову паду: Klajić, Bribirski knezovi, 118-137, 174-5; Талоци, Glasnik IX, 373-5; Шишић, сп. д., и у Radu, књ. 153, 1903., 27-36.

[593] М. Barada, Šišićev zbornik, 167-71.

[594] Гласник Зем. Музеја XVIII, 403.

[595] Ibid., 404-5. Мајка банова са сином Степаном дала је милост и кнезу Вукцу Хрватинићу, "доколђ га не суде четиринадесете кои су присегли с баномъ Степаномъ кнезу Вљкославу". Ib., 407.

[596] Monumenta Hungariae historica. Diplomataria XXVIII, 96.

- [597] Codex de Blagay, 84-5.
- [598] *Ib.*, 88.
- [599] Талоци, сп. д., 374-7; Codex de Blagay, 100-2.
- [600] Codex de Blagay, 105-9.
- [601] *Ib.*, 110-3.
- [602] *Ib.*, 120-1.
- [603] Monumenta ragusina I, 72.
- [604] *Ibid.*, Нодило, сп. д., 113-4. Маринов извештај о наплати записан је у *Diversa Cancellariae VII*, f. 10, 17. јула 1323.
- [605] Mon. rag. V, 193-4, 233.
- [606] М. Решетар, Стари босански новци. Сарајево. 1913., 3-6. Ћ. Трухелка, Glasnik VI, 390, 394-5; XVII, 3-7. М. Решетар, Дубровачка нумизматика. Ср. Карловци 1924., I, 358-60; II, 346-7; слике таб. 25, 3-8.
- [607] Nodilo, сп. д., 111-4; Mon rag.. V, 179, 219, 232. Дубр. држ. архив; Div. Notariae IV, f. 87; Div. Cancellariae VIII, f. 20, 63.
- [608] Nodilo, сп. д., 116. Mon. rag. I, 115-7.
- [609] Mon. rag. I, 92-3, 96; V, 177; 181, 193.
- [610] Стојановић, Старе српске повеље I, 41.
- [611] Дубр. држ. архив, Div. Canc. VIII, f. 63, 80. К. Јиречек, Историја Срба III, 265.
- [612] Mon. rag. V, 278. Ср. и распре 1331. год. *Ib.*, 312.
- [613] Mon. rag. V, 197-209; 213-7; Јиречек, Историја Срба, I, 263-4.
- [614] Ср. М. Динића, Глас CLXIII, 214-5.
- [615] Mon. Rag. V, 244.
- [616] Dipl. Zbor. IX, 199; V. Klaić, Rodoslovje knezova Nelipića. Vjesnik hrv. arh. društva III, 1898.; Klaić, Povjest Bosne, 110-3; Šišić, Rad knj. 153, 37-45.
- [617] Оженио се у лето 1329. И. Руварац, Гласник IV, 1892, сеп. о. 6-7; Mon. rag. V, 266-7.
- [618] Dipl. Zbor. IX, 241-2, 243-4.
- [619] Споменик, XXXI, 1898., 5.
- [620] Dr. H. Hefele, Die Bettelorden. 90-1.
- [621] Dipl. Zbor. IX, 241-4, 324-5, 348-351, 354-5.
- [622] *Ibid.*, 492-3.
- [623] *Ibid.*, 499-500. Акт је са датумом 17. кал. априла и 14. годином Иваново папства - у Смичикласа 16. марта. Ту исту повељу, погрешно, по Фарлатију, доноси *ibid.*, 337-8, под датумом 16. априла, иако је у тексту и овде 17. Ова је друга рђавије читана и непотпуна. И у сумарију је иста пометња и грешка, у осталом не и једина у овом зборнику. Ср. о овој ствари М. Пурковића, Авињонске папе и српске земље. Пожаревац 1934. 32-5.
- [624] *Ibid.*, 542-3.
- [625] Mon. rag. V, 211-5, 230.
- [626] Летопис, књ., 221, 1903., в. Љ. Стојановић, Записи и натписи, бр. 55. Индикција ту наведена (8) уз годину 1329. нетачна је. Те је године индикција 12. На тужбу Радосте

Драгочинића из Конавља 13. августа 1330. расправљало се у Дубровнику шта да се ради, "si dicte vache et mançi essent sibi ablate per aliquem hostem regis Raxie uel bani de Bossina". Дубр. држ. архив, Div. Cancelariae IX, f. 206.

[627] Glasnik XVIII, 408. Ср. Лиречек, Историја Срба I, 264.

[628] Mon. Rag. V, 323; Nodilo, сп. д. 122. Млечани су у сличној ствари (venturo in offensionem illorum de Curzola) 1329. год. одговарали Дубровник од бана. S. Ljubić, Listine I, 158. Ср. Б. Гушића, Rešetarov zbornik. Dubrovnik 1931., 49-51.

[629] Mon. rag. V, 195-6.

[630] Дубр. држ. архив, Div. Canc. IX, f. 112; X, f. 195.

[631] Дедићи су и примили могориш за 1338. год. Дубр. држ. архив, Diversa Notariae VI, f. 46. Њихову роду припадала су братства: Радобратића, Десеновића, Дружића, Доброковића и Радостића.

[632] Mon. rag. V, 326-7. 333. Ср. 351-2, 356-7.

[633] Ibid., 360-2.

[634] Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма I, 43-5. О том уговору с баном ср. анализе Ј. Нађа у М. Коса у Rešetarovom Zborniku, 29-37.

[635] Mon. rag. V, 332-3.

[636] Ibid., 574-5. Без вредности је спис В. Таљерана, Zrnca za povijest Stona. Dubrovnik 1935.

[637] Љ. Стојановић, сп. д., 48-52, 54-7.

[638] Од тог су уговора направљена четири примера: "две латинске а две српске (повелле)".

[639] Сп. д. 53-4; Ср. Nodilo, сп. д., 126-9.

[640] Dipl. Zbor. X, 190-1.

[641] К. Лиречек, Властела хумска на натпису у Величанима. Гласник Зем. Музеја IV, 1892.

[642] Дубр. држ. архив, Div. Canc. XI, f. 24.

[643] Mon. rag. II, 362, 366-8; V, 363-7, 399. У лето 1336. Милтен и Ружир су поново опљачкали манастир Св. Јакова код Дубровника. Дубр. држ. архив, Div. Canc. XI, f. 71.

[644] Љ., II, 360. Личне тужбе против бана у Div. Canc. XI, f. 88-9.

[645] Ср. уговоре од 11. маја у дубр. држ. архиву, Diversa Cancelariae XI, f. 176.

[646] 1334. год. Mon. rag. V, 384.

[647] Дубр. држ. архив, Diversa Notariae VI, f. 170.

[648] Dipl. Zbor. X, 60-2, 115, 183-5, 250-1, 286-8; F. Šišić, Glasnik XV, 333-4. J. Tkalčić, Rod, knj. 49, 1879., 165-230.

[649] Dipl. Zbor. X, 326-7.

[650] За учињене услуге обавезали су се Дубровчани да Гргура преведу у Задар. Гргур је добио том приликом од њих дар од 200 дуката. Mon. rag. V, 375; II, 348.

[651] Дубр. држ. архив, Diversa Cancelariae X, f. 90.

[652] Dipl. Zbor. X, 374-5, 382.

[653] Klaić, Povjest Bosne, 121. G. Urlić Ivanović, Ključić, grad Nelepićev u kninskoj županiji. Starohrvatska Prosvjeta I, 1895, 176-7.

- [654] Dipl. Zbor. X, 494-4.
- [655] Dipl. Zbor. VIII, 348.
- [656] Ib., 451-3.
- [657] Otto Hüttebräuker, Der Minoritenorden zur Zeit des grossen Schismas. Berlin 1893., 7-9.
- [658] Ср. П. Марковић, Летопис, књ. 221, 1903., 23-5. Ср. Dr. J. Jelenić, Problem dolaska franjevaca u Bosnu. Split 1926. Dr. J. Božtković, Franjevački vijesnik XLI, 1934., 14 и д.
- [659] Dipl. Zbor. X, 525-8. Dr fra J. Jelenić, Kultura i bosanski franjevci. I, Sarajevo 1912., 26. Летопис фра Николе Лашванина (изд. Јеленића, Сарајево 1916.) доноси под 1339. годином: доидоше парви фратри с Фране у Босну коим бан Степан учини парви манастир у Милошеву у кому се чини укупати, кад умри (стр. 37). По том Јеленић, сп. д., 33, узима, да је бан Степан "osnovatelj franjevačkoga samostana u Mileševu". Треба имати на уму, да то није оно Милешево, што га је раније основао краљ Владислав. Пометња је могла настати, што се место Миле (на Милџсь), у ком је бан Степан писао једну повелу и ту можда подигао цркву или манастир, заменило са популарнијим именом Милешева. Ср. Руварац, Гласник VI, 4 у Талоци, Гласник XVIII, 403, 419.
- [660] Dipl. Zbor., XI, 161-2
- [661] Кад се год. 1335. бан женио други пут, 17. и 24. јуна Дубровчани су решавали да му праве поклон и честитају. Mon. rag. II, 360. У писму папе Климента VI од 1343. год. каже се: *subditos seu gentes dicti Stephani ad fidem catholicam et cognicionem ipsius per ipsorum fratrum ministerium noviter fore conversos*. Dipl. Zbor., XI, 137-9.
- [662] S. Ljubić, Listine, II, 181-2.
- [663] A. Huber, Ludwig I. von Ungarn. Wien 1884., 25-6. П. Марковић, Летопис, књ. 224, 1903., 22-5; књ., 222. 20-30.
- [664] Изгледа, да је у то доба имао извесних веза с њим (можда понуду сличних преговора), јер Млечани препоручују српском краљу, да се код бана заузме за њихове трговце, 2. јуна 1343. Listine II, 175.
- [665] Listine, II, 186.
- [666] Mon. rag., I, 169.
- [667] Dipl. Zbor. XI, 207-8. Исти је такав уговор и бана Николе. Ibid., 205-6.
- [668] Huber, Ludwig I, 20-21.
- [669] Listine II, 318, 323, 333, 337, 339.
- [670] Ibid., 337.
- [671] Ibid., 355.
- [672] Ibid. 360, 362, 368, 376-7. Ср. Klaić, Povjest Bosne, 150-4. Млечани су слали бану тајна писма, само њему у руке: *mittat litteram domino bano predicto per personam privatam, que presentat eam sibi secrete in manibus suis propriis*. Listine II, 401.
- [673] Listine II, 335-3. П. Марковић, Летопис, књ. 222., 34-6.
- [674] Listine, II, 379-381. 22. септембра морали су Млечићи слати посебног посланика да посредује између бана и Младена, јер су били обавештени да Степан спреми војску против Младена. Ib. d., 385. Курјаковић и Угринић помагали су Задар и доцније. Ibid., 40.
- [675] Ibid., 386-7, 395-6, 398-9, 404-8, 428-9. Не знамо, да ли је дошло до тог примирја али је важно, да се до 1349. год. не јавља ништа о непријатељствима, што би могло дати разлога претпоставци, да је било склопљено.

- [676] Listine III, 54.
- [677] Mon. rag., II, 60. Дубровачка хроника Растићева бележи чак и један оружан сукоб банов са Републиком, у ком да је дубровачка војска остала победитељица. Nodilo, сп. д., 131.
- [678] Mon. rag I, 165, 271, 235, 258-9, 265; II, 12-3, 48, 50, 55
- [679] Listine III, 119.
- [680] Ibid., 143-4.
- [681] Јиречек, Историја Срба I, 293.
- [682] Mon. rag., II, 91, 96.
- [683] Listine, III, 175-6, 178.
- [684] Ibid., 189-190, 199.
- [685] Јиречек, сп. д., 380-1; П. Марковић, Летопис, књ. 222, 44-51 (нетачан): Nodilo, сп. д., 132-3. У повељи бановој, која је датирана 1331. (Glasnik XVIII, 48, факс. бр. 6) Јиречек налази, да је година дописана од друге руке, што је сасвим вероватно, јер се у тексту спомиње: "када бише царь рашки оузель Нови мои традь". "Царь рашки" није могао бити 1331. О граду Новом било је напред речи.
- [686] Ср. Dr. J. Tadić, Promet putnika u starom Dubrovniku. Dubrovnik, 1939., 44-5.
- [687] Starine XIII, 233.
- [688] Гласник XVIII, 408. О рату 1351. год. у Mon. rag. II, 120.
- [689] Listine III, 219.
- [690] Mon. rag. II, 139. У једном тестаменту Ђиве Ђорђића од 10. септембра 1340. наводи се, да је босанска баница однела ("abstulit") из једног његова товара печу свиле и да је платила "transacto aliquo tempore". Дубр. држ. архив, Testamenta III, f. 47. Од 1341. год. па све до 1343. повлачиле су се у Дубровнику банове тужбе против његова дужника Петра Гисле. Заступник банов био је Дубровчанин Никола Менчетић. Div. Can. XIII, f. 5, 31, 77, 87 (с бановим писмом дубровачкој општини). Кад је бан у лето 1344. имао да дође у Хум Дубровчани су мислили и том приликом, као и неколико пута раније, тражити од њега да им уступи она места у приморју, за која су добили Душанов пристанак. Али до тога није дошло. У Дубровнику се тврдило, да против њихових интереса код бана ради Петар Бобаљевић, закупник неретванског трга. Mon. rag. I, 156-9. У трговачким питањима с баном је било стално муке и обустављања промета. Тако 1346. и 1348. год. Ib., I, 248-9; II, 45. С мајком бановом били су стално добро. У Дубровник је 1349. год. долазила банова сестра Катарина. Ib., II, 71.
- [691] О краљевој свадби ср. Л. Талоција, Wissen. Mitteil. III, 304-7. 7. јануара 1333. спомиње се бан Степан са "suis heredibus videlicet filiis". 6. фебруара исте године платили су Дубровчани 60 перпера муштулугцији, што га је послао бан да јави Републици, како је добио сина, quod filius letitie natus sibi erat." Mon. rag. II, 348. Руварац с убедљивошћу доказује, да је Степанова кћи и Катарина удата 1361/2. за Хермана I, грофа целског. Гласник Зем. Музеја. III, 1892.
- [692] А. Хубер мисли, да је Лајош тако хтео Степана чвршће везати уз себе и одбити од противничких Млетака. Ludwig I, 21.
- [693] Ср. Ј. Радонића, Слике из историје и књижевности. Београд 1938., 111-21. Л. Талоци, Wiss. Mitteil. III, 309 и д.
- [694] Dipl. Zbor., XI, 137-9.
- [695] Ibid., 161-2.
- [696] Ibid., 265-6.

[697] Listine II, 443. Fermeđžin, сп. д., 28-9.

[698] Dipl. Zbor. XI, 359-360. Ср. Милаш, Стон, 42-4, 85, 94-6, 100-4.

[699] Listine III, 107. Р. Šišić, Glasnik Zem. Muzeja XV, 334-5.

[700] Fermeđžin, сп. л., 30. Dr. A. Hodinka, Tanulmányok a bosnyák-djakovári püspökség történetéből. Budapest 1898., 89.

[701] Listine III, 114.

[702] Ср. И. Руварца, Гласник VI, сеп. о., 2-3.

[703] L. Jelić, Glasnik Matice Dalmatinske, 1902., 271 и д. Слика на стр. 378. Не зна се поуздано где је бан сахрањен. Ђ. Стратимировић је на чувеном стећку у Згошћи, најлепшем старом споменику камене орнаментике не само у Босни, него на целом српском и хрватском подручју, нашао остатак натписа са словима... њ. Он мисли, да је то гроб бана Степана (бань Стефань); у толико пре, што се назив градине у Згошћи зове Стипањ град. Гласник Зем. Музеја XXXVIII, 45-6. Ђ. Трухелка је налазио, да је то морао бити гроб Котроманов. М. Карановић је у књижици *Гробна црква графички изражена*, Београд 1934., покушавао доказати да орнаменти на обелиску поред тог стећка претстављају цркву. Ср. Jug. ist. časopis I, 554-5.

[704] М. Решетар је показао примерима, да је он не само имитовао, него чак и фалзиковоа дубровачке и србијанске новце. Календар Просвета 1925., 80-3.

Босна на врхунцу своје моћи

Твртко I као бан

Степан II Котроманић није имао одржаног законитог мушког рода. Његова су мушка деца помрла пре њега.^[705] Чим је он умро његов млађи брат Владислав прогласио је за наследника свог сина Твртка, тада младића од непуних петнаест година, а сам је узео врховну власт у своје руке. Али та његова власт није дуго трајала. У кермендском архиву, међу повељама породице Вукославића, налазе се два недатирана писма, у којима кнез Владислав са женом Јеленом и синовима, баном Твртком и кнезом Вуком, потврђује извесна права кнезу Влатку Вукославићу, која је његову оцу био признао бан Степан. Повеље су издате "кџда гредџше господињ бан Твртко наипрџво у хљмску землу". Међутим, у трећој повељи, датираној 1354., нема више помена о кнезу Владиславу, него нову потврду дају банова мајка и бан Твртко.^[706] Очеvidно је, да је Владислав у то доба био већ мртав, преживевши брата свега око годину дана.

Кнез Владислав, као мушка глава и старији члан династије, имао је довољно ауторитета, да после братове смрти неоспорен узме власт у своје руке. Али кад је остала његова удовица сама са малолетном децом, њен је положај постао много тежи. Не знајући јасно како ће према њеној деци да се понаша мађарски краљ одлучила се кнегиња Јелена, и као мајка и као глава, куће, да оде у Мађарску и да лично уреди тамо ствари. Несумњиво из опрезности она није хтела да води са собом Твртка, него је узела млађег сина кнеза Вука. Шта је у Мађарској свршила у тај мах не зна се данас поуздано, али одмах по повратку, 1354. год., сазвала је у Милама (у јајачком срезу) збор све Босне, Доњих Крајева, Загорја и Хумске Земље. Тај збор, непосредно после њеног повратка из Угарске, упућује на то, да је било по среди неко важно већање. Банова мајка, која је, по свему судећи, била одлучна жена, имала је том приликом успеха. Босанска властела изјаснила се том приликом за своју династију. Да је један део великаша за такво држање требало задобијати поклонима и повластицама позната је појава Средњега Века и код нас и на страни; а пример за такве повластице, чак врло широке, јесте повеља која је том приликом дата кнезу Влатку Вукославићу. Њему се заклела банова мајка и сам бан са дванаест најугледнијих кнезова и великодостојника, да ће му оставити сва имања и права, која је био добио од бана Степана; да му неће судити бан чак ни онда, "ако би допалџ кнезџ Влатко кое кривине а или невџре," док не дође кући, у Кључ, и док му не би, ако би "у коју невџру зашлџ" судио збор све земаљске господе, какав се и тада састао.^[707] Да је 1354. године било ипак у Босни неких локалних побуна сведоче трогирски закључци, да се ради босанских нереда ("novitates") и ради нереда у суседној Хрватској обрати пажња на њихове градске утврде.^[708] Може бити, да је био по среди покрет неке властеле, која је желела да искористи смрт Степана II и кнеза Владислава и младост новог бана. Није немогуће, да је ова наведена повеља, како је већ мислио Ф. Шишић, акт измирења између кнеза Влатка и банске породице.^[709]

Ово важно питање преузимања власти од непунолетног бана свршено је за време док је мађарски краљ био запослен у Србији ратовањем против Цара Душана. У фебруару 1355. налазио се Твртко у Ђакову, код катедрале босанског бискупа Перегринa, "свог духовног оца", како сам каже, где је дао опросно писмо о коначном обрачуну између његова покојног стрица и неких дубровачких трговаца, који су држали тргове у Остружници и на Неретви.^[710] Мало потом дао је затворити старе дужнике Павла и Петра Гизлу или Гижлиће, с којима се десетак година раније парничио и бан Степан.^[711]

Брзо после тога Твртко, са мајком, улази у активну политику у Далмацији. Сестра цара Душана, удовица Младена Шубића, почела је од септембра 1355. преговарати са Млечићима, да им прода своје градове Клис и Скрадин. У том правцу је раније радила и Катарина

Дандолова, родом Млечанка, жена слабог Павла III Шубића.^[712] Краљ Лајош, тада противник Душанов, покушао је раније да те градове добије за себе. За тај циљ имала му је послужити кнегиња Јелена, Шубићева одива, са сином Твртком. Цар Душан је послао помоћ сестри упутивши своје посаде у оба та града. У Скрадину, где је грађанство непријатељски дочекало српску војску, придружили су се Србима и Млечани. Овима је српски заповедник Ђураш Илић, по ранијој наредби царевој, и предао град одмах почетком 1356. год. Клис, мало доцније, заузеше Мађари. Кнегиња Јелена и Твртко одазвали су се позивима мађарског краља. Они су доста живо деловали у Далмацији. Ту је Твртко, по споразуму, добио неке ближе непознате градове војводе Гргура, а Новко Ципријанић предао му је један град, који је сам држао. Мајка банова преговарала је са кнезом Иваном Нелипићем и имала је с њим, у друштву свог сина, и састанак у Книну. Трогирски кнез јављао је 25. маја 1355. у Млетке, како он мисли, да ће ти састанци довести до ближе заједнице. Подбан кнински спремао је тај ближи договор са нескривеном жељом, да се створи што јачи фронт против Млечана, и покретао је на то све утицајне људе и градове. Кнегиња Јелена је намеравала да се састане и са Катаринином Дандоловом и да је придобије за мађарског краља, па јој је у том смислу слала и неке своје и његове поруке.^[713] Али везе кнегиња млетачке и српске са људима и интересима њихових земаља беху јаче од разлога кнегиње Јелене, која је радила за њихова противника.

Пред крај лета и мајка и син налазили су се у Босни, где су, у Високом, 1. септембра, потврдили повластице дубровачким трговцима, које су они уживали и за ранијих банова.^[714] У пролеће 1356., кад су се решавале ствари у Далмацији, Твртко се налазио у свом двору у тргу на Неретви, у старом Дријеву, ближе земљишту догађаја, и издавао је у закуп тај трг, за четири године унапред, не надајући се никаквим изменама на том подручју.

За време великог рата, који се водио од 1356. године између Мађара и Млечана о посед Далмације, о бану Твртку нема нарочитог помена. Видели смо, да је и он радио против Млетача, али не знамо сасвим сигурно, у коликој је мери помагао Мађарима и са каквом искреношћу. По извесним моментима излази прилично јасно, да се он неким својим поступцима замерио Мађарима, и то управо у то време.

На такав закључак упућују нас догађаји с краја 1356. и почетка 1357. године. Тада је извешан део банових великаша прешао на страну мађарског краља. Зашто то да чине, ако је и Твртко његов човек? И зашто их мађарски краљ као отворене одметнике банове прима под своје окриље, ако је иначе задовољан са Твртком? Из саме 1356. год. имамо очуване само две Тврткове повеље. Прва је из марта, са дубровачким повластицама, а друга је писана 1. новембра 1356. и потврђује цркви Св. Петра у Усори извесно имање на основу старих даровница, које потичу још од бана Пријезде. Ту се помиње с дужним штовањем мађарски краљ као "наш господар".^[715] Али се брзо потом, 14. марта 1357., јавља повеља краља Лајоша издана Хрватинићима, Гргуру и Владиславу, и Гргуру Степанчићу, "племићима од Гребена и Гламоча", којом им обећава, да ће им потврдити све поседе и слободе, ако изврше свој наум и обрате се "на верност" њему и његовој супрузи. Он ће их "за вечна времена изузети од власти и јурисдикције босанског бана", и примити под своју заштиту.^[716] На другој страни видимо, да и бан Твртко поступа на исти начин. И он је 1357. год. издао повељу познатом кнезу Влатку Вукославићу и његову сину и обавезао се њом, да неће њега прогонити ради невере његова напред поменутога рођака Гргура Хрватинића (Павлова сина)^[717] "ни за едно зло чинение за Гргуруево". То очевидно показује, да одношаји између краља и бана нису како треба. Али зашто је дошло до тога? Једни мисле, да је било по среди питање Хума, који је Лајош тражио као мираз уз жену. Али, питање мираза он је могао поставити одмах, непосредно иза тастове смрти, или иза смрти кнеза Владислава, кад је положај младог бана био врло тежак и кад би му тај, да не изазове теже смутње, несумњиво морао попустати. В. Клајић мисли, да су краља од енергичних корака у Босни задржале тада борбе у Србији.^[718] Међутим, тај исти краљ, још за жива цара Душана, улази у борбу с Млетачком Републиком, која је свакако могла бити опаснији противник од младог босанског бана. С тога нас ти

разлози не могу да задовоље. Ми напротив мислимо, да је баш ове године Лајош добио неке посебне разлоге да буде незадовољан са Твртком. Из млетачких вести не видимо, да је било каквих интимнијих веза у тај мах између њих и босанског бана, као раније за време Степана II при борбама око Задра. Али, има на другој страни једна вест, која говори о том, како Твртко није био лојалан према Лајошу. Талоци помиње један мађарски акт, из кога би излазило, да је бан, "с краја 1356. или сам насрtaо на сусједни угарски териториј или пустио своје великаше, да у њ задиру."^[719] Повод за то могло би дати можда Твртково незадовољство, што га краљ није посебно, каквим знатнијим уступцима, наградио за услуге, које му је с мајком чинио у Далмацији.

Да се одношаји погоршају знатно је допринео наследник преминулог босанског бискупа, Петар Сиклоши. Њега је за босанског бискупа потврдио 29. фебруара 1356. год. папа Иноћентије VI. Одмах, сјутри дан, папа је упутио писмо мађарским доминиканцима, у коме их је, на основу једног ранијег, тобоже изгубљеног, писма папе Ивана XXII, позивао на крсташки рат против Босне и Србије.^[720]

Крсташки ратови с мађарске стране против "шизматика и јеретика" били су увек политичко оружје њихове државе против суседних владара, нарочито у Босни, кадгод нису били на чисто о њиховој привржености или кад је требало да проведу извесне своје намере. И овог пута, писмо, које је дато сјутри дан после потврде босанског бискупа, беше један "отворени лист" стављен на расположење мађарској круни и цркви, да с њим поступају по свом нахођењу. Не знамо да ли је Твртко дознао за садржај тога писма и позива, али он лично није крио своје нерасположење против бискупа пореклом Мађара. А потакао је и Ивана, лектора босанске католичке цркве, да почне радити против Сиклошија. Бискупу је, међутим, допала до руке преписка између бана и лектора, те он, убрзо, даде Ивана ухватити, избити и казнити.^[721]

Заплашен великом краљевом војском и његовим успесима против Млечана, а видећи да у земљи има противника и код властеле и код клира, Твртко одлучи да се мири са Лајошем. У лето, пре 17. јула 1357., склопљен је уговор између њих на овој основи: бан Твртко уступио је краљу "читаву хумску земљу" као мираз уз краљеву жену Јелисавету, а краљ је потврдио Твртку и брату му Вуку читаву Босну с Усором, с погодбом да ишчисте земљу од патарена и јеретика. Ово ограничење дошло је несумњиво са намером, да омогући краљу, по потреби, ново мешање и посредовање у босанским стварима. Даљи услови су били: да бан признаје врховну власт мађарску, односно краљеву, да га помаже у ратовањима, и да на краљеву двору стално живи или бан или његов брат.^[722] Међутим, ваља напоменути да Мађари нису добили цео Хум на обе обале Неретве, него само Хум на њеној десној страни. Остали део остао је и даље у власти Твртковој. Са Хумом заједно Твртко је уступио Мађарима и Завршје, као залеђину за Далмацију; односно признао је прилазак његових господара Хрватинића и Степанчића под мађарску заштиту.^[723] Према повељи Лајошевој од 27. маја 1358., којом је краљ, као победник над Млечанима, примио под своју заштиту Дубровачку Републику, босански бан је имао бити и новчано оштећен. Иако га Лајош ту назива "својим верним" клетвеником, он ипак тражи да Република не плаћа више Твртку него њему оних 500 перпера, које је давала дотле као стонски доходак бану. У исто време краљ се обавезао и да ће бранити Републику од српског цара и босанског бана.^[724] Као краљев изасланик, који је имао да прими од Дубровчана заклетву верности, био је одређен босански бискуп Петар, "наш саветник", како вели у свом писму за њ сам Лајош, коме још даје називе "nostrum verum, legitimum, et indubitatum procuratorem, actorem, factorem, negociorum gestorem."^[725]

Овај губитак Твртко није могао лако да прежали. Али, после пораза Млетачке Републике и после успешних Лајошевих ратовања у Србији, он за дуго времена није смео да покаже своје незадовољство и предузме штогод против Мађара, да изравна или поврати губитак. С тога је, дубоко незадовољан, у улози мађарског вазала, чекао погодан тренутак.

У источној половини данашње Херцеговине, од Луга, од прилике, па до Сенице, са

Конављем, Требињем, Драчевицом, Гацком и горњим Подрињем, владао је још увек српски цар, односно његов војвода, кнез Војислав Војиновић. Овај је љубоморно пратио успехе Мађара у Далмацији знајући добро, да ће после Млечића доћи на ред Срби. Због тога што је Дубровник признао врховну власт мађарску Срби су почели да зазиру и од свог старог приморског пријатеља и убрзо њихови одношаји не само да хладне, него постају чак и непријатељски.^[726] Дотле, нови српски цар, млади Урош, понашао се према Дубровнику веома пријатељски. Он је у априлу 1357. потврдио Републици не само све старе повластице, него јој је 25. тога месеца одступио повељом и нешто подручја изнад Ријеке и цео мали крај од Љуте до Курила, односно до данашњег Петрова Села.^[727]

Одмах после склопљеног мира између Мађара и Млечана Дубровачка Република жури, да даде своја обавештења о ситуацији двојници главних суседа. Већ 20. фебруара 1358. беше у њој решено да иде један племић Твртку, а други кнезу Војиславу Војиновићу.^[728] Односи између Срба и Мађара нису били добри и осећало се, да ће ускоро доћи до борбе. Сви суседи били су забринути, а међу њима и бан Твртко. И он и његови људи распитују се у Дубровнику о свему, налазећи да је тај град и најбрже и најбоље обавештен. Кад је у јесен 1358. почео српско-мађарски рат Војислав Војиновић је, изазван, закрвио са Дубровчанима, који су били мађарски вазали и лакоми на лаку добит и овог пута врло нелојални као суседи. Притешњени од кнежеве војске Дубровчани су се, међу другима, обраћали за помоћ и Твртку, али се он није хтео нарочито излагати због њих и улазити у те сукобе. Иако су се непријатељства између Војиновића и Дубровчана продужавала неколике године, до 1362., Твртко је, ипак, цело то време остао неутралан. Једино на што је пристајао пред крај те дуге борбе било је то, да посредује код Војислава за мир.^[729] Дубровчанима је такво његово држање било у извесној мери неразумљиво, пошто је и Твртко био мађарски вазал и, према томе, на неки начин обавезан да се нађе на њиховој страни. Сем тога, они су му посредно стављали до знања, да би Војислав могао постати опасан и за њ сама. Војислав се, наглашавали су они више пута, називао "хумским кнезом". Говорио је, да је Стон било средиште хумских кнезова и да ће га он преотети.^[730] А ако га преотме јасно је, да би то угрозило и босанску власт у Хуму. Али Твртко, незадовољан мађарским поступком према себи, а и ослабљен, није хтео никако да пређе отворено на њихову страну.

Краљ Лајош имао је у Николи, сину Дујма Благајског, оданог пријатеља. Краљ сам истиче у повељи од 26. фебруара 1352. заслуге његове и његове породице за краљеве успехе не само под Задром, него чак и у Апулији.^[731] У краљеву милост ушла је после и грана Степана Бабонића, кнезови Динко и Павле, који су напустили ранији опозициони став и борили се за краља, па им је Лајош, као награду, 1360. год. поклатио крупски град.^[732] За све време краљевих непријатељстава према Босни они су стали уз Мађаре, као верни клетвеници њихове круне, али о неким њиховим нарочитим непријатељствима према бану Твртку нема никаква изречног помена.

Одношаји бана Твртка са Дубровником били су иначе за ово време пријатељски. Колико се да видети из очуваних споменика, између њих није било ниједног питања, које би мутило пријатељство или могло дати повода за какав сукоб. С тога је тешко разумети ову вест, забележену у дубровачким књигама под датумом 22. октобра 1362. Тај дан решавало се у Већу Умољених, да се на писмо и посланство бана босанског и његове мајке одговори исто тако писмено "са лепим речима," али извињавајући се, то јест не испуњујући њихову жељу. Од 34 присутна већника седморица нису била сагласна са тим одговором. Значи, дакле, да се радило о некој ствари, која није била на уштрб Дубровника, него је требала да буде од личне користи за бана. Али каква је то била жеља није казано.

У мају 1363. године јављају се у Дубровнику изненада неке узнемиравајуће вести из Босне и Република, из опрезности, одлучује да већа о мерама, које треба саветовати њеним трговцима тамо. 4. јуна донесен је закључак, да ниједан од дубровачких трговаца не сме лично ући или оставити своје ствари у ком од босанских градова, под претњом казне од 500

перпера за оног ко учини друкчије. Сем тога, саветовано им је да се повуку у приморје. Те мере, поновљене 18. јуна, предузела је Република не због неке своје размирице с баном, него због непријатељства, које је настало између Лајоша и Твртка.^[733]

Ради чега је управо дошло до сукоба између Лајоша и Твртка не да се данас поуздано казати. Краљ Лајош, у више својих повеља, наводи, "in regno nostro Bosnae innumerabilis multitudo haereticorum et Patarenorum pullulasset in errorem fidei orthodoxae", и како је он лично са знатном војском кренуо да то зло пресече.^[734] Ту верску акцију доказивао би донекле и тај моменат, што је други део војске, упућен у Усору, водио надбискуп острогонски Никола. Још 23. априла 1360. папа Иноћентије VI упутио је босанском бискупу Петру позив, несумњиво на основу његових извештаја, да у интересу цркве против јеретика може подићи војску, односно тражити њено посредовање.^[735] Овај бискуп, чији је став против Твртка довољно познат од раније, наставио је борбу против њега и после првог мирења. Ми данас не можемо сигурно утврдити, да ли је на њ доиста деловало питање верско у Босни, које се развијало преко његове жеље, или су постојали и неки други разлози. Његова агитација имала је успеха; само званично мађарско образложење војног похода на Босну узело је као разлог тај верски моменат.

Да је код краља Лајоша било поред тога и чак више од тога и других, политичких, разлога, о том не може бити сумње. Мађарска је редовно верским разлозима покривала своје политичке акције у Босни. Какви су разлози били овог пута није довољно јасно. Један извор помиње неку буну у Босни, против које је устао краљ. Побуна та, мисле неки, јавила се као протест против сувише јака притиска мађарске врховне власти.

У лето 1363. кренула је мађарска војска на Босну. Водио је сам краљ Лајош лично. Упутила се у средиште Босне, долином Врбаса, у жупу Пливе, и прве недеље месеца јула опседала је град Соко. Твртков војвода Вукац Хрватинић остао је веран бану и са успехом се одупро мађарској навали. Као награду за то дао му је Твртко читаву Пливу с тим градом даровном повељом од 11. августа 1366.^[736] Отпор који је краљу дат код Сокола мора да је био врло озбиљан, пошто Лајош брзо напушта даље ратовање. Његов табор налази се 13. јула већ крај Сане; а 19. јула стигао је краљ у Вировитицу близу Драве. Боље није прошла ни друга мађарска војска, која би под водством острогонског надбискупа упућена долином Босне. Не зна се сигурно, да ли је она пошла у исто време, кад и краљева, или мало доцније, да поново покуша срећу и освети прво сузбијање. Али ни она не би боље среће. Тврди град Сребреник одржао се јуначки против свих напада. Под њим је пало (септембра месеца) много мађарских јунака; а и губитак материјала забележен је нарочито. Међу осталим стварима нестало је чак и краљев печат, који је носио острогонски надбискуп као његов канцелар.^[737]

Победа Тврткова била је, дакле, потпуна. Да је била веома значајна сведочи најбоље то, што је после ње Твртко, са мајком и братом заједно, 7. септембра 1364., добио млетачко грађанство.^[738] У повељи Републичиној нема, истина, тог разлога, него се помиње његова пажња и љубав према њеним грађанима; али је јасно, да је оваква победа морала обратити пажњу на њ. Краљ Лајош, који је с успехом војевао у Далмацији и Србији, доживео је један ударац, о ком се морало говорити.

Један део босанске властеле сматрао је већ тада, да може, уз мађарског краља, доћи до неких већих поседа и части, него уз Твртка; или су се, можда, били препали од мађарског нападаја. Међу онима који су се одметнули од бана и предали краљу био је дотле верни кнез Влатко Вукославић. Он је овог пута предао Мађарима свој град Кључ и пустио краља несметана у нападају на Соко. У замену за уступљени Кључ, који је остао у мађарским рукама, али у ком се издајник кнез није смео задржати, добио је Влатко град Бршћановац у Славонији, са неким другим местима.^[739]

За живота цара Душана хумска и требињска властела добила су била значајне задатке у српској држави. Освојивши јужну Македонију Душан је хтео да на важнија места у њој постави своје поуздане људе. Тако је Бранко Младеновић, син ранијег требињског војводе

Младена, био упућен за заповедника у Охрид. Богородица Захумска, подигнута код тога града, успомена је Гргура Бранковића на старе породичне везе. Угљеша Мрњавчевић добио је после Требиња место у Серу. Из херцеговачког Љубомира и Невесиња потиче породица Угарчића, чији је члан Остоја Рајаковић постао сродник Краљевића Марка. Из требињске породице Друговића или Чихорића један се члан утопио у реци Нишави, а да је био угледан сведочи гроб са натписом у Немањиној цркви св. Николе код Куршумлије.^[740]

После смрти цара Душана и за време одметања и нереди у Србији поколебала су се и хумска и требињска властела. Требињци су се држали уз цара Уроша слушајући кнеза Војислава Војиновића као најмоћнијег цара великаша у суседству, док су хумски великаши, с леве стране Неретве, пришли босанском бану. Санко Милтеновић је био најугледнији међу њима. Шездесетих година XIV века, око 1362-6. год., био је сигурно Твртков великаш. Раније је живео врло добро с Војиславом. Са Санком је држао и зет му жупан Ненац Чихорић. Брат Санков Градоје налазио се у пролеће 1362. као заробљеник код далматинско-хрватског бана и за њ је дат откуп од 5000 дуката, живим заузимањем Дубровчана. Како ни сами Дубровчани нису увек били начисто ко је у то време с ким види се најбоље из питања, које су у мају 1361. упутили Степку Чихорићу. Они су отворено тражили да се он изјасни: да ли је банов човек или Војновићев и царев. Степко се ставио на њихову страну и учинио им је доста услуга.^[741] За Санка знамо, да је у Босни крајем 1362. год. био штован и од моћна утицаја. Њега су Дубровчани у то време препоручивали својим трговцима из Подвисоког, да их са пратњом својих људи спроведе из тог места, јер им се чинио свакако као најпогоднији за то у сваком погледу.^[742] Тих година он је, као хумски господар, примао могориш од Дубровчана.^[743]

После оног великог успеха могло се очекивати да ће положај Твртков само ојачати. Догодило се, међутим, сасвим обратно. Властела, врло јака у својим областима, а можда помало заражена и примером својих другова из посрнуле Урошеве царевине, беше незадовољна Твртком и његовом мајком и диже буну на њ. Бунтовницима се придружи и млађи брат Твртков, Вук. Шта је био непосредан повод те побуне није довољно познато. У сваком случају, буна није избила као дело неке чисто туђе агитације, као што је било у прошлим примерима; него се јавила као последица унутрашњих трвења. Нама се чини, да ће разлог за то бити понајвише у Твртковом начину владавине, и можда у верском питању. Да одузме разлог сталним пребацивањима о својој непоузданости према римској цркви и с тим свима узнемиравањима, која су долазила с те стране, нарочито од бискупа Петра, Твртко је, вероватно, узео сам да енергичније сређује верска питања. Сређујући их он је, по свој прилици, појачавао свој лични значај и утицај, усредсређујући власт у својој руци и сузбијајући поједину ојачалу властелу. Прилике у суседној Србији биле су му жива опомена, да не пушта узде из својих рука. То је, по свој прилици, изазвало отпор од стране властеле и банова брата. Има мишљења, да је повод устанку био вероватно тај, што Твртко није уступио свом брату "можда пригодом његове пунољетности становити комад бановине и наслов сувладарски."^[744] Нама се то не чини у целини вероватно. Босна није имала никад дотле, сем на крају XIII века, неку колективну владу. Твртков и Вуков отац, кнез Владислав, није био сувладар уз Степана II. Вук се, истина, тужио после, да му Твртко не да баштине, али то је дошло после борбе и као резултат потпуне заваде. Сем тога, Вукови наводи нису увек веродостојни, јер су ишли за тим, да што више оцрне Твртка. А у колико у тој тужби има истине она би говорила за то, да је Твртко доиста показивао чврсте тенденције за централизацију власти и управе.

Ова побуна избила је после 4. фебруара 1366., али су у земљи настали нереди и општа несигурност много раније. Дубровачка влада, на име, упутила је 4. фебруара свог посланика Припчу Утолчића бану Твртку, његовој мајци и његовом брату Вуку, - о чијем одметништву још није била обавештена, - да се потужи на несигурност у Босни. Припче је имао да каже, како је у бановој држави нестало оне безбедности, на коју су дубровачки трговци били раније свикли, и како су сад на дневном реду грабежи и пљачке. У истој тој инструкцији

казано је Припчу, да у тој ствари говори "свима великашима, са којима ти се учини да има потребе". Али нарочито треба да говори са угледним хумским жупаном Санком Милтеновићем и властелом Дабишићима, "јер у њих мимо остале великаше босанске полагамо наду и поверење". У исто време треба да се распита за све новости, којих у мутна времена има увек много и свакојаких, па да о томе одмах пише у Дубровник. Главне информације тамо треба да тражи нарочито од фратра Франциска из Флоренције.^[745]

Али док је Припче још ишао према краљеву двору избила је у Босни права буна. Банова мајка и бан Твртко бише протерани из земље, а за новог господара би извикан банов брат Вук. Сам Твртко писао је 29. марта исте године млетачком дужду, како су његови великаши "неверни прво богу, па потом нама", њега и мајку "бедно" и "потпуно" "избацили" из државе. У невољи, он се обратио мађарском краљу и са његовом помоћу вратио се у државу, али је још није предобио целу. Није, према том, могао ни да казни све одметнуте великаше, на које се тужио и млетачки дужд, иако из других разлога. У поменутом писму упућеном у Млетке Твртко је потписан као "бан босански по милости божијој и господара нашег краља Лудовика".^[746]

Упада свакако у очи, да краљ Лајош у овако тешкој ситуацији помаже свог дојучерашњег противника. Ништа не би изгледало природније, него да он искористи невољу младог босанског бана и да га сад примерно казни за поразе из 1363. године. Али он није поступио тако. Лајошу је, свакако, ишло у рачун, да се Босанци између себе љуто искрве. У међусобној подозрености и несигурности они ће се, после тога, стално обраћати мађарском двору. С друге стране, Вуков покрет, у колико се ослањао на некатолички елеменат и имао веза са Србима из Рашке, није обећавао ништа повољније за Мађаре од оног што су већ доживели са Твртком. С тога кад му је Твртко као бегунац стигао на двор и обећао поново верност краљ је пристао да га помаже; нешто да очува ауторитет легитимности, а нешто што је тврдо веровао, да ће отада имати Твртка чвршће под својом руком.

Који су све великаши овог пута устали против бана Твртка не да се тачно утврдити. С њим су остали у љубави: кнез Влај Добровојевић, с браћом, жупан Бранко Прибинић, жупан Црнуг и тепчија Вучина, сви из праве Босне; из Усоре бану је веран војвода Твртко и казнац Степоје Чаничић с браћом. Господари из осталих крајева колебају се и мењају држање. Орбини прича, да је Пурћа Дабишић, с братом Владиславом и Вуком, учествовао у побуни; па док је он побегао у Угарску оба су му брата пала Твртку у руке. Владислав је, за казну, био ослепљен, а Вук бачен у тамницу. Орбини прича даље, да је у побуни суделовао и братић Твртков Дабиша, али његово датирање тог догађаја даје два непоздана а различита навода. Зна се само сигурно, да је Дабиша бежећи испред Твртка нашао склониште у Дубровнику, као што је учинио и брат банов Вук.

Смиривање ове побуне трајало је дуже времена. Бан Твртко, одлучан у намери да сломи отпор, наставља ратовање кроз читаву 1366. годину. У лето те године, вероватно прогонећи своје противнике, он се беше упутио према југу, на подручје тада још верног Санка Милтеновића. На дан 13. јула справљало се у Дубровнику, да ли да се бану тим поводом пошаље једно изасланство и када.^[747] После пет дана бан је већ био код Санка и упутио с њим заједно неку поруку у Дубровник. У већу Републике одлучивало се 19. јула, да се пошаље једна лађа по господина бана и да се нађу кредити, са намером да Твртка позову у сам град. Али од те посете у овај мах није било ништа, незнано из којих разлога.

У августу месецу Твртко се налазио у Рами под градом Прозором. Ту је издао ону, напред помињану, повелу Вукцу Хрватинићу. У њој нема ни помена, као што је бивало у ранијима, о брату Вуку. Тај се налазио у пуној немилости, као одметник.

У јесен 1366. имао је неких обрачунавања са баном и сам Санко Милтеновић. 5. новембра решавало се у Већу Умољених, да се жупану понуди, да један дубровачки племић оде бану и тамо нешто посредује у његовој ствари. Чинило им се, оправдано, да је тај пут бољи од опасног јогунства и да с њихове стране треба помоћи једног важног и моћног суседа. Исти

дан закључило се у Великом Већу, да се пошаље један племић бану Твртку и његовој мајци, али је тек 28. новембра, вероватно после Санкова одговора и пристанка, извршен избор посланика.^[748]

С пролећа 1367. године поновише се борбе између Твртка и Вука. Где су се све оне водиле није тачно познато, али, судећи по путу којим је ишао Твртко са војском, изгледа да је то било претежно подручје данашње источне Херцеговине, у линији од Гацка до Требиња, односно Љубомира, који је међу Требињем и Поповом. Потиснут однекуд са Дрине, Вук се повлачио према приморју и добегао је најзад у Дубровник. У неприлици ради тога, Дубровчани похиташе да обнове Твртку лањске позиве, да дође и посети њихов град. Њима се, очевидно, није хтело, да бан помисли како они имају ма каквих ближних веза с његовим одметницима. По њиховом уверавању они су само, по старој традицији свога града, дали уточиште бегунцима, који су се нашли у невољи. У Великом Већу решило се 18. маја, да се даду слободне руке кнезу и његову Већу за дочек бана Твртка, као и да се одобре потребни кредити за то. Исти дан решило је Веће Умољених једногласно, да се Твртку упуте два посланика са позивом, али ти да не иду даље од Хума, односно Гацка. Види се јасно, да се Твртко налазио негде у тој области. Посланицима је, међу осталим, било стављено у дужност и то, да покушају измирити завађену браћу. У Дубровнику, увек опрезном, било је тим поводом и нешто усплахирености. 27. маја, на пример, издата је објава, да сваки Дубровчанин у ово време банове посете може носити оружје; осим тога, све су дубровачке чете стављене у приправност. Обратила се још раније и нарочита пажња на одбрану Стона. Изненађење какво, мислили су они, није немогуће, нарочито с тога, што бана прати војска, што је киван на брата и можда ради њега и на сам Дубровник. Неочекивано, 28. маја, стигла је вест, да бан не долази из Попова, него са требињске стране, од Конавља; с тога је одмах лађа за дочек била упућена у Цавтат. Дан после тога решено је да се Твртку да поклон у вредности од 500 дуката.

У Републици се читаво време мислило на то, да се употреби ова прилика и да се, поред облигатних користи за Дубровник, издејствује код бана и измирење с братом. Већ је раније било стављено у дужност њиховим посланицама упућеним Твртку, да раде у том правцу. Сада је та дужност била намењена самом кнезу и тројници за то нарочито изабраних племића. Твртко, коме се пажљиви дочек у Дубровнику нарочито свидео, као да беше вољан на мирење. Бар 1. јуна једногласно је примљен у Већу Умољених "компромис да се постигне мир и слога између велике и моћне господе Твртка и Стевана, банова Босне". Како се Вук (који се од дана кад је био проглашен за бана прозвао, по традицији, Стеваном) беше у то време уклонио из Дубровника, упутила му је Република 3. јуна писмо, да га обавести о доброј вољи Твртковој и да га позове да прими увете мира.^[749] Овај долазак банов у Дубровник памтио се дуго у Републици и приказиван је, још и једно педесет година доцније, краљу Твртку II овако: "кџди родитељ вашъ господињъ краљъ Тврѣтко тѣраше брата свога Вљкикиа и утече у наше мѣсто и за нимъ тѣраие доиде у наше мѣсто вашъ родител и би почтено примитъ како господињъ и сръдчни пријателъ јеръ твои мѣсто иестъ кукиа ѿудъ постанѣиа Котроманикъ слободно".^[750]

Бавећи се тада у Дубровнику бан Твртко је 1. јуна потврдио све оне повластице, које су Дубровчани раније добили од његова стрица, бана Степана. Уз бана се налажаху тада од његове властеле кнез Влај Добровојевић, кнез Вукота Прибинић и тепчија Сладоје, који се с њим заједно заклекше: "да е наша кућа съ Дубровњникомъ едѣна кућа до вѣка, како е едѣна кућа била са нашимъ стрицемъ" и "да не хоцемо Дубровника ѿоставити и нихъ братѣства до вѣка никѣдаре, до колѣ е насъ сѣме и нихъ, без нихъ злога почетиѣ, ѿтложивѣше що би не било на невѣру господину кралу угрѣскому".^[751]

Све настојање Дубровчана да дође до мира између бана и његова брата остаде безуспешно. Место тога јави се сад чак и нови непријатељ. Упала је у очи већ та чињеница, да при доласку Твртковом у Дубровник нема у граду Санка, који би као први и најугледнији сусед

био несумњиво најприроднији гост; он се, природно, сад не јавља ни при састављању ове напред поменуће завернице. У јулу месецу Санко се помиње отворено као противник банов.

До Санкова одметништва дошло је понајвише потицањем жупана Николе Алтомановића. Санко је већ с јесени 1366. год. имао неких неслагања са баном, али је у став одметника прешао после Николине акције. Пут Тврткове војске у источној Херцеговини у пролеће 1367. год. казује јасно, да је тежиште борби било тамо, до границе старог поседа Војиновића, односно до Николина, и да су Тврткови противници налазили тамо подршке и потицања.^[752]

Никола Алтомановић,^[753] као господар области око горњег тока Дрине и Рудника, врло млад, са непуних двадесет година, постаје активан од 1366. године. У општем распадању српске царевине, у другој половини шездесетих година XIV века, он се, као потомак породице Војиновића, односно као братић Војислављев, јавља међу онима, који сасвим "ударају у страну" и не признају ни цара, ни краља. Суров и необуздан, понесен младошћу и рђавим примерима, он је хтео да се подигне на рачун свих, и убрзо је дошао у сукоб са свима суседима, у Рашкој, у Зети и у Босни. Њему је ишло у прилог, да се односи у суседној Босни замуће што више, како би он на што лакши начин дошао до њених источних делова. Брат Твртков Вук не ратује случајно на крајњој источној граници бановине, нити Твртко случајно креће војску према Дрини и Гацку. Жупан Никола је, у лето 1367., био довољно познат свима као непријатељ банов и подстрекач његових одметника. Он је, како рекосмо, подбунуио и Санка. У јесен 1367. напао је без обзира област своје стрине Гојиславе, удовице Војислављеве, и до краја 1368. год. отео је потпуно. Освајајући, он је стигао у непосредно суседство Дубровника и Санково. Република се није нимало обеселила новом комшији и хитно се спрема, да брани Стон. У лето 1368. наредила је њена влада и својим трговцима у Неретви, да се склоне отуда.^[754] Твртко је, међутим, не знамо у коликој мери, помагао удовицу кнеза Војислава, али није могао спречити њезин пораз. То је вероватно коначно определило Санка, да приђе жупану Николи.

Дубровачка Република, којој је било у првом реду стало до тога, да њезино непосредно суседство остане на миру, а која је и жалила Санка, пријатељски му је саветовала, да одустане од свог опасног наума. Учинила је то већ у јесен 1368. год., а у јануару 1369. један њихов посланик требао је да говори Санку на "најлепши начин за који је знао и могао," да се врати у верност свом господару. Ако дође под власт жупана Николе то ће му бити и стидно и опасно, "јер тријумф тога Николе само је за неко време и никако неће дуго трајати, док је босански банат у ствари вечан". Дубровачки поклицар имао је и више да говори против жупана Николе "према истинитим новим вестима, које се казују у корист господина бана" и да му понуди сигурно посредовање Републике код Твртка. Дубровник му је, у исти мах, понудио и своје гостопримство у случају, ако би га жупан Никола успео да потисне.^[755] Наскоро потом упућен је Санку и други посланик, коме је била дужност да посредује између њега и бана, али му је било изречно забрањено да прими било каква јемства. Једино је могао обећати бану, да Дубровник неће примити у свој град Санка ако овај прекрши дато обећање и ако га бан буде прогонио. Али су сва посредовања остала без успеха.

Бан Твртко није био нимало од оних људи, који би такво одметништво пустили без примерне казне. Он је, кад није успело да се Санко друкчије смири, дигао на њ војску и изагнао га из његове области у Попову. Санко је с читавом породицом добегао у Дубровник, да ту окаје своје лаковерје. Гонећи га банова војска дошла је до пред Дубровник. Република није хтела да изда старог суседа и пријатеља. Шта више, она се и опет заузимала код бана за њ. Шта је све било са Санком не зна се поуздано, али је сигурно то, да се његови синови, са својом старом облашћу, јављају поново у служби бановој и да спадају међу његове људе. Брат му Градоје био је 1371-3. год. господар невесињске области, а син Санков Бељак спомиње се већ од 1370. год. као главар у Попову.^[756] Млађи Санков син Радич живео је у Курилима.

Тако је Твртко, одлучно и чврсто, потпуно сломио побуну својих домаћих непријатеља. Толика енергија у овог још младог човека, у толико прилика, врло тешких и више него

опасних, доиста изненађује. Руварац је имао потпуно право, кад је с пуно поштовања подвукао ту личну вредност банову. "Сјео је он на бански сто, кад му не бијаше више од петнаест година од рођења. И од године 1354-1369, ко се све није дизао, устајао на њ и бунио и узбуњивао властелу босанску против њега, - па и сам силни угарски краљ Лудовик пошао је једном с војском на њ, - па ипак се Твртко одржао".^[757] Паралела са Твртку савременим царем Урошем, сублизу његовим вршњаком, натурала се сама од себе и није била нимало повољна за Душанова потомка. Твртко је несумњиво био друге грађе и другог духа. Урош губи и од власти и од угледа што дуже влада и што га људи боље упознају; Твртко, напротив, само добија. Ко се год дигао и испрсио против Уроша тај је успео; пред Твртком, међутим, посрнули су сви противници. У природи босанског бана осећало се јасно, да хоће и да зна владати.

За време ове побуне забележен је у Босни један страховит шумски пожар, који су босански патарени сматрали као неко божје дело себи у корист. У једној сплитској хроници записано је, да је 24. новембра 1366. букнуо у Босни пожар, у ком су највеће планине с камење ми животињама изгореле, тако да су се горе прометнуле у оранице.

Та стара противност између припадника босанске цркве и католичког свештенства била је у ово време нарочито појачана. Један део банове опозиције састојао се несумњиво од оних људи, који су били противници мађарског утицаја и насртљивости католичких проповедника. Требајући мађарску помоћ против својих противника Твртко је морао бити нешто предусретљивији према њиховим људима и мисионарима, и то је, природно, изазивало протесте код његових поданика некатоличке вере. Да су католици у то време били врло активни, захваљујући заштити Лајошевој, имамо несумњива доказа. 21. јула 1368. папа Урбан V нарочито је позивао босанског епископа Петра, да енергично помогне босанске фрањевце у преобраћању јеретика; а 14. јула 1368., по извештају двојице папиних легата, види се, да су фрањевци у Бугарској, Рашкој и Босни превели у римокатоличку веру, "многе хиљаде особа обојега пола". Они су сами истицали папи, да их је у том много помагао ауторитет и сарадња мађарског краља.^[758] Да је са стране тих проповедника било при том и свакојаким опачина сведочи најбоље једна тужба босанског викара папи ("agentes que nunc insolencius sepe vita destruunt, quod verbo de bonis moribus predicarunt!"^[759] Примајући ту тужбу као основу папа је дозволио 13. децембра 1368., да викар босански може такве проповеднике отпустити из своје покрајине и заменити их својим људима, Босанцима, који боље знају ћуди и обичаје своје земље и који ће у сваком погледу имати више обзира. Сам папа, иначе, није био пријатељ благих мера према Јеретичима. Његова посланица, упућена 13. новембра 1369. сплитском и дубровачком надбискупу, тражила је од њих ни мање ни више, него да изопће из цркве све оне верне, који се усуђују да примају босанске "Јеретике" и да тргују с њима, или који уопште имају с њима посла; а самим јеретичима да силом спрече приступ у њихове дијецезе.^[760]

Брат банов Вук намисли, да искористи ово расположење папске курије и да помоћу ње подрије Твртков положај. Мађарски краљ, ако добије оштре упуте од папине стране, неће моћи да поново помаже једног човека, који ће бити оцрњен као противник вере и папинске акције сређивања верских прилика у Босни. Год. 1368. Вук је упутио једно писмо папи Урбану V и у њему је приказивао већи део дотадашњих владара босанских као јеретике и шизматике не изузимајући, наравно, ни свог брата, који да је од Босне направио стециште јеретика. Папа ће добити гаранцију, да ће верске прилике у Босни кренути на боље само онда, кад он, Вук, добије могућност, да, као веран присташа католицизма, управља том земљом. Он с тога моли папу, да се заузме за њ код мађарског краља, који га, у осталом, добро познаје са свог двора и да му помогне, да се одржи против брата, који га лишава баштине. На папској курији увек су овакве доставе наилазиле на добар пријем. Довољно је у том правцу подсетити само на доставу Вукана Немањића против бана Кулина. Не испитујући много ствар, обратио се папа Урбан 14. децембра 1369. посебним писмом краљу Лајошу. У њему је препоручивао краљевој пажњи "млађег босанског бана" Вука, молећи га да помогне

страдалника; а Твртка да опомене, да се врати на пут праве вере и да поврати млађем брату баштину, коју му је отео. О том свом писму папа је обавестио и Вука, тешећи га за његово страдање за веру, и примајући његову понуду да дође у Рим Светој Столици на подворење.^[761]

На мађарском двору, где се боље познавао развој последње кризе у Босни, папино писмо није имало никаква дејства. Сам Твртко, свестан своје победе, није се много плашио од таквих достава, нарочито откад је видео равнодушност мађарског двора. Ова је, међутим, долазила нешто из већ поменутог разлога, а нешто и с тога, што је током 1368. и 1369. год. краљ Лајош био заузет у Влашкој, где је водио напоран рат, и у Бугарској, где се од раније и тада борило око Видина и његове области.^[762]

Вероватно је с Вукове стране било јављено папи и то, како на Твртковом двору борави једна ћерка кнеза Гргура Шубића, сродница њихове мајке, коју Твртко хоће да уда, без пристанка њених родитеља, за једног шизматика, и то сина рашког краља. То је могао бити Андрија или Марко, један од синова краља Вукашина. Љут, папа је 8. априла 1370. упутио писма мађарском краљу и краљици позивајући их да спрече тај брак. Нека девојку или врате родитељима или преведу на свој двор; али никако да не дозволе да "њихов поданик" (у писму краљу "subditus tuus") изгуби душу једне праве католичкиње. Исти дан папа је упутио писмо и бану Твртку, у ком му је изречно забрањивао, да изведе тај брак.^[763]

Овај брак између куће Шубића и српских владара не би била прва веза те врсте. Сестра цара Душана, Јелена, беше удата за Младена III Шубића, ујака Тврткова. Твртко је овај брак желео с намером, да у српском краљу, за сваки случај, стече пријатеља. Кад се јавио тако одлучан папин отпор против тог брака он је попустио. Добит, коју би могао имати од везе са Вукашином била би свакако мања од неприлика, које би могао да му направи папа, ако би отворено погазио његову опомену.

Жупан Никола Алтомановић постао је права напаст за своје суседе. Против босанског бана помагао је банића Вука и одметнуту властелу, а подјарио је и жупана Санка. Кад је отео област своје стрине Војиновићке и постао сусед Дубровника, он се и према њему понашао непријатељски. Затражио је, најпре, да Дубровчани њему плаћају светодимитарски доходак који су редовно годишње плаћали рашким владарима. Кад су они то одбили, - јер владари Србије беху на животу, и то и цар Урош и краљ Вукашин - жупан Никола поче да им прети и да се спрема против њих. Да га ублаже Дубровчани су му слали богате поклоне, које је он примао, али је, у исти мах, кренуо и нападај на Републику под вођством војводе Радица Дубравчића. Његови људи у јесен 1370. год. пале куће по дубровачком подручју, ниште винограде, пљачкају земљу и многе од Дубровчана убијају и заробљавају. У невољи, Република се обрати свом заштитнику, краљу Лајошу. Тај, доиста, позва Алтомановића, да се окани зла и врати плен; али се овај није много обазирао на те позиве.^[764] Почетком јуна 1371. год. против Алтомановића се спремао опасан савез краља Вукашина и Ћуре Балшића; под Скадром се чак беше почела окупљати војска, која је имала са две стране да крене против дринског господара. Дубровник је био вољан да им се придружи, надајући се с те стране бржој и стварнијој помоћи него од самих претњи мађарског краља. Али од тог похода не би ништа. Краљ Вукашин морао је брзо да врати војску, да би могао с братом Угљешом примити фаталну борбу с Турцима на Марици. Дубровчани су потом, током лета, преговарали с кнезом Иваном Нелипићем, да им он упути нешто војске у помоћ. До примирја је дошло тек пред пролеће 1372. године.

Да Твртко није могао мирно гледати, како му сусед буни и помаже властелу против њега, разуме се само по себи. С тога, чим је скршио домаће одметнике, улази у рат са дринским жупаном. Појединости тих непријатељстава нису нам познате, али је извесно да су борбе трајале дуже. Дубровачке вести казују, да је бан слао у помоћ и Републици своје чете против Николе. Врло је вероватно, да је Твртко био дошао у везу с краљем Вукашином онајвише са намером, да у њему добије савезника против Алтомановића. Дубровчани су крајем 1369. год.

упућивали посебно посланство Вукашину, које је сигурно радило против Николе. Како је папином забраном намераваног брака тај план пропао, а ратовање се дуго отегло, решио се босански бан у лето 1370., да се мири са немилим суседом. Зна се, да је 9. августа 1370. послала Дубровачка Република Мароја Гружића бану Твртку са молбом да, склапајући сам уговор мира са Николом, обухвати и њих.^[765] Из држања Дубровчана наредне године, кад су се против жупана спремали краљ Вукашин и Балшићи, види се јасно, да им то није успело. То би значило, да је Алтомановић био у положају да не води до краја рачуна о свима предлозима босанским, јер је више него вероватно, да је Твртко покушао посредовати за Дубровчане. На којој је основи закључен мир између бана и жупана није познато, али је, по свој прилици, све остало по старом. Бар нема никаква знака о ма каквом померању граница. Једино што је несумњиво то је чињеница, да суседи и после тог мира нису постали пријатељи. Твртко, истина, није учествовао 1371. у савезу против Алтомановића, али је наскоро после тога прегао да се осигура од њега. Ове борбе унеле су неспокојство у целу земљу и пореметиле поредак. Дубровачка *lamentatio de foris* од тога времена пуна су тужби ради пљачки и разбојништава.

У бици код Чрномена, 26. септембра 1371., беше погинуо краљ Вукашин са братом Угљешом, а њихова војска претрпела је страховит пораз. Неколико недеља иза тога, 4. децембра, умро је и цар Урош, последњи мушки изданак српског дела династије Немањића. Властeosки господари појединих делова царевине, који су и раније трзали сваки на своју страну, осетише да је сад дошао час потпуне самовоље. Њихове прохтеве није имао ко да обуздава ни са стварном снагом, ни са угледом извесне законитости. Услед тога амбиције појединаца порасташе до најдаљих мета. Пример краља Вукашина деловао је заразно. У реду великаша, који су се отимали за царски Призрен, као место државног средишта, био је међу првима жупан Никола. Његов дотадашњи рад показивао га је довољно као човека са огромним прохтевима и јаком вољом.

Жупан Никола Алтомановић озбиљно је рачунао са могућношћу, да добије српски престо. Несумњиво је с тим у вези његова предусретљивост према папи и дозвола, да се на његову новом, недавно освојеном, подручју, у Руднику, могу подићи два католичка манастира.^[766] Хтео је свакако, да се на тај начин обезбеди од какве католичке акције против себе и да, одобровољивши папу, умири и мађарски двор. Крајем лета 1372. узео је Ђура Балшић, као непосредан сусед, град Призрен. Одмах после тога, у јесен и зиму те године, покушао је жупан Никола, да потисне Балшића одатле и да добије тај град за себе. Он је, у то време, имао доста велику област, од Конавља до Рудника, и био је један од најмоћнијих династа савремене Србије. Од кнеза Лазара био је непрепорно јачи; од њега је, у осталом, и узео Рудник, 1371. или 1372. године.

Оваква његова силовитост створила му је непријатеље на све стране; у Босни, у Дубровнику, у Зети и у Србији. Дубровчани су се у пролеће 1373. тужили мађарском краљу, како се он спрема да их поновно нападне, у заједници с Млечанима и Ђуром Балшићем, с којим се доста брзо споразумео, Нарочито киван на жупана Николу беше кнез Лазар. Немоћан да сам сузбије дринског господара, он је тражио савезнике; мислио је на босанског бана и на још моћнијег мађарског краља. Да придобије овог другог кнез Лазар је морао да му се обавезе на неке услуге и дажбине. С Твртком се сложио лако и брзо. Војсци, коју су дигли заједнички против Николе, придружило се и 1000 копљаника мачванског бана Николе Гаре-Горјанског, ранијег пријатеља и кума жупанова, кога је упутио мађарски краљ. Жупан Никола, уплашен, повукао се у требињску област, али га заповедник Клобука не пусти у град, а и остало становништво понашало се према њему са нимало предусретљивости. Видећи то вратио се он у Ужице, али је ту био савладан и домало ослепљен. Његове земље поделише Лазар и Твртко, а Балшићи заузеше Требиње, Конавље и Драчевицу. Кнез Лазар је добио Рудник, Ужице и северне области Алтомановићеве до ушћа Лима у Дрину, са Добруном, а Твртко средњи део са Подрињем и Полимљем до иза Пријепоља. Тај се расап Николин догодио 1373. год. Од све силе и господства остала му је, изгледа, само једна мала, незнано која

област у саставу Лазареве државе.^[767]

Твртко као краљ

У Твртка су се за ово време развили крупни планови. Мађарски краљ Лајош беше у новембру 1370. постао и пољски краљ и тежиште своје политике беше отад пренео са Балкана на северне границе своје краљевине. Заузет новим проблемима мађарско-пољске сарадње и после питањима Италије, своје анжујске отаџбине, он је показивао све мање интереса за балканске ствари. Бистри Твртко осетио је то. Свестан своје вредности и пун амбиције он је желео да Босни да већи значај и улогу. После смрти цара Уроша он је био по крви најближи сродник и по том претендент на српски престо са највише права. Његова баба била је Јелисавета, кћи краља Драгутина, права немањићка принцеза. Кнез Лазар имао је много мање законског права на српску круну него он, а оснивали су га његови људи само на праву његове жене, која је била потомак немањићке Вуканове линије из Зете. До слома Николе Алтомановића Твртко то своје право није истицао осећајући да би га оно много заплело; сад, после Николина слома, кад га је у српске међусобне борбе увела једна страна и кад је добио класичне области старе Рашке, он се могао решити одлучније. У толико пре, што је Лазар био слабији од њега, и што, свестан Тврткова права, није правио ни питање од тога.

Год. 1374., 8. децембра, Твртко се венчао са Доротејом, ћерком бугарског видинског цара Страцимира, изгледа, по препоруци мађарског двора. Млада принцеза, чији је отац био једно време у ропству мађарском и после вазал краља Лајоша, налазила се на Лајошевом двору. Иначе, политички, та је веза могла бити од нарочита значаја, јер је спајала Босну, Србију и Бугарску у пријатељском и родбинском савезу. Ова женидба с кћерју бугарског цара требала је Твртку и ради личног престижа у сопственој земљи и ради његових будућих планова. Свадба се обавила у неком ближе непознатом месту, где се налазила црква св. Илије. Том приликом бан се већ био измирио с братом Вуком, који је, с мајком заједно, присуствовао свадби. Венчање је извршио бискуп Петар. Као награду за то и за његов остали рад Твртко је каптолу босанске епископије поклатио унапред велики посед Јелшавицу, који се налазио близу њеног дубничког имања. Папа је 31. октобра 1374. одобрио тај поклон. Ради својих заслуга за веру Петар је 23. јануара 1376. постао ђурски надбискуп, а на његово место дошао је задарски бискуп Доминик. Из овог чина, што је Твртка венчао католички бискуп мени је, као и раније И. Руварцу, јасно, да је Твртко припадао католичкој вери. У толико пре, што је и та бугарска принцеза била католичкиња, и што венчање није никакав државни чин, него лична ствар.^[768]

С Дубровником Твртко је живео и даље лепо и 9. фебруара 1375. ослободио је сву њихову трговину од царине ("да се нигдѣр не узме ниједна царина на дубровачкомѣ ни на чемѣре").^[769] Али, с другим суседом, Ђуром Балшићем, одношаји нису били нимало добри. Почетком 1375. године, Дубровчани су се устручавали, из страха од Ђуре, који је "homo furioso" и "који нема разума", да њихови посланици сиђу заједно с баном Твртком у Хум. На дубровачку молбу Ђура је био дао слободан пролаз кроз своје подручје људима босанског бана, када иду за Дубровник; али "ако би се некоја свада учинила мѣгю мноѣм и мѣгю баномѣ босњскимѣ",^[770] он ће на време обавестити дубровачку господу да се склоне. То је чит знак, да односи између та два суседа не ваљају. А замутили су се због Требиња, на које је Твртко полагао право као Николин победилац. Колико се данас зна, до правога ратовања тада није дошло. Али су Тврткови људи, почетком 1377., водили неке преговоре с Требињцима и један од њих, неки Красоје, долазио је у Дубровник и желео, да Дубровчани узму на се улогу посредника. Требињци су се били почетком 1377. год. побунили против Балшића и пре него су признали Тврткову власт они су тражили од њега извесна обећања и јемство за њих суседног Дубровника. Овај није смео да улази у то из обзира према Балшићу, али се Твртко и без тога нагодио с Требињцима и посео њихову област с Конављем и Драчевицом, у пролеће 1377. М. Орбини прича, да је Ђура Балшић, помогнут четама Карла

Топије, упао у Тврткову област и преко Оногошта допро пленећи све до Невесиња, па се онда вратио кући и домало умро.^[771] Твртко је, вероватно због тога, још у јесен те године дизао војску.^[772]

У јесен 1377., чини се о Митров-дану,^[773] Твртко се крунисао за краља Србије, у Милешеву, над гробом Св. Саве. Упада у очи, да крунисање није обављено у Жичи, где су се дотле крунисали сви краљеви династије Немањића; и то сигурно с тога, што Жича није била на Твртковом подручју. Ја не знам с тога, да ли се може примити Јиречекова претпоставка, да је он том приликом "крунисан круном Стефана Првовенчаног."^[774] Потврђујући Дубровчанима, 10. априла 1378., све раније трговачке повластице босанских и српских владара, Твртко са поносом говори, како му је Бог дао да буде благосадни потомак и да га удостоји двоструког венца, "иако ѿбоја владичьствија исправлати, ми прьвѣие ѿтъ испрѣва въ богодарованьѣи намъ земли Боснѣ, по том же госпуду моему богу сподобльшу ме наслѣдовати прѣстољь моихъ прѣродитель, госпуде срьбьске". Кад је видео, пише он даље, да је српска земља, односно земља његових прародитеља, остала без свог пастира, "идохъ въ срьбьскую землю, желаие и хоте укрѣпити прѣстољь родитель моихъ, и тамо шьдъшу ми вѣнчанъ быхъ богомъ дарованимъ ми вѣнцемъ на кралиевьство прѣродитель моихъ". У традицији српских владара он сад постаје краљ Стеван, управо црквенски Стефан, "краль Срьблиемъ и Боснѣ и Поморию и Западнимъ Странама".^[775]

Обилазећи земљу као краљ, "желаие падшаја са въздвигнути и разоршаја са укрѣпити", Твртко је у пролеће 1378. прошао од Жрновнице до свог краљевског двора у Трстивници под Бобовцем. Ту је примио дубровачко изасланство, потврдио му 17. јуна све што је уговорио у Жрновници и заклео му се са својом властелом и краљицама, мајком и женом. Брат Вук му се не спомиње; биће да је умро пре овог датума. Дубровчани су, за слободу трговине, плаћали одсад Твртку као српском владару онај годишњи светодимитарски доходак од 2000 перпера. Свечану повељу не пише више прости "дијак" већ "логофет" Владе, кога је Твртко с том; титулом довео из Рашке хотећи да и на свом двору уведе краљевске српске обичаје.^[776] Мислимо, да није оправдана тврдња В. Клајића да је Твртко тим актом крунисања узвисио Босну на степен *самосталне* краљевине.^[777] Самостална краљевина значила би сукоб са Лајошем, који Твртку није требао; само крунисање, и то круном српских краљева и ван подручја Босне, није Лајошу сметало ништа; то је било јачање његова вазала. Изазивати Лајоша Твртку није требало већ ни ради тога, што је он, у последње време, док је Лајош био закупљен на другој страни, владао у Босни потпуно несметан, свеједно као да је био и самосталан. Да краљевска титула не искључује признавање туђе врховне власти ствар је довољно позната; на Балкану самом, и у нашој хисторији, за то је било више примера.

Уз чин логофета Твртко је, по примеру српског двора увео и дворске чинове протовестијара и ставилца. За протовестијара поставио је најпре једног Дубровчанина, свог свештеника Ратка, доцнијег бискупа у Требињу, а касније је на тај положај довео једног члана чувене которске куће Бућа, Трипу Бућу. Твртко је тада увео у употребу и велики, уметнички израђени, краљевски печат, "sigillum maius".^[778]

Кад је у пролеће 1378. године дошло до рата између Млетака и Ћенове и Мађари стали на страну Ћеновеза, у Дубровнику се беху уплашили, да, као мађарски клетвеници, не буду и они увучени у рат. Опасност је била не толико за њихов добро утврђени град, колико за Стон. Они се с тога обратише за помоћ на све стране, а понајпре, наравно, мађарском краљу. Кад их је овај упутио на Твртка, као на најближег суседа, Дубровчани су 15. новембра 1378. одговорили овако: коликогод смо пута досада замолили помоћ од краља Босне и Рашке, он нам је увек указивао, али одсада као да неће више бити тако, или та помоћ није бар сасвим сигурна, "јер има да ради своје послове које је започео у краљевству рашком", "и сад нам је даљи, него што је био икад досада."^[779] Једно време, у августу те године, они су чак помишљали и на могућност, да Твртко уђе у савез с Млечанима.^[780]

Па ипак, Тврткови људи су им се нашли у помоћи и овог пута. Кад је током децембра 1378. опасност за Стон постала велика, Твртков казнац Красноје стигао је са својим људима да помогне у одбрани тога места и краја.

До великих копнених борби није на овој страни уопште никако ни дошло, али је било доста нападаја са лађама и баркама дуж целе далматинске обале до Боке Которске. Млеци беху завладали 14. августа 1378. которском облашћу и градом, који се од 1371. год. налазио под врховном влашћу Мађара. Дубровник је објавио, да ће Котор служити Млечанима као врло погодна база за снабдевање; и како је од раније био противник тог града, то је увео све силе, да му и овог пута што више отешча промет. Дубровчани упозоравају мађарског краља на то, да је Котор млетачка база; да је одбио примити мађарску врховну власт; да је ту врло велика млетачка колонија; и да с тога треба пресећи све везе српског залеђа са тим градом. Они су тражили чак, да то мађарски краљ изричито "нареди" "са господином краљем Рашке".^[781] Дубровачке лађе крстаре све до Боке и Будве и ометају с мање или више успеха промет которским лађама. Такво поступање Дубровчана довело је Которане у доста тежак положај. Они су понудили Републици преговоре и били вољни изићи им доста у сусрет, али је Дубровник затезао и све више узимао став победника. Чак је 13. марта 1379. донесен закључак, да дубровачка флота пође до Котора и да тамо похвата све которске лађе, па да их или доведе у Дубровник или спали. Та је наредба поновљена и 6. маја, јер прва није имала успеха.

Видећи такво држање Дубровачке Републике Которанима није остајало друго него да траже помоћи и заштите код неког моћног суседа, који би могао да их стварно и брзо узме у одбрану. Они се ради тога обратише краљу Твртку.

Дубровчани су првих месеци 1379. године рачунали на Твртка као на поуздана пријатеља. У најтежи час протекле зиме његови људи били су први, који су им прискочили у помоћ. Крајем јануара 1379. Дубровчани поново зову у помоћ Тврткове људе. У фебруару месецу они су поклонили из захвалности краљу једну купу од 150 перпера вредности. Њихови посланици иду тог пролећа на босански двор, као и босански у Дубровник, и њихове везе су стално пријатељске. У фебруару и априлу Твртко извози из Дубровника по 10 либара праха за бомбарде, а добија и на поклон једну бомбарду, што је несумњив знак да га сматрају за пријатеља. Али од средине маја ти односи постају рђавији. Дубровчани се почињу да љуте и 17. маја одбијају да приме краљево заузимање, да се помилује Добре Калић из Обода, који беше осуђен да изгуби око. Та љутња дошла је отуд, што се Твртко одазвао позиву Которана и послао једно посланство у Дубровник да посредује да мир. Твртков покушај је, мада није био пријатан, имао доста успеха. Одмах сјутра-дан, 18. маја, закључило је Веће Умољених, да пошаљу хитну поруку у Котор, како су вољни испитати њихове предлоге.^[782]

Али тај први пријатељски покушај посредовања није успео, и то, и опет, ради држања Дубровчана и њихових савезника. У лето, 2. јула, донесене су у Републици поново одлуке, да се пошаље једна лађа да опседа Котор, и да остане тамо две недеље.^[783] Которани, ради тога, потражише од Твртка енергичније мере. Њихов властелин Марин Бућа би упућен у Босну, да понуди краљу сам град и област которску као цену за његову помоћ. Понуда је била лепа и примамљива и Твртко је, природно, примио оберучке. Као прву меру против Дубровника он је издао наредбу, да нико од његових поданика не сме силазити у тај град и тамо, по дотадашњем обичају, продавати месо, сир и остале животне намирнице. У својој тужби далматинско-хрватском бану Николи Зеку од 20. јуна 1379. Дубровчани су се пожалили, да су због тога "као опседнути" и да се прилично пате. Марин Бућа, међутим, читаво време седео је код краља Твртка смишљајући све што може да напакости Републици.^[784] Као одговор на те мере босанског краља дошла је дубровачка одлука од 14. јуна да се забрани сав трговачки промет с Босном.^[785] Али ова забрана није дуго трајала. Већ 26. јуна Дубровчани закључују да понуде Котору мир, "пошто се вратио у верност нашег господина краља угарског"; а 29. јуна једногласно је примљено, да се о том обавести и краљ Твртко.

Котор се доиста био одлучио да се покори мађарском краљу вероватно одмах после вести, која му је стигла о поразу млетачке флоте код Поле (7. маја 1379.) и о томе, да су сами Млеци крајем маја упутили своје посланство мађарском краљу с молбом за мир. Краљ Твртко дошао је, с тога, у незгодан положај: да се или стави против мађарског краља, коме се Котор покорио, или да прими до знања ту промену которске политике, која је потекла из страха. За многе је било нејасно, како ће се он определити. У јесен те године Твртко је био прибрани овећу војску, за коју се у Дубровнику никако није могло сазнати, куда ће бити упућена. Било је чак бојазни, да она не буде, посредно или непосредно, уперена против њих самих. Твртко је био постао одлучнији, кад је добио вест, да се Дубровчани, по мандату мађарског краља, спремају да запоседну которски град. Октобра 20. пронео се кроз Дубровник глас, да ће Тврткова војска доиста кренути против њихове области. Ради тога би закључено, да се породице дубровачких сељака с источне стране приме у град, и то одмах; да се град почне будно чувати и то са 100 људи више него обично; и да се снабде храном за сваки случај. Маринко Братославић би изабран да оде краљевој војсци и да се обавести, а други један изасланик имао се распитати о краљевим намерама у Конављу. Твртко је међутим упутио једно писмо Републици, у ком је, изгледа, тражио од њих, да му кажу шта ово све поступање с Котором има да значи. У Дубровнику се 2. новембра решило, да према краљу буду обазриви, али одлучни. Брајан Ненадовић, њихов човек, имао је кренути краљу и што лепшим речима настојати, да му прикаже ствар као без икакве зле намере према њему. Али, како је став Твртков био помало претећи, Република је помишљала и на друге мере. Брајан Ненадовић добио је наредбу, да се са дубровачким људима одупре краљевој војсци, ако би она покушала да плени њихово подручје. У исто време требало је сатерати у Дубровник сву велику и малу стоку њихова подручја, да не би пала у руке непријатељу. Пораз Млетака дигао је осетно самопоуздање у Дубровнику, који је рачунао на помоћ мађарског краља. Волели би несумњиво, да не морају доћи у сукоб са Твртком; али, да би добили Котор у своје руке, њима се и та скупа цена није чинила тако страшна, нарочито не у овако опште повољној политичкој ситуацији. Колико су постали кочоперни види се јасно по том, што је 10. новембра Твртков посланик у Дубровнику, Твртко Влађевић, помишљао на то да би могао бити нападнут на дубровачком тлу.^[786] Али што је време више одмицало и како су изостали неки нарочити успеси савезника, које су они очекивали, Дубровчани су постајали све попустљивији.

Сукоб с Твртком, чију су снагу видели већ неколико пута, могао је да испадне катастрофално по њих саме. Сувише заузет у Италији, краљ Лајош није могао да се теже заплиће у тако једно за њ споредно и безначајно питање, хоће ли Котор бити у рукама дубровачким или не, кад је већ њему обећао верност. Вероватно је био обавештен и о утиску, који је та вест учинила на Твртка, а није хтео да без потребе даље раздражује босанског краља. Осећајући све то Дубровчани су се трудили, да с Твртком обнове старо пријатељство.

Ово пријатељство није, наравно, излучило которско питање ни из дубровачког ни из босанског интереса. Краљ Твртко није крио да полаже право на један град, који му се сам понудио. У Котору је у то време избио оштар сукоб између властеле и пука, који је повлачио за собом несумњиво и политичке противности. Дубровчани су, с далматинско-хрватским баном, стали на страну властеле и у јуну 1380. један њихов изасланик, Матеј Ђорђић, имао је да јавно каже у сред Котора, како они "хоће и желе, да се которска властела врате у своје прво стање и да владају и управљају которским градом, као што су у раније време навикли управљати которски племићи". Пуку се имало оштро наредити, да власт преда властели. У случају да не послушају имало им се запретити далматинским баном и отворено им рећи, да је Дубровник на страни властеле.^[787] Није, после тога, тешко погодити на чијој су страни биле, вољне или наметнуте, симпатије Тврткове и од кога је притиснути пук могао тражити помоћи.

У унутрашњој босанској политици тога времена стање је потпуно сређено. Стеван Твртко "краљ Србљиемь," Босни, Приморию, Хљъмьски Земљи, дољњимь Краемь, Западнимь

Странамъ, Усори, Соли и Подрђнију", издао је 12. марта 1380. Хрвоју Вукчићу повељу, којом га поставља за великог војводу, на место његовог умрлог оца. Уз то му је поклатио три села у Лашви: Трибоушу, Лупницу и Било, "за племенито у вики викома", која постоје још и данас.^[788] Тако је, још за Тврткова времена, почео свој успон овај знаменити. властелин босански. Тада је Твртко вероватно почео да кује и свој нови краљевски новац. На ретком примерку, који се данас налази код г. А. Пољанића у Сарајеву, види се Твртко на престолу с круном у једној и скиптром у другој руци. На другој страни је латински назив "rex Bosne et Rasie".^[789]

За Твртка је од нарочите вредности било то, што је на северозападној граници своје државе стабилизовао односе. Господари граничних жупа на тој страни нису раније били увек поуздани. Чланови породице Степановића, доцније познатих под именом Хрватинића, из Доњих Крајева, колебали су се више пута у верности. Кнез Хрватин пришао је почетком XIV века Шубићима. Кад је дао Вукославу Хрватинићу, једином од његова братства, жупе Баницу и Врбању бан Степан II је изречно помињао, да "онѣ жупѣ биста невѣрнѣ, стапта наппротиву намѣ подога хрзѣтѣ".^[790] Средином истог века, потомци те исте породице, Гргур Павловић и после Влатко Вукославић, изневеравају младог Твртка и прилазе Мађарима. Једино се држао одано уз свог господара Вукац Хрватинић, кога зато Твртко награђује и прави првим малим династом у Босни са пространом облашћу од Врбање и Пливе до Сане. Вукчев син Хрвоје био је и остао један од главних стубова Тврткове политике на западу Босне и поуздан чувар државне границе.

Лето 1380. године донело је битну измену политичког положаја. Млечани су 24. јуна 1380. нагнали у Кјођи ђеновешку флоту да им се преда. Том победом они су поново постали господари Јадранског Мора и почели су опет своје нападаје на хрватско и далматинско приморје. За време тог другог дела рата Котор поново долази у њихове руке.

Краљ Твртко овога пута знатно помаже Млечане, да се одрже у граду. Кастелан которски помиње "magnam et notabilem subventionem", коју је добијао од Твртка и у људском материалу и у храни и у другим стварима тако, да је само том помоћу могао да се одржи. Млетачка Република решила је за то 29. априла 1382., да се топло захвали краљу на тој пажњи.^[791] Али Млечани нису одржали град. Они су га Туринским Миром (у августу 1381.) морали вратити Мађарима.

Да Дубровачка Република неће на такво држање Твртково према Котору остати мирна, било је доста вероватно, иако по њу прилично опасно. Она је 9. маја 1381. била забранила извоз соли за Босну и Србију, а сваком Дубровчанину или "ко се зове Дубровчанином" забрањено је свако дружење са босанским људима. Сви дубровачки трговци на Босне, Зете, Новог Брда, Праче и "Славоније", морали су у врло кратком року напустити та места и доћи у Дубровник; у противном случају чекала их је појединачна казна од 200 перпера.^[792] Из Дубровника нико није смео изаћи без дозволе кнеза и војних власти и без посебне контроле.^[793] Ове оштре мере биле су с њихове стране правдане и кугом, која се те године јавила на Балкану и беснела и у Босни, и није невероватно, да је изванредан део тих мера имао доиста и санитарни карактер.^[794]

Иначе, о Твртковом држању за ово време нема много података. Крајем септембра он се налазио у драчевичкој жупи. Дубровчани су му 4. октобра упутили тамо своје посланство, пошто су већ раније, у августу, били почели преговори с њим; а 18. октобра спремили су једну своју лађу за краља у Приморју и ставили је "на потпуно расположење" његово.

Твртко се за то време био решио да подигне једну своју велику луку на мору, добро заштићену и потпуно слободну. Хтео је да се ослободи дубровачког посредништва и у увозу и у извозу, које је, како су показивали последњи догађаји, могло бити и непријатно и у доброј мери штетно. У најмању руку спутавао је његов замах и пуну слободу одлука. Како је Котор у овај мах изгледао изгубљен он се решио за ново место. Изабрао га је у Боки, у драчевичкој жупи, где је било склоњено, штићено једним каналом који се дао лако бранити,

али ипак лежало према отвореном мору. То је данашњи Херцег Нови, са мало тешким копненим приступом, али са врло погодним положајем и пријатном климом. Његове оштре хридине, на којима су подигнути бедеми, изгледају саме од себе као какав тешко освојиви град. Одмах по Тврткову доласку почето је са зидањем града. У исто време, и из истих, трговачких и политичких, разлога, Твртко је почео да подиже и други град, Брштаник код Почитеља. Оба пута из Босне на море, и онај долином Неретве и овај у Боку, имала су да на својим крајњим тачкама добију градове и као средства за одбрану и као базе за нове трговачке емпорије. У Брштанику, завршеном 1383. год., краљ је направио и своје бродоградиле.

Дубровчани су одмах осетили каква опасна такмаца добијају у новом граду, у који може бити скренут највећи део извоза и из Босне и из Рашке. С почетка они су на краљеве одлуке одговорили забранама трговачког промета, које су биле врло оштре и које су у два-три маха понављане током прве половине 1382. год. Сем тога, тужили су Твртка и мађарском краљу. Нарочито су истицали краљево подизање нових градова, хотећи да тим изазову подозрење Мађара против њега.

Твртко је, за то време, покушао да нађе упоришта код Млетачке Републике. Кад је 29. априла 1382. било решено у млетачком сенату да се пише и захвали краљу на његовој помоћи Котору, Твртку се учинило, да је дошао погодан час, да и он потражи извесне услуге од њих. Можда је мислио, да је та млетачка захвала и стигла као повод, смишљен с њихове стране, да се почну неке више пријатељске везе између њих. Он с тога упути одмах у Млетке једно своје посланство, које је тражило тамо две наоружане лађе, које би се опремиле о краљеву трошку и биле њему на расположењу. Очеvidно је, да се Твртко или прибојавао какве пакости од дубровачке флоте или њихових људи или хтео да за сваки случај буде спреман. Млетачка Република, која је тек пре који месец завршила своје дуго ратовање, није хтела да улази у један посао, који би је могао можда поново довести у сукоб с Мађарима или јој направити какве непријатности. С тога је љубазно одбила Тврткову молбу извињавајући се, да њој самој лађе требају ради заплета у Егејском мору.

Упорност Дубровчана није могла дуго трајати. Ма колико да им је било и опасно и незгодно подизање новог Тврткова града, они ипак никад не би смели помислити, да сами, силом, спречавају Твртка у послу. Они су врло добро знали, да су сувише слаби за озбиљан сукоб и са једним краљевим војводом, а камо ли са краљем самим. Ипак, током 1382. год. они су употребљавали сваку прилику, да, гдегод могу, без веће опасности, направе неку сметњу или оштете неки посао око подизања новог града. Кад су чули, да Твртко, мимо њих, набавља за свој нови град и иначе со из северне Далмације, они су 27. септембра решили, да то добро извиде и ако могу омету или покваре. У тим акцијама нису чак зазирали ни од извесног насиља. Има једна њихова одлука од 26. октобра, да се задрже две задарске лађе, које су носиле со за Нови.^[797] У исто време они су замолили мађарску краљицу, да забрани из Хрватске и Далмације извоз вина и соли у Нови.^[798] Да ће овакви њихови кораци довести можда до неприлика слутило се и код њих за то бар говоре овакве одлуке: 2. октобра закључило се писати дубровачким трговцима у Дријево, да свакако пожуре сви, мушки и женски, са свим добром и стварима, да што пре изиђу из тог места и дођу у Стон или Дубровник "због неких новотарија које предосећамо". Десет дана после тога", 13. октобра, послато је у Стон много ратног материјала, нарочито балиста, бомбарда и праха.^[799] Дубровачка мука била је очито у том, што нису смели да непосредно изазову озбиљан напад или да сами нападну, а нису опет могли мирно да гледају, како се на њихове очи диже један несумњив и опасан такмац.

Твртко је крајем јесени 1382. сишао у Приморје желећи да види и свечано дарује свој град. Он није био од људи, који би лако скретао са своје линије. Радио је с планом и доследно. Сви дубровачки покушаји да он одустане од подизања града остали су с тога без жељеног успеха. У благајском Подграђу, у мостарском Бишћу, издао је Твртко краљевску повељу свом новом

граду 2. децембра 1382. Граду је дао име Св. Стефана, заштитника српске државе, чијом је помоћу, вели, добио краљевску круну српске господе. Није узео босанског Св. Гргура очевидно за то, што је земљиште на ком је град подигнут припадало раније рашкој држави и што је, уопште, добијањем краљевске титуле прихватио култ тог светитеља. У граду Новом Св. Стефана имала је да буде сланица и трг за продавање соли. За Дубровчане то би био страشان привредни ударац. Со је била једна од најразвијенијих и најуноснијих њихових извозних ставки за сточарске земље Босне и Србије. Пред изгледима да за те државе изгубе своја главна тржишта соли њихов је отпор потпуно клонуо. На велике њихове молбе Твртко је, најпосле, попустио у толико, да обустави трг соли у Новом дотле, док они буду према њему верни и исправни.^[800] На тај начин добио је, доиста, моћно средство да држи Дубровчане у шкрипцу.

Кад је умро мађарски краљ Лајош Велики, 11. септембра 1382., настао је важан обрт не само у босанској политици, него у свима јужнословенским земљама. Краљ није имао мушких потомака, него су га наследиле жене: удовица му Јелисавета, Тврткова родица, и старија му кћи Марија. Њихова власт, знало се унапред, неће проћи без потреса; женске владавине у Средњем Веку биле су ретко срећне руке. Пољска се брзо одвојила од заједнице са Мађарском, а брак између Марије и њеног вереника Сигисмунда Луксембуршког, сина чешког краља, изгледало је једно време да се неће остварити. У мађарском и хрватском племству осетило се наскоро велико незадовољство с новом управом; нарочито је била оштра опозиција против главног краљичиног доглавника, палатина Николе Гаре-Горјанског.

Краљ Твртко је познавао то стање у Мађарској и хтео је да се користи њим. Већ око 20. септембра 1382. тражио је далматински бан од трогирске општине осам балистара за "чување градова који граниче с Босном",^[801] бојећи се очевидно какве акције с те стране. Општина је тај захтев одбила. Твртко је доиста већ те зиме почео нека преговарања. Знамо да су његови повереници тражили у Дубровнику неке услуге, на које опрезни грађани нису могли да пристану. Љут због тог одбијања краљ је не само наредио да се у Новом отвори трговина са сољу, него је и забранио њено куповање у Дубровнику. Радило се, нема сумње, о неком питању у вези с мађарском круном. Због неког ситнијег питања Дубровчани се сигурно не би устручавали, нити изазивали краљев гњев. Сем тога, знамо да су и они 1383. год. учествовали у преговорима далматинских градова, да се створи једна њихова лига, која би, у тим опасним временима, имала да реагује на све покрете против њих у вези с променом на мађарском престолу, Али, опрезни као и увек, они су се обратили и мађарском двору, да им тај одобри старе повластице и везе с Босном и Рашком. Краљица Марија одобрила им је то 17. априла 1383., наравно с ограничењем да преговори и уговори не смеју имати ништа уперено против мађарске круне.^[802]

Кад није успео у Дубровнику Твртко се поново обратио Млечима. После Лајошеве смрти Млечани су осетили олакшање и надали су се свакако неким користима за себе. С Твртком су постали осетно љубазнији. Већ 8. марта 1383. они дозволише свом грађанину Николи Басеју, на кога се краљ био непосредно обратио, да се прими за босанског адмирала, а 27. марта одобрили су да се краљу прода једна потпуно опремљена лађа. Полажући много на то, да у овим приликама имају Твртка на својој страни, Млечани су га 30. јула те године, на његову жељу, почастили, заједно с његовим синовима и наследницима, поново својим грађанским правима. У јесен исте године дозвољено је било краљу, да о свом трошку направи у Млечима две нове лађе.^[803]

Стварање босанске флоте, прве и једине коју је имала та држава, и ове везе Тврткове са Млечанима биле су силно уплашиле Дубровчане. Веровали су да се краљ спрема против њих, а нарочито кад су чули да се у Хуму купи босанска војска, септембра 1383. Међутим, Твртко није мислио да удара на њих; он је војску купио из других разлога. То им је и јавио. Да их умири, а и што му је то требало, он је тражио од њих да му даду надзорнике и чуваре за његове градове, помишљајући по свој прилици на лица вична тврђавној техници. Бојећи се

да тим не изазову Мађаре, јер је опремање босанских тврђава говорило о могућности сукоба с њима, Дубровчани су одбили да дају та лица, али су изјавили да ће радо дати људе за краљеву личну службу.

Тврткове везе с Млечанима и стварање флоте беху забринули и мађарски двор. Он је имао већ доста неприлика у самој Угарској и не би му било нимало пријатно да оне искрсну и у Босни. С тога су посланици краљице Марије пребацивали Млетачкој Републици што помаже оружање Твртково и опрема му флоту. Да ли под утиском те тужбе или због неких личних несугласица Басејо је напустио босанску службу крајем 1384. год., и био је незадовољан Твртковим држањем.^[804]

Ми данас не знамо тачно, да ли је и колико је Твртко у прво време после Лајошеве смрти утицао на то, да се у суседним областима, а посебно у Хрватској и Далмацији, створи незадовољство и отворена побуна против нове владе у Будиму. Лајош је некад искористио његову младост и узео му Хум; не би било много необично да сад и Твртко одговори истом мером. Поуздано је само то, да су мађарски људи и присталице краљичине од првог дана зазирали од њега; случај далматинског бана казује то да не може бити јасније. Поуздано је, даље, и то, да је он врло брзо ушао у везе с незадовољницима у Хрватској и да су они, рачунајући с његовом подршком, добили више сигурности у свом ставу. Тражење млетачког грађанства у лето 1383. казује даље, да је Твртко, решен на све могућности, помишљао да за сваки случај обезбеди себи склониште. У Млечима се знало, да се он спрема. Поуздано је, најпосле, да Твртко није одмах помагао оружјем и војнички хрватске незадовољнике, кад је било дошло до отворене борбе. Иван Палижна, приор врански, један од главних вођа хрватске опозиције, био је поражен у јесен 1383. баш зато, што је борбу водио сам. После свог неуспеха он је, вероватно, дошао Твртку. У 1384. год. већ је било јасно, да су Твртко и његови људи на страни незадовољника и да их помажу. Војвода Вукац је те године присвојио град Гребен, некадашње добро Вукославића, које је било уступљено Мађарима. Сем тога, Тврткови људи су узнемиравали и Сплит. Посредничку улогу између Твртка и хрватских вођа имао је врло вероватно војвода Хрвоје Вукчић, господар области које су граничиле с хрватским подручјем и у коме је углед његове породице много значао.

На мађарском двору дошло се на мисао, да се Твртко извесним уступцима одвоји од бунтовника. Веровало се, да се они, без његове подршке, неће моћи дуго опирати. Сам Никола Гара, некадашњи савезник Твртков против жупана Николе и његов кум, дође у Босну да се нагоди с њим. Резултат преговора био је тај, да су Мађари уступили Твртку Котор, а он њима 28. марта 1385 дале писмено обећање о савезу и пријатељству.^[805] Тако је Твртко испунио једну своју велику жељу, на којој је радио толико година. Сем тога, у овим преговорима он се не понаша више као вазал. По нашем мишљењу, он је искористио ово стање у Угарској после Лајошеве смрти да се тек тада истави као самосталан владар и да изведе до краја своју политичку линију. Формално, међутим, он није никад прекинуо односе са угарском круном.

Добијање Котора погоршало је односе између Твртка и Балшића, који одавно, још од узимања Требиња, нису били добри. Балшићи су много полагали на то, да имају Котор у својој власти, као најближу и најразвијенију луку своје земље. Сад, кад им је та нада пропала, њима није остајало друго него да покушају ратну срећу. У лето 1385. избио је рат између Босне и Зете. Појединости тог ратовања нису нам познате. Знамо само да је сам Твртко замолио млетачку владу да "cum maxima instantia" посредује између њега и Балше Балшића. То би могло говорити, да Твртко у том походу није имао среће. Млеци су се одмах одазвали том позиву и 5. октобра изабрани су њихови посланици који су имали ићи обадвојици непријатеља.^[806] Али за то време борио се Балша и у Албанији против Турака, који су ненадано продрли у тај крај. Можда је Твртко због тог нападаја тражио посредовање, не хотећи да баш сам понуди мир и тим се на неки начин понизи. У борби с Турцима Балша је 18. септембра погинуо, не дочекавши резултат те интервенције. Крајем октобра вратио се

краљ с тог похода у Босну.

Турска залагања наставише се и у другим правцима. Год. 1386. пао је Ниш у њихове руке, а извесна њихова одељења кретаху старим путем преко Косова и на Босну. Први упад Турака у Босну, који су допрли све до долине Неретве, изведен је те исте године. У страху пред Турцима, душманином још невиђеним, хумске породице, са свом стоком, нагрнуше на дубровачко земљиште, у тврди Стон, где их Република прими и размести крајем октобра месеца. Напаст од Турака овог пута није била велика, јер су дошли под крај јесени и са невеликим бројем; али је ова провала била озбиљна опомена за све српске династе тога времена.

У то исто време стање у Мађарској поче да добија изглед правог расула. Напуштени вереник краљице Марије, краљевић Сигисмунд, кренуо је у лето 1385. са војском на Мађарску. Против краљице хрватски бунтовници, загребачки бискуп Павле Хорват, његов брат мачвански бан Иван и њихов ујак Палижна, са другим незадовољницима, истакоше као противкандидата напуљског принца Карла Драчког. Исте године, 12. септембра, Карло би доведен из Италије у Сењ и домало се дочепи власти и престола у Будиму. У шкрипцу, да одстрани бар једног противника, краљица Марија се венчала са Сигисмундом, а привидно се измирила и са Карлом. Али овај не оста дуго на власти. Умро је у фебруару 1386. од ране добијене из заседе у самом двору, коју су му биле припремиле краљица мајка и Марија. Његова смрт изазва страховито огорчење и праву буну. Запади се сва Хрватска и Славонија. Да их умире кренуше обе краљице у те области, и то најпре у седиште босанског бискупа, у Ђаково, а одатле на Гарино добро близу Осијека. На тај пут оне су, неопрезно, пошле с врло малом пратњом. С тога им се догодило, да су их бунтовници 25. јула пресрели, напали и заробили, а Гару и мушку пратњу поубијали. Краљице су потом биле доведене у Нови-град код Задра, где су биле заточене. Ту је после краљица Јелисавета била задављена, на очиглед своје кћерке.

У таквој ситуацији ни Твртко није могао остати пасиван. Све га је звало да се користи тим метежима. И доиста, почетком марта 1387. год., кад су хрватски бунтовници спремали јуриш на Загреб, придружио им се, свакако с краљевим знањем, његов војвода Хрвоје Вукчић с братом Вукцем. Успех је био постигнут. Загреб је пао у њихове руке, а домало и сва остала Хрватска и Славонија. Покрет је захватио и Мачву, где га је прихватио и помагао српски кнез Лазар. Као у односу према жупану Николи, тако су се и сад оба наша владара нашла на истој политичкој линији. Против њих употребила је Сигисмундова странка сва средства. Помагали су је донекле и Млечани, којима није било у интересу да се на источној обали Јадранског Мора поново учврсти моћ напуљске династије.

Бан Иваниш Хорват, с помоћу босанске коњице и пешадије, био је узео бељински крај, али га је одатле протерао Никола Горјански Млађи.^[807] Тај Никола Горјански, син старог Николе, нови мачвански бан, и Стеван Корођ, бивши мачвански бан, предузеше енергичну контраофанзиву. У њој су брзо постигли видне успехе. Иван Хорват би чак заробљен у Пожези, али се доскора спасе и пребеже на Твртков двор.

Твртку, који се потпуно солидарисао са бунтовницима, није сад више остајало друго него да и сам уђе у борбу. Али пре него се реши коначно на тај корак, он је хтео да се осигура. У пролеће, 9. априла 1387., склопио је савез са Дубровчанима, који је садржавао краљеву обавезу да брани Дубровник против сваког непријатеља, и дубровачку обавезу да ће дати склониште Твртку у свом граду и слободан излаз из града куд год узхтедне, ако би краљ "своиомъ главоъм и своиомъ благоъм иманѣиємъ и ш неговѣми властельми и съ людѣми и ш нихъ иманѣиємъ хотѣлъ доћи у градъ Дубровникъ". Република је примила и обавезу да брани краља против сваког непријатеља сем против краљице Марије, која је била њезин суверен. У случају да краљица Марија почне гонити Твртка Република је обећала, да ће о том обавестити Твртка и дати му рок да се може склонити и отићи куд хтедне. Иначе, Република је изјављивала да ће држати краља тако "да њиеднога инога пријателја не имають већег и

срѣдчанѣиѣга ѿдъ ниѣга."^[808]

Као нови кандидат на мађарски краљевски престо против Сигисмунда и Марије би истакнут Ладислав Напуљски, син убијеног краља Карла. Тог новог кандидата, који ће преко двадесет година давати повода тешким метежима у нашим земљама, помагао је и краљ Твртко. Помажући његову кандидацију он је правно и формално одржавао везе са мађарском круном, а стварно је јачао свој положај. Он је Ладислава вероватно помагао добрим делом с тога што је био далеко и што је, кад дође и ако дође на престо, имао бити и њему захвалан за добијену круну. Кад је у другој половини фебруара 1387. кренула једна депутација хрватске опозиције у Напуљ по Ладислава Твртко је свакако био сагласан са тим кораком. Краљица Марија налазила се у ропству све до 4. јуна 1387. и то је сигурно доста допринело да је њен углед осетно опао.

Као што је Твртко српску круну тражио као унук једне немањићке принцезе, тако је сад тражио и у Далмацији да прошири своју власт као унук једне шубићке одиве. С тога је у ствари и прихватио и помагао хрватску опозицију. Далматински градови, са романским становништвом у већини или са његовим пресудним утицајем, били су легитимистички расположени и хтели су да остану верни краљици Марији. У томе их је систематски подржавала и Млетачка Република. Твртко је код њих наилазио на врло уздржан пријем, иако им је његова снага задавала много бриге. Али је нешто одзива нашао ипак већ 1387. год. Први град који је признао његову власт био је Клис, старо огњиште Шубићеве породице. Тај град је упутио у Сутјеску своје посланство од три лица, које је имало да изјави предају града под условом, да им Твртко призна све старе повластице. Твртко је 22. јула 1387. прихватио ту понуду и дао писмену потврду ранијих градских права.^[809] Предаја Клиса, у који је одмах ушла босанска војска, забринула је много Сплићане, који су после тога били први на ударцу. Одмах потом, 1. августа, решавало је њихово градско веће да упути Твртку и своје посланство, које би имало да му изјави оданост града и молбу да га не напада, али у исто време и да му стави до знања, да они остају верни краљици Марији. Но пре него што је то посланство кренуло на пут почела је босанска војска да напада сплитско подручје, али не и сам сплитски град. Можда је то била само опомена да се што пре реше.

Доскора поче офанзива и са противничке стране. Нови врански приор Алберт од Лученца и крбавски кнезови Будиславићи кренуше против Ивана Палижне, да преотму чувени врански манастир. Палижни стиже у помоћ босанска војска, која 11. новембра провали у задарски крај и похара га, а противничке снаге нагна на повлачење у Нин. Опсада Нина трајала је до 17. децембра, кад је била прекинута вероватно због оштре зиме.^[810] Ово ратовање донело је Твртку још један стари шубићевски град, тврду Островицу. Из Клиса и Островице он је могао отад држати стално у шкрипцу Сплит и Задар.

У исто време Тврткове војске помагале су хрватске борце и на северу, удружене понегде и са помоћним одредима кнеза Лазара. Нарочито су биле опаке њихове борбе у Срему почетком септембра 1387. Ражљућен, краљ Сигисмунд се био решио да лично крене против њих, и то, како је 22. септембра писао млетачком дужду, не само против одметника, него и против "босанског бана" (коме не признаје краљевског назива), да "скрши њихову обест."^[811] Не знамо зашто ту намеру није остварио. Место њега војску су водили Никола Гара и Степан Корођ, којима је пошло за руком да потисну бунтовника све до иза Саве, али у праву Босну нису смели да уђу. У тим борбама мађарски извори нарочито помињу учешће босанске и српске коњице, добро оружане, која је бунтовницима својим брзим маневрисањем чинила велике услуге. У ропство је, вели краљ Сигисмунд, хвалећи "лавовску срчаност" својих верних, пао велик број "неверних и шизматичних Босанаца и Рашана".^[812]

Код далматинских градова настајала је за то време све већа забринутост. Мађари су били и сувише заузети на свом сопственом подручју да би могли њима прискочити у помоћ, а Тврткова снага, с друге стране, била је толика, да јој они, осамљени, не би могли одолети. С тога људи почеше да већају за кога најзад да се одреде. У Трогиру су 26. и 27. децембра

1387. вођени дуги разговори о том, који су се 28. завршили крвљу. Босанска странка, незадовољна држањем и одлукама друге стране, пређе у физичку борбу. Три вође легитимистичке странке беху убијене, а један чак на сред трга. Остали једва успеше да побегну у Сплит. Други градови, Задар, Шибеник и Сплит, послаше у јануару 1388. своје претставнике краљу Сигисмунду да моле помоћ, излажући му тегобе њихова положаја. Твртко је, међутим, даље живо радио. За свог намесника у старој хрватској држави постави активног Палижну, који своје седиште пренесе у Клис. Одмах, чим је попустила зима, у другој половини фебруара, Палижна је почео с нападајима на Сплит. Вероватно на молбе Сплићана посредовали су Трогирани за њих, али нису постигли никаквих успеха.^[813] Сплићани су остали верни краљу Сигисмунду, и Босанци се решише с тога на оштрији притисак. Два краљева изасланика, војвода Влатко Вуковић и Станоје Јелачић дођоше средином марта у Клис, да још једном, пре новог ударца, понуде далматинским градовима споразум. Али та мисија није успела. Градови још не хтедоше да се одлуче, чекајући мађарску помоћ; једино Трогирани поздравеше краљеве људе и дадоше им поклоне, али ни они нису пристајали да се коначно одреде за Твртка. На њихово држање утицале су вероватно вести о успесима Сигисмундове војске против бунтовника у Славонији и Срему. Али они нису знали да је баш 1387. год. Сигисмунд имао тешких брига са Пољацима и Молдавцима, а да није имао ни финансијских средстава ни других могућности да се одазове њиховим позивима. Кад је порука његових посланика остала без успеха решио се Твртко на даље нападаје. У мају 1388. поново је страдао сплитски крај, а спрема се да ступи у акцију и босанска флота. Уплашени Сплићани послаше 10. јуна Сигисмунду једног речитог фратра, да прикаже њихово стање и затражи безуветну помоћ. "Штогод имамо оштећено је, упропашћено, попаљено све до самих зидина градских... Немамо мирна дана".^[814] Фратар је имао рећи краљу, да им, ако не може помоћи, дозволи да се "без жига издаје" могу сами одредити. Ако то краљ не хтедне, нека посланик, пред свим магнатима, скине одговорност са Сплићана. Обећану помоћ могу чекати само до краја јула, а после ће чинити што за најбоље нађу. Па ипак, иако им Сигисмунд није послао тражене помоћи, Сплићани не само да нису ушли у преговоре са Босанцима, него су, вероватно по мађарском савету, покушали да нађу спас на другој страни. Они су 28. августа донели закључак, да предложи осталим далматинским градовима образовање новог одбрамбеног савеза, у који би поред њих ушли и неки хрватски кнезови. Од градова су били узети у комбинацију Шибеник и Скрадин, а од хрватске властеле Нелипићи, Вид Угринић и крбавски кнезови.

Тај предлог наишао је на повољан одзив. У скрадинској цркви св. Катарине одржан је састанак Сплићана, Шибеничана и Скрадињана и претставника Нелипића и Угринића. Ту је створен и потписан уговор о савезу. Циљ савеза је био: да се учесници узајамно помажу, како би "себе, земљу, места и сву имовину своју очували у дужној верности према светој круни угарској". Опасност је претила од Палижне, односно од краља Твртка. Једна тачка уговора, која је везала све преговараче и била врло карактеристична, гласила је овако: "Ако би се у краљевини Угарској, у току догађаја, збила каква промена (мисли се, на престолу), не може и не сме ниједна од наведених странака пристати уз другог владара, господара, особу или општину или државу без сагласности осталих савезника".^[815]

Краљ Твртко би вероватно предузео одмах нешто против тог савеза, да му није баш у то време загрозила опасност од Турака. Турци су узнемиравали његове земље још од јесени 1386. год. У Дубровнику се 26. и 27. октобра решавало о спасавању Влаха и суседа у Стон "timore Teucrorum partes discurentium".^[816] Једна турска војска кретала се, почетком августа 1388., према Рашкој и према Босни. Становништво хумске области склањало се на дубровачко подручје, у добро утврђени Стон, који се од 10. августа чувао нарочито и оружао. Властели је било дозвољено да дође у сам Дубровник. Дубровчани су дигли и организовали своје становништво да брани стонске бедеме, а Твртко им је послао и хиљаду војника у помоћ. Један турски извор каже, да је овај нападај Турака на Босну потакао Ђурађ Страцимировић Балшић, који је хтео да се ма и на такав начин освети Твртку. Крајем

августа, 27., дочекао је ту војску код Билеће војвода Влатко Вуковић и потукао је до ноге. Једва се спасао сам њен вођа Шаин са малим бројем своје пратње.^[817]

Дубровачка Република, пратећи опасно супарништво суседних владара и осећајући куд оно може одвести на очиглед турске опасности, решила је одмах, већ 5. септембра, да посредује између Твртка и Ђурђа. Твртко је одмах прихватио ту понуду, у колико је, можда, није и сам потакао. Јер на његову молбу Република је 17. новембра пристала, да њезин човек, Михаило Растих, у име краљево, иде Ђурђу и посредује за споразум. Тај су посао наставили сами Босанци. Већ 20. марта идуће године добио је кнез Мирко Радојевић из Босне са још једним другом лађу у Дубровнику, да би могли отпутовати у Зету.^[818] Исте јесени, 14. децембра 1388., Дубровчани су изјавили, да би били спремни посредовати за мир, ако би се догодило да мађарски краљ хтедне кренути на Босну.^[819]

Опасност од Турака, непријатељство с Балшићем, створени савез у Далмацији против њега и отворен сукоб с мађарским двором чинили су Твртков положај у то време веома тешким. Дубровачка Република била је вољна да посредује између мађарског и босанског краља, предосећајући да би сукоб могао бити лако могућ. Али Твртко се беше родио под срећном звездом. У Далмацији дође до борбе између града Трогира и кнеза Нелипића, који ослаби снагу противничког савеза. Обавештен о том, Твртко посла у новембру два брата Вукчића, Хрвоја и Војислава, у Книн, да још једном, врло озбиљно, позову градове и људе у Хрватској и Далмацији на предају. Први се одазвао Трогир, који се, истина, није хтео предати одмах, него је тражио да га обавесте о ситуацији. Хрвоје је, наравно, после билећког успеха, приказивао Твртков положај као врло повољан, и наглашавао је да ће краљ милом или силом натурити своју вољу. Да је то Твртко и намеравао види се по том што је као свог намесника у Хрватску упутио билећког победника, војводу Влатка.

Краљ Сигисмунд, склопивши примирје с Пољацима, беше се најзад решио на активнију политику у Приморју. Покушао је, најпре, да придобије Млетке као савезника, али у том није успео, јер су Млечани тражили велике уступке. Затим је именовао за намесника Хрватске и Далмације активног славонског бана Ладислава Лученца и наредио му да одмах оде у те области и диже ауторитет мађарске круне. Лученц је стигао у Задар пред сам Божић и одмах почео да спрема војни поход. Шибенчани му 4. јануара 1389. послаше 50 војника у помоћ. Али Лученцов поход није имао успеха. Напротив, босанска војска је, свакако после борбе, допрла до самог Задра и попалила му предграђа. У марту је потом војвода Влатко пред Сплитом слао победничке поруке угроженом граду. Видећи да од мађарске помоћи није било успеха сплитско градско веће решило је 24. марта, да пошаље Твртку два своја посланика. Слично су поступили и остали далматински градови. Сплићани су изјављивали спремност да, ако не буде друге, признају врховну власт Тврткову, али су молили да им се остави изванредан рок како би се још једном могли обратити краљу Сигисмунду, да им се зајемче старе повластице, и да тако поступе и други градови, да не би на њима самим остао жиг издајства. Твртко је предусретљиво пристао да им одобри тражени рок. Тај је имао трајати до 15. јуна. Пристао је чак и на то, да Сплит буде последње од далматинских места које би признало његову власт. У том акту било је колико државничке мудрости толико исто и свесности о својој снази и уверења, да крајње решење не може испасти друкчије.^[820]

Кад су добили такав одговор, Сплићани, у договору са Шибенчанима и Трогиранима, послаше 19. маја мађарском краљу своја два посланика. Ови су имали да пожуре решење, јер је рок био доста кратак. Краљ Сигисмунд, наравно, није могао дати свој пристанак да се градови предају, него је и опет обећавао помоћ. Како та помоћ није долазила, а одређени рок се приближавао, то у градовима наста забуна и страх. Трогирани предложише да Твртко упути у њихов град једног свог повереника. Мислили су и они и други, да би он могао затражити од њих и таоце и предузети можда и оштрије мере.

Међутим, Твртко је морао цело то питање за извесно време оставити отворено. Његов савезник, кнез Лазар, био је тешко угрожен од Турака. Силна ордија цара Мурата кретала се

на Србију, а могла се, после евентуалног успеха, обрнути и против Босне. Имао би се осветити лањски пораз. Твртко је од првог часа сагледао опасност и одмах упутио на Косово, на место одлучне борбе, своју војску са најбољим својим војводом, Влатком Вуковићем. У турске изворе ушла је вест, да је он чак потицао Лазара на отпор.^[821] Влатко се, на повратку из Далмације, свратио у Дубровник, где му је Република 7. маја решила дати на поклон 100 перпера.^[822] Уз ту војску пристао је и краљев други савезник и пријатељ, Иван Палижна,^[823] са својим крсташима. Из тог учешћа види се најбоље колику је важност Твртко давао овој борби. Ток косовске борбе ми не знамо поуздано; народна песма и предање дају масу појединости, које су више епског него историјског садржаја. Зна се поуздано само то, да је у главном страдала средина српске војске, док је већина са оба крила, Вука Бранковића и Влатка Вуковића, могла да се спасе.^[824] Босански губици у тој бици чини се да нису били велики. Зна се, да је један део племића допао ропства, и да је био одведен на исток, где је дуго чамио. Занимљиво је, да је војвода Влатко чак обавестио краља, како је победа уопште на савезничкој страни. Њему се то вероватно учинило с тога, што је у борби погинуо сам султан и што су у првом делу битке хришћани били нападачи. Осим тога, одмах после борбе, Турци су напустили Косово и Србију и повукли се на своје границе.

Краљ Твртко, верујући и тад, па чак и неколико недеља доцније, да је победа на страни савезника, писао је у Фиренцу и у Трогир, да се похвали постигнутим успехом. Из Фиренце, у јесен те године, стигао је одговор, који је казивао, међу осталим: "Felix Bosne regnum, cui contigit tam gloriosum certare certamen".^[825]

У извесним изворима XVI-XVII века, које је подробно аналисао Љ. Ковачевић, говори се о том, да је босански војвода Влатко Вуковић "журно побегао" у Босну, кад је, после свог храброг првог јуриша међу Турке, чуо вест, да је један Лазарев војвода учинио издају или кад је видео да је пораз хришћанске војске неминован. У Трношцу се место Влатка Вуковића као босански војвода помиње Вук Бранковић. Народно предање помиње Вука у једној песми као пореклом из Херцеговине. Како се у Босни, у XV веку, доиста налазио један кнез Вук Бранковић, то је онда, по Ковачевићу, доста вероватно, да је читава легенда о издаји Вука Бранковића на Косову, односно о одвођењу његове војске са бојног поља, настала услед мешања имена Вукова и Вуковића, уз друге неке моменте, који су уопште условили формирање легенде о Вуковој издаји.^[826]

У свом писму, што га је 1. августа 1389. писао трогирској општини, краљ Твртко још и тада сматра косовски бој као хришћанску, односно као своју победу. У тој страховитој борби погинуо је цар Мурат и два његова сина, а хришћани су борбу завршили с успехом. Говорећи у првом лицу Твртко тај успех приписује у извесној мери својим људима. У том писму се као датум борбе ставља 20. јуни, иако се види, да се све причање односи на косовски бој, где је била погибија Муратова. Вероватно је, да се ради о само писарској погрешци у датуму.

Као лојалан савезник и пријатељ Лазарев, краљ Твртко није предузимао у Србији апсолутно ништа, да појача свој утицај или рашири своје међе. Лазарева удовица није имала од њега никаквих неприлика.

У једној падованској хроници има и ово за Твртка прилично карактеристично казивање, Фрањо Карара млађи, шурак кнеза Степана Франкопана, који је, за разлику од Ивана, био у везама и пријатељству с краљем Твртком, беше изгубио 1388. своју државу Падову. Тражећи с кнезом Степаном земљу или лице, који би му могли помоћи да се врати на своје место, он је од Степана био упозорен и на краља Твртка. Овај је био веома љут на војводу миланског, "јер је турском султану продавао оружје у оно вријеме, кад су Босна и Србија пролијевале крв своју на Косову." Кнез Степан је чак упућивао Карару да свакако иде у Босну, краљу Твртку, "јер је готово сигуран, да ће му тај помоћи на његову препоруку".^[827] Нови обрт ствари у Италији одвео је Карару на другу страну, управ у часу кад се, по шуракову савету, беше кренуо за Босну.

После косовске битке Твртко се поново обрће Хрватској и Далмацији. Почетком јула један

његов посланик у Млецима тражи слободу извоза купљеног оружја и опремање Тврткове флоте из млетачког арсенала. Млетачка влада је 6. јула дала дозволу за оружје и није правила никакве сметње босанској флоти, само није пристајала да њена флота испрати босанске лађе, које су се, због своје малобројности, бојале гусара. Овом приликом Твртко се био понудио да посредује између Млетачке Републике и напуљске краљице Маргарите, с којом је одржавао срдачне везе и чију је династију енергично помагао против Сигисмунда и Марије. Млечани су били и остали противници напуљског двора и спремали су се, да својом флотом не само спрече долазак Маргарите и њеног сина Ладислава у Далмацију, него да их чак и заробе. На Тврткову понуду одговорили су Млечани учтиво али хладно и од тог посредовања није било ништа.^[828]

За време одсуства Влатка Вуковића и Палижне бан Лученц успео је био да у Далмацији освоји Клис и потисне мали број босанских и Палижних посада. Кад је видео да се Турци враћају из Србије и да Бајазит не мисли на даље борбе ни ту ни у Босни, упутио је Твртко, крајем августа, нове чете у Далмацију. Крајем септембра стигле су оне већ под Задар палећи све до градских капија и задржавајући се у задарском крају до у дубоку јесен. Угрожени Задрани замолили су за помоћ крчког кнеза Ивана, који им се одазвао тек у новембру, пославши један одред од 400 људи. Помоћи је дошло и са других страна. Задарска војска пошла је тад против Вране, коју је већ нападала мађарска војска бана Лученца. У две борбе, 22. и 24. новембра, Палижна се храбро држао и био рањен, али није могао да одбије противника. Тек у трећој бици, 10. децембра, разбише Босанци непријатеље, који се "срамно" повукоше испод Вране. Пет дана после тога би повраћен и Клис.^[829] Углед босанског краља не само да оста неокрњен, него после ових победа свима постаде јасно да ће његов бити и крајњи успех. Млетачка Република обавештавала је мађарски двор о босанским успесима јављајући јасно, да се код далматинских градова јавља уверење да не могу одолети босанској снази и да се морају подврћи Твртку.^[830] Босански успеси на тој страни имали су одјека и на подручју око Уне. Знамо, да је кнез Степан Благајски 1389. год. са Босанцима заједно нападао на поседе Зрињских, који су држали са Сигисмундом.^[831]

Кад је Млетачка Република видела, да краљ Сигисмунд не доспева заложити се за посед Хрватске и Далмације и да ће Твртко у скоро време остати победник, решила се и она да активније иступи и придобије за себе далматинске градове. Њихов сенат одлучио је 29. априла 1390. да пошаље једног човека тамо, да испита стање и расположења. Тај је стигао касно, кад су одлуке већ сазреле. Далматински градови имали су сад само да изаберу између два краља, између мађарског, кога су признавали својим, али који их није могао заштитити, и између Твртка, чије су војске стале пред њиховим зидинама. Млеци сад нису могли много помоћи; дуга пасивност у овој целој борби лишила их је свих изгледа на успех. Оценивши добро положај, Млечани су 26. маја донели одлуку да обуставе сваку политичку агитацију на тој страни.^[832]

У пролеће 1390. Босанци су постали поново врло активни. Чекања је било доста и сад су хтели чисту ситуацију. Од априла вођени су преговори са Сплитом посредовањем крбавског кнеза Ђуре, мандатора Тврткова. Немајући више куд, Сплићани упутише своје посланике у Босну и у Трогир, где се као краљев повереник налазио Иваниш Хорват. Својим посланицима они су 8. маја дали упутства, да се без икаква даљег отезања споразумеју о часним условима за предају града. Кад су за ту сплитску одлуку чула и остала далматинска места решише се и она да пођу за тим примером. Шибеник и острва Брач и Хвар, а вероватно и Корчула, солидарисаше се са Сплитом. За чудо, једини Трогир, дотле најпредусретљивији, донесе закључак да остане веран Сигисмунду и Марији. "Боље да умремо", говорила је већина, "него да издамо свету круну мађарску."^[833]

Твртко је сплитске посланике лепо примио и 2. јуна издаде им у Сутјесци повељу, којом је потврдио сва њихова дотадашња права и повластице. Желећи да се "наши верни (nostrī fideles) Сплићани обилато користе нашом милошћу", он је повељом одредио границе између

Сплита, Клиса и Омиша, да би отклонио сукобе између њих због поседа.^[834] Видећи како је добро прошао Сплит решише се брзо и други. Трогирани, предомисливши се брзо, већ 8. јуна изјавише Твртку своју покорност. Посланици Шибеника добише, исто тако, потврде старих повластица, 11. јуна, и Тврткову заштиту. За примером градова пошла су и далматинска острва Брач, Хвар и Корчула. Као Брачанима Твртко је свакако и њима потврдио старе повластице, међу којима је била слобода избора кнеза, кога краљ само потврђује, и ослобођење од финансијских терета.^[835] Већ у децембру 1390. као посланик Твртков у Дубровник иде један Сплићанин; очевидан знак да Твртко новим поданицима указује с планом нарочиту пажњу.

Твртко је, с пуно разлога, могао бити поносан на толике успехе. Он се њима, доиста, и похвалио Млетачкој Републици, која му је, свакако не драга срца, честитала. Тог лета он је своју дотадашњу краљевску титулу знатно проширио, називајући се "краљ Рашке, Босне, Далмације, Хрватске и Приморја". Та се титула први пут помиње 10. јула 1390. у трогирским белешкама, а с њом се 1. августа диче у званичној повељи у Сплиту и краљеви изасланици, кад су имали да одреде границе њихове градске општине.^[836]

У границама Тврткове краљевине била је обухваћена главна област старе хрватске државе. На северу је линија ишла све до Зрмање, а на југу до Котора, изузимајући само градове Задар и Дубровник. Босанске власти брзо су тамо увеле своје порезе; за племе Пркљи на Зрмањи знамо, да му је сваки члан плаћао годишње по дукат на главу.^[837] На истоку је граница ишла до Дрине, Лима и Мораче, на северу делимично до Саве и Уне. Никад, ни пре ни после, босанска држава није имала толико пространство ни толику снагу. Дубровачка Република, верујући да се Твртко у главном задовољио и да је постигао успехе о којима сваки чинилац треба да води рачуна, понудила је Твртку у септембру 1390. (решење је донето 17. септембра), да посредује између њега и краља Сигисмунда. Твртко се, међутим, надао и новим добицима. Желео је да свакако добије још и Задар. Тражио је у тој акцији и сарадњу Млетака, али се отуд његова понуда одбила. Иван Франкопан уступио је 17. јула 1390. Павлу Зринском град Слуњ. У уговору је предвиђана и могућност, да се Павле подвргне Твртку сам или да буде присиљен на то.^[838]

Опасности је било једино од турских узнемиравања. У Дубровнику је 4. јула и 3. децембра 1390. и 16. марта 1391. било решено примити све Влахе који беже с породицама и стоком, али који су без оружја. Треба их спасти и смирити због гласина које се проносе.^[839] Прво решење изречно помиње да људи беже из страха од Турака.

Колико је Твртков углед и глас порастао види се најбоље по овој чињеници. Кад му је умрла жена Доротеја он је преговоре за нову женидбу водио са аустриским војводом Албрехтом III, да добије његову кћер. Он је ту везу, која је у Бечу била лепо поздрављена, хтео, по свој прилици, првенствено с тога, да би нашао нов ослонац у борби против краља Сигисмунда. У лето 1390. преговори о том браку били су начелно довршени. Твртко је, обавештавајући Млечане, нудио Републици да је доведе у ближу везу са војводом, а у исти мах је и опомињао. У овој ситуацији, поручивао је он, људи морају да се одреде, јер пријатељи једне стране постају непријатељи друге.^[840] Међутим, почетком 1391. год. јавише се изгледи, да се односи Тврткови и са Сигисмундом знатно поправе. У Дубровнику се 26. јануара 1391. решило, да Климент Гучетић оде Твртку и да му изјави радост због доласка у Босну посланика мађарског краља, који је стигао да преговара о миру, и да им понуди дубровачке услуге.^[841]

Али, усред тих већања и планова, краља Твртка је, у педесет другој години, задесила ненадна смрт око 17. марта 1391.^[842] Као што је смрт цара Душана пресекала велики полет Србије, исто је тако и Тврткова смрт, обе неочекиване, пресекала и овај смели и лепои замах Босне. Дотадашњи успеси били су постизавани великим делом и њиховом личном вредношћу; с њима је сахрањена и она и велики ауторитет круне и власти коју су они претстављали. Њихово велико дело нису прихватиле за њ дорасле руке; и Душанов и Твртков наследник

биле су само сенке њихових обасјаних фигура.

Каква је била лична енергија Тврткова показаће, уз све ово што је напред изнесено, још и ова два примера. Становници области Кола око Врбаса беху се љуто закрвили и учинише међу собом седам крви. Твртко их због тога "све разагна и земљу зароби", а село уступи жупану Вукмиру Семковићу и његовој браћи Твртку и Степану.^[843] Дубровчани, иако су у последње време били добро са Твртком, нису се смели ни усудити да од њега затраже ма какав територијални уступак. А тек што је он склопио очи, већ у марту 1391. они су почели преговоре са властелом Санковићима, да од њих добију Конавље са градом Соколом, и Санковићи су ушли у погодбу, не осећајући више чврсте руке краљеве.

За развој босанске трговине Твртко је подигао две нове луке, у Брштанику и Новом. Почео је стварање босанске флоте. Био је започео и ковање новог типа босанских динара и полудинара. Али касније, чак ни као краљ, Твртко није развијао своју ковницу из нама досад потпуно непознатих и чак непојмљивих разлога.^[844] Његова новца очувано је уопште релативно врло мало, што значи да га свакако није ни било много.

Као и Србија у време Милутиново, тако се и Босна за време Твртково нарочито развила захваљујући већој експлоатацији богатих сребрних, оловних и бакарних рудника у земљи. Твртко је у том правцу поступао по узору својих рашких суседа и према почетом раду свога стрица. Издавао је руднике вештим дубровачким грађанима, који су му, по утврђеној пракси, давали десетину производње или најам отсеком. Тако је 1364. год. издао за 250 либара сребра сребрени рудник Остружницу код Фојнице једном дубровачком друштву, коме су главни чланови били Саси Ханс и Никола, Петрови синови. Ханс је чак тврдио, да му је Твртко дао "perpetualiter locus de Чоуница."^[845] Нарочито богато и чувено рударско место, експлоатисано још од Римљана, беше Сребреница. У њој се 1376. год. налази "јако дубровачко насеље", које је, несумњиво, главни закупник. Олово је добило своје српско и латинско име Plumbum по својој главној руди, која се вади у већој мери тек од Тврткова времена (од 1382. су чешћи помени). Други оловни рудник беше у Каменици, која је прорадила исто тако као и Олово у Твртково доба.^[846]

Као и српски владари Средњег Века, и Твртко је имао своју стоку и трговао је, преко својих млађих, и са њом и са њеним производима. 19. априла 1388. дозволило су у Дубровнику протовестијару Трипи, да може увести у град извесну количину краљева сира, и "ако може извести нека се изведе, а ако не могне извести може их изнети из Дубровника и дати да се однесу или одведу гдегод хтедне". Истом Трипи била је г. 1389. саопштена дубровачка одлука, да ће му се дозволити, да од 4000 краљевих сираца половицу може извести слободно „et alia duo expediantur in ciuitate". Другом приликом извоз је био слободан без спомена количине.^[847]

Твртков двор, нарочито од прогласа краљевства, био је пун дворјана из разних области његове државе. Из Рашке је имао логофета Владоја; из Хрватске беше Иван Хорват; латинске повеље 1390. пише му Дубровчанин Михаило, изабрани бискуп кнински; у Дубровник иде као његов посланик Иван Сплићанин; његов протовестијар је Которанин Трипе Бућа из познате властееоске породице. Његова жена је бугарска принцеза; на његовом двору живе чланови Шубићеве хрватске породице. Преговарао је с краљем Вукашином и био пријатељ кнеза Лазара, а свакако је, као српски краљ, имао доста лица из Србије око себе. Било је, уз то, с времена на време и неких мађарских лица. То није уносило само разноврсност начина живота и ширину веза и погледа, него свакако и утицаје разних средина и култура. Босна не остаје више у својој планинској усамљености, него постаје област живог промета и нових оријентација. С Твртком је она добила сасвим нов замах и нове видике.

Колико су Босанци развили свој значај за Тврткова времена показује у доброј мери листа њихових људи, који су од 1390-1392. год. примљени као дубровачки грађани. Такви су, на пр., Рајко Милковић, Новак Вукојевић, Хрењак Хинатовић из Сребренице, Гргур и Сенко браћа Милатовићи и Вукша Дидалић из Неретве, Никола Прибиновић из Вечерића, Михоје

Ратковић из Невесиња, Милас Радомирић из Подвисоког, Ћивоје Тврдојевић из Луке, Петар Остојић и Братош Љупковић из Брштаника.

Краљ Твртко је највећи владар босанске државе, као што је Душан био рашке. Паралела између њих намеће се из више разлога. Обојица су, нема сумње, изузетне појаве, које и успесима и личном вредношћу одскачу од својих претходника. Немањићи су били даровити људи; та кућа је дала Србима неколико лица крупних размера, као што су били Немања, Св. Сава, Стеван Првовенчани, Милутин. Котроманићи нам нису толико интимно познати, али и међу њима Степан II показује способности вишег степена. Душан и Твртко имају од њих наслеђене не само те црте даровите, истински "водеће" породице, него и већ стабилизовану и економски оснажену државу. Настављају и изграђују дело које је било добро и чврсто постављено. Развијајући га они су показали и снагу свог државног организма као и своју личну, и успели су да личним ауторитетом одрже у стези и своје органе и сараднике и туђе елементе које су добили у састав државе. Само, и Твртко и Душан прешли су далеко оквир државе који су наследили, и то не само по обиму него и по карактеру. Обадвојица су створили на темељима старог нешто ново и особено, нешто што тој творевини даје обележје чисто њихове концепције.

Душан је створио једну царевину која није била српска, него мешовита, а састављена из Срба, Грка и Арбанаца. Његова је највећа мета била да освоји Цариград и да буде наследник његове империје. Цар као такав, владар Балкана, а не само својих Срба. У тој концепцији постојало је више замата доцнијем злу. Српска физичка снага није била довољна да то све трајно одржи, нарочито ако њом буде управљао човек слабијег духа и мање личне способности. Српска снага била је још мање способна да те области одржи духовно. Грчки елемент био је по култури јачи од српског, имао је дуге духовне традиције и био је свестан своје културне надмоћности. Душанова екстензивност била је само варка снаге и несумњиво пре њена слабост него јачина. Шта су далеки Епир и Тесалија могли допринети за јачање Србије и кад су Срби могли доспети да тамо развију свој утицај?

Тврткова концепција била је, у колико се то са свима резервама за Средњи Век уопште може рећи, националнија и у многим стварнија. Босна је имала централни положај у српскохрватским земљама и била је у могућности да на оба крила обухвати оба наша племена, Србе и Хрвате. Све подручје које је Твртко наследио и добио имало је, сем у приморским градовима, само наш национални елемент. Твртко је добро осетио тај географски значај Босне. Он је први почео активност привлачења суседних области босанској држави, кад су оба друга племенска чиниоца била спречена да раде самостално, као Хрвати, или заузета другим питањима, као Срби. Очеvidно је, да Твртков план и успех не би били могући у доба живота Душанова и Лајошева; али, с друге стране, то показује да је Твртко знао схватити своје време и своју улогу у њему. Његово стварање једне праве српскохрватске државе, замишљене с почетка више територијално него национално, једна је од најсимпатичнијих страница наше историје; поред толико чинилаца који су раздвајали Србе и Хрвате он је био дао једно решење, које би их сигурно приближило. Учешће Хрвата у косовској бици речит је доказ у том погледу.

Босна се није развијала као племенска држава, нити је кроз читав XIV век имала племенски карактер. Њено становништво чине Срби и Хрвати, православни, католици и богумили; она, према томе, није била ни племенски ни верски хомогена. Развијала се подједнако и на рачун старог хрватског поседа на западу и на рачун српског на истоку. Босна је тип државе која искоришћава најпре свој погодни географски, а после и свој погодни политички положај. Она се, скоро природном експанзијом, развија и диже од уске жупе до велике краљевине. Врло је значајна чињеница да Босна до своје краткотрајне хегемоније у југословенским земљама није дошла после дуге и упорне борбе са својим југословенским сународницима, као што је био случај са старим грчким државицама, него је то стање настало као природна последица стицаја политичких прилика.

Неугрожавани од Срба из Рашке, а у бољем политичком положају од Хрвата у односу према Мађарима, Босанци су се очували у својим планинама неистрошени и са осетном расном свежином. Њихово подручје било је, уз рашко, етнички и расно једно од најчистијих. Стари влашки сточари, као и у Рашкој, били су до XIV века потпуно славизирани и сматрали су се потпуно као наш елемент. Босанска држава је у свом службеном називу и иначе задржала за себе ту локалну ознаку, избегавајући да себи да племенско јасно обележје. У XIII веку, истина, бан Нинслав је, у својим уговорима са Дубровником, разликовао изречно своје поданике као Србе од Дубровчана или Влаха, али се такви примери у XIV веку више не понављају. Босанци се зову само "Бошњани" и "добри Бошњани"; тако и никако друкчије. Они пишу ћирилицом; - ниједна повеља из босанске државне канцеларије није написана нити је изишла у другом писму, - и за то се писмо зна и каже да је српско, али то се не сматра као нека нарочита племенска карактеристика народа. Тек краљ Твртко, поставши краљ у Рашкој, каже за себе да је добио престо "мојих прародитеља, госпде српске". Сличне појаве недовољно развијене националне свести имамо у то време и код осталих народа Европе. Чак код Француза, наглашава један истраживач, "свест о разним покрајинским припадностима, међу којима нарочито оштро издвајају Провансалца, није дала да се у XV веку развије свест о великофранцуској заједници". Не узимајући сасвим одређено ни српски ни хрватски племенски карактер, а бивши по свом становништву српскохрватска, Босна је и могла доћи на мисао да постане као географско и политичко средиште једне веће српскохрватске групације. Што ствар није успела један је разлог нагла Тврткова смрт, а затим и општи слом балканских држава. То је доба кад су се и створене велике државне заједнице распадале услед феудалистичких центрифугалних тенденција. Затим и услед држања краља Сигисмунда и мађарског двора, који није схватио да би чак за будућност и спас Мађарске била кориснија јака ма и самостална Босна, него слаба и растрзана. Они су тражили само такву Босну, која би се једино покоравала њиховој вољи.

[705] Ср. М. Динића, Прилози XIII, 76. Љ. Ковачевић нетачно је тврдио да Степан "није имао мушке деце". Босанска Вила, 1910., 66.

[706] Гласник Зем. Музеја XVIII, 1906., 408-410, 426-6.

[707] *Ib.*, 410-1.

[708] *Starine*, XIII, 234.

[709] *Hrvoje Vukčić Hrvatinić*. Zagreb 1902., 11-3.

[710] Споменик, XI, 31-2; М. Пуцић, Споменици српски. II, Биоград. 1862., 23, *Diplomatički Zbornik*, XII, 269-271.

[711] Љ. Стојановић, Старе срп. повеље I, 71.

[712] Ср. V. Klaić, *Vribirski knezovi*, 168-9; *Povjest Hrvata*. II, 1, Zagreb. 1900., 120-1.

[713] *Listine*, III, 271.

[714] *Dipl. Zbor.* XII, 305. Повластица је поновљена и 14. марта 1356. *Ib.*, 333.

[715] Гласник Зем. Музеја, XVIII, 437-8.

[716] *Dipl. Zbor.*, XII, 396-7.

[717] Гласник, XVIII, 411-2.

[718] *Povjest Bosne*, 144.

[719] Гласник, XVIII, 427.

[720] *Dipl. Zbor.*, XII, 332-5.

- [721] L. Thallóczy, Studien zur Geschichte Bosniens, 333-4.
- [722] *Ib.* 336-7. О хронологији ср. И. Руварца, Гласник, VI, 5-6 с. о. Ср. Лиречек, Историја Срба, I, 309. Галоци узима у својим Studien. 336. као датум овог уговора 1359., док у истој књизи, 61, и Гласник XVIII, 427, ставља исти догађај "вероватно" у 1357. годину. A. Huber. Ludwig I von Ungarn, Wien 1884., 20-21, не зна о овим догађајима ништа.
- [723] Ср. о том И. Руварца, Гласник, VI, 611-8. Šišić, Hrvoje Vukčić, Hrvatinić, 14, 244.
- [724] Dipl. Zbor., XII, 480-4.
- [725] *Ib.* 485-6. О његову дочеку у Дубровнику Monumenta ragusina, II, 229-230. J. Радонић, Дубровачка акта и повеле. I, 99-100.
- [726] Ср. Милоша Зечевића, Ратовање Војислава Војновића са Дубровником. Београд, 1908. Dr. D. Gruber, Dalmacija za Ludovika I. Rad, knj. 166-170, 1906-7.
- [727] Љ. Стојановић, сп. д., 96-7. Archiv für slav. Philologie XIX, 592.
- [728] Monumenta ragusina II, 208.
- [729] J. Тадић, Писма и упутства Дубровачке Републике. I, Београд 1935., 72-3.
- [730] Mon. reg. II, 280-1.
- [731] Codex de BLAGAY, 128-30.
- [732] *Ib.*, 146-7.
- [733] Monumenta ragusina III, 266, 269, 272. Dipl. Zbor., XIII, 287-8, 290; J. Тадић, сп. д., 112-4.
- [734] G. Fejér, Codex diplomaticus Hungariae, IX, 7, Budae 1842, 220-3. Monumenta Hungariae historica, XXXV, 77; XXXVI, 78, 81.
- [735] Dipl. Zbor., XIII, 18.
- [736] Dj. Šurmin, Hrvatski spomenici. Zagreb 1898., 83-4.
- [737] О том рату ср. расправљање И. Руварца, сп. д., 232-3; затим Dipl. Zbor., XIII, 295-7; Хубер, сп. д., 21-3. Посебна студија о овом Ф. Шишића, Гласник Зем. Музеја, XV, 1903., 319-325.
- [738] Listine, IV, Zagreb 1874., 74.
- [739] Гласник, XVIII, 427-8, 438-440. Dipl. Zbor., XIII, 296-7. О тешкоћама Влатковим са новим поседом, ср. Dipl. Zbor., XIII, 298-301; Гласник XVIII, 440-1.
- [740] К. Лиречек, Хумска властела; В. Ђоровић, Прилози проучавању народне поезије V, 1938., 53-6; В. Петковић, Старине, 1923., 50; J. Тадић, Писма и упутства, 92-3.
- [741] Mon. rag. III, 82, 96.
- [742] *Ib.*, 241.
- [743] М. Динић, Глас LXXXVI, 216.
- [744] F. Šišić, Hrvoje Vukčić, 18.
- [745] J. Тадић. сп. д., 146-7.
- [746] Listine, IV, 84.
- [747] Mon. rag., IV, 45.
- [748] *Ib.*, 66, 72.
- [749] *Ib.*, 90-4.
- [750] М. Пуцић, Споменици србски I, Београд 1858., 126; Љ. Стојановић, сп. д., I, 501-2.

- [751] Љ. Стојановић, Старе српске повеље, 72-4.
- [752] Груберов приказ Санкова држања нешто је друкчији од нашег, али мање вероватан. Rad, књ. 170, 66-71.
- [753] Ср. М. Динића, О Николи Алтомановићу. Београд 1932., 8 и д.
- [754] Ј. Тадић, Писма и упутства, 186.
- [755] Mon. rag., IV, 99-100. Ср. Јиречек, Историја Срба. I, 323. Исти, властела хумска на натпису у Величанима. Гласник Зем. Музеја, IV, 1892.
- [756] Дубр. држ. архив, Lamenta de foris I, f. 3, 39.
- [757] Гласник Зем. Музеја VI, 14-5.
- [758] Dipl. Zbor., XIV, 148-9; 150-1.
- [759] E. Fermendžin, 36.
- [760] Dipl. Zbor., XIV, 218-220. Ср. Dr. J. Božićković, Franjevački vijesnik XLI, 40-2.
- [761] A. Theiner, Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. Romae, 1860., II, 91-2.
- [762] Huber, сп. д., 33-9; К. Иречекъ, История на Българитѣ. София, 250-1. W. N. Slatarski, Geschichte der Bulgaren. I, Leipzig 1918., 175.
- [763] Dipl. Zbor., XIV, 249-250.
- [764] Ср. о том опширне дубровачке извештаје код Ј. Тадића, сп. д., 209-19.
- [765] Archiv für slav. Philologie, XIX. 1897., 591; Ј. Тадић, сп. д., 203.
- [766] Acta Bosnae, 38.
- [767] М. Динић, сп. д., 29-31.
- [768] М. Пурковић, Авињонске папе и српске земље, 86-9, мисли да је Твртко могао бити православни поглавито за то, што се крунисао за краља на гробу св. Саве. Није, међутим, узео довољно у обзир, да је то крунисање у Србији, за српског краља, било не приватна него јавна ствар и да с тога верски моменат у том питању треба ценити друкчије. Н. Радојчић прима Пурковићеву сумњу, да је Твртко био католик, али не даје за то никаквих ближих разлога. Гласник скопског Научног Друштва IX-X, 1936., 388. Већ је К. Јиречек у Archiv für slav. Philologie XIX, 596, упозорио, да је Твртков *капелан* и после протовестијар био доцнији католички бискуп Ратко. В. Клајић мисли, да се црква Св. Илије налазила у Илинцима, у шидском котару, у ђаковачкој дијецези. Vjestnik zem. arkiva II, 1900., 105-6. Ту и о женидби Твртковој.
- [769] Љ. Стојановић, Старе српске повеље, 74.
- [770] Ib., 106.
- [771] М. Динић, сп. д., 33-7.
- [772] Тадић, сп. д., 356.
- [773] М. Динић, Глас CXLVII, 1932., 135-45.
- [774] Историја Срба. II, 85.
- [775] Ф. Јукић нема право кад тврди, да је Твртко узео име Стевана по стрицу. Zemljopis i povjestnica Bosne. Zagreb 1851., 105.
- [776] Стојановић, Старе српске повеље, 75-83. Ср. Ст. Станојевић, Глас CVI, 1923., 64-9.
- [777] Povjest Bosne, 156.

- [778] Archiv für slav. Philologie XXXIII, 291- 2.
- [779] Mon. rag., IV, 178.
- [780] Ib., 160.
- [781] Ib., 178.
- [782] Ib., 165, 192, 197, 198, 209, 214-5. О овим односима в. Dr. N. Ćorić, Grad Kotor do god. 1420. В. Gradiška, 15 и д., с пуно грешака.
- [783] Ib., 218.
- [784] Geleieh-Thallóczy, Diplomatarium relationum réipublicae ragusanae cum regno Hungariae. Budapest 1887., 84; Mon. rag., IV, 223, Тадић, сп. д., 381-6.
- [785] Mon. rag., IV, 219.
- [786] Mon. rag. IV, 249.
- [787] Dipl. rag., 23-6.
- [788] Гласник Зем. Музеја, IX, 1898., 183 и д.
- [789] Ср. о новцу Тврткова као бана Љ. Ковачевића, Босанска Вила 1910., 66-7. Прво ковање Тврткова новца почиње од 1365. год. Ср. К Жиречека, Archiv für slav. Philologie XIX, 589.
- [790] Ср. F. Šišić, Vjesnik zem. arkiva VII, 212, 218.
- [791] Listine IV, 187.
- [792] Наредба се, наравно, није могла строго провести. С тога се допуштало, да од сваког трговачког друштва може остати по један члан. Трговцима у Дријеву поручило се, да имају бити спремни доћи у Дубровник "ogni uolta che la signoria de Ragusa mandara per essi". Дубр. држ. архив. Ref. XXIV, f. 161.
- [793] Дубр. држ. архив., Ref. XXIV, f. 89-90, 121, 125, 188.
- [794] G. Gelcich, La Zedda e la dinastia del Balšidi. Spalato 1899., 120.
- [795] С. Жирећек, Die Handelsstrassen, 79.
- [796] Listine IV, 188.
- [797] Ref. XXV, f. 76, 52.
- [798] Acta Bosnae, 44.
- [799] Ref. XXV, f. 43, 48.
- [800] Стојановић, сп. д., 83-5.
- [801] Starine XIII, 244.
- [802] Радонић, сп. д., 123-6.
- [803] Listine IV, 195, 200-1, 203.
- [804] Ib., 206-7, 209-10.
- [805] Arkiv za povjestnicu jugoslavensku II, 36.
- [806] Listine IV, 224-5. Постоји једна недатирана Тврткова повеља издата "подь Сплъжемь у Зети". Стојановић, сп. д., 83. Како се у њој помиње поп Ратко, који је од 1383. год. постао краљев протовестијар, то је Жирећек писмо датирао пре те године Archiv für slav. Philologie XXXIII, 287.
- [807] Teleki J., Hunyadiak kora magyarországon X, 457-8. Опат топлички тужио се, да је због грабежа и пљачке Босанаца, да би обновио цркву, морао заложити три села. Обрачун је о том

био 27. марта 1392. Codex de Blagay, 184-5.

[808] Љ. Стојановић, сп. д., 86-8. Г. Чремошник ми скреће пажњу и мисли, да је то био само израђен предлог за савез, али да та повелја није санкционисана. Ср. ову одлуку Дубровачког Већа Умољених од 23. јула 1387.: "de arestando et retinendo aliquos hac transeuntes quos haberemus suspectos esse uel ire contra honores domine nostre naturalis usque ad beneplacitum sue maiestatis et similiter retinere litteras continentis aliquid contra honores dicte nostre domine". Reformationes XXVII, f. 77.

[809] I. Kubuljević, Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. I. Zagrabiae 1862., 493.

[810] G. Lucio, Memorie istoriche di Tragurio. Venetia 1673., 334. Ср. белешке Павла Павловића, Vjesnik zemalj. arkiva VI, 1904., 11.

[811] Wenzel Gusztáv, Magyar dipl. emlékek az Anjou-korból. III, Budapest 1876., 666-7.

[812] G. Fejér, Codex diplomaticus Hungariae. I I, Budae 1834., 414-20.

[813] Starine XIII, 247.

[814] Memorie, 339-40.

[815] Ib. 341-2.

[816] Дубр. држ. архив, Ref. XXVII, f. 7.

[817] О том: S. Nodilo, Li annali della nobilissima republica di Ragusa. Zagrabiae 1883., 48; К. Јиречек - Ј. Радонић, Историја Срба II, 90; мој Краљ Твртко, 76-7. Дубровчани су 20. августа 1388. били решили послати једног свог човека "ad Saun, caput Turchorum". Дубр. држ. архив, Ref. XXVII.

[818] Дубр. држ. архив, Ref. XXVIII, f. 117.

[819] Дубр. држ. архив, Ref. XXVIII, f. 79.

[820] Memorie, 343-6.

[821] Ср. А. Олесницког, Гласник Скоп. Науч. Друштва XIV, 1935., 84.

[822] Дубр. држ. архив, Ref. XXVIII, f. 117. У јесен 3. новембра исте године поклоњено му је 50 перпера. Ib., f. 128.

[823] F. Šišić, Starohrvatska prosvjeta I, 1927., 90-1.

[824] Босанска војска налазила се на левом крилу. Ср. Нешрију у преводу Гл. Елезовића, Браство XXXI, 1940., 57.

[825] Ср. В. Макушев, Гласник срп. ученог друштва, XXXII, 173-5; Љ. Ковачевић, Годишњица, X, 1888., 252-3. Дубровачки анали кажу: Et la vittoria non se ha dato nè a Turchi, nè a Bosnesi, perchè fu gran ocisione. Сп. д. 48. О Твртковом ставу према косовској битци в. М. Динића, Глас CLXXXII, 136-7.

[826] Годишњица, X, 299-300. Ср. Н. Радојчића, Njiva, I, 1921., 337. Dr M. Braun, "Kosovo". Leipzig 1957., с доста промашеног. Ј. Тадић, Promet putnika, 168.

[827] V. Klaić, Krčki knezovi Frankopani. Zagreb 1901., 179-80.

[828] Listine IV, 268.

[829] Vjesnik VI, 13-4.

[830] Listine IV, 274-5.

[831] R. Lopašić. Bihać i bihaćka Krajina. Zagreb 1890., 204.

[832] Listine IV, 280.

- [833] *Memorie*, 350-1.
- [834] *Listine*, IV, 280-2.
- [835] Повеле код И. Кукуљевића, *Jura I*, 493-7.
- [836] *Listine IV*, 283-4; *Starine XIII*, 249.
- [837] V. Klaić, *Acta Keglevichiana. Zagrabiae 1917.*, 5.
- [838] *Monumenta Hungariae historica. Diplomataria XXXV*, 106-8.
- [839] Дубр. држ. архив, Ref. XXVIII, f. 88: XXIX, f. 79.
- [840] *Listine IV*, 285.
- [841] Дубр. држ. архив, Reform. XXIX, f. 76.
- [842] Погрешно 15. фебруара у најновијем делу Л. Војновића, *Histoire de Dalmatie. I*, Paris 1934., 472.
- [843] F. Miklosich, *Monumenta serbica*, 226-7.
- [844] Ср. Џ. Truhelka, *Glasnik Zem. Muzeja XVII*, 1905., 7-22: Љ. Ковачевић, Босанска Вила, XXV, 1910., 66.
- [845] J. Тадић, сп. д., 187.
- [846] С. Jireček, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien. Prag 1879. В. Скарић, Старо рударско право и техника у Србији и Босни. Београд, 1939. Трагови старог рударства. Гласник Зем. Музеја XLVII*, 1935.
- [847] Један Твртков спор ради неког дијамантског прстена помиње М. Динић у Прилозима XIII, 73-5.

Босна у XV веку

Влада краља Дабише

Твртков наследник постао је његов синовац и некадашњи бунтовник *Дабиша*. Сад је већ био човек у годинама. Људи су од раније познавали његову личну вредност и одмах, од првог часа његове владе, не показују према њему много штовања. У том погледу врло је карактеристично понашање Дубровчана. Чим су чули да је нестало јаке личности Тврткове, која је чврсто држала све konce у својој руци и према којој се није смела учинити отворена нелојалност, они су били начисто да ће у земљи настати неки поремећаји и да ће то бити врло подесна ситуација за њих да је искористе. Исти дан, кад је стигла вест о смрти Твртковој, 17. марта 1391., они су решили, да упуте своје посланство кастеланима Конавља и Суторине и да им понуде своје услуге у случају каквих неприлика. У исто време одлучило се, да се пошаљу људи у Котор и у осталу Далмацију, који ће саветовати тамошње становништво, да се поново врати у верност мађарском краљу.^[848] Сем тога, 17. марта издато је овлашћење ректору и Малом Већу да могу чинити разне издатке "pro bono, honore et auenimento Ragusii". Пошто би се Дубровчани, опрезни в плашљиви, усудили за Тврткова времена да учине једну тако очигледну неисправност према интересима његове државе? Кад то сад чине, на саму вест да њега нема, онда значи да су били уверени да Дабиша није дорастао новој ситуацији и да није личност, према којој они морају имати свих потребних обзира.

Исти тај дан, 17. марта, Дубровчани су одлучили и да ступе чим пре у преговоре с браћом Санковићима, жупаном Бељаком и војводом Радичем, и да од њих купе Конавље за проширење свог уског државног подручја. Хтели су, уз то, да проширењем земљишта прошире и своју власт и обезбеде свој трговачки пут, који је на том подручју био често узнемираван. "Комисија" за браћу Санковиће прочитана је и усвојена 30. марта, а преговори су почели раније. Са Бељаком и Радичем, које су сматрали као пријатеље, Дубровчани су од раније живели добро. Дозвољавали су им, да извозе стоку преко њихова подручја (не сву), чинили су им поклоне, а 10. августа 1390. дата им је и кућа у Дубровнику, у коју су могли увозити без царине животне намирнице.^[849] Очевидно је, да такву погодбу, која је ишла против интегритета његове државне тековине, Твртко не би ни у ком случају одобрио. Добро плаћени, Санковићи су брзо пристали да сврше пазар са Републиком и 15. априла 1391 издали су већ и повељу о том. У тој повељи Санковићи су нашли за потребно да доказују, како су хумска и рашка господа "кривиномъ" посела Конавоску Жупу, која је некад припадала Дубровнику "и бѣше му племенито та жупа". Да поправе тај тобожњи грех прошлости и да се одуже Републици, која је помагала њихова оца Санка, они одлучише да предаду Дубровчанима цело Конавље и Виталину заједно са тврдим градом Соколом, а да им становништво, ако устреба, силом натерају у дубровачко поданство. И ошце обећавамо се опћини и властелемъ града Дубровника чувати вола обаровати и бранити жупу и градъ Соколь и мѣста више писана ода свакога зла.^[850] 15. маја исте године издао је војвода Радич Санковић посебну повељу Дубровчанима, којом им дозвољава слободну трговину на свом подручју. Брат његов Бељак био је у то време тешко болестан и у мају 1391. Дубровчани су слали свога лекара да га покуша спасти.

Тај акт браће Санковића и овакво понашање Дубровачке Републике дају најречитије сведочанство о новом стању у Босни. Не питајући краља, великаши, на своју руку, са једним владарским гестом отуђују, истина, своје, али у ствари и државно подручје. То је видан и брз почетак одметања босанских великаша од апсолутне власти владареве. Они постају у својим ужим областима прави господари, не трпећи ту ничије мешање, и не марећи много како ће то да се прими на краљевском двору. У овом погледу процес растројавања почиње да иде у Босни брже него је чак био у Урошевој Србији.

Овај поступак браће Санковића наишао је на негодовање у Босни. Две верне војводе Тврткове, чувени Влатко Вуковић и кнез Павле Раденовић, упадоше у децембру 1391. год. у област браће Санковића, па Радича ухватише, а област му поделише међу собом.^[851]

Учинили су то сигурно са пристанком краљевим, који се морао осећати погођен том непажњом и својих вазала и дубровачке господе. Али им ту поделу краљ ипак није потврдио посебном повељом. Одмах је Радича дао бацити у тамницу. Дубровчани су се збуњени пожурили да дарују победнике.^[852] Само та поправка једног незаконитог дела није много изменила општег процеса. Санковиће ће доскора заменити друга властела сличних тежња и особина а метеж ће сваки дан постајати све већи а све сплетенији.

Као у Душановој Србији, и у Босни поједина властела граби и држи врло велике области у свом поседу и тим, по стицају прилика а психолошки оправдано, добијају све веће прохтеве и понашање малих династа. Област Раденовића, који се по оцу Радену Јабланићу зову и Јабланићи и Јаблановићи, хвата од Врхбосне, преко Романије, до на Дрину код Фоче, а одатле, после победе над Санковићима, силази до Конавља. У породици војводе Влатка Вуковића, из братства Косача у Подрињу,^[853] налазила се у то време источна хумска област, коју је држао његов синовац Сандаљ Хранић. Крај између Цетине и Неретве држали су Радивојевићи, од којих је Ђурађ био нарочито угледан. Он је узео за жену Владику, кћер Дабишине кћери Стане.^[854] Хрвоје Вукчић влада облашћу западне Босне од Лашве и Врбање до Сане и до далматинске границе. Права краљева земља у средишту Босне мања је од њихове; и с том није никакво чудо, што краљ постаје све више зависан од њих и а што може да се одржава на престолу само тако, ако се не створи великашка коалиција против њега.

Дабишу су, у први мах, помагале свесрдно војводе његова покојног стрица. Турци су после Косова узнемиравали чешће северне и западне области. Никола Горјански је, каже краљ Сигисмунд, бранио Мачву и мађарске границе од Турака и Срба више пута (*Per Turcos et Rascienses plurimum lacessiti per nostram maiestatem deputatus ad emulorum nostrorum tenutas et territoria*).^[855] Кад су у зиму 1391-1392. год. провалили Турци "напрасито" у Босну, и то "плъна моћ воиске турачке", Дабиша је на челу своје властеле кренуо у бој и успео је да Турке разбије. "Нашихъ вирнихъ сръчанимъ труиениемъ речену воиску турачку побисмо и подъ мачъ обратисмо и гледахом нашима очима, где наши вирни поливаху свое свитло оружие крвју турачкомъ". Ту се нарочито истакао војвода Хрвоје, који је као награду за храбру и верну службу добио од краља Какањ и Храст.^[856] Брат Хрвојин, Вук, и сам Хрвоје добили су мало пре тога, 17. јула 1391., од краља Ладислава назив хрватско-далматинских банова. Тако је, брзо и у великој мери, одмах од почетака владавине краља Дабише, скочио још више значај и углед породице Хрватинића, а нарочито активног војводе Хрвоја.^[857]

Друга јака личност, која се у тај мах јавља у Босни, јесте хумски војвода Сандаљ Хранић, синовац славног Тврткова војсковође Влатка Вуковића, који беше умро негде средином 1392. године.^[858] Влатко се разболео у пролеће 1392. Дубровчани су решили 30. маја, да њихов лекар Албертин оде до њега и да га лечи, али лека није било.^[859]

Судбина Санковића и Дабишин успех према Турцима имали су, наравно, свог дејства и према Дубровнику. Видећи, да Тврткова зграда још стоји и да засад није изгледа, ни могућности, да се постигну какви успеси мимо краља, променише Дубровчани своје понашање. Већ 12 јануара 1392. би решено послати посланство краљу и краљици, а 2. марта 1392. одлучили су набавити у Млецима робу за поклон, која је по првом решењу имала бити у вредности до 500 дуката. Међутим, 6. марта решили су, да му ипак не пошаљу одмах трибуге које је тражио.^[860] Али су домало изменили став и послаше нове посланике Дабиши, да изгледе све неспоразуме и да израде признање својих старих повластица. 17. јула 1392. испунио је краљ њихове жеље, давши им потврду права стечених од Твртка. Учинио је то у часу кад се налазио "ва честитои воисци кралиевства ми у Дољѣхъ Краихъ у Лушьцихъ".^[861]

Није нам данас довољно сигурно, ради чега се краљ у лето 1392. налазио "ва честитои воисци" у Доњим Крајима. Истина је, да су се од 1390-1392. догађали чести испади

босанских чета из те области у суседне пределе грофова Зрињских, Благајских и топуске опатије. Али нама се не чини, да је краљев пут тамо у вези с таквим каквим нападом, како се сад мисли.^[862] У осталом, било би врло чудновато да се краљ лично креће на такву једну, чини се, споредну експедицију и да има уза се читав низ војвода и кнезова босанских. Ми с тога мислимо на друге моменте.

У Далмацији је власт Дабишина била признавана исто као и Тврткова последњих година. То, што је краљ Ладислав именовоа браћу Вукчиће хрватско-далматинским бановима није мењало ништа општи положај. Пре свега, то беху босанске војводе и верни стубови краљеви; преко њих, дакле, Босна несумњиво врши свој утицај. Ладислављева власт је само посредна и номинална; стварно, живећи у Италији, он је у Далмацији могао да ради врло мало, а и то што је радио ишло је само преко трећег. Није с тога чудо, што далматински градови не траже, у први мах, друге власти сем Дабишине и што чак и Задрани улазе помало у везу са босанским војводама. Бан Вук Вукчић бавио се 7. фебруара 1392. лично са војском у Карину, а његов брат, кнез Драгиша, дошао је пет дана потом у Задар. Бан Вук бива чак 8. септембра 1392. примљен за њихова грађанина. Извесни сукоби у Далмацији беху настали само са наследницима Ивана Палижне († 1391.), али је све те нереди брзо смирио бан Вук. Краљ Ладислав, колико се да видети из извора, није био противник Дабишин. В. Клајић налази, да је он сад, иза смрти Тврткове, желео да обезбеди за себе посед Хрватске и Далмације. Твртко је, "радећи тобоже за њега у истину својој власти подложио Хрватску и Далмацију".^[863] С тога да је према Дабиши требало узети други став. Отуд његове привилегије и даровнице многим великашима у Хрватској и Босни. Трећи брат Хрвојин, кнез Драгиша, добија у Сани град Сриду и село Рабић код Кључа; у врбаској жупи потврђује села Липовац и Св. Мартин Хераку Матијевићу и његовој браћи и Остоји Микчићу и његовој браћи, по њиховој посебној молби ("fuit maiestati nostre nouiter suplicatum humiliter"), 19. октобра 1392. Краљ Ладислав је 19. октобра 1392. наградио за верну службу и братство Павловића. Петру, "подвојводи босанском" (viceuauode Voznensis) и његовој браћи Милошу, Дионизију, Ивану, Степану и Блажу дао је нека места и земље у врбаском крају и Стариград у појешкој области, јер се "нису устручавали изложити догађајима сумњиве среће за верност и наш положај".^[864] Само из свега тога ми још не видимо јасно *те* намере Ладислављеве. Ако он у босанском краљу гледа неког свог такмаца, зашто би за банове у Хрватској и Далмацији, на тако опасну месту, постављао његове људе, као што су Хрвоје и Вук? Ово дељење милости разумљива је ствар. Ладислав жели што већи број људи, који би били за њ, ван непосредног подручја босанске круне или на самој његовој граници, а против Сигисмунда. Њему није такмац Дабиша, него стварни мађарски краљ. Ми, с тога, чак и не верујемо, да је Ладислав могао бити озбиљно против Дабише, ма колико иначе осећао да му Босанци у ствари подривају. Он није могао имати политичког рачуна, да место једног добије два противника, и то пре него је још ногом крочио на Балкан. Али је врло вероватно, да су поједина властела, из личних разлога, као Палижнини наследници, гледала да се осиле, тражећи, у мутним приликама да се извуку испод власти једног владара, који је близак, под тобоже легалну власт другог владара, који је далеко. Ради тога се, по нашем мишљењу, читаве прве половине 1392. крећу војске у западном делу Босне и ради тога се јавља краљ Дабиша, с пуним ауторитетом, праћен многим војводама и кнезовима.

И, доиста, опасност Дабиши није запретила од Ладислава него од краља Сигисмунда, који је, постигавши извесне локалне успехе против Турака, живо прегао да обнови своју власт у Хрватској и Далмацији. Његов присташа, више енергичан него вешт, беше Иван Франкопан, моћни господар хрватског приморја. Његова активност поколеба извесне људе и места. Трогир, на пример, 15. априла 1393. не зна више за кога да се определи, и у једној повели пише "vacante regni dominio regali". Али, у исто време, Задар показује бунтовни став и Франкопан мора да употребљава силу против њега.

Краљ Сигисмунд је упутио једно посланство у Босну, да или обнови везе с њом, прекинуте

Твртковом акцијом, или да уђе у борбу. Вероватно је указивао на Турке као на заједничке непријатеље, које краљ Ладислав, изгледа, беше позвао у савез против Сигисмунда. Јер Ладислав је, доиста, крајем 1392. год. био ступио у везе са Бајазитом, а 1393. су вођени преговори, да се он ожени са његовом кћерком.^[865] Врло је вероватно, да су највише радили црквени кругови да измире оба краља. С тога је као место за преговоре изабрано Ђаково, седиште босанског бискупа. У другој половини јула 1393. састаше се Сигисмунд и Дабиша, праћени бројном властелом. Мир је склопљен на овој бази: да, већ остарели, Дабиша остане краљ до своје смрти, а да после њега наследник босанске круне буде сам Сигисмунд, који је и иначе "rex et dominus naturalis" Босне.^[866] Према том, излази јасно да је Дабиша, остајући у земљама којима је владао, признао Сигисмунда као врховног владара Босне и тим ушао у ред његових вазала. О том, уосталом, има и других доказа. Дабиша постаде, у знак примирења и за награду, још и жупан шомођски. Природно је, да се потом босански краљ морао одрећи даљег помагања Сигисмундових противника у Далмацији и Хрватској. Изгледа да се Дабиша решио на овај корак једно из страха од Турака, који су на Балкану постајали све активнији и те године срушили бугарско трновско царство, а затим нагнан и приликама у Далмацији. Смрћу Ивана Палижне положај је тамо био осетно поремећен на штету Босне. Било је свакако и страха од Сигисмундове акције, која је могла доиста постати опасна. За стање у Босни и моћ и углед великаша врло је речита та чињеница, да су, поред краљеве обавезе, давали Сигисмунду своја уверавања и верности и поједини кнезови и војводе, од чије је воље зависило у колико ће тај уговор имати уопште вредности. Такве изјаве дали су, на пример, жупан Вукмир Семковић и Хрвоје Вукчић, који је тога лета (13. јула) постао почасни грађанин Млетака. У тим изјавама босанска властела се обавезала признавати Сигисмунда као врховног поглавара Босне и помагати га против свих непријатеља сем против краља Дабише. Али, у случају да се сам Дабиша одметне против краља и краљице мађарске, они нису дужни помагати ни њега, а нипошто неће дићи свога оружја против мађарске круне. После Дабишине смрти служиће само краљу Сигисмунду и краљици Марији, "seruitium eisdem semper fideliter exhibendo et exnunc in antea nos in toto ad ipsorum vota et precepta una cum heredibus et successoribus nostris perpetuo offeremus".^[867]

Овај Ђаковачки Уговор значио је апсолутно попуштање краља Дабише и босанске властеле која беху с њим. То, што је Сигисмунд признао Дабиши краљевство и пустио га да несметано остане на престолу до смрти, значило је врло мало према оном што је Сигисмунд добио: обезбеђено право наследства после Дабишине смрти и признавање мађарске врховне власти за његова живота. Изјава Хрвојева и Сигисмундово наглашавање, да је признат као "dominus naturalis" Босне, не могу апсолутно имати друго значење, него ово које му ми дајемо и које излази из саме суштине ствари.^[868] Тако је, у осталом, схваћен тај уговор и у самој Босни. Нема сумње, да је највећи део агитације против таквог споразума долазио од Сигисмундових противника из Хрватске и Далмације, који су се сад осетили без поуздана упоришта и потпуно осамљени. Али је било незадовољства и у самој Босни, јер су људи тачно увиђали, да се тим руше све тековине Тврткове политике и рада.

Глава опозиције против Ђаковачког Уговора био је стари противник Сигисмундов, Иваниш Хорват. Он се септембра месеца исте године налазио у Босни и стоји, у једној листи краљеве властеле, на првом месту.^[869] Али, током те године он пада у немилост код Дабише, и то несумњиво с тога што је устао против његова уговора. У једном акту од јуна 1394. краљ Хорвата обележава као "одметника и њему неверног" и позива власти Корчуле, Хвара и Брача, да му помогну људима, флотом и справама узети од њега град Омиш, а "ipsos rebelles, infideles quoque nostros utpote casttelanos praesentes eidem exterminare et delere de memoria hominum". Кнез Иван Радивојевић био је нарочито упућен с војском, да изврши краљеву одлуку. Крајем јуна он се већ налазио под Омишем, опседајући град, и тамо су му Корчулани упутили једно своје посланство.^[870] Остављени сами себи, људи Хорватови предали су Омиш кнезу Ивану, а сам Хорват, с братом Павлом, налазио се на северу у тврдом свом граду Добору, спремајући се ту за тешку борбу са Мађарима.

На вести, да Хорвати раде против Ђаковачког Споразума и да стичу присталица, одлучио се краљ Сигисмунд, да једном за увек рашчисти с њима, да би тако обезбедио повољне резултате постигнутог уговора. Већ с пролећа 1394. било је јавно у Мађарској, да ће доћи до рата, "у јужним странама за заштиту државних граница". Краљ Сигисмунд, тражећи у зајам 1000 дуката од града Кремница, писао је 5. јула, како се спрема са "великом војском против бана босанског и неких непријатеља и одметника нашег краљевства".^[871] И краљ Дабиша, с тим у вези, почео је своју акцију против бана Иваниша. Онај "босански бан", кога помиње Сигисмунд, можда је бан Иван, а можда и бан Вук Вукчић, иако обојица не носе изрично ту титулу. Занимљиво је, да се у Далмацији становништво још увек колебало и да је, по примеру Трогира, и Сплит закључио 14. августа те године, да не спомиње више име ниједног краља. Хвар је, међутим, у марту 1394. признао врховну власт Дабишину.^[872]

Крајем августа 1394. провалила је мађарска војска у северну Босну. Водио је сам краљ Сигисмунд, а уза њ су ишли стари непријатељи Хорвата, двојица браће Гара, од којих Никола беше именован за хрватско-далматинског бана. Хорвати не смедоше дочекати мађарску војску, него се дадоше у бег, а Мађари им узеше и разрушише тврди Добор. После победе Сигисмунд је дао град спалити и претворити у пепео (*concremari et tandem in cinerem redigi facimus et favillam*).^[873] Хорвати су касније, издајом, пали у руке Сигисмунду, па је Иваниш у Печују везан коњима за репове и био рашчеречен.

Мађарском победнику дошао је краљ Дабиша, да га, вероватно, ублажи. Иако је босански краљ осудио поступак Хорвата, Сигисмунд је налазио, да то није било довољно енергично и да је његов покрет требало пресећи у корену. Његов став, после ове победе, био је уопште друкчији него у Ђакову. Иако се био развишао са Хорватом Дабиша је настављао Тврткову политику учвршћивања босанског утицаја у Приморју. Видели смо везе његових људи са Задром и примање изјава оданости од нових општина. Сигисмунд је сад хтео да се с тим једном прекине и да се Босна врати у своје предтвртковске границе. Под мађарским притиском Дабиша се морао изречно одрећи целе Далмације и Хрватске.^[874] Тако је Тврткова тековина, само три године иза његове смрти, била на тој страни потпуно упуштена. Одмах после тога кренуо је Никола Гара у Далмацију, где је код Книна разбио војску бана Вука Вукчића и стварно посео читаву ту област у име мађарског краља. Да би осигурао Далмацију од сваког новог метежа Сигисмунд узео од кнезова Благајских у замену њихова два града Крупу и Острожац, утврдио их и доведе у њих мађарску посаду. Његов противник, краљ Ладислав, да не би изгубио људе и утицај, настављао је и даље везе са остацима хрватске опозиције, а трудио се да не изгуби додир и са Хрвојем.^[875]

Претрпевши тако посредан пораз у својој државној политици краљ Дабиша се био смирио и није показивао нимало воље, да се уплиће у даље мађарске кризе, које насташе иза смрти краљице Марије (17. марта 1395.). Као што је познато од раније, Сигисмунд је постао краљ Мађарске тако, што је имао за жену Марију, кћер Лајоша Великог и закониту наследницу круне Св. Стевана. Неки од дотадашњих заточника права легитимитета сматрали су сад, да је смрћу Маријином утрнуло Сигисмундово право и да они немају никаквих обавеза више према њему. Дабиша, колико се зна данас, није мењао својих односа према Сигисмунду. Сва његова брига била је само у том, да одржи ред у Босни. Вести о њему нема уопште много; а из овог времена су нарочито оскудне. Све што знамо то је ово: 26. априла 1395. поклатио је својој кћери Стани село Вељаке у Хуму, а по њеној смрти одредио је да припадну кнезу Ђурђу Радивојевићу, "вѣку вѣкома да естъ за племенито",^[876] његовом зету. Мало касније, 17. маја 1395., потврдио је жупану Вукмиру Семковићу Коло код Думна, које му је поклатио још краљ Твртко, пошто је казнио Кољане ради крвне смутње "на вири господњској".^[877] У Дубровнику је 15. априла било дозвољено которској општини, да њихови племићи могу прећи преко Републичина подручја босанском краљу.^[878] Из вести у дубровачком архиву видимо даље, да се Дабиша у пролеће 1395. налазио у Бишћу, вероватно у Благају, где су га Дубровчани поздравили и даровали почетком априла. Они су то чинили не само као знак суседске пажње, него још и с тога, што су желели, поучени ранијим искуством са

Санковићима, да им сад и краљ помогне у куповини приморја од Сандаља Хранића и кнеза Павла Раденовића.^[879] Ради тога су још 26. фебруара 1395. били решили да њихови посланици израде код мађарског краља једно писмо, које би их препоручило код Дабише за уступање Конавља.^[880] Дубровачко посланство сачињавала су два племића, Павле Гундулић и Стеван Лукарић, а пратило их је осам коњаника "слуга" и четири пешака. Дар ношен краљу био је у вредности од 220 дуката. Краљ је већ тада био болестан и у Дубровнику се решавало 2.-3. априла, да му се, на његову писмену молбу, упути један лекар. Изабрани Јован де Пропирио био је "cyrugichus". У јулу писали су краљевом протовестијару Жори Бокшићу, да им се укине ново постављена царина на Маслини, а крајем маја имали су њихови посланици да воде преговоре и са краљицом, по свој прилици ради Конавља. Тај протовестијар Жоре био је Дубровчанин и у великој милости код Дабише који га зове "взљублиени и срьдъчни, паче же вђрњи". Он је држао у закуп царине и комору босанску, па је као такав, с богатим средствима, имао много утицаја на двору.^[881] Како се краљ односио према дубровачким жељама у погледу куповине приморја није познато. Можда је целу ствар одлагао ради своје болести, која је трајала подуже и која га је, најпосле, савладала 8. септембра 1395. у Сутјесци.^[882]

Мађарског краља стигла је вест о Дабишиној смрти у Ердељу. Он је одмах кренуо на југ, у Срем, да одатле у Босни искористи своје право стечено Ђаковачким Уговором. Војске као да није имао са собом; бар не у већој мери. Босанска господа дигосе отворено свој глас, да не примају Сигисмунда као свог краља, односно да неће Босну као просту мађарску покрајину. Мали број људи беше за то, да се поступи по уговору. Међу њима беше главни Вук Вукчић, који је то чинио из чисто личних рачуна желећи да тим ублажи Сигисмунда и поврати стари положај у Далмацији. Овог пута добио је као награду само град Острожац. Превладао је, ипак, утицај оних, који су желели слободну босанску државу. Као господар босанске краљевине би проглашена, вероватно само привремено, краљева удовица, Јелена, прва жена на престолу у српским земљама. Кнегиња Милица, њена вршњакиња, била је само регенткиња уместо малолетног сина Стевана. Мушког краља нису Босанци бирали, по свој прилици с тога да не изазову отворену борбу са Сигисмундом. Влада Дабишине удовице могла се у неку руку сматрати као наставак Дабишине власти коју је Сигисмунд био признао. Краљ Сигисмунд као да се задовољио тим избором краљеве удовице налазећи да је тако, донекле, ипак одржано и његово право. Рата није хтео да почиње, једно што се већ приближавала зима, а друго што је имао озбиљних брига и намера према Турцима.

Још пре Дабишине смрти положај његова зета Ђурђа Радивојевића као да није био сигуран. Дубровчани су још 28. августа 1395. били решили понудити грађанство њему и његовој браћи, "рго еогум салуamento". Исто је тако понуђено и Вукосаву Николићу, да он и његова породица могу доћи у Дубровник. За његову браћу Милишу и Петра одговорено је иронично, нек се спасавају у своје царине "које су поставили наново, а којих није требало бити око дубровачког подручја."^[883] Радивојевић се после Дабишине смрти доиста склонио у Дубровник. Краљ Сигисмунд, који га је сматрао као свог противника, узалуд је тражио да му га Република изда.^[884] Кад је краљица тражила, да се могориш исплати Николићима Дубровчани су избегавали да то учине, али су 20. новембра 1395. решили, да Вукосаву и његовим наследницима издају писмо о грађанству.

Дубровачка Република, обавештена о држању мађарског краља, свог врховног господара, ушла је одмах у везе с новом краљицом, али је желела да је, чисто трговачки, мало уцењује. 22. децембра 1395. већало се у њиховом граду, да јој се не исплати светодимитарски доходак, док им не потврди све првашње повеље.^[885] Иначе, према самој краљици били су у главном лојални. Кад је војвода Сандаљ, рачунајући на своју личну вредност и на женску слабост краљичину, тражио за себе светодимитарски доходак, Република је дуго смишљала начин, како да га одбије, а не увреди, налазећи, с разлогом, да он нема на то никакво право. Год. 1396., 7. априла, одговорено му је, да ће њихов посланик, Никола Гучетић, на краљичином двору расправити и ту ствар. У пролеће 1396. дубровачки посланици крећу доиста на

босански двор, где добијају као посебну мисију, са 200 перпера кредита, да се заузму и ослободе затвора Радича Санковића, некадашњег њихова суседа и пријатеља, чија је жена живела о њиховом трошку у њихову граду. Преговори на босанском двору ишли су доста споро, јер су Дубровчани с питањем о потврди повластица желели да реше и питање о уступању једног дела приморја. За ту ствар молили су чак и мађарског краља, да он код војводе Хрвоја препоручи дубровачке жеље, па да тај утиче на босанску краљицу и великаше.

Нема сумње, поред жене краљице, која је добила престо захваљујући једној великашкој странци, поједини великаши су стицајем прилика морали све више узимати маха и јачати своју моћ. Краљичина воља није могла бити од јака дејства, исто као ни њен ауторитет. То се види врло добро по поступцима поједине властеле. Сандаљ Хранић, који се оженио у јуну 1396. Јеленом-Катарином, кћерју Вука Вукчића, тражи за себе, као неки владар светодимитарски доходак; поповска породица Николића, с кнезом Вукославом на челу, поставља самостално нове царине, које тешко погађају дубровачку трговину;^[886] Хрвоје Вукчић, зет кнеза Ивана Нелипића, постаје толико утицајан, да понекад од његове речи зависи готово све. Он је знатно проширио своју моћ. Сански кнез Вукац сматрао га је као свог господара, а Вукац је 1396. год. имао власт и у Козари.^[887] Дубровчани 10. октобра 1396. решавају, видећи њихову моћ, да плате до 1000 перпера босанским великашима, само да би их одобровољили за своје захтеве. А кад моле краља мађарског да посредује за њих они изражавају као жељу "quod per reginam et barones Bossine ciuitate sue Ragussi concedantur terre".^[888]

Да се појача самосвест босанске властеле допринео је много и пораз краља Сигисмунда. Он је, са сјајном војском западних витезова, одушевљених за један крсташки поход против "богомрског" Турчина, кренуо у рат и прешао у Бугарску, да одатле продире према југу. Али 25. септембра 1396. дочекала га је јака војска са емиром Бајазитом код Никопоља и, помогнута у одлучном часу српским четима кнеза Стевана, потпуно је разбила западне крсташе. Као бегунац, поражени краљ спасао се лађом низ Дунав, а одатле, на млетачким лађама, прошао је кроз Цариград и околу Грчке ушао у Јадранско Море, те у децембру додирнуо Дубровник.^[889] Природно је, да је краљ бегунац изгубио много од свог ауторитета и да је властела добро осетила, како ће његова пуна рестаурација зависити у првом реду од њих. Босанској властели то је досад, нарочито иза битке код Добора, био најопаснији човек; сада, он јој се појавио у смањеном оквиру. И с тога она диже главу и сили се као никад пре.^[890]

У опасности од Турака, која је те јесени постала више него очигледна, Дубровачка Република забрани 25. новембра извоз за Србију и Босну.^[891] Међутим, 27. децембра 1396., писали су Дубровчани краљици Јелени и веселили се "вскрђшенију кралиевства ти".^[892] Није данас сасвим јасно, шта те речи имају управо да значе; али ја мислим, да је то честитање дошло пошто је Сигисмунд сад признао краљичину власт, не хотећи да и на босанској страни, поред других, ствара нове непријатеље.

Краљичин положај био се некако рашчистио у другој половини 1396. год. Дубровчани су 18. августа били решили да јој плате трибут за прошлу годину и да јој упуте лепо писмо. Казивали су у њему да за њену част шаљу трибут, иако није хтела укинути оних царина, које су постављене тамо где их пре није било. То је алузија на царине браће Николића, према којима је краљица, као сродницима, имала посебних обзира. Трибут, веле, не мисле давати у будуће, ако им краљица не потврди старе повластице и тим укине нове одредбе Краљичин изасланик био је Ђурђе Радивојевић, коме су се исто тако тужили на браћу Николиће. У октобру, 10. дана, донели су одлуку да пошаљу посланство краљици са 1000 перпера поклона, али Николићима су отезали да даду могориш. Услед неких метежа у земљи дата је 2. децембра дозвола кнезу Павлу Раденовићу и другим Босанцима, да могу с породицама доћи у Стон, довести тамо своје људе и стоку, али само да не могу с њима ући у град.^[893]

Поводом чега су настали у Босни ти метежи није баш сасвим сигурно, али су врло вероватно у вези са борбама око власти и престола.

Грађански ратови

Борба за власт добила је у Босни, у земљи изукрштаних интереса и великих личних амбиција, карактеристични облик опаког унутрашњег зла. Док је постојала опасност од краља Сигисмунда и Ђаковачког Уговора, људи се као беху помирили с мишљу, да помажу владу Дабишине удовице; сад, кад је та опасност прошла, бар за непосредни час, јавила су се одмах нова схватања. Једна странка у земљи мислила је, да треба искористити невољу Сигисмундову и поставити новог краља у Босни, па тако Мађаре ставити пред свршен чин и изиграти обавезе примљене у Ђакову. По Орбинију, као мушки кандидат на престо јавио се Твртко II, незаконити син краља Твртка.^[894] Други су били за краљицу Јелену, изгледа понајвише људи везани породичним обзирима и интересима. Истицали су се нарочито међу овима краљичини сродници Радивојевићи и поповски Николићи. Ове је друге пазио краљ Дабиша и наредио је 1393. год., да Дубровчани њима исплаћују стари хумски могориш, који им је раније припадао, а који је краљ Твртко I једно време узимао за себе. Кад се Република после Дабишине смрти устручавала да те исплате врши, залагала се врло живо за Николиће и краљица Јелена.^[895]

Твртко се истакао као краљ почетком пролећа 1397. Проглашен је вероватно још у марту, јер се 26. тога месеца већало у Дубровнику да се пошаље "босанском краљу" у стварима до 200 дуката. Краљ се потом разболео, или је можда био рањен, па се 2. априла решило, да се пошаље један од Републичиних лекара "domino regi Bossine", који их је за то молио. Тај лекар, и опет Јован "cyrogichus" добио је у Дубровнику као награду 40 дуката "ultra expensas quas fecisset in medicinis et confectionibus".^[896] У Дубровнику се потом 12. јуна решавало, да се упуту посланство "ad regem Bosne".^[897] Том приликом донета је и одлука, да се о том посланству не помиње ништа кнезу Гргуру Милатовићу, да им не би, као краљичин присталица и сусед, направио какве неприлике.^[898] У јесен те године Сандаљ Хранић тражио је од Дубровачке Републике да се њему исплаћује светодимитарски доходак, који је дотле примао босански краљ као носилац српске круне.^[899] То је очевидан знак, да је ауторитет и Краљице Јелене и новог краља био врло лабав, кад Сандаљ, као њихов војвода, поставља такав захтев на њихову штету. У мају те године краљица је, макар и у фрази, убрајала Сандаља, заједно с Хрвојем и Павлом Раденовићем, међу главне саветнике "кравељства ми русага босанскога".^[900] У писму упућеном у Дубровник 22. маја краљица ни речју не помиње ма какве промене у Босни; напротив наглашава да је "наше кравељство добрѣ и здраво и у добрѣ стани".^[901] Да између краљице и Сандаља није било никаква споразума о том дохотку види се најбоље по том, што је и ова око 15. новембра упутила у Дубровник свог човека, да тај доходак наплати. Осам дана потом било је решено, да се доходак исплати краљици. Сандаљ је у то време био у рату с Ђурђем Страцимировићем. Република је 3. јануара 1398. дала мандат свом човеку, Марину Гундулићу, да посредује за мир између њих.^[902] С тога је веровала, да му неће бити криво, што је краљицу претпоставила њему.

Против новог краља Твртка јавио се у Босни брзо нови кандидат, Остоја. Старији писци, са Орбинијем, зову га Христићем, док га дубровачки споменици убрајају у Котроманиће. Биће да је припадао споредној грани династије, можда по женској линији,^[903] пошто се и он и његови потомци сматрају члановима Котроманића куће. Иначе ближих података о његову пореклу немамо. За њ Орбини прича, да се обратио за помоћ Турцима. Већ крајем 1397. год. стигоше у Босну гласови, како се на њу спрема турска војска. Дубровачка влада одговорила је 23. децембра Влади, мајци Ђурђа Радивојевића, да се може склонити у Стон или у сам Дубровник "где јој је већа сигурност или бољи смештај".^[904] Остоју је помагао Хрвоје Вукчић, који се енергично сад успротивио краљу Сигисмунду. Овај је у Хрватској поново изазвао јаку опозицију против себе. На државном сабору у Крижевцима, у фебруару 1397.,

дошло је до крвопролића, у старој традицији. Хрвоје, чији је сумишљеник и Ладислављев присталица Степан Лацковић погинуо том приликом, пришао је и овог пута Сигисмундовим противницима, у нади да ће моћи искористити ове наредне и ојачати свој положај у Хрватској и Далмацији.

Турска војска, у којој су се налазили Бајазитови синови и којима се са својим четама придружио и кнез Стеван Лазаревић, упала је у Босну јануара месеца 1398. Константин Филозоф прича, да је војска била многобројна, али да је настрадала у Босни од преоштре зиме и необично великог снега.^[905] Да је због тога нападаја завладала у земљи права паника лако је разумљиво. Војвода Сандаљ журно тражи и Дубровник му радо даје хране и опреме за његове градове, а у исто време се гледа смирити са Ђуром Балшићем, који се исто тако беше уплашио од Турака.^[906] Република је сама 24. и 26. јануара дозвољавала својим људима чак из Неретве и с других страна, да се могу спасавати на њено подручје.^[907]

Овај поход Турака омогућио је у Босни промену на престолу. Мада су се нападачи брзо повукли Остоја је, у том метежу и са помоћу Хрвојевом, остао као главна личност, још оспорен и у борби, али скоро као победник.

У другој половини марта 1398. породице краљичиних присталица траже да се спасавају на дубровачко земљиште. 21. марта одговорило се жени Вукослава Николића, мајци кнеза Гргура, да је не могу примити у Стон, "пошто је Босна у неслози и међусобним опрекама", него да дође у сам Дубровник, где је могу примити и сигурно заштитити. Исти такав одговор дат је и жени Ђурђа Радивојевића.^[908] Непријатељ краља Дабише и дугогодишњи заточеник његов, Радич Санковић, добија у то време нереди своју слободу и јавља се поново као господар хумске области у Приморју. Он је пријатељ Остојин и утицајна личност на његову двору. Његову жену Дубровчани с почашћу испраћају све до Цавтата и дају јој поклон у вредности од 100 перпера.^[909] Кнез Прибоје Масновић, заповедник Високог, уплашен метежима, замолио је Дубровчане да га за сваки случај изабере за свога грађанина, што су они и урадили 3. јуна.^[910]

Трвења и метежи у Босни трајали су целе прве половине 1398. год. У лето су се већ прилично рашчистили, и то у Остојину корист. Још 3. априла решили су се били, опрезни Дубровчани да исплате обавезни доходак краљици, на чем им је она срдечно захвалила, надајући се истој пажњи и "напрѣда".^[911] То је било њено последње писмо. Већ 20. маја били су у Дубровнику посланици новог краља Степана Остоје, и дубровачки Сенат добио је овлашћење да ступи с њима у преговоре о крупним питањима.^[912] За Остоју се 10. маја у њихову граду јасно казивало, да је "nouiter creatus rex Bossine". Од јула решавало се ту у два-три маха, да се за њ набаве дарови у Млецима и да му се пошаље посланство. Али се ипак чекало, да се види развој ствари.

Краљ Остоја је своју победу однео у Хуму, где су се налазили главни краљичини људи. Он се ту бавио од средине маја до почетка јуна. Одатле се вратио као стварни и једини краљ Босне. Кнез Гргур Николић склони се пред њим и за дуго не даје о себи гласа. Ђурађ Радивојевић побеже у Дубровник, али отуда као да није правио великих сметњи новом краљу. Бар за њ тврди тако Дубровачка Република, чије вести кажу, да је Остоја добио власт "без напора".^[913] На поруке краљевих посланика, који су били дошли у град 20. маја да им јаве Остојину понуду за продају Приморја, Дубровчани су ипак мало очекували да провере вести. Кад су се доиста уверили, да је Остоја однео победу, они су решили 10.-11. јуна да му пошаљу два племића као посланике, који ће га поздравити у име Републике и предати му дар од 500 дуката. Кад је Остоја затражио од њих, да му издаду Ђурђа Радивојевића они су му одсечно одбили захтев 3. јула рекавши, да је њихово, мјесто_биљ законь и слободьдщина".^[914]

Било је природно што су овом приликом настрадале већином хумске породице. Радивојевићи и Николићи били су јаки стубови Дабишине удовице. Они су, са другима заједно, сузбили краља Твртка II и његову краљицу Грубу. Али против Остоје нису се могли одржати. Сандаљ, сав заузет у борби у Боки, није се много излагао у овој кризи, а у Остојином случају

држао је с Хрвојем. Нема сумње да су крајем пролећа 1398. главне борбе вођене у Хуму. Кад се 11. јуна решавало у Дубровнику, да се упуте Остоји два посланика с поклоном од 500 дуката, није се знало тачно где се он налази, али се мислило да је можда још увек у Хуму.^[915]

Међутим, мађарски краљ није био нимало задовољан таквим обртом ствари. Он је био очевидно уперен против њега и он је то јасно видео. Као главног кривца за то сматрао је војводу Хрвоја, који је био присташа напуљске династије и који је доскора постао "генерални викар", односно напуљски намесник у Хрватској. Краљ Сигисмунд је упад Турака у Босну доводио у везу са Хрвојевим покретом против њега и Дабишине краљице и оптуживао га је ни мање ни више него као турског савезника. Почетком марта 1398. краљ се кренуо у Славонију, да се нађе на одбрани државе против Турака и да утиче на ток ствари у Босни. Али од марта до јуна није предузео ништа озбиљније, да спречи Остојину, односно у ствари Хрвојеву победу. Он је читаво време прибирао војску и позивао неке градове, као Трогир (2. јуна) и Шибеник, да му пошаљу у помоћ нешто војске, како би појачан скршио пркосни став Хрвојеве странке. Тек јула месеца кренуо је он са својим и помоћним четама у Хрвојеве Доње Крајеве. Идући долином Врбаса допро је до врбаског града, код данашње Бање Луке,^[916] али ту је одједном морао да стане и да већ средином августа почне повлачење. Нема сумње, да је то повлачење било једна врста пораза. То се види најбоље по том, што је Хрвоје, идући за њим, прешао сам у офанзиву, продро у дубичку жупу и освојио је. Тај пораз краљ Сигисмунд није могао лако да отрпи. Он је био и сувише тежак не само за моментални положај краљев у земљи, него и за његов престиж у будућности. Ради тога краљ поновно, октобра месеца, долази у Илок. Да ли је том приликом проваљивао он лично или његове чете на босанско подручје није сигурно; али је добро познато да се краљ Остоја, с цветом своје властеле, у зиму 1389-1399. бавио у Усори, на граници државе, вероватно са намером да се ту затече, ако устреба.

Дубровчани, чије је држање увек лепо политичко мерило подешавали су своје односе према Остоји увек према његовим успесима у самој Босни и према мађарском краљу. У августу је, на пример, посланство Остоји било одложено "све до првих нових вести" (30. авг.); док је у септембру, после босанског успеха, било одмах решено, да се посланство пошаље.^[917]

Дубровчанима се учинило, да је ово сад и најпогоднији час, да испуне своју давну жељу и докрајче преговоре о уступању једног дела Приморја и Конавља, које су раније били купили од самих Санковића. Краљ Остоја је за борбу против противника и за друге послове требао новаца и то доста. Орбини прича, свакако по дубровачкој традицији, да је краљ остао дужан својим најамницима. Да би дошао до новца он је пристао на ту продају, коју су му предлагали и извесни дубровачки пријатељи међу босанском властелом. Главни посредник је био с почетка Радич Санковић, кога су Дубровчани замолили да иде краљу и учини понуду. Преговори о продаји почели су већ у мају 1398., али су се отезали дуго, нешто што су Дубровчани чекали развој ствари, а после што је код Остоје дошло до извесног устезања. Њему су се дубровачки захтеви чинили превелики. Да би придобили краља Дубровчани су ступили у везе с војводом Хрвојем, који је после победе над Мађарима постао главна личност Босне. Ради тога они упућују своје посебне посланике да са Хрвојем делују код краља. Обећања с њихове стране била су за обојицу сублизу иста: добиће пристојне дарове, грађанство Републике и по једну кућу у Дубровнику у вредности од 1500 дуката.^[918]

Расположени краљ и Хрвоје одобрили су Дубровчанима тражени уски појас земљишта од Курила до Стона, и Остоја им је издао о том и своју повељу 15. јануара 1399. У тој повељи краљ Степан Остоја казује, да је дошао на престо својих прародитеља видећи земљу "не имућу своиега пастира", а да Дубровчане дарује на основу старих обећања "господе рашке и босанске" и њихове нелицемерне љубави. Дубровчани су добили земљу од Курила (данас Петрова Села) до Стона са неколико поименично набројаних села. Повељу је издао краљ "ва славнои нашои воисци" у усорској Лишници, окружен Хрвојем, Сандаљем, Павлом Раденовићем и другим босанским кнезовима и војводама. Друга краљева повеља, којом је потврдио Дубровчанима старе повластице, датирана је 5. фебруара у Сутјесци, са истим

главним лицима као сведоцима.^[919] Очеvidно је, да је свака опасност у тај мах за северне границе била прошла и да су се људи враћали кућама као после свршене ствари. 25. фебруара издали су Дубровчани повељу војводи Хрвоју, којом га увршћују у ред своје властеле заједно с целим мушким потомством и којом му дају у посед једну палату. Природно је, да је слична повеља била дата и краљу Остоји, "да толика милостъ и љубавъ да нехаръна не буде".^[920] Куће, које су им биле поклоњене у Дубровнику, изабрали су посебни посланици краљеви и Хрвојеви. То су биле куће за издавање, које су у јесен те године биле оправљене.

Те земље, које су сад биле уступљене Дубровнику, држао је поново Радич Санковић, који је с падом Дабишине удовице избио опет на површину. Није нам довољно познати, како су се према тој рестаурацији Санковића односили војвода Сандаљ и Павле Раденовић. Они беху 1392. год. посели и поделили подручје Санковића; значи, дакле, да су га после морали повратити бар делимично. Сандаљ је, донекле, био добио извесну оштету у толико, што је у мају 1396. дошла под његову власт Будва. Али баш за њ има нешто вести, да је остао непријатељ Радичу и да је протествовао код Дубровчана ради њихових интимних веза с њим.^[921] Да се Радич спремао на борбу види се одатле, што је у јесен 1398. тражио да купи оружја у Дубровнику и што је био одбијен.^[922] 30. марта 1399. одбијен му је, исто тако, и један новчани зајам. И Радич је нерадо гледао дубровачке преговоре с краљем и Хрвојем. Налазио је да је незаслужено обиђен, кад је он у ствари био први посредник. Дубровчани су покушавали да му краљ обрати више пажње, али то овај није чинио вероватно из обзира према Сандаљу. Почетком децембра 1398. пресрели су Радичеви људи дубровачког гласника, који је носио уговоре у Босну о тој продаји, и опљачкали су га. Дубровчани ради тога, а и за сваку другу случајност, препоручиваху својим посланицима да свакако настоје окупити као сведоке и јемце повеља што већи број босанске властеле, који ће се с краљем заједно заклетити на тај акт. Они су желели да ту повељу међу другима потпише и сам Радич, али краљ на то није пристао. С тога њега није било у Лишници, на Усори, "ва славнои нашои воисци", где је краљ издао повељу с осталом властелом. Кад су у првој половини фебруара сишли у Дубровник посланици краљеви и Хрвојеви израдили су Дубровчани код њих, да они, са своје стране, упуте једно писмо Радичу и да их они сами, као краљеви људи, уведу у посед. Радич је отворено писао Дубровчанима, да није задовољан њиховим понашањем. Некад су они пазаривали то приморје с њим не питајући краља: а сад то чине с краљем не питајући њега. Дубровчани су се бранили, да је тај акт одобрила "сва Босна", а да они, иначе, њега имају "много љубима посрѣдъ нашега града колико нашу душу".^[923] Ту куповину они су, у осталом, извршили "како насъ ваша љубовъ свѣтова и научи". Нема сумње, Радич је био још увек утицајан човек, кад му Република пише с толико обзира. 21. маја 1399. позивали су га у Дубровник, да се пријатељски нагоде; и кад је он у августу дошао са пет својих племића ствар се решила тако, што је и он дао свој пристанак за 1500 перпера. 25. августа издата је о том и повеља, у којој је ствар изложена тако, као да је Радич сам дао иницијативу за ту продају. У тобожњој великодушности Радич је поклатио Дубровчанима још и село Лисац ("племенито село мое у приморию"),^[924] а они су тим лепо заокружили свој нови посед. С Радичем су потом остали у добрим односима и у новембру исте године даривали су га лепо, када се женио по други пут.^[925]

Поред Радича требало се исто тако нагодити и са Вукославом Николићем, који је био господар у једном делу уступљене области. Али Николић је био сусед у тај мах мањег значаја, "у невољи", и отуд много јевтинији. Његово "признање уговора" Република је платила 8. јула само са 100 перпера.^[926]

Ово понашање Радичево и Николића даје занимљив критериј за прилике у Босни, где људи, кад хоће да сврше посао, и поред краљеве одлуке, морају да долазе до свог права мањим и посебним уговорима са локалном властелом, које се закон много не тиче и која је и иначе била без много обзира. Занимљиво је, са колико су више пажње Дубровчани примили кнеза Рауфа, посланика Хрвојева, него "мештра" или логофета краљева Степана. Први је добио

тајно 150 перпера више на поклон него овај други.^[927]

Сандаљ Хранић није суделовао много у тим свим пословима и трзавицама. У пролеће 1396. год. он се био заплео у рат с Балшићима, не знамо да ли као савезник Радича Црнојевића или по својој иницијативи. После Радичеве погибије (у мају 1396.) он се некако докопао Будве и учврстио је свој положај у њој.^[928] Кћи кнеза Лазара Јела, жена Ђурђа Страцимировића, спрема се крајем новембра те догодине да дође у Дубровник и да преговара са Сандаљем, њеним будућим мужем.^[929] Сандаљ је много полагао да одржи Будву, коју Балшићима није било тешко нападати, па је с тога упутио тамо своју младу невесту, да сама, без њега, одржава престиж његове куће и одолева нападима.^[930] Она је остала тамо до краја априла 1398., кад су је Дубровчани довели на оружану лађу.

Око 12. априла 1399. дошао је глас у Дубровник, да Краљ Остоја силази у Хум. Влада Републике решила је тим поводом, да два њезина посланика поздраве краља у суседству и да га позову у Дубровник, али је после поништила решење, јер се вест показала као непотпуна. Краљ је ишао у источни део хумске земље, без сумње у Милешево, где се крунисао око 20. априла. Краљевом посланику, који је донео у Дубровник ту вест, дала је Република 25 перпера као дар.^[931]

Дубровачка Република желела је у то време да смири свог господара, краља Сигисмунда, са Босном и Остојом. Мађарски краљ поручивао је с пролећа (сигурно, маја месеца) како се спрема против Турака и "других непријатеља нашег краљевства". Нема сумње, да је при том мислио и на Босну и на свој прошлогодишњи неуспех у њој. Обавештени о том Дубровчани нису смели да пошаљу Остоји своје посланике, који би му честитали крунисање. Кад је босански краљ добио извештаје о тим мађарским припремама онда је стао и он прибирати своје људи и спремати се на отпор. Знајући да ти мађарско-босански сукоби увек осетно погађају и њихове интересе, неки Дубровчани се решише 30. јуна ставити предлог да се посредује за мир ("inter dominum nostrum regem et Bossinensem") и то "највише с тога што су обавештени о војничким припремама, које се спремају с обе стране". Међутим, дубровачки сенат није смео да прими тај предлог бојећи се, да тим не изазове срдњу вероватно више на мађарској него на босанској страни.^[932] До непријатељства ипак није дошло. Краљ Сигисмунд морао је да обрати нарочиту пажњу догађајима у Чешкој, где се његов брат Венцел налазио у доста тешкој ситуацији према озлојеђеном племству.

Иначе, хисториски догађаји Босне тога времена у главном су мале политичке вредности. Ми их знамо понајвише по дубровачким вестима. У њима је говор обично о новим царинама, које поједина властела поставља мимо изречне наредбе краљеве, а само и искључиво у свом интересу. Тако је, на пр., војвода Сандаљ поставио нову царину у Љутој у Конављима само с тога, што се друга, дотад једина, царина у Леденицима налазила у рукама Павла Раденовића. Дубровчани су, природно, протестовали против тога, јер је "усиљно людемъ кралиевѣства ти двоѣ царине плакиаѣ", а њима је то ненаручно, "јеръ за тои узрокъ ѿдѣвракиаю се людиие кралиевѣства ти ѿдъ нашега града".^[933] Друге вести говоре о краљевом разлазу са женом. Његова госпођа Витача раставила се с њим негде у септембру 1399., јер тад почињу у Дубровнику помени о посланицима "domine regine relicte presentis domini regis Bossne".^[934] 14. октобра поклонила је Република напуштеној краљици 100 перпера као једну врсту пажње из саучешћа.^[935] Треће вести тичу се неке завере, коју су против дубровачке слободе ковали неки градски племићи са пучанима, а коју су имали да помогну и неки суседни хумски кнезови из Требиња и Попова. Мотиви те завере нису довољно осветљени, исто као ни то за чији се рачун имала да изведе. Ствар је откривена сасвим случајно, 9. марта 1400. По Растићу, дубровачки племићи, два брата Замање и два Бодаче, разуздани и обесни, хтели су да се дочепују власти у Дубровнику. Да би то постигли они су ушли у везе са требињским војводом Вукашином Владиславићем, с поповским кнезом Влатком Вучетићем и са две босанске војводе Стеваном Миљушевићем и Димитријем Маркочевићем. Ови су људи требали да са својим четама дођу пред Дубровник и омогуће преврат. Ствар се открила тако,

што је један Требињац предао једно важно писмо место Николици Замањи једном другом Николици, који, довољно одавештен из тог писма о чем се ради, дојави целу ствар властима. Ухваћени завереници били су погубљени и гробови су им заувек остали нарочито обележени.^[936] Знамо, даље, да се Остоји 1401. год. родио првенац син од друге жене Кујаве, рођаке Павла Раденовића. Од других вести ваља нарочито поменути податак, да су фрањевци, по њихову саопштењу, имали у свом деловању лепа успеха и да су повратили католичкој цркви око 50.000 "јеретика".^[937] Ова су повраћања била вероватно у вези са мађарским успесима у последњој десетини XIV века, ако су уопште извршена у толиком обиму.

Краљ Сигисмунд је преким оком гледао почетке везе између Босанаца и Турака, које су настављене и после Остојина доласка на власт. С пролећа 1400. налазили су се у Босни неки турски преговарачи. На велико огорчење краљево и Хрвојево те су преговараче зауставили у Дријеву, на Неретви, дубровачки цариници. После енергичног протеста Дубровчани су обећали казнити кривце извињавајући се, да је то учињено без знања одговорне владе. Они у самом Дубровнику никад не би поступили тако, и баш су недавно спровели преко мора једно турско посланство, иако им је Дмитар Краљевић, брат погинулог Марка, саветовао да их никако не пропусте.^[938]

У Босни, међутим, није било потребно да се овога пута озбиљно боје од краља Сигисмунда. Он се налазио у ситуацији, која је једно време била више него критична. Док се бавио у Чешкој и Моравској, 1399-1400., развила се опозиција против њега међу самим Мађарима до врло опасних размера. Мотиви покрета били су различити, али је као главни навођена јака мржња против странаца, које је краљ, сам странац, обилато помагао.^[939] 28. априла 1401. провалили су завереници у краљев двор у Будиму, заробили краља и одвели га као сужња у мађарски Вишеград. Привремена влада, на челу с палатином Дитрихом Бубеком, имала је у овај мах у самој земљи много пречих брига, него што би било решавање о босанском краљевском престолу. На сам мађарски престо јавише се три озбиљна претендента: Ладислав Напуљски, пољски краљ Владислав и аустриски војвода Вилхелм. Мало касније подигоше се и с почетка заплашене присталице Сигисмундове, међу којима је видно место имао мачвански бан Јанош Марот. Николи Гари успело је, најпосле, да својим посредовањем олакша краљев положај и да знатно допринесе његову ослобођењу 29. октобра исте године.

Природна је ствар, да су непријатељи краља Сигисмунда у Босни за време те његове невоље били дигли главе, хотећи да што пре искористе ретко повољну прилику. Нарочито се то види код моћног Хрвоја, који у ствари краљује поред Степана Остоје. 8. децембра 1400. "од срдца хотеће добровољно платити" Хрвоји и сину му Балши за њихове услуге, Остоја им беше даровао град Ливно са свом жупом.^[940] Ојачан тако, и понесен успесима, Хрвоје развија живу активност. У јуну 1401. он је позивао град Задар, да призна врховну власт краља Ладислава Напуљског, а он, са краљем Остојом и својим братством, да ће им гарантовати заштиту од сваког непријатеља. Задар је, доиста, примио понуду и "постаде касније средиштем Ладиславове странке у Далмацији".^[941] Остоја, осокољен, поче мислити и о том, да обнови Тврткову политику на тој страни. Он долази с војском под Книн, некадашње исходиште босанске акције у Далмацији, које је годину пре тога упорно бранио и одбранио од Хрвојевих напада заповедник мађарске посаде Антон Шомкереки.^[942] У исто време краљ намерава и да почне са подизањем једне добре тврђаве са луком у далматинском приморју. Крајем децембра 1401. пао је у руке кнеза Нелипића Хрвојева шурака, тврди Клис; а 13. маја 1402., потврдио Хрвоје с Иваном Нелипићем, у име Ладислављево и Остојино, све раније повластице граду Шибенику, који дође привремено и посредно под босанску власт.^[943] И Остоја, који је 15. јуна потврдио повластице Шибенику и Трогиру, и Хрвоје као раније и Твртко, радили су у име краља Ладислава; који бише далеко и чија им посредна власт није могла спутавати личне амбиције.

Али остали градови у Далмацији, понегде сугерисани од Млетака, одбише да раде са Босном

и њеним људима, макар и у име напуљског кандидата. Сплићани се чак одлучише на оружан отпор против Хрвоја, па нападоше и освојише његов град Омиш. Бојећи се казне зато град одлучи да призна врховну млетачку власт и да тако добије заштиту, али Млеци не хтедоше да се таквим једним актом сувише изложе освети Напуљаца и босанске владе. Кад је Хрвоје затражио од Дубровчана и Млечана помоћ у лађама против Сплићана, одбише га 18. октобра први, а 28. децембра 1401. и други пријатељи, желећи да очувају потпуну неутралност. На млетачкој страни та неутралност није била искрена и долазила је више од страха него од врлине. Краљ Остоја, праћен Сандаљем и кнезом Павлом Раденовићем, и стално у непосредном додиру са Хрвојем, који је с Нелипићем имао врло велик утицај у целој Далмацији, налазио се средином 1402. са војском на доњој Цетини и могао је као непријатељ и да буде од велике опасности. У лето 1402. босанска странка стајала је у Далмацији врло добро и Степан Остоја давао је утисак владара који ће обновити тамо значај Босне од пре десет година.^[944] Једино је за то време мађарска војска на северу успела, помогнута од загребачког бискупа и славонског бана, да поврати дубички крај.

Дубровник је и овом приликом остао непоколебив у својој верности према краљу Сигисмунду. То му босански великаши, Сигисмундови противници, нису никако могли да опросте. Још 8. марта 1399. Дубровчани нису одобрили Хрвоју, да изведе из њихова града праха, бомбарди и балиста, правдајући се да их немају. Али су, у ствари, то одбили, иако нису смели рећи, "јер се не усуђујемо дати због љубави нашег господина краља".^[945] Потом, 5. (октобра, 1399. није дала Република Хрвоју ни своје лађе за његов пут "ad partes Arulye"^[946] и опет из обзира према Сигисмунду, јер се могло знати да Хрвоје спрема нешто против њега. Поступак њихових људи према турским посланицима у Дријеву сматран је, исто тако, као акт њихова политичког непријатељства. Остоја је ради тога ударио намет на дубровачке трговце у том месту тражећи им по дукат од куће. Најпосле и одбијање помоћи Хрвоју против Сплита правило је врло лош утисак.

Краљ Сигисмунд, полазећи за Чешку, беше поверио одбрану земље од Турака Николи Гари. Овом је била одређена и евентуална акција против Босне, на коју Сигисмунд, и поред свих других брига, није могао никако да заборави. Али догађаји, који се збише 1401. год. онемогућише сваки покрет ширег обима. Занимљиво је, да је лакомислени али врло активни краљ Сигисмунд и наредну годину, прву после ослобођења, провео и опет већим делом на страни, ван Угарске, у Чешкој и Аустрији. Акција његових људи, с Гаром на челу, сводила се у главном на то, да су, пошавши у Далмацију, личним додиром хтели да утичу на извесне општине и области, да остану верне стварном господару и краљу Мађарске. На том путу Гара је с баном Емерихом Бубеком свратио и у Дубровник. Кад је Гара стигао у град Св. Срђа захтевао је и Република је примила, да понови свечану заклетву верности краљу Сигисмунду (12. априла 1402). Обавештени о том, протестовали су код Републике и босански краљ и војвода Хрвоје, пославши тамо с писмом Ратка Мишановића. Република је одговорила 13. маја, да су се доиста заклели и обавезали плаћати Мађарској годишњи доходак, али да су за то добили потврду свих повластица. "А на господина краља Стоја и на вась господу босанску нѣсу наась искали ни тогаи богь допусти." Краљ је био оштрији од Хрвоја и налазио је, да треба Дубровчане уопште укорити ради нелојалности. Он им је пребацивао, да примају његове пребеге и да их насељавају по својим селима и говорио им је ни мање ни више, него да немају дужних обзира према њему. Дубровачки госпари одговарали су у врло понизном ставу краљу, да "ми тебе любимо срьдцемь и душомь нашомь", и да су издали категоричне наредбе да се сваки пребег, ако га где има, одмах изручи.^[947] Те године, уплашени, Дубровчани на једној страни утврђују Стон, а на другој хитају с поклонима и порукама Остоји и Хрвоји. У јесен краљу се шаље нарочито хватана риба у Неретви и фина фиорентинска свита, а Хрвојеву сину се купује и поклања један део земљишта у Сланом.^[948]

Палатин Гара, бан Бубек и њихова пратња прошли су добар део Далмације (Сплит, Брач, Хвар и Корчулу) и придобили га да остане веран Сигисмунду. На повратку, видећи да се

Хрвоје бави око Цетине, бан Бубек је, у лето 1402., упао у дубичку жупу и успео је да је освоји и поврати Славонији.

Тога лета, најпосле, постао је активан и Ладислав Напуљски. Помаган од папе Бонифиција IX, он је решио да спреми све за свој прелазак на другу обалу Јадранског Мора. 17. јуна 1402. именовано је Алојза Алдемариска де Марески, маршала Сицилије и шефа напуљске флоте, својим намесником у Угарској, Хрватској и Далмацији, давши му врло широку пуномоћ и наредивши му да се чим пре крене на пут у те земље. Доиста, већ средином августа избила је напуљска флота од шест лађа на далматинску обалу, а 27. августа ушао је нови намесник у Задар, свечано примљен од грађана. Хрвоје се за ту вест утабори код Земуника и упути Алдемариску свог брата с једним посланством, да га позову на састанак и преговоре о том, како да се скрше Сигисмундове присталице. Договор је донео као резултат заједнички нападај напуљских и Хрвојевих чета, са нешто Задрана, на град Врану (7. септембра), који је држао бан Бубек. Овај се у то време налазио на државном сабору у Пожуну, па незадовољан одлуком да аустриски војвода Албрехт постане наследником Сигисмундовим и неким другим личним разлозима, врати се кући и предаде 12. октобра свој град Алдемариску. После Вране паде брзо град Љубаћ код Нина, а домало се предаде и сам Сплит. Шибеник и Трогир примише новог намесника као достојног заменика свог краља и врховног господара. Од све Далмације једини Дубровник оста веран Сигисмунду и тврди град Скрадин, на који се подиже повећа војска да га узме. Ладислав нађе много присталица и у самој Угарској. Готово сав клир, са острогонским надбискупом, пређе на његову страну, желећи да одговоре папиним жељама. У Великом Варадину, на сабору држаном јануара месеца 1403., би чак Ладислав свечано проглашен за краља и положена му заклетва. Сигисмундова странка постајаше сваки дан мања. Једно време чинило се, да га је и ратна срећа напустила. Његова војска, коју је водио нови бан Павле Бешењи, би код Бихаћа разбијена, а сам бан жив заробљен. После тога "паде читава земља Хрватска од Драве до мора у руке напуљске странке".^[949] Краљ Ладислав могао је сад прећи у Далмацију и покушати да потпуно утврди своју власт личним присуством. И, доиста, 9. јула 1403. дошло је у Задар дванаест великих напуљских лађа, с краљевским витезовима, коњима, намирницама и поклонима, да припреме све за свечани долазак. Сјутра дан стигао је и војвода Хрвоје с босанским посланством у град, према коме су Напуљски гости имали врло много пажње. Они су добро били обавештени, да је он "најмоћнији кнез" босанског краљевства и један од најзаслужнијих људи за успех Ладислављев. У граду се говорило, да ће војвода напустити своју веру патаренску и прећи у католичанство и то, међу осталим, и с тога, што се нада, да ће бити постављен за управника Босне ("ut dominus rex ipsum constituat marchionem in partibus Bossine"). Из овог следило би, можда, да је Хрвоје у тај мах био у рђавим односима са краљем Остојом и да је хтео да га помоћу краља Ладислава истисне из Босне.^[950] Или је, може бити, изразом *marchio*, који се, међу осталим, налазио и у титули краља Сигисмунда, Хрвоје хтео да обезбеди и свој нови положај у Далмацији и ранији у западној Босни заједно и да тако, краљевским ауторитетом, добије признање за изузетну власт и читаво подручје које је имао? Краљ Ладислав приспео је у Задар 19. јула са нових седам лађа и са мноштвом племићке пратње. Тамо је требао да дође и краљ Остоја, и то, како се добро знало, као вазал мађарски.^[951] Али Остоја се није појављивао у Задру, што би говорило донекле у потврду мишљења, да се на неком питању разишао са Хрвојем. У Задру се 5. августа Ладислав крунисао за мађарског краља, али без круне Св. Стевана и без свих потребних формалности. У саму Мађарску није смео да пође бојећи се зле судбине свог оца.

Краљ Остоја се у пролеће 1403. налазио у близини Далмације, у Посушју и Бишћу. Позив Дубровчана, да посети њихов град као "кућу своју" одбио је, доста безобзирно, што је био очевидан знак да према Републици није имао најбоље осећање. Његова зла воља се јасно примећује. Већ крајем фебруара 1403., очито по његовој наредби, војвода Радич изазива неке спорове на граници. Средином априла краљ тражи у Млецима, да може набавити и држати два оружана бригантина "за чување својих земаља",^[952] по свој прилици понајвише због

незгода с Дубровчанима, за које је знао да ће доћи. У априлу се био пронео глас, да ће се краљ састати са Хрвојем и Република је упутила посебног посланика оба двојици, да их поново позове и да нарочито моли Хрвоја, да он делује на краља за промену расположења.^[953] Али ништа није успевало. Остоја је био љут и тражио је од Дубровника, да онемогући у свом граду двојицу његових противника, Павла Радишића и Павла Маштровића, који плету заверу против њега и стоје у вези са краљем Сигисмундом. Република је одговорила, да је Маштровић преко Србије отишао у Влашку, а да Радишића неће издати ни прогнати, јер је Дубровник одавно заштитник слободе.^[954] Још тежи био је његов захтев, да Дубровник призна босанску врховну власт и на својим бедемима развије његове заставе. Ако не пристану на то он је претио ратом; а издао је наредбу, да сви Дубровчани за петнаест дана морају напустити Босну. У својој далматинској политици отишао је, дакле, Остоја даље од Твртка, јер тај није никад, бар колико се данас зна тако категорички тражио да Дубровник дође под његову власт.^[955] Природна је ствар, да се Дубровник због тога силно поплашио. Одмах је упућен један посланик краљу Остоји, а други Хрвоју, да изравнају ствар. Посланик опремљен краљу, Павле Гундулић, имао је да сврати и војводи Радичу и да му каже, како је таква порука изненадила Републику, јер "нису мислили да ће им се икад послати неко да каже такве речи и да би Босна помислила на неку ствар против Дубровника". И Радич је требао да се заузме за њих и да гледа да им краљ не нападне недавно уступљено подручје. Гундулић је имао још да пријатељски задобије и војводу Сандаља и кнеза Павла, иако је Република почетком 1403. била у спору са Сандаљем ради продаје соли у Суторини. Самом краљу Гундулић је имао рећи, да су босански владари досад признавали политички одношај Републике. Ако сад, притиснути силом, прекину везу с Мађарима па признају босанску врховну власт, зар неће, можда, доћи већа војска па прекинути и те везе. Шта се, дакле, тим добија? Неизвесност и неверство. Зар није цар Бајазит у више прилика тражио од Дубровчана, да њему, место Босни, плаћају утврђене дохотке и није ли Дубровник, у тој ствари, остао веран својим обавезама? Зашто краљ гази старе уговоре и место утврђеног рока од шест месеци даје трговцима само петнаест дана? Пристали су, међутим, иако преко срца, на предлог да међу њима посредује Млетачка Република као обострани пријатељ.^[956]

Видећи краљево нерасположење према Дубровнику, а свакако и по његову упутству, и војвода Радич отпреми једно посланство у Дубровник, тражећи да му Република врати његове недавно уступљене земље. Збуњени Дубровчани послаше му једног свог племића, да га одврате и умире. Војвода треба да се сети старе љубави између њих и услуга, које су они учинили њему и његовој породици у врло тешким данима. У осталом, како може тражити те земље натраг, кад је давно примио новац и дао повеље о њиховом уступању?^[957]

Али све то не поможе ништа. Краљ је био киван и није се дао ублажити. Сиромас Гундулић је јављао у Дубровник, да краљ није нимало вољан за дуге преговоре и да га може сваки час буквално "отерати". Краљ је казао и писмено поручио да ће напасти Дубровник као вазала краља Сигисмунда, пошто је он с њим у рату. Узалуд се Република бранила тим, да тако није никад мислио краљ Твртко, који премда је био у рату са Сигисмундом, није нападао недужни Дубровник. Чак ни Турци нису тако радили, иако су одавно с Мађарима у крви. По наредби краљевој кренула је већ 18. јуна босанска војска. Водио је војвода Радич који је прешао у дубровачке "нове области", тј. у крај око Курила. Ту је прогнао кнеза као претставника дубровачке власти, не правећи иначе никакве даље испаде. Уплашена и изненађена Република се хитно обратила војводи Хрвоју молећи га за његово посредовање, "јер оно што ви хтеднете, хтеће цела Босна." У исти мах, она је молила да је он измири и са краљем Ладиславом, јер Дубровник нема шта да бира; он ће плаћати свој данак оном, ко је краљ у Мађарској. Хрвоје, доиста, није био за тако оштре мере и саветовао је, да се нађе начин за мир.^[958] Заузет доласком краља Ладислава он није обраћао велике пажње на ове догађаје, али није желео ни неприлика Дубровнику, коме је доиста био пријатељ. Вероватно је, да се он у овом питању и поступку није слагао са Остојом и да је и ту један од разлога за њихове охладнеле личне односе.

Дубровачка политика према Босни била је одавно једне линије. Иако су били у великој недоумици како ће се развијати догађаји у Угарској, они ипак нису хтели да приме босански протекторат. Разлог је јасан. Протекторат једног блиског суседа лако би се могао претворити у притисак и угрозити њихову слободу. С тога су, добрим делом, волели и Сигисмунда место Ладислава. Растић, који је црпао податке из дубровачке архиве, прича, да је Република нудила Остоји 500 дуката док је жив, да би је оставио на миру. Ако му је до прихода он их је могао добити и без рата, али се у Дубровнику није хтело да се том односу да карактер вазалства.^[959]

Дубровник је на све начине гледао да одржи мир. Њихови људи полазе не само краљу и Хрвоју, него и Сандаљу и кнезу Павлу. Чак и самом Радичу шаљу се посланици и он се позива, да дође у Дубровник на нове преговоре. Али краљева наредба говораше јасно и одређено, да босанска војска нападне Републику св. Влаха. Надајући се томе Дубровчани су већ 2. јула поручивали својим трговцима, да напусте Босну и да се склоне где је коме згодније.^[960] 15. јула прешле су, доиста, босанске чете и стару дубровачку границу и почеле пљачкања. У том походу поред Радича учествују и Сандаљ и кнез Павле. Огорчена тим, Република одмах решава да један посебан одбор тројице почне проучавати питање, с ким све Дубровник може да се удружи против Босанаца, "наших главних непријатеља". У обзир су долазили Которани, Зећани с Албанцима и Турци. И, доиста, већ 27. јула један њихов изасланик, стонски заповедник Припко Бутковић, добија инструкције да, пошавши у Валону, доведе отуда један део Турака, који ће за то бити посебно награђени.^[961] У исто време је Никола Пуцић преговарао у Зети са Ђурашевићима и добио пристанак од њих да нападну заједнички Сандаља, "ки иестъ вашъ и нашъ непријатељ".^[962] Босанска војска, коју су Дубровчани ценили на 8000 људи, напала је са две стране. С приморја је оперисао Радич Санковић, а са требињске стране Сандаљ и Павле.^[963] У борбама је с босанске стране од знатнијих људи погинуо Вукосав Николић, а од дубровачке кнез из Сланог. Пошто су попалили и опленили Шумет и Жрновницу Босанци су се повукли, а Дубровчани су сабрали за то време до 4000 људи, да им спрече даље акције.

У таквој невољи Дубровачка Република реши, да послуша савете војводе Хрвоја и да се приближи новом краљу Ладиславу. Њихов посланик, фратар Марин Бодача, би упућен у Задар, истина потајно, да се нађе при крунисању краљеви. Он је тамо требао да ступи у везе с угарским великашима и да им се у првом реду потужи на поступак босанског краља. Кад Дубровник није пристао да призна врховну власт босанску, кренуо је краљ против њега "своје највеће војске" ("maximos exercitus"), па је почео да пали куће и палаче дубровачке, да сече винограде и воћњаке, и да хара по читавом дубровачком подручју. Чак ни цркве не штеди у свом насртању. Господа угарска не треба да дозволе, да се на штету других држава штети углед и посед мађарске круне. У исто време Бодача је требао да се састане и са војводом Хрвојем и да му се потужи на поступак краља Остоје. Дубровник је био уверен, требало је да се каже, да је то учињено без споразума са војводом; али у сваком случају он треба да чује, да би Република "пре претрпела потпуну своју пропаст, него што би пристала на оно што тражи босански краљ". Посланик је имао за дужност да и Хрвоја замоли за препоруку код краља Ладислава, коме ће углавном рећи исте ствари.^[964] Али је Република, у исто то време, одржавала и везе са краљем Сигисмундом. То се канда знало или слутило у околици краља Ладислава и с тога се од Дубровчана тражило, да даду прецизан одговор. Тим пре, што неће сигурног пријатеља, као што је Остоја, да замене несигурним, као што је Дубровник. Да је та резервисаност била оправдана види се одатле, што је Република изречно наређивала свом посланику Бодачи да не да краљу Ладиславу никакве обавезне изјаве, док не дође у своју мађарску престоницу.^[965] Ради таквог држања Дубровчана краљ Ладислав посла осам својих лађа, које нанесосе осетне штете дубровачкој околици и прилично ометаху њихову трговину.^[966] Такав став краља Ладислава давао је извесно оправдање и поступку краља Остоје и прилично је онемогућавао стварније посредовање Хрвојево у корист Дубровника.

Видећи толику активност напуљске странке и опасност по свој положај, ни краљ Сигисмунд није могао остати даље ван граница Мађарске и бавити се стварима мање важности. Он се 24. јула налази у Пожуну и развија сву своју делатност, и дипломатску и војничку, да сузбије напуљског противника. 30. септембра упутио је једно писмо и Дубровнику, у ком га је хвалио за дотадашње држање и обећавао скору помоћ.^[967] Сигисмунд је, активан и смео, врло брзо повратио своје изгубљене положаје, нарочито откако је 8. октобра прогласио амнестију за све одметнике. Видећи тај ненадани преокрет краљ Ладислав, недовољно борбен, уплаши се и још те јесени напусти Далмацију и врати се у Напуљ. Пре поласка, око 20. октобра, он је војводу Хрвоја именовоао као свог главног "намесника у Угарској, Хрватској, Далмацији и Босни" ("vicarius generalis"). Дао му је у исти мах и титулу херцега (dux, dux) сплитског, и град Сплит са отоцима Брачем, Хваром и Корчулом као самостално подручје. "Херцештвом спљетским постаје он за право самосталан владалац с одређеним територијем"^[968] и као такав кује свој новац, држи своју војску и уређује свој двор. Његова је престоница отада Сплит, у ком се још налазе трагови његове одбрамбене куле, и у Босни лепо јајачки град, над живописним падом Пливе, који је он подигао.^[969] Име граду Јајцу дао је Хрвоје по талијанском називу "Uovo" једног града краља Ладислава. Њему је, као "херцегоу сплѣтском и кнезоу w Дољнихъ Краи и инимъ многимъ землямъ", 1404. год. написао Хвал крстјанин врло леп, златом украшен, зборник са еванђељем, апостолом, апокалипсом и псалтиром, као један од најлепших споменика старе писмености у Босни. За Хрвоја је преписан и један глагољски мисал, у ком је, у једној слици, израђен он сам, на коњу, у оклопу, са дугим копљем у десној и са штитом у левој руци, где се налази његов грб, примљен делимично у Босни као земаљски грб за време аустро-угарске управе. Хрвоје је био у ово време на врхунцу своје моћи; најкрупнија личност Босне, Хрватске и Далмације; стварно моћнији него сам краљ. 4. новембра 1403. примио је Хрвоје своју нову дужност у Сплиту, измиривши још истих дана обе завађене странке у граду. За градског кнеза у Сплиту именована свог човека, врбаског кнеза Петрића Ђурђевића. Домало, уреди односе и са суседним Трогиром, који је дотле био непријатељ Сплита, а који му отада шаље чак и своје стрелце у помоћ. Са Дубровником војвода је одржавао читаво време срдачне односе, иако је трајао рат са Босном. У Дубровнику се знало и бележило, да је Хрвоје преко срца пратио све оно што је босански краљ предузимао против њих.

Успеси краља Сигисмунда дигосе дух и код Дубровчана, који се свом снагом спремају за борбу. Њихова напрезања имају с почетка успеха, јер се они 9. октобра хвале Млечанима, како "њихова посла добро напредују против оних Босанаца." Они су тим поводом тражили од Млечана, да не дају Босни никакве помоћи; нарочито да не допусте својим поданицима да им чине ратне услуге. Млечани су учтиво одбили то тражење нагласивши, да су они у главном трговци да као такви иду за својим послом свуда где иде и остали хришћански свет. У осталом, не треба заборавити да је босански краљ уједно и млетачки грађанин и врло добар пријатељ млетачки и да они и према њему морају имати дужних обзира. Али ипак, млетачка влада је уверена да њени људи не прелазе границе дозвољеног код трговаца.^[970] Млечани нису хтели да се замере Остоји, јер је било у изгледу, да њихова трговина у Босни потпуно потисне дубровачку. Желећи извесне услуге од Републике Св. Марка, Остоја је то отворено обећавао и нудио је Млечанима Омиш као њихову трговачку колонију за Босну, где ће им људи бити слободни од свих давања. 9. октобра упућен је Марко Дандоло, да однесе одговоре на те понуде и изрази захвалност Републике на таквој предусретљивости. Али, опрезни, Млечани нису хтели да се ма чим обавежу. Развијање своје трговине било им је, наравно, добродошло; али примање Омиша, на пример, чинило им се већ као нешто што може имати и опасности. С тога су решили, да се најпре учине извиђања "на лицу места", да ли је и у колико је оно згодно за њихове трговце.^[971]

Рат је овај доста занимљив у једном погледу: велик број босанских поданика тражио је за читаво време да остане у везама с Дубровачком Републиком и да добије од ње слободан пролаз и изузетне обзире. Краљев ауторитет као да није био апсолутан, а ни мере на

границама сувише оштре. Ми видимо, да војвода Хрвоје никако не прекида својих добрих веза са Републиком, и да непријатеља свога краља не сматра као и свога. Тако чине и други; и то и прости свет и војводе и кнезови. Власи кнеза Павла тражили су и Република им је 3. августа дозволила, да могу са својом стоком доћи на дубровачко подручје; истина, на једно одређено место. Тако су током августа тражили у два-три "маха повластице чак и Власи "regis Bosne", уз неке друге. Радославу Владојевићу, нећаку Угринову, дата је слобода, да може продавати своје ствари и куповати со, "као што је било допуштено и другима".^[972] Нарочито су даване дозволе онима који су доносили у Дубровник руде из Босне, као Владоју Дражојевићу, који је имао 84 товара олова и других ствари. Повлашћен је био нарочито Брајило Тезаловић, човек кнеза Павла, племић, који је исто тако трговао с оловом. Угледном босанском властелину Вукмиру Златоносовићу за чијим је стрицем била удата Хрвојева сестра Вучица, дозвољено је, да његов слуга може купити свите у самом Дубровнику и "свега другог што усхтедне, сем оружја и праха". Чак се није правио изузетак ни са људима војводе Радича.^[973]

То Дубровачка Република несумњиво није радила без неких нарочитих разлога. Нама се чини као највероватнији, да је она хтела, на сваки начин, да обавезе што више људи и да Остоји, у самој земљи његовој, створи непријатељску странку. Нема сумње, да је она при том највише рачунала на држање војводе Хрвоја. Да су њени "послови" ишли добро види се најбоље по том, што се већ око 12. септембра испитује с босанске стране могућност преговора за измирење. Влатко Патарен би упућен, да ступи у везе с Павлом Гундулићем као повереником Републике, и да расправља о условима мира. 17. септембра Павле је добио упуте да се потужи на нанесене штете и на прекршене заклетве с босанске стране. Уз Влатка се јавише домало као посланици босански Сандаљ и кнез Павле. Пред њима Гундулић је имао да се нарочито тужи на краља Остоју и његово рђаво понашање. Желећи, да врше што јачи притисак на Босну Дубровчани 10. септембра издадоше оштре наредбе, да ниједан њихов грађанин не сме куповати или продавати со у Босни или је тамо по другом слати, претећи казном од 100 дуката и губитком дотичне соли. Наредба је убрзо проширена и на осталу трговину. Да су Дубровчани добро рачунали са општом ситуацијом у Босни види се из више момената. Пре свега, агресивност је попустила и то је био један од предзнака, да се људи трзају натраг. После, Хрвоје је у јесен почео да показује више интереса за ствар, што је могло да знатно делује на људе у Босни. Павле Радишић ступа с њим у везу. Ђурађ Радивојевић, стари противник Остојин, шаље у Дубровник једног гласника и добија дозволу да ту набави неке ствари. Најпосле, сам краљ Остоја, озбиљно забринут, шаље око 20. октобра једно писмо у Дубровник, које, вероватно, треба да поспеши почете преговоре. Исти дан стигло је и писмо које је Републици упутио кнез Павле нудећи примирје. Али сад Република није хтела да склапа примирје знајући да је оно у тај мах од користи само за Босну. Њена парола била је: или мир или рат, па шта Бог да.

Видећи одлазак краља Ладислава и успехе Сигисмундове краљ Остоја се побоја за себе и одлучи да мења своју политику. Преко мачванског бана Ивана Марота (Моровића) он покуша да се приближи Сигисмунду, обећавајући му признање врховне власти. Обавештена о том Дубровачка Република похита, само да скрши омрзнутог Остоју, да те везе ода Хрвоју и на тај начин изазове овог на акцију. 16. новембра 1403. добила су два дубровачка посланика, упућена краљу Сигисмунду и војводи Хрвоју, инструкције овакве врсте: Они ће код Хрвоја наглашавати дубровачко признање за његову пажњу према њима и за настојања да одврати Остоју од неоправданог нападаја. У питању одношаја према Сигисмунду и Ладиславу они се имају правити као да Република у том питању нема створене одлуке и као да оставља самом Хрвоју да их он определи шта да раде. Чак су имали да му прећуте и то, да су пошли на Сигисмундов двор. Главна пажња имала им је бити да што јаче оцрне Остоју. Тога човека, требали су они да говоре, дигао је Хрвоје од ситна до краљевског престола, а он је, "као Луцифер", постао незахвалан. Сад пред читавим збором босанским мрази свог

доброчинитеља и њега наводи као узрок: за објаву рата Дубровнику. Нека Хрвоје буде опрезан. Кад Остоја тако поступа за његова живота, шта тек може да ради после његове смрти, према његовим наследницима. Треба с тога да се херцег побрине, да му син не остане под влашћу Остојином. "Нама се чини", имали су изречно рећи дубровачки посланици, "да је дошло време и прилика да придобијете племство за себе". Ако Хрвоје крене акцију у том правцу Дубровчани ће га помоћи свом својом снагом; чак ће у том наћи помоћи и код сточарских Влаха у самој босанској краљевини, који су незадовољни краљем и којима Република није узалуд дозвољавала употребу својих тржишта. Ако пак Хрвоје неће сам да се отима за круну, Дубровник га подсећа на друге боље чланове династије Котроманића, као, примера ради, на Павла Радишића, који би био одан херцегу. Посланици су, даље, за сваки случај, требали позвати херцега да дође на становање у Дубровник, "јер у читавом вашем господству ви и ваши наследници не можете имати сталнији стан". Наравно, да су поред тога свега имали рећи, како је Остоја упутио Сигисмунду своје посланике да се измире и како кривицу за све баца на Хрвоја.

У самом Будиму, пред краљем Сигисмундом, посланици су, после честитака на успеху, имали свом својом речитошћу да ударе на Остоју "који себе назива краљем Босне". Читав његов нападај имао је бити приказан као уперен посредно против Мађарске и њеног законитог краља, коме су Дубровчани хтели безуветно очувати верност. Као награду за претрпљене штете Република је тражила да јој краљ преда три отока, Брач, Хвар и Корчулу, или у крајњем случају бар један од њих. На Сигисмундовом двору посланици треба да на сваки начин спрече мир са Остојом. За њ имају рећи, да је човек "de minima condicion" најнижег степена; човек који је до свог положаја дошао не по вредности и праву, него по греху ("per peccato", - вероватно се овим мисли на његово незаконито порекло); вероломан је и лаком, свима мрзак. Најпосле, ако краљ Сигисмунд баш усхтедне склопити мир с њим, онда треба обезбедити дубровачку штету, која износи више од 20000 дуката и повратак поседнутог земљишта. Том приликом дубровачки посланици су имали да кажу и неколико речи у корист Хрвојеу, иако он то није тражио. Требало је рећи, да је он у опреци ("in discordia") с Остојом, а да се тобоже зловољан раставио и с краљем Ладиславом. У сваком случају, хоће ли краљ да "потпуно загосподари у Босни" он треба да се споразуме с Хрвојем, да после завади међусобно босанску властелу и да краљевство раздели онима, којима он узхтедне. На послетку ваљало је споменути и дубровачког кандидата за босанског краља иначе данас недовољно познатог Павла Радишића-Клешића.^[974]

Док су Дубровчани на овај начин плели мреже против Остоје он је успео да се измири с краљем Сигисмундом. Дубровачко посланство долазило је на већ готову ствар. У Републици се за то време даље спремало за ратовање, вероватно не само из предострожности. 15. новембра утврђен је уговор с Љуштитчанима да доведу 50 оружаних јунака "на службу дубровачку".^[975] 18. новембра донесен је закључак, да заповедници дубровачке војске и флоте нападају противнике "у стварима и особама, и њихова села и крајеве, како по мору тако по копну". Ипак, и опет се према извесним људима чини изузетак. Жени кнеза Павла дозвољава се да купи шта жели у њихову граду; кнезу Гргуру Николићу пуштају да његова два човека ставе гробну плочу над његова оца и да купи платна ради удаје сестрине; 1. децембра даје се дозвола "босанским патаренима", који беху дошли са женом Павла Радишића.^[976]

Год. 1403., 3. децембра издата је дубровачким заповедницима наредба да почну нешто живљу акцију. На Корчули, Брачу и Хвару треба да траже обустављање трговачких веза са Босном; а да се појављују пред Омишем и у Неретванској Крајини "задајући страх да нико не пролази, али не чинећи никакве штете док вам друкчије не успишемо". Од тог су, наравно, морали бити изузети Млечићи као јачи и опаснији. 11. децембра упућена је дубровачка флота према Котору, да узнемирује босанску обалу у заливу и да узме Нови, ако могне, уз помоћ Љуштитчана; да преговара са Паштровићима, Црнојевићима и др. и да уђе у интимне везе с Которанима о савезу против заједничког непријатеља.^[977]

Усред тих спремања стигла је у Дубровник вест од самог бана Ивана Марота (Моровића), да је већ склопљен мир између Сигисмунда и Остоје. У погледу Дубровника било је уговорено, да се васпостави стање какво је било за владе краља Твртка. Краљ Сигисмунд је примио оправдање Остојино, да је рат почео што су Дубровчани помагали његова одметника, Павла Радишића; на тај начин пристао је и на одузимање приморја од Стона до Курила, које је дошло као казна за тај поступак. Дубровчани су пожурили, да поправе уговор и израде за себе повратак стања какво је било пре рата и исплату оштете. Имајући у рукама писма Остојина, Сандаљева и Радичева они су могли јасно доказивати, да је Дубровник нападнут ради верности краљу Сигисмунду, а не због Радишића.^[978]

Краљ Остоја, после споразума са Сигисмундом, упутио је око 16. децембра сам једно писмо у Дубровник. Садржај тог писма није нам познат, али знамо да су Дубровчани одложили одговор на њ, а поштрили на граници своје мере према Босанцима. У самој Босни, изгледа, да је дошло до неких опаснијих момената. Кнез Гргур Радивојевић тражио је и Република му је одобрила (20. дец.), да се може "спасти" на њеном подручју заједно с породицом.^[979] Међутим, јавио се у Дубровник и сам Хрвоје, саопштавајући Републици да је почео и сам преговоре с Остојом, "како би доброта могла бити".^[980] Почетком нове године, 1404., упутио је Остоја ново писмо у Дубровник казујући, да прима војводу Павла Радишића и да му враћа све "што је годђр његово било" сем града Висућег и приморја под њим, за које ће добити замену. Као веру да мисли озбиљно и искрено он је изјавио да га предаје цркви босанској и њеном свештенству као некој врсти јемца. Слично писмо упутио је Павлу и епископ босанске цркве позивајући га да се врати и прими своју област, "ере му је било без кривине узето". У исто време позивана је и Република, да упути два своја посланика краљу "једа бисте кои складь и мирь ш нимь учинили".^[981]

Али Дубровник није мировао, нити је могао да заборави лако Остојино понашање. У Дубровнику се знало да ово његово понашање не долази ни од увиђавности, ни од љубави, него под притиском мађарског двора и дубровачких пријатеља. Ради тога Република наставља своје преговоре с Хрвојем против Остоје и успева да у јануару 1404. дође и до формалног савеза између њих. Хрвоје није могао да опрости Остоји, што је изневерио дотадашњу политику и од Ладислава пришао Сигисмунду. Своје негодовање није крио и у Босни су се, с тога, створиле две јаке странке. О тој разлици мишљења и о већим противностима има несумњивих вести. Дубровчани су писали 11. децембра 1403. о "великој опреци" међу Босанцима, "и како један иде против другог".^[982] Дубровачке везе с поједином властелом и изузетне дозволе за појединце долазиле су очевидно из жеље, да се страсти још јаче развију. Моћни Хрвоје, као глава опозиције, повукао је за собом много пријатеља и присталица. Међу њима је као најугледнији био Сандаљ. Кад је 15. јануара склопио Хрвоје и савез са Дубровником краљев положај постао је врло тежак. Савез је изречно гласио "супротива кралу Остои на негову погибию и расутие и прогнание вана кралевастава." Хрвоје се обавезивао, да ће упутити преко Неретве војску у хумску земљу и тамо прогласити Павла Радишића за краља босанског, "и нашомь моћию у васемь уздржати га и помагати". У истом акту сличну је обавезу узео на се и Дубровник; али поред тога још и то, да ће настојати код Сигисмунда, да Хрвоје дође "У милость у реченогь господина кралја".^[983] Добро је приметио Ф. Шишић, да је ова последња тачка дошла у уговор не с тога, што би Хрвоје доиста желео да се мири са Сигисмундом, него што је то требало Дубровнику, да пред мађарским двором оправда свој савез са једним тако истакнутим чланом противне странке.^[984] Хрвоје је, сем тога, настојао да измири Дубровник са својим пријатељима, Сандаљем и кнезом Павлом.

Али тај савез, на ком су Дубровчани толико радили, не донесе жељени плод. Хрвоје се бојао да акцијом против Остоје не изазове Мађаре; а Остоја је опет, са своје стране, имао много устручавања да сукоб с Хрвојем гони на оштрицу ножа. И с тога убрзо између њих долази до преговора, па и до измирења. 14. марта 1404. писали су Дубровчани Хрвоју, не без извесне заједљивости, како су примили његову вест о измирењу с краљем, "и да га сте примили за

господина а ње васъ за слугу". Његову понуду да посредује мир између Републике и Остоје Дубровчани су примили с хладном љубазношћу не давши му у том правцу никакве конкретне изјаве. Они су сами, тај исти дан, упутили краљу писмо, казавши у њему да су обавештени од својих посланика код краља Сигисмунда, како је краљ усвојио дубровачке разлоге и упутио Остоји поруку да врати Дубровчанима одузето приморје. Питање о оштети остављено је било одлуци мађарског господара. Дубровник је тражио од Остоје јасан одговор: да ли прима мир на тој основи, и ако прима да се преговори одмах почну.^[985] Доиста, краљ Сигисмунд, желећи да оконча спор, посла три своја посланика у Босну, да на лицу места посредују између зараћених страна. Око 30. марта ти су се посланици, с краљем Остојом заједно, очекивали у Бишћу, камо су били упућени и дубровачки изасланици.^[986] Али до мира не дође, јер Остоја није хтео да изврши одредбе о повратку курилског приморја, развлачећи преговоре на све начине.

Остојина игра овога времена постајала је врло опасна. Његово измирење са Хрвојем било је под условом, да краљ поново пређе на напуљску страну. Он је то био обећао и као присталица Ладиславов добио је од њега 1. априла половину трећине прихода Трогира и Шибеника; у том акту њега је Ладислав назвао ништа мање него "наш најмилији сродник, као брат".^[987] То, истина, окупља око њега све присталице Хрвојеве, али му подрива темељ код странке краља Сигисмунда. Кад је 22. априла потврђивао ранија обећања дата Млечанима о широким повластицама за њихову трговину, уза њ се налази дојучерашњи противник Павле Радишић, поред Павла Раденовића, Радича Санковића и других војвода, сем Хрвоја и Сандаља.^[988] Тада је држан збор босанске господе у Подвисоком и упадало је у очи, да ова двојица нису присуствовала.^[989] Зашто? Код Хрвоја су могла бити два разлога: 1) тај, што је Остоја одржавао везе са Сигисмундом, примао његове посланике и на тај начин изигравао обавезе примљене према Ладиславу; 2) што је Остоја дао широке повластице Млечанима, који нису били ни искрени пријатељи Хрвоју ни напуљској странци. Дубровник је, нема сумње, распиривао мржњу надајући се, да ће само врло озбиљно угрожени Остоја бити вољан да попусти и изврши обавезе.

Хрвојево непријатељство према Остоји изазвало је његов пад. Како је дошло до њега није данас сасвим познато. Растић прича, да су Дубровчани са Хрвојем заједно кренули војску на Остоју. Јаков Гундулић и Марин Бунјић продрли су с дубровачком војском све до Раме, док је њихова флота ушла у Неретву и попалила Дријево и околна места. Отада се за дуже времена налазе у том месту Хрвојеви чиновници поред оних браће Радивојевића, против којих је он деловао. И Хрвојева војска ушла је дубоко у Босну. Растић чак прича, да су у Босну ушле и чете краља Сигисмунда и да су поселе важну Сребреницу.^[990] Остоја се није могао одржати. Мађарске чете, ако су ушле у Сребреницу, учиниле су то само с намером, да у њу не дођу противници. Јер Сигисмунд је сматрао у пролеће (16. априла) 1404. Остоју као свог човека и саветника и писао је бургундском војводи Филипу, како ће Остоја са својом и мађарском војском ући у борбу против Ладислава и Хрвоја.^[991] У другој половини маја 1404. Остоја је већ био срушен од Хрвоја и његове странке и морао је да бежи у Мађарску, краљу Сигисмунду, да тражи тамо заштиту. Читава Босна беше се дигла против њега; једино су се, у тврдом Бобовцу, као краљу верни одржали Ђуро и Вукић Радивојевићи, који су чували у тој престоници краљевску круну и краљевску породицу.

Дубровчани су одмах упутили своје посланике краљу Сигисмунду, да паралишу Остојине оптужбе и изнесу против њега све што знају. Требало је, наравно, приказати, да га је Хрвоје срушио не ради његових односа према Сигисмунду, него због његових других опачина. У исто време, 29. маја, послали су Дубровчани два своја посланика херцегу, да му честитају на победи; а одатле у Босну, кнезу Павлу, Сандаљу и целом збору босанске господе, који је још био на окупу. Посланици су имали изјавити, да Дубровник обуставља сва непријатељства према Босни и да чак одустаје од оштете; само су босанска господа имала да им врате заплењену стоку и оно што је украдио, пре објаве рата, војвода Радич.

За време тих смутњи Дубровник беше запосео три помињана отока, Брач, Хвар и Корчулу, бранећи се тим, да их је Остоја тражио за себе у краља Сигисмунда. На другој страни овај преврат беше искористио војвода Сандаљ Хранић да нападне, савлада, зароби и ослепи војводу Радича, старог непријатеља породице Косача и једног од најоданијих људи Остојиних.^[992] Он је тада проширио своју власт од приморја Санковићевог преко целог Попова до иза Невесиње. Тада је, можда, посео и Благај.^[993]

После пада Остојина за неколико се дана није знало ко ће постати краљ у Босни. Највише изгледа, по моћи, имао је Хрвоје; само је било велико питање, да ли ће он лично хтети и смети да дира у закониту династију Котроманића. Дубровачки кандидат био је - с претпоставком да Хрвоје не хтедне примити круне - још увек Павле Радишић, "un bono homo et humano asay et de bona discrecion".^[994] За краља је, међутим, поново дошао Твртко II, као најближи члан династије. О његовом држању за цело време од 1398-1404. немамо иначе никаквих ближних вести.

Видећи пример свог претшасника Твртко II је, још више него он, морао да попусти ђудима властеле, која узе пун мах. Херцег Хрвоје, помаган од војводе Сандаља, господари општим положајем у земљи. Он издаје наредбе и решава спорове; код њега су, на пример, у главном добили Дубровчани признање својих права на курилско приморје и повраћај те земље. У његовом крају, у санској области, налази се извесно време нови краљ и тамо се упућују и дубровачки племићи и босанска властела.^[995] Поред војводе Хрвоја почиње све више да се истиче Сандаљ Хранић, који је те године постао господар и Санковићева подручја. То је човек, за кога Дубровчани казују, да је имао "дубок ум" (profondo intelletto)^[996] и коме, другом приликом, 3. августа 1404., пишу како није тајна никоме "що ви хѡкиете тои кие хѡтѣтъ господињ краљ Твртко и господињ херцегъ и вса Босна"^[997] С њим су Дубровчани имали дуге и напорне преговоре, да би им уступио, поред већ добијеног приморја од Курила до Стона, још и Лисац, за који је он правео тешке уцене.

Положај у Босни био је врло заплетен. Остоја је нашао пријем на Сигисмундову двору и развијао је акцију, да се врати у земљу као победник. Дубровник, који је сав био за Сигисмунда, помагао је, међутим, ново стање у Босни, створено од отворених припадника напуљске династије. "Одъ потопа свѣта", писали су Дубровчани, "нѣ се толико свѣтъ смелъ и врѣтѣлъ колико съде".^[998] Септембра месеца било је у Дубровнику вести, да би краљ Сигисмунд могао доћи на границу Босне ("verso la Sava"), очевидно са намером да утиче на босанске прилике.^[999] Надајући се томе Дубровчани су и писали Сандаљу, да треба бити опрезан, пазити на пријатеље, удешавати своју власт "къ добру пристанищу, ако ѿдъ куде насупротѣвъ ние коигдѣ вѣтаръ кюхне да ѡи не науди".^[1000] Ту опрезност показују и Дубровчани, стари мајстори у дипломатској вештини. Исте године, 27. септембра, они су поручивали својим посланицима код Сандаља, да при уговору, који се између њих имао склопити, не буде никако споменуто име краља Ладислава. Образложити се то може тим, веле они, што се ту ради о непосредној ствари између Босне и Дубровника; друго, што би, иако је он сад пријатељ Босне, на основу свог спомена у уговору могао после, ако постане противник, тражити онај данак, који се даје самој Босни.^[1001]

Млетачку Републику обавестио је о променама у Босни херцег Хрвоје. Мудри Латини поздравили су новог краља као сина њихова старог и доброг пријатеља краља Твртка; 3. августа 1404. потврдили су његово место међу грађанима млетачким; али нису хтели рећи ништа рђаво ни о краљу Остоји, који се према њима доиста понео врло добро. "О свим тим стварима ми велимо", поручивали су они, "да не желимо нити тражимо ништа друго, него добро и мирно стање земаља и места босанског краљевства"^[1002]

Сигисмунд се доиста већ у мају спремао да крене на Босну и 6. јуна јављао је о том Ивану Моровићу.^[1003] Још исте године, не знамо тачно кад, кренуо је, по краљевој наредби, И. Моровић са шест барјака и снажном војском на Босну. Пустошећи продро је до Бобовца "castrum principalem ipsius regis Oztoye, ubi corona ipsius regni Bozne conservatur". То је,

вероватно, онај исти поход који помиње и Растић у 1404. години. У Бобовцу се налазила Остојина породица. Ту су Мађари воспоставили поново Остоју као краља и као свог човека. Сигисмунд је био љут на Босанце и у даровној повељи Моровићу називао их је перфиднима^[1004]

Нереди у Босни дадоше повода Балши III, сину Ђурђа Страцимировића, противнику династије и политике Котроманића, да покуша проширење своје власти на рачун Котора, који се у то време још налазио под босанском врховном влашћу. Хрвоје, као главна личност новог стања, сматрао је себе за позвана, да се истакне као бранилац угрожених босанских интереса. Још пред крај јула 1404. поручивао је он млетачкој влади, нека му се не замери ако буде напао Балшиће. Млечићи су одговорили, да су њима сви добри пријатељи и Хрвоје, и Балша, и Котор, и да им је веома жао, кад између њихових пријатеља долази до сукоба; они се, ипак, надају да ће Хрвоје, "јер је mudar", знати удесити ствар тако, да "пријатељи и суседи његови и наши могу живети и опстати" тако, да то буде "на част и корист његову и наше државе".^[1005] Али Которанима је било додијало тешко стање притиска и они су ради тога тражили да негде нађу пријатеља и савезника за невољу. Обратили су се у првом реду Дубровчанима, којима добар пријатељ, у тај мах, исто тако није био на одмет. Основа преговора, вођених нарочито у јесен те године, била је та, да један град прискочи у помоћ другом, са новцем, војском и флотом, у случају босанског нападаја. Али, док су преговори били у пуном јеку, добили су Дубровчани поуздане вести о босанском попуштању. То је на њих деловало да прилично охладне према которским понудама; а још их је више у таквом држању појачавало то, што је Котор желео не само да и Балша уђе у тај савез, него и да му заједнички Дубровник и Котор плаћају 500 дуката годишњег данка. Котор је на тај начин желео да обезбеди себе од нападаја Балших, а и да Дубровник постане саучесник те акције и ради Босне и ради каквих других заплета.^[1006] Видећи то охладнело расположење Дубровчана Которани се обратише Млечима, да их они приме под своју врховну заштиту. Али Млечи, знајући за Хрвојев став према Балши, и убеђени да би им то могло донети крупних неприлика, одбише ту понуду, бранећи се да су "заузети многим и разним крупним пословима".^[1007] Котор је тако остао да чека, подносећи доста и од оних којима је припадао, као и од оних који су га желели.

Преговори о миру између Босне и Дубровника отезали су се и прешли су и у нову 1405. годину. Извесних пакости било је још с времена на време, али је упало у очи, да су почеле оштрије мере Сплићана против Дубровчана. Ови су се ради тога тужили Хрвоју као старом пријатељу. Дубровчанима се чинило, да је по среди неки нови ратни поход против њих. Тим пре, што су сигурно били обавештени, да је Хрвоје тражио у Млечима, у марту месецу, две лађе на продају. Несумњиво је, да су херцегу те лађе требале ради борбе око отока Раба, а не против Републике Св. Влаха. Ипак, Дубровчани, не знајући за то, сматрали су за потребно да јаве мађарском краљу, како се Босанци спремају против њих "по копну и по мору", да нападну њихове отоке и "читаву нашу осталу државу", и како је њима врло тешко бранити се од те снаге.^[1008] Врло је вероватно, да су они и намерно увеличавали ствар, да би изазвали притисак мађарског двора на босанске великаше и краља, да буду у преговорима попустљивији.

Краљ Сигисмунд није био много осетљив на сличне јауке, али се овог пута ипак пажљиво држао према Дубровнику. Верност Републике требала је бити награђена. Краљ и његова странка устали су енергично против свих противника и тражили су потпуно рашчишћавање. Прекинуте су чак све везе с папом Бонифацијем IX. Као одговор на такво држање будимског двора дођоше чак млетачко-напуљски преговори о савезу и акција напуљске флоте против Франкопана као присталица краља Сигисмунда. С пролећа 1405. дошла је онда и доста сигурна намера мађарског двора да по могућности коначно рашчисти ствари и у Босни. Дубровник, који се пре тога тужио на босанску опасност, уплаши се од те вести. Промена тадашњег стања у Босни донела би место Твртка Остоју, а то би за Републику била не добит, него чиста штета. Осим тога, они су увек имали обзира према Хрвоју, који им је помагао у

више прилика. Његов пад или његова криза не би дале као последицу ништа друго него низ нових неизвесности. А Хрвоје је, као најистакнутији присталица краља Ладислава, био несумњиво први на ударцу. После, баш у време кад су добили те вести о новим мађарским припремама против Босне, стигле су им и поруке (првих дана априла) од Хрвоја, односно Ратка Мишановића, да се у Босни ствара расположење за њих и да чим пре пошаљу своје посланство краљу и ту бране своје територијалне захтеве.^[1009] Ради свега тога Дубровчани стадоше говорити на све стране, како треба избегавати оружани сукоб и наћи начин, за споразум. Упутили су чак и свог посланика Хрвоју, да му препоруче приближавање Сигисмунду и мудру нагодбу. Самим Мађарима говорено је, да успех с Хрвојем не би била нимало обична ствар; "дука би могао послужити и бити користан краљу у великим делима".^[1010]

То посредовање као да је у тај мах било од извесне користи. Мађарски нападај изостаде, а босански спор с Дубровником би наскоро потпуно решен. 24. јуна 1405. на Белим Селиштима, у Трстивници, издао је краљ Твртко, у присуству Хрвојеу, Сандаљеу, кнеза Павла и других великаша, Дубровчанима повељу пуну похвала за њих. Кривња за рат би бачена на Остоју, који је радио "супротивь богу и правди" и успостављено је потпуно старо стање пре рата, и то договорно, после дуга спора, вођена на збору све босанске госпде. 3. јула дали су на то Дубровчани повељу војводи Сандаљу и брату му Вукцу признавајући њих и њихове наследнике за своју властелу и поклањајући им једну палачу у Дубровнику и властелински део земљишта у приморју. Једна посебна тачка обавезивала је Дубровчане, да у случају невоље приме Сандаља и Вукца са дванаестеро чељади на свој трошак у град; "да имь дајемо тракение и спензу почтену, колико се нимь прѣстои за храну". Краљ Твртко добио је дубровачко племство и палачу у граду тек 22. септембра.^[1011]

У лето те године дошло је до извесних објашњавања између Млетачке Републике с једне, а босанског краља и војвода с друге стране. Босна је јасно ставила до знања Млетачкој Републици, да не жели њено мешање у которском питању. Млеци су се, с разлогом, могли позвати на своју одлуку од 3. августа 1405., којом су одбили понуду Которана да их приме под своју заштиту. Друга босанска интервенција долазила је од војводе Сандаља, а тицала се млетачког освајања приморских градова Улциња, Будве и Бара. Млеци су одговорили,^[1012] да су они, изазвани од Балше Страцимировића и Ђурђево удовице, добили та места ратном срећом и да их мисле задржати као своје властито подручје. У том правцу остала је неуспешна и каснија Хрвојева интервенција у лето 1406. године.^[1013]

Мађарска офанзива против Босне

Од лета 1405. год. учесташе нови гласови о мађарским припремама против Босне и Далмације. Кад је краљ Сигисмунд септембра месеца доиста кренуо унском долином уплашише се многи. Тако је жупан Толиша, чак са Сандаљево подручја, молио слободан долазак у Дубровник у случају невоља "одь угрьске воиске" и добио га је 5. октобра. Херцег Хрвоје беше чуо, да Дубровчани спремају своју флоту у помоћ краљу Сигисмунду, да би повратио оток Раб, и прекорио их је с тога. Они одговорише 11. октобра, да о том нема ни говора, "јерь смо людије кои хокиемо да си с миромь почивамо и да се уздрьжимо трьгомь како је свѣту видомо". Међутим, 5. октобра, дали су били доиста обећање Мађарима да ће доћи у помоћ, кад краљ ступи у акцију. 22. октобра добио је тражени азил у Дубровнику и кнез Павле Раденовић, коме се Република обавезује, да ће га "схранити ако наше главе". Из страха од рата повукоше се и дубровачки трговци из Босне, да не би страдали тамо, као што се догађало њиховим лађама од напуљске флоте.^[1014] Али та узнемиреност не показа се као много оправдана за сву земљу. Краљ Сигисмунд је дошао у јужне земље да само узгред ратује, а у ствари да се у Крапини венча са Барбаром, ћерком моћног властелина грофа Хермана Цељског (15. новембра 1405.). Нови брак колико је донео краљу неприлика у породичном животу, толико му је користио у политичком. Породица Цељских била је у

тесним везама са многим угледним кућама краљевине, које су се сад још чвршће збиле око Сигисмунда као око свог сродника.

По припремама, које су чињене за овај рат, изгледало је као да ће доћи за Босну врло тешки дани. Преко лета било је честих порука о великој мађарској војсци, која се прибира за нападај, а крајем августа упутио се краљ Сигисмунд на босанску границу. У септембру, праћен свитом главних људи Мађарске, ушао је Сигисмунд у крајњи северозападни део Босне, упутивши се на град Бихаћ. Тај је јуришем узео после јуначке одбране Хрвојевих и Ладислављевих људи. Сам бан Павле Бешењи, мађарски вођ, би тешко рањен у тим борбама. Пад Бихаћа био је једини губитак, који је претрпела Босна на тој страни, а и тај губитак би доста брзо накнађен поновним добијањем града.^[1015] Али је за то на североистоку било тешких дана. Краљеву војску водио је поново И. Моровић. Он је овог пута прошао кроз Усору рушећи тамошње градове и пустошећи је немилосрдно. Заузео је град Сребреник и у њ поставио мађарску посаду. Све је то било завршено пре 28. новембра 1405., кад је краљ Сигисмунд издао повељу Моровићу с пуно признања и похвала.^[1016] Новембра месеца настале су већ у земљи толико нормалне прилике, да је војвода Сандаљ могао позивати Дубровник, да поново почну с трговином. Дубровчани су писали Сандаљу тим поводом, како су много весели "јеръ господињ краљ и господињ херцега а и господство ти и вси Бошниене пријателие наши божиомъ милостию јесу у добру станию и у добру уфанию".^[1017]

Односи после рата остали су у главном исти. Можда је било каквих покушаја, да се дође до споразума са Сигисмундом. Ми бар тако тумачимо једну извину Дубровчана Хрвоју, што га нису могли измирити с краљем.^[1018] Главни узрок за то била је непоколебива оданост херцегова напуљском двору. Ту је приврженост краљ Ладислав награђивао обилатим повластицама, које су, истина, у последње време остајале више на хартији, него што би имале значаја у стварности. Пошто је Хрвоје о свом трошку сазидао град Прозор Ладислав му га је поклонио 15. септембра 1406., заједно са врљичком облашћу, а у исто време поклонио му је и град Зрињ неверног Павла Шубића, Сигисмундова присталице.^[1019] Сандаљу су, пак, дати градови Дрежњик, Слуњ и Цетин у Хрватској, власништво Франкопана. То је све дошло као награда за истрајност и борбу коју су издржали; али остварено, наравно, то даривање није могло бити без крви с правим власницима.^[1020] Самој краљевини Босни Ладислав је, - на жељу једне посебне босанске депутације, која је дошла у име краља и племства - одобрио, 26. августа 1406., оне неодређене али у машти велике границе, које је она имала у времена полумитског бана Кулина.

Краљ Остоја је живео за то време без веће власти, као "бивши краљ", како га зове збор босанске господе. О његовим присталицама нема помена. Све важније племство Босне држи са Твртком и Хрвојем. Септембра 1406. он се обратио једним писмом у Дубровник, својим главним душманима, који су највише допринели његову паду. Остоја је то, свакако, знао и сад је желео да се с њима измири, и ради будућности, за коју се надао да ће бити боља, а и ради тешка положаја у ком се тад налазио. Република му је љубазно одговорила 13. септембра, да је предала забораву стару заваду и да краљ може слободно доћи у њихов град. У Дубровнику се знало да Мађари истичу Остоју зато што нису задовољни с Твртком. Одговор дубровачки изазвао је протест Сандаљев - тај вероватно није био једини, - али су се Дубровчани правдали старим традицијама свога града. "Всакъ тко бѣжи или прѣдъ Босномъ или прѣдъ инѣмъ господиномъ у градъ море прити и стојати слободно по закону". У Сандаљеву писму и дубровачком одговору њему Остоја се не помиње као краљ; док у писму самом Остоји опрезна Република ставља титулу "краљу Остоји".^[1021] У другој половини новембра тражили су, међутим, сами Сандаљ и Хрвоје, да Република стави на расположење Остоји један бригантин за пут, јер жели да напусти Босну.^[1022]

Краљ Сигисмунд није никако напуштао мисли да се обрачуна с Босном. Рат од 1405. био је кратак и без већих резултата. Требало је с тога почети нешто јаче и трајније. Али како се он у тај мах налазио и у рату са Аустријом, то је требало наћи неко поуздано лице коме би, место

себе, могао поверити врховно вођство војске. Такво лице Сигисмунд је нашао у чувеном авантуристи XV века, Пипу Спану или Филипу де Сколарис.^[1023] Њему би поверено да 1406. год. поведе мађарску војску у Босну. С њим заједно учествовао је у борби против Хрвоја, како каже сам краљ Сигисмунд, и кнез Дионизије Лопатачки, кога је краљ посебно наградио.^[1024] Филип је поверену мисију извршио с успехом. Продро је кроз пола земље, пустошећи, до Бобовца и ту засео у самој престоници босанске краљевине. Врло је вероватно, да је непосредан повод Остојиној намери да напусти тај град био баш тај улазак Мађара у Бобовац и њихова власт у њему. Међутим, Остоји се после учинило, да ће за њ бити мудрије остати и даље с Мађарима, па се дочепати власти у целој држави, него напустити Босну и с тим без мало све своје претензије. Хрвоју, с којим је поново ступио у везу, бранио се тим да није имао вере у Дубровчане и да с тога није тамо отишао.^[1025] Мађарски успех поколебао је извесне Хрвојеве пријатеље. Иван Нелипић улази те године у тесне везе са Николом Модрушким, Сигисмундовим присталицом, и бива награђен. Од лета 1406. он се титулише "међу другим кнез Цетине, Клиса и Раме".^[1026] Сигисмунд соколи и награђује своје људе. Кад је 12. априла 1406. потврдио повластице и поседе Ладиславу, сину Николе Благајског, он је хвалио његову верност, а истицао покор и беду коју је изазвао грађански рат у суседству Босне, где је војевао Хрвоје. Нарочито су од њега страдала имања породице Благајског. Он је на њих доводио "небројене множине неверних Турака и босанских шизматика".^[1027]

Ратовање се наставило и наредне године. Да осоколи своје присталице краљ Ладислав је и даље делио повластице и даровнице. Тако је 23. марта 1407. уступио градове Островицу и Скрадин војводи Сандаљу, који је мало пре тога био у сукобу са својим братом Вукцем.^[1028] Једна дубровачка вест од 23. јуна говори, како је стигао Хрвоју један турски посланик, који ће после ићи и за мађарски двор са мисијом да посредује за мир.^[1029] Али од тога није било ништа. Напротив, августа месеца кренуле су у Босну две мађарске војске: једна долином Врбаса, у Хрвојево подручје, а друга долином Босне у средиште државе. Прво одељење није имало среће, док је друго продрло поново до Бобовца, у ком се читаво време држао Пипо Спано. Дубровачка Република поздравила је краљеве успехе и долазак у Босну својим писмом од 3. септембра. Том приликом њен посланик је имао изразити жељу владину, како би Дубровник за све што је поднео и урадио требао добити оштету уступањем Конавља, које је "наша баштина. од почетка наше земље Епидаура".^[1030] Али усред тих победних вести стиже глас о краљевој болести. То потаче Дубровчане на мисао, да покушају посредовање између Сигисмунда и Босне.^[1031] Тим актом, надали су се они, учиниће једну услугу болесном краљу, који се као болесник у непријатељској земљи није могао осећати лагодно; иста, и то не мала, услуга биће и босанској властели и краљу, ако се извуче из неприлике са што мање губитака или унижења. Као обострана награда за то пријатељство дошло би онда уступања Конавља Републици Св. Влаха. Али Босанцима није то посредовање било од преке нужде. Сигисмунд је, истина, продро до Бобовца, као и Пипо Спано, али даље, у босанске планине око Врхбосне, Јајца и Лашве, где је било средиште босанске војске и државе, он није улазио. Људи су знали, да је његов успех пролазан. Вест о краљевој болести још више им је давала наде, да ће непогода брзо проћи. И, доиста, у другој половини октобра јављао је Сандаљ Дубровчанима, да је краљ Сигисмунд потпуно напустио Босну.^[1032] Дубровачко једно писмо од 13. новембра упућено мађарском краљу говори о тешким губицима, које је претрпела Босна и о поразном утиску који је оставило на њу последње ратовање;^[1033] али није много сигурно, колико у том извештају има удворичке хвале, а колико праве истине. Да рат није донео битне промене у управи земље види се најбоље по том, што сва позната лица, са главним улогама у држави, остају на својим местима.

Млетачки рат са Балшом Страцимировићем у зетском приморју давао је више пута повода босанским господарима за извесна посредовања. Нарочито је Сандаљ желео и настојао да дође бар до сигурног поновног посета Будве и њене околине, кад није могао добити и друга тражена места. Незгода је била за сва та посредовања, што су Млеци добро знали, да Босанци

неће моћи употребити никакве силе против њих; а од самих жеља и порука није било опасности. Године 1407., приликом Сигисмундова нападаја и после њега, босанска господа су дошла у још тежи положај према Млечима. Притешњена од Сигисмунда она су гледала да нађу неког поуздана савезника за борбу, чија би помоћ била делотворнија од оне напуљског краља. Као најгоднији савезник те врсте учинила им се Млетачка Република. Она, међутим, није имала потребе да улази у један савез, који би јој само донео обавезе и сукобе, а врло мале изгледе на корист. Ради тога га је избегла на учтив, али доста јасан начин: њене везе са Босном већ су тако срдачне и тесне, да посебан савез није потребан. Довољна је узајамна пријатељска неутралност са непомагањем непријатеља. Крајем 1407. год. молили су краљ Твртко, Хрвоје и кнез Иван, који им је поново пришао, да Млечани приме међу своје грађане Сандаља, кнеза Павла и Ђорђа и Вука Радивојевића. Република је на то пристала, само је приметила да је Сандаљ њен грађанин од раније. Кад је Сандаљ тражио за себе Будву и Бар и нудио Млечанима савез, ови су му одговорили: да би му могли уступити Будву са соланама, ако Сандаљ смири Зету и изагна Балшу. Али се у Млечима није надало да би та веза могла имати правог успеха, не само што услови нису били много привлачни, него и што се знало да се за Босну и њене великаше спремају тешки дани. За Сандаља се у Млечима заузимао и краљ Ладислав, али без успеха.^[1034]

Сигисмундов прошлогодишњи рат у Босни није га могао потпуно задовољити. Постигнути резултати били су више него проблематични; они у ствари нису донели ништа друго сем сујетне славе витешког пробијања до босанске престонице. Нема сумње, да је највише допринела за тај половни резултат Сигисмундова болест. Јер, иначе, он је тај поход био схватио као потез ширег замаха, који је требао да га ослободи босанске бриге и да му да слободне руке за нове акције. То се најбоље видело по том, што је ступио у везе с новим папом Гргуром XII и тражио од њега моралну помоћ за рат против неверника и отпадника вере у целом свом суседству. Нови папа није настављао политику свог претходника ни пријатељску према напуљском двору, ни непријатељску према краљу Сигисмунду; њему се учинило да је такав један крсташки поход у традицији и интересу цркве и дао је 9. новембра 1407. свој благослов и позив на суделовање у тој акцији. У толико пре, што је био обавештен да су дотадашњи успеси били проблематични.^[1035] Глас о том папином акту затекао је мађарског краља на повратку из Босне. Да му је био врло пријатан и добродошао разуме се само по себи. Његова је одлука била с тога лако готова. Рат у Босни није био завршен, него само прекинут ради његове болести и зиме. На пролеће, наредне године, требало га је, дакле, обновити с пуном снагом и са том моралном потпором папе.

Читаве зиме радило се на припремама за нови рат. Дубровчани, обавештени о том, упутили су 2. марта 1408. једног свог посланика, да код мађарског краља изложи дубровачке територијалне прохтеве и добије пристанак на њих. Њихове максималне жеље биле су да добију три отока. Брач, Хвар и Корчулу и Конавље с Драчевицом; а минималне да добију Конавље и Корчулу. Образложење тих захтева било је врло просто: повећавањем Дубровника повећава се и Мађарска; у колико он буде јачи, у толико ће бити способнији за борбу против краљевих противника.^[1036]

Почетком априла 1408. сишао је краљ Сигисмунд у Ђаково, да буде ближе бојишту и да прегледа све претходне послове за велику офанзиву.^[1037] У мају он је већ прешао Саву и утаборио се под Добором, где је већ раније, против Хорвата, постигао лепе успехе. Ту је створио исходни тачку за праву борбу, која ће почети тек месеца септембра, кад пристигне огромна војска од 60.000 људи, у којој је поред Мађара било и доста Пољака. Краљ се у мају и јуну бавио^[1038] ваљда краће време у Босни, а дошао је по други пут кад се скупила та огромна војска. Пред толиком силом Босна је морала поклекнути, и то без дуга отпора. Сигисмунд је многе великаше заробио, а многе побио, и то много и мушких и женских, и старих и младих. Порушио је и много њихових кула и градова, нарочито оних који су се усудили да му се супротставе. Да их је натерао све на покорност разуме се само по себи.

Сам краљ Сигисмунд јавио је Дубровачкој Републици о својој великој победи и ова му је 24. октобра послала срдачне честитке.^[1039] На повратку из Босне краљ је пред Добором дао посећи ухваћене племиће и побациати их у реку Босну. Међутим, главне војводе босанске Хрвоје, Сандаљ и кнез Павле избегоше судбини осталих другова, не зна се да ли случајем или својом вештином. Исто тако одржао се у земљи и краљ Твртко. Овог пута краљ Сигисмунд хтео је да победу искористи до краја и с тога је у Босни оставио један део војске као гаранцију, да ће се ново стање и одржати.

Победа Сигисмундова погодила је целу земљу, па и оне великаше који нису страдали. Сви су осетили да се мора напустити политика која се дотад водила. Већ крајем 1408. год. Хрвоје се покорио Сигисмунду, а с њим врло вероватно и остала властела. Знајући им вредност Сигисмунд их је лепо примио и потврдио им све старе поседе и титуле сем оних, које су биле дате на штету његових присталица Шубића и Франкопана. На успомену ове победе краљ установи одличје "Змајева реда" и међу осталима одликова њим и Хрвоја. Кад су стигли на краљев двор у Будим он је Хрвоја узео чак за крштеног кума своје кћери.

Али врло брзо у земљи наста тешка реакција, која није имала само карактер личних обрачунавања, него и начелан. Хрвоје је у пролеће 1409. год. напао браћу Радивојевиће и довео их у врло тежак положај, а Остоја је кренуо акцију да сруши Твртка, тешко погођена великим поразом. После мађарске победе он се осећао природно као господар ситуације. Твртко се сад није ни видео ни чуо, као ни Остоја после 1404. год. За верну службу и услуге Остоја је 28. децембра 1408. био наградио браћу Радивојевиће, Ђуру и Вукића, давши им Омиш са приморјем све до Жрновнице, Горску жупу, Крушевац и Блато, област Луку на Неретви, Посушје, Имотско, Ракитно, Родобиљу и др. и разне приходе од царина и пристаништа^[1040] Тим поклонима осећао се погођен Хрвоје, који је и иначе био противник те куће. Он је напао на њихове области и са копна и са мора, тако да је женска чељад из те куће тражила склоништа код Дубровчана^[1041] Хрвоје је узео неке њихове области и посео међу другима и Дријево али га је одатле почетком 1410. год. потиснуо Сандаљ.^[1042] Борећи се с Радивојевићима Хрвоје је дошао у отворени сукоб са Остојом, који им је био заштитник, и нашао се тако уз Твртка. Борбе између Остојине и Тврткове странке довршене су тек у касну јесен те године, пошто су трајале више месеци. Главни борац на Остојиној страни био је Сандаљ Хранић, који се у то време поново истакао као непријатељ Сигисмундов^[1043] У својој политици и он и Остоја почели су се поново ослањати на Турке. Са Сандаљем је био и Павле Раденовић и браћа Радивојевићи.^[1044] Овај обрт у држању босанских политичара неће бити никаква првина. Мада су мотиви њихове борбе првенствено себични, ипак је и ово раније тражење наслона на краља Ладислава и ово тражење помоћи од Турака у ствари тражење веза против притиска Мађара и њихове сувише тешке врховне власти, оличене у краљу Сигисмунду, који је хтео да од Босне створи обичну покорну област. Сигисмундова тежња да он лично добије босанску круну значила би не само ограничење њене слободе акције, него претварање Босне у мађарску покрајину, којој би се оставиле само уже локалне слободе.

Овој победи краља Сигисмунда у Босни следовала је и победа његових присталица у приморју, који беху повратили острво Раб и свуда сузбили Ладислављеве људе. Видећи тај свој несумњиви пораз и у Босни и у Далмацији краљ Ладислав се одлучи, да напусти сваки даљи рад на источној обали Јадрана; само је, да би истерао већу цену својој тражњи, почео живљу акцију са својом флотом. 9. јула 1409., после дужих преговора, он је продао Млечима све своје поседе у Далмацији за 100.000 дуката (Задар с околином, Нови, Врану и острво Паг) и сва своја права на ту земљу. Тако је своје присталице напустио у најтежи час ликвидирајући своју балканску политику апсолутним неуспехом. Дуги и потпуно бесплодни низ љутих борби и метежа за његове претензије само је растројавао народну снагу у најсудбоносијем часу његове историје, кад је турска најезда плавила комад по комад хришћанских и словенскихседа на Балканском Полуострву. Борбе које су изазвали он и његови помагачи трајале су преко двадесет година и знатно су допринеле турским успесима.

Неизвесна је судбина краља Твртка. Није пао одмах после пораза од 1408. год. и настављао је везе са Дубровником. Али после борби од 1409. год. био је онемогућен. Кад је крајем 1409. год. потпуно изгубио свако упориште губи се и њему за неколике године сваки поуздан траг. Хрвоје није успео да га одржи.

Краљ Остоја обновио је своје краљевске везе са Дубровником тек у јесен 1409. Република га је искрено уверавала, да је помрсила све старе рачуне између њих; "што је прво било вџсе смо оставили и вргли да нђ успоменуђја".^[1045] Што нису дали одмах доходак треба их разумети. "Кђе су биле смекие у Боснђ за таи доходакђ уздрђжали смо, да кђди богђ учини и буде умирно стати кралђевђство, како се пристои, а ми кјемо дати". Али, желела је ипак да има с њим чисту ситуацију. Република ће му слати краљевске дохотке, који му припадају, но и он треба да потврди њој све старе повластице. Споразум на тој основи није био тежак и постигнут је потпуно током децембра 1409.^[1046] Дубровачка Република, кад јој је Остоја потврдио све старе повластице, примила га је 31. децембра 1409. у све првашње части, пошто "господа русага босанскога опетђ хотиеше и пољубише господина кралђа Остою за свога господина".

У ово време све је више избијао на површину Сандаљ Хранић, који је вешто и систематски јачао своју власт. Свладавши и ослепивши Радича Санковића он је постао господар већег дела Хума. Год. 1406. он се помиње и као врховни господар Котора, добивши свој престиж вероватно помоћу оба краља, босанског и напуљског, да пресече млетачке везе на тој страни. Али сам тај град није успео добити. У источном правцу Сандаљ је из свог тврдог орловског Кључа код Гацка ширио утицај и власт, успевши да добије Оногост. До борбе са Мађарима и до катастрофе од 1408. год. Сандаљ није водио неке самосталне политике у односу према Сигисмунду и Ладиславу, него се у главном ослањао на Хрвоја и ишао с њим у свима важнијим питањима. Али, ојачавши сам и сагледавши извесне недостатке и невештине у Хрвојеу вођству, он почиње да се одваја од њега и после 1408. год. све више иде својим, увек доста пажљиво изабраним, путем. Није нам данас познато, какви су били Сандаљеви "augmenti nel visinanço" Дубровника, на којима му је Република честитала почетком марта 1410. год.^[1047] Јасно је само, да је он из дана у дан јачао и добијао све одређенији и самосталнији став.

У јесен 1410. дошло је до рата између Млетака и краља Сигисмунда, који није хтео признати погодбу између Ладислава и Републике. У Далмацији је већ пре тога дошло до борбе, јер неки градови, као Шибеник и Трогир, помагани од Ивана Нелипића, не хтедоше да признају врховну власт млетачку. Сандаљ се, и у том сукобу, нађе на страни Млетачке Републике, а против Сигисмунда. Већ раније он је опомињао Дубровчане да знају, да он остаје и даље пријатељ Ладиславов и оштро им је замерео, што су нападали напуљске лађе на Јадранском Мору, а посебно у једној борби код Корчуле. Сандаљ се није устручавао поручити Републици, да рачуна и на турску помоћ, у случају потребе. Ј. Радонић навео је као врло вероватну претпоставку, да је Сандаљ у овом времену подешавао своју политику према приликама у суседној Србији, где је деспот Стеван, присталица Сигисмундов, био присиљен од Турака, да подели своју државу са њима оданим братом Вуком (маја 1409).^[1048] Раније Сандаљево прилажење Сигисмунду, које се не помиње ни у једном извору, ако се и догодило, било је, само привремено, под утиском општег слома. Али брзо, већ средином 1409. год. он је несумњив пријатељ и присталица Ладислављев. Напуљски кандидат чак врбује најамнике у његовој области и преко ње у Босни 1411. год. У ово време Сандаљ је нарочито настојао да подвласти Котор, искоришћавајући рат између Млетака и Балшића у Зети и Приморју. Кад Јела Балшићка није лично успела да склопи трајан мир у Млечима крајем 1409. год. питање Котора постало је доста актуелно. Град је сам почео преговоре са Млечанима да им се преда под извесним условима и ови су били вољни до извесне мере да га приме. Да то спречи Сандаљ је почео нападати град и у лето 1412, год. палио му је околину и винограде. Спремао је чак и малу флоту против њега, али је у том наилазио на отпор и код

Млечана и код Дубровчана.^[1049]

Хрвоје је за то време уживао пуно поверење краља Сигисмунда. Био је важнија и јача личност од Остоје, који је у очима будимског двора претстављао превртљивца. Сматран је и чак називан вицекраљем Босне. Његова власт 1409. год. проширила се у борбама и на источну Босну, где је држао тврде градове Сребрник, Кушлат и богату Сребреницу и где је подигао нове градове Бродар и Сусјед.

Босна очевидно није могла да се смири. Догађаји у суседству и такво држање Сандаљево и још неких властелина, које је, колико је могао, помагао краљ Остоја, доведоше краља Сигисмунда на мисао, да још једном крене у Босну и учини крај свакој неизвесности. У пролеће 1410. год. ушла је мађарска војска у Босну са севера, вођена од Павла Бешењија. Дубровачке вести садрже тужбе, да су мађарске посаде из тврдог и живописног Врандука проваљивале у суседна места и вршиле насиља над њиховим трговцима.^[1050] Са запада водио је другу војску херцег Хрвоје. Краљ Остоја, који се налазио у Високом, остави град. Краља Сигисмунда, који је лично стигао у Босну крајем августа, помогао је у тој војни и деспот Стеван. Војвода Сандаљ и кнез Павле Раденовић били су тада против Сигисмунда и у Дубровнику се с разлогом мислило да би могли рђаво проћи. Република је била вољна да се за њих заузме, наравно под уветом да се покоре краљу. Да је Сандаљ стао на страну краљевих противника види се најбоље по том, што је 8. новембра продао Млечанима за 5000 дуката своје градове у Далмацији Островицу и Скрадин, следећи тако пример свога напуљског пријатеља. За Островицу су Млечани говорили, да је "кључ Задра и околних страна". У јануару 1411. новац је за те градове био исплаћен, а у априлу ови су доиста предати Млецима.^[1051]

Краљ Сигисмунд није био задовољан Остојом, али, поред тога, он је желео да на несумњив начин утврди своје право на Босну стечено Ђаковачким Уговором. Догађаји су били врло озбиљни и он је хтео да Босну има чврсто у својим рукама. Ради тога Сигисмунд се одлучио, да се у трећој десетини октобра 1410. крунише за босанског краља. 20-21. октобра решило је дубровачко Велико Веће, да поклони 1500 дуката "domino nostro serenissimo et domine regine in ista sua coronatione regni Bossine". Краљ је био вољан, да се том приликом измири са свима великашима у Босни обећавајући опроштење и милост; али је, исто тако, претио и прогонима онима, који устрају у опозицији.^[1052]

Остојин положај тим актом требао би бити ликвидан. Хрвоје је и поручивао Сплићанима, да је краљ поново свргнут и да га они лише имања, која је имао у њихову граду. Али, у ствари, Остоја је од 1409. год. краљ против воље Мађара и формално није зависио од тог њихова акта. Он се тако и држао, иако је, и те како, морао водити рачуна о том мађарском потезу. На жалост, у том важном питању извори нису довољно јасни. Не зна се чак, ни да ли се Сигисмунд доиста крунисао босанском круном, или је, у последњи час, због неких непознатих разлога одустао од тога. Зна се само, да су се новембра 1410. Сандаљ и кнез Павле налазили у области Сане, вероватно на неком састанку босанске господе. Тамо су 21. новембра упућивали Дубровчани једно своје посланство са упутствима за њих.^[1053] Како се Сана налазила у Хрвојевој области излазило би, према томе, да је с њим нађена нека додирна тачка, бар у толико да се извесна питања, у колико се може, коначно расправе. За то време, 5. новембра, краљ Сигисмунд се бавио на сасвим супротној страни Босне, код Раче на Дрини. Збор босанске господе састао се, вероватно, после његова одласка из Босне, кад је требало извести ствари на чисто.

Да се Сигисмундови противници нису осећали потпуно скрхани и да је незадовољства још било види се најбоље по том, што су, одмах по одласку Сигисмундову, избиле побуне против његових гарнизона. У Сребреници је дошло до љуте борбе, у којој су учествовали и пострадали и дубровачки трговци борећи се на мађарској страни, првих месеци 1411. год. Босанске устанике помагали су Турци, којима се пружила нова прилика, да се умешају у њихова унутрашња трвења. На челу босанске опозиције стајашу отворено војвода Сандаљ и

кнез Павле. Код Сандаља број турских чета ценио се у то време на 7000 људи.

Краљ Сигисмунд, који се спремао на озбиљан рат са Млещима, употребио је један део своје војске, да у Босни поново поврати ред. Крајем априла 1411. мађарске чете биле су и опет господари ситуације у земљи. Већ у мају чуло се у Дубровнику, да су одметнути босански великаши понудили Сигисмунду преговоре за мир.^[1054] Ови су потрајали нешто дуже и тек с јесени довели су до потпуног споразума. За то време Сандаљ је тражио потпоре код краља Ладислава и слао је чак свога брата Вука у Италију. Али Ладислав, заузет исувише талијанским питањима, није могао пружити никакве стварне помоћи. Остајало је онда, као једини излаз, измирење са Сигисмундом, које је изгледало да ће бити под доста тешким условима. Дубровчани, рачунајући с тим, молили су кришом од мађарског краља, да им као награду за претрпљене штете уступи жупу Конавље, посед Сандаљев и Павла Раденовића.^[1055] Сигисмунд, међутим, није био у положају, да превеликим затезањем са своје стране одагна људе међу непомирљиве противнике. Његов рат са Млещима, почет с лепим успесима, извргао се, током августа и септембра 1411., у читав низ пораза. Краљ с тога показа доста добре воље за споразум. Тај је и постигнут у октобру исте године. Дубровачка Република упутила је своје посланике Сандаљу 13. октобра, да му то честитају. Сигисмунд је могао бити нешто блажи у спорним питањима Босне донекле и с тога, што је 21. јула 1411. изабран за немачког цара и тим, у личном престижу, добио очигледан прираст. По склопљеном споразуму Сандаљ и кнез Павле, иако његови главни противници, остадоше недирнути у свом поседу. И краљ Остоја је, признавши се изречно као вазал Сигисмундов, задржао и даље свој положај. За своју сигурност Сигисмунд је задржао за Мађарску само област Соли и Усоре, поверивши их на управу Ивану Гари (Усору) и Ивану Моровићу (Соли).

У овим свима борбама херцег Хрвоје био је потпуно на страни Сигисмундовој. Он је лично оптуживао краља Остоју, што са Турцима и одметницима ради против апостолског краља Мађарске. Али, занимљиво, херцега у то време мањештују него Сандаља. Има вести, можда само приповедака, али доста карактеристичних, како су мађарски великаши правили шегу са Хрвојем. Овај је почео да губи ослонац на доста страна. Његови поданици Сплићани нису били с њим нимало задовољни; нешто можда с тога, што им је за градске кнезове постављао себи одану босанску властелу, а нешто и због његових оштрих мера против извесних њихових грађана. Против њега се беше истакао и војвода Сандаљ. Овај се пред крај 1411. раставио од своје прве жене, Хрвојеве синовике Катарине, и оженио се Јелом, удовицом Ђурђа Страцимировића, а ћерком кнеза Лазара.^[1056] Овај је брак био чисто политички, ради Сандаљевих претензија у Зети и Приморју, али се показао временом као врло срећан. Жена пуна такта, Јела је на Сандаља деловала оплемењујући га.^[1057] После те женидбе, већ у априлу 1412., Сандаљ се залагао у Млещима живо за Јелина сина Балшу у Зети.^[1058] Хрвоје је налазио у Сандаљеву поступку увреду за своју породицу и тим је лакше, отада, могао да брани свој очито непријатељски став према њему, с којим се био, како смо пре видели, и политички разишао. Њему, наравно, није сад могло бити право, да Сандаљ, дојучерашњи одметник, има на будимском двору исти углед и част коју и он.

Краљ Сигисмунд завршивши на доста страна своје послове с пуним или бар половним успехом, и постигавши лично највећи степен до кога се могло доћи, беше одлучио да на свом двору, у Будиму, на Духове 1412., искупи цело друштво владара, с којима је био пријатељ и савезник, и све кнезове и веће војводе, који су признавали његову врховну власт. На будимски двор стигоше, доиста, пољски краљ, деспот Стеван Лазаревић, краљ Остоја, аустриски херцези и многе друге личности, а међу њима и Хрвоје, Сандаљ и кнез Павле. Босански великаши, који су ишли са женама, заједно са њиховом пратњом, упадали су нарочито у очи на том скупу; а њихови јунаци истакоше се у свечаним турнирима, у мноштву страних витезова, као људи од мача и вештине. Том приликом истакао се посебно и лепи деспот Стеван, "као месец међу звездама", који је добио, као савезник Сигисмундов у рату од 1410-1411., од краља "многаја отъ оугръскихъ странъ... грады оубо тврдыје и вьси

и прочитаја".^[1059] Крајем 1412., у новембру, краљ Сигисмунд се налазио негде око Зворника, можда "у подручју Златоносовића", босанске властеле тога краја, у суседству Сребренице, коју је тада вероватно предао деспоту Стевану. Поуздано помиње се она у српском поселу од 2. октобра 1413.^[1060] Босна је, на тај начин, изгубила ратом последњих година северно подручје Соли и Усоре, и источну важну Сребреницу, коју њени владари никад нису могли да прежалe.

Те честе борбе и унутрашњи метежи у Босни пореметили су, природно, сваки поредак и учинили су да су страсти узеле маха и нарави подивљале. Пљачке и отимачине посташе честа појава. Колико су опачине узеле маха показаше довољно овај пример. Дубровачки трговац Јакша Бунјић беше се кренуо из Дежевице (код Фојнице) у Високо, носећи собом сав новац и у руднику набављено сребро. Да би био сигурнији пошао је у друштву с кнезом Вуком, нећаком краља Остоје. Али на путу, пред Високим, сам кнез Вук нападе Дубровчанина, уби га и опљачка, 8. маја 1412. Може се мислити какво је запрепашћење настало у Дубровнику на вест, да је један члан краљевске куће био саучесник у таквом злочину; и, оправдано, шта се могло мислити о осталим великашима, који су, без мало, по примеру с највишег места, могли постати најобичнији разбојници!^[1061] "Хѡде наши по Турцѣхъ и по инѣхъ поганехъ", тужила се Дубровачка Република краљу Остоји, "да нигдѣрь толика зла нашѣмъ не учинише колико тузи."^[1062] У децембру 1411. опљачкали су људи кнеза Гргура Николића једног талијанског посланика из Пезара, а у јулу 1412. у неретванској Луци опљачкао је неки војвода Милош једног дубровачког трговца.^[1063] За неред у суседству карактеристична је и одлука Дубровачке Републике од 18. јануара 1412., да се пише кнезу Сланог, како треба истерати из "нових земаља" "све Влахе и њихову стоку краља Остоје".^[1064]

И политички одношаји у земљи изменили су се знатно услед ових сукоба и прелома. Пре свега, уведени су Турци у решавање босанских криза и тако им је дата прилика, да доцније и непозвани шире и јачају свој утицај. После, изменила се групација странака. На једној страни био је босански краљ Остоја као мађарски вазал, кога су помагали дојучерашњи противници Сигисмундови. На челу те странке налазио се сад у Босни војвода Сандаљ. На њега је несумњиво много деловао шурак му деспот Стеван, који је био одан присталица Сигисмундове политике. Дубровчани у једном писму од 13. маја 1412. изречно веле: *Sandali e facta una cosa cum lo despoto, et lo despoto cum lui.*^[1065] Деспот, који је одлично стајао код Сигисмунда, увео је Сандаља у милост краљеву и олакшао му положај. Али се сад као противник Сигисмундов и нове политике истакао поново херцег Хрвоје. У тим променама уверења, види се јасно, нису одлучивала толико начела, колико личне везе и интереси и амбиције поједине властеле, која су без много скрупула устајала данас против оног што су бранила јуче, да то сјутри дан понове у другом облику. Интерес државне заједнице није у тим свим споровима био ствар поштене бриге завађене господе; и то као шти строга морална осећања нису била особина њихових природа. Није било комбинација која би начелно била искључена, ако је требало скрхати противника или обезбедити свој интерес. У савез је приман ко је год тренутно могао помоћи, без обзира на мотиве појединих помагача и на последице и обрачуне иза свршеног дела. Похлепни на новац, грамжљиви за власт, загрижени у узајамној борби, великаши су разједали државу, огорчавали поданике и убијали свако осећање дужности, верности и љубави за ма коју светлију ствар. Као што су мањи кнезови и војводе пљачкали појединце и караване, тако су велики харали државу, која је све више почела да добија изглед црвоточине.

Јачање турског утицаја

Почетком 1413. год. провалио је у земље деспота Стевана султан Муса и освојио је више градова, а међу њима и тврди Сталаћ на споју обе Мораве. У помоћ деспоту краљ Сигисмунд посла Ивана Моровића, а војвода Сандаљ крену сам, вероватно маја месеца, да се

нађе на невољи свом шураку. Србима се придружи и Мусин противкандидат Мухамед. Уједињена војска потисну Турке из Србије и дође све до Новог Брда, одакле се вратише деспот, Сандаљ и Моровић, док је Мухамед ишао напред праћен Ђурђем Бранковићем и савезничким четама. Под Витошем, код села Чаморлу, Муса је био потпуно савладан и на бегству ухваћен и удављен (5. јула 1413.). Дубровчани су доцније писали Сандаљу са штовањем, "како се је господство ти храбро и племенито понђло при господину деспоту и цару турскомь".^[1066]

Кад је Сандаљ отишао у Србију искористио је Хрвоје његово одсуство и у мају напао је Сандаљеву област и опустошио је.^[1067] То је изазвало опште гнушање против њега; једно, јер је дело било невитешко; а друго, што је учињено против пријатеља краља Сигисмунда, које је он очевидно помагао у тада хришћанима симпатичној борби против Турака. Први се против Хрвоја одметнуо Сплит, сматрајући херцега као суровог библијског фараона. Краљ Сигисмунд овласти Дубровчане 16. јуна, те и они поседоше давно жељене отоке Корчулу, Брач и Хвар, и то, како су они писали, "у име његово и по његову руку".^[1068] То поседњање изазвало је протест војводе Сандаља и једну демонстрацију кнеза Павла, који је наредио да се нападне дубровачко село Оселник, Република се неискрено бранила, да је то урадила по наредби, а не од своје воље. Код Дубровчана су се, после овог успеха, јавили и нови прохтеви. У јесен ове године њихови посланици на мађарском двору тражили су, да им се уступе још и Конавље и Драчевица, али по договору са суседним господарима и уз оштету.^[1069] Међутим, морали су ту жељу наскоро напустити, пошто су настали крупни догађаји у Босни, са већим интересом, а они су сами имали много неприлика с ова три острва, која нису хтела да их слушају.

Одметнути Сплит, да би избегао освети Хрвојевој, призва заштиту краља Сигисмунда. Овај, озлојеђен на Хрвоја, одузео му је у исто време и жупу Сану и уступио је кнезовима Благајским.^[1070] Оптужба против Хрвоја гласила је, да је он у вези с Турцима и да их је позивао у борбу, како Сигисмунд каже, "на пропаст наших краљевина и читавога хришћанства". Тврдило се, с краљеве стране, да је ухваћен један Хрвојев човек с писменим позивом Турцима. Против херцега кренуше се чак и две мање мађарске војске. Једна је напала Хрвојеве поседе у Славонији, а друга у Хрватској. Он би проглашен као издајник хришћанске ствари и као бездушни одметник краљев. Хрвоје је покушао да се брани. Нападај на његове душмане, говорио је он, то још није нападај на Сигисмунда, нити издаја мађарског краља. Порицао је све везе са Турцима и био вољан да изиђе пред суд владара и кнезова с последњег будимског збора. Тражио је доказе против себе и нудио у залог, као доказ лојалност и градове Врбас и Козару. "Немојте ме одбијати од службе краљевске и ваше и обарати ме без кривње, јер за своју кривњу никако не знам", писао је он уплашен краљици Барбари. Преклињао је чак, свакако неискрено, да му помогну, да не умре као поганин у старости "јер сам једва и тешко дочекао вријеме" да од поганског обреда пријеђем на вјеру католичку, и да вјерно узмогнем служити свога краља". Ако буде несаслушан одгурнут и кажњен, он мора прибећи последњем средству и тражити тамо помоћ, одакле је могне добити. Али његова многа писма нису ни допирала до краља, нити имала свог дејства. Сигисмунд их је давао Хрвојевим противницима, да их они читају и да на њих одговарају како знају. Његова немилост била је потпуна и непоколебива.^[1071]

Видећи да не може поправити свога положаја код краља и његове околине, Хрвоје одлучи да се силом одупре. Понудио је у првом реду савез Млецима. Али Република Св. Марка, измучена дугим ратом с Мађарима, баш је тих дана (августа 1413.) водила последње преговоре да дође до мира и није била нимало вољна да помажући Хрвоја отешчава свој положај. Хрвоје је, онда, молио, да се Република бар заузме за њ код краља Сигисмунда и да делује на Сандаља, да се смири и умери. Кад ни то није успело, он се обратио самом султану. С Турцима је ушао у везе свакако раније. Нудећи се Млечанима он је казивао како су Турци вољни да му пошаљу 30.000 људи.^[1072] Ма и не била та вест потпуно тачна, она је ипак карактеристична и за њ, и за тадашње прилике. Турци су, под вођством Исак-бега, кренули

доиста против Босне у јуну 1414. год. Глас о њима ишао је на све стране и у Дубровнику се имало много посла, да се приправи одбрана Стона и наодговара бегунцима из Босне, који су тражили да се склоне на дубровачко тле. 10. јула дата је дозвола војводи Сандаљу, да у граду набави и да направити оружја колико устреба.^[1073] Турци су, међутим, навалили пре тога. Видећи њихову надмоћ Сандаљ се није усудио да им закрчи пут, него их је пустио да пређу у Хрвојеу област. Турци се поделише: један део пође долином Босне према Дубочцу у области Иваниша Надројевића; други остаде у Ускопљу, у долини Врбаса, у области Хрвојевој; а трећи се упуту преко босанске Крајине чак према Загребу. Сандаљ се за то време повукао у планине, да отуд, по потреби, лакше оперише и буде, по старој босанској тактици, боље склоњен у случају нападаја на њ.^[1074] На том војном походу Турци су награбили велик плен и задовољни упутили га кући, али нису хтели да напуштају босанског земљишта "Qui teucra", писали су Дубровчани 14. августа краљици Барбари, "ad diversa loca prodire minitantur accedere".^[1075] Један хрватски писар, Бартол Крбавац, записао је те године с огорчењем, како је водио рат "нечастиви Хрвој з Боснами и з Бенечи и с Турки на крапа угарскога Жигмунда, ки верно сташе за чест кершчанску."^[1076]

С Турцима заједно јавља се овог пута у Босни и прогнати краљ Твртко II. Стари противник краља Сигисмунда и Мађара, он је употребио турску провалу, да се врати у земљу и да, у заједници са Хрвојем, обнови своју власт. У августу 1414. Твртко је већ у доброј мери повратио ауторитету земљи, јер видимо, да Дубровчани поручују људима кнеза Павла и њему самом, како ће се потужити томе краљу за пљачкање њихове стоке. То је занимљиво и важно тим више, што је Твртко тек у августу и стигао у Босну. Значи, да је страна која га је помагала била врло моћна да му довољно спреми места и да га натура за тако кратко време.^[1077] Остоја се, међутим, налазио у Босни држећи се заједно са својим људима вероватно, исто као Сандаљ, или негде у планинама или у ком од својих тврдох градова. Да је његов положај тај час био без правог угледа и снаге види се по том, што дубровачки трговци себи дозвољавају слободу, да му праве неприлике и што сама Република, у новембру исте године, крзма да му исплати уобичајени данак.^[1078] Остоју су, природно, помагали Мађари. Од 1. фебруара 1415. год. потиче једна Сигисмундова потврда заслуга Остојиних за мађарску круну и хришћанство, које је стекао борећи се против Турака. Њему је Сигисмунд писао "tamquam regni nostri Hungarie feodali et subdito".^[1079] После тога ни Дубровник није могао игнорисати Остоје и 16. фебруара 1415. решио је, да му исплати стонски доходак.^[1080] Али као практични људи Дубровчани су остали у вези и са Твртком и 10. фебруара упутили су му једно подуже писмо. Бранили су се од краљевих тужби, да његови одметници, који су побегли у Дубровник, испадају из града и плене његове људе. А додавали су као утеху за краља и као оправдање за свој поступак ове занимљиве речи: "И прво су бђжанје утђцале прђдъ силомъ у наше тврђге и съ врђменомъ дочекавъ направили се къ својему господину с плъномъ рукомъ и били мь слуге. И болје је да су ѿвамо утђцали негъ на Угре или у Хрвате или другоиде, ѿдъ куде би се мучно главе и иманъје вратио".^[1081]

У земљи су због тог новог грађанског рата настале врло тешке прилике. Јавна сигурност постала је још гора него пре; пљачке су предмет готово свакодневних тужби. У борбу улазе не само поједина властела, него и шире масе. За Влахе, сточаре краља Остоје, знамо да су, са дубровачког подручја, нападали на људе војводе Сандаља и прелазили на страну Тврткову.^[1082]

Општу несигурност у земљи повећавале су још и турске чете. Дубровчани, који су требали да иду и честитају свадбу Ђурђу Бранковићу, извињавали су се за своје закашњење ради Турака, који су угрожавали пут преко Босне.^[1083] 20. фебруара 1415. писали су из Дубровника острогонском надбискупу "о трећем доласку Турака у Босну" и о страху и пометњи, која је настала услед тога.^[1084] Читаве 1415. године Дубровник је био пун босанских бегунаца и њихових молби, да им се на подручју Републике даде склоништа. "Господи хлъмьскои", писало се отуда 20. фебруара кнезу Гргуру Николићу, "за хотђти нимь угодити, за нихъ слатке и велике молбе, учинили смо имь милость комь имь је неволја, да

могу врати стонсцѣми своје бѣжаније и имање у Стонь сѣхранити".^[1085] Турске чете прелазиле су из Босне и у Далмацију, у Крајину, Омиш и све до Шибеника, да тамо тобоже бране Хрвојево подручје, а у ствари да пљачкају и шире свој акциони радиј.

Хрвоја је та помоћ Турака спасла од тежих последица немилости краља Сигисмунда. Шта више, он је одржао и свој положај и добар део свог дотадашњег поседа. С поносом он се хвалио Дубровчанима почетком 1415. год., како одлично стоји, нашто му је Република упутила једно веома ласкаво писмо. У том писму она је енергично одбијала све гласове као да спрема какву акцију против његовог Омиша, пошто су Дубровчани, по старој традицији свог града, "харни и незабитни".^[1086] Појачан Турцима Хрвоје се спремао да нападне у пролеће те године и Сплит и молио је Млечане да га помогну флотом, а као цену те помоћи нудио им је град Омиш. Покушао је у исто време и нове везе с напуљским двором. Млечи нису пристали да помажући Хрвоја уђу у нове сукобе са Мађарима, али су ипак снабдевали херцега оружјем и ратном опремом. Овај је, међутим, још желео да се некако измири са Сигисмундом и у својим преговорима са Млечима, у мају те године, молио је владу Републике, да посредује у Будиму за њега.^[1087]

Турци, које је у Босни предводио неки Зек Мелек, нису продирали само у Далмацију, него су прелазили и у Хрватску. Али, због заплета у Цариграду, бише средином јуна 1415. позвати натраг. "У Босни је сад", јављали су Дубровчани краљу Сигисмунду, "остало мало Турака са краљем Твртком". За босанске области, каже се изречно у том писму, да су покорне Турцима "давајући данак господину цару турском да би се сачувале". Краљ Остоја није могао да предузме против нападача ништа веће. Војвода Сандаљ, и сам као неки турски пријатељ, спасавао се од њих на тај начин што се откупљивао великим даровима.^[1088]

Такво стање у Босни натерало је Мађаре, да покушају поправити положај свој и својих људи. Тим пре, што беху добили поуздане вести да Исак бег у Скопљу спрема нову војску, која би овог пута преко Босне провалила даље "према западу", дакле у Хрватску и Далмацију. Већ средином јуна окупљала се под Добојем, у Усори, мађарска војска, да крене у унутрашњост и очисти земљу. На велико своје изненађење Мађари су нашли овог пута све босанске великаше против себе. Хрвоје се беше некако, бар привидно, измирио са Сандаљем, а сви се беху сложили да султан потврди за краља Остоју. Значи, да је попуштано са обе стране и да је Твртко жртвован, да би дошло до споразума. Промена та врло је значајна. Скоро је сигурно, да је она дошла од страха, због осећања турске снаге, и од невоље, да би се земља поштедела од нових турских пустошења. Босна је често у нужди признавала власт јачег, да је првом приликом збаци и порече. Али је вероватно, исто тако, да је примање турске врховне власти код једног дела властеле дошло сада и као реакција мађарском притиску. У сваком случају Мађари се нађоше у врло тешкој ситуацији. Од босанске властеле с њима пристаде само Владислав Дубравчић, господар усорског града Ковача. Други, с Турцима заједно, кренуше против Мађара. Почетком августа дошло је до страховите борбе код Добоја, у којој Мађари љуто настрадаше. Њихови људи тврдили су после, да је са босанске стране било и издаје. Све њихове вође, Иван Моровић, Иван Гара и Павле Чупор, падоше у турско ропство. Дубравчић мораде предати свој град, Моровић и Гара ослободише се тек после велика откупа, а Чупора, свог крвног душманина, даде Хрвоје заштити у бивољу кожу и бацити у Босну. Мађарски пораз био је толики, да се озбиљно мислило како је после тога у питању не само губитак њихова престижа у Босни, него и у Србији. Босански великаши, осилени, имали су одмах потом један збор, на ком су се озбиљно спремали да отму од деспота Стевана Сребреницу, коју му беше уступио краљ Сигисмунд.^[1089]

У ствари, овај пораз Мађара код Добоја 1415. значи један од важних датума и у њиховој и у босанској историји. Турски престиж после тога узима неодољивог маха и дотле агресивна Угарска бива све више потискивана у положај одбране. Од тада она у Босни уопште нема више правога офанзивног замаха. Оријентација босанске властеле добија нов

фронт. У борби против Мађара и католичанства они сад стичу једног савезника, који је моћан и вољан да учествује у борби. Традиционална политика службеног наслањања на Мађарску бива постепено напуштана и сва босанска историја после овога значи стално колебање између старе линије и нових путева у заједници с Турцима. У колико владари, из многих разлога, и после овог траже додир и наслон на Будим, у пуку и код многе властеле сарадња с Турцима постаје све мање зазорна и сматра се чак и као потреба, да би се безобзирност противника ломила и сузбила.

На двору босанског краља, у Сутјесци, беху се око 23. августа нашле све главније војводе босанске: Сандаљ, Павле Раденовић, војвода Павле Радишић Клешић, војвода Вукмир Златоносовић, жупан Драгиша Диничић. На дан 23. августа, вођена од самог краља Остоје, та је властела на Пареној Пољани код Сутјеске напала кнеза Павла. Сина његова Петра свезали су и послали у блиски Бобовац, а самог Павла су убили Сандаљеви људи. Дубровачком посланику правдао је Сандаљ тај поступак тим, да је кнез Павле "издавао читав свет": и Дубровник, и Мађарску, и саму Босну. Краљ Остоја био је у споразуму са Сандаљем и давао је утисак човека задовољна делом, који се после свега осећа сигурнијим на свом положају. Краљица је, међутим, изражавала доста отворено своју бојазан у том погледу, жалећи свог убијеног сродника.^[1090] Кривица кнеза Павла није довољно јасно утврђена, али је очевидно да је узрок његовој погибији неки опаснији сукоб са Сандаљем. Нама се све чини, да је по среди неки обрачун иза борбе код Добоја, у ком је Сандаљ хтео да уклони Павла као сумњива посредника у односима између њега и Хрвоја или као непоуздана играча у опасној кризи у опредељивању између Турака и Мађара. Да је та погибија била повод новим трзавицама у Босни јасно је само по себи. Обећавајући склониште Љубиши Богданчићу и Вукосаву Познановићу Дубровчани су им с пуно прекора говорили; "Ето видите и чујете шо се чини мегю ѿвоъмъ господоъмъ".^[1091] Кнез Павле је сахрањен у Врхбосни, на свом добру, на месту које се и данас зове Павловац.

У јесен 1415. завладао је у Босни, а специјално у Хуму, нови страх од Турака. 29. новембра понудила је Република војводи Сандаљу, да упути у Дубровник своју жену, "ако она хоће да се склони испред Турака".^[1092] Кнезу Милиши Николићу дозвољено је 5. децембра, да дође у Дубровник или на њихове отоке, "јеръ се боите ѿдъ Туракъ".^[1093] Турци су се, у споразуму са Хрвојем, спремали и у Приморје, а Дубровчани су се надали, да ће покушати штогод и против њихових недавно добијених отока. Кад су ради тога наредили оружање, Корчулани одбише да се одазову позиву, незадовољни дубровачком аграрном политиком.^[1094] Долазак Турака искористили су синови убијеног кнеза Павла, Петар и Радослав Павловићи, да спасу своју очевину од грабежа и поделе, коју су им спремали противници. Они су, шта више, сами позвали Турке у помоћ и са њима дошли у Хум сузбијајући у првом реду војводу Сандаља као најопаснијег противника. Главну војску браће Павловића, која је деловала око Сливна, и у којој су биле турске помоћне чете, водили су жупан Ђурађ и Степан Милорадовић.^[1095] Турци су се, с јачим четатама, појавили и почетком фебруара 1416., уносећи поново страх у хришћанско становништво Хума и Приморја.

У априлу 1416. умро је у Котору, на Врбањи, војвода Хрвоје, задовољан ради победе коју је однео над својим непријатељима, али без старог апсолутног престижа. Савез са Турцима био је осуђиван код доста хришћанског света, а и од многих његових поданика. Да би учврстио свој положај босански краљ Остоја узео је његову удовицу Јелену, поред живе прве жене Кујаве, с којом се раставио, надајући се, да ће потпуно осамити свог противника Твртка II, привукавши главни део Хрвојевих присталица на своју страну. Сам Хрвојев син Балша био је без икакве вредности и врло брзо је изгубио и очеве тековине и сваки значај међу босанском властелом. Хрвојева удовица предала је сама својој нелипићкој породици тврди Омиш.

Читава 1416-1417. година протекла је било у ратним припремама било у борби између љуто завађених босанских великаша, а посебно између Сандаља Хранића и синова Павла Раденовића. "Међу босанским великашима", писали су Дубровчани 12. октобра 1416. краљу

Сигисмунду, "влада врло велико и крвно непријатељство ради смрти покојног кнеза Павла". Краљици Барбари писали су другом приликом: "Босна је скоро порушена, а великаши између себе спремају највеће истребљење".^[1096] Раздор и душманство ишли су много даље него икад у суседној Србији, нарочито у вези са држањем Турака. Турци су сами слали два своја посланика да посредују за мир, али нису успели због огромног узајамног неповерења и омразе међу њима. Већина је у земљи тражила, да се веже и затвори сам краљ Остоја. Изгледа, да је опасност за то била доста велика, јер је уплашени краљ ноћу, кришом, побегао у приморје са једног збора босанске господе, који се био искупио на захтев турских посланика.^[1097] Трком 1417. год. Павловићи су у Конављу потисли чете Сандаљеве, читаво су му подручје попалили и опљачкали и задржали у својој власти. Непријатељства нису престајала. 26. августа 1417. понављали су Дубровчани мађарском краљу да је "босанска краљевина у уобичајеној и великој неслози".^[1098] До пред крај 1418. год. чини се да је Сандаљ био стално у тешком положају и озбиљно угрожен од Павловића. Има једна повеља Остојина издата 1417. браћи Вукчићима из породице Радивојевића, "quando no se diede e sotomesse Cumgliane".^[1099] У тој повељи први је сведок војвода Петар Павловић, а у краљевој свити никако нема Сандаља. Ван сумње је, да се тај податак из повеље односи на акцију, коју су Павловићи, помагани од краља и породице Радивојевића, били кренули у Хуму против Сандаља и, како видесмо, једно време у њој имали успеха. Остоја, превртљив, да би очувао власт, био се сад обрнуо и против Сандаља, као раније против Хрвоја и Павла, и измирио се са Павловићима, који су за очеву смрт ипак главну кривицу бацали на хумског војводу. Као борац и победник у тој борби Остоја се и у пролеће 1417. год. и у марту 1418. налазио у Бишћу, у средишту Сандаљеве државе, где је укинуо неке царине постављене самовољно од Гргура Николића.^[1100]

Из неприлике се Сандаљ спасао у главном на тај начин, што је признао врховну власт турску и тако избегао турско ратовање против себе. С јесени 1418. знало се у Дубровнику, око 20. септембра, за долазак Турака у Босну, а у октобру ови су већ били у земљи. У исто време пада и Сандаљева рехабилитација. Октобра 31. решава Дубровачка Република, да му се пошаље један племић са поклонима у вредности до 150 дуката, што је очит знак, да је Сандаљ дошао поново до старог значаја.^[1101] Зна се уз то, да је Сандаљу помагао и Балша Балшић, његов пасторак, и да је Сандаљ с њим водио успешне борбе против Павловића. У сваком случају он је те јесени важио поново у својој области као несумњив господар.

Те јесени, по свој прилици новембра месеца, умро је и краљ Остоја.^[1102] Наследио га је син Степан, зван опћенито Степан Остојић. Остојин углед био је у последње време знатно опао, нарочито после оног бега са збора босанске господе. 26. априла 1418. писали су Дубровчани кнезу Гргуру Николићу, како виде да чак и он хоће бити "у всемь супротъвъ господину краљу".^[1103]

И син Остојин, краљ Степан, наставио је непријатељску политику свог оца према Сандаљу. У његовој повељи Дубровчанима од 5. марта 1419., којом им је потврдио раније дане повластице, међу сведоцима на првом је месту Петар Павловић, док Сандаља уопште нема.^[1104] Млади Степан био је плаховит и доста непромишљен. Дубровачки извештаји говоре, како је он, невешто а младићки брзо, кренуо питање о земљишту, које је било у Приморју уступљено Републици и тражио да га добије натраг; како је говорио да он хоће да буде пун наследник Хрвојев, јер то што је Хрвоје имао била је у ствари својина босанског краља; распитивао се, како може најлакше да нападне и узме Стон.^[1105] У Дубровник је било достављено, да је младог краља против њих подбадао њихов земљак Михаило Кабога, стари турски пријатељ. Краљ је читаво време наглашавао, да његови претходници, и Остоја и Хрвоје, нису могли уступити ништа Републици, јер то није било њихово, него босанске круне. Разумљиво је, да је својој мајци Кујави вратио сав углед и са пуном чашћу довео је на двор, али је, изгледа, претеривао у односима према маћехи. У Дубровник је била допрла вест, да је краљица Јелена била чак бачена у затвор.^[1106]

Војвода Сандаљ водио је за то време преговоре с Дубровником, да им прода своју половину Конавља. Раније о том није хтео ништа да чује, јер је преко Конавља хтео одржавати везе са Котором и имати свој излаз на море. Сада, после овог рата, попаљено и опустошено Конавље није му више имало онај значај као раније. Осим тога, он се био у ратовању знатно истрошио и продаја Конавља имала је да поправи његове финансије. Тим пре, што рат с Павловићима још није био завршен и што су непријатељства трајала још и читаве 1419. год. Дубровчани су радо пристајали да даду приличну суму за Конавље, јер су били гладни земље и одавно су желели да прошире границу свог уског земљишта. Конавље им је имала бити оштета, што су, по наредби краља Сигисмунда, морали вратити она три отока Брач, Хвар и Корчулу (1417.). У исто време кад и са Сандаљем Дубровчани су преговарали и са Петром Павловићем, који је с братом држао другу половину те жупе, налазећи да би, у то време спора, било најлакше добити пристанак за отуђивање. Али преговори са Петром нису имали успеха. Колико је Дубровчанима било стало да дођу до Конавља види се најбоље по том, што су 11. маја 1419. решили, да Сандаљев део купе без обзира на Петра и да чак евентуални непристанак краљев није сметња за пазар. 24. јуна 1419. својом повељом, изданом на Степану Пољу под градом Соколом, уступио је војвода Сандаљ Дубровнику своју половину Конавља са Витаљином и Доњом. Гором. За то уступање он је добио око 30.000 перпера, једну палачу у Дубровнику, једно добро у дубровачкој Жупи и 500 перпера годишњег дохотка. Поврх тога примљени су Сандаљ и његова браћа са породицом међу дубровачку властелу, "за почтене властеле и векнике града нашег Дубровника колико еданъ насъ властео".^[1107] Али становници Конавља нису хтели да приме дубровачку власт, у главном ради новог аграрног поретка, који су Дубровчани хтели да уведу и који је тешко погађао малу властелу. Устанак се није дао лако да смири, иако је сам Сандаљ лично ишао у Конавље да стишава људе. Док се питање о том како да се људи смире остављало извесно време да изгуби оштрину, предузели су Дубровчани кораке код босанског краља, да им и он одобри куповину жупе. Његова дозвола добијена је, после дужих преговора, 4. децембра исте године, али не за сам Сандаљев део, него за цело Конавље. Дубровчани су му обећали за ту потврду давати годишње по 500 перпера; али "у које годе би врѣме туи речену жупу конаваоску и Сокољ намъ ратъ бранила краљевства босанскога и неговехъ вельможъ, да мирьно и слободно не будемо моки уживати и господовати речену жупу конаваоску и градъ Сокољ, да за тои врѣме не имамо платити ни динара".^[1108]

Почетком 1420. упали су Турци поново у Босну; овога пута у договору са војводом Сандаљем. Грађански рат у земљи још је трајао и Сандаљ је, свакако, био у немогућности да сам савлада своје противнике, који су били огорчени а којих није било мало и не без јаких веза. Краљ Степан је био и остао против њега. С краљем су били и браћа Радивојевићи, али су у борбама са Сандаљем имали лошу срећу.^[1109] И опет је турски долазак значао општи страх и пометњу. 4. фебруара 1420. било је у Дубровнику дозвољено, да се стока краља босанског са његовим челником и пастирима може склонити у Стон. Исто је тако закључено 6. фебруара за челника, пастире и стоку војводе Петра. Породица Гргура Николића склонила се у Стон, а Радича Паштровића у Дубровник.^[1110] 26. фебруара одговарали су Дубровчани једном суседу, који се тужио, како су "Турци много зла съде учинили свде пришадъ у Босну" и који је питао, да ли се војвода Петар може, у случају потребе, склонити у Дубровник, како "Дубровникъ възда ѿтворенъ билъ и јестъ тко га нѣкомъ злокомъ себѣ не буде изъгубилъ".^[1111] Занимљиво је, да Дубровчани ипак нису дозволили босанском краљу извоз оружја из свог града.^[1112]

Тешка завада босанске господе, која су у узајамној мржњи, да само сатру један другог, подузимала све могуће мере не презајући да зову у помоћ кога било, па чак, према општим схватањима, и непријатеље целог хришћанског света, забрињавала је све њихове суседе. Нарочито Дубровник. У тој малој Републици свест о држави и о вишим интересима друштвене заједнице била је врло високо развијена, а као посматрачи прилика у Босни они су

тачно видели, да све ово што се тамо ради непосредно води државном расулу. Ћуди, интереси и бес поједине властеле нису знали за границе дозвољеног, нити је било обзира, преко којих они не би прешли. Дубровчанима се чинило, да је њихова морална дужност, поред тога што је то био и њихов трговачки интерес, да упозоре босанску господу на опасност у коју срљају и да посредују за мир. Они с тога шаљу посланике и краљу и војводи Петру и војводи Сандаљу; и читава марта 1420. само преговарају на све стране. Али нису успели. Крајем марта дошло је до једне борбе, у којој је погинуо војвода Петар. Уз Сандаљеву војску ишли су и Турци под вођством самог Исак-бега; Сандаљ овом и приписује Петрову погибију. Тај моменат учинио се Дубровчанима као врло погодан, да поспеше преговоре о миру. Кад је пао један од најљућих противника Сандаљевих њима се чинило, да неће бити тешко приволети остале, да нађу начин за споразум. Они се с тога у првом реду обраћају на краља и краљицу мајку, да буду активнији. Али ни те поруке немају успеха. Као победник Сандаљ искоришћава погибију Павловића и упада у Конавље, где дуже времена, помаган од Дубровачке Републике, опседа и узима тврди град Соко.^[1113] Узевши га, он 30. маја пише како оно, што је пре било Павловићево "с милостию и даромъ божимъ и великога цара султана Мехометь бега приде у наше руке".^[1114] Дубровчани су помагали Сандаља у добијању Сокола и Конавља с тога, што им је дао обећање и повељу, да им продаје и другу половину те жупе. Међутим, док је Сандаљ, гоњен мржњом и осветом, тако беснео против Павловића, успело је Млечанима да добију Котор под своју власт (25. јула) и да га задрже неколике стотине година.^[1115]

С падом војводе Петра и Сандаљевом победом био је потиснут и краљ Степан. Намесник скопљански, Исак, који је водио све турске послове на западу, дошао је био у Босну за време ових борби и у споразуму са Сандаљем подигао је поново Твртка II, који је дотле, иако је живео у Босни пуних пет година, био без икакве знатније политичке улоге. Од маја 1420. он се јавља поново као стварни краљ Босне. Дубровчани почињу да му шаљу поклоне и плаћају после мало устезања уобичајене дохотке и да се обраћају само њему као законитом господару. Од њега су 16. августа тражили и добили и потврду за уступљено Конавље са градом Соколом. Али као опрезни људи они нису прекидали веза ни са краљем Степаном, који се јавља ређе, само с времена на време. Млечани су, међутим, ушли у преговоре с њим о савезу против Нелипића и о недавању помоћи с морске стране краљевим непријатељима, међу које су, наравно, рачунали и Турке.^[1115]

Као наследник војводе Петра истиче се његов млађи брат војвода Радосав Павловић, један од најподмуклијих и најциничнијих људи наше хисторије, који никад у животу није имао ништа друго пред очима до само своје прохтеве и лични ћар.^[1117] Он је добро видео, да се према Сандаљу не може одржати у борби и с тога му је, преко Дубровника, понудио мир. Његови људи обећавали су у граду Св. Влаха све могуће, ако Републици успе да га измири са Сандаљем. 3. новембра издао је чак и повељу, којом признаје уступање Сандаљева дела конавоске жупе. Али кад преговори са Сандаљем не донесоше повољне резултате, он порече своја обећања Дубровнику, на велико изненађење Републике: "Одъ коли је свѣтъ посталь нѣ се толико случило ни чуло ни видѣло, да је иједанъ господињ земљни свою рѣчь и свою посальбину и свое печати потвориль".^[1118] Мало после, бојећи се да Дубровчани не омету његов споразум са Сандаљем, он се измирио с њима, поновио обећања и показивао најбољу вољу да постане добар сусед. Доскоро, доиста, дошло је до измирења између Сандаља и Радослава. 28. априла 1421. умро је Сандаљев пасторак Балша без мушких наследника, оставивши Зету свом ујаку деспоту Стевану. Балша се, баш пред смрт, поново заплео у рат са Млечићима, који су показивали велике прохтеве да загосподаре свима главнијим местима на Приморју.^[1119] Сандаљ је знао, да ће Балшина смрт дати повода новим заплетима и с тога је, да би добио слободне руке, пристао на мир са Радославом.

Кад је крајем 1412. год., посредовањем Сандаљевим, дошло до мира између Млетака и Балше Балшића могло се надати да ће се смирити и питање Котора. Али се то није догодило. Млечани су стално бушкали у том граду, где су међу племством имали доста присталица.

Сандаљ је тражио од Которана 12000 дуката, које му они нису могли дати. Да би били заштићени од његове освете они су се 1414. год. понудили поново Млечанима. Сандаљ је, међутим, желео да дигне привредни значај тог града. Он је, на пример, тражио од својих људи да набављају со само одатле, што је у Дубровнику изазвало и страх, и жалбе, и многе сплетке. У исто време Сандаљ је био и врло строг. Неколико неверних Которана, који су му пали у руке, годинама је држао у тамници, неко време са оковима и на ногама и на рукама. Кад су Млечани 1420. год. узели Котор, искористивши Сандаљеве невоље на дому, он је протествовао и тражио да му се град врати. Млечани су му одговарали врло љубазно али јасно, да град остаје у њиховим рукама; али док је њихов да га Сандаљ може сматрати и као свој.

Дубровчани су у погледу давно жељеног Конавља имали доста незгода. Турци нису били задовољни, што је Сандаљ уступио Републици, као граду под мађарском врховном влашћу, тврђаву Соко и тражили су да је узме натраг. И Сандаљ и Република морали су се покорити томе захтеву и 21. децембра 1420. враћен је град Сандаљевој војсци.^[1120] Сам Павловићев део Конавља Дубровчани нису никако добили у посед, пошто га је војвода Радослав чврсто држао и, поред свих преговора и обећања, није испуштао из руку. Он је, истина, изјављивао да га хоће и жели продати, али је за њ стално пео цену и дуго није могао да се реши да склопи дефинитивну продају.

Кад је војвода Радослав пришао Сандаљу и тражио измирење с њим остао је краљ Степан Остојић без свог главног помагача. Његов положај постао је, услед тога, врло тежак и он се, доиста, готово потпуно губи из јавног живота, док наскоро, 1421. год., није мистериозно ишчезао. Мајци његовој, краљици Кујави, крајем априла 1422., дају Дубровчани поклон од 60 перпера и препоручују је Сандаљу и Златоносовићу, очевидно као жену која заслужује нешто милости и пажње.^[1121]

Твртко II, као турски човек и помаган нарочито од Сандаља и усорске властеле Златоносовића, крунисао се крајем августа 1421. За ту прилику Дубровчани су му послали поклон у свити, у вредности од 750 перпера.^[1122] 18. августа добили су Дубровчани од њега у Милодражу потврду свих својих ранијих повластица. Том приликом писао је Твртко, како "повелиниемъ а судомъ божимъ приемъ државу краљевства и сиде на присто краљевства како царъ и владика всему стежанию светъхъ моихъ прародитель".^[1123] Данас знамо, да се Твртко дуго ломио да потпише те повластице, не заборављајући непажњу Републике према себи, кад је био срушен с власти, и да је требало доста наговарања од Сандаља и кнеза Вукмира Златоносовића, док је то учинио.^[1124] Да буде уздржљив према Дубровчанима краљ је имао и других разлога. Млетачка Република послала је била на босански двор једног свог изасланика, који је тамо за дуго времена употребљавао сву своју вештину и речитост, да подјари краља Твртка против мале Републике.^[1125] Он, истина, није постигао све што је желео, али су његове речи ипак оставиле изванредан утисак на краља.

Ова млетачка интрига била је прилично збунила и уплашила Дубровчане. Они гледају на све стране да је паралишу богатим поклонима. Краљу Твртку шаље се посебно посланство са даровима од 750 перпера и са разним понудама у слаткишима и са рибом у ђелатини. Посланици су имали и да позову краља у госте у Дубровник, где ће бити усрдно дочекан као и његови претшасници. Требало је нарочито скретати пажњу на непостојаност млетачког пријатељства. Зар нису они међу првима ставили руку на некадашње Хрвојеве поседе, узевши Сплит и нека друга места? Ено, како су се понашали за Балшина живота у Зети и сад после његове смрти, кад су пожурили да оштете деспотово наследство. Сандаљу су напоменули узимање Котора и још друге примере. "Они улазе као лисице, а владају као лав". Да задовоље овог, тад у Босни најугледнијег, војводу они су се нарочито трудили да што боље, о свом трошку, оправе и украсе његову кућу у Дубровнику. Један посебан мајстор из Милана узет је, да изради грб војводин. Властели Златоносовићима послати су поклони у вредности од 400, а жупану Драгиши Диничићу од 300 перпера.^[1126]

Важно је, да се у ово време и мађарски краљ обратио једним писмом на Сандаља. Идеју за то дали су Дубровчани. Они су из страха од Млечана молили краља Сигисмунда, да се заузме за њих код утицајне босанске господе и самог краља Твртка. Сигисмунд, који је тако дуго пустио да се ствари у Босни развијају без његова учешћа, одазвао се тој молби и преко Дубровника упутио је писмо хумском војводи. Оно се, доиста, тицало само Дубровника, али је ипак добродошло мађарској круни да се обнове везе са главним људима босанске државе.^[1127]

Млетачки посланик, који се бавио врло дуго у Босни, преко читаве 1422. год., покушавао је, истина, нешто против Дубровчана, али је више радио да уреди односе са Босном у Приморју; да добије неретвански трг; да ублажи запете односе са Сандаљем; и да дође до неког споразума у питању Хрвојевих и других поседа. Нарочито је Републици било стало, тобоже у интересу несметаног слободног промета на граници у Далмацији, да с Босном склопи савез против цетинског кнеза Ивана Нелипића. У случају победе они су тражили за себе Пољица, Клис и Омиш. Још 1421., марта месеца, био је краљ Степан понудио Млечанима савез и био вољан на доста повластица, нарочито у погледу неретванског трга, само да добије поуздане пријатеље и подршку на тој страни.^[1128] Млечани су држали, да ће и код Твртка наћи сличан пријем. Али, нису рачунали са Сандаљевим утицајем. Овај војвода био је љут на Млечане из више разлога. Они су му узели Котор; одбили су да му уступе Бар, Будву и северну Зету; чак нису хтели једно време да му просто врате његов новац из свог града, него су то везали уз услов, да пусти из затвора неке Которане.^[1129] Да умире војводу Млечани су били спремни, да му даду 1000-2000 перпера годишњег дохотка од которске трговине са сољу, под погодбом да он успостави трговачке везе са Котором и да буде срдачнији према Републици. Сандаљ је радо пристајао на новчане понуде. Али ипак овог пута преговори нису успели. Пре свега с тога, што је он тражио, да може, ако то узхте од њега краљ или султан, помагати деспота Стевана против Млечана у Зети; а друго што је тражио доста високу суму. Млечанима је било много стало до тога да се намире са Сандаљем и најзад су успели. 1. новембра 1423. издао је војвода повељу, којом признаје "наше изгубљење града Котора" и дозвољава слободну трговину с њим, а за то је добио 600 дуката годишњег прихода и слободно располагање са својом кућом у Котору.^[1130] Потом је 1. фебруара 1424. примљен Сандаљ с браћом и синовцем Стјепаном за млетачке племиће. Кад је било изгледа, да ће преговори између Сандаља и Млетака довести до повољног резултата, пристао је најпосле и краљ Твртко 6. фебруара 1423. да склопи савез са Млетачком Републиком против кнеза Ивана Нелипића, обећавајући војну акцију против њега до пролећа 1424.^[1131] У случају победе Босанци су осигуравали за себе доста велике добитке (Омиш, Чачвину, Пољица, Травник и друга места). Пре тога, 22. фебруара 1422., краљ је потврдио Републици врло широке трговачке повластице, које им је био одобрио његов претходник. Млечани су, из захвалности и даљих рачуна, били спремни да посредују код породице Малатеста, из које се краљ намеравао оженити.^[1132]

Немирни Радослав Павловић изазвао је, међутим, нове заплете. С пролећа 1422. напао је Радославов човек, кастелан града Сокола, дубровачког кнеза у Конавлима и опљачкао му кућу са својим људима. Дубровачке тужбе код Радослава нису имале успеха и Република се с тога обрати Сандаљу, да он посредује. Да ли то посредовање, или је био неки други ближе непознати повод, тек Сандаљ се поново завади са Радославом, иако је тај прошле године постао зет његова брата Вукца. Почетком 1423. год. и Радослав и Вукац, па и Дубровачка Република, радили су живо да дође до измирења. 1. фебруара био је мир већ готов. Град Соко цео, у ком су се налазили и Сандаљеви и Радославови људи, био је предат Сандаљу, што би био, можда, доказ да је сукоб избио поводом њега. Дубровчани су се с правом надали, да ће Сандаљ после тога предати град њима, као што се и догодило. Дубровачка Република, сређујући односе са суседима, дуго се устезала да призна Радослава за свог грађанина и племића, пошто ни он ни његова породица, с оцем и братом, није ништа "допринела за напредак Дубровника". Ипак, из обзира према Сандаљу, како су они говорили, и из својих

добрих рачуна, они су пристали и на то.^[1133] 15. фебруара 1423. издали су Дубровчани о том своју повељу, нашто је Радослав 7. априла признао раније дате повластице Дубровчанима и уступање Сокола.^[1134]

У Дубровнику се у то време јавља Вук Грубачевић, звани Банић и Котроманић,^[1135] који се, некад, спомињао са скандалом ради већ познатог разбојништва код Високог над једним дубровачким трговцем. Краљ Твртко оптуживао га је да је, у споразуму с краљицом Кујавом и неким великашима, спремао заверу против њега и тражио је од Дубровчана да га издају. Ови су се бранили познатим начином: да је њихов град уточиште за све гоњене, а да му они, док је на њихову тлу, неће дозволити никакву агитацију против краља. За кога је Вук радио не зна се, али је важно истаћи, да се у Млецима ни у пролеће 1423. није још знало шта је било са Степаном Остојићем. Свом посланику у Босни они су давали упутства 6. јуна да се распита за њ: "Et si casus daret, quod te reperires ubi esset dominus rex (predecessor regis presentis), debeas procurare penes dictum dominum regem... et si non reperires te ubi esset dominus rex. Вук је стигао у град без икаквих средстава и Република му је давала помоћ не само за храну, него и за одело. Сандаљ Хранић као да је био његов заштитник; јер, пошто су га Дубровчани као беспосличара 1428. протерали из свог града, одузевши му давану месечну помоћ од 10 перпера, они су извињавају Сандаљу, како то није учињено за вољу краљу или "per dispecto" Сандаљу, него да је он тобоже отишао од своје воље.^[1136]

Почетком јуна 1423. избила је озбиљна побуна у Конављима. Дубровчани су проводили своју аграрну политику без много обзира на тамошње становништво и његове традиције. С друге стране као да је било подбадања и од припадника Радослављеве половине Конавља. Несумњиво је, да су бунтовници налазили склоништа и заштите на Радослављеву земљишту и да су његови поданици, с бунтовницима заједно, нападали на дубровачке људе. Радослав је трпео то понашање својих људи (можда га је и сам изазвао), желећи да што више уцени Дубровчане, који су баш ове године живо радили да откупе и његову полу Конавља. Сандаљ је, међутим, послао једно одељење војске, да помогне Дубровчанима успоставити мир. Република, наравно, није пропустила да се и овом приликом не потужи на Радослава, и то не само код Сандаља, него и код самог краља и других неких војвода.^[1137] После дугих преговора и натезања успело је најпосле Дубровчанима, да се крајем 1426. год. погоде са Радославом и купе његову половину конавоске жупе. Повеља о том издата је последњег дана године. По уветима продаје Радослав је прошао боље од Сандаља, тј. он је добио 13.000 дуката, кућу у Дубровнику и 600 перпера годишњег дохотка, поред малог имања у Конављима. Ново је још, у главном, у даровној повељи то, што се Радослав осигурава, да се Дубровчани залажу за њ као за себе код угарских краљева и њихових људи. У повељи он се, даље, обавезао да ће продату полу жупе с градовима Ободом и Цавтатом "бранити ѿда vsакоага насилъа и злихъ люди, како да ихъ господую и уживаю мирноѿ".^[1138] Да Сандаљ није био задовољан, што су Дубровчани платили Радославу више него њему, било је јасно; али је Република вешто удесила да га ипак смири.

Априла месеца 1424.^[1139] упао је у Босну с овећом војском скопљански намесник Исак и опустошио је неке пределе. У земљи се није дуго задржавао, тако да тај поход више личи на неку демонстрацију. Она је дошла вероватно с тога, што су Турцима биле подозриве везе Босне с Млецима и дуго бављење млетачког посланика на двору краља Твртка 1422. и 1423. год. А Турци су, у то време, били врло рђаво с Млетачком Републиком, што је ова 14. септембра 1423. купила Солун од Византије.^[1140]

Овај упад Турака, место да буде опомена Твртку да се не одмиче од њихове линије, деловао је на њ у обратном правцу. Он се после њега приближио краљу Сигисмунду и почео да мисли о савезу против Турака, пошто су му Млечани, приликом тог турског упада, ускратили тражену помоћ.^[1141] Можда га је у том правцу опредељивала и одлука Сигисмундова, да активније поведе антитурску политику. Год 1424. бавио се на будимском двору византиски царевић, односно цар Јован VIII, који је молио за помоћ и настојао да

измири Сигисмунда са Млетачком Републиком. Турци беху, у то време, прогнали из Влашке мађарског штићеника Дана и довела тамо свог човека, војводу Радула. Да спречи њихове акције одлучио је Сигисмунд да сам пређе у нападај. Краљ Твртко је, у лето 1425., ушао у преговоре с њим. Посредник је био гроф Херман Цељски, сродник оба двојице краљева. Херманова мајка била је кћи Степана II Котроманића, према том родица Твртка II, а сам Херман беше таст Сигисмундов. У јесен већ је дошло до састанка између оба краља. Твртко се определио поново за Мађаре и изгледа да је већ тада пристајао, да Хермана прогласи за свог наследника.^[1142] Овај је то желео свакако. Био је славонски бан, уз друге своје раније поседе, и један од најмоћнијих великаша Угарске. С Босном постао би прави династа.^[1143]

Изненада, у октобру 1425., беше једна турска војска провалила у Србију и попленила крушевачку област, па се доста брзо повукла натраг. Тај напад Турака искористили су Босанци и ударили су, с краљем заједно, на деспотове људе хотећи да врате Сребреницу. Деспот Стеван пође одмах на њих и пређе Дрину, за коју су Босанци држали да је у то доба године непреходива. Кад су угледали деспотову војску, Твртко и његови се нагло повукоше, пошто се нису били спремили за праву борбу. Повлачење им се претворило у бег. Оставили су пред Сребреницом своје опсадне справе и три "праћке", односно топа. Деспот велику праћку даде однети у Београд, а две мање смести у граду Сребренику изнад сребреничког рударског насеља. Гонећи Босанце деспот је опљачкао један део Босне. Овом приликом, заједно с деспотовим људима, бранили су опседнути сребренички град и дубровачки трговци, што им је краљ Твртко много замерио. Деспот се могао овако брзо обрнути против Босне, да одбрани важну Сребреницу, зато што је турски напад трајао кратко и што су му Мађари одмах упутили једно одељење своје војске у помоћ. У нападају на Сребреницу нарочито је учествовало братство суседног босанског жупана Драгише Диничића. Оно је запалило Сребреницу и нанело самим Дубровчанима више од 50.000 дуката штете. С тога је деспот и пошао да гони краља и пљачка Босну. Краљ Твртко се затворио у један тврди град, вероватно Бобовац, и отуд је послао деспоту људе, да преговарају о миру. Услови нам нису познати, али се зна да је мир наскоро склопљен и да се деспот вратио у Србију.^[1144]

Сандаљ Хранић није се слагао са овим поступцима краља Твртка. Нарочито није био за Хермана Цељског. Он се, истина, није изјашњавао против Сигисмунда и тих комбинација са Мађарима, али је одржавао и везе с Турцима и од њих је тражио потврде својих поседа. Те своје везе он је делимично одржавао и преко Млетака, с којима је у ово време био у добрим односима. Они су га понекад сасвим искрено и добро саветовали, као, на пример, у случају кад је хтео да се приближи Мустафи, противкандидату султана Мурата II. Због споразума босанског краља са мађарским Сандаљ се бојао турског нападаја и није се осећао сигурним.^[1145] Сасвим пред крај 1425. обратио се с тога Дубровачкој Републици са молбом, да "у случају нужде или невоље" Република прими њега, његову жену, брата Вукца и синовца Степана, и да им даде једну лађу, која би им у таквом часу имала бити на расположењу. У дубровачком сенату било је о том дуже већано 3. фебруара 1426. и опозиција против Сандаљеве понуде није била мала. Опрезна Република знала је добро, да би Сандаљ тражио склоништа само онда, кад би га задесила каква врло тешка незгода. Да ли је онда мудро, да се Дубровник излаже врло вероватној опасности, да, примајући Сандаља, и сам дође у критичан положај. Превладали су ипак дужни обзири према суседу и са 21 против 14 гласова његова је понуда била примљена. Али као противну услугу тражили су од њега да се обавезе према Републици послати јој, у случају рата или невоље, један део својих добрих ратника, и то о свом трошку. Истога дана примљена је и Сандаљева одлука у погледу његова новца код Републике. Своје покретно имање, 18000 перпера, које се налазило у Дубровнику, војвода је, у случају смрти, остављао жени Јели, после ње брату, а после њега синовцу. Из свега се јасно види, да је Сандаљ рачунао са врло тешким данима и да је мислио и на најгоре. Опасност је била и бити с краљем против Турака и с Турцима против краља. С тога је Сандаљ у очитој незгоди. Не желећи да се изложи ни према једној страни он је имао разлога да зазире од обадве. Крајем јануара дошао је у Дубровник, позват као гост, али с намером да

сва ова питања и лично уреди. Том приликом он је био свечано дочекан и указано му је врло много части од стране Републике.^[1146]

И доиста, у лето 1426. упала је у Босну једна турска војска, која није бројала више од 4000 људи. Карактеристично је, да ни краљ и ниједан од великаша није смео да их нападне бојећи се да тим не озлоједе турске господаре и изазову још већу невољу. Турци су несметано продирали све до у Хрватску; а у Босни је страдала од њих нарочито област Златоносовића, тј. Усора и долина Спрече до Зворника. У почетку августа у Босни је остало мало Турака, али су ти држали важније кланце у својим рукама.^[1147] Тај њихов нападај, као и нападај у јесен 1425. против деспота, биће по свој прилици у вези са припремањима Сигисмундовим за велику офанзиву против Турака, о којима су ови сазнали, као и о том да су с Мађарима о тој ствари преговарали и деспот и краљ Твртко. У лето те године, јула месеца, бавио се деспот опет у Сребреници, да би одржао дух у граду и нашао му се у помоћи, ако би дошло до турског нападаја. Али Турци нису дирани у тај град.

У јесен 1427., 2. септембра, прогласио је краљ Твртко Хермана Цељског за свог наследника, "даровавши" му Босну, али са претпоставком ако умре без мушких наследника, или ако ти наследници не буду имали законитог потомства. Као из захвалности за то био је Херман дужан да помаже Твртка и његове наследнике.^[1148] На тај начин Твртко се потпуно и јасно определио за Мађарску. У Дубровнику се 1428. год. знало, да је Сигисмунд примио Твртка "за брата и сина" и да га спрема оженити једном мађарском племићком. Краљ Твртко сам позвао је Дубровчане у сватове и они су били решили 15. маја да му честитају.^[1149] Невеста Тврткова била је Доротеја, кћи Јаноша Гараја из Печуја. У априлу молио је Твртко папу, да му дозволи тај брак, који је био свакако трећи, уверавајући римску курију, да је он добар католик, иако је краљ једне земље чије је становништво "неверничко и шизматичко".^[1150] Папа је дао дозволу и у јулу 1428. била је свадба у Милодражу. Изгледа да је на њој учествовао и сам краљ Сигисмунд. У августу ношени су богати поклони Дубровачке Републике у Босну "alla poviza, madona regina", која је пријатељ Републике по свима својим везама.^[1151]

Ово приближавање краља Твртка Мађарима није остало без протеста. Војвода Сандаљ, и с њим Радослав Павловић, нису се слагали с таквом политиком бојећи се турске освете. Осим тога, помаган од моћних сродника, Твртко је добио јачи углед и могао је заузети енергичнији став према властели. Сандаљ се, међутим, осећао толико јак, да је могао отворено устати против краља. Краљ Сигисмунд је покушао да посредује лепим начином и почетком 1428. год. ткали су посланици од њега Сандаљу и од Сандаља њему. Сандаљ је, изгледа, за то време иступио и против Радивојевића у Хуму и добио најважније трговачко и прометно место на тој страни, чувено Дријево.^[1152] Око 1. јуна било се чуло у Дубровнику, да је успело измирити краља са обе војводе, али то није било тачно. Кад су Дубровчани позвали краљевски пар да дође у њихов град, краљ је 18. августа обећао, али тек "кад се измири са својим босанским великашима". До измирења је дошло истом у јесен те године. Крајем октобра долазио је Твртко у госте Сандаљу, у Благај, и Дубровчани су похитали да их тамо поздраве и даривају.^[1153]

Турско учвршћивање у Босни

Сандаљ је читаво време одржавао везе са скопљанским намесником Исаком. Он није желео ни за час да се замери Турцима и изложи њиховој освети. У једној опширној инструкцији својим посланицима код Сандаља, 2. маја 1429., излагала је Дубровачка Република своје схватање целе ситуације и сматрала је за потребно, да на њ упозори и Сандаља. Исак, говорили су они, не мисли на друго, него да створи раздор међу босанском господом, како би их завађене и разједињене, могао лакше једног по једног савладати. То је уопште турска тактика. Тако су унели раздор у Грчку, у Бугарску и у Србију, и савлађују их постепено; тако чине сад и у Босни. Чак желе да заваде и Босну с Дубровником, налазећи да босанским

великашима даје знатне снаге то, што преко Дубровника имају непосредну везу с морем; а вероватно желе и да приграбе себи оне дохотке, које Република даје босанској господи. Сличне поруке биле су упућене и Радославу Павловићу, који је, исто тако, одржавао везе са Исаком и чак се нудио и Дубровчанима, да и њих препоручи на тој страни.^[1154] Те препоруке биле су потпуно на свом месту, али људи, гледајући уско само своје интересе, нису имали правог смисла за њих и нису их никад примали срцу.

А опасност од Турака постајала је сваки дан већа и све очигледнија. Од 1426. год. они су држали у својим рукама неке важније кланце на истоку. После смрти деспота Стевана, кад је владу у Србији примио деспот Ђурађ као мађарски вазал, напали су Турци његове земље, 1427-8. године, и однели више победа, и то не само над Србима, него и над војском краља Сигисмунда. Деспот би натеран да призна и турску врховну власт и да даје 50000 дуката годишњег данка. Тај турски успех у Србији проширен је и на Босну. Краљ Твртко беше присиљен да и он плаћа данак Турцима. Како он то није учинио, или што није могао или што је желео избећи обавези, поседоше Турци неке од његових градова које не знамо по имену. Вероватно је међу њима био Ходидјед, над долином Праче, и Врхбосна у сарајевском пољу. У невољи, краљ Твртко се обратио Млечима, да му даду зајам од 32.000 дуката, - краљ Сигисмунд му у том правцу није могао помоћи, јер је и сам стално био у новчаним неприликама - да би њим могао исплатити Турке и ослободити градове. Краљ је уз то јављао Млечима, како и Турци и Мађари траже од њега, да прекине везе са њима. Али Млечани одбише његову молбу, извињавајући се, да у ово време, где су заузети на више страна, не располажу с толиком сумом.^[1155]

На западном фронту босанске државе постадоше њени моћни суседи чланови породице Франкопана. Краљ Сигисмунд беше заложиио за повећи зајам Николи Франкопану цела Пољица, а од 1426-1431. дао је најпре Херману Цељском па онда Франкопанима читав низ градова као Бихаћ, Соко, Рипач и друга места у Хрватској, у Лици и Пољицима. С друге стране Иван Нелипић беше заложиио и дао у мираз од 1428-1434. својој кћери Катарини, удатој за Ивана Франкопана, градове Висући, Омиш, Клис и друга места са петинском облашћу и Чачвину са Посушјем^[1156] За то време водио се дуг спор између Пољичана и Нелипића, који је решен на штету првих и који, свакако, није могао утврдити љубав између њих, па ни између њихових наследника.^[1157] У пролеће 1430. дође до једног, истина, локалног али врло опасног рата на југу босанске државе.^[1158] Дубровачка Република беше решила, 15. новембра 1429., да недавно од Радослава Павловића купљени град Цавтат претвори у главну тврђаву Конавља, за сваки случај. Цавтат је само једним малим делом земљишта спојен са копном, иначе је са свих страна опкољен морем. Ради тога Република намисли, да и тај део копна пресече каналом и тако направи од Цавтата мало острво. Против те намере устаде енергично војвода Радослав. Кад је Дубровачка Република, с правом, одбила тај протест, јер се радило о мерама на њеном подручју, нареди Радослав да се, по унапред спремљеном плану, нападне на Дубровчане. Око 25. априла разбили су Требињци, под вођством Радоја Љубишића Љубибратића, некадашњег власника Ускопља, једну на брзу руку састављену дубровачку чету и провалили су у Жупу пленећи и пустошећи. То изазва Дубровчане на врло живу акцију. Они одмах упутише посланство и мађарском и босанском краљу и Сандаљу, да се туже на Радослава, на "ту најгору змију, која трује сву Босну и вас свет". У исто време почеше да купе војску, у главном најамничку, са свих страна: из околине, из Зете, па чак и из Италије. Поред тога, упели су сву своју дипломатску вештину, да створе савез против Радослава, у који би ушли краљ Твртко, Сандаљ и они. Сандаљ је с почетка био вољан, али је тражио од Републике 4000 дуката, да се на Порти изрази дозвола за нападај против Радослава, пошто је био турски штићеник; и тражио је уз то, да у главном Дубровчани снесу ратне трошкове. Дубровник је, са своје стране, тражио, да му се као оштета за све уступи Требиње са целим Лугом. За време тих преговора Дубровчани су покушали да организују један нападај на Требиње и продрли су све до близу града, али су на повратку љуто страдали и то не само од људи Радослава Павловића, него и од поданика

Сандаљевих, који су овима прискочили у помоћ (почетком јуна 1430.).^[1159] После тог пораза Република реорганизова своју дотле не много сјајну војску и уведе у њу повише талијанских кондотјера. Мађарски краљ није могао утицати непосредно, али је одмах предузео извесне мере у дубровачку корист. Он се обратио деспоту Ђурађу, краљу босанском Твртку и војводи Сандаљу позивајући их, да они, као суседи, прискоче у помоћ Дубровачкој Републици. Војвода Радослав био је упутио једног посланика на Порту, молећи заштиту. Тим поводом, 10. јула 1430., упутио је султан Мурат своје прво писмо у Дубровник, писано српски и ћирилицом, корећи Републику што је почела да зида град "на мому верному и препочтеному ми воевода Радославу земљу" и што му је нанела и друге штете.^[1160]

Како је деспот Ђурађ тада стајао код султана врло добро, и био му чак савезник против Млечана, то је Република предложила, да Сигисмунд позове деспота, да одврати султана од помоћи Радославу. Деспот, стари пријатељ Дубровчана, упутио им је око 25. јуна писмо. У њему он је сажалевао оно што је Радослав учинио и обавестио их је, да је, по наредби мађарског краља и из љубави према њима, упутио насртљивом војводи писмо корећи га за нападај. У исто време упутио је писмо и Исак-бегу, који је под Приштином скупљао војску. Дубровчанима је и са другог разлога било стало до тога, да се деспот својски заузме за њих. Везе између Ђурађа и Сандаља биле су доста срдачне; Ђурађ је био сестрић Сандаљеве друге жене Јеле. Ако се он истински заузме за Дубровник, имаће то свог деловања и на Сандаља. С тога њихови посланици саопштавају војводи сваку повољну вест, коју чују са смедеревског двора.

Крајем јула, на вести да је Радославов посланик, ради лажних вести, рђаво прошао код Исак-бега, Сандаљ се већ донекле био загрејао за савез. Радослав је био увредио читаву његову породицу, што је Сандаљеву синовицу, а своју жену, вратио у род. Војвода сад према њему није имао много обзира. Ради тога Сандаљ је упутио свог повереника, Прибисава Похвалића, деспоту Ђурађу, да се споразуме с њим. У истој мисији имао се Похвалић навратити и код краља Твртка. Али овај није хтео да уђе у савез; нешто с тога, што се бојао компликација с Турцима, а нешто и зато, што Дубровчани нису тражили само казну за Радослава и његове поданике, него и један део његова подручја с Требињем и Лугом. Сандаљ је чак једно време мислио, да он и Дубровник купе од султана Радославово подручје за 70.000 дуката; а после су посветили у то и увели у друштво и краља Твртка. Пристајући да суделује у том пазару, краљ је најбоље показивао како је мало значила његова стварна краљевска власт и колико је он, у рођеној земљи, зависио од других. Своје подручје он жели да купује од Порте и једног свог властелина не сме да казни без султанове дозволе!

Војвода Радослав беше се, природно, уплашио од вести шта се све спрема против њега. Његове наде у млетачку помоћ потонуше у воду, док је Дубровник против њега заинтересовао све суседе. Војводина нада да ће се Турци заузети за њ против Дубровника, као мађарског штићеника, показа се исто као веома несигурна. С тога намисли да се спасава. Чим је чуо да Похвалић иде деспоту, упутио је и он једног свог човека на смедеревски двор, с молбом да Ђурађ посредује за мир. Тако исто обратио се и Сандаљу. И деспот и Сандаљ одазвали су се позиву, али Дубровачка Република није желела споразумевање с Радославом, него његову потпуну пропаст. Деспот је посредовао и на Порти, и по његову предлогу Турци су решили да пошаљу у Босну једног свог човека, који би "на лицу места" проучио и решио спор. Али та одлука рђаво је деловала на краља Твртка, који је нерадо гледао мешање деспотово у босанске ствари, као и то, да Турци на његову подручју врше чисто правне послове и доносе решења без икаква обзира на њ. Ради тога одбија све даље преговоре о савезу, Сандаљ је, међутим, пристао да његови људи сарађују с Портиним изаслаником. Они су доиста и присуствовали преговорима између парничара. Кад је средином септембра 1430. кренуло прво дубровачко посланство на Порту, оно се навратило код Сандаља, да га обавести о својим инструкцијама. Али од средине октобра, односно од одласка дубровачких посланика са Исак-бегова двора султану, мења се, доста нагло и за Дубровник неочекивано, и Сандаљева одлука. На њега су деловале, по нашем мишљењу, у главном смутње које

избише у Босни услед држања краља Твртка. Пријатељи Сандаљеви, а суседи деспотове Сребренице, босанска властела Златоносовићи беху баш у то време дошли у оштар сукоб с краљем. У јесен 1430. краљ је чак напао Златоносовиће. 22. новембра изјављивала је Дубровачка Република своје саучешће Сандаљу "ради случаја који је задесио Вукашина Златоносовића". Кад Република изјављује саучешће Сандаљу, онда је јасно, да су Златоносовићи с њим у вези и да је нападај на њих посредно погађао и њега и деспота Ђурђа.

Као одговор на такво краљево држање дошло је преговарање и спремање, да се створи савез против њега. Главно лице у томе савезу био је Сандаљ, а учествовали су и неки други великаши, којима се хтео придружити и војвода Радослав из својих лако разумљивих разлога. У време, кад се најживље преговарало о том савезу, почетком марта 1431. год., налазио се уз Сандаља и један изасланик деспотов, чија улога у тим преговорима сигурно није мала.

У зиму 1430. водила се на Порти формална парница између претставника војводе Радослава и Дубровачке Републике. Војвода Радослав, увек нескрупулосан како је био, рачунајући на турску необавештеност, био је подметнуо лажне повеле да докаже како он Конавље није био продао него само заложу. Дубровачки посланици успели су утврдити фалсификат и изасланик Радославов био је после тога изружен и онемогућен. Султан је на то упутио у Дубровник новог изасланика, да извиди штете и да, како се чинило, реши спор у њихову корист. Крајем јануара 1431. стигао је тај изасланик у Дубровник, дочекан са свом пажњом. Војвода Радослав, огорчен и нестрпљив, стао је одмах, иза неколике недеље, да се свети Дубровчанима на тај начин, што је почео нове нападе и пустошења по њихову подручју. Вероватно да је тиме хтео и да их плаши, да би их учинио мекшим за преговоре, које им је понудио у исто време преко војводе Сандаља.

Једном изазване страсти и борбе нису могле лако да се смире. Оне чак почеше и да се разбуктавају. Читава ствар доби још више заоштрениости, кад се сазнало да мађарски краљ, као и босански, нерадо гледа посредовање Порте. Ова је, истина, испунила дубровачке жеље и наредила Радославу да одступи као оштету Дубровнику Требиње с Лугом и жупу Врм с Клобуком. Али кад војвода није хтео да изврши ту поруку, султан није кренуо на њ војску, како се Република надала, и како би једино било могуће да се царска не порекне. Одлука Порте да испуни жеље Дубровчана разјарила је, међутим, силно Радослава. Он је љут кликнуо, да је он сам султан и да не признаје господара над собом; а онда се, природно, врло брзо нашао у табору оних, који су водили антитурску политику. Већ 6. септембра 1431. извештавају Дубровчани мађарског краља, да је Радослав лично био код Твртка II и да се измирио с њим. Резултат тог измирења осетио се одмах: босански краљ упутио је у Дубровник свог посланика, потужио се ради веза Републике с Портом, које су отишле врло далеко, и то на штету његове државе; изјавио је, да не признаје туђе одлуке којом би се босанско земљиште уступало Дубровнику, и да ће сваки покушај остварења те одлуке сматрати као непријатељство. У исто време, препреден како је био, Радослав је поново послао на Порту свог изасланика са 15000 дуката, да митом и свима другим средствима измени турску одлуку. Главни разлог против Републике био му је тај, да се Дубровник налази под мађарском врховном влашћу и да уступање Радославова земљишта њему значи у ствари посредно јачање Мађара. Турска господа на Порти примише доиста те разлоге и опорекосе раније донесену одлуку, на разумљиво запрепашћење дубровачке владе.

За деспота Ђурђа знамо, да је у то време предузео нешто против Босне, односно, како су Дубровчани говорили, да је учинио "известан скандал" према босанској круни ("*per certo scandalo del signor despothi Zorzi verso la sua corona*"). У чему се тај "скандал" састојао није нам изближе познато, али да је био озбиљније природе сведочи то, што је ради њега била обустављена дубровачка трговина кроз Босну. Ова кратка вест не даје довољно обавештења ни о том, какав је непосредан повод тога скандала; али у каквој је атмосфери зачет то смо видели, и држимо да не грешимо, кад му мотиве налазимо у противностима, које су изазвали

догађаји Конавоског Рата. Сукоб почет са Златоносовићима развијао се у прави рат.

Војвода Сандаљ, пријатељ деспотов, нашао се после мало размишљања на његовој страни. О пролећу, месеца априла, у Дубровнику се знало, да су односи између деспота и краља веома запети, јер је краљ отежавао трговину њихових људи са Србијом преко Босне, па је чак издао и наредбу да се затворе путеви. 10. маја дали су Дубровчани упутства својим посланицима код краља, да се пожале на то и да замоле измену одлуке, пошто она у ствари више погађа њих него деспота. Сандаљ је за то време све више хладнео према краљу, који исто тако није имао поверења према њему.

Кад је сукоб између краља и деспота избио на једном питању, он се, природно, проширио и на остала. Предмета за распу било је доста. Ту је, да све друге оставимо по страни, богата Сребреница, коју босански краљ никако није могао да прежали. Тако је у касну јесен 1432. доиста и дошло до рата; мало после тога, што је Дубровачка Република склопила мир са Радославом, видећи да од њених планова за територијалну оштету нема ништа. У новом рату су учествовали као противници на једној страни краљ и деспот, који су се борили око Дрине; а на другој Сандаљ и војвода Радослав, о чијим војничким сукобима нема помена. Дубровачка Република издала је својим трговцима у Високом 19. новембра наредбу, да не смеју узети царину оловску док се не помире њих двојица, који су ту имали заједничке интересе.

У зиму 1432. непријатељства су, због незгодна времена, била прекинута, да се поново наставе наредне године. Чим је пролеће ославило, у другој половини марта, војвода Радослав се налази на источној граници, у Медвеђој, а босански краљ крајем априла око Зворника. У исто време краљ Твртко је ступио у тешње везе с мађарским краљем и саопштио му цео развој догађаја. Деспот је већ тада преговарао са Турцима о удаји своје кћери Маре за султана, очевидно с намером, да појача свој положај на Порти. Као мудар политичар, он, сублизу у исто време, удајом друге кћери за Улриха Цељског развија везе и у Мађарској, не желећи да Мађаре добије као противнике, нарочито не у босанском питању. Али на везе с Турцима полагао је у овај мах више. Са Сандаљем заједно хтео је да се погоди с њима, па да или добије или чак "купи" од њих Босну.^[1161]

За туркофилску оријентацију тадашње политике краљевих противника говори још и то, што се као претендент на краљевски престо, против Твртка II, јавља у ово време Радивој, "незаконити" син Степана Остоје. Први помен о њему као претенденту имамо од 26. септембра 1431. год., дакле баш у време Конавоског Рата.^[1162] Радивоја су помагали Турци сасвим отворено. И деспот и Сандаљ, кад није било могућности да друкчије реше ово питање, пристадоше после да донекле помажу Радивоја; само је та помоћ, из више разлога, била са прилично уздржавања.

У другој половини јула месеца 1433. у Дубровнику се чуло, да је деспот продро на земљиште босанског краља. Превртљиви војвода Радослав чим је видео, да се обрће срећа краљу Твртку, нашао је начина да се смири са Сандаљем, а мало после замолио је Дубровчане, већ у другој половини августа, да се заузму за њ код деспота. Ђурађ, који је желео да скрши само краља, брзо пристаје да се измири са Радославом и Дубровчани већ 10. септембра јављају с том својој влади. На Радослава је, несумњиво, много деловао и страх од Турака, који су, тобоже да помажу Радивоја, ушли у Босну. Деспот је том приликом освојио област Златоносовића у долини Спрече, и задржао је извесно време у својој власти. Врло је вероватно, да су Златоносовићи и помагали деспота у рату против Твртка као свог непријатеља. Ратовање је деспот прекинуо, изгледа, тек онда, кад је био обавештен, да мађарски краљ спрема помоћ свом штићенику.^[1163]

Нови претендент Радивој био је ожењен кћерју властелина Николе Величког, господара једног дела градова Велике и Петне у пожешкој жупанији; а сам је држао Врандук и град Соко у грачаничком срезу, у Усори, и још неке области.^[1164] Бертрандон де ла Брокијер прича, да је на султанову двору видео 1432. год. "некакога господина из краљевине Босне,

који беше дошао к султану да му преда ту краљевину. Њега посадише на диванану, у ред с пашама, а он тражаше од султана помоћ против краља босанског, тврдећи да та краљевина њему припада".^[1165] Врло је вероватно, да је то био сам Радивој. Његови изгледи 1433. год. нису били рђави, јер му Дубровачка Република иначе сигурно не би слала поклоне и даривала његове посланике, као што је учинила фебруара и септембра те године. Али се већ 1434. год, ситуација изменила на његову штету. То је било из више разлога. Истина, у лето те године, Иса-бег, син Исаков, чврсто се држао у Босни, али се у августу знало, да се спрема моћна мађарска војска, са Матком Таловцем.^[1166] Она је доиста и стигла и далеко потиснула Турке, преотевши важни град Ходидјед.^[1167] Чини се, да се Твртко био уплашио од ранијих турских успеха и да им се био сам понудио. Јер само тако можемо разумети похвалу Сигисмундову упућену Матку, да му је он довео Твртка "пред лице нашег величанства", у Пожун.

Истог лета војвода Сандаљ је дошао у сукоб с моћним Јурјем Војсалићем, синовцем Хрвојевим и господарем Доњих Крајева, и није имао старе среће при том. Северно од Неретве и на самој Неретви његове су чете биле потиснуте. У одсуству краља Твртка сам Војсалић је 12. августа 1434. издао повељу браћи Радивојевићима, којом им потврђује породичне поседе с градовима Вратарем, Новим и Крушевцем, "у всемв, у чемь ихъ застасмо, у држанью или Срблину или Влаху". Сем тога им је вратио њихове поседе, које им беше отео Сандаљ, с неким њиховим људима и селима, део дријевске царине и неке влашке катуне. Војсалић је, као владар, у Хрвојевој традицији, дао то Радивојевићима сад као својим људима. У повељи се ни једном једином речју не помиње краљ, него се позива на листине "кое имаю ѿдъ господе босаньске и нашихъ прьвихъ". На учињене поклоне, односно повраћаје, дао је веру сам Јурај са својом властелом, "да имь се то згора писано на море порећи ни претворити ни узети никадаре, ни за одну нихъ згриху ни кривину, що ихъ не би ѿпитаѡ господинь викарь с фратри и с нами наши добри лудье".^[1168] Сам Сандаљ није доспео да поврати тај изгубљени део. У последње време чешће је побољевао, а 15. марта 1435. био је већ међу покојнима. Међу онима, који су приспели да му одају последњу почаст, налазио се и Радивој.

Као наследник Сандаљев јавио се његов синовац, Степан Вукчић, човек јаке воље али опаке ћуди. У босанској хисторији средином XV века он је несумњиво једна од најзанимљивијих и најкрупнијих личности. Родио се 1404/5. год., а оженио се 1424; био је сад, кад је наследио свог стрица, у напону снаге. Још раније, пре него је примио власт, он је с Турцима одржавао добре везе, а чим је почео да влада понудио се, преко Дубровника, као веран вазал и мађарском краљу. Имао је и снаге и спретности, али морала скоро нимало. До смрти Сандаљеве није се истицао и о њему нема података такве врсте, да би се могло говорити о његовом карактеру. Али откако је дошао на власт он је изненађивао свет својим безобзирношћу, којом је изазивао сукобе не само са свима суседима, него чак и у рођеној породици.^[1169]

Краљ Твртко доспео је почетком 1435. год. на двор краља Сигисмунда "ad conspectum sacre maiestais vestre", где се нашао и деспот Ђурађ.^[1170] Изгледа, да је том приликом дошло до измирења између краља и деспота, који је ипак задржао узете области. У јануару 1435. био је Твртко у Бечу, а у марту на државном сабору у Пожуну. Тамо га је стигла вест и о Сандаљевој смрти. Са знатним олакшањем могао се онда Твртко, помаган од мађарског краља, повратити почетком маја у Босну, да искористи смрт свог јаког противника и да учврсти свој положај. Краљев повратак био је потребан и ради тога, што је његов противкандидат Радивој, удружен с бившом краљицом Кујавом,^[1171] могао јаче учврстити свој положај и онемогућити Твртка.

Не знајући какав ће бити Сандаљев наследник, многи од старих непријатеља породице Косача пожуреше да искористе Сандаљеву смрт и нападну његово подручје. Међу првима јави се увек опасни и непоуздани војвода Радослав Павловић, који изазва устанак у

драчевичкој жупи. С друге стране на Стјепана се диже западна хумска властела, која хтеде да се, помоћу Мађара, ослободи обавеза према Косачама. Међу том властелом налазили су се и Радивојевићи. Обавештен о том, а сигурно замољен и за помоћ од њих, краљ Сигисмунд је решио, да подупре њихов устанак. Сигисмунд и Мађари полагали су стално своје право на Хум. Још и пре Сандаљеве смрти, 1433. год., у једном правном акту наглашено је, да се зна "ut sunt Halomfeöld, Hlevna, Berzechel et aliae, quae nunc occupatae tenentur per Regem Bosniae et Bosnenses ipsi praedicto Domino Regi Ludovico tenebantur et possidebantur per banum regni Croatiae".^[1172] Већ 31. марта 1435. Сигисмунд је писао Дубровачкој Републици, да помогне устанике, који су некад били његови поданици и сад то поново желе да постану.^[1173] Априла 26. позвао је сам Ивана и Стјепана Франкопана, да заузму хумску земљу помоћу босанског краља, Јурја Војсалића, Ивана Нелипића и крбавских кнезова "ad ipsam coronam et regnum Hungariae nomine nostre maiestatis occupare atque conservare."^[1174] Сандаљева смрт ослободила га је једног непријатног и својеглавог, а моћног вазала; његовом наследнику, мислио је мађарски краљ, не треба дати прилике да одржи стару снагу. С тога именована Матка Таловца као новог управника за Хум. Поред тих непријатеља у земљи и на мађарском двору јавише се још и нови. Млетачка Република беше већ почела преговоре, да се, милом или силом, дочепа Новог, главне Хранићеве луке на мору.

Дубровачка Република узалуд је покушавала, да на мађарском двору створи повољније расположење за Стјепана. Краљ Сигисмунд се није дао поколебати. Кад му се указала прилика да скрши једног јаког властелина у непокорној Босни њему се чинило као грех не учинити то. Домало, мађарске су чете доиста упале у Стјепанову област, продрле све до Неретве и поселе том приликом и важно Дријево.

У невољи, нападнут с више страна, војвода Стјепан се обратио за помоћ Турцима. Ови су доиста и стигли; истина, у малом броју. Било их је свега 1500, под вођством Барака, сина Иса-бегова. Са Стјепановом војском Турци су одмах напали подручје Павловића. На дубровачко земљиште нагрнуше избеглице из требињског краја тако и толико, да Република 23. септембра забрани даље примање бегунаца. Турске чете остале су ту све до првих дана новембра пљачкајући и ширећи страх и метеж, па су се онда повукле у Ходидјед код Сарајева, где су имале очевидно своју базу. Пред Турцима побегли су и мађарски људи из Дријева, немајући ни снаге ни смелости да се упусте у борбу. Војвода Стјепан је тако остао победилац, иако у великој и очигледној обавези према Турцима.^[1175]

Барак је у пролеће 1436. наставио своје учвршћивање у средишњој Босни. Стјепан, који је продужио ратовање с Радославом, остао је с њим за сваки случај у добрим везама. Дубровчани то знају и кад крајем марта 1436. полази њихов један посланик војводи Бараку, он свраћа у Благај и код војводе Стјепана, да добије његову препоруку. Два њихова трговачка каравана, гоњена од Турака, могла су се спасти само заштитом Стјепанових људи, у једном од његових градова. Стјепаново посредовање имало је успеха и убрзо је стигла порука у Дубровник, да ће њихово посланство бити примљено од Турака. Већ 30. марта приспео је у град Св. Влаха и један Бараков изасланик, дочекан са свом познатом дубровачком слаткоречивошћу.

Другог пријатеља и чак савезника нађе Стјепан у хрватском кнезу Ивану Франкопану. Цетински кнез Иван Нелипић беше умро у другој половини 1434., не оставивши мушког наследства. Његову баштину прими кћи му Катарина и њен муж Иван Франкопан. Краљ Сигисмунд оспори право на наследство Катарини и Франкопану и позва их, да му предаду област Нелипића; а кад они то одбише, позивајући се на раније краљеве одредбе у њихову корист, он их почетком 1436. прогласи за одметнике. Матко Таловац доби наредбу да иступи против њих, а као награда би му обећано све оно што отме бану Ивану. Природно је било, да такав поступак Мађара доведе у тешњу везу војводу Стјепана и Франкопана. Већ су 19. јуна Дубровчани могли јавити мађарском краљу, да је између Стјепана и Ивана дошло до споразума, па чак и до родбинске везе; и да је њима немогуће, без огромне опасности,

одазвати се краљеву позиву и поћи у рат против Франкопана.^[1176] У том ратном походу Мађара против хрватског кнеза и Стјепан је учествовао са својим помоћним четима на страни Франкопана. Борбе су испале на штету савезника. Ненадно, крајем 1436. нестаје Ивана; а већ 31. јануара 1437. његова удовица предаје Матку све земље и поседе свог оца и мужа.^[1177] Иако несрећан по Франкопане, тај је сукоб, донекле бар, олакшао Стјепанов положај, јер је задржао Мађаре на другој страни, подаље од Хума.

У једној опширној повељи од 27. септембра 1437. краљ Сигисмунд је изређао све заслуге Матка Таловца за мађарску круну, па је дуго говорио и о Матковим јунаштвима у Босни, раније, против Турака, и против краља Твртка, кога је он "донео пред лице нашег величанства у Пожун"; и сад против кнеза Ивана и војводе Стјепана. За те заслуге он га је обдарио богатим милостима и читавим низом поседа.^[1178] Код Сигисмунда је био на цени и Никола Благајски. За зајам од 1600 форинти он му је, као краљ, заложиио градове Врбас и Козару 1435. год., а његовим синовима вратио је у пролеће идуће године Острожац.^[1179]

Кад је краљ Твртко видео, да Турци узимају маха у Босни и да ради њихове помоћи не може скршити војводе Стјепана, он је почео осетно да мења своје држање. У Мађаре и њихову стварну снагу као да беше изгубио праву веру. За 25000 дуката годишњег данка он је добио од султана гаранције, да неће бити нападан и да ће бити признат. Те везе с Турцима приближиле су га и војводи Стјепану. У другој половини 1436. год. дошло је чак и до савеза између њих двојице против војводе Радослава. Тесна веза између Стјепана и Твртка била је позната и Сплићанима. У пролеће 1437., при једном сукобу, који су Сплићани имали с баном Петром Таловцем, братом Матковим, помишљали су они да се обрате Твртку и Стјепану за помоћ, али им је то забранила Млетачка Република.^[1180]

У лето 1437. наставили су краљ Твртко и војвода Стјепан непријатељства против Радослава и жестоко су га притеснили. У фебруару 1438. пало је у Стјепанове руке Требиње, најбољи и најугледнији град Павловићева подручја. Војвода Радослав се морао да повуче у своје северно подручје око Борча и Подриња.

За време тих огорчених грађанских ратова од 1430-1437. године Босна је силно страдала. Само за последње две године, по једном фрањевачком извештају, срушено је и спаљено око 16 манастира и цркава.^[1181] Забележено је нарочито много страдање стоке, а посебно из области требињске и дријевске, које су и иначе много препатиле.

У зиму, 9. децембра 1437., умро је стари мађарски краљ Сигисмунд. Босна одавно није имала љућег и истрајнијег противника од њега, нити је икад била и од кога толико пута нападана као од њега и његових чета. Заморен и већ остарео он последњих времена није понављао своје авантуристичке испаде долином Босне, али је ипак, до пред крај живота, живо учествовао у судбини те земље и гледао на све начине, да у њој одржи апсолутни мађарски утицај. Његов зет и наследник, Албрехт, заузет на другој страни, није доспео да за време своје кратке владе обрати већу и опаснију пажњу на прилике у Босни.

Једино је прве три године своје власти одржавао Стјепан исправне и чак доста срдчане везе са Дубровчанима. Али се током 1438. год. и ти односи погоршаше. Разлога за то било је неколико. Стјепан је замерао Дубровчанима што су помагали Радослава давајући му раније уговорене исплате; а било је, даље, и нешто сукоба на граничном подручју, у Конављима. Главни разлог, међутим, био је тај, што је нови мађарски краљ Албрехт писао босанском краљу, како му се Република потужила на Стјепана "да им је хтео заратити". Подозрив, Стјепан је у том назирао неку опасну сплетку, и то у толико више што то није била његова намера. Зашто су то Дубровчани учинили? Ови су се, наравно, бранили да вест није потицала од њих, али је Стјепан могао с разлогом протестовати, што је они сами нису оспорили на мађарском двору. Због свега тога дошло је крајем те године до прекида трговачких веза. Али, и политички и трговачки људи са ширим погледима, Дубровчани су брзо попустили и тражили новог додира. И то не само због својих трговачких послова, него и због опасног турског нападаја на Деспотовину 1438. год., који је свима требао да отвори очи. Они мудро

налазе, да је потребно скренути људима у Босни пажњу на опасност и позвати их да у часу невоље, која може постати општа, склопе мир. Већ у фебруару 1439. они већају о том, да измире Стјепана и Радослава и примају у Стон породице уплашених хумских главара. Стјепан је, међутим, свој спор с Дубровником мислио да искористи тако, што би створио неке уже везе са Млечима. Дубровачке репресалије са обуставом трговачког промета говориле су му јасно, да Хуму треба свој прави излаз на море. Твртков Нови се није показао као погодна извозна лука, а Дријево на Неретви било је скоро потпуно дубровчанизирано. Он је с тога мислио да му, за трговачке уступке и Дријево, Млечани даду у замену Котор као познати стари извознички град и као опробаног такмаца Дубровнику. У Млечима та понуда није била примљена; Дријево није могло ни у трећину заменити Котор ни његов већ устаљени трговачки значај.^[1182]

Уплашени Дубровчани затражили су на то заштите на мађарском двору. Краљ Албрехт је издао 6. јуна 1439. наредбу бану Матку Таловцу, да одмах иде у помоћ Дубровнику, ако добије вест да је Стјепан кренуо против њега; а у исто време писао је Стјепану и осталим босанским великашима, да оставе Дубровник на миру.^[1183] Кад није успео у Млечима Стјепан се мало смирио и почео је опет с Дубровником пријатељске везе. Оне су му биле потребне, у тај мах, и то не мало, и због опасне ситуације у Србији. Преко Дубровника ваљало му се снабдевати са свима потребним стварима и за евентуални рат и за прехрану; ту су му, за сваки случај, имала бити отворена врата и за кредите и за разне финансијске трансакције. Да би добио слободне руке он се крајем пролећа 1439. измирио и са војводом Радославом и поново је "удао" за њ своју сестру Теодору.^[1184] По свој прилици, из истих разлога, обратио се Стјепан и папи, тражећи да му пошаље достојна човека, који би извео из заблуде њега и његове поданике и превео их у римокатоличку веру. Надао се, кад на тај начин ухвати везе са западом, да би непосредније деловао на мађарски двор, а можда и да придобије Которане. Папа се одазвао позиву и 12. септембра 1439. упутио је у Хум, Босну и Хрватску хварског бискупа Тому "као посланика истине и мира".^[1185]

Католичко свештенство показивало је ових времена нову активност за сузбијање "јереси". Босански викар, Доминик Гангала, у монаштву прозват Јаков Мархиски, добио је био наредбу да, обилазећи своје области, непосредно делује у интересу цркве.^[1186] Он је 1426. год. почео своју активност у Чешкој против хусита, па је с тога, после показаних успеха, упућен за Босну. "Фра Ђакомо претставља у историји фрањевачког реда верског борца са тешком опремом".^[1187] Јаков је био једно време на управи фрањевачког манастира у Конављима и викар дубровачког и Република Дубровачка полагаала је извесне наде у њега као познаваоца стања и прилика.^[1188] Од 1432., кад је први пут дошао у Дубровник, он је стално показивао много ревности. У Конављима је нарочито водио борбу против православља. У Стоном Београду, пред мађарским краљем, био је краљ Твртко годину пре тога, 26. јануара 1436., свечаном повељом узео под своју заштиту све фрањевце и њихове манастире и дао им пуну власт да у његовој држави на све начине проповедају и шире католичку веру и да ни од ког не смеју бити ометани.^[1189] Ј. Јеленић сматра, да је тим био окончан спор између краља и Јакова; овај други је хтео да реформише "распушћане" фрањевце и да им, по правилима реда, забрани поседе, док се Твртко заузимао за њих и желео да остане стари начин рада,^[1190] бојећи се свакако да реформе не донесу нове потресе. У толико више, што је против Јаковљеве акције и у Босни и у јужној Угарској било доста прекора и што је овом требало посебних одбрамбених писама и препорука.^[1191] Гуљелмо де Казалис, генерални министар фрањевачког реда, сматрао је сам за дужност, да посебним писмом, 28. маја 1438., опомиње Јакова да не претерује у својој ревности изазивајући чак скандале.^[1192] Да је у то време међу босанским фрањевцима била попустила дисциплина знамо поуздано са неколико страна. Сам папа Евгеније IV забрањивао је енергично 11. јуна 1437. да неки фратри, за које употребљава врло оштре речи "dissoluti et vagabundi", своје домове и манастире деле и придружују онима у Далмацији,^[1193] где је живот био свакако лакши, него на тешкој стражи у Босни. Сем тога, опозиција против Јакова дала је повода

многим фрањевцима да се уклоне из његове области, или, како се то говорило у црквеним осудама, да се одметну. То све није, на очиглед опасности од Турака и пред лицем иноверника, могло да дигне углед завађеним странама и да покаже колико оне имају осећања дужности за више интересе, поред свега тога што је де Казалис хвалио Јакова, да је "на целом свету најславнији проповедник", да је као редовник најчистији и да се њим диче и Италија и Угарска, да је он, једном речју, "велика круна нашег реда и хришћанске вере". Чак у Далмацији, на неким местима, под утицајем достава из Босне, огорчење је било против Јакова толико, да му нису дали проповедати, нити су га хтели примати у манастире.

Кад су 18. октобра 1438. Дубровчани решили да упуте у Босну Николу Ђорђића, који ће краљу Твртку у име Републике изјавити саучешће због женине смрти, они су одлучили да том приликом саопште краљу, како су обуставили трговину с Босном с тога, што је краљ установио нову ковницу и почео да кује новац, који је у промету само на подручју његове државе.^[1194] Иначе, Твртко у ово време нема никакве значајније улоге, исто као ни његови противкандидат Радивој, који је стално у везама с Турцима.

А Турци су се учвршћивали све сталније. Добивши у своје руке Ходидјед и Врхбосну још од 1435. год.,^[1195] они су ту, у срцу старе Босне, почели да развијају свој нови град, до мало највеће и најглавније место Босне, које ће се по намесничком сарају у њему прозвати Сарајевом. Град је уско везан за личност Исак-бега, чувеног турског јунака и намесника у Скопљу, који је од 1414. год. живо утицао на прилике у Босни. Још није сасвим изведено на чисто питање да ли је тај Исак био сам пореклом Босанац. Трухелкино читање његова презимена као *Stanusich* показало се неисправно, пошто је то у ствари био само *stainich*, али се, с друге стране, налази у једном писму његова сина Иса-бега овакав став: "слуга брата ми херџега али синовца ми воеводе Петра".^[1196] Је ли ова реченица доиста само проста фраза учтивости, како изгледа? Међутим, постоји и један турски натпис у Скопљу, у ком се Исак назива сином паше Јигит-бега, а и у једном дубровачком акту Исаков отац зове се *Pasait* (*Pasajigit*)^[1197] На основу старијих турских текстова Гл. Елезовић мисли, да би Пашаит, како га зову наши српски извори, могао бити и духовни отац Исаков. Јигит-паша, освајач Скопља, учествовао је још у косовској бици, и нема никаква трага о том да би био потурчењак. Исаков син Барак ушао је 1435. год. у Врхбосну^[1198] и ту почео учвршћивати турску власт. Он се ту помиње до 1439. год., а одонда га замењује други брат Иса-бег као турски заповедник Скопља и крајишник или намесник у Босни. Он је прави оснивач Сарајева, са новим турским типом и именом.

Султан Мурат II хтео је да искористи промену престола у Угарској и с тога је 1438. год. провалио у Ердељ пустошећи узгред и источну Србију. Идуће године он је хтео да равно преко Србије нападне Угарску, а у Србији самој да пречисти односе и да је обавезе само према Турцима. Кад деспот Ђурађ не пристаде на то, турска војска прегази Србију и заузео Смедерево. Као турски вазал кренуо је у борбу против деспота и Стјепан Вукчић. Његове чете опустошиле су западну Србију, на велико изненађење многих суседа. Суд који после тога дају Дубровчани о њему није више пријатељски; његова себичност, безобзирност и непоузданост почињу не само да задају бриге, него и да одбијају људе од њега. Дубровчани су, због тога, постали нарочито опрезни у односу према њему. Стјепаново измирење с војводом Радославом, извршено у лето 1439., очевидно с намером да би приликом акције у Србији био сигурнији у залеђини, довело је на дубровачку границу и тог старог непоузданог суседа. Стјепан Радославу није вратио све раније одузете поседе; у Радослављевој власти помињу се само Клобук и нека села изнад Ријеке, сад на прузи Ускопље-Груж. Али ни ту се власт Павловића није у целини одржала дуго. Бар за Клобук изгледа сигурно, да је већ 1441. год. прешао у Стјепанове руке.^[1199] Овај је хтео да му поседи у Приморју буду сасвим сигурни с целе требињске стране.

Изненада, 27. октобра 1439., умро је и други мађарски краљ Албрехт и земља је, у тешкој кризи, остала без владара. За новог краља би изабран млади петнаестогодишњи пољски краљ

Владислав III, али убрзо наиђе на врло оштру опозицију. Албрехтова удовица родила је посмрче, сина Ладислава, који је сматран као прави законити наследник и коме су пријатељи династије хтели да очувају престо. Како се у овој кризи држао краљ Твртко немамо ближих података. Знамо, по причању Филипа Калимаха, да је Владиславов избор поздравио срдечно и упутио краљу посебно посланство. Било је и њему и Босанцима мило, што је за угарског краља дошао један човек словенске крви. Посланство је баш имало изјавити, како су Пољаци и Босанци истог порекла и да имају исти језик ("communem linguam") и како би требало да се и узајамно помажу. Заједнички непријатељ је Турчин. Краљ је лепо примио босанску поруку и одговорио у истом духу, зајелевши и сам што тешњу сарадњу. Савез је, дакле, у начелу био готов.^[1200] За војводу Стјепана знамо, да је, искористивши смутње у Мађарској, пошао против Омиша, да се дочепа тог града, који се налазио у мађарској власти. Чинило му се да та експедиција неће бити тешка, пошто се далматински бан Матко Таловац налазио у Угарској, где је ушао у страначке борбе и допао тамнице. Мађарска краљица Јелисавета, удовица Албрехтова, беше понудила Дубровчанима да они узму тај крај и Омиш за себе, али они отворено одговорише, 7. марта 1440., да не смеју улазити у ту авантуру.^[1201] Али узимање тврдог Омиша није ишло лако. Док је Стјепанова војска обухватала град јавио се Радослав Павловић са својим тражењем, да добије своје поседе натраг. Стјепан лично оде у Нови. Ту је изјавио Радослављевом изасланику, да он не може вратити зету све области, јер је добио наредбу од султана да их он сам држи. Дубровник је поручивао, како веома жали овај нови сукоб између те двојице војвода, "два главна ока" босанског краљевства, и молио је Стјепана да попусти. Дубровачки посланици, који су били упућени Стјепану, имали су да га замоле да им дође у госте. Стјепан је одбио тај позив, а за Радослава је одговорио, како не може да поступа друкчије, пошто султан тражи новац који је имао добити од Радослава или оштру казну за њега. Овог пута, као често и раније, Дубровчани су искрено препоручивали споразум. Њихова борба биће само од користи другима, а посебно Турцима, и Босна ће због ње проћи као што су већ прошле остале балканске земље. Реците Турцима, говорили су они, да немате тог новца и да га не можете ни добити, "ван ако га не би вадиле из срца својих поданика". Султан превише тражи за Радослављево подручје. Треба, даље, имати на уму, да мир купљен новцем не траје дуго. Стјепану је доиста требало новаца. Овом приликом, 7. маја, он је подигао сав Сандаљев и свој новац, који је лежао укамаћен код Републике, остављајући само суму од 12000 дуката, завештану од Сандаља његовој жени тако, да од те суме прима само годишњи интерес.^[1202]

Освојивши Србију Турци су 1439. год. освојили и Сребреницу и увели у њу своје власти и новчане обавезе. Република је пребацивала својим поданицима у том граду, као и по другим местима у Србији, што су одмах ушли у пословне везе с Турцима и примили од њих у тврдо царинске послове. Треба у будуће бити опрезан, поручивало се из Дубровника, пошто су времена "необична и пуна обрта".^[1203] Али и сама Република је упутила једно посланство равно султану с молбом, да изда наредбе босанској господи и својим властима да и у Босни пазе на чување уговора, као и у Србији и по другим странама Царства. Оно га је имало замолити још и зато, да се отворе закрчени кланци у Босни.^[1204]

Пад Србије и долазак деспота Ђурђа у Зету и потом у Дубровник, повратак Матка Таловца у Далмацију и недовршено опседање Омиша, с ратовањем у његовој Крајини, зададоше војводи Стјепану великих брига. Тражећи веза он је два пута у лето 1440. год. слао свог посланика у Млетке, да нуди савез против бана Матка и да тражи замену Котора. Обе те понуде биле су одбијене, и то без много обавештавања. Врло је занимљиво, међутим, да је Стјепан тражио од Млетака још и то, да га узму у заштиту код Турака, и то преко посебног посланика, јер би му они могли правити прекоре да није био довољно лојалан. Република му је то обећала, само није хтела да то чини преко посебног посланика, него да ће то извести уз друге разговоре.^[1205] Уз све то Стјепан се био заузео и за једног сродника Балшића, за Стевана Марамонте, једног авантуриста, кога је бес гонио од Зете до Апулије и од Турске до Ломбардије, вероломна и пуста човека, а молио је да га Млечићи помилују за издајство које

им је учинио као заповедник кондотјера у Ломбардији. Млечићи су ту молбу одбили указујући на прљаву душу тог пустолова. Стјепан је међутим тражио Марамонта, да би га употребио у Зети за своје планове, а против деспота Ђурђа.

После опсаде од осам месеци пао је Омиш, у октобру 1440., у Стјепанове руке, а с њим и област Пољица. Бан Матко није могао да то спречи. Колико је био немоћан сведочи најбоље то, што је против Стјепана морао молити помоћ код Млечана. Млечани су одбили и њега као и Стјепана, позивајући се баш на то и хотећи да подвуку своју исправну неутралност.

Деспот Ђурађ није могао да заборави Стјепанов нападај на Србију, а зазирао је и од његових нових акција, чије је конце био почео налазити у Зети. Кад је у јесен 1440. био обавештен, да Стјепан купи војску око Неретве и да мисли на лађама кренути у Зету против њега, а можда и против Дубровника, он је одмах, својеручним писмом, скренуо на то пажњу Дубровчана и замолио их за помоћ, односно позивајући их на заједнички отпор. Дубровчани су одговорили да вест није тачна, а замолили су деспота да у будуће буде дискретнији и да им такве ствари не јавља писмено.^[1206] Наредне године односи су се између Стјепана с једне, а деспота и Дубровника с друге стране, заоштрили још више. У Дубровник, праћен једним Стјепановим човеком, беше дошао један турски изасланик тражећи да Република пошаље султану своје посланство и да плаћа данак. Знајући на каквој ће муци бити Дубровчани ако не приме те захтеве, а каквим ће прекорима бити обасути ако их приме, Стјепанов човек им је саветовао да пошљу посланство, али не и данак. На Порти тим нису били задовољни, па дубровачке посланике избацише, а остале њихове трговце дадоше везати. Други акт којим се Република веома замерила Турцима било је давање склоништа у свом граду несрећном српском деспоту, који је, лишен отаџбине, лутао и тражио пријатеља и ново упориште за борбу с Турцима. По одобрењу Републике деспот је приспео у Дубровник на дужи боравак 14. или 15. априла 1441. Није било ништа природније него очекивати, да Турци затраже од свог вазала Стјепана да према суседној нелојалној Републици предузме извесне казнене мере. У Дубровнику су рачунали с том могућношћу, па су се с једне стране трудили да Стјепана расположе свима предусретљивостима, а с друге су стране предузимали потребне мере за одбрану. Једино су отезали и устручавали се, да из свог града пуштају Стјепану слободан извоз ратног материјала; у осталом, и то је била само потребна мера предострожности. Крајем јуна 1441. Турци још једном запретише Дубровнику и позваше га да поступи по њиховим захтевима, а у исто време позваше Стјепана, да демонстрира против њих, а као крајње средство да употреби и сам рат. Око 20. јула поручио је Стјепан у Дубровник, да ће, по султановој наредби, почети са непријатељствима. Дубровчани су 21. јула упутили брзе гласнике босанском краљу, војводи Радославу и бану Петру Таловцу, брату Матковом, обавештавајући их о тој Стјепановој претњи. Молили су и помоћ од бана Петра, сматрајући је, по свом односу према мађарској круни, као сасвим природну^[1207]. До непријатељства није дошло, јер је стари деспот, не желећи да Дубровник због њега задеси тешка неприлика, напустио град 25. или 26. јула. Изгледа да ни Стјепан није журио са нападањем и да је његова политика била да само натера Дубровчане да и себе и њега извуку из те незгоде. И у самом Дубровнику ствар се тако схватила. Кад је прошла свака опасност они су 28. јула захвалили Стјепану што је само претио.^[1208]

Судбина деспота Ђурђа била је забринула и краља Твртка. Несталан и увек у неком страху он се био поново определио за Мађаре, па је сад било природно да очекује турску освету. С тога је крајем 1440. год., преко Трогиранина Јакова Тесте, замолио Млетачку Републику, да може негде на њиховом подручју, у случају потребе, склонити своје имање и доћи и сам са породицом у њихову земљу. У исто време он је у страху понудио Млечанима, да узму босанско краљевство и завладају њим како хоће, јавно или тајно ("et offert nobis illud regnum regendum nostro nomine palam vel occulte ut nobis placet"). Дотле молио је за дозволу да може из њихових градова извозити оружје и друге ратне потребе. Зашто се краљ Твртко није обратио с таквим необичним захтевом Мађарима? Очеvidно за то, што је видео да деспот Ђурађ, који је пострадао због њих, мора да лута тражећи помоћи, јер му је они у тај мах нису

могли дати. Млечани су на ту понуду одговорили 21. фебруара 1441. овако: Као свог поштованог брата они ће га, разуме се, примити с породицом и имањем гдегод хтедне доћи и даће му сва писмена јемства која су у обичају. Дозвољавају му исто тако и извоз оружја. Што се тиче понуде да приме саму Босну они су одговорили вешто и заобилазно. Понуда та потекла је из краљеве љубави и поверења према Млечима и они су му врло захвални на тој пажњи, али је њихова жеља, да се краљ сам одржи у земљи и на власти.^[1209]

Као да је било извесног страховања и међу самим босанским пуком, који је, сем тога, био незадовољан и својим стањем под влашћу безобзирних феудалних господара. Баш из ове године знамо, да су људи Стјепана Вукчића бежали на дубровачко подручје и да је Стјепан, тек после дугих преговора, успео код дубровачке владе да се то ускакање спречи и пребеглице поврате.^[1210]

Крајем 1441. и почетком 1442. год. вођени су дуги преговори између Дубровника и босанскога краља поводом новог краљевог намета на сребро. Иако је тај намет износио само 1% Дубровчани нису хтели да га приме и наређивали су својим трговцима да обуставе рад ако краљ не попусти. Почетком пролећа дошло је до споразума. Краљ је понудио Дубровчанима, да у њихову граду остави у поклад нешто свог новца и 14. априла то је и учињено. Краљ је по кнезу Ђурђу Ратковићу послао 1050 литара сребра тада, а 14. децембра нових 2950 литара, које је узео натраг пред смрт, 22. јуна 1443.^[1211]

Стјепан Вукчић развијао је за то време живу активност у Зети. Он је на ту област полагао наследно право по том, што је био зет Балше III. Иза смрти последњег Балшића (1421.) јавио се био већ војвода Сандаљ да преузме од Млечана Бар и Будву, који их беху уграбили, и да добије суседну горњу Зету. Али је, изгледа, одустао од тог тражења кад је видео са колико енергије настоји деспот Стеван да спасе ту земљу за Србију.^[1212] После пада Деспотовине, 1439. год., јавио се код Стјепана Вукчића прохтев, да он добије Зету, а не Млечани или Турци. Надао се, да му Турци као верном вазалу неће правити сметња. Још док судбина Србије у тај мах није била потпуно решена, он се обраћао которском кнезу тражећи његову помоћ да добије ту област. Которани су, међутим, радили за деспота. Да их придобије Стјепан им је у многим показивао предусретљивост; нарочито је упућивао своје поданике на которски пазар. Млетачки сенат није одобравао которски интерес за деспота, сматрајући његову ствар као изгубљену и припремајући се да они приме његово наслеђе. С тога је Котору наредио потпуну неутралност.^[1213] Стјепан је потом наставио да ради у самој Зети. Утицајног члана најјаче куће тамо, Стефана или Стефаницу Црнојевића, био је потпуно привукао на своју страну, а с њим и добар део земље. Верујући да је Србија пала, људи су прилазили Стјепану као нашем човеку пре него неком туђину, а нарочито Турчину. После пада Новог Брда и одласка деспотова из Зете и Дубровника, Стјепан је септембра месеца 1441. кренуо с војском у Горњу Зету и заузео је, помоћу Црнојевића, без много неприлика. Млечани се беху нашли у великој незгоди, пошто су они полагали нека права на те области. Нису смели да отворено уђу у борбу бојећи се заплета с Турцима и што не беху још завршили свој рат са Миланом, који их је много стајао. Покушали су с тога да се нагоде са Стјепаном. Они су пристајали да Стјепан задржи Горњу Зету, али су хтели да га спрече у освајању Доње, а нарочито приморских градова. С тога су и преговарали с њим лично, а у исто време развили и живу агитацију међу Зећанима. Два су главна разлога који су определили Будљане, Љуштинчане и још неке приморце, да се не придруже Стјепану него Млечанима. Први је тај, што су то били приморски крајеви, на домаку млетачке флоте, која их је могла знатно оштетити; даље, што је становништво у њима било мешано и под утицајем Которана, противника и Сандаљевих и Стјепанових; и најпоследње, што су трговачки били упућени на респектовање млетачког господства. Други битан је разлог тај, што је стари деспот, киван на Стјепана, поручио сам људима да приђу Млечима, а не његовом противнику, надајући се да ће као награду за то добити млетачку помоћ ма какве врсте за васпостављање своје власти у Србији. Млечани су, наравно, и сами чинили много да задобију пријатељство Зећана.

Почетком децембра 1441. год. умро је војвода Радослав Павловић. Вест о том стигла је у Дубровник 4. или 5. децембра.^[1214] Стјепан се у то време налазио у Хуму, прекинувши ратне операције због зиме, а иза нове године 1442. сишао је у Драчевицу. Одатле је крајем фебруара упутио једно посланство у Млетке хотећи да се некако с њима споразуме.^[1215] Млеци су, међутим, 19. марта били решили, да њихови заповедници у Скадру и Котору настоје свакако добити Бар, Дриваст и Будву и нарочито Црнојевиће. Свуда су имали да објашњавају како су то некад била њихова места, па им их је отео деспот Стеван. Према Стјепану наглашавали су, да су та места Млеци добили у рату, и то у "најправеднијем какав може бити". Решили су чак, да се, у крајњем случају, ради те ствари обрате и самом султану.^[1216] За карактеристику људи тога времена вреди истаћи, да су вероломни Стјепанови посланици у Млечима били понудили Сињорији, да са њом раде против свог господара, наравно за награду. Опрезни Млечани одговорили су 10. априла само, како се надају да ће моћи склопити мир с њиховим услугама.^[1217]

У тај спор између Стјепана и Млетака хтеде да се умеша и босански краљ Твртко. Као пријатељ Млетака, каквог смо га видели прошле године, и као противник породице Косача, која му је задала доста неприлика, он се сад сам понудио Млечанима као савезник. Република му је после два већања, 5. и 10. априла, захвалила на тој понуди, изјављујући да јој није потребна. У истом страху од Турака, као и прошле године, он је хтео да осигура за себе неки далматински град, па је, уз ту понуду савеза, предлагао Републици да замене један босански за један далматински град. Али су Млечани одбили и то, позивајући се на заклетве дате далматинским градовима, да ће поштовати њихова права и да их неће дати ни предати другом. Али ма где да дође на млетачко подручје краљ ће бити потпуно сигуран, као да је у својој земљи.^[1218]

По повратку Стјепанових посланика било је јасно, да пролеће може изазвати нову активност. Да би добио потпуно слободне руке Стјепан је склопио мир са својим сестрићем Иванишем, сином војводе Радослава Павловића, почетком маја.^[1219] Тих дана се спремао и за борбу. Желећи да остане потпуно неутрална, Дубровачка Република је одбила да му дозволи извоз балиста и хране за војску.^[1220]

У мају 1442. кренуо је војвода Стјепан у Зету, да тамо лично делује на поједина братства и општине. У том је доскоро постигао извесне успехе. Стари Бар пришао је брзо на његову страну и отворио му своја врата. Млетачка Република, заузета у Италији у великој мери, а видећи Стјепанову активност, хтела је пошто пото да избегне рат и била је вољна на врло велике уступке. И само братство Црнојевића беше се стало колебати између Стјепана и Млетака; Стефан Црнојевић се, мимо осталу браћу, већ и пре био определио за хумског војводу. Али изненада настаде обрт, коме праве разлоге још не можемо утврдити. Тешко је веровати, да би га изазвала само издајничка акција кнеза Ивана Вуковића, која пада у ово време. Иван је био син трећег Сандаљевог брата Вука и према томе први рођак Стјепанов.^[1221] Стјепан је дотад имао поверења у њ и слао га је у Млетке у разним мисијама. Видећи да се сукоб између Млетака и Стјепана заоштрио, Иван је понудио Републици своје услуге, објашњавајући своје непријатељство према Стјепану тим, што га је овај лишио наследства и учешћа у власти, на које је, као синовац Сандаљев, имао права. Млетачка влада је примила његове понуде, дала му добру плату, и упутила га у Котор, да отуд почне радити против Стјепана.^[1222] Ма колико да је та акција могла бити непријатна Стјепану, ипак ми не изгледа вероватно, да би она сама могла с успехом омести војводино предузеће и спречити оно, што дотле, са толико средстава, нису могли да сасвим постигну ни сами Млечани. Биће да су Стјепана определили на узмак неки много већи и јачи разлози. Поуздано знамо, да је доста нагло и ненадано, између 10-14. јула, напустио Зету.

Стјепанов положај биће да је постао озбиљно тежак, кад су Млечани решили да га што брже и што више искористе. Дотле спремни на веома велика попуштања, они, наједном, 27. јула, издају наредбу которском кнезу и заповеднику залива, да заузму не само сву Доњу Зету с

Будвом, него чак и оне крајеве Горње Зете, који су потребни за сигурност Доње. Послато је и 200 пешака из самог млетачког подручја као помоћ за акцију. Скадарском кнезу наређено је, исто тако, да узме Дриваст и Бар и да за придобијање људи свима средствима не жали материјалних жртава.^[1223] Ова млетачка активност са обећавањем, мићењем, застрашивањем и војничким наступањем имала је убрзо успеха. Предадоше се једно за другим Будва, Дриваст и остала места у Приморју, сва сем Бара. Под Баром, 22. октобра 1442., потукао је скадарски заповедник Фрањо Кверини војводу Стјепана и заробио му доста људи, а онда почео и опсаду тог града.^[1224] Стјепан је цело време гледао, да се на неки начин измири с Млечанима и нудио им је преговоре, које су они с почетка одлагали, а после помало и одбијали хотећи да најпре потпуно сврше што су намеравали. Да у Млечима после победе није било првог расположења за помирљивост види се најбоље из држања Дубровчана, који су 5. децембра одбили Стјепанову понуду, да посредују за мир.^[1225] Увек опрезни, они су сигурно осетили да то посредовање не би у Млечима било лепо примљено.

Кад је видео да од преговора нема успеха, а не желећи да остане, из много разлога, под срамом побеђенога, кренуо је Стјепан у сред зиме, у другој половини децембра, с новом војском у Зету. Брзо је продро све до пред сам Скадар. Изненађена и донекле збуњена тим успесима Млетачка Република је брзо изменила своје понашање и већ у јануару 1443. понудила је преговоре за мир. Главни помагач Стјепану у овој борби с Млечанима био је и остао Стеван Црнојевић, који се истакао мимо сва друга лица савремене Зете, и који је и у својој породици, победивши браћу, узео прво место.^[1226]

Војвода Иваниш Павловић, син Радославов, пошто се измирио са ујаком војводом Стјепаном, осећао се као прави босански великаш. Он је 29. септембра 1442. потврдио Дубровчанима све раније уговоре својих предака, налазећи се, како каже, "ва великој славе, у госпоцтву, и у пане државе", "како господињ русашки и воевода русагу". Његова мајка, међутим, госпођа Теодора, жена са више искуства, а сигурно забринута неким тежим заплетима у хумској држави, беше замолила Дубровчане, да јој, у случају невоље, осигурају склониште. "Видећи и дуго размишљајући" она је дошла, како се изречно каже у позитивном дубровачком одговору, до тог свог решења, "ерь у семь жити разьлике и ненадне тешкоке згагау се".^[1227]

Папа Евгеније IV беше у ово време развио врло живу акцију, да дође до једног великог крсташког похода против Турака. У борбу он беше на нову годину 1443. позвао сав хришћански свет. У марту, мађарски сабор одлучи, да се још тог лета крене акција, под вођством самог краља Владислава. У том походу, знало се, учествоваће и деспот Ђурађ. Вест о том примљена је у хришћанским државама с много одушевљења. Сигурно је нешто о том чуо и војвода Стјепан, и, да се добро обавести, он се био обратио Дубровчанима с поруком да мисли доћи у њихов град. Дубровчани су се нашли на муци. Ако приме Стјепана и кажу му што знају они врше једну врсту издаје према мађарском краљу и хришћанској ствари, јер је Стјепан познат турски вазал и пријатељ; а ако га одбију могу навући његову мржњу и освету. Хотели да не направе рђав утисак они журе да буду предусретљиви у Стјепановим личним питањима. Исплаћују му, без затезања, оставштину његове стрине, Јеле Сандаљевице, која беше тад преминула, и одобравају му за посланике једну лађу, која је имала поћи за Млетке. У политичком погледу били су, међутим, заобилазни; али да се покажу као добри пријатељи понудили су се, да га измире са краљем Твртком. У исто време и они су сами били у везе с Турцима. У фебруару 1442. они су се заклели на верност султану и обећали му слати сваке године дарова у вредности од 1000 дуката.^[1228]

Међутим, Стјепан се решио да не чека развој догађаја на Балкану, него да сам, на своју руку, настави сузбијање Млечана у Зети. Чим је ославило пролеће он је почео борбу. Турски крајишник у Албанији издао је наредбу околним кнезовима, да и они крену против Републике и да помогну Стјепану. И овог пута Стјепан је постигао лепе успехе. Скоро сви Паштровићи прешли су на његову страну, а сем њих и доста Зећана. Млетачка Република

није могла у први мах да учини шта друго, него само да Стјепана тужи султану. Али учинила је то оног истог дана, кад је поручила папи да и она прилази створеном савезу против Турака.^[1229] Пошто је, у неколико, упутила своје послове у сношљивији ток, издала је 17. маја наредбу, да се са флотом и са сухоземном војском почне акција против Бара, али да се у исто време покушају и преговори за частан мир. Све је требало да се ради у што бржем темпу, јер су били на прагу крупни други догађаји на Балкану. Да би се Стјепан направио попустљивијим, могла се предузети нека диверзија према његовим поседима у Боки, око Новог, или у Приморју око Омиша.^[1230] Бар је био изморен дугом борбом и нарочито му беше додијала морска блокада, коју Стјепан, у оскудици флоте, није могао спречити. После борбе око њега и у околици, град се предао почетком јуна, а уза њ су пала и нека друга мања места у Приморју.^[1231]

До те млетачке победе дошло је, у главном, с тога, што је Стјепан крајем маја напустио Зету и отишао у Босну. Било је то, по свој прилици, више ради неких унутрашњих заплета него због тога, да се обавести о великом хришћанском походу који се тад спремао против Турака. Краљ Твртко упутио је 22. јуна писмо Дубровачкој Републици, у ком је, очевидно забринут због даљег развоја ствари, тражио да му Република по упућеним изасланицима врати сав његов депозит у новцу.^[1232] То је било и последње писмо краља Твртка. У септембру продавано је још његово сребро неким трговцима из Јакина. Умро је пре 22. новембра, кад су Дубровчани донели одлуку да изјаве саучешће поводом његове смрти.^[1233]

За то време Млечани су настављали своју активност против Стјепана. Одбили су, истина, понуду о савезу Матка Таловца, али не с тога што би штедели Стјепана, него што нису хтели да евентуални плен деле с њим. У свом огорчењу на Стјепана решили су били да продају у Млечима и његову кућу, коју су му били поклонили. Преговоре које им је нудио нису сматрали за довољно предусретљиве. У незгоди, немајући своје флоте, Стјепан је дошао на мисао да ступа у везе са новим господарем јужне Италије, напуљским краљем Алфонзом V Арагонским, који је био познат као млетачки непријатељ. Баш током ове године отео је Алфонз целу Јакинску Марку млетачком штићенику Фрањи Сфорци и добио тако знатан утицај у јужном делу Јадранског Мора. Већ у априлу 1443. неки Антон Михичић из Шибеника, бивши кондотјер у Ломбардији, водио је неке преговоре између Алфонза и Стјепана и шушкао нешто по Албанији и Далмацији.^[1234] Знамо даље, да је дубровачки опат манастира Св. Јакова носио нека писма Стјепанова истом краљу. Вероватно због тих Стјепанових веза, које су могле постати врло опасне, одбила је Дубровачка Република да даде бесплатно лађу за Стјепанове посланике, који су имали ићи и Млечанима и Алфонзу.^[1235] Дубровчанима је, уз то, било незгодно и то, што је Стјепан одржавао још увек везе с Турцима, и то и сада, кад се спремала велика хришћанска офанзива против њих, којој је стајао на челу њихов заштитник, сам мађарски краљ.

Влада краља Томаша

Краљ Твртко II није имао мушких наследника. Херман Цељски, који је, по уговору из 1427. год., имао да га наследи, умро је пре њега, а Херманови наследници били су добро обавештени, да би у Босни били примљени врло рђаво, ако би покушали да јој се сами наметну. Мађарски краљ, који би, можда, да је то хтео, могао да им помогне до престола, налазио се баш у овај мах у пуној борби с Турцима, која га је заузела свега и у којој је, после, и заглавио. Једини претенденти на престо беху "незаконити" синови краља Остоје, Радивој и брат му Томаш. Они стварно нису били прави незаконити синови, него су само означавани као такви са гледишта католичке цркве, јер се њихов отац оженио по други пут за живе прве жене. Папа је писао јасно Томашу "genitore tuo uxorato et cum alia coniugata natus"^[1236]. Радивој се одавно, помоћу Турака, истакао као кандидат још против Твртка, али никад није успео да добије више значаја и угледа. Он се, истина, називао краљем, имао је и свој двор и дворску свиту, и јављао се с времена на време својим порукама у Дубровнику, али га тамо

нису узимали много озбиљно. Одржавали су везе с њим и слали му поклоне, али више из жеље да га не увреде и не створе као љута непријатеља, него што су га ценили или рачунали с његовим утицајем. Томаш се дотад мање истицао, али по својим дипломатским способностима стајао је свакако изнад брата. Њега је сам краљ Твртко, ценећи свакако добро обојицу, одредио као наследника и Томаш је одмах узео власт у своје руке. Већ 5. децембра 1443. одговарају му Дубровчани као "novello regi Bossine".^[1237] Радивој је покушао да омете Томашево признање, али није имао успеха. Било је свакако и још незадовољника, јер у Дубровнику више великашких породица моли за склониште током месеца јануара. Република је 26-7. јануара вотирала за краља поклон од 800 перпера у свити, али њено посланство ипак задуго није кренуло у Босну.^[1238] Шта више, скоро до јесени, односи између краља и Дубровника нису добри, вероватно зато, што је Република примала његова противнике и одржавала везе с војводом Стјепаном, који му је био главни непријатељ. После Томашева доласка на власт, кад је видео да он лично не наилази ни на какав већи одзив, ни у земљи ни код Турака, Радивој се касније смирио и јавља се као господар лепог града Врандука, на најважнијем путу према северу, у сред Босне.

Војвода Стјепан Вукчић сматрао се од првог дана као противник новог краља. Не зато, што се Томаш показао као пријатељ хришћанске лиге и пријатељ Мађара, а противник Турака, него и што је он лично од промене престола у Босни очекивао извесне користи. Кад су Дубровчани решавали 9. децембра, да му упуте једно важно посланство, нису знали тачно где се налази. Био је напустио Зету и пошао у Босну, где се очекивало да би могао напасти неко место или град или уопште почети борбу.^[1239] Међутим, он је за овај мах остао у Благају, нешто због зиме, а нешто што је хтео да сачека догађаје. Ту га је имао наћи и упућени посланик из Ђенове. Ђеновешка Република била је стари супарник Млетака, а у ово време она је била једина од западних талијанских република, која није хтела да уђе у савез против Турака.^[1240]

Стјепанови противници у Зети, који су држали са Млетачком Републиком, признали су власт новог босанског краља, надајући се можда, да би их он могао подржавати против њега.^[1241] Босански краљ почео је доиста борбу с њим, једно зато што га Стјепан није признао, а затим што је Стјепан био турски присталица. После велике победе хришћанских савезника 1443. год., писао је мађарски краљ, вратио се и босански краљ у стару покорност, коју беше одрекао ("rex esiam Bosne, eo respectu, ad pristine obedientie, quam negaverat, rediit gremium").^[1242] У ствари, с Томашем је почињао нов курс. Он иде одређеније него Твртко, на ког се односе те речи. Томаш је у борби постигао извесне успехе, јер су у исто време ратовали против Стјепана и Млечани нападајући Омиш и Пољица. Краљу се придружио и Стјепанов сестрић, Иваниш Павловић. Усплахирене Стјепанове војводе склањале су своје породице на дубровачко тле током целе године. Дубровчани сами препоручили су својим трговцима 10. јануара, да не иду са стварима и робом преко Стјепанова подручја.^[1243] И Стјепан је, забринут, 22. јануара 1444. год. упутио своје посланике краљу Алфонзу, сигурно тражећи помоћ. Али пре него је могао добити одговор отуда предали су се Омиш и Пољица Млечанима.^[1244] То узимање Омиша и Пољица изазвало је протесте браће Таловаца, који су тражили те области као бивше подручје мађарске круне. Оно је мало такло и краља Томаша. У фебруару он је био упутио своје изасланство у Млетке, које је имало да склопи савез између њега и Републике, или управо да изради заштиту Републике за краљеву будућност, која је још била неизвесна. Кад је Република, по својој, традиционалној резервисаности, одбила један део краљевих понуда, краљев посланик је тражио бар савез против Турака и Стјепана а подсетио је узгред да је Омиш босански град. Република је сматрала, да је посао с Турцима победом хришћанске лиге већ готов и да нове обавезе против њих нису потребне. Примила је, међутим, заједничку борбу против Стјепана. Указивање на Омиш као на босански град постало је беспредметно, пошто га је Република, говорило се ту, отела од Стјепана и он је сад њезин.^[1245] Град је доиста и остао у млетачким рукама. Исход ратовања на тој страни испао је на Стјепанову осетну штету. Доња Неретва дошла је под власт

босанског краља, а северно подручје од тога отели су Млечани.

И у Зети су се обрнуле прилике против Стјепана. Поколебан хришћанским успесима у борби против Турака и уплашен за своју будућност, Стеван Црнојевић се 26. марта 1444. год. у Скадру измирио са Млечанима.^[1246] Стјепан је тако изгубио и све тековине на тој страни.

Истина, његови преговори са краљем Алфонзом завршени су са успехом, али у овај мах без неких практичних последица. У Напуљу обећао је краљ 15. фебруара 1444. Стјепановим посланицима да ће се заузети код немачког цара и других дворова, да се Стјепану врате земље, које су му узели краљ Томаш, Иваниш Павловић и Млетачка Република, али према ондашњим приликама у свету то је изгледало више као нека утеха. Четири дана потом био је склопљен и формални савез између Алфонза и Стјепана, којим је напуљски краљ јамчио за поименично наведене поседе Стјепанове. По Алфонзовим речима Стјепан се "предао" њему, т. ј. примио његово покровитељство "са свима својим вазалима" очевидно зато, што је нови облик његових односа обећавао његовим посланицима више од утехе дате 15. фебруара. Овим уговором обавезивао се Алфонз дати Стјепану "*ogni aiuto subsidio ou favore che le sera possibile et lo deffendera deli predicti quando bona mente porra, non altramente che deffenderia lo proprio statu*". Стјепанова област хватала је од Сокола на Дрини и Милешева и Медуна и Острога до Новог и Рисна на мору, и Омиша у Приморју, а Имотског и Дувна на западу, и до Ходидједа на северу. То није наравно, још прави доказ, да је Стјепан у тај мах и држао сва та места и области. Случај са Омишем то показује очевидно. Ово је само обим подручја које је он желео да краљ Алфонз гарантује. Стјепан се са своје стране обавезао краљу плаћати годишње, кад тај буде у рату, за хиљаду коња 32.250 дуката, а у миру онолико, колико је плаћао дотле султану. Према духу савезног уговора имао је, по краљевоу позиву, кренути против сваког његова непријатеља.^[1247]

За то време краљ Томаш је постигао неке успехе и против Турака. Средином маја 1444. он је отео тада њихов град Сребреник,^[1248] хитајући да га припоји Босни пре него што би га поново освојио деспот Ђурађ. Како је деспот био савезник мађарски Томаш се потрудио да објасни свој поступак и на мађарском двору. Његов заштитник био је Јанко Хуњади, главни вођа у борбама против Турака и прва личност у угарској држави по моћи и утицају. Њему је 3. јуна те године Томаш издао једну повељу пуну признања. У њој краљ сам каже, да га је на босанском краљевском престолу утврдио мађарски краљ Владислав по заузимању и препоруци Хуњадијевој. Он се с тога, ослањајући се потпуно на моћног мађарског магната, заклиње на верност и службу мађарском краљу, а Јанку се зариче, да ће му бити и остати одан пријатељ и да му, у случају ма какве незгоде, отвара своју кућу. Као знак те оданости он ће војводи Јанку давати сваке године по 3.000 златних фиорина.^[1249] Тако је босански краљ постао, у неку руку, не само вазал мађарске круне, него и њених великаша.

Потпуно осигуран код Мађара и као неке врсте њихов савезник Томаш се већ крајем јула^[1250] спремао на даље борбе против Стјепана као вазала и савезника Турака; али до тих борби, колико знамо, тада бар није дошло. Краљ је за то време гледао на све начине да поправи свој положај. Као непризнати син краља Остоје он је сматран као недостојан престола и био је од извесног дела властеле оспораван. Како је био ожењен женом из пука није имао потребног ослонаца код великаша, који би иначе добио бар код женине родбине, да је узео неку властелинку. Али мудар, и савитљив, и прилично енергичан, Томаш се, ипак, не само знао одржати, него чак и осетно дићи. На кога се све у земљи у прво време наслањао не знамо сасвим поуздано; видели смо само да је против војводе Стјепана интимно сарађивао са Иванишем Павловићем и знамо да је једно време то била главна особа на његову двору. Да би придобио за себе и католичко свештенство краљ је у лето 1444. примио њихову веру.^[1251] Пред крај лета 1444. споразумео се, најзад, и са Дубровчанима. У Крешеву, 3. септембра, потврдио им је све повластице и уговоре, које су имали с "нашими родители и прародители, са господомь сръбскомь и босаньскомь", а они су се њему обавезали плаћати 2500 перпера годишње у име светодимитарског и стонског дохотка.^[1252]

По Сегединском Миру, склопљеном тога лета, деспот Ђурађ имао је да добије натраг, међу другима, и своје раније поседе у Зети. Дуга борба између Стјепана Вукчића и Млечана показала се после тога са још негативнијим билансом. То је отворило очи и Стјепану. Пораз Турака, и његова осамљеност, и завада и са Мађарском и Млечанима и босанским краљем и деспотом, натеривали су Стјепана да тражи излаза. С ким да се мири? Стјепан је као првог изабрао старог деспота. Можда с тога што је према његовој жилавој отпорности имао искреног поштовања, али можда још и више што је и деспот, због Сребренице, био непријатељ босанског краља. Крајем новембра Стјепан се спремао да иде на измирење деспоту и обратио се Дубровнику за савет и посредовање.^[1253] Преговори су потпуно успели. Већ првих недеља 1445. год. односи између деспота и Стјепана сасвим су сређени и овај је, у знак потпуне исправности, вратио Србији онај део Зете, с градом Медуном, који је дотле држао. Млечани су се, међутим, устручавали да поступе тако. Бранили су се, да они нису узели Зету од деспота него од Стјепана, који им је, као турски вазал, био заједнички непријатељ. Њихово устезање љутило је старог Ђурђа. У фебруару већ се говорило у Босни о том, како је чак вероватан савез између Стјепана и деспота против Млетака. Босански краљ, обавештен о том, поново се понудио Млетачкој Републици као савезник против хумског војводе, али сва је то одбила не хотећи нових заплета са деспотом.^[1254] Војвода Стјепан беше већ месеца фебруара сишао у требињску околину и почео извесна спремања. Краљ Алфонз, коме се он обратио за помоћ, одазвао се том позиву, и на велико запрепашћење Которана, његова флота, са четири галије, појавила се априла месеца под Новим. До рата ипак није дошло. У априлу су, у Млецима, почели нови преговори за споразум са изасланицима деспотовим и Стјепановим.

Фрањевци босанске викарије били су у ово време на папској курији стекли врло леп глас. Важили су као "бедем за дом господњи и проповедање праве вере".^[1255] Том гласу је несумњиво допринео успех са краљевим покрштавањем. Захваљујући тој доброј репутацији дошло је до тог, да је папа Евгеније IV, 24. јануара 1445., у једном важном спору изишао у сусрет босанским жељама. Између мађарских фрањеваца с једне и Босанаца и прекосавских "Словена" с друге стране беше дошло до сукоба због граница викарија. Током борбе они се потпуно расцепаше, па једни изабраше свог, а други новог, свог, викара. Папска курија је због тога посредовала и поништила границе, које су изазвале спор, па је одредила да викарија Босне има само једног викара, и то у њеним старим границама. Одмах потом, 1. фебруара, папа је дозволио фрањевцима босанске викарије, да могу деловати у Молдавској, Ердељу и Угарској и примати тамо манастире које им дозначи кардинал Јулијан Цезарини, за кога се у Риму тада још није знало, да је пао прошле јесени, заједно с мађарским краљем, у бици код Варне.^[1256]

Краљ Томаш се био уплашио на вести о поразу савезничке хришћанске војске под Варном, који се претворио у праву катастрофу. Хтео је с тога да се што тешње веже с Млечанима, па им је понудио не само савез против Стјепана, него и неке градове око Пољица, да би показао како нема никаквих осветничких намера. Против Стјепана имао се подићи и један нов град код Неретве. Краљ је, у исто време, за случај невоље тражио склониште на млетачком тлу, а молио је уз то Републику, да упути и једног свог сталног посланика на његов двор. Млечани су све те понуде љубазно одбили сем оне једне, да краљу даду уточиште. Бојали су се, опрезно, ма каквих уговорних обавеза, које би их могле довести у нове сукобе.^[1257]

Краљу је било много стало до тога, да, искористивши добро расположење курије, подигне свој углед. Папа Евгеније имао је доиста много обзира према њему, а желео је и да га одржи у новој вери. Његов "defectum natalium" поправио је тако, што је брак његова оца накнадно легитимисао, па се краљ имао сматрати "si de legitimo thoro natus esses". Хвалећи његову верску ревност папа га је у исто време признао и као краља. Сем тога, папа је другим актом развео и краљев брак са његовом женом, пучанком Војачом, коју властела није хтела да призна као краљицу због њеног "ниског" порекла.^[1258] Тим актом од 29. маја 1445. год. Томаш се "ослободио" извесних наслеђа, која су му сметала. Тим је, по његовом схватању,

добрио у угледу према племству; у пуку, међутим, сви ти акти, заједно са проверавањем, били су тумачени само на његову штету.

Пошто се на тај начин озаконио, краљ се решио да рашчисти своје односе и са војводом Стјепаном. Он је, заједно с Иванишем Павловићем, продро дубоко у источне Стјепанове области. Почетком јула очекивало се у Дубровнику, да ће њихова војска прокрчити себи пут до Јасена, иза Билеће, а можда чак и до Требиња.^[1259] Краљ је тада доиста стигао у близину њихова подручја. У Републици се 5. и 8. јула расправљало о порукама краљевим "super facto suoqum hominum fugientium". Влада дубровачка дозволила је краљевој војсци, да на њеном тлу купује храну и пиће, али не и оружје.^[1260] Под овим притиском Стјепан се одлучио да пожури склапање мира са Млечанима. Његови посланици добили су овог пута широке пуномоћи. Међутим су и Млечани постали далеко погоднији за преговоре, бојећи се сарадње између, већ због њихових поступака, разљућеног деспота и Стјепана. Непријатна им је нарочито била и веза између Стјепана и краља Алфонза и појава Алфонзове флоте у јужном делу Јадранског Мора. После извесних преговора мир је склопљен 23. августа на овој бази: да се Стјепану врате његове куће у Млечима, Задру и Котору и да му се почну исплаћивати и такозвани которски приходи. Територијалне захтеве Стјепанови посланици напустили су врло брзо, чим су наишли на млетачки отпор. У уговору о миру војвода се, преко својих посланика, потпуно одрекао и Бара на југу и Омиша на северу.^[1261] Из целе ове борбе Стјепан је изашао прилично оштећен, и морално и стварно, али много ослабљен ипак није био.

Пошто се смирио са Млечанима Стјепан се, већ заморен, хтео да нагоди и са босанским краљем. Овај је после несумњивог турског успеха против Мађара постао нешто уздржљивији у односу према њима и склонији за преговоре са хумским војводом. Забрињавало га је и то, што се Стјепанов савезник, краљ Алфонз, озбиљно носио мишљу, да се, као и други његови напуљски претходници, кандидује на мађарски престо, на који је дошао још млади Ладислав Посмрче, под туторством Хуњадијевим. По једном плану, Алфонз је намеравао да са Неретве, преко Стјепанова подручја, и даље преко Босне, ухвати везу са Мађарима, као што су је раније хватали преко Шубићева подручја и Хрватске. Та веза, наравно, имала је бити у крајњој линији војничка. Не знајући какав ток могу да узму догађаји, Томаш је желео да нема свуда око себе противнике и непријатеље. С тога је молио Млечане да посредују код Турака за измирење с њим; с тога је био спреман да се погоди и са војводом Стјепаном.^[1261]

У мају 1446. год. дошло је, после дужих преговора, до измирења између краља Томаша и Стјепана. Стјепан је, с лепом пратњом, у коју су били упућени и дубровачки посланици с њиховим свирачима, стигао 19. маја у Милодраж, где га је краљ примио врло срдечно. Да измирење буде потпуно и трајно, краљ се венчао са Стјепановом ћерком Катарином.^[1263] Том везом добили су много и краљ и Стјепан. Краљ је стекао потпору најмоћнијег и најутицајнијег великаша своје државе, а Стјепан је тим потезом повратио сав свој изгубљени престиж. Удружена њих двојица могла су бити, доиста, стварни господари Босне и Хума.

Ово измирење између Томаша и Стјепана покварило је једино деспотове односе са Стјепаном. Деспот је био киван на Босанце што су му преотели Сребреницу, коју је он био повратио за време борбе између краља и Стјепана. Бојећи се да 1446. због тога не дође до нове борбе између Босне и Србије, Дубровачка Република није дозвољавала Стјепану из свога града извоз праха и балистара, а босанском краљу извоз оружја и купљење најамника.^[1264]

Босна иначе одавно није била мирнија и стабилнија него у ово време. Краљ Томаш се са извесним поносом потписивао: "краљ Срблемь, Босни, Приморию, Хулмьсци земли, Дальмации, Хрватомь, Донимь Краемь, Западнимь Странамаь, Усури, Соли, Подринию". Уз Стјепана Вукчића краљ је имао уза се и војводу Иваниша Павловића, и Петра Војсалића, господара Доњих Крајева, веома цењеног на папској курији, као "јединог кнеза католика у оним странама".^[1265] У мају 1446. Томаш је примио под своју заштиту и кнеза Миклоуша

Благајског, сина кнеза Иваниша,^[1266] а у августу дао је синовима војводе Иваниша Драгишића град Кључ са доста пространим облашћу. Уз краља, приликом тога даривања, налазиле су се, уз војводу Стјепана и Иваниша Павловића, главне личности тадашње босанске државе: војвода Петар Ковачевић, војвода Твртко Стипановић, војвода Владислав Клеша, кнез Стјепан Владисалић, кнез Вукић Влатковић, кнез Иваниш Дукојевић, кнез Твртко Владисалић, кнез Остоја Станојевић, кнез Радич Мозолић, кнез Радосав Путнички и кнез Иван Шантић. Упада у очи, да међу тим лицима нема краљева брата Радивоја, који се очевидно још до тога времена није био измирио с њим. Нема помена ни о папину легату, хварском епископу Томи Томазинију, који је дуго времена утицао на Томаша.^[1267] Место њега јавља се на том важном скупу дед Милоје, као глава босанске цркве. Краљ с великашима чак обриче Драгишићима, да им се поклон и вера неће све дотле порећи, док им кривица не би била "огледана господиномъ дидомъ и цркъвомъ босанскомъ и добрими Бошнанамима".^[1268] Босанско племство било је очевидно у огромној већини некатоличко. У осталом, за то не треба јаснијег доказа од оних речи, које је сам папа употребио за Петра Војсалића.

Краљ Томаш, који се оријентисао према Риму из чисто династичких и политичких разлога, није се могао одупирати расположењу у народу, али се, доиста, трудио да колико може делује у интересу католичке цркве. Он је, да потврди своју ревност, 1447. год. почео зидати под градом Врандуком цркву свог имењака Св. Томе. Другу цркву, посвећену Св. Тројици, почела је да подиже, исте те године, краљица Катарина у Врлима. Краљ је узео, по папиној дозволи, два фрањевца, да их употребљава за своје и државне потребе у разним мисијама.^[1269] Сем тога, он је живо утицао на извесне своје великаше, да приђу католичанству и имао је у том правцу извесног успеха. Још 1446. год. прешли су у ту веру краљев протовестијар Рестоје и Ђорђе Тврдиславић из Хума.^[1270] У октобру 1446. папа је примио под своју заштиту и краљева брата Радивоја. По извештају бискупа Томе и по познатим папиним благословима, у Босни су 1446-7. год. добиле извесне повластице неколике католичке цркве, као Богородичина у Бочацу, друга Богородичина у Раштанима (?) у Хуму (Rossetan)^[1271], Св. Ђорђа у Језеру, Богородичина у Врбну.^[1272] Краљевим заузимањем постао је католик и војвода Сладоје Сенковић са браћом Гргуром и Улриком, које је папа примио под своју заштиту.^[1273] Краљеву ревност потицао је много бискуп Тома, који је био упућен као папин легат у Босну, где је читав један децениј много радио за интересе цркве, и то, како видимо, не без успеха.

Фрањевци сами нису били задовољни, што краљ није више енергичан према некатолицима и оптуживали су га због његове пасивности и као потајног помагача јеретика. Нису му с тога дозвољавали да се причешћује. Они су тражили против "неверника" енергичне мере, железно и ватру, налазећи да ништа друго не може помоћи против њих, који су се веома намножили и ојачали. Краљ се с тога обратио папи, да му објасни свој став. Он је искрен и уверен католик, али мора да води рачуна и о осетљивости и расположењу у народу, јер је број некатолика велик и њихов утицај моћан. Он ради постепено и чека погодну прилику да постане одлучнији, а дотле и прима и части некатолике, да их не би добио као отворене непријатеље и изгубио просто. Папин легат Тома, по позиву из Рима, утврдио је, да су краљеви наводи тачни и папа је, с увиђавном предусретљивошћу, примио краљеве разлоге и гледао да га са своје стране што више помогне. С тога је 30. јула 1446. препоручивао мађарском краљу да се нађе на помоћи Томашу.^[1274]

Босански фрањевци имали би вероватно и још више успеха, да у њиховом реду није дошло до великих несугласица и цепања. Због рата 1443-4. год. босански фрањевачки викар Иван Бајанин одложио је годишњу скупштину реда. То је изазвало велико незадовољство и протесте, а затим и издвајање угарских фрањеваца у посебну викарију. Папа Евгеније IV није одобрио тај корак, али је поново уједињеној викарији поставио за старешину фра Фабијана Бачанина, оно исто лице, које је било изабрано за викара у одвојеној Угарској. Али нови папа Никола V испуни 14. маја 1447. жељу угарских фрањеваца и дозволи им посебну викарију. У

исто време било је сличних тенденција и код фрањеваца у Далмацији, а са дубровачким фрањевцима заподела се распра, која је трајала више година. То је све чинило, да се активност фрањевачка није могла усредсредити на чисто верски рад и да није дала онакве резултате, какве су желели меродавни чиниоци у Риму и можда у ово време и на босанском двору. Главни разлог за одвајање и у Угарској и у Далмацији био је материјалне природе. Далматински и угарски фрањевци, живећи у чисто католичкој средини, могли су се издржавати од прошевине и прилога из своје области, док то са босанским није био случај. Њих су морала стално да испомажу браћа из Угарске и Далмације, што је овима, на крају, постало прилично тешко. С тога фрањевци из Угарске обуставише 1447. год. даљу помоћ, која онда паде сва на терет Далматинаца. Да им помогне, краљ Томаш је увео посебан верски прирез, али је тај био рђаво примљен у народу. И фрањевци сами налазили су, да он није подесан и да се противи правилима њихова реда, па су га 1453. год. одбили.^[1275]

Ове муке фрањеваца допринеле су чак, уз друге моменте, да се почну колебати и они, који су били пришли католицима. Такав је случај био и са Иванишем Павловићем, који се опет вратио старој вери. Код многих у Босни вера није била ствар истинског опредељења или чврсте традиције, него фирма, која се мењала према политичким приликама и потребама. Политички људи су у Босни прилазили католичкој цркви или из страха од мађарских прогона или из опортунитета, да са католичким силама добију или учврсте извесне користи. Кад би опазили да снага католичких сила слаби или да у самим католичким редовима не иде све како треба они су, скоро преко ноћ, напуштали дотадашњу оријентацију и тражили нове путеве.

Пошто је постигао извесне успехе у Босни, бискуп Тома се био обратио и у Хум. Али је код војводе Стјепана наишао на слаб пријем. Папа је, после његова извештаја, 1. фебруара 1448., затражио, да он још једном покуша срећу и код њега и код војводе Иваниша Павловића и других старешина, па, ако не успе, да их анатемише, а њихове земље уступи припадницима католичке цркве. Уз то да се обустави и сваки трговачки промет с њима.^[1276] По тим упутствима види се јасно како су у Риму били, ипак, веома мало обавештени о стварном стању у Босни. Ко би могао извести те одлуке? Ко и по коју цену, ако би уопште биле могуће? И то још у часу кад се мађарска главна снага спрема на велики обрачун с Турцима. Тешко је веровати да је бискуп Тома, после девет година проведених у Босни, могао својим извештајима дати повода да се могне поверовати у изводљивост и целисходност таквих мера; а ако је то ипак био случај онда се, доиста, може утврдити да ни он, као ни толики други странци у Босни, није видео суштину ствари и ушао у душу њезиног народа, нити је имао способности да тачно оцени све односе снага.

[848] Dipl. rag., 711.

[849] Дубр. држ. архив, Ref. XXVIII, f. 44, 140.

[850] Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма, 123-6.

[851] Ј. Радонић, О кнезу Павлу Раденовићу. Н. Сад 1901., 8.

[852] У Великом Већу расправљало се 11. децембра 1391. о чувању Стона "оссахione Sclauorum qui fugiunt ad Stagnum ob timorem exercitus Bosne". О даривању војводе Влатка и кнеза Павла расправљало се 2. јануара 1392. Дубр. држ. архив; Ref. XXIX.

[853] М. Динић, Глас CLXXXII, 156-7. У дубровачким књигама први помен једног Косаче је 14. априла 1342. Diversa Cancelariae XIII, f. 49.

[854] Ср. о тој породици расправу Љ. Ковачевића, Годишњица X, 1888, 199-202.

[855] Teleki J., Hunyadiak kora magyarországon, X, 458-9.

[856] Hrvatski spomenici, 95-8.

- [857] О њему монографија Ф. Шишића, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić*. Zagreb 1902. Ср. Monumenta Hungariae historica. Acta extera III, 698-700. Ср. и стр. 717-20, где се налази Ладислављева повеља за Хрвоја, којом му даје право амнестије у његово име.
- [858] О њему монографија Ј. Радонића, *Der Grossvojvode von Bosnien*, Sandalj Hranić-Kosača. Archiv für slav. Philologie, XIX, 1897.
- [859] Дубр. држ. архив; Ref. XXIX.
- [860] Дубр. држ. архив; Ref. XXIX.
- [861] Љ. Стојановић, сп. д., 172-5.
- [862] Šišić, *Vojvoda Hrvoje*, 86.
- [863] *Povjest Hrvata*. II 1, Zagreb 1900., 259-260.
- [864] Arkiv za povjestnicu jugoslavensku. VII, 1863., 37-40; Monumenta Hungariae historica. Acta extera III, 722-4. Боровина Видошевић држао је пре 1392. год, град Видошевицу у врбаском крају. Ср. В. Макушева, Итальянские архивы. II, С. Петербургъ 1871., 45-6.
- [865] Ср. Monumenta Hungariae historica. Acta extera III, 721-2, 724-3.
- [866] G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae*. X, 2, 178.
- [867] Љ., 158-9. L. Thallóczy, *Povijest Jajca*. Zagreb 1916., 253-4.
- [868] Друкчије, односно блаже, схватају тај одношај рачки, Rad, III, 133; Клајић, *Povjest Hrvata*, II, 1, 266; Шишић, *Vojvoda Hrvoje*, 91-3.
- [868] М. Пуцић, Споменици српски. II, 40. Љ. Стојановић, сп. д., 178.
- [870] Šišić, *Vojvoda Hrvoje*, 259.
- [871] Fejér, сп. д., 311; Šišić, сп. д., 260, 94-5.
- [872] Код Г. Новака нетачно, да је Дабиша син Твртков. Hvar. Београд 1924., 58.
- [873] Teleki J., *Hunyadiak kora magyarországen* X, 458.
- [874] Ipso castro Dobor obtento, ...infidelibus nostris antefatis, Deo praeuio captiuitatis et ipsis regnis nostris Dalmatiae et Croatiae reobtentis ac nostro dominio et ditioni reannexis. Fejér, сп. д. 443; Teleki, сп. д. У извештајима Павла де Арманинис од 24. и 27. новембра 1394. говори се о вестима, да је у Босни умро краљ "et barones reghi querebant acquirere regnum ilud". Послали су да траже мађарског краља као свог. "Et etiam Ungari pretendunt regnum illud spectare ad jurisdictionem regni Hungarie deliberarunt omnino transire". В. Макушев, Историјски споменици Јужних Словена. II, Београд 1882., 23-4.
- [875] У Radu XVIII, 234, нетачни датуми његових односа са Хрвојем. Погрешно и код Шишића, сп. д., 83. Ср. Monumenta Hungariae historica. Acta extera III, 717-20.
- [876] Monumenta serbica, 224-5.
- [877] Љ, 226. Коло "на Дљмни" није код Врбаса (в. овде стр. 333), него у жупањачком срезу.
- [878] Дубр. држ. архив, Ref. XXX, f. 106.
- [879] N. Jorga, Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XV-e siecle. II, 63. Дубр. држ. архив, Ref. XXX, f. 73. За Радича Санковића Дубровчани су 1. фебруара 1395. били донели одлуку да чак у Угарској моле за његово ослобођење. Дубр. држ. архив, Ref. XXX, f. 72.
- [880] Дубр. држ. архив, Ref. XXX, f. 73.
- [881] Sr. Stojanovića, sp. d., 177-9.

- [882] На крају књиге *Реформација XXX* белешка, да је краљ Дабиша умро тога дана. У Записима II, 1928., 107 и д. изнео је Ђ. Мрваљевић један родослов, који је израдио руски конзул Н. А. Иларионов. По њему, молдавска војводска породица кнеза Дабише изводила је своје порекло од босанског краља Дабише. Родослов је непоуздан, рађен по литератури, махом по Орбинију. Браћу Дабишиће, који су учествовали у буни против Твртка, он сматра као Дабишине синове, иако то они нису били. Најстарији од њих, Владислав, јавља се чак 1351. год. као сведок бана Степана. Ср. *Vjesnik zem. arkiva VII*, 220. Зборник И. Руварца. Београд 1934., 480-5.
- [883] Дубр. држ. архив, Ref. XXX, f. 80, 84.
- [884] *Gelcich-Thallóczy, Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, 117.
- [885] М. Пуцић, Споменици. србски, I, стр. 1. Љ. Стојановић, сп. д., 238-9.
- [886] Јорга, сп. д., 61. О Сандаљевој свадби, Дубр. држ. архив, Ref., Мај. XXX, 130. Друга синовица Хрвојева, Јелена, била је удата за Сандаљева брата Вука, с којим се после раставила. Умрла је у Сплиту 1437. у бенедиктинском манастиру. П. Колендић, *Novo doba*, бр. 21, 1925.
- [887] *Monumenta Hungariae historica XXXVI*, 116.
- [888] Дубр. држ. архив, Ref. XXX, f. 39.
- [889] Ј. Тодић. *Promet putnika*, 155.
- [890] У Дубровник је тада стигао и острогонски надбискуп. Ту се разболео. Вукослав Николић слао му је вино за разговор. Ref. XXX, f. 134.
- [891] Јорга II, 44.
- [892] Стојановић, сп. д., 238-9. Он писмо ставља у 1395. год., иако је јасно датирано.
- [893] Дубр. држ. архив, Ref. XXX. f. 90-92.
- [894] Да је Твртко II био син краља Твртка нема никакве сумње. *Monumenta Hungariae historica. Acta extera III*, 422. Орбини га зове "Tuarco Scuro". Ср. Г. Чремошника, Зем. Музеја XL, 116.
- [895] Мих. Динић, Глас CLXVIII, 218-9.
- [896] Дубр. држ. архив, Ref. XXX, f. 74, 78.
- [897] *Jorga. Notes et extraits II*, 69.
- [898] Иначе, Гргуру су, као добру хумском суседу, одобрили 14. јуна 1397. дар од 100 перпера.
- [899] Јорга, 70.
- [900] Љ. Стојановић, сп. д., 239-40. Павле је 24. марта 1397. изабран за дубровачког грађанина. Решено "de faciundo eidem literas citatlnantie in pergamento cum illis clausulis et sollempnitatibus quibus recepti fuerunt alii nobiles de Bossina". Ref. XXX, f. 97.
- [901] Иб., 240.
- [902] Дубр. држ. архив, Ref. XXXI, f. 106.
- [903] Ср. Г. Чремошника, Гласник Зем. Музеја XL, 1928., 112-6. В. Клајић мисли, да Остоја није био у сродству с Котроманићима. *Izpravci i dopunji za povjest bos. kralja S. Ostoje. Iz Obzora 1879.*, 2.
- [904] Дубров. држ. архив, Ref. XXXI, f. 105.
- [905] Гласник Срп. ученог друштва XLII, 1875., 570; Пуцић I, стр. II. Белешка о том у дубр.

архиву гласи у целини: Die januarii (нема кога) filius Pasayt cum magna quantitate Turchorum et Sclauorum intrauit Bossinam et fuit depredatus ipsam et in reuersione maior pars ipsorum propter immensum frigus decesserunt. Reformationes XXXI. f. 199.

[906] Archiv für Slav. Philologie XVII, 263-4, XIX 392; Јорга II, 71, 74.

[907] Дубр. држ. архив, Ref. XXXI, f. 107.

[908] Дубр. држ. архив; Ref. XXXI, f. 111; Јорга II, 72.

[909] Јорга II, 73.

[910] Ref. XXXI, f. 28.

[911] Љ. Стојановић, сп. д., 243; Јорга II, 71.

[912] Јорга II, 73. Главни посланик звао се Драгиша. Ref. XXXI, f. 25. 115.

[913] Dipl. rag., 117.

[914] Пуцић, I, 15. Стојановић, сп. д., 418.

[915] Дубр. држ. архив, Ref. XXXI, f. 167.

[916] Сигисмундова повеља од 20. јула 1398. дата "in descensu nostro campestri sub castro Orbaacz". Monumenta Hungariae historica XXXVI, 117.

[917] Ref. XXXI, f. 119, 120.

[918] Јорга II, 73-4.

[919] Љ. Стојановић, сп. д., 490-6. О овој продаји ср. студију Г. Чремошника, Гласник Зем. Музеја XL, 116-22.

[920] Љ. Стојановић, сп. д., 427-9.

[921] Archiv XIX, 393.

[922] Јорга II, 73.

[923] Љ. Стојановић, сп. д. 129.

[924] Сп. д., 130-3; Јорга II, 77-8.

[925] Дубр. држ. архив, Ref. XXX, f. 71.

[926] Дубр. држ. архив, Ref. XXXI, f. 133, Ref. Min. XXXI, f. 58., 128.

[927] Дубр. држ. архив, Ref. XXXI, f. 129.

[928] Радонић, сп. д., 389.

[929] Дубр. држ. архив, Ref. XXX, f. 134. О њој ср. студију Ч. Мијатовића, Српски преглед, 1895., бр. 1-3.

[930] У Дубровнику су били љути на Сандаља, што је отворио сланице у Будви и Суторини, доносећи со из јужне Италије. Тужили су се ради тога и њему и његовој жени. Чак су били решили, да потајно обавесте о том Ђурђа Страцимировића, да би он отео со у Будви, јер се они нису усуђивали да то учине. Долазили су чак и на мисао предложити Паштровићима, да они разруше солану у Суторини. Дубр. држ. архив. Ref. XXXI, 11. IV; 28. IV 1398.

[931] Јорга II, 79.

[932] Дубр. држ. архив, Ref. XXXI, f. 135. Код Јорге сувише површно и нетачно. II, 78. С тога криви закључци код Ф. Шишића, Vojvoda Hrvoje, 134.

[933] Љ. Стојановић, сп. д., 429. У Већу Умољених решено 5. октобра 1399. "de scribendo domino regi Bossne quod dignetur tenere nostros mercatores in antiquis consuetudinibus et de

scribendo nostris mercatoribus quod debeant obseruare consuetudines antiquas et non contrafacere. Et si ipsi mercatores ignorarent ipsas consuetudines quod se informant ab hominibus et mercatoribus antiquis quantum melius poterint et quod inducant ipsum dominum regem in quantum poterint ad obseruandum eis ipsas consuetudines antiquas". Reformationes XXXI, f. 157.

[934] Јорга II, 76.

[935] *Ib.*, II, 79.

[936] Сп. д 187-8.

[937] *Starine XXXIX*, 1938., 181.

[938] Пуцић I, 28.

[939] Huber, *Geschichte Österreichs*. II, 361.

[940] *Monumenta serbica*, 247-250.

[941] *Starine XXXIX*, 1938., 170- 2. Ср. V. Klaić, *Poviest Bosne*, 216.

[942] Ср. Šišić, *Vojvoda Hrvoja*, 135, 266.

[943] *Starine XXXIX*, 183-9. Ср. Рачког, *Rad IV*, 45-6.

[944] Подробније приказује ову акцију у Далмацији Ф. Шишић, *Vojvoda Hrvoje*, 140-4.

[945] Дубр. држ. архив, Ref. XXXI, f. 130.

[946] Дубр. држ. архив, Ref. XXXI, f. 137.

[947] Љ. Стојановић, сп. д., 432.

[948] Јорга II, 83-6.

[949] F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje*, 152.

[950] *Ib.*, 154-5, 270-1.

[951] Ср. *Starine XXXIX*, 210.

[952] *Listine V*, 4.

[953] Јорга II, 90.

[954] Међутим, 5. априла 1399. решили су били са 17 против 13 гласова, да по захтеву кнеза Павла уклоне из Дубровника Радоњу Куделиновића, који је радио против њега. Дубр. држ. архив, Ref. XXXI. *ib.* Стојановић, сп. д., 476.

[955] *Dipl. rag.*, 115-7.

[956] Јорга II, 92-3.

[957] *Ib.*, 94.

[958] *Ib.*, 94-5.

[959] Сп. д., 198-200.

[960] Дубр. држ. архив, Ref. XXXII, f. 155.

[961] Јорга II, 95-7.

[962] Стојановић, сп. д., 485.

[963] О тадашњим поседима Сандаљевим и Павловим у залеђу Дубровника в. М. Динића, *Глас CLXXXII*, 159, 165-5.

[964] *Dipl. rag.*, 117-122.

- [965] *Ib.*, 124-7.
- [966] *Ib.*, 494.
- [967] *Ib.*, 846-7.
- [968] Šišić, Vojvoda Hrvoje, 166. Ср. Г. Новака, Split u svjetskom prometu. Split 1923, 32-4.
- [969] Њ. Трухелка мисли, али нема доказа, да је град подигнут 1404. год. Kraljevski grad Jajce. Sarajevo 1904., 6.
- [970] Listine V. 1875., 26-8.
- [971] *Ib.*, 20-2.
- [972] Дубров. држ. архив, Ref. XXXII, f. 162, 164-7.
- [973] Дубр. држ. архив, Ref. XXXII, f. 169, 174-5.
- [974] Dipl. rag., 131-143.
- [975] Пуцић I, 48-9.
- [976] Дубр. држ. архив, Ref. XXXII, f. 178, 181, 182.
- [977] Dipl. rag., 143-150.
- [978] *Ib.*, 150-5.
- [979] Дубр. држ. архив, Ref. XXXII, f. 184.
- [980] Пуцић I, 51; Љ. Стојановић, сп. д., 455.
- [981] *Ib.*, 50-1; Стојановић, 433-4.
- [982] Dipl. rag., 149.
- [983] Стојановић, сп. д., 455-7.
- [984] Сп. д., 181.
- [985] Стојановић, 435-6.
- [986] Dipl. rag., 155-6: Јорга II, 99-100: код Пуцића инструкција 1, стр. IV-VII.
- [987] Starine XXXIX, 238-9.
- [988] Listine V, 39-41.
- [989] Dipl. rag., 159; Пуцић, I, стр. VII-VIII.
- [990] Сп. д., 208. У гробном натпису Вигња Милошевића каже се, да је он умро кад се "свади Остољ краљ с херцегомъ и з Босномъ и на угрђ пое Остољ." Wiss. Mitteilungen III, 432.
- [991] Starine XXXIX, 240.
- [992] Јорга 102-3.
- [993] Ср. М. Хернеса, Sitzungsberichte der Wiener Akademie XCVII, 1881., са описом града, 507-10.
- [994] *Ib.*, 103.
- [995] *Ib.*, 103-4.
- [996] Дубр. држ. архив, Lettere e Commissioni IX, f. 6.
- [997] Љ. Стојановић, 261.
- [998] *Ib.*, 262.

- [999] Dipl. rag., 162.
- [1000] Стојановић, 262.
- [1001] Дубр. држ. архив; LeC, IV, f. 75.
- [1002] Listine V, 45-7.
- [1003] Starine XXXIX, 243-4.
- [1004] *Ib.*, 216.
- [1005] Listine V, 46.
- [1006] Ср. La Zedda e la dinastia del Balšidi, 227-8.
- [1007] Listine V, 48-9.
- [1008] Dipl. rag., 162-3.
- [1009] Дубр. држ. архив, LeC IV, f. 90.
- [1010] Dipl. rag., 163-6.
- [1011] Љ. Стојановић, сп. д., 490-5, 265-7.
- [1012] Listine V, 63-4.
- [1013] *Ib.*, 78-9.
- [1014] Пуцић I, 65-70, 74-5. Dipl. rag., 167.
- [1015] Šišić, Vojvoda Hrvoje, 194-5.
- [1016] Starine XXXIX, 261-2.
- [1017] Љ. Стојановић, сп. д., 436.
- [1018] Јорџа II, 110.
- [1019] В. Макушев. Итал. архивы II, 35; Ф. Рачки, Arkiv za povjestnicu jugoslavensku VII, 58-9.
- [1020] Ср. R. Lorašić, Oko Kupe i Korane. Zagreb 1895., 108.
- [1021] Љ. Стојановић, сп. д., 436.
- [1022] *Ib.*, 272.
- [1023] Ст. Станојевић, Piro Spano. Београд 1901.
- [1024] Starine XXXIX, 273.
- [1025] Пуцић I, 86.
- [1026] Monumenta Hungariae historica. Diplomataria XXXV, 145.
- [1027] Codex de Blagay, 218-23.
- [1028] Arkiv za povjestnicu jugoslavensku VII, 66-8.
- [1029] Dipl. rag., 272.
- [1030] *Ib.*, 274-6.
- [1031] Јорџа II, 115.
- [1032] Љ. Стојановић, сп. д., 275.
- [1033] Dipl. rag., 176.
- [1034] Listine V, 107-110.
- [1035] Ср. F. Nedić, Monumenta privilegiorum prov. Bosnae Argentinae. Vukovarini 1886., 57-8.

- [1036] Dipl. rag., 177-8.
- [1037] О овом рату ср. Ф. Шишића, *Vojvoda Hrvoje*, 202-3, 279-280; и много боље М. Динића, *Jugoslovenski istoriski časopis I*, 1935., 356-65.
- [1038] Повеле су издаване под Добором 26. маја и 2. јуна. *Starine XXXIX*, 307-8.
- [1039] Dipl. rag., 182.
- [1040] *Starine XXXIX*, 315-7.
- [1041] Стојановић, сп. д., 415.
- [1042] Љ. Ковачевић, *Годишњица X*, 203-4; М. Динић, *Годишњица XLVII*, 125-6.
- [1043] У Млечима се добро знало, да је Сандаљ повратио Остојину власт. *Listine VI*, 134.
- [1044] Динић, сп. д., 360-1.
- [1045] Јорга II, 123; Љ. Стојановић, 437; Динић, сп. д., 360.
- [1046] Стојановић, 437-9.
- [1047] Јорга II, 124.
- [1048] *Archiv XIX*, 411.
- [1049] Ср. Ј. Радонића, сп. д., 421-4.
- [1050] Истина, дубровачки извештај каже: "Bossinensium vero domus et ceteras (!) Bossinenses mercatores intacti et salvi extiterunt". Dipl. rag., 192-5.
- [1051] *Listine VI*, 127-8, 147.
- [1052] Јорга II, 126; Dipl. rag., 195-200.
- [1053] Јорга II, 127.
- [1054] Dipl. rag., 201.
- [1055] *Љ.*, 202-4.
- [1056] Дубровачке честитке 15. дец. 1411. Јорга II, 132.
- [1057] Врло је занимљив Сандаљев говор са таштом, баницом Аником, мало пред развод брака с Катарином. *Monumenta serbica*, 274-5.
- [1058] *Listine VI*, 252-4.
- [1059] Ср. Ј. Длугоша, *Dziejów polskich ksiąg dwanaście. IV. W Krakowie 1869.*, 130-1. Константин Филозоф, *Гласник Срп. Ученог Друштва*, XLII, 311.
- [1060] В. Ћоровић, *Сребреница за владе деспота Стевана. Прилози*, II, 1922., 61-77. Dipl. rag., 210-1.
- [1061] Ѓ. Truhelka, *Razbojstvo kneza Vuka. Glasnik Zem. Muzeja*, XX, 1908., 423-431.
- [1062] Стојановић, сп. д., 441-3.
- [1063] Јорга II, 133, 135.
- [1064] Дубр. држ. архив, Ref. XXXIV, f. 6.
- [1065] Dipl. rag., 206.
- [1066] Пуцић, I, 123; Стојановић сп. д., 290.
- [1067] Хрвојева војска помиње се још почетком (10.) јуна. Јорга II, 138.
- [1068] Стојановић, сп. д., 287-8; Dipl. rag., 222-231; Ј. Радонић. *Дубровачка акта*, I, 221-33.

- [1069] Радонић, сп. д, 233-4.
- [1070] Codex de Blagay, 232.
- [1071] F. Šišić, Vojvoda Hrvoje, 227-230. "Item sive ego delear, sive non, iem Woznenses intendunt se unire cum Turcis et in eo hucusque processerunt et procedunt iam de facto". Monumenta Hungariae historica XXXVI, 147-50.
- [1072] Listine VII, 137-8.
- [1073] Јорга II, 145.
- [1074] Dipl. rag., 245.
- [1075] Љ., 246.
- [1076] Dj. Šurmin, Hrvatski spomenici. 113-4.
- [1077] Јорга II, 146.
- [1078] Јорга II, 146.
- [1079] L. Thallóczy, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter, 352-4.
- [1080] Пошто га није хтео примити Тодор Проданело, кога је краљ за то овластио, примио га је 2. марта Брајко Шабанчић. Дубр. држ. архив.
- [1081] Љ. Стојановић, сп. д., 501.
- [1082] Пуцић I, 126.
- [1083] Јорга II, 148. Ср. М. Ласкарис, Византиске принцезе у средњовековној Србији. Београд 1926., 99-100.
- [1084] Dipl. rag., 247.
- [1085] Љ. Стојановић, сп. д., 537-8.
- [1086] Љ., 474.
- [1087] Listine VII, 200-1.
- [1088] Dipl. rag., 249-250.
- [1089] Шишић, сп. д., 234-5; Dipl. rag., 251-2; Јорга II, 150. О борби 1415. год. и иначе доста нетачног код Л. Купелвизера, Die Kämpfe Ungarns mit den Osmanen. Wien und Leipzig 1899., 35-6.
- [1090] Јорга II, 150-1; Извештај о погибији код Пуцића I, стр. XV- XVII. Мали чланак о том Ст. Станојевића, Из српске прошлости. Београд 1932., 76-8.
- [1091] Пуцић I, 131-2.
- [1092] Јорга II, 154.
- [1093] Љ. Стојановић, сп. д., 544-5.
- [1094] Dipl. rag., 252-6. О том држању Корчулана ср. П. Матковића Rad VII, 229, и Ј. Радонића, Летопис, књ. 212, 56-7.
- [1095] Пуцић I, 134.
- [1096] Rad VII, 229.
- [1097] Dipl. rag., 260-2, 284.
- [1098] Јорга II, 161.
- [1099] Starine X, 1878., 42-3. Listine VII, 240-1. Ср. Ј. Радонића, Archiv XIX, 434-5.

- [1100] Љ. Стојановић, 446.
- [1101] Јорга, 165.
- [1102] Ј. Стипанчић изнео је у *Franjevačkom vijesniku XXXVIII*, 7 и д., причање, како је Остоју убио у Бишћу дубровачки грађанин Милован Крстић, да освети осрамоћену кћер. Причање је то чиста легенда.
- [1103] Пуцић I, 143.
- [1104] Стојановић, 554-7.
- [1105] Јорга, II, 172-3.
- [1106] Љ., II, 173.
- [1107] Љ. Станојевић, сп. д., 293-7.
- [1108] Љ., 557-63. У дубровачким *Lamenta de foris* честе су ове године тужбе на пљачке, нарочито од "Влаха" и њихових катуна.
- [1109] Ср. Љ. Ковачевића, *Годишњица X*, 202.
- [1110] Јорга II, 190.
- [1111] Пуцић I, 148.
- [1112] *Archiv XIX*, 440.
- [1113] Љ., 440-1; Јорга, II, 190-1.
- [1114] Стојановић, сп. д., 309-13.
- [1115] *Dr N. Ćorić, Grad Kotor do god. 1420, 90-102: A. Dabinović, Kotor pod Mletačkom Republikom. Zagreb 1931.*, 11-5.
- [1116] *Listine VIII*, 66.
- [1117] О њему студија А. Ивића, *Летопис*, књ. 245-6, 1907.
- [1118] Пуцић I, 150-1. Стојановић, 570-1.
- [1119] Ср. Ст. Станојевић, *Борба о наследство Баошино. Карловци 1902.*
- [1120] *Archiv XIX*, 442.
- [1121] Јорга II, 207.
- [1122] Пуцић I, стр. XXI; Јорга II, 193. Млечани су му честитали у пролеће 1422. *Listine VIII*, 121, 174.
- [1123] Љ. Стојановић, сп. д., 504-8.
- [1124] Пуцић I, 158-9.
- [1125] Јорга II, 206.
- [1126] Љ., 208-9.
- [1127] Љ. 206, 210.
- [1128] *Listine VIII*, 84-5.
- [1129] Љ., 95, 165-6, 174-8.
- [1130] *Monumenua serbica*, 325-8. *Listine VIII*. 255-63.
- [1131] *Listine VIII*, 215-8.
- [1132] Љ., 174-8, 202. Млечани су и краљу Твртку дали своје племство 20. априла 1423. Љ., 227.

- [1133] Јорга II, 211-2.
- [1134] Љ. Стојановић, сп. д., 582-91.
- [1135] О њему Ћ. Трухелка има посебан чланак, Vuk Banić Kotromanić. Glasnik Zem. Muzeja, XXVII, 1915. Ср. Listine VIII, 248, и Ј. Тадића, Promet putnika, 108-9.
- [1136] Јорга, 243-4.
- [1137] Љ., II, 217-9.
- [1138] О тој продаји в. мој опширан приказ у Годишњици XXXVII, 1927., 73 и д. Ср. даље студију Р. Грујића, Организација дубровачке области Конавља. Споменик LXVI.
- [1139] Јорга, 221.
- [1140] Ср. Ј. Радонића, Западна Европа и балкански народи. Нови Сад 1905., 45.
- [1141] Listine, VIII, 274-5.
- [1142] Ј. Радонић, сп. д. 48-49.
- [1143] Ф. Кронес није поуздан кад казује, да је Херман помогао Твртка у борби против рођака Радивоја, који се јавља доцније, Die Freien von Saneck. Graz 1883., 211.
- [1144] В. Ћоровић, Прилози II, 74-5; М. Динић, Глас CLXI, 1934., 190-3.
- [1145] У Дубровнику је 27. октобра 1425. поднесена тужба због пљачке једног њихова каравана, коју су извршили "Teucti de Jelez". А Јелеч је био Сандаљев град. Дубр. архив, Lamenta de foris.
- [1146] О овом свему в. мој чланак у Браћству XVII, 1923., 102-7. Ср. Ј. Tadić, Promet putnika, 117.
- [1147] Dipl. rag., 317, 319.
- [1148] L. Thallóczy, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens, 288-9.
- [1149] Јорга II, 242.
- [1150] Thallóczy, Studien, 142-3.
- [1151] Јорга II, 242-3. Талоци, сп. д., 143, нетачно тврди, да тај брак није остварен.
- [1152] Archiv XIX, 458-9.
- [1153] Јорга II, 242-3. Сандаљ је 14. јуна 1429. добио кућу у Млецима. Listine IX, 35.
- [1154] Љ., 238-251.
- [1155] Listine IX, 45.
- [1156] Codex de Blagay, 226-9, 231-3, 235-41, 250-3.
- [1157] Ivan Pivčević, Povijest Poljica. Split 1921., 33-6.
- [1158] О том рату опширна студија Ћ. Трухелке, Glasnik Zem. Muzeja XXIX, 1917. О њој моја оцена, Прилози III, 278-280, с ранијом литературом. Ср.и мој чланак, Деспот Ђурађ Бранковић према Конавском Рату. Глас CX, 1924.
- [1159] У битци под Требињем учествовали су и Власи из Поцрња код Љубиња, а не "iz Podcrkve", како каже Трухелка, сп. д., 160. Ср. дубр. држ. архив, LeCX, f. 148. Сем њих помињу се као нападачи Власи, Бурмази, Плиске и Бобани.
- [1160] Ѓ. Truhelka, Tursko-slovenski spomenici. Sarejevo 1911., 4-5.
- [1161] С. Jireček, Die Handelsstrassen und Bergwerke, 39-40. Јорга II, 316-7.
- [1162] О њему опширно Л. Талоци, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens, 78 и д.

- [1163] У том ратовању нестало је Вукмира Златоносовића. Он је, по вестима с пролећа 1434. год. био тада мртав. Codex de Blagay, 306.
- [1164] Codex dipl. patrius VII, 450.
- [1165] Годишњица XIV, 1894., 44.
- [1166] Dipl. Rag., 384-5.
- [1167] Мислим да М. Динић нема право кад сумња, да је Ходидјед повраћен од Турака. Глас LXXXII, 220.
- [1168] Monumenta serbica, 377-9.
- [1169] О њему постоји свега једна недовршена и већ застарела, монографија од Љ. Јовановића. Стјепан Вукчић Косача. Глас XXVIII. 1891.
- [1170] Dipl. rag., 389.
- [1171] Краљичина писма доноси у Дубровник Радивојев посланик. Дубр. држ. архив, Rog.
- [1172] Thallóczy L. - Horváth S., Jajcza. Budapest 1915., CCXCIX. Ср. Зборник И. Руварца, 495.
- [1173] Dipl. rag., 391-2.
- [1174] Codex de Blagay, 265-6.
- [1175] Dipl. rag., 393-4.
- [1176] Ib., 401.
- [1177] V. Klaić, Krčki knezovi Frankopani, 224 и д.
- [1178] L. Thallóczy-Д. Aldásy, Magyarország melléktartományainak oklevéltára. Budapest, 1907., 111-123.
- [1179] Codex de Blagay, 310-11, 321-4.
- [1180] Listine IX, 101.
- [1181] Јорга II, 345-6; Acta Bosnae, 161.
- [1182] Listine IX, 116.
- [1183] Listine IX, 117; Dipl. rag., 429; J. Радонић, Дубровачка акта I, 417-8.
- [1184] Јорга II, 363.
- [1185] F. Rački, Rad VIII, 145-6.
- [1186] Acta Bosnae, 158.
- [1187] Талоци-Јиречек, Archiv für Slav. Philologie XXVII, 79-81.
- [1188] F. Jurić, Franjevački samostan u dubrov. Rijeci. Zagreb 1916., 42-3, 51-2.
- [1189] Acta Bosnae, 151.
- [1190] Kultura i bosanski franjevci. I, 82.
- [1191] Ср. Acta Bosnae, 159, 162-5.
- [1192] Ib., 168.
- [1193] Ib., 160.
- [1194] Јорга II, 354-5.
- [1195] М. Динић сумња о трајнијој турској власти у том крају све до 1451. год., али му разлози нису убедљиви. Глас CLXXXII, 222.

- [1196] Ћ. Truhelka, Glasnik Zem. Muzeja, XXIX, 1917., 213-6.
- [1197] Г. Елезовић, Гласник Скопског Научног Друштва I, 1925., 135 и д.; XI, 1932., 159 и д. Браство XXXI, 1940., 20-30. Ту се о пореклу Исаковом расправља најпоузданије. Ср. V. Skarić, Sarajevo. Sarajevo 1937., 36-8. Он разликује, без потребе, синове Исак-бегове Есебалију и Есе-Иса-бега. Ср. Јорга II, 359.
- [1198] Исак је могао ући у Врхбосну, у стратешко средиште земље, или као савезник Стјепанов, по његову позиву, или је узео од Радослава Павловића, чија је породица ту имала своје поседе и власт.
- [1199] М. Динић, Глас CLXXXII, 168.
- [1200] De rebus Uladislai. J. G. Schwandtneri, Scriptorum rerum Hungaricarum Tyrnaviae II, 1765., 79.
- [1201] Dipl. rag., 428-30.
- [1202] Љ. Стојановић, сп. д., II, 54-7.
- [1203] Јорга II, 370.
- [1204] Иб., 371- 2.
- [1205] Listine IX, 122-3.
- [1206] Јорга II, 374-5. Пуније код Растића, 279-80.
- [1207] Јорга II, 378-9; Dipl. rag., 435-6.
- [1208] Јорга II, 379. Осам дана пре тога они су му одобрили покушај, да са 300 дуката подмити турског изасланика који се налазио код њега. Иб., 384. Ср. о овом излагања Ј. Тадића, Promet putnika, 83-7.
- [1209] Dr. J. Shafarik, Acti Archivi veneti. Belgradi 1860., 391-3.
- [1210] Јорга, 379, 386.
- [1211] Стојановић I, 516-9.
- [1212] Ј. Радонић, Archiv für Slav. Philologie XIX, 447.
- [1213] Јорга, Notes III, 1902., 45-6.
- [1214] Јорга II, 386.
- [1215] Иб., 388.
- [1216] Шафарик, сп. д., 326-8; Јорга III, 85-6.
- [1217] Јорга III, 86-7.
- [1218] Иб., 87; Шафарик, 330-2.
- [1219] Јорга II, 389.
- [1220] Иб., II, 79.
- [1221] Породица Сандаљева, које се он сетио у свом тестаменту, била је доста велика. Иван Вуковић примио је свој део 12. априла 1437., а тај је износ 1644 дуката и нешто сребра. Остали сродници, намирени 12. и 30. априла исте године, беху Влатко Обрадовић, Ђурађ, Радослав и Радич Стјепковићи, Сладоје Вуковић и Стјепан Драгишић, "attinentes condam voiuode Sandali ex quatuor domibus attinentium eiusdem voiuode". Дубр. држ. архив, Diversa Notariae. Ср. и Глас CLXXXII, 157.
- [1222] Јорга III, 96; Шафарик, 339-40.

- [1223] Јорга III, 96-7; Шафарик, 340-3.
- [1224] Јорга III, 124.
- [1225] Јорга II, 390.
- [1226] Listine IX, 168; Јовановић, сп. д., 58, 78-9.
- [1227] Стојановић, Старе српске повеље II, 100-4, 113-4.
- [1228] Ѓ. Truhelka, Tursko-slovenski spomenici, 8-11. Ср. Л. Војновића, Дубровник и Османско Царство. Београд 1898., 30-2. С много непоузданог.
- [1229] Јорга III, 123-5.
- [1230] Listine IX, 170-2.
- [1231] Јорга III, 124-5. Није тачно приказивање код Јовановића, сп. д., 62, 80-1; ни код Јиречека, да је Бар пао крајем маја. Историја Срба II, 144.
- [1232] Љ. Стојановић, Старе српске повеље I, 512.
- [1233] Јорга II, 399.
- [1234] Јорга III, 122. Ср. Ј. Тадића, Шпанија и Дубровник у XVI стол. Београд 1932., 12-3.
- [1235] Јорга II, 399.
- [1236] A. Theiner, Vetera Monumenta Stavorum meridionalium. I, 388.
- [1237] Јорга II, 399-400.
- [1238] Ib., 406-7.
- [1239] Ib., 400.
- [1240] Јорга III, 143.
- [1241] Listine IX, 178.
- [1242] Teleki I., Hunyadiak kora magyarországon X, 352.
- [1243] Дубр. држ. архив, Rog.
- [1244] Јовановић, сп. д., 64, 82-3.
- [1245] Јорга III, 154.
- [1246] Listine IX, 188-9; Шафарик, 368-71.
- [1247] Thallóczy, Studien, 356-63.
- [1248] Јорга II, 402.
- [1249] Thallóczy, Studien, 366-8.
- [1250] Јорга II, 406.
- [1251] Acta Bosnae, 185.
- [1252] Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма II, 115-7.
- [1253] Јорга II, 407. Крајем октобра прошао је Стјепану и један посланик арагонског краља. Дубр. држ. архив, Rog.
- [1254] Listine IX, 215-6; Шафарик, 282-5.
- [1255] Acta Bosnae, 186.
- [1256] Ib., 188-97.

- [1257] Listine IX, 215-6.
- [1258] Theiner, op. cit., 388-9.
- [1259] Јорга II, 409.
- [1260] Дубр. држ. архив, Rog., f. 169.
- [1261] Listine IX, 226-9; Шафарик, 395-402.
- [1262] Listine IX, 235; Шафарик 403-6.
- [1263] Јорга II, 417-8.
- [1264] Ib.
- [1265] Illyricum Sacrum IV, 258.
- [1266] Dj. Šurmin, Hrvatski spomenici, 165-6; Codex de Blagay, 342-4.
- [1267] О Томи ср. Фарлатијев Illyricum Sacrum IV, 255-63.
- [1268] Monumenta serbica, 438-40.
- [1269] Acta Bosnae, 204-6.
- [1270] Јорга II, 420.
- [1271] Постоје Раштани код Мостара без трага старе цркве. У Решетарици код Ливна, близу "Краљичина насипа", постојале су рушевине старе цркве. М. Mandić, Glasnik Zem. Muzeja, XLVII, 1935., 15. Али тај крај није спадао у Хум.
- [1272] Јорга II, 420; Acta Bosnae 204-5. О црквама Томашева времена, с нешто грешака, писао је В. Клајић. Bosnensia. Zagreb 1879., 11-2.
- [1273] Acta Bosnae, 206.
- [1274] D. Farlati, Illyricum Sacrum IV, 257-8. F. Rački, Bogomili i patareni. Beograd 1931., 460-2.
- [1275] J. Jelenić, Kultura i bosan. franjevci. I, 44-6.
- [1276] Acta Bosnae, 208; Рачки, сп. д., 466.

Постанак Херцеговине

После измирења с босанским краљем војвода Стјепан је добио натраг Неретванску Крајину. Дубровчани воде с њим преговоре о закупу тамошњих царина и целе прве половине 1447. год. пуни су љубазности према њему. Али од друге половине њихови односи постају све хладнији. Први прави узрок тој затегнутости нисмо могли да утврдимо. Растић наводи неке граничне сукобе у Конављу^[1277], а помињу се и нека пљачкања дубровачких трговаца. Али то још све не би било довољно да објасни оне тешке оптужбе, које Дубровчани подижу на војводу у свом упутству посланицима деспоту Ђурђу, 18. октобра 1447. Они ту кажу, како им он чини све могуће пакости и како је тражио од Порте дозволу, да може напасти Дубровник, да би му, уз трибут, изнудио и још нека плаћања, али да га је Porta одбила. Чувши да он спрема савез са деспотом Дубровчани су гледали да то како било осујете. И говорили су: Стјепан је себичан тип без икаквих обзира и вероломник. Овај савез он нуди само зато, да деспот обећањима и повластицама не привуче у своју земљу његове Босанце.^[1278] Овог пута Дубровчани нису видели ствар добро, или у својој мржњи нису хтели да је виде. Савез који је Стјепан намеравао имао је други циљ. Пред опасношћу мађарског похода против Турака, који се припремао у велике, он је хтео да се на неки начин обезбеди унапред, верујући да ни деспот Ђурађ нема овог пута нарочитог разлога да се излаже против Турака. А међутим добио је обавештења, да су Турци, с деспотом заједно, незадовољни развојем прилика у Босни и да се спремају на нападај и против ње и против њега.

С тим у вези је било и оправљање и наоружавање Стјепанових градова у току зиме 1447/8. год. Почетком марта 1448. год. већ је дошло до турског нападаја. Корчулански кнез Петар Соранцо јављао је 12. марта о том у Млетке, верујући, да је нападај дошао по жељи деспотовој, "пошто су се недавно поменути у велике разишли." Разлог који он даје не изгледа вероватан, а није потврђен ни другим изворима: да је војвода Стјепан вратио деспоту Ђурђу кћер, коју је био узео.^[1279] У Дубровнику су се били озбиљно забринули надајући се сваковрсним незгодама. Веровали су, да неће бити поштеђено ни Стјепаново подручје. Свакако под утицајем свог таста обратио се тог пролећа краљ Томаш и краљу Алфонзу. Као свог посланика упутио му је доктора права Јеронима де Суренто, који је почетком маја стигао на краљев двор у Албарезе. Овај је уверавао арагонског краља у оданост Томашеву и изложио му је несигурно стање у Босни, али као стваран одговор добио је само лепе речи.^[1280] Турска војска, која је била доста велика, поделила се у две групе; једна је остала да ратује у Босни, а друга је отишла против Хрватске. Не знамо појединости тога ратовања, али знамо да је трајало кроз читав април. Стјепанови поданици били су се много уплашили, а Дубровачка Република сама је понудила једну лађу за спасавање његове породице. Турци су стварно напали и Стјепанову област, пошто је, ради сродничких веза са краљем Томашем, сматран и он за непријатеља. Том приликом они су продрли у Хум, све до Неретве, и попалили су и опљачкали Дријево.^[1281]

Из ове неприлике Стјепан Вукчић извукао се на тај начин што је напустио свог зета и пришао деспоту. Јуна месеца склопљен је између њих и писмен споразум, који нам, на жалост, није сачуван. И краљ Томаш је покушао исто тако да се нагоди са деспотом, али није успео. Тужио се крајем маја Дубровачкој Републици, да су њезини посланици у Србији у два маха спречили споразум.^[1282] Војвода Стјепан се са својом војском придружио деспотовој, па су заједнички наставили борбу, док 16. септембра нису освојили Сребреницу. Деспотову војску водио је његов шурак Тома Кантакузен, који је продро све до Вишеграда и освојио га.^[1283]

Овога пута војвода Стјепан одлучио се, да до краја искористи своју победу. Пошто се вратио из Босне он је био начисто с тим, да се треба одвојити од босанске краљевине и узети према њој независан став. Друге недеље, октобра 1448. он се прогласио херцегом од "Св. Саве". Титулу херцега добио је у нашим земљама први Хрвоје Вукчић. Стјепану се та титула учинила већом од војводске зато што је била страна и необичнија, и веровао је да му се са

њом, као и Хрвоју, некако диже и ранг. Име Св. Саве требало му је ради личног престижа, а узео га је зато, што се Милешево налазило у његовој области и што се ту раније крунисао краљ Твртко. Није немогуће, да је он ту титулу узео још и зато, да око себе окупи православне и богумиле и у самој Босни, који нису били задовољни краљевом верском политиком. Пуна Стјепанова титула, очувана као најстарија у једном акту од 16. априла 1449. гласила је: "херџецг ѿ Светога Саве и господарь Хумскои и Поморью и велики војевода русага босанскога, кнезь дрњнски".^[1284] Дубровчани су 17. октобра донели одлуку да му честитају "de nova dignitate cherzech acquisita"^[1285] Постављало се и питање: од кога је Стјепан добио ту титулу. По свој прилици, он је узео сам, сећајући се Хрвојеве титуле, а веровао је да ће му је Турци признати без икаквих тешкоћа, јер је узео после победе над једним њиховим противником. Једно време мислило се и писало, да је Стјепан добио ту титулу од немачког цара Фридриха III, али то није тачно. Стјепан се крајем 1447. год. био, истина, обратио цару Фридриху, као тугору мађарског краља Ладислава, да потврди и њему све поседе које држи, као што је то учинио краљ и цар Сигисмунд његову стрицу Сандаљу, а и његов наследник Албрехт њему.^[1286] Мађарски пријатељи краљеви посведочили су војводине наводе и цар му је после тога, 20. јануара 1448., издао потврду.^[1287] То је било у оно време, кад је још Стјепан држао с Томашем и кад се веровало, да би се он могао придобити за ближе везе са Мађарима.

Објављујући потврдну повељу цара Фридриха Л. Талоци је мислио, а с њим се донекле слаже и М. Динић,^[1288] да су се у Стјепановом поседу стварно налазила сва она места, која су у њој била поменута. А то за нека мислим да ни сада, као ни оно раније, није био случај. Ходидјед су тад вероватно држали Турци, Омиш Млечани, а Олово су 1448. год. држали Павловићи. Стјепан је полагао право на њих и у повељу су ушла места која су начелно оглашена као његова, свеједно да ли се она, по његову мишљењу привремено, или тобоже с његовим пристанком, налазе у туђој власти. Колико се поуздано да утврдити, подручје Стјепаново хватало је у ово време од Суторине и Рисна до Мораче, Острога, Милешева, па на северозапад Лимом, Дрином и планинама до испод Ходидједа, а на запад до близу Цетине, Висућег, Имотског, Вргорца и Ливањског Поља.

Пораз босански био је на источном бојишту осетан. Они су у јесен 1448. изгубили не само Сребреницу, него и цело подручје уз средњу Дрину, заједно са Вишеградом. На дубровачку адресу упућени су били краљеви прекори, што су неки њихови трговци спекулисали са невољом извесних његових људи, Дамјан Ђорђић тражио је, нпр., 200 дуката за откуп из ропства Радоја Бубанића, иако је сам дао само 50.^[1289] Међутим, једним ненадним препадом, почетком 1449. Томаш је успео да поврати Сребреницу, до које му је било много стало. На западу, краљев брат Радивој и Никола Велички добили су 17. септембра 1449. у залогу, за 2000 фиорина, од синова и синовца Бенедикта Нелипића град Левач у врбаској жупанији.^[1290]

Краљ је био нарочито огорчен због вероломног држања свог таста. Оптуживао га је на све стране. И папи, и Млечима, и Мађарима. Страховити пораз Мађара на Косову, у октобру 1448., забрињавао га је у великој мери,^[1291] иако је Јанко Хуњади и велик део мађарских великаша био киван на деспота Ђурђа и њему, у доброј мери, приписивао разлоге за неуспех. Томаш је могао бити донекле задовољан, што ће његов противник због тога имати несумњивих неприлика, али је, с друге стране, јасно видео да турска победа даје премоћи и деспоту и новом херцегу. Рачунајући да у Мађарима, после косовског неуспеха, неће убрзо моћи имати потребног помагача он је желео да за борбу придобије Млечане. У марту 1449. он је упутио тамо свог посланика, који је 7. априла изложио његове поруке. Стјепан није само противник његов, него и млетачки. У договору с краљем Алфонзом он се спрема да добије сплитско херцештво. Као што је некад Хрвоје добио ту титулу од напуљског двора тако сад треба да је добије и он. С титулом би, наравно, ишли и поседи. Краљ је с тога понудио Млечанима савез. Република би имала да помогне њега са 200 балистара, потребних очевидно за борбе око градова, а он би њој упутио војничку помоћ у случају Стјепанова напада на Далмацију. Република је пристала на то, јер није имала ништа да ризирира. Краљ ће

балистре купити и платити, а она би, за случај потребе, добила помоћну војску из Босне.^[1292]

У 1449. год., 3. фебруара, да би појачао своје приходе, краљ је ступио у трговачки ортаклук са Николом Трогиранином. Обојица су уложили у трговину по 6000 дуката, да с тим новцем раде за пет година. Имале су се отворити три радње, у Сплиту, Фојници и Јајцу, преко којих је имао ићи сав краљев промет. Све сребро краљево и сва сребра "која се налазе у наших мистих на продају" имала су се, за готове новце, продавати Николи, а он је с њима трговао на добит и штету с краљем упола.^[1293]

Рат између краља Алфонза и Млетачке Републике био је доиста на помолу. Стјепан је знао за припреме. Још 26 марта 1449. отишло је његово посланство у јужну Италију да испита ствар. У јулу, кад је рат већ био почео, он је упутио једно посланство и у Млетке, да у овој, по њих тешкој, прилици добије нешто и за себе. Он је тражио, да му се врати било Омиш било нешто од одузетог земљишта из Зете. Млечани су с пуно лепих речи, с тежњом да га не увреде, одбијали јасан одговор, али стварно нису пристали ни на какво одступање.^[1294] Видећи то херцег се придружио непријатељској акцији Алфонзовој. У септембру знамо сигурно, да је био негде у војни.^[1295]

За ово време босански краљ је живо радио код Мађара и црквених кругова, да појача што више нерасположење против деспота, како би могао да му се освети и добије натраг изгубљене положаје. Али Јанко Хуњади, да би се одржао на власти против многих противника у Угарској и да би их чак могао војнички сузбити, покушао је да преко деспота Ђурђа склопи с Турцима мир. Деспот је предлагао да се мир углави на седам година. У свом нацрту за преговоре од 21. маја 1449.^[1296] он је предвиђао, да Влашка и Србија, које су много настрадале, плаћају за извесно време Турцима само пола данка, а Босна, преко које нису прелазиле војске с таквим пустошењем, да плати цео. Али би и Босна имала извесне поштеде у толико, што би јој султан опростио заостали дуг од данка. А ако то не би успело, онда да плаћају цео данак и Србија и Босна и Влашка. О тим деспотовим предлозима расправљало се на државном угарском сабору у јуну 1449. Главну опозицију водили су претставници босанског краља, помагани од изасланика папина Валентина. И сами Мађари налазили су, да би тај уговор био сувише на штету њихова престижа и да би их као унизио. С тога деспотов предлог није био примљен. Изасланици босанског краља употребили су ову прилику, да затраже посредовање између њихова краља и деспота и повраћај онога што је деспот још од Босне држао. Успело им је, доиста, изазвати решење, да се ствар преда једном посебном суду. И тим, као и одбијањем његових предлога, деспот је био увређен и дао је то одмах осетити.^[1297] Сем тога, као ни после Сегединског Мира, деспот није могао да се реши на безусловну мађарофилску оријентацију. Порази Мађара код Варне и на Косову били су и сувише јасна опомена за сваког, ко се, као он, налазио на првом ударцу. Краљ Томаш је, међутим, из противности према њему и херцегу Стјепану, пришао потпуно уз Мађаре. У уговору, који је, 11. новембра 1449., склопио у Добору с мачванским баном Јаношем од Корога он се обавезивао на заједничку дефанзивну борбу против Турака и на оданост Хуњадију и Мађарима.^[1298]

На почетку нове године рат се у Босни очекивао у најскорије време. Дубровчани, који су имали неких размирица са херцегом на границама у Конављу, очекивали су већ у јануару, да ће херцег кренути против краља или против других лица у Хуму, вероватно краљевих присталица.^[1299] Носио се чак мишљу да расели Дријева, тобоже због нездрава ваздуха у њима, а у ствари да нашкоди дубровачким трговцима и Републици, на коју је постајао све више киван. Оптуживао је, да ради против њега на Порти, код Млечана и код краља Алфонза, и да га називају разбојником.^[1300] Папа Никола V упутио је 26. јануара 1450. писмо оданим великашима да прискоче у помоћ, ако их позове његов легат у Босни, бискуп Тома.^[1301] Једно време, у марту, било је извесних преговора између деспота и краља Томаша,^[1302] али су они остали без икаквих успеха. Сам папа био је овластио острогонског надбискупа, да посредује између њих.^[1303] Борба између краља и деспота наставила се и

даље, али ове године без тежих сукоба. Херцег Стјепан је за то време покушао да измири Млечане са деспотом, који су још увек били непријатељи у Зети, а за себе је тражио Пољица и Омиш, пошто је рат са краљем Алфонзом још трајао,^[1304] и он се надао да би ипак могао од Млечана добити неке уступке. Његови покушаји су, међутим, и овог пута остали без успеха.

Папа Никола V искрено се и много залагао за краља Томаша. У лето, 11. јуна 1450., он му је упутио посебног изасланика, Јована, епископа костничкога, а два дана потом дао је опрост грехова свима онима који буду у његовој војсци "за одбрану и покорвање његових непријатеља". А као ти непријатељи означени су не само Турци, него и "манихејци", "јеретици", т. ј. православни и богумилски поданици и суседи краљеви. Краљева оштра акција против властитих поданика није му донела жељених резултата. Људи су се махом разбегли у суседне земље, а највише у Хум, под херцегово окриље.^[1305]

Стјепан се у ово време осећао сигуран, и с тога је био осоран и прилично осион. Краљ Алфонз му је указивао извесну већу пажњу. У лето 1450., 30. јуна, он му је јављао, да га је изабрао за свог повереника у преговорима за мир са Фјорентинском Републиком, називајући га у свом писму "својим сродником и веома драгим пријатељем". При преговорима о миру са Млечима, који су довршени тек почетком јесени 1450., краљ му је још 10. августа јављао, како намерава и њега обухватити као свог обележеног присталицу.^[1306] Млечани су на то са своје стране унели у мировне преговоре и напомене о босанском краљу као о свом пријатељу. Као нека врста посредног саучесника краљ је 24. октобра, и потврдио мир између Млетака и Алфонза V.^[1307] Стјепан је ту пажњу краља Алфонза хтео одмах да претвори у готово. Преко посебног посланика, Јована де Ачики, он је замолио свог шпањолског пријатеља, да му он код Млечана изradi повратак Омиша, кад сва друга његова дотадашња непосредна преговарања нису имала успеха.^[1308] Али ни овог пута, и поред обећања краљева, није било успеха. Пред крај године, 23. децембра, ради својих великих и амбициозних планова на Јадранском Приморју,^[1309] краљ Алфонз је позвао херцега, да и он, као и нека друга лица, ступи у његов нови савез са Млетачком Републиком, који је, неочекивано, имао да замени тек завршена непријатељства.

Пред крај године погоршали су се потпуно односи између Стјепана и Дубровачке Републике. Пограничне размирице развише се у праве сукобе. Још од пролећа 1445. потезало се стално питање између херцега и Републике о утврђивању тачних граница, нарочито око Пријевора, а 1450. год. то је питање добило посебну оштрину. У свом меморандуму од 12. априла 1451. Дубровчани су у четрнаест тачака износили своје тужбе на Стјепана. Оптуживали су га, да им намерава отети њихово земљиште; да удара нове царине и намете; да је у Драчевици отворио своју солану; да је преместио трг из Дријева у Орман; да не дозвољава Дубровчанима да суде његовим поданицима; и да их роби и хара^[1310]. Стјепан је доиста развијао једну економску политику, која је хтела што већу еманципацију од дубровачког посредништва. При том се није устручавао ни од насиља. При пролазу стокe с деспотова и турског подручја кроз његову земљу тражио је 10%, а за своју робу, која је пролазила кроз Дубровник, није хтео да плаћа ништа. Хтео је, како кажу Дубровчани, да целу трговину узме у своје руке. На запрепашћење и Дубровника и Котора он је 1449. год. основао у Новом своју фабрику чохе. "Силан свет са разних страна нагнуо је да се тамо насели". Тако су се тужили Которани 1450. год.^[1311] Обуставно је постепено и увоз соли из Дубровника и своје људе упућивао је у Нови. Његове трговачке везе са Млечима и Фиренцом постајале су све више непосредне. Дубровачки протести нису ништа помагали. Напротив. Херцег је био све хладнији и одлучнији. Шта више, 25. септембра 1450. повукао је и већи остатак свог капитала из Дубровника. Видећи све то Дубровчани се решавају већ у октобру, да се потуже мађарском краљу, а 15. децембра обустављају сваки трговачки промет преко херцегова подручја.^[1312] Кад све није помогло они су 28. јануара 1451. упутили Јанку Хуњадију и мађарском сабору једног свог посланика, да се потужи на херцега и затражи заштите. Као нека врста мађарског мандатара за умиривање Стјепаново имао је бити краљ Томаш, а требао је доћи и посебан мађарски изасланик.^[1313] Мађарски сабор са Јанком Хуњадијем одазвао се

дубровачком позиву и упутио је једног изасланика и краљу Томашу и херцегу. У исто време, Дубровчани су тражили новчану и моралну помоћ и од папе, чији су органи желели и проповедали да нестане јеретика као "воска испред огња".^[1314] Стјепана су Дубровчани свуда приказивали као главу јеретика и опасна противника католичке вере. Али су ипак покушали да се објасне и са њим самим, само што то више није ишло лако. Он је од неких њихових људи дознао за њихове разне политичке тајне; од тих је људи кришом набављао и барут; од њих је чак наговаран и да наставља своје трговачке послове.^[1315] Као одговор на оптужбе у Риму и Будиму дошла је Стјепанова акција код Порте, у Једрену, и тражење дозволе да, ако устреба, може и војнички иступити против Дубровачке Републике. Дубровчани су покушали све да га спрече. Обрађали су се и деспоту и краљу Томашу. Овоме су говорили, како Дубровник плаћа краљу извесне суме годишње, да би био миран и да би имао сигурне путеве кроз Босну. Херцег не поштује ни њега ни све старе уговоре. Од краља се тражило да посредује на Порти изјављујући, како херцег, затварањем трговачких путева, штети непосредно краља јер му спречава царинске приходе, а посредно и Порту, јер, лишен прихода, краљ не може на време исплаћивати дужни харач.

Крајем августа 1450. умрла је херцегова сестра Теодора, удовица Радослава Павловића, а средином децембра исте године умро је и њен најстарији син, војвода Иваниш,^[1316] који је последњих година имао значајну улогу у хисторији Босне. Два његова брата војвода Петар и кнез Никола нису имали ни тога значаја, ни тог утицаја.

У пролеће 1451. односи између херцега и Дубровачке Републике постајали су све гори и водили јасно ка сукобу. Крајем фебруара стигло је у Дубровник једно посланство у име херцега и његових синова, али је и једна и друга страна била наоштрена. Херцегови људи тражили су, да Дубровчани накнаде новчане издатке, које је херцег чинио митећи Турке, да не би морао напасти Дубровник за време деспотова бављења у њему. Много су инсистирали, да Република врати 12.000 дуката, које је Сандаљ био оставио код ње; док се Република бранила, да је тај новац Сандаљ оставио не Стјепану него његовој деци и да она врши само његову вољу. Тужили су се, уз то, и на дубровачке царине. Дубровачки сенат је одбијао и помисао, да са херцеговим сином Владиславом расправља о оном Сандаљеву покладу "honesto et tecto modo" и одбио је исплату. Место тога они су понудили арбитражу неких хришћанских господара, мислећи на мађарског и босанског краља. После свега тога, кад се нису могли погодити, било је више него вероватно, да може доћи до сукоба. С тога је Република већ 13. марта наредила, да се предузму мере сигурности за Конавље.^[1317]

За то време беше умро турски султан Мурат II (5. фебруара 1451.), а на престо дође његов син, даровити, борбени и врло предузетни Мухамед II. У Дубровник стиже вест, да је нови султан пристао да херцег нападне на њихов град, пошто он признаје врховну власт њему непријатељског мађарског двора. Уплашена Република писа 8. априла својим посланицима код деспота, да посредује за њих на Порти. Стјепанове чете већ пале и харају дубровачко подручје, али формални рат повући ће и још тежих губитака. Херцег сад хоће да им преотме Конавље. Сем код султана, деспот је требао да посредује и код самог Стјепана и да изјави, како он неће оставити Дубровачке Републике и као старог пријатеља и због штета које би имао од обустављања трговине с њима.^[1318]

Видећи да Стјепан не попушта Република је почела набављати најамнике из Апулије и тражити помоћи и на свима другим странама. Упутила је, преко Сплита, 15. априла Сигисмунда Гучетића најпре краљу Томашу и Јанку Хуњадију, а узгред и далматинском бану Петру Таловцу.^[1319] Дотадашње посредовање мађарског краља није имало успеха. Његов посланик Тома је, истина, дошао код херцега, али није успео да га смири. По захтеву тог изасланика пристале су, истина, обе стране да изашаљу своје људе Хуњадију и да му изложе цео спор, али није нимало сигурно да ће Стјепан примити свако решење. С тога треба затражити од бана Петра стварну војничку помоћ. Треба, уз то, гледати да учине односе између бана и краља Томаша што поверљивијим, "јер је краљ много повезан с краљевством и

губернатором Угарске". Босанском краљу имао је Гучетић изложити целу ствар и казати му, да ни његово посланство није ништа постигло. Стјепан наставља даље да проводи своју вољу, а краљ зна врло добро ко је и какав је он "пошто је и према њему учинио ствари мање него праве и дужне". Херцег тражи, имао је он казати, да Република плаћа Турцима оне данке које је дотле плаћала краљу. С тога су његови посланици, који су се налазили на Порти, имали да се заузму за Дубровник и да изјаве, да би њихова штета погодила и краља и његове приходе и обавезе према Порти. Гучетић је овом приликом имао да понуди и савез краљу. Из Босне имао је Гучетић поћи у Угарску, Јанку Хуњадију. Код Јанка је требало тражити угарску помоћ, која би, здружена са војском краља Томаша и бана Петра, уразумила Стјепана и могла га лако лишити његових поседа. А ако би дошао у Босну сам Хуњади главом, како је једном био обећао, могао би брзо узети не само град Ходидјед, који држе Турци, него и сву Босну и пресећи ту турски утицај.

Краљ Томаш није могао да посредује. Његов интерес није био везан за југ, за то на очи локално питање, него на источну границу, где је спор са деспотом још остао нерешен. Крајем априла налазили су се у Млечима његови посланици, који су говорили да је краљ уочи рата са деспотом и који су с тога молили Републику да не помаже Србијанце него да остане неутрална. Распитивали су се, уз то, да ли Млечани намеравају узети град Островицу, који се одметнуо од бана Петра. Млечани су одговорили, да то не мисле чинити и да би им било мило, да га узме сам краљ. Обећали су, без устезања, неутралност у рату и чак и то, да ће се и код Турака заузети, да не нападају на краља, "*tamquam pro vero amico nostro carissimo*".^[1320] Али то њихово обећање није било од какве користи, пошто ни они сами нису стали на Порти Бог зна како, и пошто су, мало потом, неке турске чете упале у Босну изненада и нанеле доста штете.^[1321]

Ни бан Петар није у тај мах био способан за војничку акцију у корист Дубровника. Он, ето, није могао ни да поврати Островицу сам, а камо ли да иде у помоћ другима. Сем тога, односи између њега и Хуњадија нису били добри, и он је сам молио дубровачког посланика, да код моћног намесника угарског делује за измирење.^[1322] Исто тако он је био у завади и са краљем Томашем. Краљ је помагао његове противнике у Хрватској, нарочито крбавске кнезове, а имао је и сам прохтева на неке његове градове, а посебно на Островицу и Книн. Између њих је једно време дошло чак и до отвореног непријатељства, али из њега Томаш није извукао никакве користи.

У својој великој муци Дубровчани су се обратили и самом папи. Спремајући се за рат Стјепан је, исто као и они, почео да набавља најамнике у јужној Италији. Ако није могао помоћи непосредно, папа је бар могао учинити толико, да код напуљског краља и осталих великаша из јужне Италије спречи то врбовање католичких лица против Дубровника као католичке државе.^[1323] Папа Никола је објавио одмах, да ће бити изопћен из цркве сваки онај који буде помагао херцега, јер да је он "*perfidus patarenus*" и "са помоћу других неверника" пустоши дубровачку област.^[1324] Та мера је, изгледа, имала дејства, јер је сам краљ Алфонз изјавио, да ће у том сукобу остати неутралан и у том смислу дао је и објаву по Апулији.^[1325]

Стјепан се, међутим, обратио у Млетке, тражећи од њих сарадњу против Дубровчана. Млечани су то 21. маја учтиво одбили. Једино су обећали да ће енергично протестовати у Дубровнику, што су њихове лађе правиле неприлике херцеговом посланику на путу у Млетке и то у млетачким водама, па су то, одмах сјутри дан, и извели.^[1326] Исто су тако одбили и Дубровчане, који су их, као католичке сувернике, молили за помоћ против Стјепана, који да је патарен и тиранин. Нису им хтели дозволити ни то, да у млетачким водама смеју нападати Стјепанове лађе и људе, наглашавајући да желе остати потпуно неутрални. За Дубровчане је то био осетан ударац, јер због тога нису могли предузимати у Боки Которској, где се Стјепан снабдевао ратним материјалом и другим потребама, све оне мере, које су им се чиниле потребне.^[1327] С времена на време њихова је флота ипак бивала офанзивна, а млетачке су власти понекад затварале очи. Објашњавајући папи своје држање Млетачка

Република је то отворено признавала, али је додавала и то, да се боји Стјепана, "јер је моћан господин".^[1328]

Формални рат између Стјепана и Дубровника почео је релативно касно, тек крајем јуна месеца, иако су пустошења дубровачке околине и напади на њихове караване трајали већ од јесени 1450., а појачали се од марта 1451. год. Маја 28. забрањен је био трговачки промет преко Херцеговине, али се дан пре тога било решило у Дубровнику да Стјепана, ако сиђе у Конавље, поздраве као и увек раније.^[1329] Војнички, Дубровчани нису били дорасли Стјепану, а знали су добро и то, да ће они, ма како се рат водио, претрпети већи део штете. За сам свој добро утврђени град они се нису бојали, али су страховали за цело подручје ван градских зидина и за своју трговину и њене везе. С тога су 17. јуна, скоро у очајању, писали Јанку Хуњадију, да сву наду полагају у Бога и у њега и у његов долазак у Босну. "То је пут нашег спасења".^[1330] Хуњади је доиста био изјавио Гучетићу, да лично мисли доћи у Босну, да дигне углед угарске круне и казни заједничке непријатеље. Дубровник је покушавао наћи све могуће разлоге да га подржи у тој намери; излагали су му чак од колике би то користи било, да он уопште подвргне Босну под мађарску власт.^[1331] Ако, случајно, не би Хуњади могао лично доћи, требало би да нареди, да мађарску помоћну војску и босанске чете поведе сам краљ Томаш, јер без тога нема изгледа за прави успех.

Али први услов да се све то постигне имало је бити измирење са деспотом. За новог султана Мухамеда или Мехмеда II веровало се, да има много обзира према деспоту због султаније Маре, деспотове ћерке, удовице султана Мурата II, која је била васпитачица Мехмедова. Деспот је доиста стајао у то време код Турака врло добро. Због свог сукоба са Хуњадијем у току 1448. год. и после тога он је морао тражити јачег ослонаца на Порти, да не би осамљен био изложен мађарској освети. Хуњади је сам свој долазак у Босну везао за измирење с деспотом. Исто тако је и краљ Томаш осећао, да су му везане руке све дотле док се не нагоди с деспотом. Краљ је помишљао на савез са Дубровником и говорио о том с његовим људима, али је тражио да га Република најпре измири са деспотом. У Дубровнику се веровало, да би краљ, као цену тог измирења, био вољан вратити град Сребреник изнад Сребренице, свакако с њом заједно. У други план долазила је потреба, да се краљ измири и са баном Петром Таловцем. Република је, доиста, овластила своје посланике, да одмах, пошто саслушају краља, оду деспоту и да посредују за споразум. У исти мах требало је замолити деспота, да свој утицај на Порти уложи на корист Републике.^[1332]

Непријатељства су почела 27 јуна Стјепановим нападајем на Жрновницу. После три дана отпора дубровачка војска била је у ноћи, 1. јула, код Томбе поражена и изгубила је 400 заробљеника. Република је одмах потом почела непосредне преговоре за мир. Јула 3. она је упутила херцегу једног посланика, да га опомене на старе везе и пријатељства и да га замоли да престане с непријатељствима. Али је у исти мах овластила тог посланика, да покуша подмитити херцегову околину, да би дошли до смиревања. Херцегова војска била је за то време посела цело Конавље осим града Сокола. Херцегови услови за мир били су с тога доста тешки. Он је, вели, добио Конавље свечано од Турака и тражио је, да му га сад, после освајања, признају и Дубровчани. Република на то није никако пристајала. Она је годинама радила да добије ту област, откупила је за велику цену, уложила у њу доста нових средстава. Херцегу је одговорено, да он зна да су Конавље продали његов стриц и после Радослав Павловић, а ако има какве сумње о правној страни спора, нека то пресуди сам султан, исто као и оно питање о Сандаљеву депозиту. Стјепан је пристао на то, уздајући се на своје везе с Портом. Примео је, уз то, 1000 дуката као откуп за заробљенике. Република је одмах по том упутила своје посланике деспоту, да он на Порти посредује за њих, не штедећи средстава. Пожуривала је и склапање мира између Томаша и Ћурђа, како би бар краљ могао постати активнији.^[1333]

Њихово посредовање у том правцу имало је успеха. Краљ Томаш вратио је Сребреницу већ крајем јула. С деспотом се измирила не само Босна, него и Угарска. То је учинило да су

Дубровчани дигли главу и почели тражити од пријатеља, да их не само заштите од херцега, него и да им обезбеде добијање његове жупе Драчевице и града Херцег-Новог. Стјепан, са своје стране, верујући да је пораз код Томбе сломио дубровачку упорност, није био много предусретљив и тражио је, у доста споредних питања, да отегне и компликује ствари.^[1334]

Једно старо наше причање о преносу моштију Св. Луке из епирског Рогоса у Србију везано је за Босну и деспотово ратовање у њој. Кад је деспот "војинствовао у земљи босанској" и кад је нападао град Теочак јавио му се неки старац. Он му је рекао, да су Турци посели Рогос и да он треба да изнесе отуд мошти евангелистове. По дозволи султана Мехмеда деспот је упутио тамо своје људе и свечано пренео мошти у Смедерево, 12. јануара 1453.^[1335]

За то време пошло је Дубровчанима за руком, да против Стјепана побуне његова најстаријег сина Владислава. Сина је против оца раздражио у осетној мери један породични скандал, који је у народној легенди постао веома популаран и воло развијен. Са неким трговцима из Фиоренце беше дошла у Херцеговину и једна лепа дама, нека дона Јелисавета, коју херцег заволи и уведе у свој дом. Поуздано је, да је скоро цела породица херцегова осуђивала ту његову везу, и то не само Владислав, него и херцегова мајка и жена, која се, природно, сматрала дубоко увређеном. У Дринаљеву, 15. августа 1451., потписао је Владислав савез са Дубровчанима против свог оца, примајући за будућност много обавеза у корист Републике. Међу првима била је та, да је "држанањ настојати за конаваџску жупу ослободити ю".^[1336]

Ова афера са лепом али поквареном Фјорентинком рашчула се по многим странама ондашње јужне Европе, па је постала рано и предмет народне поезије. Већ Халкокондил, замењујући Стјепана са Сандаљем, прича о том на дугачко, не пропуштајући да каже, како је та странкиња била веома лепа и како је Стјепан, слушајући да су Фјорентинке изузетно привлачне, чак унапред жалео да је види. После се у њу заљубио непоправимо (τὸ ἔρωτι χαλεπῶς ἐλαμβάνετο).^[1337] Теодор Спандуџино, који је био сродник Владиславове жене Ане, наводи, по породичној традицији, да је херцег, иако већ стар, увео ту туђинку у двор као конкубину. Каснија, искићена, причања, која иду од XVI века, говоре о том како је та Фјорентинка имала у ствари постати снаха херцегова, а жена Владиславова, и како је херцег преотео сину невесту, па је овај, огорчен због тога, устао на оца.^[1338] Таква предања јављала су се и у Херцеговини, где је помен на херцега још увек жив и где се, као у Благају, још чак показују локалитети борбе између оца и сина.

Упада у очи и необично је тврдичко устручавање Дубровчана, како за борбу против херцега нису били вољни поднети веће финансијске терете. Кад је Хуњади поручио, да би пошао у Босну са 20000 људи, али да би желео знати колику би му суму новца ставили Дубровчани на расположење, ови су одговарали, како то тражење није исправно, јер је Дубровник "део мађарског краљевства" и да је мађарска дужност да га сами бране.^[1339] Нема сумње, да су они, како су говорили, већ имали много штете и издатака, али је било јасно да ће их имати још и више ако се рат одужи. Они су од Хуњадијеве експедиције очекивали понајвише, управо "свој спас", и чудновато би било, да за спас не жртвују једну суму, која би прекинула муке. Или су се надали, у вези са овим раздором у херцеговој кући, да ће из читаве кризе изаћи сад лакше и са мање трошка?

Измирење краља Томаша са деспотом, веровали су они, ослобађало је краља не само од брига с деспотом, него и од изненађења са турске стране. Деспот је био обећао краљу да ће га и помагати, и то како на Порти тако и на другој страни. Краљ је, у ово време, опростио и свом великашу војводи Петру Војсалићу, који је помагао херцега и радио на своју руку. После споразума с деспотом краљ је могао прићи склапању савеза с Дубровником, који је раније помињао и обећавао. С Петром Војсалићем, браћом Павловићима и Дубровником краљ би имао све изгледе на успех. Уговор о савезу предвиђао је за Дубровчане добитак не само Драчевице и Новог, него чак и Требиња са Површи и Лугом и жупа Врма и Врсиња с градовима Мићевцем и Клобуком. Деспоту су предлагали, да он, краљ Томаш и Дубровник понуде султану 150.000 дуката за херцегово подручје и да Република плаћа Порти онај

годишњи харач који је давао херцег. Деспоту се нудила цела Стјепанова област до Дрине; а краљ је имао добити остало с тим, да још можда нешто уступи деспоту. Таква куповина не би била првина; тако је већ деспот са Сандаљем уговарао против краља Твртка II. Посланици су се код деспота имали потужити узгред, да Улрих Цељски помаже херцега дотурујући му ратни материал.^[1340] Од папе су у исто време тражили, да се заузме за њих код страних хришћанских владара, а да им и стварно помогне уступајући им 300-500 плаћеника "cum qualche bandiera de la Sancta Chiesa".^[1341] Папа је несумњиво био са својим симпатијама на страни Дубровника, али није могао много да помогне. Забринут због напредовање Турака, нарочито у тај мах због њихових нападаја на Кипар, он се био већ и сувише заузео на другој страни, да би могао обратити више пажње једном тако локалном рату, као што је био овај дубровачки са херцегом.

Притешњени од херцега Дубровчани су тражили веза и помоћи гдегод су мислили да их могу наћи. Војводи Иванишу Влатковићу, да би га са многобројном родбином из старе куће Радивојевића придобили у савез против Стјепана, нудили су, у случају пораза, кућу у Дубровнику и доживотну пензију од 1200 перпера. Иваниш је, намамљен, а и лично веома незадовољан херцеговим понашањем, ушао у преговоре и био дао начелни пристанак. У исто време покушавали су и да премаме на већу плату и да подбуне Стјепанове најамнике. По старом обичају, Дубровчани су радили херцегу и о глави, не устручавајући се ни од каквих мера, само да би га се ослободили. С босанским краљем споразумевали су се дуго о савезу. У новембру 1451., они су мислили постићи споразум на овој бази: да му даду 6000 дуката за помоћ, која ће трајати три месеца. Краљ мора ући у херцегово подручје, а 300 дубровачких војника биће му упућено као помоћ, ако дође у Хум, под Благај, или у Требиње. За себе тражили су цело подручје Драчевице, с Новим и Рисном, све до Котора, Врсиње и Риђане, а остављали су Требиње, које је хтео да узме сам Томаш. Али у територијалним захтевима били су спремни на велика попуштања, и јавили су то својим посланицима код краља.^[1342]

Најпосле, 18. децембра, у Бобовцу, издао је краљ своју повељу о савезу. На дубровачке тужбе он се, вели, уверио, да је херцег погазио старе повеље и уредбе и с тога он, као краљ, устаје сад да их брани. "Обитовахъ се стати за све що се у нихъ удрѣжи". У тој својој повељи, уз потврде старих повластица, краљ се обавезао да ће одмах ударити на Стјепана "воищанимъ начиномъ на поли како ми се госпоцѣтву и кралевѣству достои, не имајући тешкоће али воиске турѣске на себи". Дубровчанима је за вечиту баштину уступио Врсиње и Драчевицу до Котора, сузивши тако донекле њихове прохтеве.^[1343] Али то је уступање било чисто теоретско, пошто је Стјепан те области држао чврсто у својој власти.

У том спору покушали су да посредују и Турци. У јануару 1452. стигао је у Дубровник Мурат, "роб цара турског", заједно са три херцегова посланика. Преговори су вођени у доста помирљивом расположењу, иако Републици та интервенција не само да није била пријатна, него их је и плашила. Попуштали су и Стјепанови људи, ваљда под Муратовим притиском. У Конављима је био сазван народни збор, на ком би проглашена амнестија и положена нова заклетва верности Дубровнику. Задовољни, Дубровчани су поклонили Мурату 600 дуката. Сва акта о спору и споразуму била су читана пред њим самим; он је, дакле, био нека врста арбитра. Крајем јануара обдарени су били и Стјепанови посланици и обновљене везе с његовим људима. У фебруару, 18. дана, решило се у Сенату, да се о свему обавести босански краљ и да му се пошаље копија склопљеног споразума.^[1344]

Али то све би кратка века. Тек што је турски посланик напустио Дубровник и херцегово подручје, стара се борба наставила поново. Кривице је било на обе стране, али овог пута иницијатива је била дубровачка. Они су, истина, тврдили тачно да је Стјепан поново преотео Конавље, али нису казивали заинтересованим пријатељима, да ни они сами нису извршили све обавезе споразума. Имајући савез са краљем Томашем, добивши и Влатковиће на своју страну, они су налазили, да су прошли без праве користи. У толико више, што је раздор у херцеговој породици био скоро непоправљив и што је херцегов син, кнез Владислав, био

готов на најљућу борбу. Вешти, Дубровчани су нову борбу и спремили тако, да је она изгледала као револт сина и породице против оца. А они су ту борбу прихватили и помагали свима средствима желећи да до краја сатру Стјепана. Као најактивнији непријатељ против херцега истакао се Иваниш Влатковић, за кога кажу да је највише утицао на Владислава, да се дигне на оца. А Иваниш је, зна се, био у најтешњим везама са Дубровником. Он се надао, да би могао овог пута остварити старе тежње своје куће и ослободити се ако не потпуно врховне власти Косача, а оно бар добити од Владислава што више користи и у територијалном и у моралном погледу.

Борбе су почеле већ почетком марта 1452. Да би увукао Млетке у ту борбу, пошто му је требала њихова флота, херцег им је у марту 1452. понудио да они узму Дубровник, ако и кад га освоје, а њему да врате Омиш и Пољица и 200.000 дуката из дубровачких депозита. Млечани га не само нису одбили, него су му чак ставили у изглед сарадњу, чим сврше своје заплете у Италији. Нису му чак одговорили ни да би то могло дуго трајати, него су баш нагласили, да се надају да ће то бити "in brevissimo spatio".^[1345] Из те херцегове понуде види се најбоље колико је био киван на Дубровник и како му је желео праву пропаст.

Кнез Владислав је, помаган од Влатковића, с успехом ратовао против оца. Помагала га је и Дубровачка Република и новцем и материјалом и војницима. Крајем марта он је узео не само херцегов град Благај, него и читав низ других утврђених места. Међу њима је било и подручје данашњег Мостара, на ком су се налазила, уз мост на Неретви, два мала утврђења, које је подигао 1440. год. херцегов великаш, гост Радивој.^[1346] Република је живо желела, да се херцегов пораз претвори у прави слом. С тога је почетком априла позивала и деспота Ђурђа, да из Зете војском помогне Владиславу и да позове у борбу и краља Томаша, који се с почетка устручавао из страха од Турака. Кад је освојило пролеће Владиславу је, од краљеве стране, дошао у помоћ војвода Петар Војсалић, пашеног херцегов, и он као члан огорчене породице.^[1347] Чинило се, да се Стјепану једно време потпуно окренула срећа. Дошао је чак и један турски изасланик, послан заузимањем деспотовим, да преда Конавље Дубровчанима и да, у присуству Стјепанових повереника, запрети свима, који би се огрешили о створени ред. Турски изасланик имао је чак да уведе у дужност новог конављанског кнеза, кога је одредила Република.^[1348]

Усред те невоље помоћ је стигла изненада. Млетачка Република оштро је замерила Дубровчанима, што су своју трговину проширили ван свог дотадашњег рејона, и била је спремна да им напакости бар посредно као конкурентима од несумњивог трговачког значаја. Искоришћавајући ове заплете Млечани су, по позиву херцеговом, посели војском Неретванску Крајину, и то, како сами рекоше, с јасном намером, да то не би учинили Дубровчани. Протести краља Томаша и кнеза Владислава осташе без резултата.^[1349] Љут, краљ Томаш се крајем маја кренуо из Дувна с војском, а с намером да Млечане потисне силом. Дубровчани су га најпре потицали на борбу против Стјепана, у нади да ће краљев успех потпуно растројити Стјепанову војску. У толико више, што је краљ успео да се споразуме с Турцима и што је деспот напустио Стјепана и препоручивао свима својим пријатељима, да га не помажу. Дубровчанима је било много стало до тог да се само Стјепан час пре сломи и с тога су поручивали краљу да се набрзо објасни с Млечанима. Да пожуре краља они су му нудили дубровачко племство, кућу у граду, и 1500 перпера. Томаш се, међутим, колебао бојећи се, да се тај локални сукоб не извргне у рат са много заплета. Акција Млечана није слутила на добро и била је важна опомена. Дубровчани су били, исто тако, њом изненађени, па су, огорчени, видећи да је она озбиљна, и сами поручивали краљу да даље млетачко освајање спречи и прогна Млечане са Неретве. То је, говорили су они, прва тачка са које стари мајстори из Млетака мисле да продиру даље у Босну. Тако су некад, узевши само по једну тачку, освојили постепено Далмацију, Зету и Ломбардију. Прогнати их треба чим пре, док се нису утврдили, а после ће већ све бити касно. Оволика огорченост Дубровчана потицала је делом отуда, што су се они доиста бојали млетачког закорачивања у Босну и опасне конкуренције у Неретви, где су Дубровчани од давнина живо радили; али је

њен добар узрок био делом и у том, што је ова млетачка акција олакшавала Стјепанов положај и збуњивала његове непријатеље. Качићи су се, у вези с њом, већ одметли од Владислава. Дубровчани сами нису смели да отпочну отворену борбу против Млетака, и признавали су то отворено, али су настојали да то учини босански краљ. Својим поданицима у Дријеву поручивали су да избегавају сукобе с Млечанима, али, ако их ови нападну, нека се бране и нека не дозволе да им се учини какво зло.^[1350]

Кад су Млечани у Неретви, у Дријеву, скинули босанску заставу и истакли ону Св. Марка и кад је била јасна њихова тежња да се ту учврсте, решио се Томаш да изведе своју прву намеру и да против Млечана крене војску. Према Крајини упутио је 4000 пешака с Владиславом и Иванишем, док је сам, са коњицом, чекао у Горици. Позвао је Млечане да одмах напусте Неретву, пошто је то његова баштина. Кад су ови видели да ствар постаје озбиљна напустили су доиста Дријево, али су оставили ту своју заставу и 6 војника, да као формално обележе свој посед тог места. Краљеви људи скинули су ту заставу и протерали млетачку посаду. Стјепан се налазио у близини, али није предузимао апсолутно ништа. И краљ се потом повукао у Босну, не почињући у тај мах ништа више ни против њега ни против Млечана. Дубровчани су били веома збуњени тим поступком и нису знали како да га објасне. Мислили су чак, да је по среди и неки тајни споразум с Млечанима; помишљали су, да се краљ наљутио што му Владислав није уступио Благај и нудили су се, да они посредују у том питању. У ствари, између савезника против Стјепана беше дошло до заваде и потом до пасивности.^[1351]

Млечани су, природно, били незадовољни. Добро обавештени, свакако и потицани од Стјепана, они су 13. јуна одговорили Дубровчанима, да су се сад умешали у овај спор по Стјепановом позиву и не без пристанка Владислављева ("*annuente quoque ipsius filio Vladislao*"). Овај други податак не изгледа вероватан, иако су га Млечани понављали два-три пута. Биће да се ту мисли на млађег херцегова сина Влатка. Они су, веле, посели целу Неретванску Крајину мирно, а имали би и Неретву, да им нису сметали Дубровчани код краља Томаша и код Владислава и да и сами нису послали своје оружане лађе.^[1352]

Краљ Томаш се бранио, да је напустио Хум с тога што су се у Босни били појавили Турци и што му је требало да се нађе тамо. Кад су се они вратили он је сишао поново у Хум, али је и даље остао пасиван премештајући се из Горице у Блато. Та пасивност није била без крупних разлога. Бан Петар (Пјерко) Таловац, стари противник његов, спремао се, са грофом Целским, да помогну Стјепану и нападну Петра Војсалића. Дубровчани су чак тврдили, да је "*in gran parte*" Петар био сукрив што су Млечани дошли у Неретву. Сем тога, после измирења деспота Ђурђа са Јанком Хуњадијем, деспоту је, баш овог лета, био враћен град Сребреник.^[1353] Између деспота и Јанка имало је доћи и до уске родбинске везе. То све, као и озбиљна даља настојања Млечана да се дочепажу Дријева, опредељивала су Томаша да остане уздржан. У толико више, што је Стјепан био упоран у одбрани и вешт да својим везама створи и нађе помоћи на више страна. Новцем и обећањима он је успео да поправи и свој положај на Порти и да све турске наредбе о одштети Дубровчанима остану мање-више празне речи. Дубровчани су се с тога трудили да охрабре краља. Преко својих посланика молили су и деспота да помогне Томаша, пошто је и он незадовољан херцегом, који је "*perfidio ereticho et ratarino*". Молили су исто тако и Хуњадија, коме су пре тога у најцрњим бојама претставили Стјепанов нападај, да одврати бана Петра и грофа Целског од непријатељства против Војсалића, "јер сва зла и штете поменутог Петра Војсалића обрнуће се на наше главе".^[1354]

Хуњади се доиста заузео за њих. Писао је и Млетачкој Републици, да из хришћанских обзира не помаже непријатеља дубровачког, који је из реда неверника. Опоменуо је и грофа Целског и бана Петра, а писао је и самом краљу Томашу. Дубровчани су, сем тога, радили и у Риму против Стјепана, који беше покушао да и тамо ухвати везе и да се објасни. Изнели су свој случај и младом краљу Ладиславу, Албрехтовом сину, желећи да и преко њега утичу на

све непријатеље Стјепанове.^[1355] Али то све није много помогло да се измени цео положај у њихову корист. Краљ Томаш је остао и даље пасиван; деспот се није кретао; а многи од непријатеља Стјепанових малаксаваху. Стјепанови пријатељи нису се, међутим, колебали. Поред свих дубровачких покушаја да одврате од њега краља Алфонза, то им никако није пошло за руком. Напротив; он је 10. новембра обавестио своје органе у Апулији, да Стјепану дозволе слободну куповину животних намирница без царине, у вредности до 2000 дуката, кад год се овај буде налазио у Новом. То је знатно појачавало могућност Стјепанова отпора, пошто му је олакшавало снабдевање житом, сољу и другим потребама. Одмах потом, 19. новембра, он је препоручивао Стјепана и цару Фридриху III и Хуњадију истичући његову "врлину и лепоту духа и тела".^[1356]

За Дубровник је постало најтеже, кад се почео колебати и сам Владислав. Сва женска чељад херцегове куће и дубровачка господа била су противна његову измирењу с оцем и опомињала су га на све начине. Поручивала су му чак како би могао бити ослепљен. Развијали су још и љубомору према његовом млађем брату Влатку, који је цело време држао са оцем. С Владиславом заједно поколебао се и војвода Иваниш Влатковић, који је ушао у преговоре с Млечанима и под њиховим утицајем постао попустљивији.^[1357] То је свакако била с једне стране последица умора после напора, који није донео оно што се желело, а затим и последица држања краља Томаша. Овај је био жељан мира.

Споразум и обнова пријатељства између Србије и Угарске испали су релативно на његову штету; Хуњади, његов стари заштитник, није могао да му уштеди враћање Сребренице и с тим у вези губитак престижа. У сукобу са Стјепаном главни суседи, мађарски магнати, нису не само хтели да му помогну, него су показивали симпатије за противника. После свега тога Томаш је налазио за мудро, да се приближи Млечанима и прими њихове понуде, да им прода или за другу неку накнаду уступи Крајину и Неретву. Крајем децембра његови су посланици већ почели у Млечима преговоре у том смислу.^[1358]

Херцег је за то време добио помоћ од Турака, 2000 људи, па је напао Владислављев град Нови код Горице. То је, најзад, определило Владислава да покуша споразум са оцем. Борбе на његовом подручју трајале су до средине фебруара 1453. и исцрпле су му људе.

После тога и Дубровнику није остајало друго, него да позове херцега на преговоре о миру. Овај је одговорио, да је начелно вољан, али да преговарачи треба да дођу у Хум, пошто због старости и оштре зиме он не може да јаше тако далеко. Почетком марта 1453. год. отишли су у Нови посланици Владислављеви и дубровачки и ластовски бискуп као папин легат. Преговори за мир отезали су се дуго због узајамног неповерења. Дубровчани, који су се бојали да се не склопи уговор који њима не би донео никакве користи, нису имали никаква рачуна да помажу ствар. Они су, нпр., утицали на Владислава, да не да пратњу херцеговом посланству, које је имало ићи бану Петру, из страха да то посланство не оде и на мађарски двор и не изнесе штогод против њих. Нарочито су се бојали херцегове везе са грофом Улрихом Цељским. Сем тога, њихови захтеви у погледу одштете нису стварали погодну основу на којој се могло даље радити. А херцегу се није много журило. С турским четама, које су се још задржавале у Хуму, он се осећао сигурнији. Оне су уједно разбијале сваку илузију о том, да ће Турци жртвовати Стјепана за рачун Дубровника. Сви покушаји и деспотови, и краља Томаша, и самог Владислава, да се Порта стварно окрене против Стјепана остали су без правог успеха. Херцег се знао приказати као прави турски човек и пријатељ, док су сви други важили као вазали или одани људи мађарске круне.

Преговори су се развлачили више месеци. Видећи да се босански краљ не миче, да је деспот заузет другим бригама и да су његови савезници већ малаксали, Дубровчани су све више сами улазили у ствар. Главни преговарач постао је њихов властелин Андрија Бобаљевић. У Дубровнику се више није крило, да је положај Владислављев "слаб" (debile), да му је земља изгладнела и расута, и да ће настати потпуно растројство ако рат даље устраје.^[1359] На крају крајева, 19. јула 1453., закључен је мир на планини Пишчу, у Пиви, онако како је хтео херцег

Стјепан, "Одъ сввршена и доброволна срѣдѣца" он је опростио "всу сѣгрѣху и супротивщину велику и малу" жени Јелени и сину Владиславу и свима одметницима редом, обећавајући им да их неће гонити ни иначе им се светити. Пошто се Владислав покорио оцу, овај га је примио у милост, и чак обећао њему и Влатку, "да имъ хођу за моѡга живота расправити и разредити право на поли господствѡ моје, властели, слуге, комору, градове, сваке врѣсте люди, царине, приходища".^[1360] Овај мир није обухватио ни Дубровчане, ни краља Томаша, ни деспота, како је за прве предвиђао Владислављев уговор о савезу. Дубровник је због тога протествовао код својих савезника и покушавао их наговорити, да херцегу не предају своје градове Владислав и Иваниш бар док се не измири и са њим. За Благај је предлагано да га предају босанском краљу или Мађарима. То ново сплеткарење могло им се љуто осветити, да већ и Стјепан није био жељан мира и да није почео једну врсту преговора. Босански краљ остао је и даље пасиван, а од бивших савезника једино је Иваниш Влатковић показивао склоности да прихвати дубровачке сугестије. Владислав се био сасвим солидарисао с оцем, што је Дубровчане необично љутило. Његова мајка Јелена, која се осећала највише увређена, умрла је те године почетком октобра, са непрежаљеном раном у срцу.^[1361]

Босански краљ је могао имати крупнијих разлога да се не заплиће у овај локални рат, ситан и себичан по мотивима и средствима које су испољавале обе стране. Балкан је преживљавао судбоносне дане. Крајем маја 1453. ушли су Турци, после крваве борбе, у Цариград и поболи свој победнички барјак на обалама Босфора. У време кад је вршен тај напад налазили су се код султана босански посланици и они су донели отуд прве извештаје.^[1362] Турска премоћ на Балкану била је тим дефинитивно и на највиднији начин утврђена. Није било тешко предвидети, да ће после покорвања Бугарске и Византије, тј. источног дела Балканског Полуострва, доћи на ред и западни део, Србија и Босна. Србија је и онако једва животарила, сведена скоро на једну петину старе царевине или на половину државе Стевана Лазаревића. Стари деспот био је оронуо и са његовом смрћу долазила је и агонија Србије. Краљ Томаш је видео ситуацију и покушао је да се на неки начин спреми и да појача отпорну снагу Босне. Али у исто време упутио је и своје посланство султану, да му се препоручи.

И сам херцег Стјепан осетио је потребу, да се приближи новом мађарском краљу, младом Ладиславу. У лето 1453. једно његово посланство ишло је на мађарски двор и било тамо лепо примљено. С њим је дошао натраг, у Херцеговину, и један човек грофа Цељског, који је, вероватно, био главни посредник. Он је, по савету с двора, саветовао Стјепану да доврши распру са Републиком.^[1363] Расположење за мир појачала је и велика глад, која је настала у зиму 1453/4., услед неродне године. Гладан народ беше нагрнуо у Дубровник да тражи исхране и зараде у толиком броју, да је Република морала предузимати посебне мере ради заштите.^[1364] Сем тога, Република је видела да ни Мађарска нити ико други има много рачуна да се сувише заложу за њих у то мутно доба, кад је требало отворити очи због крупнијих ствари. После су чули, да је и краљ Томаш крајем 1453. преговарао о миру с херцегом. Односи се, због свега тога, беху поправили толико, да је 12. фебруара 1454. било решено, да се херцег свечано дочека, ако дође у Драчевицу.^[1365] Крајем марта већ су редиговане и исправљане мировне повеље. После дугих преговора и ценкања дошло је, најпосле, 10. априла 1454. до мира између Дубровника и херцега.^[1366] У мировној повељи Стјепановој каже се изречно, како од њихове борбе "ниедна користъ ние ни едной странѣ ни другои, паче щета и маншина". С тога су, да дође до мира, узајамно пребијене све штете и погибије, а повратило се стање од пре рата. У случају нових неспоразума до непријатељства не би дошло док не прође три месеца, да би Дубровчани могли на време извући из Стјепанове државе своје људе и робу. То ће вредети и у случају да херцег добије од султана наредбу за нападај на Дубровник. Херцег и његови људи заклели су се том приликом Републици "на светомъ еванђелью божиемъ и на часномъ и животворещемъ крѣсту госпођну". То је доказ више против оних који тврде да је херцег у ово време био богумил. А још јачи доказ је његова задужбина Св. Ђорђа, подигнута ове исте, 1454., године близу данашњег Горажда и очувана, у целини, све до наших дана.^[1367]

Република је била врло задовољна што је дошло до мира и што је могла спокојније дахнути душом. Кад је стигао херцегов човек Вукић са вешћу да је мир свршена ствар, добио је нарочиту награду за муштулук. Главни преговарач херцегов, Радин Гост, кога су покушавали подмитити, добио је 100 перпера и печу тамно смеђе свите, а посланици Вукић и Покрајац по 50 перпера и по печу мантованске или веронешке свите. Херцеговом сину Владиславу, да га одрже у доброј вољи, поклоњено је 3000 перпера.^[1368]

После херцегова измирења са сином Млечани су му повратили Неретванску Крајину, али су зато посели главне градове умрлог бана Петра Таловца, да их тобоже сачувају за његову децу кад постану пунолетна. Свом савезнику војводи Иванишу Влатковићу, коме је давала 600 перпера годишње "провизијуна" и после овог мира, Дубровачка Република је још 14. јануара 1454. закључила, да нарочито захвали због његова "доброг држања" према њима.^[1369]

Војвода Петар и брат му кнез Никола Павловић, сестрићи херцегови, потврдили су 15. јула 1454. у Борчу све раније повластице својих предака Дубровчанима, а међу њима изречно и уступање њихова старог дела Конавље са Соколом, Витаљиним и Цавтатом. "Наши многопochtени строиници господињ гостъ Радосавъ Брадиевикъ и господињ стараць Радосавъ унукъ рекоше по свомъ реду ричю, како хоте бити добри и почтени стежници меу нами еднои страни и другои".^[1370] Кад се у јуну идуће године женио војвода Петар, Дубровчани су му, као угледном пријатељу, послали посебно посланство и поклон.

Тражећи што јача упоришта због напредовања Турака Стјепан се у јесен 1453. и у пролеће 1454. обратио свом старом пријатељу краљу Алфонзу. Средином априла отишао је Владислав Херцеговић на једној дубровачкој галији у Лорето, где је био врло лепо дочекан. Краљ Алфонз је херцегу, 1. јуна 1454., у име своје и свога сина Фердинанда, потврдио све поседе, обећао заштиту и помоћ и примио га за свог вазала ("quod erit semper cum omnibus suis bonis et fidelis servus et amicus"), иако је знао да Стјепан остаје и у својој обавези према Турцима. Да је овај озбиљно зазирао од Турака види се најбоље по том, што је иначе био вољан плаћати годишње Алфонзу по 5000 дуката, ако га овај ослободи од службе и данака Турцима и од друге господе "која желе да владају нама и да нас подвласте". За указану помоћ Стјепан ће краљу, према потреби, слати унапред одређена новчана средства. У јесен те године Алфонз му је, по жељи, упутио неколико фрањеваца, да делују међу херцеговим католичким поданицима. На њиховом челу налазио се учени Јован де Салинис ауреис, осански бискуп.^[1371]

^[1277] Сп. д., 295-6.

^[1278] Јорга, II, 422-3.

^[1279] *Starine XXVII*, 227-8.

^[1280] *Thallóczy, Studien*, 380-1.

^[1281] Јорга II, 435.

^[1282] Јорга II, 426-7. Краљ Алфонз очекивао је, према поруци Скендер-беговој из Албаније, да ће Стјепан тог лета напасти Млечане. С. Marinesco, *Mélanges de l'école roumaine en France*. Paris, 1923., 27. Ако је та вест била поуздана онда би Стјепана спречили ови важнији догађаји.

^[1283] Ср. К. Јиричек, *Историја Срба II*, 152. По српским, тај су пораз Босанаца забележили и влашки летописи: "Разби ѓома кралъ ѓомаша босанскога". Ј. Bogdan, *Letopisetul lui Azarie*. Bucuresti 1909., 75. Ср. Љ. Стојановића, *Стари српски родослови и летописи*. Београд-Ср. Карловци, 1927., 235-6.

^[1284] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*. II, 63-4.

^[1285] Јорга II, 426.

- [1286] Код Лиречека, Историја Срба II, 153, нетачно, да је Фридрих потврдио Стјепану поседе "као што су краљеви Сигисмунд и Албрехт потврдили посед његову стрицу Сандаљу". Сандаљ за Албрехтове владе није био уопште жив.
- [1287] Thallóczy, Studien, 146-59. У повељи стоји 20. јануар, а он на стр. 153 омашком ставља 20. јуни. Ср. још А. Ивића, Летопис, књ. 230, 1905. Без вредности је студија Б. Попарића, *Hercezi sv. Save. Spljet 1898*. Ср. Т. А. Братић, *Зора III, 1898.*, 281-4.
- [1288] О поседима херцеговим постоје три повеље, две потврђене од краља Алфонза из 1444. и 1454. год. и једна Фридрихова из 1448. О хисториској географији Херцеговине тога времена расправљао је М. Динић у Гласу CLXXXII, 1940.
- [1289] *Јорга II*, 431.
- [1290] *Monumenta Hungariae historica XXXVI*, 174-8.
- [1291] Како је тај пораз деловао на мађарске пријатеље и хришћанске кругове довољно је, мимо друге, поменути само писмо Енеја Силбија од 25. новембра 1448. упућено папи. Помињући страховиту погибију он с болом узвикује; "Отворена су огромна врата зла на нас". G. Voigt, *Die Briefe des Aeneas*" Sylvius, 393.
- [1292] *Listine IX*, 300-1.
- [1293] *Šurmin, Hrvatski spomenici*, 178-9.
- [1294] *Listine IX*, 310-1.
- [1295] *Јорга II*, 434.
- [1296] *Teleki, Hunyadiak kora magyarországon X*, 243-4.
- [1297] *J. Радонић, Западна Европа*, 261-3.
- [1298] *Teleki X*, 245-6.
- [1299] *Јорга II*, 435.
- [1300] *Иб., Ср. М. Динић, Годишњица XLVII*, 135-6.
- [1301] *Acta Bosnae*, 209.
- [1302] *Јорга II*, 438.
- [1303] *Иб., 438-9*.
- [1304] *Иб., 438. Талоци, Studien*, 383.
- [1305] *Рачки, сп. д., 467*.
- [1306] *Талоци, Studien*, 381-3.
- [1307] *Listine IX*, 356-7.
- [1308] *Studien*, 385.
- [1309] *Ср. Маринеска, сп. д., 41-8*.
- [1310] *Дубр. држ. архив, LeC XII, f. 186 и д.*
- [1311] *Listine IX*, 304, 311, 329. Ср. Ст. Станојевића, *Из наше прошлости. Београд 1934.*, 155-60.
- [1312] *Јорга II*, 436-8.
- [1313] *Dipl. rag.*, 475-81.
- [1314] *Acta Bosnae*, 211.
- [1315] *Јорга II*, 444.

- [1316] Ср. о њему мој чланак у Годишњици XLVIII, 1939.
- [1317] Јорга, 444-5. О овом рату Дубровника с херцегом в. мало застарелу али још увек добру расправу Љ. Јовановића, Годишњица X, 1888., 87 и д.
- [1318] Јорга II, 445.
- [1319] Dipl. rag., 488-503.
- [1320] Listine IX, 377-8.
- [1321] Dipl. rag., 512.
- [1322] Dipl. rag., 503-5.
- [1323] Јорга II, 446.
- [1324] Theiner, Vetera monumenta, 408.
- [1325] Јорга II, 446.
- [1326] Listine IX, 580-1; ср. 394-5.
- [1327] *Ib.*, 396-7.
- [1328] *Ib.*, 404-5.
- [1329] Јорга II, 446.
- [1330] Dipl. rag., 505.
- [1331] "Allegando vui le utilità le qual seguirà a la signoria sumettando Bossina al regno de Ungaria". *Ib.*, 507.
- [1332] Јорга II, 448-9.
- [1333] Јорга II, 449-51.
- [1334] *Ib.*, 451-4.
- [1335] Ср. текстове о том, с малим расправама, И. Руварца, Rad V, 178-86, и И. Павловића, Гласник Срп. Ученог Друштва LI, 90-5.
- [1336] Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма II, 124-7.
- [1337] Laonici Chalcocondylae Historiarum demonstrationes. Ed. E. Darkó, II, 285-7.
- [1338] Развој ових причања с нешто саопштења из народних песама изнео је Ј. Радонић у Zborniku V. Jagića. Berlin 1908., 406-14. Ср. моје Срп. нар. приповијетке. Нови Сад 1909., 7-9.
- [1339] Dipl. rag., 509-11.
- [1340] Јорга II, 453-6.
- [1341] *Ib.*, 456.
- [1342] *Ib.*, 459.
- [1343] Љ. Стојановић, сп. д., 118-21.
- [1344] Јорга II, 461.
- [1345] Listine IX, 411-3; Шафарик, 441-2.
- [1346] В. мој Мостар и његова српска православна општина. Београд 1933., 9-10. М. Динић, Глас CLXXXII, 231-2.
- [1347] Ср. А. Ивића, Бранково коло, 1904., 1645-6.
- [1348] Јорга II, 465-6.

- [1349] Шафарик, 442-5.
- [1350] Јорга II, 467-9.
- [1351] Њ., 469-70.
- [1352] Listine IX, 423. Ср. Ј. Радонића, Западна Европа, 278-9.
- [1353] Dipl. rag., 515.
- [1354] Dipl. rag., 514-20.
- [1355] Њ., 522-7. Ј. Радонић, Дубровачка акта I, 541-3.
- [1356] Thallóczy, Studien, 382-91.
- [1357] Јорга II, 474.
- [1358] Listine IX, 456. Краљ Томаш је 7. јануара 1453. обновио Дубровачку слободу трговања у својој земљи "изимајуће кућу Паска Стипашиновића и Латиничића". А. Вучетић, Споменици дубровачки. Дубровник 1907., IV.
- [1359] Јорга II, 482-6; Dipl. rag., 528-33.
- [1360] Стојановић, Старе српске повеље II, 66-72. Ћ. Трухелка мисли, да је Владислав преко Иса-бега тражио посредовање за мир. Tursko-slovenski spomenici, 195.
- [1361] Јорга II, 496. Ср. Ј. Тадића, Promet putnika, 122-4.
- [1362] Rad I, 151.
- [1363] Dipl. rag., 534-8. Ј. Радонић, Дубровачка акта I, 545-8.
- [1364] Дубр. држ. архив, Cons. Rog. 1454., f. 19. Датум закључка 9/II 1454.
- [1365] Њ., f. 20, 7-8.
- [1366] Љ. Стојановић, сп. д., 72-5. Нетачан приказ код Трухелке, Tursko-slovenski spomenici, 195.
- [1367] Ср. о њој: Ћ. Трухелка, Eine apokryphe Inschrift des Herzogs Stephan. Wissen. Mittheilungen III, 1895., у коначном облику, с погрешном поставком и нетачним закључком, и И. Руварца, Глас XVI, 1889. Ср. још Ј. Зечевића, Босанска Вила 1889., 149 и д.
- [1368] Дубр. држ. архив, Cons. Rog., f. 55-7.
- [1369] Дубр. држ. архив, Cons. Rog., f. 8. О "провижиуну" Иванишеву ср. М. Динића, Глас CLXVIII, 251 и д.
- [1370] Љ. Стојановић, сп. д. II, 148-51.
- [1371] Thallóczy, Studien, 394-401.

Последњи трзаји

Силни султан Мехмед II Освајач није дао дуго чекати на своје нове војничке подвиге. Већ годину дана иза освајања Цариграда он се био кренуо против Србије и задао јој много јада. Овога пута мађарска војска стигла је на време и почетком јесени изненадила је и сломила заповедника турске војске Фериз-бега. Хуњади, који је лично водио мађарску војску, прослави се нарочито због те победе. Али поред славе он је, због те победе, добио и појачан утицај. Под утиском европског јавног мишљења, после овог хришћанског успеха, и краљ Алфонз Арагонски решио се, да се придружи хришћанској лиги. Он је о том већ 11. октобра обавестио мађарског краља. За херцега Стјепана то би значило важан преокрет, пошто се његов савезник нашао на страни, која је водила политику друкчију од његове, да је ствар узела крупније размере.

Дубровчани су, међутим, већ исте јесени поново оптуживали херцега код победника Хуњадија. Иако је свечано потписао уговор он га ипак већ поново гази. Кроз његове земље дубровачка трговина нема никакве сигурности, јер њихови каравани бивају нападани и пљачкани, а он им или не плаћа штете уопште или даје колико лично хоће. Они с тога моле Хуњадијево посредовање. Молили су, исто тако, да мир с Турцима обухвати и њих и да после тога Хуњади изради код султана да пошље у Босну једног свог изасланика, "роба", који би опоменуо краља, херцега и браћу Павловиће и друге великаше, да поштују повеље и примљене обавезе, и да се не усуђују уводити ма какве новотарије на штету Дубровника.^[1372] Долазак тог султановог изасланика у Босну после хришћанске победе говорио би двоје: утврдила би с једне стране да је султанов утицај у тој области и даље непоколебан, а с друге да се Дубровчани од те победе, ипак, нису надали сувише крупним променама. Међу Мађарима такав предлог, у часу победе, био би, међутим, несумњиво рђаво примљен. То су јасно осетили дубровачки посланици сами кад су дошли тамо и јавили су то одмах у свој град. С тога Република није више настојала на том предлогу. Али се, занимљиво, није много паштила да прихвати другу сугестију, која је долазила од самог Хуњадија и која се састојала у том да он изашаље једног свог човека. Дубровачки одговор гласио је "нека ради како му се свиди", али они нису били вољни да снесе трошкове око тога.^[1373] Писмо за херцега било је добијено и послано. Оно је на њ направило врло рђав утисак и Дубровчани су се почели прибојавати, да им он због њега не би почео пакостити поново. У свом писму од 23. марта 1455.^[1374] они су га оцрњивали безобзирно и претстављали га као потпуно турског човека. "Ако је херцегом дозвољено називати човека кога су Турци одликовали херцешким именом", - тако почиње њихово писмо - онда треба знати, да је то, по њиховом суду, скоро најгори човек. "Он сву своју наду полаже у Турке". Његовог посланика, који долази да изнесе шта његов господар има против Дубровника, не треба саслушати, а против њега ваља опоменути и краља Томаша, и Алфонза и Млечане. Краљ Ладислав је на то 22. маја упутио нову поруку херцегу да остави Дубровник на миру.^[1375] Али су Дубровчани решили 2. јуна писати свом посланику Јакову Бунићу, да се не враћа преко херцегова земљишта и да не предаје овом краљева писма. Код самог херцега они су одржавали трајно добре везе са Радин-гостом. Својим посланицима на херцегову двору поручили су 26. маја, да се с њим посаветују, али су у Сенату одбили предлог, да посланици и послушају тај савет.^[1376]

Краљ Томаш био је за ово време заузет другим пословима. Баштина бана Петра Таловца, који је умро 1453. год., беше постала мета многих прохтева. Малолетни његови наследници нису показивали много снаге да могу одолети опасним суседима, које њихов отац није много добром задужио. Као такмаци јавише се, поред Млечана, краљ Томаш, херцег Стјепан и тада много утицајни Улрих Целски, зет деспота Ђурђа и један од главних магната мађарских, који је већ, као и његов отац, држао многе делове Славоније. Краљ Томаш није желео да се моћни Улрих дочепа и те области, и то из два разлога: једно, што би тако силан сусед и сувише утицао на његов став; и друго, што је тај сусед био зет деспотов. Између њих двојице он би био просто прикљештен. С тога је гледао да то онемогући. Једини савезник могли су

му за ту намеру бити Млеци и он се преко посебног посланика, Николе Тесте, обратио њима. Понудио им је или да сами узму Книн као "главу Хрватске", или да наговоре Петрове наследнике, да га ови предаду њему. Млечани су 8. марта 1455. одговорили, да они не мисле узимати Книн, пошто не желе нових сукоба са мађарском круном, али да пристају деловати на наследнике Петрове да они град предаду њему. Кад је он у рукама краља Томаша, говорили су они врло љубазно, свеједно је као да се налази и у њиховим.^[1377] Али у том нису имали успеха ни краљ ни Млечани.

Против њих се и у том питању иставио са свом енергијом херцег Стјепан. Стари љубавник упео је био све снаге и вештину, радио је "omni studio, cura, ac cogitatione", да придобије банову удовицу Хедвигу да пође за њега, пошто је остао удовац. С њом би, наравно, добио и баново наслеђе. Краљ Томаш је, да спречи тај план, помишљао на то, да "најсјајније ожени" свог сина, како каже један извештај. Не види се јасно ко је имала бити у тај мах његова невеста, али знамо сигурно, да се једно време радило о вези краљевића Степана с бановом удовицом. У Дубровнику су још 26. јануара 1454. били решили честитати краљу Томашу на приватну вест о сродству, које ће учинити са хрватском баницом.^[1378] Херцег је, обавештен о том, запретио, да ће упасти с војском у Хрватску и изнудити одлуку на мачу. Али и он је своју породицу женидбама везао са неколико најугледнијих кућа, које би му могле бити од политичке користи. У питању наслеђа Таловаца он је био живо заинтересован, и то годинама. Да би могао добити слободне руке на тој страни он је, поред других узрока, и с тога пристао да се без добитка мири са Дубровчанима. Кад је пропао план да се ожени удовицом Таловчевом, и кад се Варвара Лихтенштајн, коју је био запросио и добио од ње пристанак, у последњи час разбила да пође за њ, он се венчао с другом Варваром, ћерком војводе "de Рауго", чије нам порекло није познато. Изгледа, да је за тај брак посредовала породица грофова Цељских, из које се, у исто време, у мају 1455., оженио и његов син Влатко. Наслоном на Цељске, а нарочито на грофа Улриха, херцег се надао да ће моћи лакше доћи до свог циља. Из истих политичких мотива он је запросио за Владислава Ану, синовицу деспотовице Јерине, жене Ђурђево, још у јесен 1453., али је до свадбе дошло тек у октобру 1455. Тај брак допринео би, по његову уверењу, да и деспот, у том питању, стане на његову страну.^[1379] Везе су доиста биле политички опасне. Од њих су могли да зазиру и Млечани и краљ Томаш, који је, опет, преко арагонског краља узалуд покушавао да добије за сина Степана кћер чак португалског краља.^[1380] Али чини ми се, да је њему у то време било више стало да придобије краља Алфонза као јачег пријатеља, него до те далеке португалске принцезе.

Млетачка Република је већ раније радила на том, да спречи херцегово ширење у старој Хрватској и неке од Петрових градова била је узела као на чување, у интересу малодобних наследника (Клис, Чачвину, Сињ и Петровац); она је своју политику против њега наставила потајно и доцније, али чувајући све могуће форме и правећи се стално не само као његов пријатељ, него пристајући да му постане и као савезник. Кад је у јесен 1455. херцег послао сина Влатка да лично изложи и протумачи његову писмену понуду о савезу, они су као пристали да сарађују, али су већ пре тога посели Омиш. Нису хтели да га врате херцегу, иако је он то нарочито тражио и још поручивао, да ће цетинску област, ако устреба, освојити и борбом.^[1381]

Томаш се није могао заложити сав за ту ствар, јер је у исто време требао бити увучен, као мађарски вазал, и у рат с Турцима. И краљ Алфонз писао му је с похвалом 1. априла 1455. што се одлучио на те борбе и обећавао му је ускоро помоћ и своју и осталог хришћанства.^[1382] На херцега се, међутим, није могло тако деловати. Његов став је био према Турцима опрезно ишчекивање. Хришћанској војсци, говорили су за њ Дубровчани, он се не би придружио док не допре све до Адријанопоља, али ни Турцима док не би засели у Будиму.^[1383]

За то време кренула је велика турска војска на нова освајања. Главни напад извршен је на

Ново Брдо, које паде 1. јуна 1455. Брзо иза тог успеха турске чете запоседоше целу стару Србију и допреше све до Медуна у Зети. Ако икад, хришћанска сарадња, и то што тешња, била је потребна да се за времена заустави њихов залет, ако се хтело да Турци, сломивши балканске државе, не пођу и даље. На папској курији било је доста разумевања за то питање, и извесне активности, и доста агитације, да се та сарадња и оствари. Истакнута црквена лица узимају на више страна живу иницијативу у том смислу. У тај мах у Угарској се с много одушевљења говорило о потреби и могућности једног великог хришћанског похода против Турака. Хуњади је обећавао сигурну победу, ако добије снажну и довољну помоћ. Допреће чак до Јерусалима, за кратко време. Пламени Иван Капистран, фрањевачки беседник, одушевљавао је са успехом за већу акцију не само ратнике, него и дворове и папску курију и широки свет. На угарском сабору њему и људима око њега борба није изгледала много тешка. Чинило им се, у проповедничком заносу, да је за коначну победу довољан само један смео, снажно понесен, и силан залет. И у северној Италији, под утиском сличних расположења, склопило је пет талијанских држава још 25. фебруара 1455. год. између себе мир. Млечани, који су, како је тачно рекао Х. Кречмајр, осигурали за себе "монопол Јадрана",^[1384] могли су сад да активније прате развој догађаја на Балкану.

За Босну и за њеног краља Томаша папска курија се залагала искрено. Папа Калист III, на молбу краљеву, није дозволио ове године да се цепа снага и јединство босанских посела ни у чисто црквеним питањима. Далматинским манастирима на Корчули, Крапану, Пазману, Уљану, Новом Граду и Приљу код Сплита изрично је забрањено да се издвоје од босанског викаријата. Папа је 30. априла 1455. узео под своју заштиту и краља и целу његову земљу, хотећи очевидно да јој тим да и већи значај у хришћанском свету, а и самој курији једну врсту не само моралне, него и стварније обавезе. У повели, коју је издао о том, обухваћена је била, природно, и цела краљевска породица. Папа је чак обећавао краљу, да ће, по срећно свршеном рату с Турцима, дати повратити под његову власт сва она места која су били узели не само Турци, него и други великаши.^[1385]

Из разних извештаја папи видело се, међутим, да је у Босни било крупних разлога за сумњу у успех. Иако се непријатељ хришћанства устремио на слободу балканских држава, иако се спремала једна велика заједничка хришћанска офанзива, међу хришћанима самим, у Босни, није било потребног јединства. Постојало је не само неповерење између католика и патарена, него и између католика и православних. Капистран се 4. јула 1455. тужио папи на утицај рашког митрополита, који омета рад фрањеваца међу патаренима, и уопште на борбу тобоже агресивног православља против католика. У земљи, припадници хришћанских вера узајамно се прогоне, грде и нападају.^[1386] Из самог Капистранова извештаја, који су му очевидно поднели босански фрањевци, види се јасно колико је јаз између хришћана био дубок и како је било мало изгледа, да између њих може доћи до искрене заједничке сарадње.

Велика хришћанска офанзива била је, у осталом, онемогућена за ту годину и због неслоге између самих сила, које су требале да је помажу; због њихова спорог споразумевања и намерног затезања; и не мало због противности које су избиле између краља Ладислава и Хуњадија, о којима се брзо сазнало на много страна. Дубровчани су с искреном радошћу поздравили мађарског краља 20. новембра, кад су чули да се повратио у Мађарску, јер су били уверени да ће то бити "спасоносно" за цео хришћански свет.^[1387] У Мађарској, веровали су они, уочиће тад непосредније опасности од Турака и обратиће већу пажњу балканским стварима. Не могући да крене ништа веће на самом Балкану, Хуњади је те јесени развијао нешто активности у Влашкој, где је без потребе стварао нове непријатеље, док су се Турци учвршћивали на дунавској линији.^[1388] Повратак краљев у Мађарску донео је само разбијање, а не окупљање народних снага.

Важно је истакнути, да се у то време за Босну јављао све већи интерес. За многе је постало јасно, да њу треба очувати као бедем хришћански за заштиту средње Европе. Кардинал Карвајал писао је 15. новембра 1455. баварском војводи Алберту, да "Christi persecutor"

преко Босне "лако" могао продрети до Германије.^[1389] Тај интерес се појачао нарочито 1456. год., кад се чуло да се деспот измирио с Турцима, и после још више, кад је султан Мехмед II лично кренуо велику офанзиву преко Србије на Смедерево и Београд. Неустрашиви Капистран са гомилама хришћанских добровољаца, искупљених с разних страна, појурио је у помоћ Београду, а после му се придружио и Хуњади с правом мађарском војском. Краљ Томаш упутио му је 3. маја из Јајца једно посланство, које је водио фратар Илија из Пожеге, босански кустос.^[1390] Није познато шта су све ти посланици имали да кажу хришћанском борцу, али је скоро сигурно да се радило о објашњавању држања Томашева.

Томаш није учествовао у тој хришћанској борби против Турака. С једне стране он то није учинио, што се стално бринуо због стања у области Таловаца. Улрих Цељски био је израдио код краља Ладислава да буде постављен за хрватског бана. Његова је намера била јасна, да преотме област Таловаца и да опаше Босну и са западне стране. Краљ, иако мађарски вазал, није имао вере у извесне великаше угарске. Пример, како су неки од њих, баш у зиму 1455. године немилосрдно поступали са старим деспотом Ђурђем, кога су ранили и затворили, опомињао га је и сувише речито. Он је знао и за старе претензије Цељских на Босну и зазирао је и с те стране. Уплашен због акције Улрихове Томаш је позивао у савез Млечане, налазећи да ће успех Цељских бити подједнако и на штету Републике, као и на штету Босне. Он је био спреман да то спречи, макар и по цену борбе. Већ је, сузбијајући Улрихову војску од Книна, јасно показао ту своју одлучност.

Краљ Улриха, по сопственим речима, није сматрао мањим непријатељем од Турака. Иако је знао, да је сам мађарски краљ предао Хрватску Улриху и да овај, с његовим знањем, шаље тамо Симона Копоровића да узме земљу у посед, он није хтео да се мирно покори. Изречно је поручивао у Млетке, да на такво решење неће пристати ни под којим условом. Ако Млеци неће или не могу да отворено устану против тога, он их је молио да учине бар толико, да противницима Цељских дотурују храну и џебану. Краљ се нарочито бојао још и тога, да се, добивши Далмацију, не сједини подручје Цељског са оним херцега Стјепана и да он тако не буде изложен очигледној премоћи двојице непријатеља. Млечани су пристајали да дају храну и муницију а поновили су обећање да ће младим Таловцима саветовати, да чим пре постигну споразум с Томашем и да му предају Книн на "чување", ако га сами не би могли одржати.

Друга порука краљева, у исто време, казивала је јасно да се он озбиљно бојао за свој престо и могућност одржавања у Босни. Било му је јасно да Босну чека судбина Србије, против које Турци од 1454. год. насрћу непрестано, поред све дипломатске вештине деспотове. Тома, епископ хварски, и Никола Теста излагали су 3. јуна у Млецима, како "овај најокрутнији тиранин цар турски" хоће да преотме босанско краљевство. Он није задовољан годишњим харачем који му се шаље, него тражи још и четири босанска града. Један од њих је и град бистрички код Ливна, на крајњој западној граници Босне, у непосредној близини млетачког подручја. Нека Млечани сами просуде шта их чека кад добију Турке као суседе у Далмацији, од које ни Истра није далеко. Краљ је питао Млечане шта да ради. Ако преда градове он сам учвршћује Турке у Босни и помаже им да је једног дана потпуно освоје; а ако их не преда, онда га несумњиво чека рат с њима. Излажући им свој тешки положај он је молио њихову помоћ за наоружање својих градова и потпору у могућој борби. У случају пораза и вероватности да мора бежати из земље он је молио да га они прихвате. Молио је с тога што бржи одговор, јер му султан није остављао много времена за оклевање. Знамо, даље да је од Томаша тражио и за исхрану своје војске у Србији 10.000 товара жита.

Млечани су дали одговор посланицима 14. јуна. Пристајали су да краљ набави или позајми на њиховом подручју до 100 балистара и обећали су му слободан пролаз и срдачан пријем, у случају да у Босни не могне остати.^[1391] На остало избегли су одговор, не знајући очевидно ни сами шта би могли саветовати. За сваки случај, али више због Цељских, наредили су да се појача оружање Задра. Било им је, међутим, врло непријатно кад су чули, да херцег наговара Зећане и Которане да пристану уз Турке, место да држе с њима, и посредовали су због тога

код њега.^[1392]

Кад су почеле праве борбе у Далмацији за посед Таловаца херцег је дошао у сукоб са старим противником, војводом Иванишем Влатковићем. Дубровник је у јесен 1455. год. узалуд покушавао да посредује. Бојао се за Иваниша, који му је био стари савезник а слабији по снази од херцега. С тога му је тајно продавала и дотурала нешто оружја. Кад је био у стисци понудили су му 18. јануара 1456. да преведе породицу у Стон. Породица му је убрзо стигла, а мислило се, да ће се ту доскора склонити и он сам. Херцег је узео маха у области између Неретве и Цетине и Дубровчани су у страху будно чували и утврђивали свој Стон бојећи се, да херцег за бегунцима не пође и тамо. Како је због борбе њихова трговина била угрожена они су 3. априла 1456. решавали о том, да засад не иду "ad viam Bosne". Влатковићи у Стону нису били мирни и с тога су Дубровчани тражили од њих да пређу у Дубровник, како би могли боље пазити на њих и учинити их мање опасним. 13. маја издата је наредба дубровачким људима, да не смеју ићи ни "ad partes Craune", нити долазити у сукоб с људима с тих страна. Република је 22. априла писала својим трговцима у Босни, да могу прелазити преко Херцеговине, али да не носе више уза се од 40 либара сребра. У јулу одбила је херцегу зајам од 10.000 дуката, који му је очевидно требао за борбе.^[1393]

Један инцидент, који се догодио почетком августа, беше нарочито уплашио Републику. Влатковићи беху отели дукатнику херцеговом (duchatnichо) 227 дуката, нашто он даде опљачкати мљетског опата и неке друге Дубровчане. На то Република 4. августа нареди браћи Радивоју и Марку Влатковићу, да у року од три дана морају вратити све што су опљачкали херцеговим људима, а у року од осам дана оставити Стон и ићи било на неки дубровачки оток или у сам град. На захтев херцегов Дубровчани су решили 6. септембра, да чак протерају из Конавља све херцегове људе, који су тамо дошли после Сандаљеве продаје и откако је херцег узео Требиње.^[1394]

Несигурности је било и на другим странама. Дубровчани су 6. априла 1456. били решили замолити турског посланика, који је донео султаново писмо о слободи трговине, да посредује код војводе Петра Павловића, да врати њиховим трговцима сребро и дукате, који им беше одузео. Слично је био поступио и краљ Томаш, љут на Дубровчане, вероватно што нису помагали у довољној мери, из страха од херцега, његову акцију. 15. маја било је с тога одлучено повести истрагу против оних Дубровчана, који су се хтели погодити с краљем да извезу његово сребро у Напуљ. Иначе, Дубровчани су гледали да у личним стварима задовоље краља. Тако је, на пример, дуго времена, на почетку 1456., провео дубровачки лекар Бартоломеј на краљевом двору.^[1395]

После неуспеха под Београдом несаломиви султан Мехмед није напуштао мисли о даљој офанзиви. Већ почетком 1457. год. он је упутио у Босну велики број мајстора да му преко Саве спреме прелазе за војску градећи понтоне, и уз те мајсторе послао је 8000 људи да их чувају.^[1396] Та је војска имала у исти мах, да утиче и да краља, како би што пре испунио турске захтеве о уступању оних тражених градова. Дубровачка Република одлучила је већ 5. фебруара да обустави путовања дубровачких посланика преко Босне "propter nova que habentur de Teucris". Да ти Турци нису пролазили с миром види се одатле, што су 19. фебруара Дубровчани решили изјавити "сажаљење" чак и херцегу ради Турака и њихова понашања.^[1397] Краљ Томаш, заплашен, обратио се у Будим краљу и папином изасланику који се ту налазио, тражећи савета и потпоре. На Ђурђев-дан је мађарски сабор имао да решава о новој борби с Турцима. Али место тога у земљи је настао потпун раздор. Јанко Хуњади беше умро од куге, мало после своје витешке одбране Београда, а између његових синова и краља дође до праве борбе. Ладислав Хуњади даде 9. новембра 1456. мучки убити грофа Улриха Цељског, најутицајнијег краљевог присталицу, нашто краљ осуди на смрт Ладислава. То изазва прави грађански рат, у ком је краљев положај једно време постао врло тежак. Уз те незгоде краљ се заплео и у рат с царем Фридрихом због наследства Цељских, јер иза Улриха није остало мушког потомства.

Шта је у таквим приликама краљ Томаш могао очекивати од сарадње с Мађарима? Са папске курије, међутим, поручивало се и желело од срца, да се рат настави и слати су најбољи проповедници у Средњу Европу да задобијају народ за њ. Али 24. маја 1457. папа је, чувши да се кардинал Св. Анђела, Иван Карвајал, на краљев позив,^[1398] спрема да иде у Босну, ипак препоручивао, да се све добро промисли, "пошто су толики метежи у Мађарској и Немачкој". Ратоборна група црквених достојанственика гурала је ипак непрестано на нове борбе, верујући да је уништење турске силе још увек могуће. Папа Калист III (1455-58.) дао је ковати прве крсташке медаље за борбу против Турака, са натписом: *hoc vovi deo, ut fidei hostes perderem elexit me.*^[1399] У пролеће 1456., у мају, дали су Дубровчани пратњу которском архиђакону, који је, као папин изасланик, ишао на босански двор.^[1400] То је све утицало и на Томаша. Нама данас није, доиста, лако разумети шта је тог иначе врло опрезног владара могло одредити, да се управо у овај, толико незгодни, час одлучи, да откаже Турцима плаћање данка и да се реши на рат. Два његова изасланика, оба фрањевца, затражила су јуна месеца 1457. у Риму од папе крст и заставу, као посвећена знамења хришћанске борбе. Тог истог месеца дошао беше у Босну кардинал Карвајал и млетачки посланик Петар де Томазиис, који су позивали краља да устраје, стављајући му у изглед помоћ хришћанског света. Краљево тражење крста и заставе од папе и имало је као циљ, да његовом походу да општији и, тако рећи, светско-хришћански значај. Мало потом, 24. јула, упутио је краљ свог искусног Николу Тесту папи, краљу Алфонзу, млетачком дужду и војводама миланском и бургундском, очевидно с намером, да од њих добије конкретне одговоре и да им тачно изложи свој положај.^[1401] Знамо, да је пре тог, крајем марта, краљ слао једну писмену поруку и у Албанију, тражећи вероватно ближе везе са Скендер-бегом.^[1402] Дубровчани су у целој овој акцији били много уздржанији. Они су још 8. марта одлучили да се извине папином посланику фратру Маријану, који је долазио да проповеда крсташки рат, не давши му помоћ коју је од њих тражио против Турака.^[1403]

Краљ је примио Ивана Карвајала, кардинала Св. Анђела, и Петра де Томазиис у граду Добору. Очуван је, у рђавом стању, један Томазијев извештај с тога пута, од 13. јуна. Краљ им је објашњавао, да је њему саму тешко водити офанзиву, јер његови људи нерадо иду у борбу ван земље. То је несумњиво била врло тачна тврдња; у осталом, веома карактеристична за целу босанску историју. Да је краљ и од њих тражио подршку хришћанских сила и рад у том правцу, разуме се само по себи. Што се тиче Турака краљ је о њиховим кретањима био доста добро обавештен и напоменуо је легату, да је он био дао унапред потребна обавештења и о турском походу на Цариград и о овом скором на Београд. Султан је од пада Цариграда извукао од њега више од 160000 дуката и још му није доста. Он Босну сматра "главном капијом хришћана". Од четири града, која му тражи, два се налазе у унутрашњости, трећи је "кључ Угарске", а четврти Далмације; сва четири су, међутим, стубови његове државе. Дотад је некако изврдавао да их не изда, али се даље не може.^[1404] С тога је Иван кардинал писао из Рима 24. јуна 1457. Фрањи Сфорци, да босански краљ, истина, жели дићи крст против Турака, али да они немају много наде познавајући његову моћ и да су с тога говорили папи, да би било боље да је мисија Карвајалова изостала.^[1405] Мало је необична вест, коју је, вероватно по Карвајаловом извештају, саопштио Енеа Силвиус: да је краљ Томаш тек овом приликом био покрштен (разуме се, по католичком обреду) од Карвајала ("*vocato ad se Joanne cardinali Sancti Angeli ab eo baptismatis unda perfusus et sacris nostris rite initiatus*").^[1406]

У јесен 1457., 13. септембра, одговорили су Млечани неповољно на краљеве молбе, да може по Далмацији купити новац и добровољце за крсташки рат против Турака и да отуд може набављати балистере. Учтиво али јасно они су одговорили, да то све може требати и њима.^[1407] То је било једно од првих разочарања, која је Томаш доживео у својој хришћанској ратоборној политици, која је рачунала са западом. У колико већ раније није био стекао суд о том како је сасвим проблематично у овој великој борби са набујалом турском снагом рачунати на солидарност хришћанских сила и на неки њихов виши и даљи поглед на

ствари, он га је убрзо могао стећи у довољној мери, чим је босанска државна политика из свог чисто дефанзивног става имала да пређе у неку активистичку етапу. И папино посредовање код Млетачке Републике у корист жеља босанског краља остало је узалудно. Република је увек у првом виду имала само своје, и то често врло уске, локалне интересе. Папа је био једини, који је од хришћанских потентата искрено желео да помогне Томашу. Он га је не само храбрио и хвалио ради његове одлуке да уђе у борбу, него се и залагао за њ, и упућивао угледна свештена лица, да по Угарској, Босни, Србији, и по другим земљама, проповедају крсташки рат и да купе и материална средства за њ. Он је 10. септембра наредио, да се новац скупљен у Далмацији од црквених десетина подједнако подели мађарском краљу, Томашу и Скендербегу. Посебан папин легат, Иван Навар, дошао је ради тога у Далмацију. Претио је изопћењем из цркве свима, који не послушају папину реч. Почетком новембра Дубровачка Република дала му је одговор, да му не може предати тражене новце за крсташки рат, "se excusando cum dulcibus et humanis verbis", али је, на навалывање, у јануару идуће године ипак попустила.^[1408]

Али и сам папа је видео, да се ствари не развијају онако како би он желео. Од великог хришћанског покрета кроз целу 1457. год. не би ништа. У писму свом изасланику Јакову Мархиском, писаном 25. октобра 1457., папа Калист и са жалошћу и са негодовањем говори о том. С тога је био решио да позове владаре Босне, Угарске, Пољске и Влашке и друге угледне династе, да упуте у Рим своје пуномоћнике, који ће ту, на курији, већати о походу и добити у акцији живљи темпо. Требало је деловати и на немачког цара, да не прави сметње хришћанским борцима. По папиним речима, когод није био с њим и с њима тај није Христов него Антихристов, и у том смислу и духу треба говорити.^[1409]

Турци су, међутим, будно пазили шта се око њих збива. Око 13. новембра стигла је у Дубровник њихова претња, која га је много забринула. Она вероватно није била ни једина упућена на адресу суседа и вазала. Дубровчани су решили послати Еса-бегу Исаковићу, кога су обасипали даровима, посебног посланика, али да тај није дужан ићи даље од Ускопља или околице.^[1410] Ове Ускопље биће вероватно оно у југозападној Босни.

Али док се спремао на те борбе краљ Томаш је за то време покушао да изведе до краја своја освајања у области Таловаца. Може бити је његова акција са лицима блиским будимском двору ишла извесним делом и за тим, да му се отуд одобри присвајање Таловчеве оставштине. У толико пре, што је гроф Цељски био мртав и што су, према том, отпадали сви ранији обзире према њему. За ту област борили су се тад у главном само херцег и он. Било је право, мислио је он, да се даду слободне руке њему као заточнику хришћанске ствари, а не херцегу који је турски човек. Млечани су посредовали, да борбе између краља и цетинских кастелана не иду без извесних знакова добре воље, јер су били уверени да оне не воде ничем. Зазирали су и они од херцега, који је, као и краљ, развијао у пролеће 1457. већу активност и довршавао свој град Радобилу близу Цетине, спремајући се да подигне и један мост на њој, како би преко њега могао лакше прелазити у Пољица.^[1411] Али, мада им није било нимало у интересу напредовање херцегово, они стварно нису желели ни да босански краљ добије ту целу област. Слаби наследници бана Петра, који су се грчевито били ухватили за њих и зависили од њих у великој мери, били су им пријатнији као суседи него босански краљ, ма колико иначе односи с њим били пријатељски. Међутим, то се стање једва могло одржати. Са стотину изговора херцег је хтео, имајући жељу за то од раније, да прошири своју власт на тој страни. Наводио је, да мора бити активан већ с тога да спречи босанског краља, чија војска тамо делује и утврђује се. Мора то чинити и ради безбедности Хума, у ком има много издајника, који су чак заводили и његова сина Владислава.^[1412] Видећи херцегову активност краљ је почетком 1458. послао у Млетке Николу Тесту, да понуди Републици поделу Таловчеве бановине пре него би пала у руке њихових непријатеља. Доследна, Република је понуду одбила, а краљу је саветовала да и у том питању покаже своју опробану мудрост. Краљ је у јулу узалуд поновио те понуде. Млечани су само изјавили да желе, из много разлога, да краљ не дира у Клис. Книн је, међутим, већ био враћен у мађарске руке.^[1413]

Краљеви успеси, у колико их је било, остали су, дакле, врло релативне вредности.

Као у Млецима, краљ није успео ни у Дубровнику. Република му је 30. јануара 1458. одбила тражени зајам, очевидно из потребе да се не замери херцегу. Можда је у вези с овим борбама, односно с тежњом да се, на очиглед турске опасности, измире краљ и херцег, била и мисија Ивана Ангелика. Овога су у марту упутили папа и арагонски краљ херцегу, а он је на том путу око 10. марта свратио у Дубровник.^[1414]

Борбе су се на западној граници Босне водиле и даље. Не знамо ближе зашто, дошло је у пролеће 1458. до разлаза између Томаша и браће Влатковића. Жарко Влатковић, у име брата Иваниша и остале браће и рођака, поднео је 13. априла 1458. молбу Дубровачкој Републици, да им се уз 600 перпера, које већ добијају од ње, даде још 600, позивајући се на обећање које им је дала Република "у случају да они, прогнати са својих баштина, дођу да станују у Дубровнику". Сенат дубровачки решио је 17. априла, да им се даде та помоћ; а 1. маја одлучио је, да се учини поклон и речитом которском архиђакону, који је уживао углед у Босни као бивши папин изасланик, што је радио на том да измири Томаша и Иваниша Влатковића.^[1415]

Турци су будно пратили кретања босанског краља. Седећи у Врхбосни они су могли да имају добар преглед ствари, а њихове присталице у Босни гледали су да их и сами не оставе без потребних обавештења. Заузети у Србији, Турци иначе педесетих година XV века нису били много активни у Босни. Истина, у јесен 1457., као одговор на босанска спремања, ширили су се гласови, да се Иса-бег Исаковић спрема против Томаша, али од тих гласова, које су нарочито ширили за себе уплашени Дубровчани, није у тај мах било ничег стварнијег.^[1416]

Те зиме умро је (23. новембра 1457.) млади мађарски краљ Ладислав. После дугих преговора и не без извесних криза изабран је за краља млади Матија Корвин, син славног јунака Јанка Хуњадија, тек 24. јануара 1458. За цело то време, да је било и праве воље за то, о припремама за рат с Турцима још није могло бити озбиљног говора. Босански краљ је то видео и према томе се, наравно, и равнао. Убрзо, нови догађаји у Србији ставише пред њега сасвим нова питања и с тим у вези и нов курс политике.

Један извештај из Босне од 21. априла 1458. каже, да се босански краљ измирио с Турцима и платио данак "per non poter far altro e per non haver tanta furia ale spole". Говорило се, да се, свакако с тим у вези, покушао измирити и са херцегом.^[1417]

Степан Томашевић као српски деспот

Почетком 1458. год., 20. јануара, изненада, умро је млади српски деспот Лазар, напунивши једва годину дана своје владе. Иза њега не остаде мушког потомка. Владу преузе слепи његов брат Стеван са Лазаревом удовицом и велики војвода Михаило Анђеловић. У Србији, умореној дугим борбама, већ одавно се беху створиле две доста моћне странке. Једна, огорчена на поступке Мађара и налазећи да би у заједници с Турцима Србија починула, беше одлучно за потпун споразум са султаном. Друга, вођена хришћанском солидарношћу и у жељи да сачува, ма и привидну слободу Србије, беше за политику сарадње с Мађарима. Краљ Томаш није из почетка водио много рачуна о психолошкој страни могућих односа са Србијом, него је пожурио да час пре обезглављеној земљи одузме оне области, на које је Босна одавно полагала своје право. Била је то Сребреница са суседним местима на Дрини. Њу су Босанци узели брзо, још пре 22. фебруара, са још 11 суседних градова.^[1418]

Узбуђени Дубровчани, забринуте за своје трговце, писали су током априла на све стране, и султану, и херцегу, и мађарском краљу. А забринуте су били с тога, што њихови односи с краљем Томашем нису били у то време како треба. За сваки случај краљ је тада, пошто је узео Сребреницу, напустио коначно мисао о офанзиви против Турака и, како мало пре казасмо, послао им је данак. Хтео је очевидно да има слободне руке, а било му је јасно, да би,

у тадашњим приликама, сваки његов покушај борбе с Турцима остао осамљен и да би се завршио са катастрофом.

Али, како је српска династија Бранковића из Лазареве линије остала без мушких потомака, њему је дошла на ум мисао да женидбом свог сина Степана са најстаријом ћерком Лазаревом, која је тад могла имати највише тек навршених десет година, споји једног дана Босну са остацима Деспотовине. На тај начин биле би прекинуте све граничне борбе, Босна би добила и у снази, и у богатству, и у престижу, а две наше области нашле би се, у судбоносним данима, на једној линији. Томаш је, видели смо, са женидбом свог сина одавно правио политичке и финансијске рачуне. Јаков Калкатера јављао је још 20. јула 1456. у Рим жељу краља Томаша, да се папа заложу како би његов прворођени син добио за жену ћер некоег кнеза или господара из Италије, а нарочито би желео кад би невеста могла бити краљевског порекла.^[1419] Потом се радило да добије једну од ћери миланског војводе Франческа Сфорце. Изгледа, да се преговарало о једној од незаконитих ћери, која је имала да донесе богат мираз. Франческо је дао пристанак и његов изасланик дошао је у Босну баш у часу, кад је краљ почео преговоре да добије српску принцезу. Бојећи се да између две столице не остане на тлима, он није хтео миланском изасланику да каже пуну истину све док није у Србији коначно свршио ствар.^[1420] Краљу лично, који је ствари гледао сасвим из близа, и врло реално, било је очевидно много стало да му Степан добије Лазареву ћер и с њом, у први мах, као мираз спорно подручје сребреничке области. Већ се у априлу 1458. говорило озбиљно о тим намерама.^[1421]

Међутим, ствари нису ишле лако. На Србију је много полагао и Угарска, због њеног рудног богатства и због њеног стратешког положаја. Пут Турака у Угарску водио је најкраћом линијом кроз Србију, старом хисториском моравском долином. Сам нови губернатор Угарске, Михаило Силађи, водио је преговоре о том да некако добије Србију, а у том га је усрдно помагао кардинал Карвајал. Иако ти преговори нису довели до жељеног резултата они су ипак показали колику важност придају Мађари српском питању. Без њихова пристанка оно се очевидно није могло решавати. Краљ Томаш видео је то јасно, нарочито од оног часа, када се краљ Матија био упутио с војском на југ Угарске, да буде ближи Србији. Да би средио односе с њим упутио му је Томаш у Београд, где се Матија налазио, брата Радивоја, Николу Тесту и фра Марина као своје посланике. Босански посланици обећали су Мађарима пуну оданост и искрену сарадњу против Турака. На тој бази дошло је до споразума.

Краљ Матија је тражио и доскоро добио обећање, да ће Томаш лично доћи у Мађарску, да се с њим објасни. О том је већ 15. новембра обавештавао и своје поданике, и доиста на сабору у Сегедину појавио се у јануару 1459. краљ Томаш и тамо уредио све ствари с Мађарима. Признао је њихову врховну власт и прекинуо везе са Турцима. Зато је од Мађара добио пристанак, да се Деспотовина уједини с Босном, и уз то обећање, да ће га помагати у борбама против Турака. Питање наследства Таловаца није се, изгледа, узимало у претрес. Ту му је сад саветовао краљ Матија, да одмах пожури у Србију и сврши венчање. И доиста, са највећом журбом похитао је Томаш у Босну, да спреми све што треба. За тринаест дана стигао је 31. јануара, у сред зиме, из Сегедина у Јајце. Краљ Матија саветовао је ту брзину у свом интересу. Угрожен од цара Фридриха он је желео да на југу, бар привремено, босански краљ, удружен са остацима Деспотовине, сачува колико-толико ту границу од Турака.^[1422] Али та се брзина наметала и из других обзира. Турци, обавештени с више страна о овој акцији босанског краља, спремали су се енергично да је осујете и он се морао журити да их предухитри и у Босни и у Смедереву.

Томаш се надао турским сметњама поодавно. Још у другој половини маја 1458. упутио је он своје посланике у Млетке, да изложе тамо опасности од Турака. Ови се спремају на Мађарску, али ће пре тога проћи кроз босанско подручје. Он с тога моли Млечане да му помогну како могу, јавно или тајно, новцем или иначе, како они нађу за добро. Млечани су

му 31. маја дали одговор. Упозорили су га на моћ турску и тим и на опасност ако се изложи њиховом ударцу. Папа спрема сабор у Мантови, да покрене велику хришћанску лигу против Турака, па ће на том сабору узети учешћа и они. Другим речима, ставили су му у изглед само будуће акције; Млеци сами, у тај мах, нису хтели да приме никакве обавезе.^[1423] После тога, Томаш се обратио, међу осталим, и Дубровчанима, да бар отуд добије нешто оружја. Дубровчани су пристали 15. јануара 1459., да му даду шест балиста.^[1424]

Кад су Турци дознали да се краљ налази у Мађарској упале су, крајем јануара, четири њихове војводе из врхбосанског подручја и из Бихора у Босну, па су је похарали и опленили. Опсели су Бобовац, у ком се налазио младожења Степан Томашевић, и град Врандук. Али ипак нису могли спречити, да се Степан тајним путем не искраде из опсађеног града и да најбрже што је могао не одјури у Смедерево. Краљ Томаш јављао је 10. фебруара о свему том Јовану Витезу од Средње, "који је при досадашњим преговорима играо главну улогу", молећи га да се заложи за њ код Матије. Краљ не треба да га остави сама у овом тешком положају, пошто се Турци с пролећа спремају на нове и опасније акције, него треба да га, према обећању, помогне и да је дужан Босну бранити "не мање него своју властиту земљу Угарску".^[1425]

Мађарски краљ сам, у тај мах, није могао помоћи. Али да се нађе на невољи Томашу он је упутио, још пре тога писма, једног свог посланика Скендер-бегу, коме су Дубровчани 18. фебруара решили дати једну барку за пут.^[1426]

За то време стигли су у Смедерево Степан Томашевић и његов стриц Радивој. Владу је примио 21. марта, а свадба је обављена 1. априла. Млади босански краљевић постигао је циљ, који је, да је достигнут раније, могао бити од несумњива хисториског значаја. Уједињене Босна и Србија још до недавно могле су претстављати извесну снагу и окупити око себе растурене појединце и политичке јединице. У овај мах, тај потез није више значио ништа. Деспотовина је била сведена на три-четири среза, Херцеговина и Зета биле су сасвим одвојене и ишле својим путем, а Босна није много веровала ни сама у себе. Турски замах био је неодољив. Он је у ово време био пун снаге, свестан, добро припремљен. Кроз цео Балкан биле су постављене турске осматрачнице и похватане све везе. У Цариграду се све знало и о свему, усредсређено, водило рачуна.

Ако се питање Србије није могло решити без Угарске још мање се могло решавати без Турака. Било је више него јасно, да Турци неће никако пристати да на деспотски престо у Србији дође неко ко би био у вези с њиховим противницима или чак служио као њихово оруђе. Још те године они су, као за опомену, узели читав низ градова у Србији и свели Деспотовину на врло малу област око самог Смедерева. Томаш није успео да се нагоди и с њима; стање је тад било такво, да ни једна ни друга страна, ни Мађари ни Турци, нису дозвољавали политику балансирања. Тражило се, да се краљ јасно одлучи с ким ће ићи и до које границе.

Краљ Томаш је још 1458. год. почео да придобија за себе извесну угледну господу из Србије. Логофету Стевану Ратковићу, који је са србијанске стране преговарао о женидби, у јесен те године потврдио је све пређашње части и поседе, које му је дао деспот Лазар, и уз то "логофетство велико и област надъ црквама", а у самој Босни, дао му је 100 кућа. "И ша богъ не даи, тер бисмо не могли ослободити сръбскога госпоцтва и дошао би к намъ оу нашъ роусагъ логофетъ Степанъ али негова детца или з госпоћомъ деспотицомъ Еленомъ и ш неиномъ дечицомъ, ѿсвень нихъ да моу госпоцтво ни ѿще прида оу нашемъ роусагоу сврѣхъ ѿвехъ сто коућъ и оучини почтеноу храноу противъ неговѣ слоужбе, и да га дрѣжим у всакомоу почтению".^[1427] То придобијање људи постало је потребно, јер је у Србији било лица, која су држала страну слепог деспота Стевана, средњег сина Ђурђева, и налазила да је деспотско достојанство имало да остаде њему. Млади Босанац и његов стриц или су брзо дошли с овим до разилажења, тако да је слепи Стеван већ 8. априла морао напустити Србију. Истина, Томаш је 1. маја писао Фрањи Сфорци, извињавајући му се ради тога што није

дошло до брака с његовом кћери, да је његов син "учињен деспотом од прејасног господина краља Угарске на место његова таста покојног деспота Лазара, са споразумом свих Рашана",^[1428] али ту самопохвалу не треба схватити ни као сасвим искрену, ни као тачну.

У пролеће 1459. год. сам је краљ Томаш прешао у офанзиву против Турака. У априлу је продро до града Ходидједа, који је био пун народа, па га је попалио, а становништво делом побио, делом одвео у ропство. Тад су се према краљу откравили и Дубровчани. Кад им је Томаш затражио нови зајам они му га с почетка, још и у априлу, нису хтели дати, јер није с њима завршио у реду раније обрачуне; али су се 4. маја ипак предомислили, па су му га дали, али у соли, и то у оквиру свог данка. Неколико дана потом, 15. маја, решили су, да се пошаље Томашу и једно посланство с даровима, вероватно поводом свадбе у Смедереву, и да ти дарови буду у вредности до 800 перпера.^[1429]

Али ти дарови стигли су управо у часу, кад је млади босански краљевић и нови српски деспот морао да бежи испред Турака. Од првог дана јака туркофилска странка правила му је много незгода. Осећајући опасности од Турака, који су окупљали војску да до краја освоје Србију, Степан Томашевић се обраћао за помоћ и мађарском двору и свом оцу. Мађари, заузети унутрашњим борбама, нису предузели ништа да га спасу, а отац му није могао много помоћи. Млади деспот поручивао је, да му се чим пре пошаље потпора, јер он иначе не сме сам сачекати "срцбу тога ђавола Махомета".

Као турски вазал дигао је војску против Босанаца и херцег Стјепан дочекавши једва, да у Далмацији, због заузетости краљеве, добије слободније руке. Заузео је средином јуна тврди град Чачвину и помакао своју граничну линију далеко према северозападу.

Томаш се у то време обратио и папи, али без успеха. Овај је само 9. маја позвао фра Маријана, да крене у суседство Босне и у њу саму и да окупи крсташе, које је раније придобио и које ће поново покренути.^[1430] У једном извештају доминиканца Николе Барбућија из Драча, писаном у Јајцу 31. маја те године, каже се искрено и јасно како је уопште био очајан краљев положај. Краљ је говорио, како му је тешко без помоћи са стране водити борбу против Турака. Јер он нема да се бори само са њима. У његовој земљи већина је "манихеја"^[1431] који више воле Турке него католичке силе, и он се не сме у борби на њих ослонити.^[1432]

Кад су Турци стигли пред Смедерево, млади и сам себи остављени деспот предао се без борбе 20. јуна 1459. Краљ Матија оптуживао је нарочито деспотова стрица Радивоја као издајицу, али се нису уштеђивали прекори ни самом Степану. У колико им није пребацивана чиста издаја (чак и за новац), добацивало им се, да су били кукавице. Степану Томашевићу, као наследнику Бранковића, одузео је краљ Матија већ 18. јула, за казну, токајске поседе.^[1433] У ствари, и Радивој и Степан видели су добро, да у самом Смедереву, због поцепаности, нису имали праве подршке и чак ни пуне сигурности. Њихова борба без јаке туђе помоћи била је потпуно безизгледна. И кад ту помоћ нису добили они су се уклонили, као што су то унапред изјављивали. Турци су им обојици и целој деспотовој породици дали слободан излазак, али нису хтели пустити и градску угарску посаду. Краљ Томаш је бранио сина и брата говорећи, да је предаја учињена само из невоље. Али је краљ Матија, коме је пад Смедерева и пропаст Србије задавала велике бриге, остао стално у уверењу, да је по среди била издаја. Чак је био киван и на самог Томаша. "Осећање своје кривице довело му је савест до тога да проговори; није се мање бојао од оних, којима је користио својом издајом, колико од оних којима је шкодио; то ће испаштати".^[1434]

У ово време, око 20. јуна, беше умрла херцегу Стјепану, приликом порођаја, и друга жена.^[1435] Он је брзо прежалио и већ крајем те године водио је преговоре, да се ожени и трећи пут. Трећа његова жена, чије порекло не знамо, прихваћена је била од Дубровчана у Трсту и на њиховој лађи допремљена у херцегову земљу. Свадба је обављена почетком маја 1460. год.^[1436]

Напад Турака на Србију није прошао без штете и за суседно босанско, зетско и херцеговачко подручје. Поданици браће Павловића и херцегови бежали су из страха од Турака на дубровачко земљиште. У новембру 1459. одбила је Република дијаку Миотошу, посланику браће Павловића, "помоћ и потпору", свакако да се не замери Турцима. У исто време, 17. новембра, изјавили су саучешће херцегову посланику Радичу Остојићу због пљачке, коју су Турци извршили на његову подручју, али су се и њему извинили "a petitionem soldatorum". Почетком децембра решила је Република да понуди склониште у њезином граду за пет угледних племићких породица из Требиња: за Љубишиће, Медвједовиће, Дабиживовиће, Радивојевиће и Добрушковиће.^[1437]

Ти турски насртаји на херцегову земљу довођени су у везу са краљем Томашем. Чак до папске курије допрла је вест, да је Томаш дошао у сукоб с херцегом због преотимања града Чачвине и да се, да би га могао сузбити, приближио Турцима, и да их је чак он сам позвао против свог таста. Та је вест веома узбудила папу и појачала је раније сумње и клевете на Босанце ширене поводом пада Смедерева. Већ раније, у лето те године, под утиском првих вести о том паду, отела се папи реч о "перфидности босанског краља". Сад, после ове доставе, он је 18. јануара 1460. наредио хварском епископу да испита целу ствар, па, ако нађе да је краљ крив, да на њ баци црквено проклетство. Вести те јављале су се свакако и доцније, кад је папа 15. априла осетио потребу да ту наредбу понови. Симон, мачвански бан и капетан београдски, јављао је 4. маја 1460., да је Хасан паша тражио од босанског краља да омогући Турцима прелаз преко Саве у Срем и вуковску област и да је то краљ одобрио (et ipsa vada sunt ei data et assignata).^[1438] Може се мислити како је ова вест деловала на мађарском двору и колико је поново огорчила Матију на краља Томаша. Под утицајем тих и таквих вести, које су ширене највише из Мађарске, где се о краљу врло рђаво мислило и говорило, његов је кредит био, како видимо, осетно пао. Дотле, краљ је бар у Риму увек налазио разумевања и подршке. Сад је отуда папа Пије II, 7. јуна 1460., поручивао краљу Матији, да неће хтети задовољити Томаша, ако би зажелио да добије нове бискупе или круну из Рима, употребљавајући за њ стално прекор издаје. Кардиналу Карвајалу, који је, у главном, овако негативно обавештавао папу о босанском краљу, Пије II је истог дана писао, да је и он о њему стекао исто мишљење као и кардинал.^[1439] Међутим, Теста, Томашев посланик, говорио је још 22. јула 1458. отворено у Млечима, свакако с одобрењем свог господара, како Мађари нису "добри суседи". Сад је, после свега овога, тај однос постао још гори.

[1372] Dipl. rag., 557-65. Радонић, Дубровачка акта I, 571-2.

[1373] Ib., 566-7.

[1374] Ib., 577-8. Радонић, сп. д., 581-2.

[1375] Listine X, 59; J. Teleki, X, 448-9; Rad I, 155. Радонић, сп. д., 588-9.

[1376] Дубр. држ. архив, Cons. Rog., 167, 169.

[1377] Listine X, 46.

[1378] Дубр. држ. архив, Cons. Rog. f. 13.

[1379] Thallóczy, Studien, са посебном расправом о овим женидбама, 171-80. В. моју расправу, Годишњица XLVII, 1939.

[1380] Ib., 408.

[1381] Listine X, 69-77.

[1382] Studien, 402-3.

[1383] Dipl. rag., 578-80.

[1384] Geschichte von Venedig. II, Gotha 1920., 356.

- [1385] Acta Bosnae, 221-2.
- [1386] *Иб.*, 224-6. О неповољном стању фрањеваца ср. један савремени извештај код Талоција, *Studien*, 411-2.
- [1387] *Dipl. rag.*, 585. Ср. нарочито стр. 588-9.
- [1388] N. Jorga, *Histoire des Roumains IV*, 129-30.
- [1389] Јорга IV, 125.
- [1390] Acta Bosnae, 227-8.
- [1391] *Listine X*, 86-90.
- [1392] *Иб.*, 94.
- [1393] Дубр. држ. архив. *Cons. Rog.*, f. 215, 247/8., 279, 290; нова св. 1457., f. 3-4.
- [1394] *Иб.*, f. 35/6, 40, 48.
- [1395] *Иб.*, f. 280, 5.
- [1396] Макушев, *Историјски споменици II*, 215-6. Извештај је од 3. фебруара.
- [1397] Дубр. држ. архив, *Cons. Rog.*, 93, 99.
- [1398] Петар де Томазиис јављао је из Будима у Млетке, како је 7. априла 1457. дошао тамо један босански посланик мађарском краљу и папином легату, али, како баш он наглашава, нарочито легату. Он је донео вест, да се Турци спремају на Србију и Босну. Од краља траже неке градове, и да утичу на њ доводе у Босну све више војске. Томаш се колебао шта да ради и молио је легата да му дође, да се с њим лично посаветује. Макушев, *сп. д.*, 217.
- [1399] Д. Patrignani, *Archivio storico per la Dalmazia X*, 1932. 3.
- [1400] Дубр. држ. архив. *Cons. Rog.*, f. 2.
- [1401] *Studien*, 413. *Illyricum sacrum IV*, 72.
- [1402] Дубр. држ. архив, *Cons. Rog.*, f. 112.
- [1403] *Иб.*, f. 103.
- [1404] W. Fraknoi, *Wissenschaftliche Mitteilungen II*, 1894., 330-2.
- [1405] Макушев, *сп. д.*, 199.
- [1406] *Иб.*, 331.
- [1407] *Listine X*, 113-4.
- [1408] Дубр. држ. архив; *Cons. Rog.*, f. 170, 193.
- [1409] *Acte Bosnae*, 233-4.
- [1410] Дубр. држ. архив, *Cons. Rog.*, f. 175.
- [1411] *Listine X*, 108-9.
- [1412] *Иб.*, 119-23.
- [1413] *Иб.*, 125-6, 131-2.
- [1414] Дубр. држ. архив, *Rog.*, f. 195, 208.
- [1415] Ср. Глас CLXVIII, 252-3.
- [1416] *Dipl. rag.*, 600.
- [1417] В. Макушев, 115; Nagy. J. és Nyari A., *Magyar dipl. emlékek. I*, Budapest 1875., 18.

- [1418] Макушев, 204-5.
- [1419] Макушев, сп. д., 107-9.
- [1420] Thallóczy, Studien, 91 и д.
- [1421] Макушев, сп. д., 115.
- [1422] Thallóczy, Studien, 99-100.
- [1423] Nagy J. és Nyári A., op. cit., I, 31- 2.
- [1424] Не знамо поближе садржај преговора које је са Ф. Сфорцом водио херцег Стјепан крајем 1458. год. преко својих посланика војводе Ђорђа Ратковића и кнеза Ђурђа Чемеровића. Макушев, сп. д., 116.
- [1425] Нађ-Њари, 101.
- [1426] Дубр. држ. архив, Cons. Rog., f. 17; Dipl. rag., 612-3.
- [1427] F. Miklosich, Monumenta serbica, 481; Rad I, 156-8.
- [1428] Нађ-Њари, сп. д., 49-50.
- [1429] Дубр. држ. архив, Cons. Rog., f. 36-7.
- [1430] Acta Bosnae, 239-40.
- [1431] Thallóczy, Studien, 415-6. Дубровчани су 5. јуна слали гласнике према Смедереву и Сребреници да дознају новости. Дубр. држ. архив. Cons. Rog., f. 49.
- [1432] Фрањевачка предаја помиње неки покољ фрањеваца у Високом око 1450. год., али за њ критичка хисторија ништа не зна. J. Jelenić, Kraljevsko Visoko. Sarajevo 1906., 43-4.
- [1433] В. Стефановић, Летопис, књ. 330, 1931., 250.
- [1434] Thallóczy, Studien, 108.
- [1435] Дубровчани су решили 23. јуна да му изјаве саучешће. Cons Rog., f. 53.
- [1436] Иб., f. 95, 124.
- [1437] Иб., f. 84, 88. Ср. Listine X, 146.
- [1438] Нађ-Њари, 78.
- [1439] Acta Bosnae, 240-1.

Пад Босне

Ствари су за хришћане узимале очигледно неповољније обрте. Турци су све више ширили и све јаче учвршћивали своју власт. У њихове руке пала је Мореја, а 9. новембра 1460. заробили су у борби самог ујака краља Матије, Михаила Силађија, несудоног деспота Србије. У самој Угарској стање је било доста тешко. Краљ Матија имао је не само много противника, него и правих бунтовника, који су ишли за тим да га сруше с престола. Био је у огорченој борби с царем Фридрихом III и трошио се у великој мери на два опасна фронта. Његови државници нису се устручавали признати и јавно, да је Мађарској доста празних обећања са запада и да ће, остављена сама себи, морати напустити одбрану хришћанства и измирити се с Турцима. Млечани су били уверени, да Мађари сами не могу одолети Турцима и да је за њихову подршку потребан шири хришћански савез. Притешњен, сам краљ Матија почео је извесне преговоре с Турцима.^[1440] Босански краљ молио је у новембру 1460. у Млечима, да "propter gravissimum periculum" који непосредно прети краљу и Босни, Република узме под окриље његову државу и да је брани од Турака, а ако то неће, да га бар помаже оружјем и људима. Тражио је, најпосле, склониште за своју породицу и себе сама у случају невоље. Обраћао се Млечима очевидно зато, што му је постало јасно да се замерио Мађарима и да на њих не може потпуно рачунати. Млечани су прву понуду учтиво одбили, а за оружје и склониште дали су обећања, која су се могла унапред разумети^[1441]

У Риму, где се није осећао турски непосредни притисак и где се на ствари гледало са теоријског гледишта, преговори Мађара с Турцима нису били лепо примљени, али су и ту, ипак, морали да узму ствари онакве какве су се наметале. Стварност је била тешка и немилосрдна и није чекала док се западни хришћани скане на неку одлучнију акцију. Папа Пије II предузимао је, истина, све што је могао да крене свет у акцију. Сазвао је био и нарочити сабор у Мантови, на ком се већало о хришћанској борби, која би имала трајати три године и потпуно сузбити Турке. Одређивао је да хришћански капетан буде цар Фридрих и позивао овог да изврши своју дужност.^[1442] Он је имао, како каже Пастор, "l' idée fixe" рат с Турцима.^[1443] Али је све било узалуд. Каква хришћанска заједница против Турака, кад су се у средњој Европи, као најљући душмани, крвили владари Аустрије, Чешке и Мађарске око сумњивих наслеђа и личног престижа! У исто време француска краљевина била је против папине политике. Видећи све то Млечани су постали врло резервисани и с критиком су пратили већања и одлуке у Мантови.^[1444]

Шта се онда могло очекивати од Босне, која је била у тежем положају од Угарске, а слабија од ње? Да се она изложи сама ударцу? Чему су стварно могли помоћи ти прекори из Рима о издаји и о напуштању хришћанског фронта? Рим је имао јасан циљ. Тим прекорима и претњама имала је Босна да се натера на приближавање Мађарској, како би се ојачао хришћански фронт и подигло самоуверење и у једној и у другој краљевини. То приближавање Мађарској повлачило би за собом напуштање свих интимнијих споразумевања са Турцима, па евентуално и раскид с њима. Пред Босну се постављало питање у свој непосредности: да ли се замерити Турцима, који су не само стали на праг, него већ и пошли уз босанске степенице, или се придружити Мађарима ишчекујући, у случају скоре невоље, њихову и туђу помоћ. Да су знали право стање ствари не само у Европи него и у самој Угарској њихова одлука не би била тешка; али овако они су били опсењени обећањима и изгледима с хришћанске стране и нису могли да прозру у стварност. И с тога је на двору све више узимала маха струја, да се поступи по жељама Рима.

А и сама Босна била је још увек љуто завађена. Херцег Стјепан био је притешњен од Турака с једне стране, а носио се с Босанцима на другој. Посланик његов говорио је у Млечима 3. септембра 1459., да би Чачвину, коју је пре отео Томаш, херцег пре дао Турчину него њему;^[1445] толика је, ето, била узајамна мржња. Дубровачка Република одбила је кнезу Владиславу, сину херцеговом, 3. децембра 1460. "auxilium et subsidium", очевидно у вези с овим борбама. Херцегови изасланици, ваљда из страха, или што им је требало новца, извезли

су у јануару идуће године преко Дубровника 1800 либара сребра.^[1446] Борбе између краља Томаша и херцега настављале су се још увек на западној граници Босне, стално због несрећних поседа Таловаца; и због посредовања Турака претиле су да се изметну у праву катастрофу целе државе.

Сав свет је увиђао, да та ситничарска борба између њих двојице, која је годинама трајала и црпила снагу и једног и другог, није водила ничем. Међу другима осетили су потребу да посредују и Млечани. Њихова борба, ако даље устраје, говорили су они 7. јануара 1461., доносећи закључак у горњем смислу, завршиће само пропашћу обојице, као што се догодило деспоту Мореје. Њихова кавга може, међутим, бити опасна по цео хришћански свет, па, природно, и још пре за Далмацију. С тога су одлучили да пошаљу једног свог посланика обојици и да им тај препоручи споразум.

За то време стигло је у Млетке херцегово посланство са његовим писмом, које је један од најзнаменитијих докумената тога времена. Херцегу је било јасно шта га чека. Болно, и са горким искуством, он је говорио о "неверном поганину", који је сломио редом Византију, Србију, Влашку, Мореју. Приближава се време кад ће и њега "прождерати". Да се обезбеди за времена он је молио Републику, да му уступи неки град на ком острву, или неко острво, где би се могло сигурно склонити. Млечани су га 26. фебруара тешили божјом провидношћу и његовом дипломатском мудрошћу, али су му, за сваки случај, ипак обећали склониште на Хвару. Херцег је уз то молио Републику, да се преко једног свог посланика заложи за њ код Порте, да га не прогоне с толиком срцбом. Република му је обећала да ће то учинити, кад буде слала своје људе султану. Турци су, поручивао је он, тражили од њега нарочито Чачвину, јер су хтели да из ње имају могућност акције према Хрватској и Далмацији, али он то није хтео да учини без споразума с њима. Млечани су му захвалили на тој поруци, а онда су развили своје гледиште о потреби споразума између њега и краља Томаша.^[1447] У априлу је било одлучено, да се одређени посланик за краља и херцега не шаље, пошто се "propter occupationes terre" дотле није могао послати, а у то је време настало питање да ли га уопште треба слати.^[1448] Односи у Босни и Херцеговини морали су бити веома затровани, кад је у дубровачком сенату 17. марта било решено, да се казни Фрањо Тудишић, што је примио на лађу Републике Владислава и Влатка, синове херцегове. Исти сенат поручио је крајем априла Николи Гундулићу да оде у Слано и да одатле пређе у Завалу (у тексту се каже Veternizam, т. ј. Вјетреница код Завале) и ступи у везу с кнезом Владиславом, и то оним путем који му се учини "сигурнији и тајнији."^[1449] Овај је тада и опет био дошао у сукоб с оцем.

И краљ Томаш није био човек који би лако одустао од ове ситне локалне борбе, иако је имао много опаснијих непријатеља на другим странама. Код папе се живо трудио и то не без успеха, да поправи свој положај. Слао је и посебне посланике у Рим. Ови су, да одобровоље курију, тражили нових епископа за Босну. Мађари су веровали, да је краљ тражио од папе и круну, што овога пута није био случај. Они би били одлучно против тога, јер би у том видели неко изједначавање босанског краља, њихова вазала, са носиоцем круне Св. Стевана. Мађарски нападаји против њега на курији и раније и сад долазили су добрим делом и с тога, да се осујети та његова тежња. Томаш је желео круну очевидно зато, да појача свој лични положај и да босанској краљевини у односу према Мађарима даде нешто више значаја, али овог пута он се није усуђивао да крене то питање, хотећи најпре да одагна све сумње против себе. На курији је требало доста времена да се срца откраве. Папа је, истина, постепено попуштао, вероватно на основу по краља пријатељских извештаја хварског бискупа, али изгледа мање из уверења, а више из политичке потребе да краља поврати на своју линију. Мађарског краља је умиривао, да он добро зна за мађарске претензије на Босну и да не би никад нешто одлучио пре него што би се о том с њим објаснио. Да појача антитурско расположење у Босни, и да им у случају невоље буде од помоћи, папа је 23. марта 1461. наредио сплитском надбискупу, да одмах објави његову булу о крсташком рату, ако би Турци напали било краља било херцега.

Али, усред ове кризе, Томаш се озбиљно разболео. 8. јуна решено је у Дубровнику, да му се, на његову молбу, пошаље лекар. Али лека није било. Краљ је умро негде средином јула. Већ 25. тога месеца би решено у Дубровнику да се пошаље посланство "ad illustrissimum dominum Stephanum regem Bosne", у чије име, као посланик, беше дошао Михаило Растић.^[1450]

Млетачка Република решила је 20. августа, да изјави Степану саучешће ради очеве смрти и да њему честита долазак на власт. У исто време дознало се у њеном граду, да млади краљ ствара савез са херцегом и крбавским кнезовима против бана Павла Сперанчића и да је чак налазио, да је он у тај мах пречи непријатељ него Турци, с којима се надао лакше нагодити. Степанчић је постао баном крајем 1459. или почетком 1460. год. и изазвао је својом активношћу све суседе против себе.^[1451] Млечани су сами признавали, да је он доиста "homo scandalosus" и да је, откако је дошао, права напаст за све суседе. Борбу с њим тражили су сад Босанци ради Клиса, али су их Млечани молили да од тог одустану, пошто је то био град њихове сфере и раније њихов. Млечани су хтели да посредују између завађених страна, нарочито откад им се Павле понудио под неку руку заштите, и то, како је уверавао, после савета краља Матије, да живи с њима у најбољим односима.^[1452]

Млади краљ Степан пожурио се одмах, да са херцегом Степаном поправи односе. Измирењу је свакако допринело то, што су им непријатељи, и бан Павле и Турци, били заједнички, и што је код свих, а код херцега нарочито, стечено искуство с дотадашњим радом јасно упућивало да треба почети мудрији курс. Херцег је желео да поправи односе са краљем ваљда још и због тога, што је у лето 1461. имао поново тежих размирица са сином Владиславом, који, према његовим тужбама Млечанима, није хтео да га слуша.^[1453]

Краљ Степан обратио се и папи. Његово посланство изложило је у Риму, како је краљ добио обавештења, да се Турци идуће године спремају на њ и да се он, свестан да сам не може ништа, обратио свима суседима за помоћ, Мађарима, Млечанима и Скендер-бегу. Молио је потом и папу, чији је ауторитет тако велики. "Не тражим златних брда", поручивао је он, него моралну подршку и помоћ. Његови ће се људи друкчије борити кад буду знали да нису сами, а можда ће се и султан предомислити кад дозна за заједнички хришћански фронт. Његов отац није се одлучивао на енергичне кораке у својој политици према Риму из обзира према Турцима споља, и према манихејима унутра, али Степан, као добар католик од крштења, жели ићи до краја. Тражио је, с тим у вези, круну од папе и нове бискупе. "Крунисан од тебе донећу веру поданицима, страх непријатељима". Папа може деловати и на Млечане, да му упуте оружје скупљено за крсташки рат; у толико пре, што су и они, поколебавши се услед последњих догађаја, увидели потребу рата с Турцима. Папа се, даље, може заузети за њ и код Мађара. Турци у његовој држави раде с планом. Подигли су нове градове; а у исто време буне сељаке обећавајући им ослобођење од поседника, и постижу успеха код њих. Босна је сад прва на ударцу. Но Турци се неће ни ту задржати. Они се спремају и на Угарску, и на Далмацију, и на Крањску, па чак и на Италију и Рим. "Мој је отац прорекао твом претходнику Николи и Млечанима удес Цариграда, хришћанство је на своју велику штету изгубило царски град, седиште патријаршије и ступ Грчке. Сада ја о себи проричем: ако ми верујете и помогнете спашћу се; иначе ћу пропасти а са мнош и други".^[1454]

Папа Пије II, који се сав залагао за заједничку хришћанску акцију и који је већ 5. августа писао нинском бискупу Наталију, свом легату у Босни, да објави крсташки рат и тражи на све стране помоћ за краља и херцега, желео је од срца да појача краљев положај. Пристао је потом, да се Св. Гргур чудотворац поново и с његовим благословом прогласи за патрона Босне. Решио се, затим, и да Степану пошаље краљевску круну, да би му појачао ауторитет и у земљи и на страни. Он је о том обавестио, природно, и краља Матију. На курији се добро знало, да је Матија био веома нерасположен и према Томашу и према његовом наследнику, а знало се, исто тако, колико је он инсистирао на томе, да се босанском краљу не пошаље круна. Краљ Матија није веровао Босанцима после предаје Смедерева. О њима га је, у јесен

1461., врло неповољно обавештавао и хрватски бан Павле Сперанчић, са ким су они били у отвореном непријатељству. Краљ Степан је, доиста, покушавао да са Турцима одржава добре односе, бар док се колико-толико не разбистре прилике у суседним хришћанским државама.

У новембру 1461. извршено је у Јајцу свечано крунисање Степана Томашевића за босанског краља. Краљ се похвалио Млечанима, да је то било у споразуму са свим кнезовима и господарима у Босни и са највећим одобравањем и радошћу (*maximoque applausu et alacritate*).^[1455] Од стране херцегове присуствовао је тој свечаности син му Влатко, да се тако и јавно покаже да је између њих дошло до измирења. По старом обичају нови краљ је том приликом, 23. новембра, потврдио Дубровчанима старе повластице. Његова пуна краљевска титула гласила је "краљ Срблемь, Босни, Приморью, Хумьски земли, Далмации, Хрватомь, Донимь Краемь, Западнимь Странамаь, Усорѣ, Соли, Подринью". Дозволио је Дубровчанима у истој повељи, да могу слободно извозити у свој град све сребро које буде обележено ("болано"). У овој повељи један босански краљ први пут је назвао Јајце својим "славним стоним градом". Спреман да обнови што боље везе са том приморском републиком краљ Степан им је обећао исплатити и све остатке дугова својих претходника, краљева Твртка и Томаша, и посебном повељом од 25. новембра пустио је слободан промет дубровачког новца по својој држави.^[1456]

Крунисање је повлачило за собом и прилазак Степанов папиној коалицији и раскидање веза са Турцима. То су јасно осећали сви, па чак и дојучерашњи опште познати турски вазали. С тога видимо да се чак и херцег Стјепан обраћа Млечима, да му уступе балистриара и пиксидиара, да би се могао спремити на одбрану против Турака. Прошле године, говорио је он, кад су Турци нападали његову област, он је, остављен сам себи, морао да тражи мир и добио га је тек кад је платио 40.000 дуката. Босанском краљу Млетачка Република је обећала сличну помоћ, као што је ова што је херцег тражио; а обећала му је и слободно склониште на свом подручју у случају да буде истеран из Босне од Турака. Краљ је тражио, уз то, да буде именован млетачким племићем он и неколико његове властеле, очевидно и опет са тежњом да повећа свој углед и да се обезбеди. Молио је и да му се, у знак пажње, поклоне две куће, једна у Млечима а друга у Задру. У сукобу с баном Павлом краљ је желео, да се Република покаже као његов пријатељ и да њему лично не прави сметња, ако буде што отео од бана, а да бана не помаже. Желео је, најпоследње, и да Република препоручи херцегу, да чува и пази склопљени споразум с њим.^[1457] Те све жеље Република није могла прихватити; знамо већ у главном и зашто.

Краљ Матија је био веома љут, кад је чуо да је папа послао Степану круну и да се он њом крунисао. Његова је намера била, да се на неки начин пре тога акта осигура, а и да спасе свој престиж. Он је с тога тражио од Степана да му уступи своје градове на турској граници. Степан је ушао у преговоре, да би видео докле иду захтеви и док крунисањем не утврди свој положај и унутра и споља.

Крунисање босанског краља отварало је не само питање босанске политике, него целог положаја Босне уопште. Још краљ Томаш је имао живу жељу, да стави на главу посебну босанску круну. Знао је, да му је Мађари неће лако дати, да не би тим истакли већи значај босанског краља, који је био њихов вазал и у неку руку неки њихов намесник с краљевском титулом. Он се с тога обраћао с искреном приврженошћу папи, јер му је он једини могао испунити жељу и јер је он једини, исто тако, могао ублажити опозицију мађарског двора. Ми данас знамо, да је краљева жеља у Риму била начелно прихваћена. Залагао се за њу свом енергијом, у интересу цркве, папин делегат, хварски бискуп Тома. Још год. 1446. била је не само израђена од злата, окићена сребром и драгим камењем, краљевска круна за Томаша, него се, шта више, налазила у непосредној близини Босне, у сплитској цркви Св. Дујма. Она је имала бити предана Томашу "у име и од стране најсветијег господина нашег папе прејасном краљу Босне."^[1458] Да ли му је та круна била и предана не да се утврди; крунисања, како знамо, није било. Свакако стоји, да краљ том политичком оријентацијом не

би добио. У стисци између Турака и Мађара папска помоћ не би му могла бити од непосредне практичне користи. Она је могла користити његовој личној амбицији, да крунисањем нешто дигне свој углед, са уверењем да би то могло појачати и његов самостални став; али то су, у ствари, биле само таште наде. Крунисање би само изазвало већа подозрења, као што се то стварно и догодило. Мађари нису веровали ни Томашу ни Степану; у овом акту они су гледали само тежњу, да се он одвоји од њих, да би пошао неким својим, њима не увек сигурним, путем, Турци су опет у том гледали Степаново оријентисање према западу и налазили су, да и Босну, као и Србију, треба, укинути као самосталну државу, да би имали чисту ситуацију и да не би с те стране зазирали од ударца у бок.

Л. Талоци добро излаже,^[1459] да је угарски краљ "инстинктивно охладио за судбину краљевске Босне, јер је осјетио жалац, али против папе, који му је био ослоном угрожене краљевске моћи са стране сусједа, није могао иступити. Притајио је претходно свој гњев, али је ухватила у њему клице мисао, да на тај начин не може босанско питање доћи на зелену грану". Папа је био свестан, да ће се Матија осећати увређеним, па је одмах поручио босанском краљу, да му упути посебно посланство и да се потруди доћи с њим до пријатељских односа. У исто време и он је сам писао Матији и настојао је, да га умири и увери да је све то само у интересу опште хришћанске ствари. Поручивао је и кардиналу Карвајалу и варадинском бискупу Јовану Витезу, да утичу на краља у том смислу.

Матија је и даље остајао неповерљив, али не и несклон за споразум. Против босанског краља он је имао и још један разлог. То је његова акција против бана Павла Сперанчића, која се настављала цело време. Ако краљ Степан мисли лојално, зашто ради непријатељски на тој страни, кад зна да је то подручје круне Св. Стевана? А Степан, доиста, није хтео да престане, нешто што је то било наслеђено непријатељство које је добило и јаке личне оштрице, а нешто и због херцега Стјепана, у кога, поред свега измирења, још није имао праве вере. Ако би он и прекинуо борбу може је наставити сам херцег и ојачати се тамо посредно и на његову штету. И поред свих опасности, које су тако очигледно предстојале, наше династе су водиле политику ситне јагме и трошиле снагу за добитке, који су у ствари значили више штету. Стварали су око себе и између себе атмосферу неповерења, заседе и жеђи за осветом, која их је лишавала свих услова за искрену сарадњу и за политику ширих концепција.

На папино наваљивање, и на претставке босанског краља, Матија је, на послетку, пристао да се мири, иако је налазио да је курија брзо и доста олако прешла преко тешких грехова Босанчевих. У Будиму се нарочито замерало што је био обиђен њихов двор, од кога потиче "omne ius", "све право", босанског краљевства. Краљ Степан није одржао ни своје речи, да ће предати Мађарима неке од својих градова на турској граници. Мађарски став изразио је Матија у одговору папи врло јасно: не може курија да доноси тако важне одлуке о Босни без споразума с њим, нити може да непосредно води послове с Босном, која је њихов вазал. Пошто је то нагласио и поставио ствари на своје место, он је пристао да се мири. Цена је јасна: Босна се мора сматрати као подручје угарске круне, а босански краљ, и после свог крунисања, мора остати мађарски вазал. Тако је крајем маја 1462. ликвидан и тај спор.

За то време вођени су на будимском двору и преговори између Мађара и изасланика краља Степана и херцега. Степан је признао врховну власт Матијину и пристао је да му и новчано помогне, да би могао откупити од немачког цара круну Св. Стевана, за коју се имало платити 80.000 дуката.^[1460] Да разбије све сумње о свом односу према Турцима отказао је и султану плаћање данка. Један млетачки извештај од 9. јуна 1462. казује, како су се Турци у то време спремали против Влашке и како се Власи надају, да ће се моћи одржати се помоћу краљева мађарског и босанског. За овог се ту изречно вели, да је "in contumacia cum el Turcho".^[1461]

Босански великаши, као и сам краљ, осећали су, да акт крунисања може донети извесне потресе. Видели смо, да су се и краљ и херцег обраћали у Млетке, да траже помоћи и осигурају склоништа. Други су се обраћали Дубровачкој Републици. Ова је у зиму 1461-2. год. одбила зајам војводама Твртку Ковачевићу и Петру Павловићу. Чак је 23. јануара 1462.

одбијен тражени зајам од 12000 дуката и босанском краљу. У фебруару, да би се дошло до новца, нудили су на продају, у име херцегово, Радин Гост и Прибисав Цреповић Вукотић Дубровачкој Републици неретванску царину, али се нису могли погодити за цену. Република је давала само 12000 перпера. Почетком јуна одбили су да уступе Петру Павловићу "мајстора за бомбарде и балисте",^[1462] очевидно из страха од Турака. А ови су им, ипак, похватили и затворили те године многе трговце по Турској.

На запрепашћење свега хришћанског света добила је борба између херцега и његова сина Владислава поново велике и врло опасне размере. И то у часу, кад је хришћанска солидарност била препоручивана са свих страна. Шта је овог пута довело до толике заострености није поуздано познато, али свакако нису били по среди само породични раздори, као у првом сукобу. Владислав је овог пута отишао султану и вероватно оптуживао оца због преговора на будимском двору и рада на заједничкој хришћанској сарадњи. Султан је дао Владиславу турску војску, да крене на оца. Херцегов утицај на Порти био је потпуно пао; његово толикогодишње пристајање уз Турке и рад с њима нису више били узимани у обзир. Владислав је тражио да се њему уступи пола Херцеговине, а Турци су искали 100.000 дуката или три града: много помињану Чачвину на западу и два града код Требиња, Мићевац и Клобук. Сем тога султан је тражио, да херцег прекине све везе са Млечима и папском куријом. Посебним писмом упозорио је султан Дубровчане, да је прихватио Владислава и дао му "що поиска одъ землје очине".^[1463] Надајући се турском нападају херцег је још у јулу тражио помоћи код Млечана. Непријатељства су почела крајем августа. Дубровачка Република решила је 1. септембра да задржи своје трговце, да не иду преко унутрашњости. Одмах потом почеле су да беже на дубровачко тле херцеговачке породице, измичући испред Турака.^[1464] Херцег је покушао да се одупре сину и Турцима, али је код Плеваља, на Брезници, претрпео пораз. У Дубровнику, видећи опасност и по Републику саму, решили су да дозволе потајно снабдевање херцега и његових градова са њихова подручја, па чак да може отуд узимати и људе. Јануара 10. 1463. било је одлучено у Сенату, да се предузму све мере за одбрану и сигурност самог Дубровника и Стона. Крајем тог месеца, 27., одобрен је слободан пролаз за херцега, његову жену, синове Влатка и малог Степана, и за дворску чељад.^[1465] Са тешком муком успело је пријатељском посредовању Дубровчана и Млечана, да смире Владислава и да му херцег уступи четвртину земље. Али турску напаст то више није могло да отклони.

Крајем јануара 1463. год. стигло је у Дубровник посланство краља Степана и херцега Стјепана. Оно је дошло ту са намером, да покрене и Дубровник, да сви заједно оду краљу Матији и изложе му вести о непосредној турској опасности. Дубровчани, опрезни и сувише уздржљиви, нису хтели да се придруже, извињавајући се на разне начине. Пристали су само, да даду превозна средства босанским посланицима да оду до Скендер-бега.^[1466] И краљ и херцег могли су веровати, да ће Дубровчани бити предусретљивији, пошто су могли сазнати да су се Турци спремали и против њих и звали чак и херцега у сарадњу, али да он није пристајао. Међутим, Дубровчани су баш зато што су дознали да би и они могли бити нападнути, постали још више обазриви.

Херцег је обавестио и Млечане о турским припремама. Ови су желели да буду од извесне користи, не излажући се, ипак, много. Поручивали су херцегу да не да Турцима тражених новаца, него да их причува за себе, јер му могу затребати. А саветовали су му искрено, да се споразуме и чвршће веже с краљем Степаном, јер ће само са удруженим снагама имати изгледа за успех у борби.

Турски упади у Босну нису почели ненадано. Краљ Степан је био обавештен доста рано о њиховим припремама, исто као и херцег. Ови састанци у Дубровнику, у јануару месецу, усред зиме, и тражење додир са Скендер-бегом нису били случајни. Већ у фебруару месецу краљ је упутио своје посланике у Млетке, да тамо јаве како се Турци на пролеће спремају против Босне и Херцеговине. Вероватно да потакне Млечане на активнију помоћ, он је

јављао још и то, да ће, покоривши Босну, провалити и на млетачко подручје, све до Истре. О свему том он је, у исто време, обавестио и папу. Млечани су 28. фебруара одговорили, да они, иако су у миру с Турцима, ипак спремају моћну флоту. Потребно је да хришћанске снаге буду уједињене. С тога су похвалили краљеву спремност да иступа заједно с херцегом и осталим хришћанским господарима. Препоручено му је било, сасвим природно, да се обрати и краљу Матији. На папској курији млетачки посланик ће подупрети босанске претставке, да би тако Степан осетио како у овом тешком часу има хришћанске суседе спремне да га помогну. У исти мах Млечани су дали краљу и нешто оружја и потребне муниције.^[1467]

Почетком марта турске су чете, настављајући прошлогодишњу акцију, упале поново у Херцеговину. Дубровчани су одмах предузели мере да заштите своје подручје. На дан 5. марта Сенат је донео одлуку да пише Неретљанима, да се могу повући у Стон "због страха од Турака, који су ушли у херцегову област".^[1468] Два дана потом они су упали и у Босну ("ingressi Bosnam"). Били су то извиднички одреди спремљени, по старом турском обичају, да изазивају страх..

У исто време вратили су се из Албаније босански посланици у Дубровник, одакле су преко Сплита били упућени кући. Они су доносили Скендер-бегово обећање, да ће помоћи с војском херцегу. На основу тога херцег је одмах замолио Млечане, да дозволе пролаз албанске војске преко њиховог подручја. Ови су издали упутства скадарском капетану и осталим властима да то допусте, али је та наредба дата више од шест недеља иза прве молбе херцегове, тек 26. априла.^[1469]

У Босни и Херцеговини предузимало се све што се могло, да се земља спреми за одбрану. Први пут у историји тих земаља све су се главне личности биле сложиле за заједничку акцију. Чак се смирио и одметник из прошле јесени, кнез Владислав Херцеговић. Његовом посланику, који је ишао краљу Степану, дали су Дубровчани једну лађу до Сплита. Да би добио више средстава упутио је краљ у априлу два своја посланика у Дубровник, Стевана логофета и Добрка, молећи да му се исплати уобичајени доходак и да му се даде нешто унапред. Дубровчани су 22. априла решили, да му се исплати само за оно време које је прошло, али му унапред нису хтели дати ништа. Опростили су му, изгледа, само један стари дуг његова оца.^[1470]

Видећи да на његове позиве нема правог одзива, да се не миче ни мађарски краљ, ни папа, нити ико други, и да су сва помоћ коју добија или празна обећања или врло ситне услуге, краљ Степан се уплашио и решио да Турцима понуди споразум. Он уопште није, изгледа, био борбен човек. А бојао се вероватно и тога, да су га Мађари намерно завадили с Турцима и сад, у часу опасности, оставили сама. А можда му је ту идеју споразума с Турцима сугерисао Владислав Херцеговић, који је, још средином марта., био у извесној вези са турским војводом Еса-бегом и надао се, да би се, можда, још све могло завршити без крвавог обрачуна.

У спису Константина јаничара прича се, да су у пролеће 1463. босански посланици дошли на Порту и молили примирје за петнаест година. Султан је отишао у Једрене не давши никакав одговор, а његови саветници, две паше, решили су да преваре Босанце. Примирје је имало бити одобрено само привидно, да се не би они даље спремали, а рат је, у ствари, требао започети одмах. Сам писац хронике тврди, да је лично слушао тај договор и да је о њему потајно обавестио босанске посланике, али да они нису хтели веровати. Међутим, догодило се онако како је било уговорено. Босански посланици пошли су с Порте једне суботе, а царска војска кренула је на Босну четири дана доцније.^[1471]

Већ крајем априла било је јасно да ће Турци напасти, Дубровчани су 26. априла ослобађали своје трговце у Босни од уобичајених обавеза, да би се за времена могли спасти. Истог дана дата је барка и посланику мађарског краља, који је ишао Скендер-бегу очевидно по овој ствари. Почетком маја краљ Степан је замолио Републику Св. Влаха, да му уступи неколико

својих плаћеника, али га је Сенат 6. маја одбио са извином, да војници требају и њима, за њихову сигурност. Они су, доиста, тражили плаћенике на све стране и пооштрили су пажњу на границама, али су, ипак, могли можда нешто одвојити.^[1472] Јасно је да се нису хтели замерити Турцима. Краљ Степан, остављен сам, имао је сад довољно прилике да изблиза види и позна како је изгледала хришћанска солидарност на делу. С друге стране, противници његове политике, који су хтели да Босна извуче неку корист из искуства које је стекла Србија са својим последњим антитурским ставом, осуђивали су краља. Има гласова да су и радили против њега. Говорило се чак, и то није нимало невероватно, да их је било и који су обавештавали Турке о краљевим преговорима и који су позивали султана да он посредује.

Султан је доиста био решио да кратким поступком рашчисти ситуацију. Он је лично, идући преко Скопља и Косова, повео војску на Босну. Али-бегу, заповеднику турском у Србији, било је заповеђено, да изводи велике војничке демонстрације на Сави и Дунаву, како би забавио краља Матију да не прискочи у помоћ.^[1473] Матија је био обавештен о озбиљности положаја. Још крајем 1462. или на самом почетку 1463 год. он је поручивао Степану и херцегу да се држе заједно, да би с удруженим снагама били способнији за борбу. Млечани су га још у јануару и фебруару опомињали, да он лично предухитри Турке и заједно са Степаном и херцегом удари на њих. Али се Матија на то није могао да одлучи. Није имао праве вере у победу. Његови посланици у Млечима казивали су чак, у судбоносном мају, како би, можда, и сама Угарска у борби с Турцима могла зло проћи, па су тражили да их Република помогне са својом копненом војском, да би могли одолети. Кад је било јасно, да султан иде на Босну и да се Турци крећу и на дунавској линији. Матија је послао на југ свог рођака Јована Понграца, да се с нешто војске нађе тамо. На активну помоћ Босни није помишљао; ова је војска имала, у првом реду, да штити јужне границе Угарске. Имала је, по његовим речима, да послужи "pro defensione et primo occursu"; после тога, према потреби, могао је доћи и он сам. Понграц је, доиста, ушао у борбу с Турцима код Темишвара, докле беше продро Али-бег вршећи свој задатак. Забавивши Мађаре и одвукавши их далеко од Босне Али-бег се, после неуспеха код Темишвара, могао мирно вратити у смедеревску тврђаву. Одатле је касније упао у Срем и Бачку. Краљ Матија сишао је лично на своје јужне границе тек кад је катастрофа Босне била готова.^[1474] Можда је веровао да ће се Босна моћи дуже држати, а да ће он за то време и бити начисто с тим шта Турци намеравају и да ће успети прибрати више војске. Али није искључена могућност да је и намерно пустио босанског краља, кога није нимало марио, да се сам понесе с Турцима а да се он, у последњи час, јави као спасилац.

Султан је из Сјенице ударио низ Дрину. Иако се то изречно не помиње, несумњиво је најпре наишао на област Павловића. Да ли се ту дао какав отпор и како су се понели Павловићи ми данас не знамо ништа, али је утврђена чињеница, да се од 1463. год. више никад не помиње ни војвода Петар ни брат му Никола и да су њихово подручје присвојили Турци. За Твртка Ковачевића-Диничића, господара средњег Подриња, знамо, да се, неприправан, предао Турцима и да је био погубљен.^[1475] Код Владислава Херцеговића на западу Херцеговине, спасла се удовица краља Томаша, и Дубровчани су се 23. маја понудили да је испрате, ако дође на море. Радичу Христићу, "barbano" краља Степана у Крешеву, дато је 29. маја у Дубровнику 200 либара праха за бомбарде.^[1476] Херцег Стјепан са породицом склонио се за то време у западни крај своје области и није давао Турцима никаква отпора, не знамо да ли зато што је и он био неприправан или што се није хтео излагати сукобу са самим султаном.

Султан је са Дрине кренуо право у срце Босне, на тврди град Бобовац^[1477] Већ 20. маја био је он лично пред тим градом. Подигнут на прилично високој и стрмој литици, са јаким бедемима, Бобовац је направио на нападача јак утисак. По причању Константина јаничара изгледа, да је султан, журећи, пошао на Босну без довољно артиљерије. Кад је видео положај и бедеме Бобовца њему је било јасно, да га неће моћи лако заузети, ако га пре тога не бомбардује. И с тога је наредио, да се ту, пред самим градом, лију топови. Али му је тај посао уштедео заповедник града, Радак, који је, за нека обећања, пристао да преда Бобовац.

Халкокондил, који није, као Јаничар, био сам учесник у овом рату и који га је описивао по причању других и с тога не сасвим поуздано, прича, да је султан напао град са свим ратним справама. Турски савременик Дурсун-бег казује, међутим, да су Турци, после борбе, "отворили капије" града пре него што је султан дошао.^[1478] Султан је потом направио кратак процес. Радак је, место награде, био посечен, јер је султан презрео издајицу и његово срамно дело. Малу градску посаду је делом заробио, делом преселио, а делом оставио. Наш јаничар је имао прилике, да у Бобовцу види и она два босанска посланика, који беху тога пролећа у Цариграду и да их подсети на своје опомене.

Од Бобовца кренули су Турци одмах даље. Дурсун-бег каже, да су се иза пада Бобовца предали Високо и још неки градови, свакако у долини Босне. Претходницу турске војске од 20.000 људи водио је Махмуд-паша Анђеловић, добар познавалац прилика у Србији и Босни, онај исти, који је имао главну улогу и приликом освајања Деспотовине.^[1479] Дурсун-бег истиче, да су се заповедници неких градова, уздајући се у неприступачност и чврстину својих места, били решили на отпор до краја. Са много источњачког колорисања, а са мало конкретних података, он описује тешке, али по Турке успешне, борбе око тих градова. Султан је с војском пао најпре пред Травник, а одатле је отишао пред Јајце, као главни град земље.

Краљ Степан га није сачекао, него је хитао на запад.^[1480] Константин јаничар бележи, да је "радио и дању и ноћу о том, да би могао хитно скупити некакву војску". На том свом путу он је стигао у тврди град Кључ, у Крајини. Махмуд-паша, који је јурио за њим, дознао је, прича Јаничар, од једног издајице, да се Степан налази у том граду, иначе би га сам промашио. Дурсун-бег, који је у причању много китњастији, али мање поуздан, казује, међутим, изречно, да је турску претходницу водио Омер син трикалског господара Турхан-бега и да је та претходница имала "љућу битку и крвопролиће" пред Кључем са краљевом војском. За краља каже, да је био "огроман, стаса као Хезбер" и да је много пио. Турци су у борби остали победници и натерали остатак краљевих чета да се врати у град. Онда је тек, вели, стигао Махмуд-паша. Кључко подграђе било је већ попаљено, а сам град недовољан за даљу борбу.

Ту је Махмуд почео преговоре с краљем, да се преда и да уштеди земљи даље борбе. Јаничар изречно каже, да се Махмуд заклео краљу "да му животу ништа бити неће." То потврђују и Дурсун и турска хроника Ашик паше Заде. У њој се чак каже, да је паша поручио краљу "нека дође и пољуби цару руку, и нека му преда неке градове, и нека се подвргне плаћању харача. Цар нека у те градове смести своју војску, па потом нека се краљ опет у своју земљу са својим господством врати. И тако ће му бити наклоњен."^[1481] Махмуд је тако раније поступио и са грчким деспотом Димитријем. Он је знао да би се краљевом предајом убрзао цео ратни поход, а без тога би губио време опседајући град на подручју које је било неподесно и не без опасности. Краљ је поверовао његовом обећању. Он је на сличан начин изишао поштеђен из Смедерева, па је могао мислити да ће се према њему имати обзира и овом приликом.^[1482] Даљи отпор био је без икаква изгледа. Људи су се, захваћени паником, склањали куд је ко могао или се без узајамних веза повлачили у тешко приступачне градове. Жалосни примери издаје или себичњачке пасивности обесхрабљивали су људе још више. Остављен без помоћи од савезника, у земљи где није било никаквог одушевљења да се под сваку цену брани њена, макар и половна и често пута компромитована, слобода, несрећни краљ шта је и могао друго да ради? Да витешки погине као последњи византиски цар? Али зар је тај пример пожртвовања могао да засветли пред његовим очима у земљи, где одавно нико од њених главних личности није пао у борби за једну идеју и једно уверење?

Глас да је пао Бобовац, најтврђи град Босне, тако брзо и тако неочекивано, унео је забуну на све стране. Кад је султан стигао пред Јајце његовим грађанима било је јасно да се неће моћи ни они одржати. Веровали су, да би се борили за једну већ унапред изгубљену ствар. Халкокондил, свакако по саопштењима учесника, саопштава, да је у страху свак мислио да се спасава са што мање штете. Јајчани се с тога предадоше султану без борбе. Тако казује и

Дурсун-бег. Пошто је ушао у град султан их доиста поштеди, ваљда да би тим примером деловао на остале. Једино је од градских бољих породица одузео неколико синова, па неке задржао за се, а неке поделио својој пратњи. Критовул, међутим, прича, мање вероватно, да се град, у ком се налазио краљ, предао после жестоког бомбардовања.^[1483]

Махмуд паша је упутио Омера сина Турханова, који се свуда истицао својом храброшћу, да узме остале градове Босне, а он је са заробљеним краљем отишао султану, пред Јајце. Уплашени краљ је пристао да поручи свима чуварима својих градова, да се предају. Ови би то учинили, у општој пометњи, и без те поруке. Овако, ишло је све брже. У граду Звечају, прича Дурсун-бег, био је заробљен краљев брат, можда млади Сигисмунд.

Међутим, султан је био киван на краља Степана и није хтео да му опрости. Није признао ни Махмудово обећање; чак се, по причању, и љутио на њ. Степан се показао непоуздан, а усудио се да се обрне против њега и после милости коју му је указао у Смедереву. Ако остави жива краља није искључено да тај и после не покуша какве везе с његовим непријатељима. С тога је најбоље, као и у Србији, рашчистити потпуно ситуацију и од Босне направити турску област, у којој ће се вршити само његове заповести. Ашик-паша изречно каже да је султан рекао: "Ако неке градове дамо овом краљу, извор за рат остаће." По споразуму са својим доглавницима он реши да се краљ погуби. Кажу, да је мудрац шеик Алаудин Мусанифек одговорио султану: "Оваква неверника погубити свети је рат за веру!" С краљем заједно погинуо је и његов стриц Радивој, на кога је султан исто тако био љут, јер је и он учествовао у промени политике од Смедерева до отказа харача.

Ашик-паша и Дурсун-бег помињу, да су после краљеве погибије "смрсали конце" Ковачевићу, који је био заробљен ваљда при пролазу турске војске, и Павловићу, који се нашао с њим заједно. Све њихове ризнице донесене су султану. "У градовима тих земаља нађоше толико блага и богатства да се избројати није могло."^[1484] Уопште се на све стране говорило много и речито о богатству Босне и о њеном великом сребру. Већ у лето 1464. тражио је Еса-бег од Дубровчана онај доходак који су они давали Павловићима, а од 1466. год. његов син Челебија зове се "господарем земље Павловића".^[1489] С краљем је било заробљено и двоје деце Томашеве од друге жене, Сигисмунд и Катарина. Њих је султан поштедео и повео са собом.

Српски летописи забележили су, у неколико верзија, вест, да је султан преко Дрине упао у Босну, "примио" Бобовац и Јајце, "заклао" краља, заробио му брата и сестру, и да је краљица с ризницом побегла "на Угре". На повратку из Босне дошао је султан у Скопље 17. јула.^[1486]

Све је ово било свршено већ првих дана месеца јуна. Цео Мехмедов поход кроз Босну није трајао више од шест недеља. Има право Критовул који каже, да је он прошао "као муња."^[1487] Већ 2. јуна решили су Дубровчани да предузму нове мере за одбрану свог града, ако дође ред и на њих, а од 6. јуна алармирали су Стон и Слано и дизали војску и од својих поданика и од најамника из Апулије. Херцег Стјепан спремао се тих дана, да се са породицом склони у Дубровник или на неко од дубровачких острва. У Млецима се још 13. јуна знало, да је босански краљ допао ропства, а дан потом јављало се из Млетака у Фиренцу о "бедној невољи краљевства и краља босанскога" и о том, да Турци с краљем рђаво поступају.^[1488] У Дубровнику се 14. јуна очекивала избегла босанска краљица, а 15. се решавало, да се упути султану посланство, које ће уз харач понети богате поклоне њему и његовој пратњи. У исто време, из страха да Турци, на повратку, не нападну и њих, они су затрпавали чатрње, рушили зграде и цркве испред градских зидина и секли све дрвеће, да се не би непријатељ ничим могао послужити. За одбрану града примани су у Стон "Власи" и други Поповци, способни за оружје, а 21. јуна писано је војводи Иванишу Влатковићу, да што брже дође у Дубровник са стотињак оружаних људи. Међутим, извињавали су се херцегу Стјепану, који је хтео да дође у Стон, очевидно с тога, што би им могао сметати у одржавању изузетних мера ради одбране тог места.

Крајем јуна сва је опасност за Дубровник била прошла. Већ је 27. јуна писано Иванишу

Влатковићу, да не долази са својим људима. У граду се било чуло, да султан одлази из Босне, само се није знало, да ли ће на Дунав, против Мађара, или старим путем према Цариграду. Домало чуло се, да је и опет кренуо преко Сјенице, у којој се бавио 7. јула.^[1489] У Босни је, у свима главнијим градовима, оставио мале посаде и као заповеднике своје људе. Захватио је био; природно, и један део Херцеговине, и то не само онај преко кога га је водио пут, него и нека места на западу, као, примера ради, Љубушки. Неке од херцегових градова султан није ни узео сам, него су му их из страха предали њихови заповедници, или су то чинили из жеље да себе сачувају. За време борби између херцега и Владислава они су, делимично, већ онда били похватили извесне везе с Турцима. Овог пута изгледа, да је с Турцима био у неком додиру Владислав Херцеговић, и то, како се чини, на своју руку, иако је показивао солидарност са осталим турским противницима.

Босна је пала брзо, без иједне веће битке и скоро без икакве праве борбе, "шапатом" како се после говорило, изједена већ раније домаћом неслогом, одсуством сваке моралне одговорности, и беспримерно безобзирном себичношћу оних који су се налазили на њеном челу. Турци су једним ударом ноге срушили зграду која је била сва црвоточна. Нико не устаде да је пожртвовано брани, а издаје је било на више страна. У писму папи од 27. јануара 1464. краљ Матија је, истина, правдајући себе, с прекором и црно приказивао босански став. Турчин је, вели, победио пре него је и извадио мач. "Vicit deinde regem arte et dolo, non armis superatum demumque excruciatum necat, arcas omnes et munitiones regni in deditionem accepit, custodibus earum manus ultro porrigentibus"^[1490] Босанска хисторија не даде ни једне Марице, а камо ли величанственог Косова! Ниједна балканска држава није пала брже, ни лакомисленије, ни срамније. Како се борио стари деспот Ђурађ; како, баш против овог истог султана, Скендер-бег! У оно мало народних песама о пропасти босанског краљевства, чије је порекло, у осталом, врло сумњиво, а тенденциозност и сувише прозирна, покушано је да се тај пад објасни тим, што је у земљи било много издаје и заваде, како "бан" босански

Свој је браћи својој омрзнуо
И голубу на јеловој грани

и то с тога, што га превари "господа латинска", те прими њихову веру.^[1491]

Љуто завађена верски; лишена осећања праве државне независности због и сувише јаког мађарског притиска и верске римске активности; у последње време и класно подељена, са незадовољним сељаштвом; дуго година поприште грађанских ратова, у којима се удруживао ко је с ким хтео и где се борило како је ко желео и чим је могао; са пољуљаним и породичним и сваким другим моралом; Босна је пала скоро као пример државе, која није имала ни неке свесне хисториске мисије ни неке јасне идеје водиље. Њен полет у XIV веку малаксао је брзо и скоро без трага. Њена прошлост, као нешто сувише сложено, туђе и далеко, невезана судбински за њезину народну душу, заборавила се чак у властитом народу и на сопственом подручју. За њу скоро не зна не само наша тако богата епска поезија, него ни локална предања, која на другим странама могу бити тако упорна. С Босном је 1463. год нестало једне државе, која је настала и живела претежно само као географска јединица и која је само у једном изузетном периоду покушала из свог географског положаја створити једну хисториску мисију.

Акција краља Матије

Вест о паду Босне и погибији краља Степана изазвала је запрепашћење и дубок бол у целој средњој Европи. Непосреднији чак него пад Цариграда. Турске чете и пре тога залетале су се у Далмацију и Хрватску и допирале до Љубљане и штајерске границе на једној и до Темишвара на другој страни. Сад, после пада Босне, кад је њихова граница померена до Саве и Уне, опасност од њих постала је за цео свет очигледна. Босна је, као и Србија, могла послужити да Турке извесно време задрже, док се не спреми отпор. Али ко ће их сад

задржати? И где? Препаци су били могући сваки час; и то и они мањи, појединачни, исто као и залети већих ордија. Нарочито је постало јасно свима Мађарима шта су изгубили раније падом Србије и сад падом Босне. Њихова је цела јужна граница остала отворена, на огромној линији Саве и Дунава. Сам је краљ Матија говорио, да је Босна "кључ и капија" за север и запад.^[1492] Није с тога никакво чудо, што је папа, и иначе потресен катастрофом земље, коју је он гурао у борбу и излагао ударцу, са сузама у очима говорио у кардиналском колегију: "Босна је пала, краља њеног убише, дршћу Мађари и дршћу сви суседи."

Кад је султан Мехмед оперисао у Босни краљ Матија се, од 12. маја, налазио у Бати и Бачу, а од 6. јуна до средине јула у Футогу. Ту му је стигао глас о босанској катастрофи. Карактеристично је за његово држање, да се није кренуо из својих положаја за цело време док су се Турци бавили у Босни, нити је његова војска учинила и један већи потез да помогне тешко угроженим Босанцима. Остао је чак миран и за време повлачења Турака. То је, боље него ишта друго, казивало, да он није био довољно спреман и да није имао довољно самопоуздања да пређе у офанзиву.

Бан Павле Сперанчић, познати противник Босне, био се уплашио исто тако, али није предвиђао овакав обрт у свом суседству. Он се крајем маја или почетком јуна био обратио у Млетке молећи да га они приме у заштиту и против Турака и против "босанске господе". Млечани су му 7. јуна одговорили, да ће то учинити радо, али су као цену за ту услугу тражили град Клис. Међутим, из добро срачунатих политичких мотива, они су пристајали да га прихвате у крајњем случају и без те цене, надајући се, свакако, да би је могли добити накнадно. У исто време Млечани су упутили на те стране две ратне лађе, опремајући одмах и још друге две, да би охрабрили своје "верне" на далматинској обали и на тим странама.^[1493] Кад се у Млечима чуло за босански слом настала је и код њих тешка забринутост. Њу су они отворено приказивали папи 10. јуна јављајући му шта је задесило Босну. По њиховом мишљењу то је било "од таквог значаја и такве тежине за спас хришћанског имена, да се то једва да толико проценити колико заслужује". Ако се одмах не предузму озбиљни лекови против те кужне напасти могу се очекивати још већа и непоправљивија зла.^[1494] Одмах потом, 13. јуна, примили су под заштиту бана Павла Сперанчића и обећали му помоћ против сваког сем против мађарске круне.^[1495] Истога дана, обавештавајући га да је Турчин већ "подјармио" Босну и да ће може бити проширити своја освајања и на њихову штету, они су овластили свог адмирала Алојза Лоредана да покуша постићи какве успехе у Мореји.^[1496]

Млетачки извештаји папи о слому Босне од 14. јуна дају страшну слику. Султан је опустошио "ватром, железом, убиствима"; њено становништво мучи и раздељује као плен; а главне градове добио је силом или предајом. Оно мало што је још остало од Босне даде се лако освојити, јер је земља потпуно обезглављена и растројена. Турске чете провалиле су на Приморје све до Сења и упале у Крбаву. Том приликом оне су заробиле и бана Павла Сперанчића. Његова удовица нудила је после Млетачкој Републици неке своје тврђаве у залогу, да би дошла до потребног новца за откуп.^[1497] Млечани су се обраћали папи, да, на очиглед несумњиве опасности, покуша остварити оно што је одавно намеравао, и то чим пре. Они су врло речито, и врло убедљиво, покушавали да му објасне колико је потребна баш та брзина, а сами су искрено пристајали да крену у акцију.^[1498] Предузимали су све потребне мере да се приправи одбрана Далмације. Обећали су 17. јуна помоћ и посланицима уплашеног Дубровника, дозвољавајући им да се код њих снабдију оружјем и узму нешто најамника.^[1499] Пристали су чак и да их њихова флота брани у случају турског нападаја.

Млечани су били много активнији од Мађара. Они су чак препоручивали овима, да не би склопили мир с Турцима, чујући свакако да је и код њих завладао приличан страх. Њихова је мисао била да се образује велика хришћанска лига, у коју би ушли не само народи средње Европе, Мађари, Немци, Чеси и Пољаци, него са папиним посредовањем и Талијани и Французи, па чак и Португалци. Крајем јуна између Млечана и Мађара већ су почели преговори о склапању савеза против Турака. Њихова сарадња била је сасвим природна; после

пада Босне долазила су на ред њихова подручја, и то у врло блиском времену. Њихова је жеља била, да се ради бољег успеха целог предузећа и ради већег моралног ауторитета стави на чело акције сам папа. Пије II био је, зна се, искрено уверен о потреби једног правога и на велико организованог крсташког покрета. Он је јасно видео турску опасност и трудио се да је предочи и другима. Кад Турци сиђу из Босне на Приморје они су већ на вратима Италије и постају погибао не више за Балкан него и за осталу Европу.

За то време долазили су себи престрављени Босанци и њихови дубровачки суседи. Чим је чуо за одлазак Турака херцег Стјепан пошао је у источни део своје државе, да прибере људе и поврати неке од предатих градова. Већ средином јула преотео је Влатко на источној страни тврди град Кључ код Гацка, а Владислав на западној град Љубушки. За ове акције Владислав је тражио од Дубровчана да му даду нешто војске, али су се они извинили. Нису хтели да на њих падне ни сенка турске сумње. Нису смели чакни да приме у свој град удовицу босанског краља, него су је упућивали на неко од својих острва. Настојали су, међутим, код војводе Иваниша Влатковића, који се после склонио чак у Млетке, да се у њихов град пренесе сумњиво тело Св. Луке, што су га босански фрањевци били спасли из Јајца у Пољица. Али у том нису успели. Тело је било пренесено у Млетке, иако су Мађари удовици краља Степана нудили три-четири града, да би га предала њима.^[1500] Кад су се дубровачки посланици вратили од султана с повољним гласовима, они су већ 21. јула дозволили својим трговцима да могу ићи кроз Босну, истина, с почетка без иметка. Било је потребно да осмотре ситуацију и да виде у каквом се стању налазе њихове радње и инвестиције после целе ове катастрофе. Упутили су у исто време и богат поклон у свити Еса-бегу Исаковићу.^[1501]

У Херцеговини ствари нису и опет ишле како треба. Владислав Херцеговић био се смирио само за неко време, док је протутњила турска опасност, па је онда поново кренуо распру с оцем. Тражио је не четвртину, него трећину земље за себе, пошто је херцег имао три сина. Другим речима, имао је отац да напусти или део свог најмлађег сина Степана, или свој. Као да је, уз то, било и неких несугласица са Скендер-бегом. Жалећи земљу, која се још није опоравила од тако страховитог удара и коју је бар ова несрећа имала да тргне и освести, Млетачка Република је још 1. августа решила, да посредује између херцега и Владислава, као и између Скендер-бега и околне господе, да би се нашао лек за њихове неспоразуме. Упутила им је с тога једног посебног посланика.^[1502]

Неколико непознатих босанских-племића, који беху дошли у Млетке, тражили су још 12. августа 1463., да им се да помоћ, како би могли повратити босанско краљевство. У исто време они су говорили, да преотето краљевство и себе не желе ставити ни под чију другу врховну власт него само под млетачку. То је био јасан израз незадовољства са Мађарима и њиховим држањем. Ти исти племићи препоручивали су, да се пошаље посланство и херцегу и осталој господи оних страна, Млечани су пристали на ту понуду, јер је одговарала њиховом општем плану о хришћанској акцији против Турака, а надали су се, да би то могло утицати и на смиривање личних сукоба, као што беше овај у херцеговој породици.^[1503] Један херцеговачки свештеник, фра Никола Задранин, бискуп дувањски, био је нарочито одређен да у Истри проповеда крсташки рат против Турака и да свакако излаже беде своје земље.^[1504]

Краљ Матија се за то време измирио са немачким царем и прихватио начелно савез са Млечима. Ови су искрено и са свом енергијом радили да тај савез постане што општији. Хтели су, да у њ уведу и Скендер-бега и херцега, као и друге суседне главаре. С тога су радили и на том да их сложе. Опмињали су и краља Матију, да не постиди своје претходнике и да жустро настави почето дело. Херцегу Стјепану поручивали су преко свог посланика Антонија де Приолис, како им се чини да ће освајање Босне ићи "доста лако" ("*quam recuperationem satis facilem judicamus*"), само да треба слоге и прегалаштва. Најгоре ропство у које су запали кренуће људе да се ослободе и поврате бар један део изгубљеног. А добиће и помоћи од суседа, који ће узнемиравати Турке на разним странама. Не треба чекати да се Турци у Босни учврсте, а духови омлитаве. Млетачком посланику било је препоручено,

да на сваки начин настоји увући херцега у акцију против Турака, као што се у истом духу радило и код Скендер-бега.^[1505] У исто време дозвољено је било и Стевану Црнојевићу, да од Турака преотме град Медун. Деловали су чак и у Малој Азији против Мехмеда, само да му задају посла на више страна. Да би у Херцеговини придобили угледније људе за своје гледиште и за своју страну они су 4. септембра уврстили у ред својих грађана кнеза Прибисава Вукотића и његове наследнике.^[1506]

Између Мађара и Млечана склопљен је 12. септембра 1463. савезни уговор о рату против Турака, и то не само у Босни, него по целом турском подручју, свуда где се може. Млечани су веровали да помоћу флоте могу забавити Турке на више страна, да се не би концентрисали у једном правцу. Млечани су имали вести, и веровали су у њих, да ће им се придружити и сам папа, и то чак лично, и да ће им стићи у помоћ и други хришћански кнезови. Они сами започели су непријатељства у Мореји и имали су извесних успеха.^[1507]

Мађарска војска прешла је у Босну почетком октобра, и то код Градишке. Одатле се, у две колоне, кретала према Јајцу. Једну колону водио је Имбро Запоља; а друга, у којој се налазио сам краљ, прешла је Сану и преко Кључа ударила на средиште земље. Краљу се придружио са хрватским четата Мартин Франкопан. Краљ га је за то у једној повељи од 23. новембра 1463. нарочито похвалио и после награђивао.^[1508] "У војном походу краљеву учествовали су тако рећи сви главни чимбеници угарске свете круне", па чак и калочки надбискуп и друга два бискупа.^[1509] Матији је било много стало до тога и да подигне пали мађарски углед и да стварањем новог босанског бедема заштити угарску границу. Да није могао развити више активности главни је разлог тај, што није имао на расположењу новаца, да би прикупио већи број војске и да би је боље опремио. С тога се првих дана октобра обраћао Млечанима тражећи да му они помогну. Млечани су пристали да му исплаћују за шест месеци по 4000 дуката. За то време његова је војска, без много отпора од малих турских посада, стигла до Јајца. По доласку, негде око 10. октобра, извршиле су хришћанске чете први јуриш на град, и успеле су да се пребаце преко варошких зидина. Турска посада повукла се потом у унутрашњи град, а Мађари су почели са опсађивањем. За разлику држања босанске и турске војске доста је навести само ову чињеницу: да су Босанци предали град скоро без икакве борбе, а да је мала турска посада бранила Јајце скоро два месеца и да је краљу Матији задала доста муке.

Пре него што су почеле операције мађарске војске упутио је Владислав Херцеговић своје посланство у Млетке, које је имало понудити Млечима да они прихвате босанско краљевство. Млечани су 13. октобра одговорили, да су веома захвални на тој понуди, али да је мађарски краљ започео своју акцију и да је већ заузео Јајце. Даље нису хтели намерно рећи ништа више, да се не би заплитале ствари. Самом Владиславу, који је, као и Иваниш Влатковић, њихов други пријатељ, тражио за себе један део острва Брача, одговорили су, да то не могу учинити, јер су према становницима тог острва у обавези да ће их чувати и ником не предати.^[1510] Владислав је, међутим, упао с војском у Босну и узео је нека места и крајеве изјављујући да то чини у име Млетачке Републике. То је, сасвим природно, изазвало изненађење међу Мађарима и они су тражили објашњење од Републике. Из Млетака се одмах, 19. октобра, одговорило да је то вршено без њихова знања и да они нису дали никаква повода за то. Они су преговарали с Владиславом, да га смире с оцем и да га одвоје од веза с Турцима, али не и да квари савезничке односе. Млечани немају ништа против мађарске акције у Босни, чак им њихови успеси тамо, као правим хришћанима, стварају истинску радост.^[1511] Владислав, међутим, није говорио онако без икаква повода. Њему је млетачки кнез из Сплита био доиста дао три заставе Св. Марка и 40 људи, само су се Млечани бранили, да је то њему било дато зато, да би само повратио своје области и градове.^[1512]

Успех Мађара дигао је дух код хришћана и оживео многе наде. И опрезни Дубровчани беху решили 5. новембра да позову краља Матију, да чак дође у њихов град. После су му послали и нешто праха на поклон и лекара да му лече рањенике.^[1513]

Мађарски успеси деловали су и на херцега Стјепана и на његова сина Владислава. Овај је био освојио северозападне жупе од Прозора до Жупањца и онда је, свакако после млетачког одговора, пришао Мађарима. Краљу Матији је његова сарадња била добро дошла. Херцеговачка војска држала је линију од Прозора до Доњег Вакуфа и спречавала је прилазак Турака Јајцу са те стране. Сем тога она је утицала и с моралне стране, уједињујући све хришћане у борби против Турака. Нови дух донео је и помирење између оца и сина и омогућио њихову сарадњу. Млечани су настојали код херцега да призна створено стање, пошто је Владислав већ посео оне области на које је полагао право. Обавестили су га и о том, да је 16. новембра склопљен и формални савез с папом и бургундским војводом и да се они надају, да ће идуће године пренети борбу далеко на турско подручје и њега обештетити за учињене услуге. Војвода Влатко, други син херцегов, постигао је за то време на истоку лепе успехе. Повратио је један део Павловићева подручја са шест градова и један део Ковачевићева са три града, од којих је један био близу Сребренице. Турке је тамо делом побио, а делом растерао.^[1514] Краљ Матија, у својој повељи писаној под Јајцем 6. децембра, назива "својим верним" и херцега и Владислава. Хотећи да га награди за његов тобожњи антитурски став приликом пада Босне и за његове нове услуге, краљ је Владислава уврстио у ред мађарских барона и уступио му жупе Ускопље, Раму и Ливно са градовима Веселом Стражом, Прозором и Ливном, са свима границама које је Владислав преотео од Турака. Владислав се за то обавезао Матији на верну службу и савезништво и пристао је да уступи Мађарима буковачки град са неретванском облашћу.^[1515] Добијене жупе, које су делимично припадале раније босанском краљу и које су значиле знатно проширење његова подручја, могле су да замене то уступање и да осетно појачају Владиславов углед. Херцег сам дошао је са својом војском пред Јајце у помоћ Матији и хвалио се после, да је он својим учешћем одлучио победу, јер је Мађара у борби било мало. Причао је чак, да је љут султан говорио, како "per el ducha Stefano ha perso Jajze e non per el re de Hungaria".^[1516]

У јајачкој вароши издао је краљ Матија 14. децембра потврду имања у Сребреници и око Сребренице наследницима Дубровчанина Дабижива Латинице, које су Турци протерали.^[1517]

Опсада Јајца отегла се прилично дуго и у тешко зимско доба задавала је много незгода и опсађеним и опсађивачима. За опсадну војску, која није имала довољно сигурних коначишта и била изложена киши и снегу, невоље су биле доста велике. Али и опсађени су патили од недостатка хране. Број способних бранилаца био је пао на свега 430 људи. Краљ Матија, да прекрати муке, беше наредио све припреме за јуриш 26. децембра. Али на сам Божић, ваљда рачунајући с тим празником, стиже турско посланство из града, које понуди предају. Краљ је примио опсађене и одмах упутио војску у град. Већи део турске посаде, заједно са заповедником, пристаде да ступи у мађарску војску. Одмах потом предадоше се и околни градови и утврђења, њих око 60 на броју. Међу њима је био и Звечај, чији заповедник Константин јаничар с радошћу бележи, како се опет нашао међу својом хришћанском браћом. Њему захваљујемо и најбољи, мада не увек и најпоузданији, опис свих ових догађаја.^[1518]

Јајце је пало пре него му је стигла тражена помоћ из Сплита и Шибеника са прахом и људима. Мађари су с тога пребацивали Млечанима да их не помажу довољно и да је цео терет борбе пао на њих. Млетачка Република одбијала је те прекоре и наводила је шта је све урадила, али је пристала да своје напоре идуће године и повећа. За догодишњу војну она је обећала 60.000 дуката, и то 20.000 да даде унапред, како би се краљ могао боље спремити.^[1519]

Освајањем Јајца краљ Матија је за ту годину завршио своју акцију у Босни. Усред зиме у босанским планинама ратовање би било веома напорно и жртва би било далеко више него што би било потребно, а и за оскудну краљеву касу издаци би постали неиздржљиви. Полazeћи кући краљ снабде Јајце и околна места прахом и оружјем, а за заповедника у граду постави Ивана Секулу од Хидвега. Њему и његову брату Николи краљ је уз то даровао град

Козару у санској жупи. Сматрајући да за постигнуте успехе много захваљује војводи Имбри Запољи, племићу из пожешке жупаније и далеком потомку племена старог босанског бана Борића, краљ Матија га именован "губернатором" Босне. Дао му је, уз то, и чин и титулу бана Далмације, Хрватске и Славоније и приора вранског. Хтео је тим несумњиво тешње везати ослобођени део Босне са суседним областима, како би се боље могла организовати одбрана и прикупити снага за сваки случај.^[1520] Ослобођени део Босне захватао је западну страну старе краљевине, претежно стару Хрвојеву област, која је одавно имала веза са суседном Далмацијом и Хрватском и чија је повезаност претстављала и извесну хисториску традицију и војничку потребу.

Почетком марта 1464. Млечани су опет стали наваљивати на Мађаре, да не застану са почетом акцијом. Обновили су своје финансијске понуде, а стављали су у изглед и своју појачану активност код папе и осталих хришћанских владара да им се придруже. Помињала се чак и могућност мира или примирја између Енглеске и Француске, које би, онда, са знатним бројем војника пришле општој хришћанској лиги.^[1521] Краљ, међутим, није могао да предузме ништа веће и активније, јер се налазио у сталној новчаној оскудици. Забринути, Млечани су гледали како узалуд пролази време на хришћанској страни, а како се Турци озбиљно спремају. Већ 1. јуна 1464. јављали су они у Рим, да Турци код Једрена спремају велику војску и да је постепено упућују на запад, према Софији. Сигурно је, да ће је упутити против Мађара. Они нису крили своју бојазан, да Мађари, остављени сами, неће моћи одолети толикој сили. Две недеље потом стигле су у Млетке вести, да је у Босну дошла нова турска војска, чији је број био око 3000 коњаника, али који се у првом страху ценио много више, и да предаје огњу све оне крајеве, који су се били ослободили. Скоро у очајању Република је 17. јуна писала, како се боји да од намераване хришћанске акције неће ни ове године бити ништа,^[1522] а у Будим је поручивала да се бар они крену, и то чим пре. Краљ Матија је, међутим, упутио једног свог посланика у Рим, да види шта се све спремао на папској курији и да тамо поспешити ствар.

Турски коњаници, који су се залетели у западну Босну, допрли су близу Сплита, ширећи страх и покор. Заробили су и одвукли са собом око 3000 душа.^[1523] То је очевидно била извидница, која се доста брзо повукла, извршивши свој задатак.

На вести о том турском упаду и турским припремама уопште решио се најпосле папа, да из Рима пође у Јакин, међу тамо прикупљене крсташе. Он се имао и хтео лично ставити на чело хришћанске флоте и војске као духовни и стварни вођа новог крсташког похода. Тамо се почетком августа спремао и млетачки дужд. Али усред тих припрема, као неким удесом, већ остарели, путем и разним узбуђењима изморени, папа Пијо умре 15. августа. Мало пред смрт два дубровачка посланика приказала су му стање у њихову суседству као веома лоше. Тако се сад сви ти крсташки планови разбише одједном. И сам папа, у потпуној оскудици средстава, био је принуђен "да отпусти крсташе, који су од несташнице продали своје оружје".^[1524] Терет рата паде, према том, поново само на старе савезнике, Млечане и Мађаре.

За то време, 12. јула турска је војска поново стигла под Јајце. Том граду, као босанској престоници, давали су нарочит значај и Турци и Мађари. Турска претходница, коју је водио Махмуд-паша, бројала је и опет око 20.000 људи. Испод Јајца, 19. јула, упутио је паша једно српско писмо, писано ћирилицом, у Дубровник, у ком је јављао за свој долазак и корио их, што му још нису послали своје посланике. Тражио је од њих шалитре и сумпора и 9000 динара, и то што пре.^[1525] Његове чете пустошиле су по околини и допрле су чак до подручја Степана Франкопана и заробиле му једног сина.^[1526] Од Турака се беху уплашили и бивши деспотов војвода Милош Биомужевић и Радосав Вукотић, па су почетком августа тражили склоништа на дубровачком подручју. Панике је било и по Херцеговини. У Дубровнику се још 5. јула било решило, да се могу склонити на њихово тле и острва "васали војводе Владислава" "si fugient metu Turchorum".^[1527] Али овога пута са узимањем јајачког града није ишло ни онако брзо, ни онако лако, као прошле године. Посада је јуначки издржавала

непрестано бомбардовање и бранила се упорно. Турцима није помогло ни то, што је опсадној војсци дошао сам султан, бодрећи је на све нове јурише. Мађари су, то треба признати, бранили тај босански град боље од самих Босанаца. Султан је, изгледа, веровао, да ће и ове године, као и прошле, бити брже готов, па се надао да би рат могао пренети и у Угарску. Док се он налазио код војске под Јајцем стигла му је вест, да се Мађари спремају на офанзиву. Извиднице Имбре Запоље, који је прешао Саву с нешто војске у првој половини августа, већ су оперисале на путу од Бање Луке. Обавештен о том султан је наредио на Велику Госпојину општи јуриш на Јајце, да би с њим свршио пре него дођу Мађари. Али ни тај јуриш није успео. После њега султан је чак био толико разочаран, да је наредио опште повлачење; па је, шта више, заповедио и то, да се неки топови побацају у воду, да му не би отежавали маршеве. Шта је био прави разлог таквој његовој одлуци не може се сигурно утврдити. Да ли се после толиких губитака и замора под Јајцем није усуђивао да прими борбу с одморним Мађарима, чије му је држање у Јајцу свакако морало импоновати; или му је нестало хране и муниције; или су му стигле неке друге вести, - све те могућности долазе у обзир, али ни за једну не можемо тврдити да је превагнула. Знамо само поуздано, да су Турци претрпели осетну штету и да се њихово брзо повлачење тумачило као бег.^[1528]

Краљ Матија добио је глас о том пре него што се из Горјана, с Дунава, био лично кренуо према Босни. Одмах потом он је наредио да један део његове војске пређе Саву, да би могао пратити султанова кретања, па је доскора, почетком октобра, и он пошао за њим. На питање, зашто је Матија кренуо уз Дрину према Зворнику, не можемо дати правог одговора. Тешко је одлучити, да ли је хтио уништити залазнице главне војске султанове, или је хтио ослободити усорску и солску бановину између Босне и Дрине и тако сасвим потчинити Босну, или је пак желио у посједу мачванске жупаније за себе осигурати тадању Србију.^[1529] Појава веће мађарске војске и успех код Јајца деловали су на извесне људе и градске посаде у Брсни тако, да су се они сами предавали Мађарима.

Турски намеснику Босни Мухамед-паша Минетовић спремао се, да Мађарима колико могне, са мало расположиве војске, спречи прибирање у том правцу, које је могло пресећи турске везе са средишњом Босном и компромитовати све успехе на тој страни. Велику важност полагао је на тврди град Зворник. Он с тога упути тамо врло способног Скендера Михаиловића, свакако потурчењака, коме даде посаду од 500 војника и доста средстава да утврди град. Мађарску војску водио је долином Дрине Имбро Запоља, а с њом је ишао и краљ Матија. У смелом и ненадном залету Запоља је стигао до Сребренице и опљачкао је, а мађарске трупе запоселе су целу котлину до Рогачице. Али као што султан није имао успеха под Јајцем, тако ни краљ Матија није имао правог успеха под Зворником. Турцима је доста помогао Мухамед-паша, који, истина, није смео да се упусти с Мађарима у борбу, али који је наносио штете њиховим одвојеним одредима и спречавао им довоз хране. Кад је Запоља, у току борби, био рањен у око, и кад је због кишом расквашених путева и турских сметњи био отежан довоз хране за војску, Мађари брзо малаксаше и напустише опсаду Зворника. Чини се, да се и њима прилично журило, јер су оставили један део топова и цебане. Дурсун-бег, који је лично учествовао у том рату, прича, да су се Мађари повукли због намерно од Турака пуштених вести, да им султан стиже у помоћ. То потврђује и Бонфинијево причање по мађарским саопштењима. Кад су видели њихово повлачење Турци су систематски нападали њихове залазнице и нанели им доста губитака. Турци, па и Критовул, приказују ово мађарско повлачење као прави бег. И Бонфини помиње баш "turpem fugam". Оно је извршено средином новембра. Наши летописи забележили су, да је цар Мехмед био "разбијен" под Јајцем 1. септембра и да је "побегао испод њега". "И Оугри Звоникъ рѣваше и не примише јего."^[1530] Тада је, по свој прилици, угледни племић Радич Диничић прешао у Мађарску и у пролеће 1465. добио од Матије посед Донаторњу у чанадској жупанији.^[1531]

Неуспех овај значио је тешко разочарање и за будимски двор и за његове хришћанске пријатеље. Млечани су се у октобру надали, и о том писали и папи, да ће Матији поћи за руком, да потпуно потисне Турке из Босне. Они су чак употребили изразе "eiicere atque

penitus exigere".^[1532] Њима, истина, није била позната пуна истина о завршетку похода против Зворника, али им је убрзо постало јасно, да све те велике планове у вези с мађарском офанзивом против Турака треба у будућности посматрати с више скепсе. Краљ се почетком 1465. обраћао Републици молећи је за новац, да би могао послати нешто војске у Босну "због опасности, које могу задесити ту покрајину" и Република му је 17. фебруара одобрила 10.000 дуката,^[1533] али старог одушевљења све је више нестајало. Нешто је охлађивању односа допринело и то, што Мађари нису пристајали да им признају уступање града Клиса, које је учинила удовица Павла Сперанчића.

На почетку похода Матија се хвалио папи, како мисли обновити опустошену Босну и повратити у њој ред. Његове намере ишле су на далеко, с пуно наде и маштања. После овога, његова је улога знатно сведена. Он је, истина ослободио добар део северне Босне, али то није била база за нове операције, него само место упорне одбране. Јајачка и сребреничка бановина служиле су у првом реду, у вези са Шапцем и Београдом, као одбрамбени бедем за Угарску, као чувари њених капија. Кад су и предузимане из њих и преко њих какве акције оне су имале само карактер авантура. Турске позиције из 1464. године остале су у освојеној Босни чврсте и скоро непоколебиве; са њих Турци су напредовали у етапама, кад мање кад више, али са њих нису више уступали.

^[1440] В. Стефановић, Краљ Матија према Влашкој и Босни. Нови Сад 1932.

^[1441] Нађ-Њари, 80-81.

^[1442] Ср. Јорга, Notes IV, 188-9; В. Макушев, Истор. памятники Южныхъ Славянъ. I, Варшава 1874., 308-9. Ср. R. Urbánek, Dve studie o dobe podebradské. Brno 1929., 328-30.

^[1443] О његовој источној политици в. L. Pastor - F. Raynaud, Histoire des papes. III, Paris 1921., 42 i д. Ср. стр. 21.

^[1444] G. Cappelletti, Storia della repubblica di Venezia. VI, Venezia 1850., 255-6.

^[1445] Нађ-Њари, сп. д., 63-4.

^[1446] Дубр. држ. архив, Cons. Rog., I. 203, 213.

^[1447] Listine X, 165-8; Нађ-Њари, сп. д., 67-73.

^[1448] Љ., 172.

^[1449] Дубр. држ. архив, Cons. Rog., 237, 252.

^[1450] Дубр. држ. архив, Cons. Rog. f. 266, 279. Док И. Гундулић у својој хроници, рађеној по архивском материјалу, нема ни речи о насилној смрти Томашевој (Chronica ragusina J. Restii item I. Gundulae, 361), дотле М. Орбини прича, да је краљ Матијаш потакао на убиство Степана, сина краљева, и Радивоја, његова брата, и да су они удавили Томаша приликом борби код Бјелаја. Као узрок мржњи Матијашевој наводи то, да је Томаш био ухватио цара Мехмеда кад је уходио Јајце, па га пустио и с њим се побратио. Il regno degli Slavi, 370. В. Клајић је примио причање касног хрватског летописца Ивана Томашића, како је краљ Томаш 10. јула био убијен под Ораховицом, у Хрватској, где је дошао да види у чем дангубе његов брат Радивој и син Степан и не извршују са војском онај задатак који им је он поверио. Кад их је укорио они су га, за освету, убили у ноћи тога дана. Povjest Bosne, 320. После је од тога мишљења одустао. Povjest Hrvata II 3, 34. По Орбинију у Далмацији се даље причало, у свој старој историографији, да је краљ Матија сам наговорио Радивоја и Степана да то учине, обећавши им круну. Ср. А. Кнежевића, Kratka povjest kralja bosanskih III, 108-9, који то причање с разлогом одбацује. То други нису чинили, као, на пр., Валентино Лаго (који не помиње Радивоја). Memorie sulla Dalmazia I. Venezia 1869., 287. Критичка историја сматра то причање као легенду. Трећу верзију разбио је, на основу традиције познате код Орбинија, И. Т. Мрђавић, приписујући иницијативу самом Степану. Ср. Ћ. Трухелку, Гласник Зем.

Музеја XXII, 1910., 2. Турски хисторичар XV века Дурсун-бег саопштава поводом тога овај моменат. И он каже да је Степан убио свог оца. "Огрешивши се о свога родитеља, он је био лишен права да буде вођа и глава земље. Победоносни султан је то питање решио на тај начин, што се босански краљ имао да позове да пређе у ислам и да се не пристаје на откуп благом. Међутим краљ, тврдоглав као Ебуџеа, одби тај позив". Гл. Елезовић, Турски извори за историју Југословена. Београд 1932., 64. Краљеву смрт Ј. Стипанчић погрешно ставља у фебруар. *Franjevački vijesnik XXXVIII*, 1931., 39.

[1451] Ср. В. Клајића, *Povijest Hrvata* II 3. 30.

[1452] *Listine X*, 178-81, 188; Нађ-Њари I, 86-9, 90-1. Дубровчани су помагали оружјем бана Павла.

[1453] Дубровчани су се 8. августа 1461. извињавали кнезу Влатку "pro subsidio petito". Дубр. држ. архив, *Rog. f.* 3. 17. септембра поклонила је Република у свити до 200 перпера вредности жени Владислављевој кир Ани, и до 100 перпера сину му Балши. *Иб.*, f. 12.

[1454] Раčki, *Vogomili i patareni*, 476-7. То писмо постало је врло популарно по тексту код Орбинија, *сп. д.*, 372-3. Има га и Гундулић, *сп. д.*, 361-2.

[1455] Нађ-Њари I, 97.

[1456] Љ. Стојановић, *Старе повеље II*, 162-7.

[1457] Нађ-Њари I, 95-7.

[1458] L. Thallóczy, *Povijest Jajca*, 48.

[1459] *Иб.*, 52-3.

[1460] В. Стефановић, *сп. д.*, 19.

[1461] Макушев, *сп. д.*, 157.

[1462] Дубр. држ. архив, *Cons. Rog.*, f. 46, 52, 73, 97.

[1463] Стојановић, *Старе српске повеље II*, 243.

[1464] Дубр. држ. архив, *Rog.*, f. 127.

[1465] Гласник Зем. Музеја XXII, 9.

[1466] *Иб.*, 10.

[1467] *Listine X*, 233.

[1468] 5/III 1463. "de scribendo Narentanis quod respectu terroris, qui est de Turcis qui intraverunt in territorium Cherzechi debeant se reducere Stagnum". Дубр. држ. архив. *Cons. Rog.*, f. 189.

[1469] *Listine X*, 242.

[1470] Гласник Зем. Музеја XXII, 12-5.

[1471] Гласник Срб. ученог друштва 18 (I), 1865., 145 и д.

[1472] Гласник Зем. Музеја XXII, 13; *Cons. Rog.*, f. 210.

[1473] О том Али-бегу, за ког се једно време веровало да је прослављен у муслиманској традицији као Ђерзелез Алија, ср. А. Олесницког, *Zbornik za nar. život i običaje Južnih Slavena*, XXIX, 1-2, 1934.

[1474] В. Стефановић, *Краљ Матија*, 22-5.

[1475] Код Талочија, *Povijest Jajca*, 64, нетачно, да је Ковачевић био "војвода подравски", а није ничим доказано да је он био заповедник Сјенице.

[1476] Гласник Зем. Музеја XXII, 13-4.

- [1477] Опис Бобовца дао је Ђ. Стратимировић. Гласник Зем. Музеја, III, 1891., 203-8.
- [1478] Гл. Елезовић, Турски извори, 64.
- [1479] О њему Гл. Елезовић, Турски споменици. I, Београд 1940., 40.
- [1480] Кривовул прича, да се краљ налазио у Јајцу кад је султан дошао, и да је покушао побећи кад су Јајчани поручили султану да ће се предати. Његово причање аналише Ј. Радонић у Гласу СХХХVIII, 1930., 80-81.
- [1481] Гл. Елезовић, Турски извори, 32-3.
- [1482] У Кључу постоји народно предање, да је краљу Степану била дата вера на месту званом Пашина Софа. М. Попадић, Босанска Вила, 1886., 169.
- [1483] Причања да је у Јајцу био заповедник бан Тадија Дујмовић Угриновић и да је ту погинуо немају никаква ослоња у изворима. Р. Škarica. Doba naseljenja plemića bos.-ugarskih u biv. župi Poljica. Zadar 1901., 26, 49-50.
- [1484] Елезовић, сп. д., 33.
- [1485] Дубр. држ. архив. Cons. Rog. XIX, 76, f. 123.
- [1486] Љ. Стојановић, Стари српски родослови, 246.
- [1487] О паду Босне ср. Клајића, *Poviest Bosne*, 334-8; Ј. Радонића који је аналисао вести Донада да Леце, *Годишњица ХХХII*, 1913., 322- 4; Талоција, који доноси и изводе из извора, *Povijest Јајца*, 64-70. Слаба је радња В. Влајића, *Untergang des bosnischen Königreiches*. Sarajevo 1926.
- [1488] У исписима Л. Талоција, који се чувају у Народном Музеју у Пешти, налази се савремени извештај од 11. јуна сплитског кнеза у Млетке о паду Босне: "Per molte et diverse vie ho saputo el prefato (Turcho) havere havuto Bobovaz cum molte altre castelle et forteze, li quali tucti loghi se hanno dato. Et per dicto signore Turcho a tucti e stata data la fede et viculi (?) osservata. E venuto dicto Turcho contra Jaiza, el secondo migliore loco che havesse el re de Bossnia, et ha mandato parte del exercito suo contra uno castello del dicto re, chiamato Cluz, in quale loco se dice essere la persona del predicto re et tiense fermo, hauera tucto. Dubitasse successivamente sia per venire contra Ragusi marinamente perche molto se dubita che el duca Stefano sia accordato cum el Turcho et cum el fiolo d' esso duca. Quello voglia dire queste cose et quanto le importi a tucta la Christianita la Vostra Signoria per la sua summa saplentia... Del Ban Paulo per quanto de qui se sente et dice lui cerca de accordarse cum el Turcho per mezo de Ladislao figliolo del prefato duca et questi giorni die mandare el suo cancellero al prefato Ladislao".
- [1489] Гласник Зем. Музеја ХХII, 15-8.
- [1490] *Codex Јајца*, 14.
- [1491] Б. Петрановић, Срп. народне пјесме III. Београд 1870., бр. 48 и 49.
- [1492] *Codex Јајца*, 23.
- [1493] *Listine X*, 245-6.
- [1494] *Нађ-Њари*, 211.
- [1495] *Иб.*, 212-6.
- [1496] *Listine X*, 247.
- [1497] Ср. *Starine ХХХIV*, 67. Орбини прича за њ, да је опљачкао босанску краљицу, удовицу Степанову, и да је чак био затворио и хтео предати Турцима, али да су је спасли Дубровчани. Сп. д., 376.
- [1498] *Listine X*, 250-51 *Нађ-Њари* 212-6.

- [1499] Listine X, 253-5, 257.
- [1500] Rad I, 159-63.
- [1501] Гласник Зем. Музеја XXII, 18-20.
- [1502] Listine X, 261.
- [1503] Listine X, 261.
- [1504] Dr. D. Mandić, Acta franciscana Hercegovinae. Mostar 1934., 1-2.
- [1505] Listine X, 266-8; Нађ-Њари, 234-7.
- [1506] Listine X, 276-7; Нађ-Њари, 240-3.
- [1507] Listine X, 270.
- [1508] Monumenta Hungariae historica XXVIII, 57-60.
- [1509] L. Thallóczy, Povijest Jajca, 77.
- [1510] Listine X, 278-9; Нађ-Њари, 244-5.
- [1511] Listine X, 281-2; Нађ-Њари, 246-7.
- [1512] Нађ-Њари, 256.
- [1513] Гласник Зем. Музеја XXII, 23-4.
- [1514] Listine X, 282-3. Ср. L. Thallóczy, Studien, 194-5; Povijest Jajca, 83.
- [1515] L. Thallóczy, Studien, 418-22.
- [1516] Codex Jajca, 46.
- [1517] Dipl. rag. 620-2.
- [1518] L. Thallóczy, Povijest Jajca, 84-5.
- [1519] Нађ- Њари, 263-6.
- [1520] L. Thallóczy, Povijest Jajca, 85-7.
- [1521] Listine X, 298-300; Нађ-Њари, 267-71.
- [1522] Нађ-Њари, 278-9.
- [1523] Starine X, 309.
- [1524] L. Thallóczy, Povijest Jajca, 88. J. Tadić, Promet putnika, 171 и д.
- [1525] Ѓ. Truhelka, Tursko-slovenski spomenici, 22. Он има за ово писмо погрешан датум 1463., а по њему и Љ. Стојановић, Старе повеље II. 274.
- [1526] Нађ-Њари, 286; Povijest Jajca, 89. В. Макушев, Историјски споменици I, 232.
- [1527] Дубр. држ. архив, Cons Rog., f. 71, 84.
- [1528] Казивање Дурсун-бега (Елезовић, 73-4), да је Мађара било толико, да пред њиховом "количином и величином вода река Нил ишчезава" обична је источњачка претераност; а тумачење, да му је краљ Матија нападом од Зворника хтео пресећи отступницу, оснива се на хронолошкој нетачности.
- [1529] L. Thallóczy, Povijest Jajca, 92-7.
- [1530] Стојановић, сп. д., 247.
- [1531] Vjesnih zem. arhiva XIX, 118-9.
- [1532] Listine X, 317.

[1533] Нађ-Ђари, 312-3.

Пад Херцеговине

За то време Херцеговина је поново била отрована. У фебруару послао је херцег Стјепан два посланика у Млетке да их обавесте, како од његова споразума са Владиславом нема ништа и како је међу њима раздор као никад пре. У исти мах он је упозоравао Млечане, да због тога постоји "не мала опасност" за њихове поседе у Далмацији и Албанији. Млечани су 1. марта решили, да опет упуте једног посланика у Херцеговину, да покуша обновити и наћи споразум. И Владислав се, исто тако, био обратио Млечанима тражећи од њих неке услуге, па су ови могли веровати, да би пристао и на посредовање.^[1534] На измирењу између њих радили су и Дубровчани. Они су 2. априла одбили да поклоне Владиславу једну кућу у Дубровнику, а 4. извинили су се да испуне неку жељу и кнеза Влатка. Истог дана решили су, да њихов један посланик оде до херцега и да покуша измирити завађене стране. Саветовано је и Иванишу Влатковићу, да и он лично оде и делује у том правцу.^[1535] Млетачки посланик отишао је херцегу тек иза 10. маја. Преговори су се потом водили у мају између Владислава и брата му Влатка, који је говорио и у име херцегово, у Риједи код Дубровника. Њихову распру искористише Турци и упадоше у Херцеговину, али не више за рачун једне или друге стране, него да је освајају за себе.

Султан је почетком 1465. год. показивао извесне склоности да с Мађарима склопи мир, не знамо тачно на којој бази. Сам је краљ Матија обавештавао Млечане о том. Ови су му поручивали, да би у духу савеза те преговоре требало водити споразумно; а опомињали су га ипак, да, с обзиром на турску непоузданост, треба бити опрезан. Међутим, већ крајем марта знало се у Будиму, да Турци врше припреме за нове борбе. Говорило се, да се спремају против Београда и Јајца, да би отворили капију за даља продирања. Краљ је већ тада јављао у Млетке, да је упутио у Босну нове заповеднике за освојене градове и да ће послати тамо и нове војске.^[1536] Спомињао се и његов план о великој офанзиви преко Србије. Турци су међутим били ставили и Млечанима до знања, како би били вољни склопити мир. Крајем пролећа и почетком лета гласови о миру постајали су све чешћи. Дубровчанину Јакову Бунићу, посреднику за мир, хтело се рећи у Млечима 3. јула, да мира не може бити све дотле, док се њима не да Мореја и Митилена, а мађарском краљу не поврати остатак Босне. У том миру имали би бити обухваћени и они хришћански владари, који су држали с њима.^[1537] Неки Млечани су веровали, да су Турци, због борби у Малој Азији, у тешкој ситуацији, пошто понуде долазе с њихове стране. Сем тога, у Риму се и опет показивало расположење за неку врсту крсташког похода и краљу Матији су овог пута стављана доиста повећа финансијска средства за опрему војске. С тога су извесни државници Св. Марка и мислили да они могу прописивати Турцима услове за мир. Али већина није примила тога предлога, него је опрезно поручила преко Бунића, да Турци кажу у каквом би облику и на којој основи могло доћи до споразума. При тој одлуци Млечани су били руковођени и мишљу да добију времена, па да тачно виде и оцене какав ће бити став Мађара. Ширили су се на све стране најразноврснији гласови. Причало се, како султан нуди Матији целу Босну и Србију, али како он то неће, него да се спрема са 100.000 војске у борбу и како је писао херцегу Стјепану, да ће му доћи у помоћ он и Скендер-бег.^[1538]

За херцега су, међутим, дошла тешка времена. У његовој растрованој земљи Турци су од јула 1465. постигли велике успехе. Њихова војска, коју је повео тог лета лично Еса-бег, није била велика, али није наилазила ни на жилав и опасан отпор. Становништво је бежало на дубровачко земљиште гледајући да спасе себе, не залажући се много за своје господаре. Међу бегунцима налазио се и Владислав Херцеговић, који се својим радом замерио на више страна. Њему и његовој сестри Катарини, бившој краљици босанској, Дубровчани 13. јула нису дозволили да се задржавају у Стону или на Пелешцу бојећи се, да их Турци тамо не потраже. Одбили су му и тражену помоћ. Пристали су, међутим, да га с породицом заједно пребаце на неко од својих острва.^[1539] И упутили су га најпре на острво Шипан, па онда на Колочеп; али никако нису пристајали да се до новембра наврати у Дубровник. У децембру су

му отворено рекли, да га из страха од Турака не смеју држати у граду. Породицу су му међутим примили у град дуже времена. Кад су крајем 1465. год. дошла у Дубровник два изасланика краља Матије, Република је Владислава кришом доводила с Локрума с њима у везу. Турци су за то време продрли до Благаја, заузели га, па наставили своје надирање и даље. Кад је 17. септембра стигао у Млетке глас, да је чак у опасности и Херцег Нови, Република је одмах наредила у Котор, да се најхитније упути тамо једна њихова лађа, да узме град у заштиту; а у исто време наређивала је да се утврди и сам Котор. Други син херцегов, Влатко, отишао је краљу Матији, да тражи помоћ од њега. Он се, вероватно, тужио не само на Турке, него и на Млечане, јер се краљ Матија 2. октобра са Саве обратио Млечанима са протестом, што се они намеравају мешати, или су се већ умешали у послове његова подручја "босанског краљевства."^[1540]

Да су се ствари у Херцеговини развијале брзо и непредвиђено види се најбоље из тог, што је сплитски кнез посео предео око ушћа Неретве и Макарску Крајину без претходног одобрења власти Млетачке Републике. Ова му се 12. октобра обратила једним писмом, у ком се каже, како се међу њима мисли, да је он те области "примио" "са знањем и по вољи" херцеговој. Њима то није било неправо, и нису крили да су се бојали извесних дубровачких акција. Та су се места "сама" предала Млечанима и они су, наравно, сад спремни да их чувају. Мађарске присталице шириле су гласове, како ће тамо лично доћи краљ Матија; а изгледа, према неким вестима из саме Угарске, да се и он лично носио том мишљу.^[1541] Он се од октобра налазио на Сави, код Градишке, и пратио је догађаје. 2. новембра упутио је за одбрану ливањске жупе Јована (Јаноша) Розгоњија, Ивана кнеза загорског, тј. Јана Витовца, и далматинско-хрватског бана Степана Франкопана. Истог дана дао је Дубровчанину опату Александру, главном дипломатском посреднику, дванаест села у Херцеговини, у жупама Луци, Требињу, Драчевици и Попову, сматрајући да на то има право и без сагласности херцегове.^[1542] Розгоњију и Витовцу дао је Матија 3. новембра пуномоћ, да могу у његово име преговарати са херцегом, свакако првенствено о односу Херцеговине према Угарској.^[1543] Истим лицима дао је Матија овлашћење, да могу војском помагати и Дубровчанима, и то не само за одбрану града, него уопште "на корист те земље."^[1544]

Ово питање Херцеговине унело је прилично неповерења између Мађара и Млечана. У Републици се људи отворено туже на сплетке, које се против њих стварају, а све су више увиђали да од заједничке велике хришћанске акције неће бити ништа. Јамачно их је дражила и ова мађарска делатност не само у Босни, него и на крајњем југу њеном, далеком од Мађарске, где су Млечани сматрали да су у питању само њихови интереси. С тога су решили да пожуре склапање мира са Турцима. Пристали су и на мађарски предлог да место за преговоре буде Дубровник.

У Херцеговини су се ствари све више компликовале. Република Млетачка одлучила је 25. новембра да се свакако тог дана изабере један посланик, који ће отићи до херцега. Дотле, они који беху изабрани устручавали су се да пођу на тај пут, очевидно што им је поверена мисија имала бити непријатна и пуна одговорности. Ствар је била у овом. Неретљани су се били понудили Републици, али нису за то имали "изричитог пристанка" ("expressus consensus") херцегова. Она их је из почетка примила као да их узме у заштиту, али је сад мало затезала желећи да има херцегову сагласност.^[1545] Она им је била потребна да разубере Мађаре о својој неисправности. Посланику који ће имати то да изради очевидно неће бити лак посао. Мађарима су, међутим, тврдили, да је херцег био пристао на то. Кад је чуо да су неки његови "издајници" у споразуму с Турцима он је волео да Неретљани дођу под млетачку као хришћанску власт. У том одговору се, истина, не каже, да је херцег мислио да тако треба и да остане, али су они намеравали, по свом обичају, да их доиста задрже. Веровали су, да ће херцег на то пристати, пошто није било изгледа, да ће повратити стару моћ и стари опсег своје државе. У Млечанима се тврдило, да су Мађаре против овог њихова поступка наговорили Дубровчани, којима доиста није могло бити у интересу, да Млечани у том крају учврсте своју власт.^[1546]

Мађари су, у то време, радили код херцега за себе. У Млечима се говорило, како херцег има пуно новаца, "можда више од једног милиона у злату", и како краљ Матија ласка Стјепану, да би му измаио тај новац. Причало се, и да ће херцег уступити краљу свој најтврђи град Нови и још неке друге градове, а да ће њему дати Матија Загреб и друге неке крајеве у Угарској. Сем тога, да ће херцег дати краљу и 100.000 дуката. Ради тога ће и сам Матија лично доћи у Дубровник, да ствари коначно уреди.^[1547] Те су вести биле претеране, као и сва друга препричавања, али је тачно, да је херцег још у пролеће 1465. год. нудио Матији своје најугроженије источне градове Соко, Тољевац, Самобор и Милешево у замену за неке градове у Угарској, и да је краљ начелно био вољан да му изиђе у сусрет.^[1548] После турског освајања с том се заменом није више могло рачунати, и с тога се јављају комбинације с градовима на другој страни. Херцег се сам колебао. Налазио се у невољи, па је лако пристајао на сваку понуду, која би му могла олакшати положај. Турци су напредовали, иако пред зиму спорије. У унутрашњости држао се још једино тврди Кључ, а Турци су се били спустили већ на домак Требиња.

Кад су у Дубровник стигли изасланици мађарског краља, херцег је, свакако по наговорима Дубровчана, ушао с њима у преговоре о уступању свог земљишта Мађарима, да га они бране. У тим преговорима требало је да учествује и Владислав Херцеговић, али су га Дубровчани замолили да он јавно никако не долази у град. Он је у ово време веома рђаво стајао код Турака, који су му отворено претили. Дубровчани су уопште зазирали од свега. Устручавали су се чак да приме у град и мађарску војску од 500 људи. Преговори који су вођени у њиховом граду држани су у највећој тајности; војводу Владислава, који се налазио прикривен на Локруму, кришом су доводили на састанке. У тим преговорима херцег је пристао да Мађари поседну тврди Почитељ на Неретви. Дубровчани, само да потисну Млечане, пристадоше да се о њиховом трошку подигне велики мост преко Неретве код тог места. Већ 3. јануара 1465. упућена је тамо прва лађа с материјалом и радницима, а отада се живо радило и на подизању моста и на утврђивању града.^[1549]

Мање-више отворена борба водила се сад између Млечана и Мађара око бедних остатака Херцеговине, која је била у потпуном расулу. Млечани су гледали на сваки начин да се дочепажу Новог, како тај важни град не би допао у руке Мађара и претстављао опасност за Котор. О том су 17. децембра 1465. поновно писали и которском кнезу и самом херцегу. Знало се у то време на више страна, да су односи између савезника помућени, и то баш због тога питања.

Султан целе 1465. год. није предузимао никакве веће акције у Босни; ова војна у Херцеговини извођена је од споредне војске и знаменитија је по својим дипломатским и политичким заплетима, него по самим борбеним акцијама. Босни је султан, само да паралише мађарски утицај, дао новог краља. Избор је пао на једног члана сродника породице Котроманића, Матију Шабанчића, сина познатог претендента Радивоја. Шабанчићи су били стара босанска породица. У сарајевском округу, према Херцеговини, налази се и данас крај Шабанци, по којима је породица вероватно добила своје презиме.^[1550] Његовим именовањем Турци су хтели да покажу, изузетно од Србије и Бугарске, а свакако због Мађара, да желе једну врсту обнове босанске државе, чак и са једним чланом њихове бивше краљевске куће, само, наравно, под својом врховном влашћу и сталним надзором. Тим средством они су намеравали придобити Босанце на своју страну и одбити их од Мађара, који су за заповеднике босанских градова довели све туђа лица. Шабанчић је именован за краља крајем 1465. год. Он је важио као ренегат, а у Цариграду је имао жену, исламку или праву Туркињу. Већ се тада, према извештају Герарда де Колис, претставника миланског дуче у Млечима, писаном 23. децембра, јасно видело због чега је султан направио тај избор и како би имале да се развијају ствари.^[1551]

Мађари нису одмах одговорили сличном мером. У другој половини 1465. год. Запоља је престао бити босански губернатор. Место тога чина јављају се банови, и то увек по два, који

носе обично титулу банова босанско-хрватско-далматинских. Они су били војници, махом Мађари, и смењивали су се доста често. Њихова је дужност била да ту нову јајачку бановину, на коју се наслањала посавско-сребреничка, с главним градом Сребреником, испод Мајевице, бране од Турака као угаони камен саме Угарске. На нова освајања у самој Босни Матија није више мислио. Од почетка 1466. год. он се обрће, по папином позиву, на северозапад, где почиње љуте борбе против чешког краља Јурја Подјебрада.

Владислав Херцеговић, који је доживео доста разочарања у 1465. години, изменио је потпуно своју политичку линију. Пошто је прекинуо сарадњу са Турцима, која је Херцеговини донела тешких невоља, он се најпре држао уз Мађаре. После млетачко-мађарских диференција у херцеговачким питањима и после дубровачког уздржавања према њему он се определио за Млечане. Крајем јануара 1466. стигло је у Млетке његово посланство, које су сачињавали Манојло Кантакузен и Петар де Фортис, опат ротачке Св. Марије, с отвореним понудама. Млечани су га 4. фебруара, по његовој жељи, именовали за свог главног заповедника (*capitaneus generalis*) са годишњом платом од 500 дуката, али му нису могли ставити, због трошкова на другим странама, више средстава на расположење за финансирање рата. Пристали су радо, да сместе његову породицу на Корчулу или Хвар или на неко друго од острва, где она усхтедне. Војничку помоћ од 2000 људи, коју је он тражио, нису му могли дати. Веома је важно образложење Владислављево за тражење новца: Ако му Млечани не могу дати својих војника, оно да му бар даду средстава да их он набави, јер "сад нико неће да служи него само за плаћу."^[1552] Страшније оптужбе за цело стање у земљи није могло бити. За одбрану земље од Турака, за спас отаџбине, за чување слободе, није се својевољно, са пожртвовањем, хтео више нико да заложити. Војска се могла наћи за новац, али не и за једну идеју, за највишу у животу једне државе. У осталом, после свега што је радио и он и њему слични, је ли Владислав имао икаква права да позива људе на такво пожртвовање?

Опасност за Херцеговину постајала је све очевиднија Турци су се већ били учврстили у главним њеним деловима. Држали су не само Благај, него су до априла 1466. продрли све до близу приморја, у Луг, и до Мићевца. Еса-бег је, болестан, провео зиму у Церници код Гацка. Дубровчани су, опрезни као увек, одржавали везе с њим и његовим војводом Ахметом, али су у исто време помагали и мађарске мајсторе и посаду код Почитеља. У јануару 1466. послали су и помоћи у храни Радичу Бановићу, заповеднику града Висућег.^[1553] Јован Розгоњи и Јован Загорски изјављивали су писмено у Дубровнику, 12. јануара, да ће новац од дубровачког данка мађарској круни употребити за одржавање градова Почитеља, Сокола и Кључа.^[1554] Дубровчани су сами решили 1. фебруара, да пошаљу херцегу 60 солдата о трошку Републике, иако се у фебруару војвода Ахмет налазио с војском у Конављу.^[1555] Међутим, Владиславу их нису дали. Херцег је, од муке, пао у постељу. Крајем јануара очекивало се да ће доћи у Дубровник, али му је, место свечаног дочека, морао бити упућен лекар Бартоломеј. Дошао је ипак у Дубровник у фебруару. Анонимни хроничар дубровачки прича, да су се 9. тога месеца састали ту херцег, Розгоњи, Загорски и Иваниш Влатковић и један изасланик Портин, али да се нису могли споразумети.^[1556]

Херцегу је све више постајало јасно, да се приближује крај и њему и његовој држави. У фебруару понудио је Млечанима два своја града у Боки, одавно запуштени Рисан и Нови, најважније херцеговачко пристаниште.^[1557] У марту његово посланство с болом је приказивало тешку ситуацију земље. Не хтијући да напусти хришћане и везе са Млетачком Републиком херцег је изложен турском нападају. Изгубио је скоро целу земљу. Турчин му је ипак био понудио да се врати у стари однос и да буде њихов харачар, али он на то није пристао. Упутио је 12000 дуката краљу Матији, да му пошаље помоћ у војсци, али од тог није било ништа. Он је помагао краљу под Јајцем и допринео је његовој победи. Тим је још више навукао на се гнев султанов. Краљ Матија му и после тога, поред свих обећања, није стварно помогао ништа. Он му је, преко сина Влатка, нудио извесне своје градове по цену да добије место њих друге, у Угарској, али ни то није донело жељене резултате. Мађари су, истина, дошли, али само с тим, да се учврсте у Почитељу. Из млетачког држања он је видео,

да су му они прави пријатељи, али да желе и јасне односе. Которски заповедник му је изјавио, да има наредбу из Млетака да га свесрдно прими и склони, ако би га протерали из његове земље Турци, али да нема такве наредбе у случају ако херцега протерају Мађари. Износећи тако дипломатски отворено своје односе херцег је молио Млечане, да они потпуно прихвате и да узму у заштиту његове градове против свакога. Мађаре није изречно навео, али је јасно да је у тој ознаци "против свакога" подразумевао и њих. Молећи их да прихвате и његову, породицу, он је помињао само синове Влатка и Стјепана, а не и Владислава, с којим измирење није било ни срдечно ни потпуно. Због њега је, вели, и изгубио земљу. Да има хиљаду живота било би право да их изгуби, јер се огрешио не само о њега као родитеља него о цело хришћанство. Он је провео Турке путем којим они никад пре нису могли проћи и нанео је непроцењиве штете. Херцег је поново понудио Републици у замену два своја града у Боки, али с тим да му их она врати, кад се и ако се прилике поправе. Сад је, накнадно, дао пристанак и на млетачко поседање Неретванске Крајине, говорећи да воли да дође у млетачке руке него и у чије друге, кад већ не може остати у његовим. Жао му је само било, што му кнез Марћело није унапред затражио пристанак за поседање те области, него је то извео у споразуму са Жарком Влатковићем, кога он сматра одметником и својим смртним непријатељем.

На тај опширни извештај, који је био и нека врста исповести, иако не баш сасвим искрене, одговорили су Млечани 10. марта. Пристали су да издају наредбе својим властима, да прихвате херцега без обзира на то ко га буде онемогућио. За уступање градова у Боки (Новог и Рисна) они су му понудили у замену острво Брач и једну кућу у Сплиту или ком било другом граду и слободно становање у Млечима. Свој однос према Владиславу објашњавали су жељом, да га уразуме и поврате у послушност оцу, јер је слога између њих потребна земљи.^[1558] Седам дана потом пристали су, да и они помогну град Висући. Исто тако решили су 12. маја, да помогну са 300 дуката кнеза Владислава ради одбране важног ливањског града. Владиславу је требало много средстава. Од фебруара до априла он је у пет наврата узимао у Дубровнику извесне суме из свог депозита, очевидно за плаћање најамника и набавке оружја.^[1559] Млечани су сем тога решили 16. маја, да на ушћу Неретве подигну једно утврђење,^[1560] које би имало да послужи за сваки случај не само против Турака, него и против Мађара, за заштиту њихових поседа.

Међутим, није било нимало ни тачно ни искрено, да је херцег само код Млечана тражио последњу подршку. Као стари политичар он се обраћао и на друге стране. Хватао се за све. У Дубровнику се 16. фебруара решавало о молби херцеговој, да Република пошаље, свакако ради њега, своје посланике Еса-бегу и султану.^[1561] Од Дубровчана самих тражио је, озбиљно забринут, склониште на Шипану. Ту је имао свој велики посед, који се у народу памтио све до наших дана и називао Херцеговина. Крајем априла тражио је од Дубровчана војника за земљу и поново лекара за себе. Истог пролећа, преко посебног посланства, он је искао од краља Матије 3000 војника на свој трошак. Краљ није могао да му пошаље својих људи, него је 17. маја упутио у Дубровник два посланика, да они тамо потраже ратнике за херцега^[1562]

Али стари херцег није дочекао резултат њихове акције, која није могла обећавати много. Умро је у Новом 22. маја 1466., после подуже болести. Дан пре тога издиктирао је митрополиту Давиду своју последњу вољу. Херцег је оставио иза себе неочекивано велико имање, којим је расположио овако: себи за душу 10.000 дуката; синовима Влатку и Стјепану оставио је по 30000; жени Цецилији 1000 дуката, сребрене ствари, богате свите, златом и сребром оковане иконе и накит. Нарочито је много ствари и све своје богато одело оставио најмлађем сину, мезимцу Стјепану. Ствари његове коморе имале су да се разделе свој тројици синова; од те поделе Владислав није био искључен. Све имање његово имало се пренети у Дубровник, где се новац већ од раније налазио, а за извршиоце тестамена поставио је три своја дубровачка пријатеља и три своја повереника: госта Радина, митрополита милешевског Давида и кнеза Прибисава Вукотића.^[1563] Херцег је на самртном

одру окупио око себе претставнике две главне вероисповести своје државе, али је сам умро као православни.

Херцеговићи

Херцеговина се налазила у ропцу већ и пре смрти херцегове, а иза ње агонија је трајала мало подуже, али без икаква изгледа да се процес може зауставити. Између херцегових наследника није било никакве сарадње. Влатко, који није устајао против оца, сматрао се његовим наследником и узео је титулу херцега. Владислав се одвојио за очеве живота и имао је своју област. Источни део те области држали су Турци, али ни у западним Владислав се није више могао одржати. Брзо после очеве смрти, још у лето 1466., његово Ливно посео је Иваниш Влатковић, а он је сам предао почетком августа исте године нека два своја града у долини Цетине изасланицима краља Фердинанда^[1564] Шта је све задржао од својих старих поседа не да се данас утврдити поуздано, али је сигурно да је само губио. То се види врло јасно и по опадању његова угледа у Дубровнику. Трећи брат Стјепан био је још дете кад је херцег умро и живео је са Влатком.

У то време, кад је, чини се, све било могуће и кад су се правиле и врло фантастичне комбинације, поручио је у Херцеговину син краља Алфонза Арагонског, краљ Фердинанд, како султан намерава с њим да се ороди, "па како напуљски краљ дотада нема прекоморског посједа, то му је султан као мираз обећао Босну".^[1565] То је био посредан одговор на мађарске претензије. Јер краљ Матија писао је још 24. маја 1466. Фердинанду, како ће послати војску у Босну, у којој је "због непријатељских нападаја" оскудица у храни, па га је молио да га он помогне бар у том правцу.^[1566]

Херцег Влатко наставио је у прво време везе са Мађарима. Позивао их је сам, да му помогну у одбрани земље и обећавао им издржавање послатих чета. И оних 10.000 херцегових дуката остављених за душу одредио је папа да се предају Мађарима, "јер да у оно доба нема бољега задушја него ли војевати на Турке". Почетком новембра пошли су били у Почитељ "magistri ingenarii" да раде на бедемима града и да у његовој близини подигну један велики мост преко Неретве.^[1567] Покушавало се све, да се ту бар организује база за отпор, кад је пао Благај и цела неретванска долина око Буне.

Турци су притискали осетно и људи су тражили сигурнија склоништа. Војвода Иваниш Влатковић са браћом понудио се краљу Матији и печујски бискуп, у име краљево, узео је 9. августа 1466. њега и браћу му под своју заштиту.^[1568] Почетком септембра дошао је Влатко Херцеговић на дубровачко острво Даксу, јер је у граду харала куга, и преговарао је о том, да му Дубровчани отпрате жену у Немачку ("in Alemaniam"). Они су одлучили 12. септембра да му исплате 10.000 дуката, али му нису хтели дати својих лађа. Нису, међутим, бранили својим људима да служе Влатку на туђим лађама.^[1569]

У то време пристизала су мађарска појачања у Почитељ. Херцег Влатко био је с њима у вези, али је између њега и мађарских вођа дошло брзо до несугласица. Ови су се љутили што их он не исплаћује кад их је позивао и кад се на то раније био обавезао, јер су од тог имали разних штета. С тога су главни заповедници Јован Розгоњи и Јован Туз наредили дубровачкој влади, да секвестрира цео депозит херцега Стјепана у свом граду за 18.000 златника.^[1570] На челу мађарских плаћеника, "драбаната", био је у Почитељу Сандрус Паул, који је јуначки спремио тај град за одбрану и држао га чврсто, помаган потајно од Дубровчана. За то време Турци су се учврстили у осталој Херцеговини и општили су с Дубровником по обичајима старих суседа. Војвода Ахмет послао је чак за Божић 1466. у Дубровник "здравицу" (misit sdrauiizam)^[1571] У априлу 1467. седео је већ кадија у Требињу. Трговачки промет, који је једно време био застао, почео је видно да оживљује. Као главни град турске Херцеговине постала је Фоча, коју су Турци лепо развили, исто као мало касније и Мостар.

Млечани су са пажњом пратили развој догађаја. Нарочито су зазирали од тога, да се у питања

Херцеговине не умеша још и напуљски краљ, који би им, поред Мађара и Турака, задао нове главобоље. Кад се у августу говорило о том, да Фердинанд упути Владиславу нешто помоћи у храни и људству, они су 29. августа 1466. наредили сплитском кнезу, да не пропушта никакве војске преко њихова подручја.^[1572] Они су уопште били веома подозриви. Како је последња босанска краљица живела у Сплиту, где су јој долазили многи не само Босанци него и Мађари, њима се то учинило сумњивим, па су наредили сплитском кнезу да на вешт начин наговори краљицу, да се пресели у Шибеник или на неко од њихових острва.^[1573]

Међу Херцеговићима је врло брзо настала завада због поделе очеве наследства. С муком је успело Дубровчанима наговорити браћу, да им се састану пуномоћници како би им се прочитала херцегова последња воља. Кад је то постигнуто 9. децембра 1466., Владислав се осетио запостављен и тражио је, да се херцегова оставштина секвестрира. Нашао је брзо помагаче у мађарским заповедницима, којима Влатко, због њихових веза са Владиславом и што није имао новаца, није хтео давати издржавање. Узалуд је херцег Влатко покушавао преко Млечића, да се та секвестрација укине. Дубровчани су се држали наредбе своје врховне власти. Једино на што су пристајали било је то, да му дају понешто унапред на рачун касније исплате наследства. Ова је размирица, наравно, знатно допринела, да се Влатко приближио више Млечанима, а да се Владислав ослонио потпуно на Мађаре. Око тих исплата водили су се чести преговори и велика преписка. Херцегу Влатку требали су новци ради исплате најамника, за дарове, за кућу и за друге потребе и он се често обраћао у Дубровник, да му се плати његов део или да му се даде зајам. Дубровчани су га врло често одбијали и плаћали су му обично само годишње дохотке од кућа и имања. То је љутило Влатка и кварило односе између њих. То је после дало повода и легенди, још одржаваној у Херцеговини, како су Дубровчани преварили херцега Стјепана за новац. Из страха од Турака, прича се, они су тражили да он, кад је остављао своје благо код њих, напише на градским зидовима "Прође херцег и пронесе благо." Кад су после његови наследници тражили тај новац, Дубровчани су им указивали на тај запис. Влатко се због те ствари обраћао и млетачкој влади и краљу Фердинанду, и ови су посредовали, али је успех био само делимичан.

Владислав Херцеговић кренуо је у фебруару 1467. год. за Угарску. Дубровчани су нудили и херцегу Влатку да говори за њ код краља Матије. Он је раније имао веза с Мађарима, али сад се приближио Млечанима и краљу Фердинанду. Овај му је послао чак и нешто војника да га чувају ("per la guardia della persona sua"). Кад је Влатко зажелио и да посети краља у Напуљу одговорено му је у пролеће 1468., да ту посету одложи за повољнија времена, пошто би његово одсуство из земље могло да донесе незгода.^[1574] То није било без оправданог разлога. Иако нису били у отвореном рату Турци су ипак вршили притисак и сумњива кретања. Војвода Ахмет хтео је у децембру 1467. да пређе преко дубровачког подручја и Република је хитно наређивала утврђивање и чување Стона и Конавља и концентрацију неборачког становништва у Конављу на одређена места, у Цавтат, Молунат и друга.^[1575] Турци су узнемиравали нарочито Влатка, али нису штедели ни Дубровчане, тражећи повишење харача. Владислав се, међутим, склонио у Угарску, где је месецима преговарао о својој судбини, оставивши жену без средстава. Дубровачка Република давала је његовој кир Ани неколико пута ситне помоћи од по 20-30 перпера, да јој се нађу у оскудици.

Борбе Влаткове с Турцима биле су више чарке, али ипак с озбиљном позадином. У тим борбама његовим људима пошло је за руком да заробе војводу Ахмета и да га одведу у Нови. Да би те борбе биле успешније Дубровчани су препоручивали, да се измире херцег Влатко и Иваниш Влатковић, али су опомињали своје власти "quod caute moueant nostros ne quemquem Bosinensium recipiant in contratis nostris".^[1576]

Крајем 1467. год. беше дошло до сасвим конкретних преговора о примирју између Турака с једне, а Мађара и Млечана с друге стране. Ранији полет беше сасвим малаксао. Краљ Матија је обратио пажњу на другу страну, а Млечани сами нису ни могли ни хтели да снесе све

тегобе рата. Али баш у то време навалише Турци на Албанију и јуначки Скендер-бег умре 1468. год, у млетачком Љешу гледајући слом своје државе. Млечани су на то решили, да употребе сва средства како би остатке Албаније добили под своју власт, макар дошло и до локалних сукоба са Турцима. У лето они су доиста почели нову офанзиву, искоришћавајући султанов одлазак у Азију. Турци су на то узнемиравали Млечане проваљујући из Босне до Сења, Задра, Скрадина и Шибеника. Крбава је због њих опустела. Ради боље одбране Млечани су обновили тврђаву Надин, и упутили су тамо вешто војске и оружја. У шибеничкој околици, вели се у једном извештају, завладали су због Турака "невоља и очајање". Као нека мера предострожности дошло је и протеривање босанских фрањеваца из Далмације, чији су се "живот и обичаји" учинили млетачким властима као "веома сумњиви" и по њихову државу "веома опасни". Нарочито су им били на оку фратри Марин Корчуланин и Фрањо Златарић, "који су главе ове, да речемо, секте".^[1577]

За то време Херцеговићи сами нису предузимали ништа опасније против Турака. Гледали су једино да се сами одрже колико могу. Током 1468. год. понудио је краљ Фердинанд херцегу Влатку замену неких градова. Пре коначне одлуке обратио се Влатко у Млетке да упита за савет. Или је на тај начин мислио да изазове млетачке понуде? Млечани су му 20. фебруара 1469. одговорили, како они мисле да би било боље да он сачува оно што је наследио, него да даје сигурно за несигурно. На његове понуде да дође у Млетке одговорили су му и они, као и краљ Фердинанд, да у та тешка времена треба да се нађе код куће, међу својим угроженим поданицима.^[1578] Препорука је била сасвим на месту, јер опасности од Турака нису престајале. У лето 1469. продрли су они из Босне све до Љубљане, пустошећи Хрватску и Истру и грабећи силан плен.^[1579] Да помогну Влатка Млечани су му у августу те године за његове градове послали 500 стари жита.^[1580] Али Влатко је у то време ушао ипак у везе и са Мађарима, и у децембру 1468. стигла су два краљева посланика до њега. Мађари су се још увек држали у Почитељу, помагани од Дубровчана и браће Влатковића, иако су Турци досађивали и њима и целој неретванској долини. Крајем 1469. год. сам је војвода Иваниш ишао лично у помоћ том граду. Уплашени Дубровчани, да не би били сумњичени због везе с њим, молили су Иванишева брата Жарка, да о Божићу не долази у њихов град.

Крајем децембра 1468, год. дошао је натраг и Владислав Херцеговић. Живео је на острву Колочепу, немајући више никаква утицаја у Херцеговини. Углед му је био сасвим опао. Дубровчани су одбијали да му даду већи зајам, "помоћ и дар", а он се задовољавао и ситним позајмицама. Није, колико видимо из аката, имао никаква учешћа у преговорима о помоћи, које су, у име краљево, водили мађарски изасланици у Дубровнику, стављајући у изглед нову Матијину експедицију против Турака.^[1581]

После дужих натезања исплатили су Дубровчани у лето 1469. целу очеву заоставштину Владиславу Херцеговићу, а после читава низа предујмова свршили су идуће године и обрачун са Влатком и Стјепаном.^[1582] Учињено је то било на заузимање самог султана. Прво је посредовање било већ у лето 1469.^[1583] Али-бег Влаховић, султанов изасланик, пише у свом писму од 26. јула 1470. у Дубровнику, да се султан "смиловао" на херцега Влатка и да је, међу осталим милостима које му је указао, послао преко њега и наредбу Дубровнику да Влатка исплате и потпуно уреде с њим очеву оставштину. С Али-бегом су дошли и изасланици господара Ајаз-бега босанског и војводе Хамзе херцеговачког "навлашћ на тои оба послана, а по рѣчи и по заповѣди цареви".

Влатко се, како дознајемо из другог акта, после узалудних обртања на све стране, прве половине 1469. год. покорио султану, и овај му је оставио четири града.^[1584] Који су то градови не да се тачно утврдити. Сем Новог и Рисна он је држао још на западу Вргорац и Висући од већих места, али се можда ово односи и на који други град. Његова сестра Мара удала се 1469 год. за Ивана Црнојевића, али од те везе није било значајнијих политичких последица. Владислав је, међутим, сит борбе и изгубивши поверење у целом суседству, са нешто присталица напустио Херцеговину и прешао у јесен 1469. у Славонију. Тамо му је

краљ Матија уступио градове Мали и Велики Кемлек-Калник, који су штитили подручје реке Лоње.^[1585] И краљ Матија је 24. октобра 1470. потврдио, да је примио 10000 дуката херцега Стјепана, "legatos pro anima sua", које је папа доделио Мађарима као борцима за хришћанску ствар.^[1586] Дубровчани су у својим обрачунавањима са Херцеговићима пажљиво крили намену тог новца и помен лица коме су га предали.

За то време, крајем 1469. год., радило се на стварању нове хришћанске лиге свих талијанских државица, с папом Павлом II на челу. После дугих и компликованих преговора савез је углављен 6. јануара 1470. с великим надама.^[1587] У том часу у Херцеговини однос Влатков с Дубровником био је врло рђав. Хришћанске силе хтеле су да их нагоде, и посредовали су и фратар Александар, мађарски посланик, и Млечани. Али Дубровник је нелојално и доиста са шиканама отезао и мрљавио Влаткове новчане послове. Уцењивао је чак и очевидно нерадо давао новац. И на срамоту хришћанске лиге попустио је само онда, кад су стигли султанови људи. У то време, у септембру, 1470., они су помагали још и Жарка Влатковића, који је узео Влатков град Вргорац,^[1588] па су односе погоршали још више.

Управо у то доба Босна је изненада добила новог краља. Никола Илочки, који се од 1438. год. јавља као мачвански бан и који је после заузимао многе угледне положаје у Угарској и постао један од најбогатијих и најутицајнијих људи краљевства, беше се 1471. год. отворено придружио противницима краља Матије. Опозиција је ишла чак тако далеко, да је намеравала срушити Матију с престола. Да разбије ту опасну дружину краљ је понудио амбициозном Николи^[1589] босанску краљевску круну, за којом је овај одавно жудео. Мађарски сабор, сазван у септембру 1471., одобрио је тај предлог. Тако је Босна добила новог господара. "Може се дакле рећи да је Илочки задобио то достојанство на темељу угарског закона, односно права свете круне. Осим тога му је краљ дао у посјед градове приората вранског, који су служили за уздржавање Јајца. Повјерио му је и управу хрватске и славонске бановине."^[1590] Али то је "право свете круне" врло проблематично. Именовање Илочког било је без икаква вољног учешћа Босанаца и изведено је онда, кад је тај део Босне био обична угарска покрајина. Међутим, много стварне власти Илочки није уопште имао. Њему, као краљу, припала је област Теочака са крајем до близу Зворника, док су у Јајцу и даље управљали банови, које је Матија поставио. Сујетан, Илочки је уживао у својој новој високој титули и у чину, који га је стављао на место одмах до краља, испред свих црквених достојанственика. Добивши ту титулу Илочки се, наравно, издвојио из опозиције и постао један од главних помагача Матијиних, све до смрти, 1477. год.^[1591] У новембру 1471. очекивао се његов долазак у Јајце, и то, како се говорило, "che venga ad coronarse",^[1592] али, колико данас знамо, до тога акта није дошло, као ни до стварне власти Николине у старој престоници.

После стварања хришћанске лиге и Турци су постали нешто активнији, и на југу и на северу. Херцег Влатко је, и после исплате наследства, имао још недовршених рачуна с Дубровчанима. Изгледа да је своје незадовољство с Републиком доставио и Турцима. Почетком 1471. год. спремао се неко зло. Већ и пре Дубровчани су се били почели да утврђују, а 1. фебруара обуставили су сву трговину за унутрашњост. Мало потом, упали су Турци 23. фебруара 1471. у Жупу и опленили Пострање. С њима заједно пљачкао је и Влатко дубровачке караване. У мало није пао у њихове руке конављански град Соко.^[1593] На брзу руку припремише Дубровчани одбрану града и предузеше све да ублаже Турке. Као објашњење за нападај Турци су наводили то, да Дубровчани нису хтели пристати на повишење харача.

Већ крајем фебруара тражио је Влатко додир с Дубровчанима, да покаже како се он није придружио Турцима као њихов прави непријатељ. Они су му одговорили 11. марта, али су настављали оружање у Конављу. Упутили су у исто време посланство не само Хамза-бегу, турском заповеднику, него и самом султану. Позвали су 22. марта и Жарка Влатковића, да са својим људима, којима су одредили плату, дође у Стон, за сваки случај. Спремала се одбрана

не само тог града, него целе линије од Петрова Села до Бргата.^[1594] Крајем марта упућен је један папин легат херцегу Влатку и у Дубровник, да посредује између њих.^[1595] У Већу су му показали, да су они свршили све рачуне с Херцеговићима и да су по жељи краља Матије дали Розгоњију и новац за рат против Турака. Папин легат бавио се код Влатка у другој половини априла и вратио се у Дубровник 2. маја.

За то време успело је и дубровачко посланство у Цариграду. Султан је наредио, да им се врати оно што је било упљачкано, али је повисио дубровачки данак за ту годину са 5.000 на 9.000 дуката, а од 1472. год. на 10.000.^[1596] Већ у јуну вратио се Никола Палмотић од султана у Дубровник, а одатле је био упућен Влатку. Преговори су завршени брзо и успешно, јер је 18. јуна био из Дубровника отворен пут за трговину. Било је можда само нешто више речи о неким дубровачким поданицима из Дубе и Стравче, који су се били придружили Влатку. Очуван је султанов ферман од 20. маја те године, којим Влатка као свог вазала упућује на измирење с Дубровчанима.^[1597]

Хамза-бег је напустио потом источне области и отишао је на Почитељ. У Дубровник је стигла његова вест 20. септембра, да је тај град пао. У малој Републици, која је тајно стално помагала мађарску посаду у Почитељу, то је изазвало нову забринутост. Шта њих чека? Да неће Хамза, као пролетос, поћи даље, можда и опет против њих? С тога су већ 24. септембра решили помоћи Иваниша Влатковића да набави једну лађу, а потом су одредили да се људи и стока из Сланог преведу у Стон и да се то место појача.^[1598]

Са Хамзом је, као турски човек, деловао и херцег Влатко. Он је био напао Посредњицу, у коју беху ушли Дубровчани сматрајући је бар сад, после општег слома, као своју. Чак су је почели и утврђивати. Њихови људи објашњавали су Хамзи, да је код Влаткова нападаја по среди или забуна или зла воља. Љути на Влатка они су закључили 8. октобра, да кнез у Конављу сазове збор и да објави: ако Влатко или његови људи нападну које дубровачко место, да одмах и они нападну Влатково подручје.^[1599] Али док су браћа Влатковићи настављали борбу с Турцима Дубровчани су им поручивали, да не врше никако нападаје из Посредњице, како они не би с тога имали неприлике. Из истих мотива одбили су и молбу војводе Иваниша, да посредују за њ код Хамза-бега, него су му саветовали, да се непосредно сам потчини. Иваниш се решио да моли преговоре, пошто је узалуд лично тражио помоћи и од Мађара и од новог босанског краља.^[1600] Султан је сам писао потом новом херцеговачком санџаку, Хамза-бегу, да извиди јесу ли Дубровчани код Дријева на Неретви подигли доиста какав град, па ако су то учинили ту или на ком другом месту нека тај град "раскине".^[1601] Радило се о Посредњици, о којој је добио сумњива обавештења. Дубровчани су покушали све, да очувају то место, тврдећи и доказујући да су га подигли на свом земљишту. Хамза-бег им је то чак и потврдио. Јер Дубровчани су доиста имали, како знамо, писмених потврда о томе, иако нису успели да ту и добију стварну власт. Али је изазвана султанова подозривост могла бити врло опасна. Султану је било противно, што се тамо дижу градови не толико ради Дубровчана, колико ради Мађара и других могућих странаца. Бојећи се опасности и претња Дубровчани су најзад, 25. фебруара 1472., донели решење да разоре Посредњицу, па су то после недељу дана и извршили. Место су потом посели Мађари, који су подигли нови град Кош. Дубровчани су, по турском захтеву, морали порушити и нека утврђења на својој источној граници, око Молунта.^[1602]

Дубровчани су уопште били на муци. Имати Турке као суседе на целој линији око града није обећавало ништа добро. Бар по тадашњем њиховом схватању. С тога су и даље тајно помагали браћу Влатковиће желећи им што више успеха. Нарочито им је било у интересу да Влатковићи добију Дријево, иако је то место, због близине ратишта и турске опасности, било изгубило свој стари значај. Помагали су им и да утврде градове у Вруљици.^[1603]

Кад су Дубровчани напуштали утврде Посредњице дошао је тамо, у пролеће 1472., и херцег Влатко лично. Он је желео да, помоћу Турака, потисне тамо Влатковиће и уђе сам у неретванску област. Влатковићи су били знатно потиснути. У дубровачком Сенату било је

решено 6. маја, да се пошаље једна њихова лађа у Неретванску Крајину, да прихвати Иваниша и Жарка, ако дођу у опасност. Помагали су у исто време и Качиће, који су из макарског краја долазили у помоћ Иванишу. У јуну Иваниш се спремао да иде у Угарску, свакако да поново тражи помоћи, али му Дубровчани нису одобрили путни трошак.^[1604] Влатко сам није се ипак могао користити њиховом штетом. Његов посед остао је и даље ограничен само на врло уски појас од Новог до близу ушћа Неретве.^[1605] Очувано је једно изванредно занимљиво писмено објашњење између херцега Влатка и Жарка Влатковића. Херцег је налазио, да су се Влатковићи огрешили о њега и његову кућу, а не он о њих. Али је био ипак вољан за измирење. Пристајао је да не дира у њихове баштине и да не иште од њих ништа, на што би чак имао неко право "са свакомъ правдомъ имаѡ бихъ питати ѿдъ тебе що самъ издвориѡ и зашто самъ службу даѡ, све що е заповидиѡ господаръ велики; имаѡ бихъ су узроком сидъ тебе искати що самъ годѡ даѡ у харачъ и у бешкешъ". Тражио је само неке оштете за плен "на госпоцкомъ мору и у госпоцкомъ дрѣву" и да разруши град, који је почео подизати против њега.^[1606] О ком се баш граду ту говори није сигурно, јер у ово време подизано их је неколико, већином малих.

Хамза-бег је 8. фебруара 1472. решио, најзад, и новчани спор између Дубровчана и браће Влатка и Стјепана Херцеговића, који су тражили још неких 19000 дуката. Решење је пало у корист Дубровчана, и то потпуно, пошто су доказали да су они све платили. На Влаткову штету пало је и решење у питању Посредњице, која је, доиста, од 1333. год. била Дубровчанима од краља Душана начелно призната, али коју они нису ипак никад пре посели као сасвим своју. Њу је Влатко овога пута узалуд тражио за себе.^[1607] Кад је султан дознао за пресуду писао је Дубровчанима, да су у праву, али да ипак даду Влатку 1000 дуката. Али је нарочито тражио, да никако више не пуштају у град Жарка Влатковића, с којим је Влатко остао у љутој омрази, и да га не помажу, "ако ћете да несте у гнѣву одъ царѣства ми"^[1608]

И доиста, Дубровчани су саопштили Жарку, по закључку од 22. септембра 1472., да не долази у Дубровник до нове поруке. Потом су, 5. новембра, решили да уклоне из Стона и Трстенице све Жаркове људе. Херцег Влатко одржавао је на око добре везе с Дубровчанима, али им није веровао, и нарочито их је корио што помажу Влатковиће.^[1609] Он је 16. децембра 1472. писао Млечанима, како је Иваниш отишао, да доведе босанског краља у јужне области, и како су му то саветовали Дубровчани. Он је Жарка стално означавао као свог одметника, а Млечанима га је оптуживао као пријатеља Мађара.^[1610] Ипак је на крају попустио и он. Посредовањем Дубровчана дошло је у мају 1473. до измирења и између те две љуто завађене породице. Кад је почетком јула пао и град Висући херцег је постао много мекши. У Дубровнику је 31. тога месеца примљена његова понуда, да се даде свечана узајамна заклетва за одржавање мира. На то је, 21. августа, решено објавити мир с херцегом по целом дубровачком подручју, да то сазна и остало суседство.^[1611]

Год. 1473. кнез Стјепан Херцеговић помиње се последњи пут као хришћанин. Имао је тад седамнаест година. Мало потом он се разишао с братом Влатком, због поделе очевине, и отишао је на Порту. Већ 24. септембра 1474. јавља се он као муслиман Ахмет. Гл. Елезовић саопштава, да је већ те године учествовао при опсади Скадра као султанов заставник.^[1612] Сам султан заузео се за њ у Дубровнику и послао тамо крајем те године свог логофета Ибрахима, да донесе књиге и документе, како би се млади принц могао уверити шта је било с његовим делом очевине, који му је, у доброј мери, потрошио старији брат. Ибрахим је имао да донесе султану и приходе од баштине Павловића, која се налазила у Дубровнику, а од које царска хазна од 1463. год. није добила ни једну аспру.^[1613] Можда је и на то упозорио у Цариграду млади херцеговачки принц. Сем тога Турци су из Цариграда 1474. год. тражили обавештење и о кући и поседима херцега Хрвоја, који су се налазили у Дубровнику.

На северној страни, у непосредном суседству Босне, Турци су учвршћивали Шабац на Сави и дунавску линију. У јесен 1471. и 1472. босански намесник Ајаз-бег проваљивао је у Хрватску, Словеначку и Истру и уграбио је велик плен. "Босна је здрава", каже, међутим,

један извештач из ове друге године.

Босански краљ Никола тражио је за то време додира са суседима. Један његов посланик ишао је крајем 1472. год. херцегу Влатку и Ивану Црнојевићу сигурно с намером, да их придобије за сарадњу.^[1614] Али је поход остао без резултата.

Од почетка 1474. год. херцег Влатко, забринут и несигуран, тражио је новог додира са западом. У јануару, одмах иза нове године, спремао се на пут у Апулију, али му Дубровчани нису дали лађе. Помагали су га, међутим, од 1473-5. год. на више начина, кад је градио цркву у Новом. Он се тада беше оженио по други пут Маргаритом, унуком краља Алфонза V, која је потекла из брака његове утицајне незаконите кћери, доне Леоноре. Тим браком добио је нешто веза са првим талијанским породицама. Помоћу њих и папске курије, која га је прихватила, он је покушавао да опет заинтересује западни свет за судбину балканских хришћана и борбу против Турака.^[1615] Храбра одбрана Скадра 1474. год. оживела је поново извесне наде, а на Влатка је утицала и ранија сарадња између Скендер-бега и Ивана Црнојевића. Али много успеха од те акције није било; судбином Балкана одлучивали су суверено Турци и њихов енергични султан Мехмед Освајач. Ове борбе биле су само епизоде, које нису могле изменити општи ток ствари. У Босни Турци су се осећали потпуно сигурни. Већ у лето 1475. султан је послао у њу једног свог човека, да изврши први службени попис. А остале турске власти, као потпуни господари, водиле су без имало нервозе све друге државне послове.

И Мађари су поново ушли у рат с Турцима, пошто су 1474. год. с победом завршили своје борбе с Чесима и Пољацима. С јесени 1475. дошао је краљ Матија под Шабац и после опсаде од неколико недеља заузе га 20. фебруара 1476. Одатле је краљ упутио младог српског јунака, новог деспота Вука Бранковића, Змај-Огњеног Вука, да с нешто војске продре до Сребренице и похара тај крај. То је имао бити више један авантуристички залет него право освајање. Крећући се ноћу, кришом, и држећи се шума, Вук је ишао за тим да изненади Турке. Изабрао је 150 својих људи, преобукао их у турска одела, и упутио их у град, у ком се баш тога дана држао вашар, да у потребном часу изазову забуну и метеж. Кад је деспот упао у отворен град настало је међу Турцима право запрепашћење. Плен је био огроман: пет тавара сребра и 127.000 аспри пало је у хришћанске руке сем других ствари. Одатле је деспот провалио до Кушлата, па, пошто га је похарао, удари на повратку на Зворник. Ту је био рањен у ногу, па је прекинуо даљу борбу. Уз пут је све опленио, попалио и опустошио.^[1616] Рат је после продужен, али на дунавској линији, где су Турци били спремили снажан отпор.

У Дубровнику владала је током целе 1475. год. велика узнемиреност. Бојали су се свега. Херцегу Влатку нису почетком септембра дозволили, да његови људи пређу преко Стона, иако су иначе с њим одржавали исправне везе. Тако су му, на пример, 6. октобра решили честитати и даривати првенца сина. Исто су тако били уздржани и према Влатковићима. У новембру месецу издата је наредба, да се људи Тадије Влатковића не смеју налазити у дубровачким местима на Стону, који се добро чувао и утврђивао.

У новембру 1476. стигли су у Млетке изасланици краља Матије, Стеван Јакшић и будимски лекар Михаило, да поново понуде савез против Турака. Млечани су их 23. новембра упутили најпре на папску курију, па кад отуд дођу с одговором моћи ће почети преговори и у Млечима.^[1617]

Султан, који је био обавештен да мађарску војску води лично краљ Матија, понуди примирје за седам до дванаест година, тражећи за Турке слободан пролаз кроз Хрватску и слободне руке у Далмацији. Краљ Матија није пристао на те услове. За време ових акција понудио се "краљ" Матија Шабанчић мађарском краљу да би пристао уза њ. Али су за његове преговоре сазнали Турци и напали су неке његове градове. Мађарски краљ прихватио је, међутим, његову понуду и послао је једно своје одељење, да дође у везу с краљем. Водили су га калочки надбискуп и Стеван Батор. Крајем јуна 1476. Мађари су разбили Турке негде у Босни и спасли Матију.^[1618] Турци су међутим имали на расположењу још једног кандидата

за босански престо. У њиховим рукама налазио се млади босански краљевић Сигисмунд, син краља Томаша, који је као дете од седам година био 1463. год. заробљен у Босни. У ово време он је био младић од 20 година. Мајци његовој Катарини, која је живела у Риму о трошку папске курије, није, поред свих настојања, пошло за руком да га ослободи. Младић се, с другим балканским принчевима, налазио на двору и био је у великој милости код султана. Има чак вести, да је, играјући табле са Мехмедом II, дозвољавао себи доста слободе и да се султан на то слатко смејао. Али ипак га није хтео послати на управу Босне. Бојао се, вероватно, да млади човек не почне тамо политику на своју руку. Млади Сигисмунд је после прешао на ислам, добио име Исак, и постао санџак-бег Караси у Малој Азији. Одржавао је срдачне везе са Ахметом, потурченим сином херцега Стјепана.^[1619] Овај га је, вероватно, препоручивао и код султана Мехмеда и код његових наследника. Ахмет је, иначе, код султана стално дизао тужбе против Дубровчана и Мехмед II је још 1477. год. у име његово тражио од Републике да му се исплати 18000 дуката, ако на њих има право.^[1620]

Заузет и сувише на западу краљ Матија није могао посветити више пажње турском питању. Њега је све више освајало борбено такмичење са царем Фридрихом III, које га је најпосле учинило господарем Беча. Он је чак испунио и ранију жељу Мехмеда II и дозволио му је, да преко угарског и хрватског подручја врши упаде у аустриске области. Да то није могло проћи без сукоба с Турцима и на његовом подручју разуме се само по себи. Такав је случај био, примера ради, 1480. год. Босански намесник Даут-паша провалио је у Штајерску, али је на повратку опустошио и суседне угарске области. Чак њих више него аустриске. Краљ Матија је био из почетка вољан да прими извину и накнаду штете и упутио је једног свог посланика на преговоре у Јајце. Кад Турци стадоше да изврдавају он се одлучи да казни пашу. Почетком новембра прешла је његова војска Саву и без тешкоћа стигла до Гребена близу Јајца. Пре тога је један одред коњице од 3-4000 људи, под вођством деспота Вука Бранковића, јајачког бана Петра Доџија (популарног Дојчин-Петра) и хрватско-славонског бана Ладислава Егерварија, кренуо брзим залетом према Врхбосни. Изненађени Турци повлачили су се испред њих у планине, не смејући да се упусте у борбу. Мађарска војска продрла је у Сарајево и три га је дана харала. После првог страха, Турци су се прибравили и организовали отпор. Нарочито су биле огорчене борбе при повратку мађарске војске око Лашве и код Травника. Краљ Матија јављао је папи, по свој прилици претерано, да је у једној од тих борби пало "више него 10.000 Турака и домаћих".^[1621] Тај залет трајао је свега шест дана и није, наравно, изменио ништа стварно у обостраним положајима; од њега је само настрадало становништво средишње Босне. О тој авантури сачувала се и једна песма, прва уметничка песма једног муслимана на српском језику, која се приписује популарном Ајваз-деди. Краљ Матија хвалио се крајем те године папи, како су му се, после ових успеха, придружили многи "Власи" из суседства Босне и људи са Неретве.^[1622]

За то време Турци су се били потпуно средили у Херцеговини. Они су имали своје војводе или субаше у Мостару, Благају, Невесињу, Требињу, Церници, Бањанима; диздаре у Почитељу и Острогу; кадије у Фочи, Благају и Требињу. Њихови главни сарадници били су махом Срби, који се јављају у Дубровнику као њихови посланици, посредници и писари. Употребљавали су их Турци и потурчењаци као сроднике и присталице и као противнике католичких сила, Мађара, Млечана и Напуљаца. Турци у унутрашњости пуштају с тога неколико српских војвода, као Петра Стјепановића и Вукића Храбрена, да слободно живе и управљају у својим малим областима. Крајем 1476. год. Турци су чак дали на управу Србину Хераку Вранешу, бившем сараднику Хамза-беговом, Требиње и Попово.^[1623] И напредовали су стално. Средином јуна 1477. узели су Клобук и угрожавали Приморје. У страху Дубровчани су у јесен забранили двадесеторици племића из Пољица, који су дошли на свадбу кћери војводе Иваниша Влатковића, да преноће у Стону. Бојали су се и своје сени. И стално се утврђивали. У Сенату решили су 27. октобра да одговоре херцеру Влатку, "per ragi referendo quod eum mordeat". Балши, сину Владислава Херцеговића, нису дали ни да уђе у град.^[1624] Па ипак умало не настрадаше.

Султан Мехмед беше се решио и издао заповест, да дубровачка област "буде подручна санчак-бегџом моим". Дубровчани су се спасли те невоље повишењем данка, али не потпуно. Херцеговачки намесник Ајаз-бег беше, по примеру свог босанског друга, провалио у суседско земљиште и попленио Конавље. Посебно дубровачко посланство на Порти израдило је поштеду, али уз осетне материалне жртве. Једно од последњих писама султанових, од 30. новембра 1480., доноси "потврђденије, що ви је царство ми потврђдило државу коју држите и владаније и люде".^[1625]

У пролеће 1481., 5. маја, умро је силни Мехмед II Освајач, уништитељ слободе Византије, Србије и Босне, и страх и трепет целе средње Европе. У један мах чинило се, да ће у Турској борбе око престола ослабити снагу Царевине и изазвати можда веће потресе у њој, али се те наде показаше убрзо као таште. Бајазит II остаде победилац и настави с успехом, иако без Мехмедова ауторитета, почето дело. Хришћани су били неспособни за веће подвиге. У Италији је 1478. год. беснео међусобни рат. Сам папа Сиксто IV борио се против Медића и Фјорентинаца, иако су Турци 1478. год. јурили по млетачкој равници. Тек у марту 1480. склопио је чувени Лоренцо Медићи мир с Фердинандом Напуљским. А баш те године, у лето, Турци узеше Отранто и закорачише у Италију. Сами су им Млечани ишли на руку, јер су били против тог мира. Смрт Мехмедова донела је тамо само привремено олакшање, али не и отржењење. Јер грађански рат у Италији настављен је са старом страшћу већ идуће године.^[1626]

Бајазит је у првом реду ликвидирао питање остатака Херцеговине. Херцег Влатко био се, изгледа, замерио Турцима кад су ови заузели Отранто у јужној Италији, и тим угрозили његова новог заштитника, напуљског господара Фердинанда. Мађарско продирање до Сарајева и турске међусобице после смрти султана Мехмеда дадоше наде Влатку, да би могао поправити свој положај. Из Босне су га позивали, да их ослободи. У пролеће 1481., кад је и Никола Дукађин кренуо акцију у Албанији, упао је и Влатко у Босну. Али, осамљен, није могао одолети Турцима. Даут-паша га је у јуну тако разбио, да се он једва, с остацима војске, спасао и затворио у Нови.^[1627] Дубровчани су му много замерали што је тај покрет водио без претходних саветовања и без старих веза. Краљ Матија, кога је он обавестио о свом подвигу, хтео му је помоћи, али војску није упутио у далеку Херцеговину него у Србију. Послао је само у Нови једну чету мађарских војника, да се нађу херцегу у невољи; а краљ Фердинанд послао је неколике своје лађе. Друге помоћи није било ниоткуд.

Турско опседање Новог почело је другој половини новембра 1481. Тада су у Дубровнику већали, да поздраве турског заповедника Ајаз-бега, који је имао да оде под тај град. У Дубровнику су 1. децембра одбили неке захтеве Ајазове, које је донео његов посланик Миливој Микочевећ. Под Новим налазиле су се галије краља Фердинанда, с којима су Дубровчани били у вези. По жељи краља Матије они су дотурили и нешто ратног материјала мађарским посадама у Новом и Кошу. Самом Влатку нису могли много помоћи. "Давали су му добре речи за добре речи", како веле они сами.^[1628]

Херцеговачки намесник Ајаз-паша потужио се новом султану Бајазиту II, да Дубровчани помажу херцегу и Мађарима у Новом. На то је султан 17. децембра 1481. упутио писмо Републици, у ком им је пребацивао да дају Мађарима храну и друге потребе и да им дотурају вести, и запретио им је да ће прекинути с њима мир, ако тако буду и даље поступали.^[1629] Помоћи Новом било је уопште касно. Турска војска, која је држала сву Херцеговину, опсела је тај град с копна и онемогућавала му везе на тој страни. У Дубровник је почетком новембра стигао кнински бискуп Никола као изасланик мађарског краља, да би дошао у везу с херцегом и да би извидио стање и положај мађарских посада у Новом и Кошу. Ту је он, на Локруму, тајно преговарао с људима Републике, с повереницима херцеговим, и са братством Качића, који су се с Мађарима заједно интересовали за судбину суседног им града Коша.

Крајем јануара 1482. судбина Новог била је решена. У дубровачком сенату већало се 28. јануара о одговору који се имао дати војводи Ферхату, изасланику Ајаз-пашиним. Нови је

био пао и Ферхат је тражио три барке, да би се у њима превезли они Мађари, који су предали град.^[1630] Херцег Влатко склонио се из града раније. Број мађарских бранилаца није био велики, кад је могао стати у три барке. Очевидно је да се посада предала мирно, јер им Турци не би иначе дали слободан пролаз, нити би се бринули о њиховом спровођењу. Последњег дана јануара стигли су ти Мађари у Дубровник, одакле их је Република опремила даље.

Тако је, с падом Новог, пао и последњи слободни град старе босанске државе. Сву земљу притисли су Турци, сем два-три мала града на ушћу Неретве и сем северних бановина, јајачке и сребреничке. Али и те нису више биле у власти босанских господара, него мађарских суседа, који су их држали као бастионе за своју сигурност.^[1631] Босанска и херцеговачка држава угасиле су се потпуно, да се као такве више никад не обнове. Херцеговићи су завршили живот у туђини, не вршећи више никакав утицај у својој отаџбини. Влатко се током 1485. год. јављао у Приморју са Влатковићима, али није имао никаква успеха. Умро је пре августа 1489. на Рабу,^[1632] годину дана пре свог старијег брата Владислава.^[1633]

[1534] Listine X, 323-4.

[1535] Дубр. држ. архив, Cons. Rog., f. 155-6.

[1536] Acta Bosnae, 265. Codex Jajcza, 42-3.

[1537] Listine X, 326-9; Нађ-Њари, 341-2.

[1538] Нађ-Њари, 351.

[1539] Дубр. држ. архив, Con. Rog., f. 181-3. Ср. С. Jireček. Archiv für Slav. Philologie XIX, 25.

[1540] Acta Bosnae, 266.

[1541] Listine X, 336-7; Нађ-Њари, 357-9, 364.

[1542] L. Thallóczy, Studien, 425-7.

[1543] Ib., 428.

[1544] Listine X, 343.

[1545] Listine X, 345.

[1546] Ib., 346; Нађ-Њари, 371-2.

[1547] Нађ-Њари, 374.

[1548] Херцег је у пролеће 1465. држао још Плевље и Фочу. Archiv XIX, 25.

[1549] Ѓ. Truhelka, Tursko-slovj. spomenici, 168; Нађ-Њари, 377.

[1550] К. Лиречек, Историја Срба II, 181, мисли, да је Матија или син Радивојев или Шабанчић, као да не може бити и једно и друго. Вести су зајемчене дубровачким архивским материјалом. Ср. решење Сената од 11. јануара 1467. "de donando domino Mathie regi Bosne filio olim regis Radiuoу". Cons. Rog. XIX, f. 158. Л. Талоци, Povijest Jajca, 98, мисли, да је то био Матија Војсалић из породице брата херцега Хрвоја. То је само комбинација.

[1551] Нађ-Њари, 384-5.

[1552] Listine X, 347-8. Декрет о његову именовану издат је 17. фебруара.

[1553] Дуб. држ. архив, Cons, Rog., XVIII, f. 277-9.

[1554] Ј. Радонић, Дубровачка акта I, 670-1.

[1555] Дубр. држ. архив, Rog. XIX, f. 1, 4, 5.

- [1556] S. Nodilo, *Annales ragusini anonymi item N. de Ragnina. Zagrabiae 1883.*, 67, 263. Ср. Дубр. држ. архив, Cons. Rog. XIX, f. 13.
- [1557] *Listine X*, 349.
- [1558] *Listine X*, 350-7.
- [1559] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма II*, 129-30.
- [1560] *Listine X*, 365.
- [1561] Дубр. држ. архив, Rog. XIX, f. 10.
- [1562] Ј. Радонић, *Дубровачка акта I*, 672-4.
- [1563] М. Пуцић, *Споменици српски II*, 124-9. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље II*, 79-83.
- [1564] Ср. М. Динића, *Глас CLXXXII*, 252-7.
- [1565] *Povijest Jajca*, 103.
- [1566] *Codex diplom. patrius III*, 418.
- [1567] *Tursko-slovj. spomenici*, 168-9; *Dipl. rag.*, 629.
- [1568] *Vjesnik zem. arkiva XIX*, 119-20. Иваниш се назива "perpetuus comes de Wrathar ac voyuoda terre Humie".
- [1569] Дубр. држ. архив, Cons. Rog. XIX, f. 104, 109.
- [1570] Ј. Радонић, *Дубровачка акта I*, 681-2.
- [1571] Дубр. држ. архив XIX, f. 112-3, 153. У Већу Умољених решено 16. маја 1469. "de faciendo exire de tenutis nostris omnes illos qui venerunt in ipsas tenutas a tempore quo imperator cepit Blagay et Chliuz". После, 16. јуна, смањен је тај рок на "отприлике три године". Rog. XX, f. 153, 162.
- [1572] *Listine X*, 374.
- [1573] *Ib.*, 384-5.
- [1574] В. Макушев, *Итал. архивы*, 13.
- [1575] Дубр. држ. архив, Cons. Rog. XIX, f. 288. Ср. В. Макушева, *Ист. споменици*, 30.
- [1576] *Ib.*, XIX, f. 48-50.
- [1577] *Listine X*, 420-1.
- [1578] *Ib.*, 431-2.
- [1579] Ср. В. Макушев, *Истор. споменици* 169, 208-10.
- [1580] *Listine X*, 456.
- [1581] Дубр. држ. архив. Cons. Rog. XX, f. 106, 120.
- [1582] Стојановић, *Старе српске повеље*, 130-1, 189-93.
- [1583] Дубр. држ. архив, Cons. Rog. XX, f. 163. Крајем 1469. год. посредовали су поново и Млечани. Турске документе о исплати доноси у преводу Гл. Елезовић у *Турским споменицима*, 144-50.
- [1584] Стојановић, 275-7.
- [1585] *Thallóczy, Studien*, 234-7, 431-2.
- [1586] *Codex dipl. patrius III*, 424.
- [1587] G. Cappelletti, *Storia della repubblica di Venezia. VI. Venezia 1850*. 311-3.

- [1588] Дубр. држ. архив, Cons. Rog. XXI, f. 4.
- [1589] Туроц каже за њега, да је био "homo honoris cupidus et ambitione non modica aestuans". J. G. Schwandtneri, *Scriptores I*, 460.
- [1590] Thallóczy, *Povijest Jajca*, 107-8.
- [1591] У исписима Л. Талоција нашао сам ову адресу једног акта из 1472. год.: Ad Nicolaum Ujlakium recens Bosniae regulum ab Mathia appellatum.
- [1592] Макушев, *Истор. споменици*, 95; *Codex Jajza*, 49.
- [1593] Гундулића хроника, ed. S. Nodllo, *Scriptores II*, 383-4.
- [1594] Дубр. држ. архив, Cons. Rog. XXI, f. 50, 75. Ради одбране свог подручја Дубровчани су секли и шумице, да не би дали заклоне непријатељу. *Ив.*, 68, 193.
- [1595] *Starine XXXI*, 45.
- [1596] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма II*, 247-9.
- [1597] Гл. Елезовић, *Турски споменици*, 152-3.
- [1598] Дубр. држ. архив, Cons. Rog. XXI, f. 128, 130.
- [1599] *Ив.*, f. 136.
- [1600] *Ив.*, f. 158.
- [1601] Стојановић, 349-50. Турски акт код Елезовића, 154-5.
- [1602] Г. Елезовић, 164.
- [1603] Дубр. држ. архив, f. 158, 191.
- [1604] *Ив.*, f. 218.
- [1605] Податке о појединим местима има М. Динић, *Глас CLXXXII*, 249-51.
- [1606] Љ. Стојановић, II, 177-8.
- [1607] Љ. Стојановић, *сп. д.*, 277-81. О Посредњици: М. Динић, *Годишњица XLVII*, 111-2.
- [1608] Стојановић, 253; Thallóczy, *Studien*, 434-5.
- [1609] Дубр. држ. архив. Cons. Rog., XXI, f. 267.
- [1610] *Starine XXXI*, 45-7.
- [1611] Дубр. држ. архив, Cons. Rog. XXII, f. 40, 52, 56, 60. Код Трухелке, *Tursko-slovjen. spomenici 173*, нетачно, да је Иваниш Влатковић умро 1473. год.
- [1612] Турски споменици, 611.
- [1613] Љ. Стојановић, 251-3. Најстарији им брат Владислав налазио се у зиму 1473/4. на Шипану. У Дубровнику је тражио зајам и нудио на похрану неке сребрене ствари, али му је обоје било одбијено.
- [1614] Дубр. држ. архив, Cons. Rog. XXI, f. 277, 279.
- [1615] Дубр. држ. архив, Cons. Rog. XXII, f. 31, 59, 204. У Дубровнику било је решено 7. јуна 1474. "de honorando reginam que fuit Bosne et ducissam sancti Sabe et earum societatem si venient ad portum aut ad ciuitatem nostram in rebus cibarils". Одобрено до 100 перпера. Потом је 25. јуна додато, да ће се, да би је почастили, трошити 12 перпера дневно, али да се треба извинити "In casu quo petieret aliquid de rebus quas ipsa dixerat spectasse regi Bosne". Два дана затим одлучено је дати јој у стварима на поклон 60 перпера. Cons. Rog. XXII, f. 121, 125.
- [1616] Thallóczy -Aldasy, *Monumenta Hungariae historica XXXIII*, 265-8.

- [1617] Из исписа Л. Талоција.
- [1618] L. Thallóczy, Povijest Jajca, 109-111; Codex Jajza, 50-1.
- [1619] L. Thallóczy, Studien, 110-120; Гл. Елезовић, Братство ХХХ, 1939., 49-69.
- [1620] Гласник Зем. Музеја ХХIV, 402-3.
- [1621] Thallóczy, Povijest, 113-7; В. Ћоровић, Прилози, VII, 191 -5.
- [1622] Codex Jajza, 55.
- [1623] Дубр. држ. архив, Cons. Rog. XXII, f. 71. Решено 12. XII 1476. "de donando Cheracho Vranes, cui est datum regimen de Tribigne et de Popouo".
- [1624] Дубр. држ. архив, Cons. Rog. XXIII, f. 172, 283, 290. Град Клобук, о ком је овде реч, неће бити онај из жупе Врма, како мисли М. Динић. Глас CLXXXII, 250-51, него онај из Бекије.
- [1625] Ѓ. Truhelka, Tursko-slovj. spomenici, 59-60, 173; Стојановић., 271-2.
- [1626] S. de Sismondi, Storia delle repubbliche italiane, IV, 414 и д.
- [1627] Пораз се догодио код неког рђаво забележеног места "Menesagite". Ср. о овом В. Макушева, Истор. споменици, 101-5.
- [1628] Дубр. држ. овде, f. 32, 36, 37, 40.
- [1629] Стојановић, 288-9.
- [1630] Dipl. Rag., 809. Дубр. држ. архив, Cons. Rog., XXIV, f. 50.
- [1631] Вреди забележити, да је у Особљану, у неретванском крају долазио у септембру 1482. војвода Дмитар Јакшић. Cons. Rog. XXIV, f. 100.
- [1632] К. Лиречек, Историја Срба II, 185. Вл. Брусич у својој монографији Otok Rab (без године), 104, казује само оволико: "Prema sigurnim podatcima boravio je neko vrijeme na otoku Rabu, i bio gostom patricijske obitelji Crnotta jedan član od kuće Vukčić-Kosača herceg sv. Save."
- [1633] Владиславу је краљ Матија, уз раније поседе, 18. јануара 1481. дао још и Моровић. Codex de Vlagay, 386-7.

[Закључак]

Босанска и херцеговачка, као и зетска држава, која их је надживела за неколико година, настале су као географске политичке јединице, са извесним сепаратистичким склоностима, вођене тежњама да развијају своје уже локалне и покрајинске интересе. Никад и ни у једном часу оне нису успеле да добију карактер правих националних држава. Чак и сјајни подвиг краља Твртка, најлепши и највећи у босанској прошлости, остао је само покушај и комбинација, али није успео да се одржи као створено дело. Кад је под турском влашћу осећај националне и верске солидарности узео више маха, кад се извршило многим сеобама мешање становништва рашког, зетског, херцеговачког и босанског, свест о старој босанској држави све је више трнула, да је на крају скоро сасвим нестане. У XIX веку, кад је почело ослобађање од Турака, нико више није тражио да се обнови та стара држава, него је тежња свих била да се уђе у оквир својих других националних заједница, односно код већине да се створи права српска национална држава.

Настала између племенских држава, српске и хрватске, са становништвом које је на целом подручју било претежно српскохрватског порекла, Босна, иако је припадала у разна времена и српској и хрватској држави, није хтела кроз читав свој хисториски живот да уђе у трајан састав ни једне ни друге. Чак се и борила против њих, да одржи или негде мало исправи и прошири своје подручје. Те тежње су обичне код многих држава Старог и Средњег Века; у доба босанске хисторије очигледни је пример за то стање у суседној Италији. Средишња Босна, по свом географском склопу, са скоро природним границама, омеђена високим планинама, плодна, богата, пуна шуме, ливаде, поља и воде, била је мање-више сама себи довољна, па је с тога имала услове да те сепаратистичке склоности очува и појача. Становништво њених планинских и тешко приступачних области, патријархално, и дуго препуштено себи, са оскудним и само површинским везама са истоком и западом, чувало је са упорношћу своје конзервативне особине. У нашим земљама нема, мислим, нигде толико типичних архаистичких црта и у начину живота, и у обичајима, и у предању, и у језику, и у материјалној култури, као што се то налази, још увек, у извесним областима Босне. Позната је, у осталом, чињеница, да су стари Неретљани најупорније чували своја паганска наслеђа; и да су, од свих наших племена на југу, Босанци најдуже истрајали држећи се једне своје, претежно националне, концепције хришћанства, коју је народ, по неком инстинкту, осећао као себи најприснију. Ниједна наша друга област није очувала онај типични облик сточарских балија, који још увек постоји у Херцеговини и кога се Ислам само површински дотакао.

Хрватска држава није могла да обухвати Босну. Мислим, да је то било понајвише с тога, што се средиште те државе налазило и сувише на периферији и није могло да има јачег непосредног утицаја на више граница. Али то исто није пошло за руком ни старој српској држави, иако је она обухватала Босну с више страна и имала с њом, по геополитичком положају, прилично сличан карактер. Зашто? По нашем мишљењу главни је разлог овај: Босна се одвојила од Србије на почетку XII века, одмах иза Бодинове смрти. Мало потом ставили су Мађари на њу своју руку. Баш у то време, кад би требало да се споре око те земље, Мађари су са Србима одржавали врло присне везе и помагали српско ширење према истоку и југоистоку и југу на рачун Византије. Касније, у XIII веку, Срби се нису могли више вратити на придобијање Босне, јер би морали доћи у сукоб с Мађарима, који су и војнички и финансијски били јачи од њих. Краљеви Урош и Драгутин, кроз целу другу половину XIII века, били су чак њихови вазали. Касније, у XIV веку, кад је већ створена босанска држава и њена традиција, отпор би давали и Босанци и Мађари. Сем тога, Србија је тада, и за Милутиново и за Душаново време, била и сувише заузета на југу, у вардарској долини, и у целој балканској византиској домени.

Важна је чињеница, да је Босна, скоро кроз цело доба своје хисторије, остала у некој врсти дефанзиве и да је врло ретко прелазила своје природне границе. Кад се то изузетно ипак

догађало збивало се, скоро по правилу, по туђој иницијативи. Чак ни бан Степан II није први ушао у борбу против Младена Шубића, него се придружио створеној коалицији; а против Србије почео је ратовати, да помаже краља Владислава, свога ујака и мађарског штићеника. Ни Твртко није увек кретао ствари сам. Њега је напао и угрозио Никола Алтомановић, па је тек онда он примио борбу са Николом; а хрватску буну иза смрти краља Лајоша он је само прихватио и развио, али је није потакао. У самој Босни проширивање из уже жупе Врхбосне изводило се током Врбаса и Босне, сасвим природним путем, до границе Саве, Дрине, Динарских Алпа и јужног приморја, са нешто мало потреса и сукоба, али без великих политичких заплета и захвата.

Што Босну у односу са Мађарском није задесила судбина Хрватске имају два главна разлога. Први је тај, што је пут Мађарске на јадранску обалу, којој је она тежила свом жељом, водио искључиво и најкраћим путем преко хрватског подручја; и што се одржавање мађарске власти на Јадрану, у сукобу с Млечима, није могло извести без сигурности ако Хрвати не прихвате мађарску државну мисао. Босна није имала такав политичко-привредни значај и с тога није морала имати ни исту судбину. Друго, подручје Босне, пуно готово непроходних планина, са становништвом упорним и конзервативним, и борбеним, могло се с великим напором савладати, али се није дало лако одржати. Неколико пута, видели смо, покушавали су Мађари да савладају и покоре Босну, али су сви ти покушаји остали без трајних резултата и увек су Мађари морали пристајати на неко компромисно решење. Кад су то увидели они су се задовољавали тим, да у Босни спрече сваки туђ политички утицај и да на тај начин у полусувереној Босни добију суседа од кога не морају зазирати. Са таквим решењем Босна је била задовољна; она је хтела да њено подручје остане поштеђено, а она сама није угрожавала друге.

Можда је то долазило и с тога, што је она, као ниједна друга наша држава, патила од унутрашњих криза и сукоба, у којима су се љуто завађене вере стално трле и прогониле, и тим несумњиво паралисале њен полет и комбинације ширих потеза. Од тог недуга она се није ослободила никад. Као код свих болесних организама он се чак све више појачавао, што је опасност постајала већа и очигледнија. Од старог наслеђа то нам је, на жалост, остало све до данас најосетљивије у целој Босни. Оно је, нема сумње, највише допринело, да је и у новијем нашем народном животу, све до пред крај XIX века, Босна најмање учествовала са великим и општим подвизима.

Прилози

1. Бегство Котроманове породице

М. Орбини у свом познатом делу *Il regno degli Slavi* прича доста опширно, да је Степан Котроман умро 1310. год. и да после његове смрти барони Босне нису дали његовом најстаријем сину да седне на престо. Он се тада с мајком повукао у Дубровник, док су му два млађа брата отишла у Хрватску, а сестра им Даница у Рим. "Si ritirò adunque à Rausa, con la sua madre Elisabetta, dove sendo stato per alcun tempo, fù molto honorato e dal publico di quella città e dai particolari". И. Руварац је давно утврдио, да Степан Котроман није имао кћери Данице и да то причање Орбинијево долази од неке заблуде (Зборник И. Руварца I, 336-8). Лукарић, који о том бегу даје више појединости позивајући се на неку несталу хронику Емануилову о херцегу Хрвоју, не спомиње те Данице. Л. Талоци, који се пореклом Котроманића бавио дуже и подробније, у овом питању није отишао даље од причања ових хроничара сем што је, сасвим погрешно, узео, да је Степан II Котроманић већ 1314. год. био "инсталиран" у Босни (*Wissenschaftliche Mitteilungen* III, 312). На стр. 238 ми смо навели податак, да се у Дубровнику тад тражила кућа "pro stacio bani" и мислимо да је неоправдано закључивати из тог податка, да је Степан II тада био "инсталиран у Босни". К. Јиречек, *Историја Срба* I, 229, 252, помера датум смрти Котроманове далеко унатраг. Он мисли, да је он умро "убрзо" иза борбе од 1302. год. Међутим, датум је тај сасвим несигуран, јер га није сачувао или бар наговестио ниједан савремени извор.

Орбини је своје податке о бављењу банице Јелисавете у Дубровнику могао делимично црпсти из дубровачког предања, службеног и усменог. У два дубровачка писма, писана у озбиљним приликама 1423. и 1432. год. у Босну и на босански двор, има ближих вести о томе. У првом писму, које се налази у серији *Lettere e Commissioni*, VII, f. 46, каже се: "Elisauta, madre del bano Stefano, coli suoi figliuoli dischiatazata dali suoi inimici della signoria da Bosna, non abiando altroue maggiore ne parua ferma speranza di refugio che in la cita di Ragusa, si ridusse de qua da noi e non le valse alcuna sua forteza, o vilagii, o vassalii, o richeze, la quale siando ben veduta e riceuuta e com fatiche e spese, sequando acordio colli suoi inimici di Bossna, sene ritorno in la sua signoria, la quale in fin questo di se e rimasta in la casa delli Cotromanich, suoi descendenti". У другом писму из исте серије VIII, f. 91, писаном краљу Твртку II, каже се за Јелисавету, "vedendosi assi rimasa in Bosna com tre fioleti pizoli, zoe ban Steffano, le conte Vladissauo, auo della Maiesta Vestra, e lo conte Ninossauo, non vedendo dare altro meglio se con li suoi fioleti a saure se potesse che a Ragusi, la quel era casa principal di reali di reali de Bosna". Ср. Н. Јорге *Notes et extraits* II, 307 и моје белешке у Прилозима V, 16. На основу тих архивских података тврдио је К. Јиречек, да се Јелисавета са сва три сина склонила у Дубровник. Сп. д., 252. Према том, подаци дубровачких хроничара, који су иначе могли изгледати вероватни, подлеже извесној сумњи и ми их с тога нисмо употребили. у овој књизи.

2. Друга женидба Степана Котроманића

Л. Талоци је, издајући босанске повеље из кермендског архива, повељу бана Степана Котроманића Гргуру Степанићу оставио ближе недатирану, ставивши само да је издана. "послије 1323." (*Гласник Зем. Музеја* XVIII, 406; *Studien*, 14). Међутим, у тој повељи постоји сигурна база за датирање. То је мотивација банова, да награђује Гргура "за негову врћну службу тадъ, када гъ послъсмо прида нашими вљстели по госпою по мою църу бурьскому". Невешти писар (ср. факсимил у *Гласнику* XVIII, сл. 4) у овој последњој речи изоставио је један слог, јер реч очевидно треба да гласи бу(га)рьскому. Бан Степан женио се први пут 1329. год. једном пољском принцезом, Јелисаветом Кујавском, која му је умрла пре 1335. год., кад се бан женио други пут. Ова друга женидба биће да је била та са бугарском

принцемом. На жалост, о тој првој Бугарки удатој у Босну ми немамо никаквих ближих података. Оно што би за нас било од нарочитог значаја то је питање: кога је бугарског цара кћи била удата за Степана. О Јовану Александру, бугарском цару тих година, не може бити речи, јер је он 1335. год. био млад човек. Сем тога, по том браку Степан би дошао у сродство с Душаном, а оно се нигде никад не спомиње, нити је по свим даљим односима вероватно. У питању могу бити и избегли синови погинулог цара Михаила, Јован Стеван или Шишман. Јован Стеван је носио титулу цара и живео је дуже времена у Италији. Шишман је био млађи и потуцао се на више страна. И они су били сродници Душанови, али су с њим били у завади после његове женидбе са сестром Јована Александра, који их је срушио. О њима ср. П. Никова Историја на видинското княжество. Софија 1922., 91-9. Али ни код Јована Стевана није сигурно, да је 1335. год. имао кћер дораслу не за удају него за прави брачни живот. Или се радило не баш о царским кћерима, него о неким царским сродницама, о којима ми иначе немамо ближих података? В. Златарски даје могућност и за другу комбинацију, иако не спомиње ову босанску свадбу. Цар Михаило је имао братанца Пинца и сестру Мурку. Пинцо је после велбушке битке био један од главних носилаца антисрпске политике, па је с тога морао напустити земљу. Био је с братством упућен чак у Клис, где их је лепо примио Ђура Шубић. Да одашиљање Гргура Степанића из западне Босне као вође сватова не упућује баш на те везе? Пинцо, истина, није био цар бугарски, али је полагао право на то и с тога је и страдао (Бълг. ист. библиотека II, 1930., 94-5).

Ф. Шишић датирао је ову повељу око 1345. год., али је при том учинио скоро невероватну погрешку. "U то је доба у Бугарској vladao најважнији vladar из куће Asenida Joan Asên II". (Vjesnik zem. arkiva VII, 1905., 218). Иначе, за ту годину нема никаква посебног разлога.

3. Краљица Груба

У кочеринском гробном натпису Вигња Милошевића каже се, да је тај човек служио "бану Стипану и кралу Т[врт]ку и кралу Дабиши и кралици Груби и краља Остоја". (Издање с факсимилом и најбољим читањем у Wissenschaftliche Mitteilungen III, 431-2). У науку је први В. Клајић унео забуну, да је та краљица Груба идентична с Јеленом, удовицом краља Дабише. "Kraljica Jelena, zvana također narodnim imenom Gruba, upravljаше bosanskom државом скоро три године". (Poviest Bosne, 208). Да Јелена и Груба нису исто лице види се јасно по том: 1) што се Груба не потписује именом Јелена; 2) што се јавља тек 1399. год.; и најважније 3) што у писму од 5. марта 1399. изречно каже: "а ми хотиниємъ божиимъ здраво смо, доколи намъ е здраво господињ крале". После тих речи нема никакве сумње, да она није и не може бити Дабишина удовица, кад јој је муж краљ жив и здрав. Клајићеву погрешну идентификацију понављали су многи писци, иако је К. Јиречек давно упозорио, да су слова у том писму "сасвијем различна од прошастих писама краљице Јелене". Споменик XI, 103. Јорга, који је застао на овом питању идентификације, мислио је, да је Груба исто што и Витача, жена краља Остоје, или можда. његова прва жена, али помишљао је, да је то ипак и Јелена. Notes et extraits II, 74, 76, 78. Јиречек у Историји Срба II, 101 Дабишину удовицу зове само Јеленом, а и Љ. Стојановића издајући у Старим српским повељама I, 475 Грубино писмо. Дубровчанима, који пишу "прѣсвѣтлои и прѣвисокои госпоги курь Груби", сасвим правилно зове је само тим именом.

Груба је могла бити жена само живе двојице краљева, који су постојали у Босни пред крај XIV века, то јест Остојина или Твртка II. У дубровачким архивским књигама нема непосредног доказа да би се то могло одредити, него треба ићи посредним путем. У Дубровнику се 15. септембра 1399. било решило, да се нешто дарује посланицима "domine regine, relicte presentis domini regis Bosne" (Reformationes XXXI, f. 68; Јорга II, 76). Тадашњи краљ Босне, који је стварно владао и с којим су Дубровчани општили, био је Остоја. Мало потом, 3. октобра, било је решено, de scribendo domino regi Bossne, quod dignetur tenere nostros mercatores in antiquis consuetudinibus et scribendo nostris mercatoribus quod debeant

observare consuetudines antiquas et non contrafacere; et si ipsi mercatores ignorarent ipsas consuetudines, quod se informent ab hominibus et mercatoribus antiquis quam melius poterint, et quod inducant ipsum dominum Regem in quantum poterint ad obseruandum eis ipsas consuetudines antiquas. Одмах потом решавало се "de donado Regine Vitaze" и вотирано јој је 100 перпера. (Reformationes XXXI, f. 137). Из новог решавања од 14. октобра види се јасно, да је Витача жена Остојина. Јер тад се говорило "de faciundo aliquod donum Regine Vitaçe, relicte per Regem Hostoyam, olim eius maritum". (Ref. XXXI, f. 198). Године 1399. Остоја је имао две жене, али ниједна није била Груба. Кад се раставио с Витачом не знамо, али свакако пре фебруара. Дубровчани пишу бившој краљици 16. септембра без много поштовања само као "въ всемь почтенои госпоги Витачи". (Љ. Стојановић, Старе српске повеље I, 477). Груба, као краљица, јављала се у марту 1399. Ако није Остојина жена, онда је очевидно да је Тврткова. Њезин муж био је, истина, потиснут и можда се у тај мах није ни налазио у Босни, али се Груба држала, с њим заједно, не напуштајући својих претензија. Да се налазила у не баш лаким приликама види се по том, што се у марту вршио неки обрачун за залог, који су били дати у Дубровник (Љ. Стојановић I, 475-6). Могло би се рећи, да је Остоја, напустивши Витачу, узео Грубу. Али то није случај. Јер он је од фебруара 1399. имао као нову жену Кујаву. У повељи Дубровчанима од 5. фебруара те године он каже како се споразумео "с прѣвисокомъ госпсиомъ богомъ дарованомъ ми кралицомъ кирь Куѣвомъ". (Љ. Стојановић I, 425). После свега овога мислим да је однос краљице Грубе довољно објашњен.

4. Народна песма о пропасти Босне

У збирци Б. Петрановића *Српске народне пјесме* III, Биоград 1870., налазе се под бр. 48 и 49 две народне песме о паду Босне. Прва има несумњивих народних локалних предања, али њих није срочио у стихове прави народни певач старог кова, него неко од "ученијих", који је волео чешће сликовање и који је имао извесних патриотских тенденција. Друга песма још је мање чисто народска. У њој се казује, да је босански бан Стеван Ристић добио књигу "од латинског краља њемачкога" с поруком, да се сложе његова и босанска војска, "земља твоја а управа моја", па да се под вођством његових генерала бране од Турака. Краљ је погрешно, што је напустио своју веру и тим изазвао расцеп у земљи. Бранио се у Јајцу петнаест дана, а одатле је побегао у Кључ. Ту су га Турци преваром измамили и посекли. Његову погибију тражио је од везира, који је бану дао обећање да ће му поштедети живот, верски претставник у војсци. Посекли су и босанске војводе и одвели 50000 српских момака из Босне. После су ударили и на Црну Гору, али нису имали успеха. Ту песму, знатно скраћену, објавио је још једном и Никола Кашиковић, *Народно благо* II, Сарајево (без године), бр. 41.

Ово није права народна песма. У њој се јасно разазнаје допевање, уметање, коментарисање и умовање лица, која певају у народном духу, али са приметним фондом извесног наученог знања. У песми је сасвим јасна патриотска тенденција, као и наметљива родољубиво-морална критика. Тешко да би певач из народа унео у песму овакве стихове:

Кад се Душан претставио славно,
И Босни је барјак потавнио,
Краљевини, пак и бановини,
Док изгуби 'наког господара,
Господара силнога Душана.

Још мање је у песми с горњом темом народни певач могао доћи на мисао, да у њу унесе ове стихове:

А све моле Бога истинога,
Да им сване и сунце огране,
Од истока оклен грије сунце,
Од Русије и од Шумадије,
Од Србије и од Горе Црне.

У ненародском је духу, и ван оквира песме, похвала Црној Гори и на крају, у 70 стихова, набрајање и слављење народних јунака са прекорима о неслози, зависти и клевети. У овој песми има, исто тако, мимо обичај правих народних песама, и доста сликовања. Сем тога, види се јасно и из самог садржаја, да је певач своје знање добио из неке књиге, а да оно не потиче непосредно из народа. Народни певачи, по правилу, не знају много хисториских појединости, нити их гомилају све у једну песму, нити их излажу по реду, и нити их пропраћају критиком.

Из старе босанске прошлости ми немамо много предања у народним песмама. А. Веселовски покушао је, на пример, да уђе у траг песмама о Радославу Павловићу, за које се у XVI веку тврдило да су постојале, па није имао никаква успеха. (Ср. Хорватскија пѣсни о Радославѣ Павловичѣ. Журналъ Мин. нар, просвѣщенія ССІ, 1879., 65-111). Исто тако није дао стварних резултата ни Драгутин Костић, који је испитивао, с пуно труда, али и са пуно несигурности, предања о Павловићима у својој студији о верном слуги (Глас СІХVІІІ, 1935.).

5. Турски намесници у Херцеговини

Књига Гл. Елезовића *Турски споменици* I била је готова кад се ова *Хисторија Босне* доштампавала, и с тога уносим овде напомене, које имам учинити поводом ње у питању турских намесника и заповедника у Херцеговини.

Г. Елезовић на стр. 67 казује, да је цела "Босанска краљевина са Херцеговином и Павловића земљом и Моравицом већ у фебруару 1464. године била под управом синова и унука војводе Исахак бега. Иса бег је санџак од Босне, његов брат, војвода Мехмед бег, имао је Херцеговину, а син овога Мехмед бега, синовац Иса-бега, хаџи Мехмед челебија био је војвода и господар Павловића Петра земље". У дубровачким сенатским актима Мехмедово се име не помиње, него се само наводи Челебија, син Иса-бегов. У књизи записника Сената забележен је закључак од 4. јула 1466. "de donado Zalapie filio voyuode Exsebeghi" (Rog. XIX, f. 76). Од 7. октобра 1466. тај се Челебија јавља као "господар земље Павловића" (Ib., f. 123). Иса-бег је имао још синова. Један, чије се име не помиње, разболео се почетком 1467. год. и молио је Дубровчане, да му пошљу лекара. Ови су решили 25. марта, да му пошаљу лекара Јеремију. Али је одлука пала касно. Већ 3. априла одлучено је "de mittendo unum nobilem ad voyuodam Exe begh ad condolendum de morte filii sui" (Rog. XIX, f. 186). Овим се јасно исправља генеалогска таблица г. Елезовића и његово даље расправљање на стр. 77-8. О Челебији има вести и после. Тако се 23. септембра 1469. донео закључак, да се дарују 150 перпера у свити "voyuode Zalapie filio voyode Exe beghi" (Ib., f. 261).

Није сасвим тачно казивање Г. Елезовића, да је војвода Хамза-бег санџак херцеговачки "од краја јула 1470" Већ је Ћ. Трухелка тачно поменуо (Tursko-slov. spomenici, 212), да се он помиње од 12. марта те године (Rog. XX, f. 243). Мало после, 18. фебруара 1471., донета је одлука у Дубровнику, да се одговори "subasse Verchbossanie, ambassiatori uoyuode Aias-beghi". (Rog. XXI, f. 45). Синан-бег, наследник Хамзин, јавља се од 12. јануара 1475. (Rog. XXII, f. 163). Ајаз, "novus craysnicus noster", помиње се у Дубровнику тек од 2. октобра 1478. (Rog. XXIII, f. 282; Трухелка, сп. д., 213).

О расправљању Г. Елезовића о херцегу Стјепану и његовим синовима на стр. 582 и д. може бити речи на другом месту. Резултати његова расправљања не одговарају увек нашим у овој књизи, али у свима случајевима где постоје разлике, као на пр. о херцешкој титули Стјепановој, о његовим женидбама, и расулу Херцеговине и сл., Елезовићева излагања неће се моћи одржати.

"Хисторија Босне" Владимира Ћоровића у светлу критике

-неколики карактеристични изводи-

1940.

Миодраг Ал. Пурковић: Др. Владимир Ћоровић, ХИСТОРИЈА БОСНЕ. Прва књига. Посебно издање Српске краљевске академије, књига СХХИХ, Београд 1940, 8, 658. Цена 120 динара, Гласник Југословенског професорског друштва, 21 1940-1941, 6, 451-458.

"... После тридесет година систематског проучавања, проф. г. Ћоровић даје ову историју Босне као своје животно дело, коме је посветио најлепше године своје младости. Волуминозна, са преко 650 страна, с научним апаратом, с најширом употребом стручне литературе, с богато искоришћеним сада и на овом месту први пут богатим архивским материјалом - ово је само први, чисто политички, део историје Босне до њеног пада под Турке. Писац нам обећава други део, који треба да обухвати културну историју, којој се, жали Боже, тек од недавна у српској историографији поклања пажња. Трећи део обухватиће период од пада Босне под Турке, до ослобођења и уједињења, дакле Босну под Турцима и, после, под Аустро-Угарском..."

"Ова обимна књига о прошлости Босне рађена је на основу последњих резултата и на основу велике и богате грађе из дубровачког архива, на овом месту први пут искоришћене. Две велике серије: *Закључци већа* и *Писма и упутства дубровачким посланицима*, искоришћене су у пуној мери. Али то истовремено значи и да се не можемо надати више неким изненађењима, бар не већим, у дубровачком архиву за историју Босне. Сасвим случајно можда ће се наћи који хронолошки или генеолошки податак у серијама Канцеларијских и нотарских списа, или у Тестаментима, или у *Liber de mteficiis*. Само све то неће много измењати наше знање о историји Босне. И за дуго година историја Босне, и по материјалу који је дат и по концепцијама, изгледаће онаква какву је овом књигом приказао проф. г. Ћоровић. Личност и покрети добили су своју пуну меру. Живо су и лепо приказани као покретачи и носиоци стваралачког духа Стјепан Котроманић и краљ Твртко. Радо истичем и пластично извајану фигуру енергичног, немирног и вазда у покрету херцега Стјепана Вукчића Косаче.

И нехотице човеку се намећу питања и проблеми, који муче, или потстичу на размишљања. Од интереса је симпатично истаћи да је и у средњем веку била развијена свест о словенској заједници. Краљ Карло IV, немачки краљ и чешки краљ, поздравио је једним писмом 1355 г. цара Душана као драгог брата, за кога га везује, поред владарске титуле, и племенити словенски језик. Осамдесет и пет година доцније посланство босанског краља Твртка II Твртковића, честитајући избор пољског краља Владислава III за мађарског краља, имало је да изјави младоме краљу, да су Босанци и Пољаци истога порекла и да имају исти језик.

Пада у очи и држање Дубровачке Републике, која види како заслепљена и затворена босанска властела срља у пропаст, како словенска Босна пропада, као што пропада и Бугарска и као што тавори своје последње дане и Србија. Ма колико водили личну, уску и за себе корисну политику, дубровачки господари јасно виде значај Турака и тачно процењују турски успех и предвиђају даљи развој. И то онда кад многима на западу није још довољно јасно шта значи близина Турака и колики је стварно њихов успех. Стога Дубровчани моле и преклињу босанску властелу да се не заборави, да поведе рачуна о Босни, а не о себи...."

"Као у жрвњу, Босна је између Дубровника, Мађарске, Млетачке Републике и Турске. Сви имају аспирација. Сви желе Босну за себе. Папска курија шаље своје најопробаније

мисионаре да учвршћују праву веру. Сами проповедници те вере “Богу најмилије” љуто се завадише. Папа сваки грми против “јеретика” и “шизматика”, прети и подиже крсташке ратове. У неизвесности, растрзан и збуњен, народ се не сналази. Они себе називају “добрим хришћанима”. Живот Босне у 14. и 15. в. велика је и болна драма. Има пуно проблема који захтевају сад дискусију, али то не спада у оквир овог приказа. Једна је ипак и чудна и карактеристична појава за јужнословенске државе. Зашто тако брзо долази до пада и ништења стечених тековина? Високо уздигнуте творевине појединих владара нема ко да прихвати, чак ни први најнепосреднији наследник и син. Шта бива с успесима бугарског цара Симеона? Шта са делом цара Самуила? Шта с резултатима хрватског краља Томислава? Ко и како прихвата дело цара Душана и творевину Твртка I Котроманића? Чудан, заиста, фатум у историји Јужних Словена! Имају и воље и жеље да се боре, да стварају и конструктивни су. Тешко одржавају. Већи су у борбама и стварању, него у миру и одржавању”.

1941.

Васиљ Поповић: Ћоровићева историја Босне (Др. Владимир Ћоровић, Хисторија Босне. Прва књига. Посебна издања Српске краљевске академије, књ. CXXIX; 8, 658, Београд 1940, цена 120 динара), Српски књижевни гласник, Нова серија, 1941, XII/5 (1. март) 390-393.

“...Богзна колика епоха би морала протећи да се добије сличан рад у овој доста занемареној области наше историографије, кад се чак ни на хоризонту не виде будући посленици. С тога становишта морамо оваква дела, и још са оваквом научном вредношћу, сматрати епохалнима. Остварење таквог идеала било је отежано оскудицом у историским радовима о Босни, јер, како писац сам истиче, “ниједна друга област у нашој историографији није била тако дуго и у толикој мери пренебрегнута као што је случај са историјом Босне”. Г. Ћоровић је посветио тридесет година свог интензивног научног рада за проучавање босанске прошлости, од свог ступања у сарајевски музеј 1909, настављајући на београдском универзитету на катедри за националну историју, спремајући систематски грађу за овакво дело, вршећи археолошка и архивска проучавања, проучавајући нарочито плански богату грађу Дубровачког архива. И после тридесет година таквог рада јавља се ова “Хисторија Босне”, по његовим речима, као његово животно дело.

У овој првој објављеној свесци обрађена је политичка историја земље до пада Херцеговине 1482. У другој свесци ће бити објављена културна историја, а трећа књига биће посвећена прошлости земље под Турцима и Аустро-Угарском.

У оквиру овог кратког приказа за нашу просвећену читалачку публику, не можемо се, наравно, упуштати у детаљније изношење карактеристичних резултата и погледа г. Ћоровића у многим тамним проблемима босанске прошлости. Он је бацио поглед на њену историографију, изнео је све што је важно из њене преисторије и римског доба. Најдетаљније је, дакако, на пет шестина књиге, обрађена словенска прошлост. У сеоби је нарочито израђен поглед о њеном карактеру и процесу стварања народних имена за државне творевине, тумачећи преовлађивање имена Срба и Хрвата њиховом активношћу а не неком организацијом у ратничке дружине. Приказане су све важније појаве у испреплетаним културним, верским, племенским и државним утицајима око области Босне и Херцеговине до изграђивања босанске државне индивидуалности. Део о бану Кулину резултат је посебне студије коју је објавио о том најпопуларнијем босанском владару. Врло методски и објективно је проучено питање богумила, о коме је, у последње време, г. В. Глушац заузео у својим расправама нарочити мишљење да су припадници босанске цркве били православни. Г. Ћоровић мисли да је босанска црква била ближа истоку (брак свештенства, крсно име, растављено слављење св. Петра и Павла и др.), али налази разлику и према православнима, нарочито што од XIII века у њој није било активног монаштва и што странци и Дубровчани

обично разликују вернике те цркве као јеретике од православних шизматика и што су их и православни, по неким вестима, називали јеретичима. Нападају католичке цркве једнако на јеретике и на шизматике приближили су ове две народне цркве, које су биле обе под источним утицајем и ћирилским писмом на целом босанском подручју, као и на рашком, те се тим, сада по Ђоровићеву објашњењу, може објаснити појава што од пада Босне и Херцеговине нестаје богумила или патарена (који су, уосталом, сами себе увек звали само правим или добрим Бошњанима, а цркву народном или босанском) то јест откад падају политичке границе између Босне и Србије и откад се почиње ширити активни утицај српске цркве на босанско подручје.

Тежећи за строго објективним научним циљем, г. Ђоровић је у даљем излагању изнео католичанство појединих босанских владара, који су га под притиском споља, као последицу зависности од Мађара, или из политичких рачуна, прихватили и ширили, врло често се сукобљавајући због тога са својим богумилским великашима и поданицима : Нинослав, који у повељама назива своје поданике Србима, и тим потврђује Ајнхартов, Порфирогенитов и Дукљанинов појам Србије који обухвата Босну и Рашку, Пријезда, Степан II Котроманић, који је сам примио католичанство али није смео прогонити јеретике, јер би они тражили помоћ од суседних шизматика. Као раније И. Руварац, г. Ђоровић сматра и Твртка католиком и не прима сумње М. Пурковића и Н. Радојчића у његово католичанство.

Босна није ни у верском ни у племенском погледу била јединствена. Она се уопште није развијала као племенска држава, нити је кроз читав XIV век имала племенски карактер. Њено становништво чине Срби и Хрвати, православни, католици и богумили, она, према томе, није била ни племенска ни верски хомогена. Развијала се подједнако и на рачун старог хрватског поседа на западу и на рачун српског на истоку. Од XIV века Босанци се више не називају Србима него "Бошњанима" и "добрим Бошњанима", и пишу само ћирилицом, коју називају српским писмом, али то не сматрају као неку нарочиту племенску карактеристику народа. Тек краљ Твртко каже за себе да је добио "престо мојих прародитеља, госпде српске". Наравно, тада није било довољно развијене националне свести ни код осталих народа Европе.

Врло потанко је приказано доба пропадања после Твртка, врло замршена и изукрштана борба династа, великаша, мађарског и папиног утицаја. Исто тако изнесени су сви важнији моменти из историје Хума и суседних области, доцније Херцеговине, њихово племенско и државно јединство са српским истоком и посебно формирање самосталности. Нарочито рељефно је извајана карактеристична личност херцога Степана. Турско продирање праћено је у стопу, исто тако мучно довијање последњих босанских краљева : Томаша, који је веран католик али не може ништа да учини против великог броја некатолика и њиховог моћног утицаја; последњег краља Степана, који је добар католик, и код папе тражи ослободу у својим тешкоћама према Мађарима, према својим "манихејским" поданицима и према турском роварењу међу босанским сељацима.

Живо су приказане све перипетије агоније Босне и Херцеговине и њиховог неславног пада. "С Босном је 1463. год. нестало једне државе која је настала и живела претежно само као географска јединица и која је само у једном изузетном периоду покушавала из свог географског положаја створити једну хисториску мисију" (наиме за Твртка I). Као географске политичке јединице, без јединствене племенске и верске основе, нису Босна и Херцеговина оставиле своју државну традицију. Верска подељеност и завађеност биле су и остале извор слабости средњовековне Босне и њена најтежа баштина за све касније време до данас.

1964.

Сима Ђирковић *Историја средњовековне босанске државе*, Београд, Српска књижевна

задруга, 1064. 22, 23-24.

...Владимир Ђоровић, који је рад на историји свога родног краја, започет још у Сарајеву, наставио и као професор Београдског универзитета. Посебним расправама он је у току две деценије припремао тле за један целовит приказ босанске историје...

...У само предвечерје Другог светског рата, 1940. године, појавио се досад најобимнији и најподробнији приказ средњовековне босанске прошлости - Хисторија Босне, Владимира Ђоровића. У књизи замишљеној као први део једне велике историје Босне све до 1918, Ђоровић је стигао да изложи прошлост Босне од праисторије до 1482. године. Уводни делови су разрађени особито подробно, тако да се тек после сто страна читалац среће са Словенима, а све до после Кулиног доба излагана је упоредо и читава историја Србије. Хисторија Босне је израђена на основу свих тада познатих извора и литературе и на основу необјављене архивске грађе коју је Ђоровић скупљао у Дубровачком архиву. Све је то омогућило, заједно са знатним бројем претходних детаљних студија, да Ђоровићево дело буде неупоредиво садржајније и потпуније од свих ранијих прегледа босанске историје. Па ипак, ни на њега се не можемо увек и у свему ослонити. Дубровачка грађа је коришћена непотпуно, тако да се, нарочито за период од XIV века надаље, морају учинити многобројне допуне и исправке. И концепција дела у целини је застарела већ у тренутку његове појаве. Као и у ранијем Калаићевом приказу, привредни, друштвени и културни развој је занемарен. Понешто што сами извори непосредно дају или што је утврђено у ранијим радовима, споменуто је, али су остале неповучене основне линије друштвеног и привредног кретања. У питањима црквене историје, Ђоровић је подржао концепцију Рачког, али је чинио толике уступке њеним противницима да је готово дошао до компромисног решења. Осим тога, дело нема јасне ни унутрашњим развојем оправдане периодизације, нити поделе која би олакшала прегледност и уочавање битних одлика појединих раздобља босанске средњовековне историје...

1976**Радован Самарџић: Владимир Ђоровић - Последњи полихисторик. /у књизи/: Писци српске историје, Београд, Просвета, 1976. 250-251.**

Ђоровић, као историчар, није много трпео од филолошких утицаја. Кад би то захтевао предмет испитивања, он је знао вршити филолошку критику извора; други пут би се, међутим, упуштао у архивска испитивања, обимна и ужурбана да истражи и савлада грађу из епоха, од XII до XX века.

Пут који је Ђоровић превалио, није се много разликовао ни удаљавао од стазе којом којом су прошли многи његови савременици, особито сапутници из Херцеговине. Много чиме, ипак, остао је изузетан. Иако, коначно, образован као научник, он није пролазио кроз живот штитећи љубоморно од спољашњих утицаја тренутке свога рада и своје дело: није се плашио да улази у шире интелектуалне кругове, да се придружује покретима, да преживљује драму свог народа, да се прихвата нових послова, да свој дух отвара неочекиваним сазнањима - и да све то, веома брзо, претвара у свој рад, у своје научно занимање, у нова дела с нових подручја.

Служећи, пред први светски рат, у Земаљском музеју у Сарајеву, он се још једном приближио свом завичају, и остао занавек наднесен над свим оним што је сведочило о његовој прошлости, до најновијих облика народног живота и борбе. Његова Хисторија Босне, објављена уочи његове смрти, писана је крајње исцрпно, готово са очевидним циљем да у њу уђе све што је на било који начин запамћено о тој земљи у средњем веку. Иако се ово дело појавило после низа његових посебних расправа о средњовековној босанској историји (о бану Кулину, 1921; о краљу Твртку Котроманићу, 1925), оно је, ипак, требало значити само предворје започетог Ђоровићевог здања подигнутог од развалина прошлости његовог завичаја. Припреме за то здање значиле су, можда, и његове знатне радње о Луки

Вукаловићу (1923), о Мостару и о његовој православној општини (1933) или о односима Дубровника с његовим суседима почетком XVIII века (1941).

Исправке и допуне (поправљене у е-издању)

Ових дана изишло је из штампе опсежно дело Балинта Хомана *Geschichte des ungarischen Mittelalters* (Berlin 1940). У њему је однос Борићев и Кулинов према Мађарима схваћен исто онако као и у овој мојој књизи. У С. К. Гласнику LXI 4, 1940, објавио је В. Глушац чланак о "Бану Кулину и независности босанске цркве." Ту он развија своје познато гледиште о том питању, које нас ипак није разуверило. О књижевном и културном раду богумила биће опширнијег говора у идућој свесци.

Поред ситнијих штампарских грешака, које се дају лако приметити, молим да се исправе и допуне још и ове ствари:

На стр. 48 место *Циклади* треба *Киклади*.

На стр. 137 место *Јован Ђакон* треба *Иван*. На истој страни место "Поганима" треба "*Паганима*".

На стр. 166 у р. 10 одоздо испред *несумњиво* испала је реч *остатком*.

На стр. 175 испред Ф. Јукић треба *И. Ф.*

На стр. 220 место *Стенићњак* треба *Стеничњак*.

На стр. 249 место *Никола V* треба *Никола IV*.

На стр. 272 место *Гисла* треба *Гизла*.

На стр. 332 у р. 7 одоздо место *Петру* треба *Павлу*.

На стр. 348 место *Печух* треба *Печуј*.

На стр. 350 место *Ђоре* треба *Жоре*, а у белешци 4 на истој страни место *Остоја* треба *Дабшиа*.

На стр. 471 место *Имоцког* треба *Имотског*.

На стр. 534 место *Добрусковићи* треба *Добрушковићи*.